

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

235
*****

CATURVARGACINTĀMANI

OF

ŚRĪ HEMADRI

Volume III

PARIŚEṢAKHANḌA

PART II

ŚRĀDDHAKALPA-2

EDITED BY

PAṆḌITA YAJÑEŚVARA SMṚTIRATNA

and

PAṆḌITA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGIŚA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhamba, Post Box No. 1139

Jadav Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI (INDIA)

© Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone : 65889

Price Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts

Rs. 800-00 for Volume III (Pariśeṣakhaṇḍa)

(Part 1-2 Śrāddhakalpa)

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700018

Acc No. S 501

110 222222

S
294.592.6
H 487 C
V.3.11.2

Originally Published by The Asiatic

Society of Bengal in 1888

Reprinted 1985

SL-20-075498

COMPUTERISED

C 1036

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

Printers—Srigokul Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

२३५

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

परिशेषखण्डनाम्नः

तृतीयखण्डस्य

द्वितीयो भागः

श्राद्धकल्पः—२

श्रीयज्ञेश्वरस्मृतिरत्नेन
श्रोकामाख्यानाथतर्कवागीशेन

च

परिशोधितः

चौरतम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० आ० चौखम्भा, पो० वा० न० ११३६

जहाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : रू० २५००-००   संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग
रू० ८००-००   तृतीयखण्ड (परिशेषखण्ड)
(भाग १-२ श्राद्धकल्प)

मूल रूप में आसियाटिक् सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १८८८
पुनर्मुद्रण १९८५

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बाक्स न० १०८४

चौक (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६५४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं
ग्लोब आफसेट प्रेस, नई-दिल्ली

कन्दर्पमदमूढा या यदि वा मद्यमोहिता ॥
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा यदि वा विप्रमादिता ।
 श्वेतुकालेन शुद्धेक्षु धर्मापेता च या भवेत् ॥
 शुद्धेक्षु रजसा नारी नदी वेगवती यथा ।
 पुष्पकालमुगासीना एंसा सह विशुध्यति ॥

तथा ।

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्षित् ।
 मासि मासि रजः स्त्रीणां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 मृन्मयस्याग्निना शुद्धिर्दारवस्य तु तक्षणात् ।
 भस्मना चैव तु कांस्यस्य स्त्रीणाम् रजसा स्रता ॥
 नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नात्नकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥

वसिष्ठः ।

रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति ।
 भस्मना शुध्यते कांस्यं पुनःपाकेन मृन्मयं ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

न वै स्त्रीणां व्रतं न मन्त्रक्रिया न कार्यमिति ।

प्रजापतिः ।

पाणिमृहीताः सन्नामार्थिना परैरवकीर्णा न दुष्यन्तीति स्या
 वादः । ता ह्यार्चनेन शुध्यन्तीति वैवस्वतः । कामानुपगमप्रवृत्तिर-
 कार्यमिति ।

हारीतः ।

तद्गतत्वादात्मसम्भवाच्च दोष इति ।

मौतमः ।

चान्द्रायणमासां पावनमित्याचार्याः । प्राजापत्योवा ।

क्षारीतः ।

गर्भघ्नीं मध्ये वर्षशिश्यसुतगामिनीं पानव्यसनामक्तां धनधान्यच-
यकरीणु वर्जयेत् । नाभिचारिणीं रजसा शुध्यतीत्येके । व्यभि-
भोगान् परैरसृज्य न दुष्यतीत्यन्ये ।

वसिष्ठः ।

सोमो ददौ श्रौचमासां गन्धर्वः शिचिताङ्गिरं ।

अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्मान्निष्कषमाःस्त्रियः ॥ इति ।

अपरे ।

एकप्रतस्कन्नभावत्वात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्याः कुलसंकर-
कारिण्यो भवन्ति ।

यमः ।

स्वच्छन्दगा हि या मारी तस्यास्त्रागो विधीयते ।

नैव स्त्रीवपनं कुर्यात् न चैवाङ्गविकर्तनं ॥

स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या विवस्त्रांस्यागमप्रवीत् ।

चतस्रस्तु परित्याख्याः शिथ्यगा गुरुगा च या ।

पतिघ्नी च विशेषेण जघन्योपगता च या ॥

जामातयः ।

यामे तु यत्र संस्पृष्टं याचार्यां कलहादिषु ।

यामसंदूषणे चैव स्पृष्टिदोषो न विद्यते ॥

‘ग्रामे’ राजमार्गदौ ।

देवयात्रा-विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

रहस्यतिरपि ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविश्रवे ।

नगर-ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

“एतच्च वाक्यत्रयं यत्राहमनेन स्पृष्ट इति ज्ञानं नास्ति तद्विषय-
मिति केचित् । उच्छिष्टाशुचि-संस्पृष्टविषयमित्यन्ये ॥

इत्यशुद्धापवादः ।

अथ ज्ञानमुच्यते ।

तच्च ज्ञानप्रशंसा ।

आह विष्णुः ।

स्वातोऽधिकारी भवति दैवे पित्ये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जपे दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्वचिन्तितं ;

अप्मात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन् इति धारणा ॥

याम्यं हि यातमादुःखं नित्यन्नायी न पश्यति ।

नित्यज्ञानेन पूयन्ते येऽपि पापकृता मराः ॥

उषस्युषमि यत्ज्ञानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनं ॥

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रममन्वितः ।

स्रजत्येष दिवाराचौ प्रातःज्ञानं विमोक्षणं ॥

क्लिद्यन्ति च सुषुप्तस्य इन्द्रियाणि स्ववन्ति च ।
 अङ्गानि समतां यान्ति उक्तमान्यधमानि च ॥
 अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ।
 लाला-स्वेदममाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 अतः स्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभं ।
 सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकं ॥

सत्यमतः ।

बलं रूपं यशो धर्मा ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
 आरोग्यं पुष्टिमाप्नोति सम्यक् स्नानेन मानवः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अगम्यागमनात्पापात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
 रक्षस्याचरितात्पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
 प्रकर्तुमममर्थश्चेत् जुहोति-यजतिक्रियाः ।
 स्नान-ध्यान-जप-दानैरात्मानं शोधयेद्बुधः ॥
 यदेव स्नानं कुरुते विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 तेनैव सर्वमाप्नोति विघ्नयज्ञक्रियाफलं ॥
 मनःप्रसादजननं रूप-सौभाग्यवर्द्धनं ।
 शोकदुःखप्रहं स्नानं मोक्षदं ज्ञानदं तथा ॥
 स्नानमूलाः क्रियाः सर्वतः श्रुति-स्मृत्यदिता नृणां ।
 तस्मात्स्नानं निषेधेत श्री-पुष्कारोग्यवर्द्धनं ॥

गुणा दश स्नानपरस्य साध्ये

रूपस्य तेजस्य बलस्य शौचं ।

आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं

दुःखप्रघातश्च तत्र मेधा ॥

इति खानप्रथमा ।

अथ खानभेदाः ।

तत्राह दत्तः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं खानमुच्यते ।

तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत् पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥

मलापकर्षणं पार्श्वं समन्वक्तु जले स्मृतं ।

सन्ध्यास्नानमुभाभ्यान्तस्त्रानदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥

मृद्गेमयाभ्यां शरीरचासनं 'मलापकर्षणं' । 'पार्श्वं' तटे ।

'सन्ध्यास्नानं' मार्जनं । तत् 'उभाभ्यां' जलस्यलाभ्यां, कार्यं ॥

ब्रह्मः ।

खानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौण-मुख्यप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुषं मुख्यं तत् पुनः षड्विधं भवेत् ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणं ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडशं खानं प्रकीर्त्तयेत् ॥

एतेषां क्रमेण लक्षणान्याह स एव ।

अस्नातस्तु पुमाश्चाहो जपाग्निहवनादिषु ।

प्रातःखानं तदर्थात् नित्यं खानं प्रकीर्त्तितं ॥

अण्डाल-द्व-पूषादि स्पृष्ट्वा खानं रजस्वला ।

खानार्हंस्तु यदा स्नाति खानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

पुष्यस्नानादिकं यत्तु देवज्ञं त्रिधौचोदितम् ।

खानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकौर्त्तितं ॥
 मलापकर्षणं नाम खानमभ्यङ्गपूर्वकं
 मलापकर्षणार्था तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
 सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 क्रियाम्खानं समुद्दिष्टं खानं तत्र मता क्रिया ॥
 खानमेव तत्र 'क्रिया'-कार्यं, 'मता' विहितेत्यर्थः ।
 तत्र काम्यन्तु कर्त्तव्यं यथावद्विधिचोदितं ।
 नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणं ॥
 तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यं उष्णादक-परोदकैः ।
 खानस्य वङ्कितमेन तथैव परवारिणा ॥
 शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु खानफलं भवेत् ।
 अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति तीर्थं खानात्तमेत्^(१) फलं ॥
 सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 खानमेव क्रिया यस्मात् खानात् पुण्ड्रफलं स्यतं ॥

गोभिलः ।

नित्यं सततनिर्वर्त्यं काम्यं कामाय यद्वितं ।

निमित्तादथ जातन्तु खानं नैमित्तिकं स्यतं ॥

अनेन मध्यन्दिगखानस्यापि नित्यत्वमुक्तं भवति । तस्यापि
नित्यनिर्वर्त्यत्वात् ।

तथा च वैयाघ्रपादः ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी सदा भवेत् ।

(१) खानाद्भवेदिति ग० ।

यथोक्तज्ञानासमर्थं प्रत्यन्यान्यपि ज्ञानान्याह योग-याज्ञवल्क्यः ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्त्रानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त ज्ञानान्यनुक्रमात् ॥

एतेषां लक्षणमाह स एव ।

आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्भश्च पार्थिवं ।

आग्नेयं भस्मना ज्ञानं वायव्यं गोरजः स्मृतं ॥

यत्तु सातपवर्षेण ज्ञानं तद्दिव्यमुच्यते ।

वारुणं चावगाहन्तु मानसं त्रिष्णुचिन्तनं ॥

शस्तं ज्ञानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्त्रानात्क्रमेण तु ।

कालाद्देशादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतं ॥

मानसं प्रवरं ज्ञानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।

आत्मतौर्धप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥

तथा ।

मन्त्र आपस्तु द्रुपदादापोहिष्ठाद्यमर्षणं ।

एतैश्चतुर्भिर्धर्मैर्मन्त्रस्त्रानमुदीरितं ॥

अप्रायत्ये समुत्पन्ने ज्ञानमेवञ्च कारयन्तु ।

पूर्वाद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ॥

आह गौतमः ।

दिव्य-वायव्यमाग्नेयं ब्राह्मं मास्वतन्तथा ।

मानसञ्चेति विज्ञेयं गौणस्त्रानन्तु षड्विधं ॥

पराशरोऽपि ।

पञ्च स्नानानि पुण्यानि यान्यभाषन्त तद्विदः ।
 सम्यक् तानि प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 आग्नेयं वारुणञ्चैव तृतीयं ब्राह्ममेव च ।
 चतुर्थञ्चैव वायवं पञ्चमं दिव्यमुच्यते ॥
 आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणं ।
 आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायवं गोरजोभवं ॥
 काले वा यदि वाकाले सूर्ये मघविवर्जिते ।
 तस्मिन् दृष्टे तु यत्स्नानं तद्दिव्यमिति चोच्यते ॥

हागलेयः ।

आग्नेयं भस्मना स्नानमङ्गिर्वारुणमुच्यते ।
 आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायवं गोरजः स्मृतं ॥
 अङ्गिरातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानमिहोच्यते ।
 एतैस्तु मन्वतः खात्वा तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥

अत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः ।

आग्नेयं भस्मना पाद-मस्तकाद्देहधूलनं ।

वृहस्पतिः ।

वायवं गोरजः प्रोक्तमस्तङ्गच्छति गोपतौ ।

तिदत्सरस्वतीप्राप्तं सारस्वतमित्यर्थः ॥

तत् स्वरूपं व्यासः ।

स्वयमेवोपसम्प्राय विनयेन द्विजातये ।

तज्ज्ञः सम्पादयेत् स्नानं शिष्याय च सुताय च ॥

दाक्षायणमयैः कुम्भैः मन्त्रविज्ञाऋषीजलैः ।

उत्तमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तवानघं ॥

इत्युक्त्वा जाङ्गवीम्याने तीर्थान्यन्यानि कीर्त्तयेत् ।

सर्वतीर्थाभिषेकस्ते भृत्यादित्यक्ततोवदेत् ॥

इत्येवं विप्रवर्याणां वचनेन महात्मनां ।

सर्वतीर्थेषु सुस्नातः पूतो भवति नान्यथा ॥

‘उपसंन्नाय’ समीपे उपविष्टाय, ‘दाक्षायणं’ हिरण्यं ।

जावालः ।

अग्निस्त्वं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणां ।

आर्द्रेण वासमा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

एतत्कापिलं स्नानं ।

तदाह बृहस्पतिः ।

आर्द्रेण कर्पटेनाङ्गशोधनं कापिलं स्मृतं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यन्त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्त्तितं ॥

कचिन्नैमित्तिके तर्पणापवादमाहापस्तस्यः ।

अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते क्षुरे भगे ॥

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैव-पितृविवर्जितं ॥

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

स्नानार्हो यो निमित्तेन कृत्वा भृत्याऽवगाहनं^(१) ।

(१) तोयावगाहनमिति ख० ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

‘कृत्वावगाहनं’ तूष्णीमिति शेषः ।

तथा योगयाज्ञवल्क्यः ।

तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादगुचिर्नरः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

वृद्धवमिष्ठः ।

चण्डालादेस्तु संस्पर्शं वारुणं स्नानमाचरेत् ।

इतराणि तु चत्वारि यथायोगं सृष्टानि वै ॥

‘इतराणि’ ब्राह्मणादीणि ।

वारुणस्नानेऽपि नित्यविशेषमाह गार्ग्यः ।

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शौताङ्गिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारूचि ममाचरेत् ॥

‘यादृच्छिकं’ मलापकर्षणार्थं । “मलयपोहनं स्नानं प्राङ्ग्या-
दृच्छिकं पुनः” इति तेनेवोक्तत्वात् ।

आतुरस्नानं प्रत्याह पराशरः ।

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वोह्यनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धेत्स आतुरः ॥

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतश्चरेत् ॥

सिक्तगात्रा भवेदङ्गिः साङ्गोपाङ्गं कथञ्चन ।

न वस्त्रपौडनं कुर्यान्नान्यदामश्च धारयेत् ॥

उग्रनाः ।

ज्वराभिभृता या नारी रजसा च परिश्रुता ।
 कथन्तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥
 चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशदन्त्या तु तां स्त्रियं ।
 सा संचेलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥
 दश-द्वादशकृत्वो वा आचामेष पुनः पुनः ।
 अन्तं च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु मा ।
 दद्याद्भक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विप्रुर्ध्याति ॥

सृतिका रजस्वलयोर्मरणं विशेषमाह कागलेयः ।

सृतिकायां मृतायाञ्च कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
 कुम्भं मल्लिमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥
 पुण्यग्निर्गभिमन्त्रापो वाचा शुद्धिं लभन्ततः ।
 तेनैव स्नापयित्वा तु कुर्यात्स्नानं यथाविधि ॥
 पञ्चभिः स्नापयित्वा तु मृतां गव्यैरजस्वलां ।
 वत्तान्तराहतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकं ॥
 इति स्नानभेदाः ।

अथ स्नानकर्तुः प्रतिषेधाः ।

तत्राह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।
 नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

एतन्महानिशाभिप्रायं ।

यदाह मनुः ।

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशा ।

न वासोभिः महाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

जावालिनः ।

न पारुष्ये सदा स्नायान्न भुक्त्वा न महानिशा ।

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कदाचन ॥

महानिशालक्षणमाह मार्कण्डेयः ।

महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्यात् काम्यं न तु मनागपि ॥

काम्यमत्राविहितकालविशेषं । द्वितीययामस्यान्त्या तृतीयस्य
चाद्येति घटिकाद्वयं ।

मध्यमयामद्वयस्यैव महानिशात्वमाह देवलः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयं ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

काम्यं तत्कालविहितं । यथा,—

प्रतियामं ततोरात्रेः स्नायाच्छीतैर्घटान्भिरित्यादि ।

पैठीनसिगपि ।

अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया ॥

विश्वामित्रः ।

महानिशा तु विज्ञेया रात्रौ मध्यमयामयोः ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यमाचमनन्तथा ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्यमाचमनक्रिया ॥
निमित्तविशेषं त्वाचमनप्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

मूत्रोच्चारे महारात्रौ कुर्यादाचमनस्तु यः ।
प्रायश्चित्तीयने विप्रः प्राजापत्यार्हुमर्हति ॥

'उच्चारः' पुरीषोत्सर्गः ।

तदेवं महानिशायामेव स्नाननिषेधादन्यत्र रात्रावप्यविरुद्धमिति
गम्यते ।

अतएव पराशरः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यम्यं प्रहरद्वयं ।
प्रदोषे पश्चिमे यामे दिनस्नानं समाचरेत् ॥

'प्रदोषः' पूर्वयामः ।

एतच्च दिने स्नानासम्भवे मति वेदितव्यं ।

यदाह म एव ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

व्यामः ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।
पराशरसि तथैवान्ये नाशिरस्कं कथञ्चन ॥

'राहुदर्शनं' ग्रहणं, मङ्गलान्यादेरपि प्रदर्शनार्थं ।

अतएव देवलः ।

राहुदर्शन-मङ्गलान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु ।
स्नान-दानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

‘अत्ययः’ मरणं । ‘वृद्धिः’ जननं ।

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

ग्रहणोदाह-सङ्क्रान्ति-यात्रार्त्ति-प्रसवेषु च ।

स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

‘अर्त्तिः’ मरणं ।

पराशरोऽपि ।

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।

राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥

‘यज्ञे’ अवसृष्टे ।

यस्तु रात्रौ नदीस्नानप्रतिषेध उक्तो व्यासेन,

नद्यामस्तमिते स्नानं वर्जयेत् सर्वथा नरः ।

नद्यां स्नातो नदीमन्यां न प्रशंसेत्तु धर्मवित् ॥

अन्तर्द्वाय न च स्नायान्न च तीर्थे जलान्तरे ।

न मेहेत जलद्रेण्यां स्नातुं च न नदीन्तरेत् ॥

सोऽयमस्पृश्यस्पृष्टविषयः ।

यदाह वृद्धशातातपः ।

आदित्येऽस्तमिते रात्राववस्पृश्य स्पृशेद्यदि ।

भगवन् केन शुद्धिः स्यात्तन्मे ब्रूहि मुनिश्चितं ॥

अनस्तमित आदित्ये संगृह्येत तु यज्जलं ।

तेन सर्वात्मना शुद्धिः शवस्पर्शञ्च वर्जयेत् ॥

पराशरः ।

अस्तं गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्त्रियं ।

सृतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ॥
जातवेदाः सुवर्णञ्च सोममकं तथैव च ।
ब्राह्मणानुमते चैव स्नात्वा स्पृष्ट्वा च शुध्यति ॥
आचान्तमनगर्त्तं वा निशि स्नानं न विद्यते ।
स्नानमाचमनं प्राक्तं दिवाहृतजलेन तु ॥

यमः ।

विप्रः स्पृष्टो निशायां तृदक्यया वर्तितेन वा ।
दिवानीतेन तोयंन स्नापयेदग्निमन्निधौ ॥
दिवाहृतं तोयमपि कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत् ।
रात्रिस्नाने तु सम्प्राप्तं स्नायादनलमन्निधौ ॥

यदा तु दिवाहृतं तोयं न सम्भवति तदा विशेषमाह

मरीचिः ।

दिवाहृतं तु यत्तायं गृहे यदि न विद्यते ।
प्रज्वान्याग्निं ततः स्नायान्दी-पुष्करिणीषु च ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।

प्रचेता वरुणस्याप्तु न रात्रौ जलमुद्धरेत् ।
अन्यत्र धाम्न इत्येतत्तौरम्यः स्नानमाचरेत् ॥

धाम्नो धाम्न इति प्रतीकोपलक्षितमन्त्रमन्तरेण रात्रौ जलं नोद्धरे
दित्यर्थः । एवमुद्धृतेन च जलेन नद्यादितौरम्यः स्नायात् । मापो
मौषधीर्हि मीधाम्नाधाप्सो राजन्नित्यादिर्याजुर्वेदिको मन्त्रः ।
जलोद्धरणं विशेषमाह पैठीनसिः ।

यदि गेहे न तोयं स्यान्नावच्छुद्धिः कथम्भवेत् ।

ान्नाधाम्न दति मन्त्रेण गृहीयादग्निमन्निधौ ॥

‘अग्निमन्निधौ’ जलस्योपरि ज्वलन्तमग्निं धारयित्वेत्यर्थः ।

तथा च हागतः ।

धाम्ना धाम्न इत्यग्निमुपगृष्ट्याद्धारयन् गृहीयात् ।

राज्जदर्शनादौ तु रात्रावपि नद्यादावेव स्नानं प्रशस्तं ।

यदाह व्यामः ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाऋवौ ।

स स्नातः सर्वतोर्थेषु किमर्थमटते महीं ॥

देवीपुगणे ।

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राज्जममन्विते ।

सूर्ये च शशिता ग्रस्ते तमोरूपे महामते ॥

मौरपुगणे ।

चन्द्रग्रहे शत्रुस्पर्शं रवेः संक्रमणेषु च ।

नक्तमप्यवगाहेतं मलिलं मरिदादिषु ॥

देवलः ।

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

भोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

यत्र सूर्योदयादूर्द्ध्वं ग्रस्तस्य चन्द्रस्यास्तमयस्तत्र सूर्योदयात्
प्रागेव राज्जदर्शननिमित्तं स्नानादि कार्यं । न तु पश्चादित्यर्थः ।

वृद्धवशिष्ठः ।

सर्वेषामेव वर्णानां सृतकं राज्जसृतके ।

सचैलन्तु भवेत्त्रानं सूतकान्नञ्च वर्जयेत् ॥

‘सूतकान्नं’ राजसूतकान्नं ।

गौतमः ।

न कदाचिद्रात्रौ नमः स्नायात् ।

बोधायनः ।

नमः स्नायान्न नक्तं स्नायात् ।

आपस्तम्बः । .

सन्निरोमञ्जन्मपु, वर्जयेदस्तमिते न स्नानं ।

सन्निरोमञ्जनप्रतिषेधः स्नात्रोदकविषयः ।

तथा च नन्दिपुराणे ।

सग्नो नदीजले स्नायात् प्रविश्यान्तर्जले द्विजः ।

तद्गागादिषु तोयेषु प्रत्यक्षं स्नानमाचरेदिति ।

मनुः ।

न नमः स्नानमाचरेदिति ।

उग्रनाः ।

न नमः स्नायात् ।

हारीतः ।

न नमो जलं पेयात् ।

शङ्ख-स्लिखितौ ।

असग्नो अनमः स्नायान्नापु, मेहेन्त्रोद्वर्षणं कुर्यान्न पादेन पाणिना
वा जलमभिहन्याद्यस्मादापो वै सर्वा देवता न स्तवन्तीं तथाभिकामं-
दवसिच्यामेध्यादकं परिहरेन्नाम्पोदके स्नायान्न समुद्रमवगाहेत न
नदीषु नदीं भ्रूयान्न पर्वतेषु पर्वतान् ।

योगवाङ्मवल्क्यः ।

पादेन पाणिना वापि यस्या वस्त्रेण चोदकं ।
न हन्यान्नेव वादेश न च प्रक्षोभयेद्बुधः ॥
न कुर्यात् कस्यचित् पौडां कर्मणा मनसा गिरा ।
आचरेन्नाभिषेकन्तु कर्माण्यन्यानि वाचरेत् ॥

देवसः ।

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतं ।
नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च ॥

अन्यासु नदीषु स्थितोऽन्यां नदीं न ब्रूयात् । अन्येषु
पर्वतेषु स्थितोऽन्यं पर्वतं न ब्रूयात् । न प्रशंसेत् । तथा
अन्येषु तीर्थेष्वन्येष्वायतनेषु पुण्यक्षेत्रेषु च स्थितो नान्यत्तीर्थं क्षेत्रं
वा प्रशंसेदित्यर्थः ।

हारीतः ।

न चत्वारोपदारयोः स्नायात् ।

पुनर्हारीतः ।

न स्नात-वर्णकयोरयं प्रयच्छेदन्यत्र देव-गुरु-ब्राह्मणेभ्यः ।

स्नानमाचरेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

माजीर्णा न चातुरो न नग्नो न राजदग्धमवर्जरात्रौ न सन्ध्यायां ।

जावालिः ।

नित्यं न द्वापयेत्स्नानं काम्यं नैमित्तिकञ्च यत् ।

दग्ध्यादिषु कर्त्तव्यं न च यादृच्छिकं कश्चित् ॥

'यादृच्छिकं' मन्त्रापकर्षणार्थं ।

आपस्तम्बोऽपि ।

यादृच्छिकन्तु यत्त्रानं भोगार्थं क्रियते द्विजेः ।
तन्निषिद्धं दम्भ्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

शारीतः ।

दम्भमीं पञ्चमौश्चैव पूर्णमासीं चयोदशीं ।
एकादशीं तृतीयाञ्च यस्मैलमुपसेवते ।
उत्तीर्णा तस्य वृद्धिः स्यादनापत्तिबलायुषां ॥

बोधायनोऽपि ।

नन्दासु चैव रिक्तासु पूर्णासु च जयासु च ।
दादश्याश्चैव सप्तम्यां व्यतीपाते सर्वेधृते ।
रविसंक्रमणे चैव नाभ्यङ्गं स्नानमाचरेत् ॥

‘नन्दाः’ प्रतिपत्-षष्ठ्यैकादश्याः । ‘रिक्ताः’ चतुर्थी-नवमी-चतुर्दश्याः ।
‘पूर्णाः’ पञ्चमी-दशमी-पषदश्याः । ‘जयाः’ तृतीयाष्टमी-चयोदश्याः ।
तदेवं द्वितीयां विहायेतरासु तिथिषु अभ्यङ्गस्नानं न कार्यमि-
त्युक्तं भवति ।

वारनिषेधोऽपि पराचरेण दर्शितः ।

सन्नापः कान्तिरल्पायुर्धमं निर्द्वन्द्वता तथा ।
आरोग्यं सर्वकामाः स्युरभ्यङ्गाङ्गास्करादिषु ॥

अथ प्रचेताः ।

सार्धपं गन्धतैलञ्च यत्सैलं पुष्पवासितं ।
अन्यद्व्ययुतञ्चैव न दुष्यति कदाचन ॥

यसोऽपि ।

घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितं ।

न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गे तु नित्यञ्च ॥

ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।

पक्षयोर्भयोरराजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

विद्या-पुत्र-कलत्रार्थी तिलैः स्नानं विवर्जयेत् ॥

तिलस्नानं सदा पुष्टं कुर्यादामलकैः श्रियं ।

सप्तमी-नवमी-दर्श-रविसंक्रमणाद्दृते ॥

वायुपुराणे ।

नवम्यां दर्श-सप्तम्याः संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्र-सूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

श्यासः ।

दशम्याश्च तृतीयायां चयोदश्यां तथैव च ।

न वर्षैर्वारुणं स्नानं कर्त्तव्यं क्षत्रियादिभिः ॥

जाबालिरपि ।

चयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां तु विशेषतः ।

शूद्र-विट्क्षत्रजाः^(१) स्नानं माचरेयुः कथञ्चन ॥

अथ प्रतिप्रसवमाह गर्गः ।

पुत्रजन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

गार्हपत्यादिषु ।

(१) शूद्र विट् क्षत्रिया इति ग० ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

न स्नायात्सवेऽतीते मङ्गल्यानि निवर्त्तं च ।

अनुमज्ज्य सुहृदन्धून् च यित्वेष्टदेवताः ॥

प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

मङ्गल्येष्विष्यते स्नानं वृद्धौ पर्वात्सवेषु च ।

स्नेहमन्त्रसमायुक्तं मध्याह्नात् प्राग्निशेषतः ॥

इति स्नानकर्त्तुः प्रतिषेधाः ।

अथ स्नानार्थं याह्याणि वर्ज्यानि चोदकानि ।

तत्र मनुः ।

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यङ्गर्त्तप्रसवणेषु च ॥

‘नदी’ अशोष्यसस्त्रिणा सवन्ती । यौगन्धोष्यसस्त्रिणासु स्वल्पमरिसु
स्नाननिषेधात् । देवैः खातमिति यत्स्मर्यते तत् ‘देवखातं’ । महस-
दयहस्ताधिकपरिमाणः कृष्णमोजलाशयः ‘तडागः’ । हस्तमहस्ताधिक-
परिमाणं तडागाच्च न्यूनं ‘सरः’ ।

गर्त्तस्वरूपं उक्तं कात्यायनेन ।

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न त्रिद्यते ।

न ता नदीर्वाद्या गर्त्तासो परिकीर्त्तिताः ॥

अष्टधनुःसहस्रायामभूत्प्रदेवावस्त्रितानामपां यच्च परतो गतिः
प्रशाहो नास्ति स जलाशयो गर्त्तर्वाद्यो न नदीर्वाद्यः ।
‘प्रसवणं’ निर्घ्नरः, पर्वतादेः प्रसन्दमानसोकजसप्रवाह इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

स्नायान्मदी-देवखात-द्वाद-प्रस्रवणेषु च^(१) ॥

स्निमितप्रवाहोऽतिगम्भीरजलो नद्येकदेशः 'द्वादः' ।

दशः ।

स्नानं चाक्षत्रिमे जले ।

विष्णुपुराणे ।

नदी-नद-तडागेषु देवखात-सरःसु च ।

नित्यक्रियार्थं स्नायीत गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ॥

'नदाः' क्षिरण्यबाहुप्रभृतयः ।

अपामुत्तरोत्तरं पुण्यत्वमाह मार्कण्डेयः ।

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकं ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ।

तीर्थतोयं ततः पुण्यं गाङ्गं पुण्यन्तु सर्वतः ॥

'तीर्थं' साधुजुष्टं । "यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्ष्यते"

इति स्मरणात् ।

विष्णुरपि ।

उद्धृतात् पुण्यं भूमिष्ठमुदकं तस्मान्नादेयं तस्मादपि साधुपरि-
शुद्धीतं सर्वत एव गाङ्गमिति ।

विश्वामपि ।

एकतः सर्वतीर्थानि जाह्नव्येकैव चान्यतः ।

महासौम्येऽपि त्रिरसः पतिता या महीतसं ॥

(१) नदी-देवखात-द्वादेषु च सरःसु चेति ख० ।

मरीचिरपि ।

भूमिष्ठमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गं पथः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकं ॥

पद्मपुराणे ।

उद्धृतं तु शूभं तोयमपर्युषितमेव हि ।

भागौरथ्यास्तु यत्तोयं न तत्पर्युषितं भवेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

चिरं पर्युषितं वापि शूद्रस्पृष्टमथापि वा ।

जाङ्गव्याः स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पथः ॥

अतएव गाङ्गव्यतिरिक्तोद्धृतोदकेन शूद्रादिस्पृष्टेन न स्नातव्य-
मित्याह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अशुचिस्पृष्टदृष्टाभिरुद्धृताभिस्तु मानवः ।

स्नानं समाचरेद्यस्तु न स शुध्यति कर्हिचित् ।

तथा ।

चिरात्फलदा नद्यो याः काश्चिदममुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मामस्य सरितां पतिः ॥

‘चिरात्फलदाः’ चिरात्तोपवामन्नतफलप्रदा इत्यर्थः । एवं पक्ष-
माचक्षोरपि ।

बाराहपुराणे ।

चिभिः सारस्वतं तोयं पञ्चाहेन तु यामुनं ।

सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्भदं ॥

समुद्रानां सरितामन्वाशामपि यत्पथः ।

पावनं स्नान-दानेषु प्राजापत्यसमं स्मृतं ॥
 अममुद्रगताश्चापि याः काश्चिद्विपुलोदकाः ।
 अशोच्या यौष्मकालेऽपि तासु स्नानं समाचरेत् ॥
 शुष्यन्ति याः कुमरितो यौष्मे सूर्याशुतापिताः ।
 तासु स्नानं न कर्त्तव्यं दृष्टतोयास्वपि क्वचित् ॥

निगमः ।

याः शोषमुपगच्छन्ति यौष्मे तु सरितो भुवि ।
 तासु स्नानं न कुर्वीत प्रावृष्यन्मुर्धने ॥
 प्रश्नस्थानामपि नदीनां रजोदोषकालं तत्र स्नानाद्यनर्हत्वमाह,
 कात्यायनः ।

सम्प्राप्ते आवणे मासि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
 तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाह्नवीं ॥
 आवणे इति वर्षाकालोपलक्षणार्थं ।

अतएव मार्कण्डेयः ।

द्विमासं सरितः सर्वा भवन्तीह रजस्वलाः ।
 अप्रश्नस्तं ततः स्नानं वर्षासु नववारिणा ॥
 कर्कटसंक्रान्तेरारभ्य मासद्वयं वर्षाकालः । “वर्षाः कर्कटमिहयोः”
 इति ज्योतिःपराशरस्मरणात् ।

स्नानग्रहणं तर्पणादेरपि प्रदर्शनार्थं । यदाह कात्यायनः ।

नभो-नभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
 न स्नानादीनि सर्वाणि तासु कुर्वीत मानवः ॥
 कर्कटादिमासद्वयं यावद्रजस्वला इत्यर्थः ।

चन्द्रसूर्य्यगृहे चैव संक्रान्त्यादिदिने तथा ।

यदाह स एव ।

प्राष्टङ्गाले महानद्यः सन्ति नित्यं रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाऋवौ ॥

जाऋव्यान्तु दिनत्रयमेव रजोदोष इत्याह स एव ।

प्रवृत्ते श्रावणे मामि त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते शुद्धा भवति जाऋवौ ॥

एतदपि सौरमानाभिप्रायमेव । अन्यथा “प्रथमे कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी ॥” इति योगयाज्ञवल्क्यवचनविरोधः स्यात् । सौरमाने संक्रान्तिवशादेव श्रावणादिव्यवहारदर्शनात् । ‘करतोया’ नदीविशेषः ।
तथा ।

कर्कटादौ रजोदृष्टा गोमती वामरत्रयं ।

चन्द्रभागा घनौ सिन्धुः शरयूर्मर्मदा तथा ॥

उक्तपतिरिक्तानां सर्वाणामपि नदीनां मामद्वयं रजोदोषं प्राप्ते विशेषमाह स एव ।

यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

‘यव्याः’ मासाः, “युरेकः संवत्सरः” इति अतपद्यश्रुतेः ।

समुद्रगामिनीनां तु षड्राचं रजोयोग इत्युक्तं भगवतीपुराणे ।

मामद्वयं कर्कटादि सर्वाण्यो रजस्वलाः ।

समुद्रगामिनीनान्तु षड्राचं रज इत्येते ॥

समुद्रगामिनीष्वपि कामाञ्चित्सर्वथा रज एव नास्तीत्युक्तं
वामनपुराणे ।

सरस्वती गन्धो पुण्या तथा वैतरणी नदी ।
आपगा नर्मदा चैव गङ्गा मन्दाकिनौ नदी ॥
मधुस्रवा अंगुमती कौशिकी यमुना तथा ।
दृषदती महापुण्या तथा हैरण्वती नदी ॥
वर्षाकालवशाः सर्वा वर्जयित्वा सरस्वतीं ।
एतासामुदकं पुण्यं वर्षाकाले प्रकीर्तितं ।
रजस्वलात्वमेतासां विद्यते न कदाचन ॥

कात्यायनोऽपि ।

तपनस्य सुता गङ्गा भ्रूजजाता सरस्वती ।
रजसा नाभिभ्रूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥
कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा 'भ्रूजजाता' ।

एवमुक्तरजोदोषस्य कश्चिदपवादमाह स एव ।

उपाकर्मणि चोत्सुर्गं प्रातस्नाने तथैव च ।
चन्द्र-सूर्य्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

गार्ग्यः ।

प्रत्यावर्त्तेऽश्वसि स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।
अस्नां रजकतीर्थेऽथ दृष्टवस्तेन चोपरि ॥
प्रत्यावर्त्ते चावर्त्तयुक्ते ।

बौधायनोऽपि ।

तथावर्त्तेऽदके स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थन्तु दशहस्तेन वर्जयेत् ॥
 स्नानं रजकतीर्थे तु भोजनं गणिकागृहे ।
 पश्चिमोत्तरशायित्वं शक्रादपि हरेच्छ्रियं ॥
 निरुद्धासु न कुर्वीरन् अंशभाक् तत्र सेतुकृत् ॥

अत्र स्वन्तीष्वित्यनुवृत्तौ जमदग्निः ।

न परेण निरुद्धासु स्वन्तीषु कदाचन ।
 स्नानं ममाचरेद्विप्रः सेतुकर्तुः फलं यतः ॥

शङ्खः ।

नान्योदके स्नायात् न ममुद्रमवगाहेत ।

एतच्च प्रभृतोदकमन्त्राभिप्रायं ।

यदाह कागलेयः ।

नद्यां मन्त्रिहितायान्तु नान्यत्र स्नानमाचरेत् ।
 प्रचुराणामपां लाभे न च स्वल्पोदके क्वचित् ॥

स्वल्पोदकलक्षणमुक्तं स्कन्दपुराणे ।

नाभिमाचन्तु यत्तथा तत्तु स्वल्पमुदाहृतं ।
 तच्च स्नानं प्रकुर्वीत जानुमात्रे न तु क्वचित् ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

प्रभृतं विद्यमाने तु उदके समनोहरे ।
 नान्योदके दिजः स्नायान्त्रदीं चात्कृष्य क्वचिमे ॥

नारदीयपुराणे ।

नद्यां तु विद्यमानायां न स्नायादन्यवारिषु ।
 न स्नायादल्पतोयेन विद्यमाने बह्वदके ॥

नद्यमन्निधाने तडागादिष्वपि स्नातव्यमित्याह मरीचिः ।

अमन्निधाने सरितां तडागेषु सरःसु च ।

षड्गतोयासु वापीषु कूपेष्वपि कदाचन ॥

विष्णुपुराणे ।

कूपेषूत्तानतोयेषु स्नानं कुर्वीत वा द्विजः ।

स्नायोतोद्भूततोयेन अन्यथा रुच्यमभवे ॥

मार्कण्डेयोऽपि ।

पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणाञ्च महात्मनां ।

स्नानं कूपतडागेषु देवतानां समाचरेत् ॥

महात्मनामित्यनेन पतिताद्युदपानेषु न स्नायादित्युक्तं भवति ।

अतएव वृद्धमनुः ।

अन्यायोपार्जितार्थस्य पतितस्य च वार्द्धिषः ।

न स्नायाद्युदपानेषु स्नात्वा रुच्छं समाचरेदिति ॥

एवमनुत्सृष्टेष्वपि द्रष्टव्यं ।

यदाह व्यासः ।

अनुत्सृष्टेषु न स्नायात्तथैवासंस्कृतेषु च ॥

‘असंस्कृतं’ अकृतप्रतिष्ठं । ‘अनुत्सृष्टं’ सर्वार्थत्वेनात्यक्तं परकीय-

मिति यावत् ।

अतएव जाबालिः ।

न पारश्वे सदा स्नायात् ।

मनुष्येऽपि ।

परकीयनिपानेषु स्नायादिव कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नायी हि दुष्कृतांश्चैन लिप्यत इति ।

यत्पुनर्व्यासेनाक्तं ।

पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य पारक्ये स्नानमाचरेदिति ।

यच्च याज्ञवल्क्येन ।

पञ्चपिण्डान् समुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

यच्च ब्रह्मलिखितौ । नैष्ठिकचित्ते पितृंस्तर्पयेत् । वापीकूपतडागो-
द्रूपानेषु मग्न पञ्च चोन् वा पिण्डानुद्धृत्य देवपितृंस्तर्पयेदिति ।

यच्च पैठीनसिना ।

परकृतान् सेतुकृपांश्च वर्जयेत् ।

अंशभाक् तत्र सेतोस्त्रोन् पिण्डानुद्धृत्य स्नायादिति । तत्र-
द्यच्च नाभविषयं ।

तथा च मनुः ।

अलाभे देवखाताभां मग्नां मग्नितां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेदिति ।

बौधायनोऽपि ।

तस्मात्परकृतान् सेतुन् कृपांश्च परिवर्जयेत् ।

उद्धृत्य वापि चोन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो मदा ॥

निहृद्वात्यश्मृत्पिण्डान् कृपाश्च चोन् घटांस्तथा ।

शौनकोऽपि ।

वापीकूपतडागेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

उद्धृत्य मृत्तिकापिण्डान् दश पञ्चायवा क्षिपेत् ॥

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

सप्तपिण्डांस्तदोद्धृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

विष्णुरपि ।

परनिपानेषु न स्नायात् स्नानमाचरेद्वा पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापदीति ।

अत्र यथामामर्थ्यं व्यवस्था । एवञ्च यत्रानुद्धृत्यं परकीये स्नानं तत्रैव तद्दोषभाक्कमित्युक्तं भवति ।

तदाह शौनकः ।

अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकीयजलाशये ॥

वृथा भवति तस्नानं कर्तुः पापेन लिप्यत इति ॥

‘वृथा’ निष्फलमित्यर्थः । सर्वार्थत्वेनात्सृष्टे तु परकीयत्वाभावा-
दनुद्धरणे न दोष इति भावः ।

एवमुष्णोदकस्नानेऽपि नैष्कल्यमाह शङ्खः ।

स्नानस्य वक्रितप्नेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ॥

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

वृथा उष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवेदिकं ।

वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकमिति ॥

यस्तु यमेनोक्तं ।

आप एव मदा पूतास्नासां वक्रिर्विशोधकः ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु उष्णाश्वः पावनं सप्तमिति ॥

यदपि षडङ्गिभ्यम्ते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वक्रितापिताः ।

तेन मन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणेति ॥

तदातुरस्नानविषयं ।

तथा च यमः ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतन्तु वक्रिणा ।

आस्नातमातुरस्नाने प्रशस्तान्तु शृतोदकमिति ॥

यदा तु नद्यादिकं न लभ्यते तदानौमनातुरस्याप्युष्णोदकस्नान-
मविरुद्धमित्याह स एव ।

मित्यं नैमित्तिकस्यैव क्रियाङ्गं मलकर्षणं ।

तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरिति ॥

यत्तु वृद्धमनुनाम् ।

मृते जन्मनि संक्रान्त्यां आहुते जन्मदिने तथा ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राज्ञदर्शने ।

आरोग्यपुत्रमित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥

पौर्णमास्यां तथा दर्शे च स्नायादुष्णवारिणा ।

न गोहृत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशय इति ॥

तेनाप्युक्तेषु मरणादिषु तीर्थाभावेऽपि नोष्णोदकैः स्नायात्, किन्तु
परोदकैरुद्धृतैर्वत्युक्तमित्यविरोधः ।

उष्णान्त्राने तु विशेषमाह व्यासः ।

श्रीतास्त्रम्, निषिध्योष्णा मन्त्रसम्भारसम्भृताः ।

मृतेऽपि शस्यते स्नानमफलं स्नान्तदन्यथा ॥

‘सम्भाराः’ मृदादयः ।

अतएव मध्यन्दिनान्नाधिकारे विवस्त्रान् ।
 मन्त्रसम्भारमंयुक्तमुपस्पर्शनमुच्यते ।
 स्नानेऽवगाहने चैव स्नावनं विधिवर्जितमिति ॥
 इति स्नानार्थं याद्याणि वर्ज्यानि चोदकानि ।
 अथ स्नानसम्भाराः ।

तत्राह दत्तः ।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।
 तिलपुष्पकृशादीनि स्नानं वा कृत्विमे जले ॥
 अष्टधा विभक्तस्तुर्थे भागोऽत्र ज्ञेयः ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

मृत्तिलान् गोमयं दर्भान् पुष्पाणि सुरभीनि च ।
 आहरेत्स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ।
 गन्धोदकान्तं विधिवत् क्रमात् स्यात् पृथक्चित्तौ ॥

श्रीनकः ।

नदीतीरे शुचौ देशे आहरेत्मृत्तिकां कुम्भान् ।
 प्रयतो मृदमादाय दूर्वापामार्गगोमयं ।
 एकदेशे पृथक् कुर्यान्मृदः स्नोकं ततः क्रमात् ॥

जाबालिः ।

ततश्च मृत्तिकां शुद्धामदुर्गन्धामनूषरां ।
 शुचिदेशादतिस्त्राणां कायशुद्ध्यर्थमाहरेत् ॥
 अमेधाश्चनशून्यानां नीरुजानां तथा गवां ।
 अव्यङ्गानाञ्च सद्यत्कं शुचि गोमयमाहरेत् ॥

आर्द्रप्रतानिमीं देशात् श्मशानादिविजितात् ।
 मार्जनाथं हरेत् दूर्वा अपामार्गं तथैव च ॥
 सर्वकर्मापयोगार्थं कुशान् काशानथापि वा ।
 आनयेत्तर्पणार्थं तु यवानपि तिलांस्तथा ॥
 देवतार्चनकर्मार्थं नवाः सुमनसः श्रमाः ।
 आददौत विशुद्धात्मा धौतवासोयुगं तथा ॥
 तथाभ्युक्षणमाहृतं पात्रमौदुम्बरं दृढं ।
 अपार्थमन्नमालाञ्च रुद्राक्षादिविनिर्मितां ।
 एवं सभृतसम्भारः स्वानकर्म समाग्नेत् ॥

अत्र शातातपः ।

वल्मीकाखून्कराक्षेपाञ्जलाञ्च पथिरक्षयोः ।
 कृतशौचावशिष्टा च न याद्याः सप्त मृत्तिकाः ॥
 गृध्रौ द्रुष्टे तु मंग्याद्या शर्कराग्नादिवजिता ।
 रक्ता गीरा तथा श्रेता मृत्तिका त्रिविधा स्रता ॥
 न मृदं नोदकं वापि न निशायां तु गोमयं ।
 न गोमूत्रं प्रदोषे तु गृह्णीयाद्दुद्धिमाश्रय ॥
 तिलोदकैर्न तिलस्त्रायौ गृत्विर्मित्यं तिलोदकी ।
 ज्ञेता भोक्ता च दाता च षट्तिली भावभौदति ॥

मरीचिः ।

मृदुर्भतिलपुष्पाणि दूर्वापामार्गगोमयं ।
 तिलामलकवामांसि पात्रमभ्युक्षणस्य च ॥
 एकांस्तमुदकं गत्वा तटं प्रक्षान्द्य पाणिना ।

सम्भारान् स्थापयेत्तत्र^(१) यथादेशं पृथक् पृथक् ॥

अङ्गिराः ।

विना दर्भेण यत्स्नानं यच्च दानं विनोदकं ।

अमङ्ग्यातश्च यज्जप्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

व्यासः ।

आदाय पर्या भक्त्या गङ्गातीरोद्भवां मृदं ।

संवर्द्धयति गात्राणि तस्य धर्मा महान् भवेत् ॥

वसिष्ठः ।

प्रयतोमृदमादाय दूर्वामार्द्राच्च गोमयं ।

स्थापयित्वा तथाचम्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

इति स्नानसम्भाराः ।

अथ प्रातःस्नानं ।

तत्राह दत्तः ।

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कुर्याद्यथार्यवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकं ॥

शौनकः ।

प्रातराचमनं कृत्वा अद्वायुको यथार्यवत् ।

दन्तशौचं ततः कृत्वा प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥

गौतमः ।

(१) तत्र सस्थापयेत् सर्वमिति ग० ।

कृतशौचविधिः सम्यक् स्वाचान्तो दन्तधावनं ।
विधायोषमि कुर्वीत स्नानञ्च विधिपूर्वकं ॥

जातृकर्णः ।

मर्ख्वर्णैः प्रकर्त्तव्यं प्रातःस्नानं दिने दिने ।
मन्त्रवन्तु द्विजाः कुर्युः शूद्रा मन्त्रविवर्जितं ॥

मत्यप्रतः ।

चतुर्णामपि वर्णानां प्रातःस्नानं विप्रोधनं ।
द्विजातिभिः प्रकर्त्तव्यं मन्त्रैस्तु श्रुतिषोदितैः ॥

बौधायनः ।

अभ्योऽवगाहनं स्नानं विहितं मार्ख्वर्णकं ।
मन्त्रवत्प्रोक्षणञ्चापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥

महाभारते ।

ब्रह्म-क्षत्र-विशाञ्चैव मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।
तृष्णीमेव हि शूद्रस्य स्तोत्राच्च कुरुनन्दन ॥

कूर्मपुराणे ।

नित्यमभ्युदयात् पृथ्वे स्नातव्यं शुद्धिमिच्छता ।
एष माधारणो धर्मश्चातुर्वर्णस्य कर्त्तितः ।
स्तोभिः शूद्रैश्च कर्त्तव्यं मन्त्रवर्जं विगारुणं ॥

गोभिलः ।

कुर्यादहरहः स्नानं उषस्यनुदिते रवी ।
नित्यमप्लिङ्गकैर्मन्त्रैस्तप्येच्च तथा पितृम् ॥

विष्णुः ।

प्रातःस्नाय्यरुणकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

यत्तु-चतुर्विंशतिमते “उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपि च” इति तदपि पूर्ववचनाविरुद्धं । ‘उदिते’ उदयाभिमुख इति व्याख्यानात् । अन्यथा “प्रातःसन्ध्यां मनत्राम्” इत्यादिविरोधः स्यात् । “स्नातोऽधिकारी भवति” इत्यादिभिः स्नातस्यैव सन्ध्याद्यधिकारात् । न चैतद्वचनबलादेव सन्ध्यात्कथ्यतामिति युक्तं । “सन्धौ सन्ध्यामुपासोत नास्तगे नोद्गते रवौ” इति योगयाज्ञवल्क्येनादिते निषेधस्मरणात् ।
याज्ञवल्क्यः ।

उभे सन्धे तु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहश्रितैः ।

तिसृष्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यन्तु तपस्विना ॥

‘उभे सन्धे’ प्रातर्मध्याह्नाख्ये । ‘गृहश्रितैः’ गृहस्थैः । ‘तपस्वी’ यतिः ।

विश्वामित्रः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वनस्य-गृहमेधिनाः ।

दिने दिने यतीनां तु स्नानं त्रिषवणं स्मृतं ।

सकृदेव हि तत्प्रोक्तं नियतं ब्रह्मचारिणः ॥

दक्षः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वाणप्रस्य-गृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृन्तु ब्रह्मचारिणः ॥

कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादतश्चितः ।

दन्तान् प्रचास्य नद्यादौ गृहे चैतदमन्तवत् ॥

‘अमन्त्रवदिति सर्वथा मन्त्रनिषेधपरं न भवति किन्तु मन्त्र
बहुत्वनिषेधार्थं ।

यदाह जैमिनिः ।

गृहेऽपि हि द्विजातीनां मन्त्रवक्त्रानमिष्यते ।

विधेर्लोपं न ते कुर्युः सामर्थ्ये मति कर्हि विदिति ॥

सर्वथा मन्त्रनिषेधे दोषमाह विवस्वान् ।

अविदित्वैव यः स्नात्ते विधानं स्नानमारभेत् ।

स याति नरकं घोरमिति धर्मस्य धारणा ॥

व्यासोऽपि ।

मन्त्रपूतं तु यत्स्नानं प्राहुः स्नानं^(१) फलप्रदं ।

न वृथा वारिमग्नानां यादमामिव तत्समं ॥

‘यादमां’ जलजन्तूनां ।

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

उपस्थानादिर्यस्तामां मन्त्रवन्कोर्चिता विधिः ।

निवेदान्तस्नात्स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥

निषेकात् प्रभृति यावत् श्मशानं श्रुतिदर्शनात् ।

नामन्त्रवद्विजातीनां कर्म किञ्चित् प्रवर्त्तते ॥

विधिदृष्टन्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ।

न फलं किञ्चिदाप्नोति क्रममात्रं हि तस्य तत् ॥

मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास्तोत्रं मग्नं दिवानिशं ।

वमन्तोऽपि च ते स्नानात् फलं नाहन्ति कर्हिचित् ॥

(१) प्रातःस्नानमिति ग० ।

अद्वाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।
 शुचिशुद्धेन भावेन तदानन्थाय कल्प्यते ॥
 विधिहीनं भावदुष्टं कृतमशुद्धया च यत् ।
 तद्भ्रान्त्यसुरास्तस्य मूढस्य लक्षतात्मनः ॥
 मद्भ्र-चत्र-विशास्त्रैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
 तृष्णौमेव हि शूद्रस्य मनमस्कारकं स्मृतमिति ॥

अतो हेमादिकर्मलोपसम्भवात्^(१) संक्षेपेण प्रातःस्नानं त्वमन्त्रकं
 कुर्यात् ।

यदाह शाश्यायनिः ।

कालान्पत्वाद्धि शङ्केत यदि हेमादिबाधनं ।
 तदा संक्षेपतः कुर्यात् सर्वथा तत्त्वमन्त्रकं ॥

कात्यायनोऽपि ।

अल्पत्वाद्भूमिकालस्य ब्रह्मत्वात्स्नानकर्मणः ।
 प्रातःसंक्षेपतः स्नानं हेमलोपो विगर्हित इति ॥

संक्षेपस्नानप्रकारमाह योगयाज्ञवल्करः ।

योऽसौ विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।
 असामर्थ्यान्न कुर्याच्छेत् तत्रायं विधिरुच्यते ॥
 स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।
 जलाभिमन्त्रणञ्चैव तौर्यस्य परिकल्पनं ॥
 अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
 स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः ।

(१) हेमादिकर्मलोपशब्द इति ख० ।

अन्यान् वा वारुणान्मन्त्रान् कामतः संप्रयोजयेत् ॥

स्नानं चतुर्विंशतौ ।

स्नानमर्च्यैश्च तैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा मह

कुर्याद् व्याहृतिभिर्वायु यत्किञ्चेदमृचापि वा ॥

द्रुपदादिवेति वा स्नानं तर्पयेद्देवमानुषान् ।

इदञ्च तर्पणं स्नानाङ्गं । “तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितं”
इति ब्रह्माण्डपुराणस्मरणात् ।

बौधायनः ।

तपस्यमपामवगाहनं देवतास्तपेयित्वा पितृतर्पणमनुतीर्यमप
उच्छिद्यतूर्जं वहन्तीरित्याण्डाहरन्ति ।

स्रवन्तीध्वनिरुद्धाम् त्रयोवर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वन् देवर्षिपितृतर्पणं ॥

चतुर्विंशतौ ।

स्नानस्यानन्तरन्तावत्तर्पयेत् पितृदेवताः ।

इदञ्च तर्पणं जलम्येनैव कर्त्तव्यं । यदाह व्याघ्रः ।

नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयन्मूर्द्धमानसः ।

आगच्छन्तु मे पितरो गृहन्त्वैतान् जलाञ्जलीन् ॥

पितृणामम्बरस्थानामम्बरोदक्षिणामुखः ।

त्रौस्तौन् जलाञ्जलीन् दद्याद्दक्षैरुत्तरान् बुध इति ॥

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य पितृहेमेनाञ्जलित्रयं दयं । ततो हस्तामात्र-
मुद्धृत्य पितामहादेशेन, ततो गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य प्रपितामहादेशे-
नेति क्रमेणोच्चैरुत्तरत्वं ।

तदुक्तं गारुडपुराणे ।

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य हस्तमात्रं ततः परं ।

ततो गोशुद्धमात्रञ्च पित्रादिभ्योजलं क्षिपेत् ।

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य तर्पयेद्देवमानुषान् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

माभिमात्रे जले स्थित्वा कुर्यात् स्नानाङ्गतर्पणं ।

देवानृषीन् पितृगणान् स्वपितृंश्चापि तर्पयेत् ॥

उद्धृतैरुदकैः स्नातो न कुर्यादन्यदा पुनः ।

स्नानाङ्गतर्पणं विद्वान् कदाचिन्नैव हापयेत् ॥

अतो मध्याह्नस्नानेऽपि स्नानाङ्गतर्पणमभ्यस्येनैव कार्यं । न चापराह्नः पितृणामिति श्रुतेः कथं प्रातः पितृतर्पणमिति शङ्कनीयं । तथात्वे पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुतेर्मध्यन्दिने स्नाने देवतर्पणं न स्यात् । न च मोभूदिति वाच्यं । “स्नानेषु चैव भर्तृषु तर्पयेत् पितृदेवताः । काम्ये नित्ये विशेषेण तत् प्रकुर्यात् प्रयत्नतः” इति व्यासस्मरणात् । अतः श्रुतिद्वयं तर्पणव्यतिरिक्तविषयमित्यवगन्तव्यं ।

किञ्च अकरणे दोषाऽपि वमिष्ठेन दर्शितः ।

नास्तिक्यभावाद्यः स्नात्वा न तर्पयति वैपितृन् ।

पित्रन्ति देहनिःस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिन इति ॥

‘देहनिःस्त्रावः’ देहमलः ।

कर्मणः ।

देवानृषीन् मनुष्यांश्च शूचिः पितृगणानपि ।

स्नातः सन्नर्पयेद्दिदांस्तदाधारा द्वि ते यतः ॥

एवं कृते फलमाह दत्तः ।

प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी मदा भवेत् ।

सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥

शौनकोऽपि ।

प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी मदा भवेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति प्रातःस्नानं ।

अथ मध्याह्नस्नानं ।

तत्र योगयाज्ञवल्क्यः ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं याज्ञवल्क्यस्य वै तदा ।

श्लेषयः शंमितात्मानः प्रच्छन्ति स्नाननिर्णयं ॥

स्नानमवर्द्धतेर्मन्त्रैर्यत्त्वयोक्तं पुराजघ ।

तदाचक्षुर्विशेषेण स्नानस्य तु विधिं प्रभो ॥

तान् प्रत्युवाच प्रीतात्मा याज्ञवल्क्योऽमितद्युतिः ।

शृणुध्वं वक्ष्यते स्नानं सर्वपापप्रणाशनं ॥

मृदादीनि समाहृत्य गत्वा शुद्धं जलाशयं ।

कुर्यादहरहः स्नानं प्रातर्मध्याह्नयोर्द्विजः ॥

सुमन्तुः ।

ततो मध्याह्नममये पुनःस्नानं समाचरेत् ।

सूर्यस्य चाप्यपस्थानं जप-होमादिकं ततः ॥

वसिष्ठहारीतावपि ।

पवित्रपाणिकेकायः पार्श्वानभवन्लोकायन् ।

अरुग्दिवाचरेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः ॥

‘अरुक्’ रोगरहितः । अतोरोगिणा न स्नातव्यमित्युक्तं भवति ।

उक्तञ्च व्यासेन ।

स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णोऽन्ने निरामयः^(१) ।

न भुक्त्वा लङ्घितोरोगौ नाज्ञाताभसि नाकुलः ॥

शङ्खः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्यन्तु तदिष्यते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं माध्यह्ने तु भविस्तरं ॥

पारस्करः ।

मृद्गोमय-कुश-तिलं समनस आदायोदकान्तङ्गत्वा प्रुचौ देशे
मंथ्याय पाणि-पादं यज्ञोपवीतञ्च प्रक्षाल्य शिखाम्बुद्धाचामेत् ।

स्कन्दपुराणे ।

प्रक्षालयेद्यज्ञसूत्रं मृद्गिरङ्गिः शनैः शनैः ।

मृगुः ।

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्माद्यज्ञोपवीतकं ।

नेोत्तारयेत्ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छेय आत्मनः ॥

देहस्यमेव तत्क्षाल्यमुत्तार्यं न कदाचन ।

व्यासः ।

स्रुत्वोद्धारञ्च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः ।

पवित्रपाणिराचम्य नाभिस्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

बौधायनः ।

(१) निरामये इति ग० ।

अथ हस्तौ प्रक्ष्यान्य कमण्डलं मृत्पिण्डञ्च परिगृह्य तौथं गत्वा
त्रि. पादौ प्रक्षालयेत् । त्रिरात्मानमथ ह्येके ब्रूवते श्मशानमापो देव-
गृहं गोष्ठं यत्र ब्राह्मणा अप्रक्षान्य पादौ तन्न प्रवेष्टव्यमिति ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

त्रिधा कृत्वा मृदं तान्त् गोमयञ्च विचक्षणः ।

अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनन्तैः ॥

भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदमङ्गरः ।

अद्भिर्मृद्भिश्च चरणौ प्रक्षान्याचम्य वै शुचिः ॥

अत्र नाभेरूर्ध्वभागं दक्षिणहस्ताधोभागं वामहस्तान् प्रक्षालयेत् ।
“धर्मविद्वक्षिणं हस्तमधः शौचेन योजयेत् । तथैव वामहस्तान् नाभेरूर्ध्वं
न शोधयेत्” इति भृगुस्मरणात् ।

नन्दिपुराणे ।

आयुष्कामः श्निरेःलेपं मृदा कुर्याद्विजः पुरा ।

श्रीकामः पादयोः शौचं मृदापूर्वं समाचरेत् ॥

मलशोधनं प्रकृत्य व्यासोऽपि ।

षड्भिः पादौ चतसृभिर्जङ्गा नाभि-कटोरु त्रिभिः ।

मृद्रेकया शिरः क्षान्द्यं ततः कुर्यात् प्रमार्जनं ॥

वसिष्ठोऽपि ।

मृद्रेकया शिरः क्षान्द्यं दाभ्यां नाभेःस्तथापरि ।

अधश्च तिसृभिः कायं पादौ षड्भिस्तथैव च ।

प्रक्षान्य सर्वकायन्तु दिराचम्य यथाविधि ॥

पारस्करः ।

एकया तु शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभिं तयोपरि ।
 मृद्भिस्तस्यैः कायं षड्भिः पायुं तथैव च ॥
 कटिवन्धूरुजङ्घाश्च पादौ च तिसृभिस्ततः ।
 तथा हस्तौ परिचान्य द्विराचामेत् समाहितः ॥

अत्र यथास्वशास्त्रं व्यवस्था ।

मृदादिपरिमाणन्तु कृष्णपुराणे दर्शितं ।

मृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वार्द्रामलकमात्रिका ।

गोमयस्य प्रमाणन्तु येनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥

एतच्च मलशोधनं तटे कार्यं ।

तथा च नृसिंहपुराणे ।

शुचौ देशे समभ्युक्ष्य स्थापयेत् कुश-मृत्तिलान् ।

मृत्तोयेन स्वकं देहं बहिः संशोधयेत्ततः ॥

यमः ।

मलस्नानं ततः कृत्वा आचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा ततोऽध्यात्वा दिवाकरं ॥

आचम्य द्विरिति शेषः । एतच्चाचमनमेकं पादञ्चलान्तर्निधाय कार्यं ।

यदुक्तं चतुर्विंशतिमते ।

स्थले जलस्य आचान्तो जलान्तस्तु स्थले शुचिः ।

पादौ स्थाप्योभयत्रैव ह्याचान्तः शुचितामियादिति ॥

क्षामशाटीं तटे शोधयित्वा दमाचमनं कार्यं ।

मृत्तोयेन स्वकं देहं बहिरुदर्यं यत्रतः ।

क्षानशाटीश्च संशोध्य कुर्यादाचमनं बुधः ॥

इति मरीचिस्मरणात् ।

उपवेशनाद्ययोग्ये च तीरे जानुभ्यामूर्द्धस्य तिष्ठतोऽप्याचमने न दोष इत्याह जातृकर्ण्यः ।

ऊर्द्धजानुर्जले तिष्ठन्नाचान्तो न प्रदुष्यतीति ।

व्यासः ।

शुचिर्भूत्वा शुचौ देशे उदकान्तं समाहितः ।

नित्यं त्रिरायमेत्प्राणांस्ततः स्नानमुपक्रमेत् ॥

‘शुचिर्भूत्वा’ मलशुद्धिं कृत्वत्यर्थः । नित्यग्रहणान्मलशुद्धि-
प्राणायामौ स्नानादावावश्यकौ ।

प्राणायामस्वरूपमाह सम्बन्तः ।

प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतौः सप्त नित्यशः ।

गायत्रीं शिरसा मूर्द्धं मनसा त्रिः पठेद्विजः ।

निगृह्य त्वात्मनः प्राणान् प्राणायामो विधीयते ॥

अत्र च प्रथमं नामिकायां वायोरुपूरणं । ततः पूरितस्य वायो-
निश्चलीकरणं । ततस्त्रिर्मन्त्रजपः । तता रेचनक्रमेण पूरक-कुम्भ-
करेचकानुष्ठानं ।

तथाचोक्तं वसिष्ठेन ।

नामिकाकृष्ट उच्छ्वाभो ध्यातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलयासो रिच्यमानस्तु रेचकः ॥

पूरकादिषु च स्थानविशेषं देवताविशेषध्यानमभिहितं तेनैव ।

नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितं ।

चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेण तु चिन्तयेत् ॥

कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेत्तु कमलामनं ।
 ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं प्रजापतिं ॥
 रेचक्रेणश्वरन्ध्यायज्जलाटस्थं महेश्वरं ।
 गण्डुस्फटिकसङ्काशं निर्मलं पापनाशनमिति ॥

कूर्मपुराणे ।

ततो देशविशेषकालावयवाननुस्मृत्योपात्तदुर्गित्तयार्थं मध्यन्दिन-
 स्नानमहं करिष्य इति सङ्कल्पं कुर्यात् । “ततः उरुं हि राजा वरु-
 णशुकारेत्युदकप्रार्थनं कृत्वा “ये ते शतं वरुणेति प्रदक्षिणमुदकमावर्त्य
 सुमित्रियान इत्यञ्जलिनादकमादाय दुर्मित्रियान इत्यनेन काम-
 क्रोधादौ नृद्विश्योत्तरतः प्रक्षिपेत् ।

तदाह योगी ।

उरुं हीति तृचा तोयमुपस्याय प्रदक्षिणं ।
 आवर्त्तयेत्तदुदकं ये ते शतमिति तृचा ॥
 सुमित्रियान इत्यञ्जलिमुद्धरेद्देवतं स्मरन् ।
 दुर्मित्रियान इति द्वेष्यं ध्यायंश्चापः प्रमेचयेत् ॥

अत्र मृदोभागद्वयं विधाय त्रिधाकृतेन प्रथमभागेन पूर्वोक्तं
 मलस्नानं विधायवशिष्टं भागं मृत्तिकास्नानार्थं “अश्वक्रान्ते इति
 मन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्त्र च विधानतः ।
 अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे इति ॥

तदनन्तरम् ।

उद्धृतमि वराहेण कृष्णेन शतषाड्जना ।

मृत्तिके ब्रह्मदत्तामि काश्यपेनाभिमन्विता ॥

मृत्तिके हन तत्सर्वं यन्मथा द्दृष्टं कृतं ।

मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ।

त्वया हतेन पापेन जीवामि शरदः शतम् ॥

इत्यनेन ब्रह्माण्डपुराणोक्तेन मन्त्रेण मृदमुद्धृत्य "नमो मित्रस्य
व्रह्मणस्येत्यनयर्था सूर्याय दर्शयित्वा ।

आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय ।

मृत्तिके त्वाञ्च गृह्णामि प्रजया च धनेन च ॥

इत्यनेन कश्यपोक्तेन मन्त्रेण शिरःप्रभृतिगात्राणि त्रिलिप्य द्विराचमेत् ।

तदुक्तं शिवपुराणे ।

अश्रकान्त इति स्रत्वा मन्त्रेणामन्त्र मृत्तिकां ।

उद्धरेदुद्धृतामीति मन्त्रेण मुममाहितः ॥

नमोमित्रस्येति च्चत्वा दर्शयित्वा च भानवे ।

आरुह्येति च गात्राणि समालभ्य द्विराचमेत् ॥

आह जमदग्निः ।

अश्रकान्तेति वै गृह्णां मृत्तिकामाहरेच्छनैः ।

नमोमित्रस्येत्यादित्याय दर्शयेत् ममदौ करे ॥

गन्धद्वारामिति जप्त्वा स्वान्यङ्गानि विलेपयेत् ।

अङ्गलेपने मन्त्रान्तरमाह योगौ ।

आलभेत मृदाङ्गानि इदं विष्णुरिति तृचा ।

तथा ।

अङ्गिङ्गिश्च गात्राणि क्रमशस्वनने जपेत् ।
 शीर्षाद्या नाभिमर्वाणि स्मरन् विष्णुमनामयम् ।
 कर्ण-वस्त्ररु-जङ्घे च चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ॥
 तथैव हस्तावाचस्य नमस्कृत्य जलं ततः ।
 यन्किञ्चेदमिति मन्त्रेण नमस्तेप्रयताञ्जलिः ॥

जमदग्निः ।

हिरण्यगृह्णं वरुणमित्यपोऽभिप्रपद्यते ।
 सुमित्र्या इत्यपः स्पृष्ट्वा दुर्मित्रास्तु वह्निःक्षिपेत् ॥
 यदपां क्रूरमित्यपस्त्रिगालोद्य तु पाणिना ।

बौधायनः ।

अथापोभिप्रपद्यते ।
 हिरण्यगृह्णं वरुणं प्रपद्ये तौर्धं मे देहि याचितः ।
 यन्मया सुकममाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ।
 यन्मे मनसा वाचा कर्मणा दुष्कृतं कृतं ॥

तस्म इन्द्रोवरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु न इत्यथाञ्जलिना
 अप उपहन्ति सुमित्रियान आप ओषधयः सन्त्विति तां दिशं निरु-
 क्षति यस्यामस्य दिशि देव्यो भविष्यति दुर्मित्रास्तस्मै भृयासुः
 योस्मां देष्टि यश्च वयं दिश इत्यथाप उपस्पृष्ट्य त्रिःप्रदक्षिणमुदक-
 मावर्त्तयति यदपां क्रूरं यदमेधं यदशान्तं तदपगच्छतामिति ।
 मत्स्यपुराणे ।

अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।
 तौर्धं कस्थं द्विहस्तश्च चतुर्धं समन्ततः ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः ।
 तीर्थन्तु कल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 ॐ नमो नारायणायति मूलमन्त्र उदाहृतः ।
 चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥
 प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गासेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।
 विष्णोः पादप्रसृतामि वैष्णवीं विष्णुदेवता ॥
 चाहि न स्वेनमस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ।
 तिस्रः कोट्योर्द्व्युकोटिस्तु तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥
 दिवि भुव्यन्तरौत्ते च तानि ते देवि जाह्ववि ।
 नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ॥
 दत्ता पृथ्वी च विहगा विश्वकाया शितामृता ।
 विश्वाधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसाधनी^(१) ॥
 क्षमा च जाह्ववी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ।
 एतानि पुण्यनामानि^(२) खानकाले प्रकीर्त्तयेत् ।
 भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥

तथा गङ्गावाक्यमपि ।

नन्दिनी नलिनी सीता मापतौ च महायणा ।
 विष्णुपादार्यमभूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 भागीरथी भोगवती जाह्ववी त्रिदशेश्वरी ॥
 दादशैतानि नामानि यत्र यत्र जलाशये ।

(१) लोकप्रसादनीति ग० ।

(२) गङ्गानामानीति ख० ।

स्नानोद्यतः स्मरेन्नित्यं तस्य तत्र भवाम्यहं ॥

वसिष्ठः ।

कृत्स्नं मार्जनं मन्दैरश्रकान्तादिभिस्ततः ।

इहैव देवीरमृतं पारावर्यस्वरादिषु ।

ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेदुभ्रः ॥

व्यासः ।

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च ।

तीर्थान्येतानि सर्वाणि स्नानकाले भवन्तु मे ॥

एतत्सर्वं कृत्रिमेष्वेव जलेषु कर्त्तव्यं । “गङ्गादिपुण्यतीर्थाः
कृत्रिमादिषु संस्मरेदिति” योगयाज्ञवल्क्यस्मरणात् ।

यत्र स्थाने तु यत्तीर्थं नदी पुण्यतमा च या ।

तां ध्यायन्नमसा स्नायादन्यत्रेष्टविचिन्तनम् ॥

इत्यकृत्रिमेषु तत्तीर्थध्यानस्यैव भृगुणा स्मृतत्वात् न नदीषु नदीं
ब्रूयादिति तीर्थं तीर्थान्तरस्मरणनिषेधाच्च । एवं तीर्थान्यावाह्यं स्व-
शास्त्रोक्तेन^(१) विधिना स्नायात् ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

उदुत्तममिति विश्वेनज्जलं प्राङ्मुखः शुचिः ।

येन देवाः पवित्रेति कुर्यादात्मभक्तं त्रिभिः ॥

महाव्याहृतिभिः पश्चादात्तमेत् प्रयतोऽपि सन् ।

भास्कराभिमुखो मऋदापो अस्मानिति तृचा ॥

जमदग्निः ।

(१) स्वशास्त्रोक्तेनेति ग० ।

आदित्याभिमुखोमञ्जेदापो अस्मान्निति त्यूचा ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आपो अस्मान्निति ह्युक्ता भास्कराभिमुखः स्थितः ।

इदं विष्णुर्जपित्वा च प्रतिस्त्रोतो निमज्जति ॥

आपस्तम्बः ।

अनैरपोभ्युपेयादनभिघ्नन्नभिमुखादित्यमुदकमुपस्पृशेदिति सञ्ज्ञ-
ज्ञेदकोपस्पर्शनविधिः ।

आदित्याभिमुखत्वं स्यात्तरोदकविषयं ।

तथा च नरसिंहपुराणे ।

नद्यां स्ववत्सु च स्त्रायात् प्रतिस्त्रोतःस्थितो द्विजः ।

तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं ज्ञानमाचरेत् ॥

वामनपुराणे ।

आतपोऽभिमुखोमञ्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्यावरेषु च तोयेषु आदित्याभिमुखः सदेति ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ततोऽत्रघृक्ष गाचाणि निमज्ज्योन्मज्ज्य वै पुनः ।

आचम्य गोमयेनापि मानसोक्त्या समासभेत् ॥

अत्राचमनमन्त्रमाह जमदग्निः ।

मध्यन्दिने य आचामेन्मन्त्रेणापः पुनस्त्विति ।

अग्निं मे च सायं प्रातः सूर्यं मे इति ॥

एतदाचमनं तीरमागत्य कर्त्तव्यं ।

तदाह बौधायनः ।

अप्सु, निमज्जोन्मज्ज्य नाप्सु, मतः प्रणयं विद्यते न वाससः पन्थूलनं
 नेापस्यर्शनं यद्युपरुद्धाः स्युः नेापतिष्ठते नमोऽग्रयेऽप्सुमते नम इन्द्राय
 नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽङ्ग इत्युत्तीर्याचम्याचान्तः पुनरा-
 चामेत् । आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वी पूता पुनातु मां । पुनातु
 ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पूनातु मां । यदुच्छिष्टमभोज्यं वा यदा दूश्रितं
 मम सर्व्वं पुनन्तु मामापोऽसताञ्च प्रतियुष्टं स्वाहेति । गोमयं भानवे
 प्रदर्शय मानस्तोक इत्यनेन,

अग्रमयश्चरन्तीनामोषधीनां रमं वने ।
 तामां षष्ठभपन्त्रीनां पवित्रं कायशोधनं ।
 त्वमेव रोगान् शोकांश्च पापं मे हर गोमय ॥
 अनेन वा शिरःप्रभृतिगात्राणि लिम्पेत् ।

तदाह विष्णुः ।

अग्रमयमिति स्मृत्वा मानस्तोकेन वा पुनः ।
 गोमयेर्लिपयेत् प्राज्ञः सोदकैर्भानुदर्शितैः ।

वसिष्ठः ।

पुनश्च गोमयेनैव अग्रमयमिति श्रुवन् ।
 अथापामार्ग-दूर्वाभ्यां मार्जनं ।

तदाह विष्णुः ।

अपास्तमित्यपामार्गं दूर्वां काण्डादिति स्मरन् ।
 द्विस्त्रिरेकैकमादाय मार्जयेत्सुममाहितः ।

वसिष्ठः ।

काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपसृजेत् ।

दूर्वयेति शेषः । काण्डाकाण्डादित्यादिरिकः, पात्रतेन प्रतना-
शीति द्वितीयो मन्त्रः ।

बौधायनः ।

पवित्रे कृत्वाङ्गिर्मार्जनं आपोऽहिष्ठामयोभुव इति तिसृभिः, हिरण्य-
वर्णाः शुचयः पावका इति चतसृभिः । पवमानः सुवर्जन इत्यनु-
वाकेनेति ।

वशिष्ठः ।

ततो महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या वाभिमन्त्रयेत् ।

आपोऽहिष्ठं दमापस्य द्रुपदादिव इत्यपि ॥

तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानोभिरन्ततः ।

ततोऽर्कमौक्ष्य सोऽङ्गारं निमज्ज्यान्तर्जने बुधः ॥

जमदग्निः ।

सुरभिमत्याप्लिङ्गानिः प्रोक्षयेत् कुशपाणिना ।

हिरण्यवर्णयाभिश्च पावमानोभिरेव च ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ततोऽभिषिच्य मन्त्रैस्तु वारुणेश्च यथाक्रम ५

इमं मे वरुण इत्यृग्भ्यां तन्नः मत्वं न इत्यपि ॥

माप उदत्तममिति मुञ्चत्ववभृथेति च ।

अभिषिच्य तदात्मानं निमज्जाचम्य वै पुनः ॥

ततः सायैः प्रादेशमार्वैस्त्रिभिरगर्भैः कुशैर्नाभरारभ्य मुखप्राद-
क्षिण्येनापां मध्ये स्थितः प्रतिमन्त्रं मार्जनं कुर्यात् ।

तदाह योगो ।

दर्भैस्तु पात्रयेन्मन्त्रैरव्यङ्गैः पावनैः शुभैः ।
 आपोर्हिष्ठेति तिसृभिरिदमापोहविश्रुतीः ॥
 देवीराप इति द्वाभ्यामापोदेवोरितित्यूचा ।
 द्रुपदादिव इत्यृषः शस्त्रादेवोरपां रसं ॥
 आपोदेवोः पावमान्यः पुनश्चाद्यास्तृचो नव ।
 चित्पतिर्मेति च शनैः पाव्यात्मानं समाहितः ॥
 हिरण्यवर्णः इति च पावमान्यस्तथापराः ।
 तरत्समाः शुद्धवतीः पवित्राण्यपि शक्तिः ॥
 वारुण्यश्च ऋचः सूक्तं शक्तिः सम्प्रयोजयेत् ।
 जलमध्ये स्थितो विप्रः शुद्धभावो हरिं स्मरेत् ॥
 ॐकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या तु समाहितः ।
 आदावन्ते च कुर्वीत अभिषेकं यथाक्रमं ।
 अपां मध्मस्थितस्यैवं मार्जनञ्च विधौयते ॥

विष्णुः ।

मृत्तोयैः कृतमलापकर्षणोऽसु निमज्ज्योपस्पृश्यापोहिष्ठेति तिसृ-
 भिरिहिरण्यवर्णेति चतसृभिरिदमापः प्रवहतेति च तीर्थमभिमन्त्रयेत् ।
 ततोऽसु निमग्नः त्रिरघमर्षणं जपेत् । तद्विष्णोः परमं पदमिति वा
 द्रुपदां सावित्रीं वा द्युञ्जते मग्न इत्यनुवाकं पुरुषसूक्तं वा ।

पैठीनसिः ।

हिरण्यवर्णा इति सूक्तेन स्नात्वा शौचं कृत्वा अपां मध्ये चीन्
 प्राणायामान् कुर्यात् ।

जमदग्निः ।

स्रुतश्चेत्येतदपस्वस्तस्त्रिःपठेदघमर्षणं ।

यथाशमेधेवभृथस्तथा स्नानेऽघमर्षणं ॥

अन्तर्जल इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठः ।

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं वाघमर्षणं ।

यथोक्तैः चोभितस्त्रिस्तु मञ्जेत् त्रिर्दण्डवत्ततः ॥

यथोक्तेर्वायोरादान-रोधोत्सुर्गुरुपैरित्यर्थः ।

बौधायनः ।

मार्जयित्वान्तर्जलगतोऽघमर्षणेन चीन् प्राणायामान् धारयित्वेति ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अन्तर्जले जपेन्मन्त्रं त्रिःकालस्त्वघमर्षणं ।

द्रुपदां वा त्रिरभ्यसेत् आपङ्गौरिति वा तृचं ॥

छंमः शुचिषदितृचं त्रिरावृत्य जपेदथ ।

अन्यानि चैव सूक्तानि स्मार्तेदृष्टान्यनुस्मरेत् ॥

सव्याहृतिं सप्रणवाङ्गायत्रीं त्रिर्जपेदथ ।

आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययं ॥

विष्णोरायतनं ह्यापः स ह्यापां पतिरुच्यते ।

तस्यैव सूत्रवशैतास्तस्मान्नं ह्याप्सु संस्मरेत् ॥

नरादापः प्रसृता वै तेन नारा इति स्मृताः ।

ता एवास्यायनं ह्यापस्तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥

यो हि व्रतानां वेदानां यमस्य नियमस्य च ।

भोक्तारं यज्ञतपसां ध्यायिनां ध्यानमेव च ॥

ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।

प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ॥
 प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवत्यध्वरेषु यत् ।
 स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मन्त्रेदप्सु, पुनः पुनः ।
 गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥

दृहस्पतिः ।

द्रुपदादिव योमन्त्रो वेदे वाजसनेयके ।
 अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विश्वामित्रः ।

द्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
 अन्तर्जले त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

व्यासोऽपि ।

द्रुपदा नाम गायत्री ब्राह्मी वाजसनेयके ।
 सकृदन्तर्जले जप्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

द्रुपदां प्रकृत्य कूर्मपुराणे ।

अपः पाणौ समादाय जप्त्वा वै मार्जने कृते ।
 विन्यस्य मूर्द्ध्नि तत्तायं मुच्यते सर्वपातकैः ॥

भृगुः ।

अपः पाणौ समादाय त्रिःपठेद्द्रुपदामृचं ॥
 तत्तायं मूर्द्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

श्यामः ।

अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सावित्रीं प्रयतस्तथा ।

मुच्यते पातकैः सर्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥

हारीतोऽपि ।

जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।

अन्तर्जले सकञ्जया ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

जुम्बकाय स्वाहा इति मन्त्रः ।

सुमन्तुरपि ।

मातरभगिनीं गत्वा मातस्वमारं क्षुषां मस्वीं वान्यद्वागम्यागमनं
कृत्वा अघमर्षणसूक्तमन्तर्जले त्रिरावर्त्य तदेतस्मात् पूतो भवति ।

हारीतोऽपि ।

आपङ्गैः पृथ्विरक्रमीदित्येतामृचन्विरन्तर्जले जपन् सर्वस्मात्पापात्
प्रमुच्यते । हंसः शुचिषदित्येतामृचन्विरन्तर्जले जपन् सर्वस्मात्पापात्
प्रमुच्यत इति ।

गौतमोऽपि ।

अपि वा गायत्रीं पच्छोर्द्ध्वंशः सर्वामिति त्रिरन्तर्जले पठन्
सर्वस्मात्पापात् प्रमुच्यत इति ।

दक्षः

मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः ।

उपस्थानं जपः पश्चात् सावित्रीजप उच्यते ॥

शाव्यायनगृह्यं ।

सवस्त्वोऽहरहरा अवेताभुत्यात्युदकोन्यदस्त्रमाच्छादयेत् ।

अत्रापि जलमध्ये स्नानाङ्गतर्पणं विधेयं । असामर्थ्यं तु पूर्वोक्तेन
प्रकारेण संक्षेपस्नानं कर्तव्यं ।

वशिष्टः ।

योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राम्भसि द्विजः ।
 स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थेषु द्विगुणं फलं ॥
 मनेवाक्कर्मभिश्चापि यत्पापं कुरुते तु सः ।
 नाशमायाति तत्सर्वमामपात्रमिवाभ्रसा ॥

शङ्खः ।

अनेन विधिना स्नातः पुण्यं फलमुपाश्रुते ।
 इति मध्याह्नस्नानं ।
 अथ क्रियास्नानं ।

तत्राह शङ्खः ।

क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकं ।
 मृद्भिरङ्गिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
 जले निमग्नस्त्रन्मञ्ज्य उपस्पृश्य यथाविधि ।
 तीर्थस्यावाहनं कुर्यात् तत् प्रवक्ष्याम्यतः परं ॥
 प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितं ।
 याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापानुपत्तये ॥
 तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनं ।
 सान्निध्यमस्मिन् स्वे तोये भजतामदनुग्रहात् ॥
 इन्द्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुषदस्त्वहं ।
 सर्वानप्सुषदस्यैव प्रपद्ये प्रणतः स्मितः ॥
 देवमप्सुषदं वक्रिं प्रपद्येऽघनिषूदनं ।
 आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये वरुणं तथा ॥

रुद्राग्निश्च सर्पाश्च वरुणश्चाप एव च ॥
 शमयन्वाग्नु मे पापं पुनक्तु च मदा मम ।
 इत्येवमुक्त्वा कर्तव्यं ततः सम्मार्जनं कुशैः ॥
 आपोहिष्ठेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ।
 हिरण्यवर्णं इति च ऋषिश्चतसृभिस्तथा ॥
 शन्नोदेवीति च तथा शन्न आपस्तथैव च ।
 इदमापः प्रवहत तथा मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 एवं सम्मार्जनं कृत्वा कन्द आर्घं मर्देवतं ।
 अघमर्षणस्य संस्मरेत् प्रयतः मदा ॥
 कन्द आनुष्टुभं तस्य ऋषिश्चैवाघमर्षणः ।
 देवता भाववृत्तश्च पापघ्नस्य प्रकीर्त्तिता ॥
 ततोऽस्मिन्निमज्जंस्तु त्रिःपठेदघमर्षणं ।
 यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापप्रनोदनः^(१) ॥
 तथाघमर्षणं सुक्तं सर्वपापापनोदनं ।
 प्रपद्यान्मूर्द्धनि तथा व्याहृतौभिर्जलं ततः ॥
 अनेन विधिना स्नात्वा अश्वे स्नानवामसौ ॥
 परिवर्त्तितवामाश्च तीर्थतौर उपस्पृशेत् ॥

इति क्रियास्नानं ।

अथ जलादुत्थोत्थस्य कृत्यं ।

तत्राह बौधायनः ।

उत्थोत्थं वासः पीडयित्वा प्रक्षालितोपवातान्यक्रिष्टानि वासांसि

(१) सर्वपापापनेपन इति ख० ।

परिधायाप आचम्य दर्भेष्वामीनेदभान्धारयमाणः प्राङ्मुखः सावित्रीं
सहस्रकृत्वः आवर्त्तयेत् ।

‘प्रक्षालितोपवातानि’ प्रक्षालनानन्तरं शुष्काणि ।

अत्र व्यासः ।

पीडनात् पूर्वमसंस्कृतप्रमीतोद्देशेन स्थले जलाञ्जलिर्देयः ।

इत्युक्तं पद्मपुराणे ।

प्राचीनावीतमयुक्तः कुशपाणिः तिलैः सह ।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिं ॥

प्रेक्ष्यमाणोदिशं याम्यां मन्त्रेणानेन यत्नतः ।

असंस्कृतप्रमीता ये गोत्रजा दुर्गतिङ्गताः ।

तेषां हि दत्तमक्षयमिदमस्तु तिलोदकं ॥

व्यासोऽपि ।

असंस्कृतप्रमीतानामेकमेवावटे क्षिपेत् ।

अनग्निदग्धा ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु दत्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥

म चायञ्जलाञ्जलिर्जलस्यैव स्थले प्रक्षेपणीयः । यतोऽन्यथाकरणे

दोषमाह समन्तुः ।

जलार्द्रवामाः स्थलगो यः प्रदद्याज्जलाञ्जलिं ।

वस्त्रनिष्क्रोतनं प्रेता अपवार्थं पिवन्ति ते ॥

‘अपवार्थं’ जलाञ्जलिं तद्विहितार्थः ।

वस्त्रोदकस्त्रावणार्थञ्च किञ्चित्काष्ठं तटे स्यातव्यं ।

तदाह भरद्वाजः ।

वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दामवर्गिणः ।
 किञ्चित्कालं स्थितस्तस्माज्जलं भूमौ निपातयेत् ॥
 ततः स्नानवस्त्रं निष्पीडयेत् ।

पुलस्त्यः ।

कृत्वा तर्पणमेवम् समुत्तीर्य जलाशयात् ।
 पीडयेत्स्नानघाटीन् तट एव विचक्षणः ॥
 तट एव निष्पीडयेदित्यत्र हेतुरूको वायुपुराणे ।
 वस्त्रनिष्पीडितं तोयं श्राद्धे चोष्णमागिर्ना ।
 भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥
 जलमध्यनिष्पीडने निषेध उक्तो मारदीयपुराणे ।
 जलमध्ये तु यः कश्चिद् ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
 निष्पीडयति वस्त्रं तत् स्नानं तस्य तथा भवेत् ॥
 कृत्वा तर्पणमिति वचनात् पूर्वं वस्त्रनिष्पीडनं न कुर्यात् ।

तदोह योगयाज्ञवल्क्यः ।

यावद्देवानृषींश्चैव पितृंश्चैव न तर्पयेत् ।
 तावन्न पीडयेदस्त्रं येन स्नातो न शोदके ॥
 येन वस्त्रेण स्नातस्तन्न पीडयेत् ।
 निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रम् तर्पणात् ॥
 निराग्नाः पितरस्तस्य यान्ति देवैः सहर्षिभिः ।

पराशरः ।

निराग्नाः पितरो यान्ति वस्त्रनिष्पीडने कृते ।
 तस्मान्न पीडयेदस्त्रमकृत्वा पिष्टतर्पणं ॥

देवताः पितरश्चेत्यनुवृत्तौ शातातपः ।

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्तनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणं ॥

शङ्खः ।

उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानशाटीं न पीडयेत् ।

विष्णुः ।

अकृत्वा देवपितृतर्पणं स्नानशाटीं न पीडयेत् ।

वस्तनिष्पीडने प्रकारमाह सुमन्तुः ।

दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन् प्राचीनावीतवानपि ।

वेष्टयन्नपसव्येन स्नानवस्तन्तु पीडयेत् ॥

अत्र मन्त्रमाह कार्ष्णाजिनिः ।

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोचिणो मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्तनिष्पीडनोदकं ॥

वस्तनिष्पीडनानन्तरमाचमनं कर्त्तव्यं इत्याह स एव ।

स्नानवस्त्रं ततः पीड्य पुनराचमनञ्चरेदिति ।

एतच्चाचमनं केवलं स्थलस्थितेन कर्त्तव्यं ।

यदाह हारीतः ।

जलाद्र्वासा स्थलगो य आचामेन्नराधमः ।

वस्तनिष्ठोतनं तस्य पिवन्ति पितरोऽशुचि ॥

तस्मादेकं जलस्थान्तः पादमेकं स्थले तथा ।

कृत्वाचामन् विधानञ्चः पूतो भवति मान्यथा ॥

पैठीनधिरपि ।

अन्तरुदक आचान्तोऽन्तः शुद्धो भवति । बहिरुदक आचान्तो-
बहिरेव शुद्धः स्यात् । तस्मादन्तरिकं बहिरिकञ्च कृत्वा पादमाच-
मेत्सर्वत्र शुद्धो भवति ।

मत्स्यपुराणे ।

एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य तु विधानतः ।

उत्थाय वामभी शुद्धे शुक्ले तु परिधाय वै ॥

द्विराचमेदिति शेषः ।

तथा च व्याघ्रः ।

ततोवस्त्वद्वयं शुद्धं गृहीत्वा द्विरुपमृशेत् ।

वसिष्ठोऽपि ।

प्राग्वोदग्वा शुचौ देशे उपविश्य द्विराचमेत् ।

वस्त्रपरिधानाचमनयोर्मध्ये अङ्गादिशोधनं कर्त्तव्यं ।

तथा च जाबालपराशरी ।

स्नात्वा निवस्य वासोऽन्यच्छब्दे शोभे मृदभ्रमा ।

अपविचोक्तते ते हि कौपीनास्नानवाग्निना ॥

अचापविचीकृत इति हेतुविधानात् अङ्गाग्रहणमपविचीकृता-
ङ्गोपलक्षणार्थं ।

अतएव योगयाज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वेवं वामभी धीते अस्मिन्ने परिधाय च ।

प्रक्षाल्योक्तं मृदाङ्गिषु हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥

स्नानार्द्रवामाय विष्णुचोत्सर्गं न कुर्यात् ।

तथा च लिङ्गपुराणे ।

स्नानं कृत्वाऽवामास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनस्नानेन शुभ्रति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अवमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः ।

न च निर्द्दुनुयात् केशान् वामश्चैव न निर्द्दुनेत् ॥

अत्र हेतुमाह व्यासः ।

तिस्रः कोट्योर्द्दुकोटिश्च यावन्यङ्गरूपाणि वै ।

स्ववन्ति सर्वतौर्यानि तस्मान्न परिमार्जयेत् ॥

गोभिलोऽपि ।

पिवन्ति शिरसो देवाः पिवन्ति पितरो मुखात् ।

मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्तात्सर्वजन्तवः ।

तस्मान्नोद्यं नावमृज्यात् स्नानशाया न पाणिना ॥

विष्णुपुराणे ।

स्नातो न मार्जयेद्गङ्गं स्नानशाया न पाणिना ।

स्नानशार्थेति विशेषग्रहणात् वस्तान्तरेण मार्जनमनुमतमिति केचित् ।

मनुः ।

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।

लघुहारीतः ।

स्नानं कृत्वा तु यः कश्चित् पुष्पं गृह्णाति वै द्वित्रः ।

देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मी स च दाहवत् ॥

विष्णुः ।

स्नातः शिरो नावधुनुयात् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेन्न तैलं स्पृशेन्ना-

प्रक्षालितं पूर्वधृतं वासोविधृयात् । न स्नेहान्धजपतितेः सह मन्धा-
षणं कुर्यात् ।

व्यामः ।

न चानुलिम्बेदस्त्रात्वा वासोवापि न निर्धुनेत् ।

आर्द्र एव तु वासांसि स्त्रात्वा सेवेत मानवः ॥

हारीतः ।

स्त्रात्वा न गात्रमवमृज्यात् न शिरो विधुमुयात् न वासो विधु-
नुयात् नोत्तरीयविपर्यासं कुर्यात् ।

व्यामवमिष्ठौ ।

नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्याधस्तम्बरं ।

नान्तर्वासो विना जातु विसेदसनं बृधः ॥

आचमनानन्तरं तीर्थमृदादितिलकं विधाय यथाशक्ति गायत्र्या-
दिजपं कुर्यात् ।

तथा च भविष्यत्पुराणे ।

धौतवस्त्रयुगं शुकं परिधाय समाहितः ।

उरू जङ्घे च मंगोध्य परिवान्य तथा करौ च

द्विराचम्य कृशामीनः सावित्रोजपमाचरेत्

अन्यानि पुण्यसृक्तानि मन्त्रांश्च नियतो जपेत् ॥

इति जलोत्तीर्णहृत्यं ।

अथ परिधयवस्त्राणि ।

तत्राह शृगुः ।

ब्राह्मणस्य मितं वस्त्रं नृपतेरक्तमुत्सृज्यं ।

पीतं वैश्वस्य शूद्रस्य नीलं मन्वदिव्यते ॥

‘उल्लणं’ निविडुरक्तं, तच्च धातुरक्तमेव ।

न वेष्टितशिराः कृष्णकषायवामा वा देवपितृकार्याणि वा कुर्या-
दित्युशनसा कषायरक्तस्य निषेधस्मरणात्-“अहतं धातुरक्तञ्च तत्पवि-
चमितिस्थितिः” इति तस्यानुग्रहस्मरणाच्च ।

अनेनैवाभिप्रायेण गौतमोऽपि ।

न रक्तमुल्लणमन्यष्टतश्च वामोविष्टयादिति ।

अहतलक्षणमुक्तमाह्लादनप्रकरणे ॥

अत्र विशेषमाह देवलः ।

स्वयन्धौतेन कर्त्तव्याः क्रिया धर्मा विपश्चिता ।

न तु नेजकधीतेन नाहतेन च कर्त्तव्यं चित् ॥

‘अहतेन’ अधौतेन, तत्राप्यहतशब्दप्रयोगात् ।

यथोक्तं सत्यतपमा ।

अहतं यन्त्तन्निर्मुक्तमुक्तं वामः स्वयभृता ।

शतान्तन्माङ्गलिकेषु तावत्कालं न मर्त्सदा ॥

‘माङ्गलिक्यं’ विवाहादि ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

अन्यदेव भवेद्दामः शयनीये नराधिप ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्जायामन्यदेव हि ।

अन्यच्च लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने ॥

वौधायनः ।

उत्तरं वामः कर्त्तव्यं पञ्चस्वेषु कर्मसु ।

स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भुक्ताचमनयोस्तथा ॥

‘उत्सर्गः’ सूत्रादेः, ‘भुक्तं’ भोजनं ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

स्नानं दानं जपं होमं स्वाध्यायं पितृतर्पणं ।

नैकवस्त्रोद्विजः कुर्याच्छ्राद्धभोजनसत्क्रियाः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

• न दान-जप-होमेषु श्राद्धाध्ययनकर्मसु ।

एकवस्त्रः प्रवर्त्तत द्विजवाचनके तथा ।

‘द्विजवाचनकं’ पुण्ड्राहवाचनं ।

विष्णुपुराणे ।

होम-देवार्चनाद्यस्य द्विजानां वाचनं तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तत द्विजो नाचमने जपे ॥

गोभिलः ।

एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनं ।

न चार्चयेद्विजान्नान्यं कुर्याद्देवविधौ नरः ॥

एकवस्त्रस्य लक्षणमाह स एव ।

मथ्यादंमात्परिभ्रष्टकटिदेशघृताम्बरः ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्यात देवे पित्र्ये च वर्जयेत ॥

मथ्यात् स्कन्धात् परिलुप्तं कटिदेशघृतं अम्बरं यस्य स तथोक्तः ।

एवं द्वितीयवासोविहीनस्यापि वेदितव्यं ।

श्रौतं स्नात्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपीति ॥

विष्णुपुराणे नग्नलक्षणमुक्तं ।

आह जातृकर्णः ।

स्वाध्याये तु जपे चैव दाम-होमार्चने तथा ।

बभ्रूयान्नासुरीं कर्त्ता दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

परिधानाद्दहिःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥

अथ वासःपरिधाने पारस्करेण मन्त्रोदर्शितः ।

परिधान्यै यज्ञोधान्यै दीर्घायुष्टाय जरदष्टिरस्मि

शतञ्च जौवामि न्नरदः पुरीचौरायस्योषमभिसंव्यपिष्यत इति ।

तथोक्तरीयेऽपि ।

यज्ञसा मा द्यावापृथिवी यज्ञसेन्द्राहृहस्यती यज्ञोभगश्च मा
विद्दयज्ञो मा प्रति-पद्यतामिति ।

एतच्च मन्त्रद्वयं नववस्त्रपरिधाने पठितव्यं । वासःहृचोपानहश्चा-
पूर्वाणि चेन्मन्त्र इति तेनेवोक्तत्वात् ।

अथ वर्ज्यान्याह भृगुः ।

न रक्तमुत्सृणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

दग्नाहीनं मलाकृञ्च वर्जयेत् कुत्सितं बुधः ॥

जातृकर्णः ।

कषायं कृष्णवस्त्रं वा मलिनं केशदूषितं ।

हृन्नायज्ञोपवस्त्रञ्च कुत्सितं धर्मतो विदुः ॥

अथ मलिनवासोनिषेधः सति सामर्थ्ये ।

यदाह गौतमः ।

सति विभवे न जीर्णमलवासाः स्यादिति ।

तच्चानुकल्पमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अभावे धौतवस्त्रस्य ज्ञानक्षौमाविकानि च ।
कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वै भवेत् ॥
गृह्णीयादिति शेषः ।

‘कुतपः’ पार्वतीयाजरोमनिर्मितकमलः ।

निश्चामित्रोऽपि ।

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये अत्रैते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

• तृतीयमुत्तरीयञ्च वस्त्राभावे तद्विद्यते ॥

उत्तरीयसूत्रणमाह जातुकर्णः ।

वस्त्रोत्तरीयाभावे त्रिकाङ्गुलं द्वाङ्गुलं अङ्गुलसहस्रङ्गुलं वा सूत्रे-
रेव कृतं परिमण्डलान्तदुत्तरीयं कुर्यादिति ।

इति परिधेयापरिधेयवस्त्राणि ।

अथ तर्पणं । तत्र कालदेशौ तावत् ।

आह ज्ञातातपः ।

तर्पणन्तु ततः कुर्यात् प्रत्यहं घ्रातको द्विजः ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ।

व्यासः ।

तर्पणं द्विविधं प्राङ्मुनयः शंसितव्रताः ।

एकं जले स्थितः कुर्यादपरम् जले स्थितः ॥

अनयोर्व्यवस्थामाह विष्णुः ।

स्नातश्चाद्र्द्रवासा देव-पितृतर्पणमन्त्रैश्च एव कुर्यात् परिवर्त्तित-
वापाश्च तीर्थतोरमुत्तरीयं ।

हारौतोऽपि ।

आर्द्रवामा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं ।

शुष्कवामाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं ॥

जले स्थिति शेषः ।

उक्तव्यवस्थातिक्रमे दोषमाह लिखितः ।

शुष्केणान्तर्जले चैव बहिरप्यार्द्रवाममा ॥

स्नानं दानं जपोहोमो निष्कलं पितृतर्पणं ।

स्नानं ब्राह्मं । अतएव हारौतः ।

ब्राह्मं स्नानं तथा दानं देवता-पितृतर्पणं ।

जलमध्ये तु कुर्वाणः शुष्कस्योऽतिदुष्यति ॥

मार्कण्डेय ।

नार्द्रवामा स्थले स्थित्वा बुधस्तर्पणमाचरेत् ।

जानुदन्नजलस्योवा विगलत्स्नानशाटकः ॥

भरौचिः ।

स्नानाङ्गमेव कुर्वीत तर्पणं मलिलस्मितः ।

स्नानाङ्गादितरत् कुर्यान्मध्याह्ने स्थले एव तु ॥

मध्याह्नस्नानानन्तरं जपविधिमभिधाय सत्यव्रतः ।

जपानेन विधानेन देवर्षि-पितृतर्पणं ।

स्वशाखाविहितं कुर्यात् स्नानाङ्गं प्रथमेव हि ॥

वसिष्ठोऽपि ।

ऋक्षामाथर्ववेदोक्तान् जपेन्मन्त्रान् यजूषि च ।

जापत्वेवं ततः कुर्याद्देवर्षि-पितृतर्पणं ॥

यत्तु योगयाज्ञवल्क्येन ।

जपेद्वेदादिमेकाग्रस्तटे बद्धाञ्जलिः शनैः ।

ब्रह्मयज्ञप्रमिद्धयं ब्रह्मविद्यामथापि वा ।

अग्रा वा प्रणवं शक्त्या ततस्तर्पणमाचरेदिति ॥

ब्रह्मयज्ञानन्तर्यमुक्तं तत्प्रातराहुतेरनन्तरं ब्रह्मयज्ञाकरणविषयं तथापि
तस्य विधानात् । तथा च बृहस्पतिः ।

• मचार्वाकृतर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावमाने वा नान्यदा त्वनिमित्तत इति ॥

यदा तु स्यले स्थितस्तर्पणं कुर्यात् तदा तर्पणोदकमुदकमध्ये न
निक्षिपेदित्याह त्रिष्णुः ।

• स्यले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेददकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्दारि पितृणां तन्निरर्थकं ॥

स्यलतर्पणमेव प्रकृत्याह गोभिलः ।

नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तायं यन्न भूमौ प्रदीयते ॥

अतः स्यलस्येन भूमावेव देयमित्यभिप्रायः ।

शङ्खोऽपि ।

उदके नोदकं कुर्यात्पितृभ्यस्तु कदाचन ।

उत्तार्य तु गृहो देगे कुर्याद्दकतर्पणमिति ॥

अत्र विशेषमाह चारीतः ।

वसित्वा वसनं गृहं स्यले विसीर्षवर्हिषि ।

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रे तु कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।

जलपूर्णोऽथवा गर्त्ते न स्थलेषु विवाहेषु ॥

पात्रञ्चात्र पितामहेनोक्तं ।

हेम-रूप्यमयं कार्यं तास्र-कांस्यममुद्भवं ।

पितृणां तर्पणे पात्रं मृन्मयन्तु पुरित्यजेदिति ॥

परिस्तरणविशेषो योगयाज्ञवल्क्येन दर्शितः ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तौर्था च कुशान् शुभान् ।

प्रागग्नेषु सुरान् सम्यग्दक्षिणाग्नेषु वै पितृनिति ॥

तर्पयेदिति शेषः ।

यत्र पुनर्नेष्टकाचिते पितृस्तर्पयेदित्यादिना प्रतिषिद्धमगुचि
वा स्थलं तत्र जले दद्यादित्याह विष्णुः ।

यत्रागुचि स्थलन्तु स्यादुदके देवता-पितृन्^(१) ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्यु सर्वं प्रतिष्ठितं ॥

यदा तदकमध्यस्थितस्तर्पणं कुर्यात् तदा तर्पणोदकं स्थले न
निलिपेत् । तदुक्तं षड्त्रिंशन्मते ।

न तर्पयत्पितृन्देवान् जलमंस्यः स्थले क्वचित् ।

स्थलम्यस्तु क्वचित् कुर्यात् जलेप्यगुचि चेत् स्थलं ॥

असंस्कृतप्रमोताश्च लिप्तु सर्वदा स्थल एव क्षेपणौघ इत्याह
कार्ष्णाजिनिः ।

देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिं ।

असंस्कृतप्रमोतानां स्थले दद्याज्जलं पुनरिति ॥

(१) उदकादथ तान् पितृनिति ।

इति तर्पणकाल-देशनिरूपणं ।

अथ तर्पणमाधनानि ।

तत्राह लौगातिः ।

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणं ।

मणिकाञ्चनयुक्तेन न शुद्धेन कदाचन ॥

‘खड्गं’ गण्डकाम्बि । ‘शुद्धेन’ केवलेन ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूपमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवन्नरः ॥

कात्यायनोऽपि ।

अग्रहृत्पितृणां करं कृत्वा सुवर्णरजतैः कुशैः ।

प्रयतस्तर्पणं कुर्यान्मणिखड्गतिस्त्रैरपि ॥

शङ्खोऽपि ।

विना रूप-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितृणां नोपपद्यते १ ॥

सुवर्णराजताज्जाभ्यां खड्गैर्नादुस्वरेण वा । १

दत्तमन्त्रयतां याति पितृणान्, तिलोदकं ॥

हिमं न मह यदत्तं क्षीरेण मधुनायवा ।

तदप्यन्नयतां याति पितृणान्, तिलादकं ॥

‘हिमं’ कर्पूरं चन्दनं वा ।

मगीचिः ।

रजते मनमा यायात्सुवर्णे हस्तनिर्गतं ।
 तिलेषु च क्षणाद्गच्छेत् ताम्रं तु द्विसुहृत्ततः ॥
 दर्भं मत्प्रसुहृत्तेन मन्त्रयुक्तं तदक्षयं ।
 यत्र यत्र हि योयस्य तस्य तत्रोपतिष्ठते ॥
 नैतानि सुवर्णादिमसुहृत्तार्थानि वचनानि ।
 यदाह म एव ।

एषामन्यतमेनापि युक्तपाणिः ममाचरेत् ।
 द्वाभ्यां वाथ त्रिभिर्वापि सर्वैर्वा तर्पणं बुधः ॥

याज्ञवल्कराऽपि ।

तिलानामप्यलाभे तु सुवर्ण-रजतान्वितं ।
 तद्भावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥
 अनेन मन्त्रस्यावश्यकत्वं भवति ।

अतएव जात्रालिः ।

सुवर्णं रजतं दर्भान् यथालाभं प्रयोजयेत् ।
 न मन्त्रेण विना कार्यं कदाचित्^(१) तर्पणं बुधैः ॥

मरीचिः ।

वज्रगोषु यथा नष्टां मातरं लभते सुतः ।
 मनना यस्य यद्वत्तं तद्वि तस्योपतिष्ठते ॥

योगयाज्ञवल्करः ।

नाम-गोत्र-स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः ।
 मन्त्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रीतवर्द्धनं ॥

(१) कदापीति क० ।

गौतमः ।

कुशानामप्यनाभे तु काशान्द्रूत्रामथापि वा ।

संयोज्य तर्पणं कुर्यान्न तु शून्यकरः क्वचित् ॥

अत्र विशेषमाह प्रजापतिः ।

तर्पणादीनि कार्याणि पितॄणां यानि कानिचित् ।

तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः सपवित्रैर्विशेषतः ॥

ऋगुः ।

प्रागयैस्तर्पयद्देवानुदगयैस्तु मानुषान् ।

तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयत् प्रयतः पितॄन् ॥

तानेवेति देवतर्पणविनियुक्तानामपि तेषां पितृतर्पणयोग्यतेत्युक्तं ।

तथा च गृह्यपरिशिष्टे ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हरिश्मयः ।

अयातयामान्यंतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

क्वागलेयः ।

स्रग्धपात्रं करे कृत्वा मौर्वणे खड्गमंत्रं च ।

राजतं ताम्रजं वापि तेन मन्तर्पयत् पितॄन् ॥

शङ्खः ।

मौर्वणं पात्रेण राजतेन औदुम्बरेण खड्गपात्रेण वा शङ्खनाप्युदकं

पितृतीर्थे स्पृशन् दद्यात् ।

‘औदुम्बर’ ताम्रमयं । ‘शङ्खना’ सुवर्णादिनिर्मितया शलाकया ।

विष्णुः ।

यवोदकेन देवेभ्यः पितृभ्यस्तु तिलादकेः ।

तर्पणं कुर्यादिति शेषः ।

कूर्मपुराणे ।

देवान् ब्रह्मच्छेषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।

पितृभक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः ॥

मत्स्यपुराणे ।

यवैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् मनकादिकान् ।

तिलैर्विशेषतः कृष्णैरग्निष्वात्तादिकान् पितृन् ।

आत्मनश्च पितृन् सर्वान् सुहृत्सम्बन्धिभिः सह ॥

वृद्धमनुः ।

यथा योधमहस्रैस्तु राजा गच्छति धार्मिकः ।

एवं तिलममायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥

यत्तु रामायणे ।

पादञ्चोचमनभ्यङ्गं तिलहीनञ्च तर्पणं ।

सर्वन्तत्रिजटे तुभ्यं यच्च आद्धमदक्षिणमिति ॥

तत्तिललाभेऽपि तद्विहीनतर्पणाभिप्रायं, अन्यथा तिलानामप्य-
लाभे इत्यादिवचनविरोधः स्यात् ।

गोभिलः ।

शुकैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शत्रुलैस्तिलैः ।

पितृभ्यः तर्पयेत्कृष्णैः तर्पयन् सर्वदा । द्वजः ॥

तिलग्रहणे विशेषमाह मरीचिः ।

मुकुहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला गच्छ्या मुकुहस्तस्तु दक्षिणः ॥

‘मुद्रा’ प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाग्रमयोगः । एतदनुद्भूतोदकतर्पणाभिप्रायं ।

यथा च योगयाज्ञवल्क्यः ।

यद्युद्भूतं निषिञ्चेत्तु तिलान् समिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला याज्ञा विषक्षणीः ॥

‘अतोऽन्यथा’ अनुद्भूतोदकतर्पण ।

तत्र जलस्यस्य विशेषमाह शालङ्कायनः ।

बाहुं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्यस्तर्पयत्पितृन् ।

स्यलस्येन न कर्त्तव्यं पितृणां तृप्तिमिच्छता ॥

एतच्च यदुक्तं गोभिलेन ।

रोममस्यान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।

पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन चेति ॥

तत् स्यलतर्पणविषयमित्यवगन्तव्यं । यदा तु स्यलस्याऽप्यनुद्भूतेन
सोदकेन तर्पणं कुर्यात् तदा वामहस्तस्थालोमके प्रदेशं श्राव्यां वा
तिलान्निधाय तर्पणं कार्यं ।

तदाह कार्पणार्जिनः ।

रोममस्यान् तिलान् कृत्वा तर्पयते पितृन्नेवताः ।

जले स्यले तलस्यांस्तु कृत्वा श्राव्यामयापि वा ॥

उक्ततिलतर्पणस्य क्वचिदपवादमाह मरुचिः ।

मप्रस्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।

भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्यात् तिलतर्पणं ॥

पत्न्योरुभयोराराजन् मप्रस्यां निशि-मन्थयोः ।

विद्या-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत् ॥

निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमञ्जनं ।
सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रे च भोजनं ॥

कालिकापुराणे ।

रवि-शुक्र-त्रयोदश्यां सप्तम्यां निशि-सन्धयोः ।
तिलतर्पणमयोगात् तज्जलं रुधिरं सृतं ॥
अधिकारिविशेषेण तिलतर्पणप्रतिषेधमाह कौण्डिन्यः ।
दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपत्तिकं ।
न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैस्तर्पणमेव च ॥
इति तर्पणमाधनानि ।
अथाञ्जलिमह्या ।

तत्राह व्यासः ।

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु मनकादयः ।
अर्हन्ति पितरस्त्रीस्वीन् स्त्रियस्त्वैकैकमञ्जलिं ॥

आह सत्यतपाः ।

देव-पितृ-मनुष्यादि स्वशाखाविधिचोदितां ।
एकैकाञ्जलिना तृप्तिं प्रथमान्तेन वाचयेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
तयर्षिणां यथान्यायं सकृदापि प्रजापतिः ।
पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ॥

‘अपवर्जयेत्’ दद्यात् ।

कृष्णपुराणे ।

देवतानान्तु सर्वाणामेकैकाञ्चलिग्रिथ्यते ।
 ऋषीणामेक एव स्यान्मनुष्याणां द्वयं तथा ।
 त्रयस्त्रयः पितृणान्तु स्त्रीणामेकैक एव हि ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अञ्चलिद्वितयं दद्याद्देवान् मन्तर्पयन् वृधः ।
 ऋषीणाञ्च मनुष्याणां मरुदेव प्रदापयेत् ॥
 त्रिम्बिः पितृभ्योदद्यात् स्त्रीणान्तु मरुदेव हि ।
 द्वौ द्वौ मातामहानाञ्च मातुलानां मरुत्तथा ।
 गुर्व्याचार्य-श्वशुराणां सुहृत्सम्बन्धिना मरुत् ॥

बौधायनः ।

जलाञ्चलित्रयं देयं ये चान्ये संस्कृता भुवि ।
 असंस्कृतप्रसीतानामेकमेवावष्टे क्षिपेत् ॥

तत्र यथास्वशाखं व्यवस्था वेदितव्या । येषां तु शाखिनामनाम्नातं
 तेषां विकल्प इति ।

इत्यञ्चलिमह्या ।

अथ तर्पणीयगणक्रमः ।

तत्र ह्यगलेयः ।

देवान् देवगणांश्चैव मुनीन् मुनिगणानपि ।
 पितृन् पितृगणांश्चैव नित्यं मन्तर्पयेत्ततः ॥

शातातपः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ।

वसिष्ठोऽपि ।

देवानृषीन् मनुष्यांश्च भूतयामं चराचरं ।
 वसुन् रुद्रांस्तथादित्यांस्ततः पितृगणानपि ।
 प्रमीतानात्मनश्चापि क्रमशस्तरपयेद्बुधः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

प्रथमन्तर्पयेद्देवान् ब्रह्मादीन् सुममाहितः ।
 ततः सन्तर्पयेद्विद्वान् मरौचिप्रमुखानृषीन् ॥
 वसुन् रुद्रांस्तथादित्यान् क्रमशस्तदनन्तरं ।
 यत्तान् पशून् सुपर्णांश्च भूतयामं चतुर्विधं ॥
 आचार्यानितरांश्चैव कालस्यावयवानपि ।
 मनकप्रमुखांश्चैव मनुष्यांस्तदनन्तरं ॥
 कव्यबालनलादींश्च ततः पितृगणानपि ।
 स्वपितृभ्यस्ततोदद्यान्मातृभ्यस्तस्य चाप्यनु ।
 ततो मातामहानाञ्च पितृव्याणां ततः परं ॥
 पत्नीनाञ्च सुतानाञ्च पितृ-मातृस्वस्रस्ततः ।
 मातुलानी च दहिता स्वमाचार्यव्रिजस्तथा ॥
 शिष्याञ्च ज्ञातयश्चैव सुहृत्सम्बन्धिनस्तथा ।
 एतेषां तर्पणं कार्यं यथावदनुपूर्वशः ॥
 ज्ञाताज्ञातान् समुद्दिश्य प्रदेयश्चाञ्जलिस्ततः ।
 असंस्कृतप्रमीतानां पृथग्देयोऽञ्जलिस्ततः ॥
 इति क्रमेण यः कुर्याद्देवादीनान्तु तर्पणं ।
 तेन स्युस्तर्पितास्ते तु सुधाभिर्नात्र संशयः ॥

स्कन्दपुराणे ।

पूर्वं मोदप्रसोदादीन् तर्पयेत् षड्विनायकान् ।
 ततो ब्रह्मादयो देवास्तर्पणीया महामते ।
 ततश्च मनकादीनां प्रयतस्मृशिमाचरेत् ॥
 अग्निष्वान्तादिकानान्तु पितृणामप्यगुक्रमात् ।
 यमाय धर्मराजाय कुर्यात्सन्तर्पणं ततः ॥
 पितृणामथ मातृणां ततो मातामहस्य च ।
 पत्नी-श्वशुर-बन्धूनां सुत-सम्बन्धिनां ततः ॥

नारदीयपुराणे ।

अग्निप्रभृतयो देवास्तर्षाः स्युः प्रथमं नृप ।
 ततः शतर्चिनाद्यास्तु मुनयः शंभितव्रताः ॥
 ततः काण्डच्छपोन मर्षास्तर्पयच्छुद्रयान्वितः ।
 मनूष्यांश्च पितृश्रेष्ठं यथापूर्वं प्रतर्पयत् ॥

मत्स्यव्रतः ।

पूर्वं स्वपितरस्तर्षाः पश्चादन्यांश्च तर्पयत् ।
 पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।
 ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्य सुतस्य च ॥

पित्रादितर्पणानन्तरं याज्ञवल्करः ।

सुहृत्सम्बन्धि-बन्धूनां ततः कुर्यात्तु तर्पणं ॥

यमः ।

मणिण्डानाञ्च बन्धूनां कृत्वादावुदरक्रियां ।
 सुहृत्सम्बन्धिवर्गाणां ततोदद्यात्तन्नाञ्जलिं ॥

विष्णुः ।

आदौ स्ववंश्यानां तर्पणं कुर्यात्ततः सम्बन्धि-बान्धवानां, ततः
सुहृदामेवञ्च नित्यस्नायी स्यात् ।

शङ्खः ।

आमप्रमात्तु पुरुषात् पितृपत्ने यावतान्तु नाम जानीयात् तावत्तं
पितृपक्षाणामुदकतर्पणं कृत्वा गुरूणां कुर्यात् । गुरूणां कृत्वा मातृ-
पक्षाणां कुर्यात् । मातृपक्षाणां कृत्वा तत्सम्बन्धि-बान्धवानां कुर्यात् ।
तेषां कृत्वा सुहृदां कुर्यात् ।

इति तर्पणीयगणक्रमः ।

अथ हस्त-तौर्योपवीत-जानु-दिङ्निधमाः ।

तत्र यमः ।

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिं ।

गोष्ठङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

यत्तु व्याघ्रेणोक्तं ।

उभाभ्यामथ पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स भूदो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

तच्छ्राद्धादिविषयं ।

तथा च कार्ष्णाजिनिः ।

श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणन्तु भवेन्नैवं विधिरेष पुगतन इति ॥

अतएव भविष्यत्पुराणे ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यामाश्वाञ्जलिमादरात् ।

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृशैवाभितर्पयेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

उभयोर्दक्षयोः कृत्वा सलिलैः पूर्णमञ्जलिं ।
 देवानाम् पितॄणाञ्च गृक्षिर्त्तर्पणमाचरेत् ॥
 अत्र विशेषमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।
 उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां अपराजितदिग्भुक्त्वा ।
 संवताङ्गुष्ठकाभ्यान्तु सव्योपग्रहमेव वा ॥
 प्रक्षिपेत्तायमिति शेषः ।

वायुपुराणे ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ।
 सव्योपग्रहयुक्तेन दक्षिणेनैव वा पुनः ॥

वसिष्ठः ।

एकेन वा हस्तेन कुर्याद्देवपितृतर्पणं सव्यारम्भेनोभाभ्यां चोत ।

कूर्मपुराणे ।

अस्यारम्भेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।
 देवर्षींस्तर्पयेद्द्वीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥
 अस्यारम्भेन दक्षिणपाणिना महाञ्जलेर्विकल्पः ।

विष्णुपुराणे ।

गृक्षिर्वस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणं ।
 तेषामेव हि तार्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥

‘तेषां’ देवादीनां, ततश्च देवतार्थेन देवानां, प्रजापतितार्थेन
 ऋषीणां, पितृतार्थेन पितॄणां तर्पणं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।

मरुतिपुराणे ।

देवतार्थेन कुर्वीत देवानां तर्पणं सदा ।

मनकादिमनुष्याणां ऋषीणामपि सर्वशः ॥
 प्राजापत्येन मिञ्चेत्तु मलिलं अद्रूया शुचिः ।
 पिष्टतीर्थेन कर्त्तव्यं पितृणां तर्पणं बुधैः ।
 अन्यथा तर्पणं कुर्वन्नेनसा युज्यते नरः ॥

अग्निपुराणे ।

देवेनैव हि तीर्थेन देवानां तर्पणं स्मृतं ।
 प्राजापत्येन तीर्थेन तर्पयेत् ब्रह्मणः सुतान् ।
 पितृणामपि तीर्थेन तेषामेव हि तर्पणं ॥

विष्णुः ।

आदावेव दिव्येन तीर्थेन देवानां तर्पणं कुर्यात् पित्र्येण पितृणां ।
 तीर्थलक्षणमुक्तं योगयाज्ञवल्क्येन ।

पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे ।
 ब्राह्मं देवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यञ्च मौमिकं ॥
 अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मन्तु देवं ह्यङ्गुलिमूर्द्धनि ।
 प्राजापत्यन्तु मूलेषु मध्ये मौम्यं प्रतिष्ठितं ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रकीर्तितं ।
 एवं ज्ञात्वा न मुह्यन्ति सर्वकर्मसु वै दिजाः ॥

हारीतेन तु । मध्ये आग्नेयमुक्तं । अङ्गुष्ठस्योत्तरतो रेखा ब्राह्मं
 तीर्थं, कनिष्ठिकायाः पश्चात् प्राजापत्यं; अग्रेऽङ्गुलीनां देवं, अङ्गुष्ठ-प्रदे-
 शिन्योरन्तरा पित्र्यं, मध्ये आग्नेयं । क्षत-निष्ठावित्ताशत-पोत-लीडेषु
 मूत्र-पुरौषयोर्दशनोत्सर्गं स्तौ-शूद्रोच्छिष्टाभिभाषणं देवतामभिगन्तुका-
 मोऽप्येव्यमाणो वा ब्राह्मेण तीर्थेनाचामेत् । आवपन-होम-तर्पणानि

प्राजापत्येन कुर्यात्प्राजापत्येन-बलिर्कर्म-भोजनानि देवेन, पित्रार्थान्
पित्र्येण, प्रतिग्रहमाग्नेयेनेति ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्राजापतेः ॥

जमदग्निः ।

यज्ञोपवीती देवेभ्यः प्रदद्यात् मलिलाञ्जलीन् ।

निर्वीतो तु मनुष्याणां कुर्यात्तर्पणमादृतः ।

प्राचीनावीतसंयुक्तः पितृभ्यां निर्वपेञ्जलं ॥

यज्ञोपवीतादिलक्षणमाह भग्वाजः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे निवेशितं ।

यज्ञोपवीतमित्युक्तं देवकार्येषु शस्यते ॥

कण्ठाबलम्बितं चैव ब्रह्ममूत्रं यदा भवेत् ।

तद्विवातमिति ख्यातं शस्तं कर्मणि मानुष ॥

उत्तिष्ठे वामबाहौ च दक्षिणस्कन्धमाश्रितं ।

प्राचीनावीतमित्याहुस्तत् पित्र्यं चैव कर्मसु ॥

सत्यव्रतः ।

छतोपवीतो देवेभ्यां निर्वीतो च भवेत्ततः ।

मनुष्यांस्तर्पयद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥

अपसव्यं ततः कुर्यात् सव्यं जात्याद्य भृतले ।

दर्भपाणिस्तु त्रिधिना प्रेतान् मन्तर्पयन्ततः ।

पित्रादीन्नामगोत्रेण ततोमातामहानपि ॥

पुस्तस्यः ।

अन्वाच्य दक्षिणं जानुं प्रागयैस्तु कुशैर्दिजः ।
 देवान् सन्तर्पयेन्नित्यं अद्वापूतेन चेतसा ॥
 अन्वाच्य जानुं सव्यन्तु कुशैश्च दिगुणैरपि ।
 सन्तर्पयेत् पितृन् भक्त्या ध्यायंस्तद्गतमानसः ॥

गोभिलः ।

देवं सन्तर्पयन् प्राञ्चो दक्षिणं जानु भूतले ।
 निदध्यादथ वामन्तु पितृनपि विचक्षणः ।
 मनस्यतर्पणं कुर्वन्न किञ्चिज्जानु पातयेत् ॥

सुमन्तुः ।

मुखं जानुं निवेश्याधो दक्षिणं तर्पयेत्पुरान् ।
 तथैव सव्यं विन्यस्य पितृणाम्तर्पणक्षरेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

पूर्वाङ्गाभिमुखो भूत्वा पूर्वागेषु कुशेषु च ।
 अपोनिषच्छेत् प्रयतो देवानुद्दिश्य धर्मवित् ॥
 शौम्याङ्गाभिमुखो नित्यमुदगये च बर्हिषि ।
 मनुष्याणाञ्च तृप्त्यर्थं निर्वपेत्तु जलाञ्जलीन् ॥
 यमाङ्गासम्मुखः स्थित्वा दक्षिणायकुशेषु च ।
 पितृभ्यः सखिलं दद्यात्तृप्त्यर्थं प्रीतमानसः ॥

विश्वामित्रः ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यामपराजितदिक्षुसुखः ।
 आदाय सखिलं सम्यग्दक्षौर् देवांसु तर्पयेत् ॥

आग्नेयीमथ वा याम्यां प्रेक्षमाणे दिशं नरः ।

दद्यात् पितृन् समुद्दिश्य त्रींस्तीनथ जलाञ्जलीन् ॥

नन्दिपुराणे ।

ऐन्द्रौदिगाभिसुख्येन त्रिदशानान्तु तर्पणं ।

ऐशान्यामथ कौवेर्यां ब्रह्मपुत्रांश्च तर्पयेत् ।

दक्षिणस्यान्तु काष्ठार्यां विधेयं पितृतर्पणं ॥

इति हस्त-तीर्थोपवीत-जानु-दिङ्मियमाः ।

अथ प्रत्येकतर्पणीयदेवादिनिरूपणं ।

भविष्यत्पुराणे ।

प्रथमं तर्पयेद्देवानुपवीतो विनायकान् ।

मोदस्यैव प्रमोदश्च समुखो दुर्मुखस्तथा ।

अविघ्नो विघ्नकर्त्ता च इत्येते षड्विनायकाः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं ।

देवान् क्रन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव तपोधरां ॥

आचार्यश्चैव गन्धर्वाचार्यानितरांस्तथा ।

संवत्सरं सावयवं देवोरप्सरमस्तथा ॥

तथा देवानुगास्त्रागान् सागरान् पर्वतानपि ।

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यज्ञान् रक्षांसि चैव हि ॥

पित्राचार्यं सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ।

वनस्पतीनोषधींश्च भूतयामस्तुर्दिशं ॥

शोनकोऽपि ।

अग्निर्विष्णुः प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा षष्ठयः सर्वाणि कृन्दाः स्योद्गारो
वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञो द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षमहो-
रात्राणि सङ्ख्याः मिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधि-वनस्पति-
गन्धर्वाप्सरसो नागाः वयामि गावः साध्या विप्रा यज्ञा रक्षांसि भृता-
न्येवमन्यान्यथर्षयः शतर्चिने माध्यमा गृहसमदो विश्वामित्रो वाम-
देवोऽत्रिभरद्वाजोवमिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः चन्द्रसृक्ता महासृक्ता
इति प्राचीनावीतो सुमन्तु-जैमिनि-वैशम्पायन-पैल-सुवभाष्य-भारत-
महाभारत-धर्माचार्याः जानन्ति-बाह्वि-गार्ग्य-गौतम-शाकन्य-वा-
भ्रव्य-माण्डव्य-माण्डूकेयाः गार्गी वाचक्रवी वङ्ग प्रावीथेयी सुलभा
मैत्रेयी कक्षोलं कोषीतकं महाकोषीतकं योग्यं महायोग्यं सुयज्ञं
साङ्ख्यायनमेतरेयं महैतरेयं बाष्कलं गार्ग्यं सुजातबक्रामोदवाहं
महौदवाहं भौजामिं शोनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे
तृष्यन्विति प्रतिपुरुषमिति ।

पैठिनसिः ।

गौतमोथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ।

जमदग्निर्विष्णुश्च कश्यपोऽत्रिस्तथैव च ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।

चाक्षुषश्च महातेजास्तर्षा वैवस्वतस्तथा ॥

इत्येवं यज्ञोपवीतो प्राङ्मुखः अन्वाचितदक्षिणजानुः प्राग्येषु
कुशेषु प्राग्यैः कुशैर्देवतीर्थेन शुक्कतिलमिश्रैर्यवमिश्रैर्वा उदकैः देवा-
नृषींश्च तर्पयित्वा निवीतीशानदिगभिमुख उदङ्मुखो वा उदग्येषु

कुशेषु कुशमध्येन प्रजापतितोर्थेन श्वलतिनमिश्रैर्यवमिश्रैर्वा उदकैः
मनकादौन् मरीच्यादौंश्च तर्पयत् ।

तदाह संवर्त्तः ।

निवीतन् ततः कृत्वा यज्ञसूत्रं उदङ्मुखः ।
प्राजापत्येन तोर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक् ॥
एवं देवान् ऋषींश्चैव तर्पयित्वाथ भक्तिः ।
मनुष्यान् ब्रह्मपुत्रांश्च निवीतो तर्पयद्दृषोन् ॥
मनकश्च मनन्दश्च तृतीयश्च मनातनः ।
कपिलश्चामृगिश्चैव वोटुः पञ्चशिखस्तथा ।
एते ब्रह्ममृताः मम मनुष्याः परिकीर्त्तिताः ॥
मरीचिरयद्भिर्गमौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
प्रचेताश्च वमिष्ठश्च भृगुर्नारद एव च ।
देव-ब्रह्मऋषीनेतांस्तर्पयदन्तोदकैः ॥

अथ प्राचीनावीतो दक्षिणामुखोऽन्वाचितमथ जानुर्दक्षिणायाम्
कुशेषु द्विगुणोक्तैः कुशैः पिष्टतांर्येन कुश तिलमिश्रैरुदकैः पिष्ट-
तर्पणमारभेत् ।

आह योगयाज्ञवल्करः ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तौथ च कुशाच्छ्रुभान् ।
मथं जानु ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
तस्मिन् तर्पयन्मन्त्रैः सर्वान् पिष्टगणांस्तथा ।
प्राचीनावीत्यादकं प्रमिश्रं दे तिलान्वितं ॥

तथा ।

कव्यवासनलं सोमं यममर्यमणं तथा ।

अग्निष्वात्तान् सोमपांश्च तथा बर्हिषदः पितृन् ॥

यदि स्याज्जीवपितृकः एतान् दिव्यान् पितृंस्तथा ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात् तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥

एतांश्च वक्ष्यमाणंश्च प्रमोतपितृकोद्विजः ।

वसुन् रुद्रांस्तथादित्यान् नमस्कारस्वधान्वितान् ॥

एते सर्वस्य पितर एष्वायत्ताश्च मानुषाः ।

आचार्याश्च पितृन् स्वांश्च पितृप्रभृतिनामतः ॥

यदि जीवपितृकस्तर्पणं कुर्यात् तदा देव-सृष्टिमनुष्य-तर्पणान-
न्तरं कव्यवालप्रभृतीन्ष्टौ देवपितृन् सन्नर्ष्यं तर्पणं समापयेत् ।

येभ्यः पिता दद्यात् तेभ्यो वापि तर्पणं कुर्यात् । प्रमोतपितृ-
कस्त्वेतान् कव्यवालप्रभृतीन् वक्ष्यमाणान् वसुन् रुद्रादित्यान् स्वान्
पितृपितामहांश्च तर्पयेत् ।

पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठौनसिः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिङ्मुखः ।

पितृन् दिव्यान् दिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेदिति ॥

‘दिव्याः’ वस्त्रादयः । ‘अदिव्याः’ स्वपित्रादयः ।

ते च दिव्यास्तेनैव दर्शिताः ।

ध्रुवोऽध्वरश्च सोमश्च आपश्चैवानलो नलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

अजैरूपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च वज्ररूपश्च व्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

सवित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
 एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥
 इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ।
 अत्रिर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥
 एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रवरा मताः ।
 एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वैः प्रयत्नत इति ॥

जैमिनिः ।

दिव्यान् पितृंश्च मन्तर्यं स्वपितृनथ तर्पयेत् ।

जाबालिः ।

स्वपित्रादीनथ ध्यायन् दक्षिणाभिमुखः स्थितः ।
 तर्पयेद्य मात्रादीन्नातामहगणांस्तथा ॥
 आचार्यांश्च पितृव्यांश्च बन्धूनन्यांश्च तर्पयेत् ।
 सुहृत्सम्बन्धिनश्चान्यान् याज्यशिश्विर्विजोऽपि च ॥
 इति प्रत्येकं तर्पणीयदेवतानिरूपणम् ।
 अथ तर्पणतिकर्तव्यता ।

आह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अन्वारम्भेन सर्वेषु पाणिना दक्षिणेन तु ।

दृश्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ॥

दृश्यतामित्यत्र तर्पणीयव्यापारस्य प्रतीयमानत्वान् अभिहिते कर्त्तरि
 प्रथमैव युक्तेति प्रणवादिप्रथमान्तं नाम सङ्कीर्त्य तदन्तं दृश्यतामिति
 वक्तव्यं इति प्रयोगं दर्शितवान् ।

जाद्वृक्षस्य परस्मैपदेनापि प्रयोगं दर्शितवान् ।

दृष्यत्विति समुच्चार्थं दृष्यतामित्यथापि वा ।

विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥

‘देवादीनां’ देवर्षिमनुष्यपितृणां ।

कात्यायनस्तु उक्तमपुरुषान्तस्याख्यानपदस्य प्रयोगमुक्तवान् ।

अथाङ्घ्रिस्तर्पयेद्देवान् षतिलाभिः पितृनपि ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥

कूर्मपुराणे ।

ततः सन्तर्पयेद्देवान् पितृनृषिगणांस्तथा ।

आदावोङ्कारमुच्चार्थं नमोऽन्ते तर्पयामि चेति ।

तर्पयामीत्यत्र तर्पणीयस्य कर्मत्वेनाभिसम्बन्धात् प्रणवादि देवता-
गाम द्वितीयान्तमुच्चार्थं तर्पयामि नमः इत्यन्ते समुच्चारयेत् । ततश्च
ॐ ब्रह्मा दृष्यतां । ॐ ब्रह्मा दृष्यतु । ॐ ब्रह्माणं तर्पयामि नम इति
वा एकवचनेन । ॐ वेदास्तृप्यन्तां । ॐ वेदास्तृप्यन्तु । ॐ वेदांस्तर्पयामि
नम इति वा बहुवचनेन प्रयोगः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । अत्र यथा-
स्त्रशाखं व्यवस्था ।

अत्र, वस्त्रादितर्पणे विशेषमाह कश्यपः ।

वस्त्रन् रुद्रांस्तथादित्यान् नमस्कारममन्वितान् ।

अङ्घ्रिः सन्तर्पयेन्नित्यं नामभिः प्रणवादिभिः ।

तर्पयन् यमराजश्च नमस्कारं प्रकीर्त्तयेत् ॥

अत्र, स्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिः ॐ ध्रुवाय नमः इत्येवं प्रयोगो-
दर्शितः । अन्ये तु वाक्यपरिपूर्ये ॐ ध्रुवं तर्पयामि नमः इति प्रयोग-
माहः । अतः स्वाचारोऽनुसर्त्तव्यः । यमतर्पणे तु स्मृतिवचनस्य चतुर्थ-

मनमोन्तनामानकीर्तनात् ॐ यमाय नमः इत्यादय एव प्रयोगा
विधेयः ।

तथा च कागलेयः ।

यमाय धर्मराजाय इत्यनुकीर्तयन् ।

यमं सन्तर्पयन्नङ्घ्रिर्निरयं नैव पश्यतीति ।

अत्रापि, ॐ यमाय नमः इति । यमं सन्तर्पयामीत्येके ।

अथ्यष्टङ्गेण तु पितृतर्पणे मध्यमपुरुषान्तस्थापि पदस्य प्रयोगो दर्शितः ।

पित्रादिभ्योऽञ्जलिं दद्यात् जपन्मन्त्रान् यथाविधि ।

द्व्यध्वमिति च त्रिवै ततो मातृभ्य एव च ॥

मन्त्रानुदीरतामित्यादि वक्ष्यमाणात् त्रिरिति एकैकस्य पुरुषस्य
चींस्तीन् जलाञ्जलीन् दद्यादित्यर्थः ।

तथा च पैठीनसिः ।

सनामगोत्रग्रहणं पुरुषं पुरुषं प्रति ।

तिलोदकाञ्जलींस्तींस्तीन् उर्ध्वैरुर्ध्वैर्विनिःक्षिपेत् ॥

उर्ध्वैरुर्ध्वैरिति पितुरञ्जलिभ्यः पितामहाञ्जलयः किञ्चिदुर्ध्वैरुत्क्षिप्तप्रा-
णिना देयाः । ततोऽपि प्रपितामहाञ्जलय इति स्नानप्रकरणे व्याख्यातम् ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं मिक्षेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थममीपतः ॥

सवर्णैर्भ्यो जलं दयं नामवर्णैभ्य एव च ।

गोत्रनामस्वधाकारिस्तर्पयेदनुपूर्वशः ॥

नामादिग्रहणेऽपि विशेषमाह बौधायनः ।

शर्मन्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु ।

गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दामान्तं षूद्रजन्मनः ॥

चतुर्णामपि वर्णानां पितृणां पितृगोत्रता ।

पितृगोत्रं कुमारीणामृद्धानां भर्तृगोत्रता ॥

अत्र मन्वन्तानकीर्त्तनमपि कर्त्तव्यं ।

“गोत्रमन्वन्तानामानि पितृकर्म्मणि कौर्त्तयेत्” इति भृगुस्मरणत् ।

अत्र गुरुषु गौरवार्थमाचारानुसाराद्भुवचनं, कनिष्ठेषु पत्नीषु रैकवचनं प्रयोक्तव्यं । ततश्च ॐ अमुकमगोत्रान् अस्मत्पितृन् अमुकशर्म्माणस्तर्पयामि स्वधा नमः इति । ॐ अमुकमगोत्राः अस्मत्पितरः अमुकशर्म्माणस्तृष्वध्वं स्वधेति वा प्रयोगः कर्त्तव्यः । कनिष्ठेषु तु अमुकमगोत्रं अस्मन्नित्रं अमुकशर्म्माणं तर्पयामि स्वधा नमः इति । ॐ अमुकमगोत्रं अस्मन्नित्रं अमुकशर्म्माणं तृष्वध्वं स्वधेति वा प्रयोगः ।

अत्राह पैठीनसिः । पवित्रैरभ्युक्ष्याचम्य वसुभ्यो ब्रह्मणे वैश्रवणायेत्युदकं निनयेदुदीरतामिति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीनुदकाञ्जलीमिनयेत् । पितृवंशस्य नाम गृह्णन् आचार्याय मात्रे मातामहाय मातुलेभ्यश्चेति । योगयाज्ञवल्कः ।

मन्त्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रीतिवर्द्धनेरिति ।

तं च मन्त्रास्तनैव दर्शिताः । उदीरतामङ्गिरस आयन्वित्यूर्जमित्यपि पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति त्यृचं ।

पितृन् ध्यायन् प्रमिञ्चद्वै जपन्मन्त्रानिमान् क्रमात् ।

तृष्वध्वमिति तु त्रिवै ततः प्राञ्जलिगनतः ॥

अस्यार्थः । उदीरतामिति मन्त्रान्ते अमुकगोत्राः अस्मत्पितरः

अमुकशर्माणस्तृष्वं स्वधेति प्रथमं तिलाञ्जलिं दद्यात् । ततश्चाङ्गिरसेन
इति मन्त्रान्ते तथैव वाक्यमुच्चार्य द्वितीयं । तत आयन्तु न इति मन्त्रेण
तथैव तृतीयमित्येवं पित्रोऽञ्जलित्रयं दद्यात् । तत ऊर्ध्वं वहन्ती-
रिति मन्त्रान्ते ॐ अमुकमगोत्राः अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणस्तृष्वं
स्वधेति प्रथमं । पितृभ्यः स्वधा इति तथैव द्वितीयं । ये चेह पितर
इति तथैव तृतीयमित्येवं पितामहायाञ्जलित्रयं दद्यात् । ततो मधु-
वाता इति मन्त्रान्ते ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहाः अमुकशर्माण-
स्तृष्वं स्वधेति प्रथमं । मधुनकर्मिति तथैवद्वितीयं । मधुमान्न इति
तथैव तृतीयमित्येवं प्रपितामहायाञ्जलित्रयं दद्यात् । अत्रावमरे प्रथमं
मात्रादीनां तर्पणन्ततो मातामहादीनां ।

पूर्वं पित्रादयस्तरुणा स्ततोमात्रादयोऽपि च ।

स्ततोमातामहाश्चैव मातामह्यस्ततः परमिति ॥

यामस्मरणात् ।

ॐ अमुकमगोत्राः अस्मन्मातरः अमुकदाम्ण्यं स्वधेति मात्रे ।
अमुकमगोत्राः अस्मत्पितामह्यः अमुकदाम्ण्यं स्वधेति पितामह्ये ।
अमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामह्यः अमुकदाम्ण्यं स्वधेति प्रपितामह्ये ।
इत्येवं मात्रादिभ्य एकेकमेवाञ्जलिं स्वधाकारवता नाममात्रेण दद्यात् ।

तथा च पितृ-मातामहादिमन्त्रविधेरनन्तरमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

माता मातस्वमा चैव मातुलानी पितस्वमा ।

दहिता च स्वमा चैव शिष्यत्विक्ञ्जातिवान्धवाः ।

नामतस्तु स्वधाकारैस्तरुणाः स्युर्नृपृवश इति ॥

तदनन्तरं नमो व इति मन्त्रान्ते ॐ अमुकमगोत्राः अस्मन्मातामहाः ।

अमुकशर्माणन्तृष्यध्वं स्वधेति प्रथमं, तथैव द्वितीय-तृतीयावित्येवं माता-
महायाञ्जलित्रयं दद्यात् । एवमेव प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहयोस्त्री-
स्त्रीनञ्जलीन् दद्यात् । मन्त्रस्तु नमो व इत्येक एव पुनः पुनरावर्त्तते ।

तथा च योगयाज्ञवल्क्यः ।

नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहानपि ।

तर्पयेदानृशंस्यार्थं धर्मं परममाश्रितः ॥

अथ मातवत्प्रयोगमुह्यार्थं मातामह्यादीनामेकैकाञ्जलिर्देयः । ततः
पत्नीभ्यः कृत्वा पितृव्यादीनां तर्पणं कार्यं मातामहतर्पणानन्तरं ।

तदुक्तं गरुड़पुराणे ।

अथ मातामहीनाञ्च स्वपत्नीनामनन्तरं ।

तर्पणञ्च पितृव्याणां तत्पत्नीभ्यस्ततोऽपि च ॥

पितृस्वसृश्च तद्भर्तुर्मातुलस्यापि नित्यशः ।

मातुलान्यास्ततो मातृस्वसृस्तत्पत्न्युर्गव च ॥

श्वशुरस्य च कर्त्तव्यं श्वश्रूणामपि तर्पणं ।

आचार्याणां ततः कुर्यादाचार्याणीभ्य एव च ॥

बन्धूनां भ्रातृपत्नीनां पुत्रं चैव स्नुषामपि ।

पुत्रीं तस्याः पतिं चैव भगिनीं तत्पतिं तथा ॥

भागिनेयश्च पौत्रश्च दौहित्रं याज्यमृत्विजं ।

शिष्यं मित्रञ्च सन्तर्प्य तत्पत्नीस्तु तथैव च ॥

अन्वेषामपि दातव्यं येभ्योऽयं दातुमिच्छति ।

मातामह्यादिमर्वेषामेकैकं मलिलाञ्जलिं ।

दद्यात्तीर्थे विशेषेण धर्मं परममाश्रितः ॥

वाराहपुराणे ।

प्रेतेभ्यस्तु पृथग्दद्यान्ममसा तत्परः स्मरन् ।

आत्मनोऽपि असं दद्यादिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥

अथावसानाञ्चलिमाह कात्यायनः ।

पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये मत्त उदकमर्चन्ति तांस्तर्पयामीत्यन्तेन

तिलाञ्चलिं दद्यात् ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि ।

यत्र कश्चन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहृतात्मनां ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ॥

ये मे कुले क्षुत्तृष्णपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ॥

मातृवंश्या मृता ये च पितृवंश्यास्तथैव च ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ।

इत्युच्चार्य ततो दद्यात् सलिले सलिलाञ्चलिमिति ॥

कामोदकाख्यमन्यमप्यञ्चलिं दद्यात् तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

इदञ्चापि अपेदन् ददेदात्मच्छया नृप ।

उपकाराय भूतानां हतदेवादितर्पणः ॥

देवासुरास्तथा यत्ता गन्धर्वारगराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः मिद्धाः कृष्णाण्डास्तरदः खगाः ॥

अलेखरा भृगिलया वाय्वाधाराश्च जम्बवः ।

द्विप्रमेते न याक्वाण्ड महेतूनाम्बुनाखिलां ॥

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये गताः ।

तेषामाप्यायनायैव दीयते मलिलं मया ॥
 येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 ते तन्निमखिलां यान्तु यस्यास्मन्तोऽभिवाञ्छतीति ॥
 विस्तराममर्थस्तु सङ्घिप्तं मत्स्यपुराणोक्तप्रकारेण तर्पणं कुर्यात् ।
 देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ।
 सर्पाः क्रूराः सुपर्णाश्च तरवो जृम्भकाः खगाः ॥
 वाय्वाधारा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।
 निराधाराश्च ये जीवा ये च धर्मरतास्तथा ॥
 कृतोपवीती दत्त्वं निवीती च भवेत्ततः ।
 मनकश्च मनन्दश्च तृतीयश्च मनातनः ॥
 कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।
 सर्वे ते तन्निमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुनाखिलां ॥
 मरौचिमयङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।
 प्राचेतसं वसिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ।
 देवब्रह्महृषीन् सर्वान् तर्पयाम्यरुतोदकैः ॥
 अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जाम्बाद्य भृतले ।
 अग्निध्वान्नास्तथा सौम्या हविर्भन्तस्तथोन्नपाः ॥
 विकालिनो बर्हिषदस्तथान्ये कामचारिणः ।
 तर्पयामि पितृन् भक्त्या सतिलैश्चन्दनोदकैः ।
 दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः ॥
 विष्णुपुराणे अतिसङ्क्षेपतर्पणमुक्तं ।
 आत्रह्यं स्त भपर्यन्तं जगत्सृष्ट्यत्विति ब्रुवन् ।

क्षिपेत्पयोञ्जलीन् त्रींस्तु कुर्वन् सङ्क्षिपेत्तर्पणं ।

अत्रावसरे स्नानवस्त्रनिष्पीडनं कर्त्तव्यं । तदाह वसिष्ठः ।

तीरे जलाशयस्यैवं निर्वर्त्य पितृतर्पणं ।

निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रं दक्षिणाभिमुखः स्थले ॥

अतो मध्याह्नस्नाने जलमध्यस्थितः स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा बहि-
निर्गतो वस्त्रम् निष्पीड्यैवाचमनं कुर्यात् ।

• वस्त्रनिष्पीडनन्तु स्थलतर्पणानन्तरं कुर्यात् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततः स्नात्वा विधानेन सन्नर्थं पितृदेवताः ।

जलाशयाद्विनिर्गत्य द्विराचामेत् समाहितः ॥

स्नानवस्त्रमनिष्पीड्य स्थाप्यमाम्यस्तर्पणात् ।

स्थलेऽपि तर्पणं कृत्वा ततो वस्त्रं निष्पीडयेत् ॥

तदनु द्विरुपस्पृश्य सूर्यायास्ये निषेदयेत् ।

ततो देवाचमनं कुर्यात् एष माध्याह्निको विधिः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

पूर्वं निष्पीडनं कंचित् प्राग्देव-पितृतर्पणात् ।

स्नानवस्त्रस्य नेच्छन्ति तस्माद्दृष्टं निष्पीडयेत् ॥

अत्रप्रकरवस्त्रस्य अपमव्यन पीडनं ।

निष्पीड्य स्नानवस्त्रन्तु आचम्य प्रयतः शुचिः ।

देवानामर्चनं कुर्यात् ब्रह्मादीनाममक्षरः ॥

अत्र विशेषमाह बृहस्पतिः ।

प्रचान्य पादौ हस्तौ च स्वयमेव द्विराचमेदिति ।

एवं कुर्वतः फलमाह ब्रह्मः ।

स्नातः सन्नर्पणं कृत्वा पित्रणाम्नु तिस्राभ्रसा ।

पित्रलोकमवाप्नोति प्रीणाति च तथा पित्रन् ॥

मनु-भ्रातातप-योगयाज्ञवल्क्याः ।

यदेव तर्पयत्यग्निः पित्रन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पित्रयज्ञक्रियाफलं ॥

अत्र पित्रगाथासु यमः ।

अपि नः सकुले भूयाद्यो नो दद्याञ्जलाञ्जलीन् ।

नदीषु बह्नुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

अत्र तथैव विष्णुः ।

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् यो नो दद्याञ्जलाञ्जलीन् ।

नदीषु बह्नुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

तर्पणाकरणे दोष उक्तो ब्रह्मवैवर्ते ।

देवतासु मुनींश्चैव पित्रन् वै यो न तर्पयेत् ।

देवादीनामृणी भृत्वा नरकं स ब्रजत्यधः ॥

हारीतः ।

न स्ववर्तीं वृथाकामेदेवं ह्याह पितामहः^(१) ।

देवासु पितरश्चैव काङ्क्षन्ति मरितं प्रति ।

अदत्ते तु निराश्वास्ते प्रतियान्ति यथागतं ॥

पराशर-भ्रातातपौ ।

(१) प्रजापतिरिति ख० ।

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तमनुगच्छन्ति देवताः ।
 पितरस्य महाभागा वायुभूता जलार्थिनः ।
 अप्रदत्ते जले ब्रह्मा निराग्नाः प्रतियान्ति ते ॥

कात्यायनोऽपि ।

ह्यार्या यद्येच्छेच्छरदातपार्श्वः
 पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नं ।
 बालो अनिनीं जननी च बालं
 योषित् पुमांसं पुरुषस्य योषां ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः ॥
 तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महर्त्तवसा ।
 युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतदिभर्त्सि हि ॥

कूर्मपुराणे ।

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदम्बहं दिजः ।
 स गच्छेत् परमं स्यान् तं जोमूर्तिरनामय इति ॥
 इति तर्पणतिकर्त्तव्यता ।
 अथ यम-भोग्यतर्पणे ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

हृष्यपक्षे चतुर्दश्यामङ्गारकदिगं यदा ।
 तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्यमनामभिः ॥

तत्राह रङ्गमनुः ।

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य हृष्यपक्षे चतुर्दशीं ।

यमुनां वा विशेषेण ब्राह्मणो^(१) नियतेन्द्रियः ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्रौदम्बराय दध्याय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इत्येतैर्नाममन्त्रैश्च प्रणवादिनमोन्तकैः ।

तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र ॐ यमाय नमः इत्येवं प्रयोगः ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन् कृत्वा जलाञ्जलीन् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

पद्मपुराणे ।

पितृत्वादपमथेन दाक्षणाभिमुखमितिलैः ।

देवत्वाद्देवतीर्थेन यमं मन्तर्पयद्दुधः ॥

व्यासः ।

कृष्णत्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वा ।

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

इत्येतैः सप्तनामभिर्नमस्कारमन्त्रैः सप्तोदकाञ्जलीन् दद्यात्

सर्वपापेभ्यः प्रमुच्यत इति ।

यमः ।

(१) नियत इति ग० ।

दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपत्रे चतुर्दशीं ।
 धर्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अनर्काभ्युदिते काले माघकृष्णचतुर्दशीं ।
 स्नातः सन्तर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 यत्र कचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीं ।
 सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

• एवं कुर्वतः फलमाह मनुः ।

इहजन्मकृतं पापमन्यजन्मकृतञ्च यत् ।

अङ्गारकचतुर्दश्यां तर्पयंस्तद्ब्रह्मपोहति ॥

तथा माघशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं स्मरन्ति महाभारते ।

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संत्रस्मरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

अत्रायं मन्त्रः ।

वैयाघ्रपदगोत्राय साङ्कृत्यप्रतयाय च ।

गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्यंऽहं तिलोदकम् ।

अपुत्राय ददास्यंतज्जलं भीष्माय शर्मण इति ।

इति यम-भीष्मतर्पणम् ।

अथ बौधायनोक्तं तर्पणम् ।

पूतः पञ्चभिर्भृश्यायैरङ्गिरेवासु ययोत्तरं देवतास्तर्पयति ।

अग्निः प्रजापतिः सोमोऽद्रोऽदितिर्विहस्पतिमर्षा इत्येतानि प्राग्द्वाराणि

दैवतानि मनश्चाणि मयहाणि साहेरात्राणि समुल्लर्त्तानि तर्प-

यामि । वसुंश्च तर्पयामि । पितरोऽर्यमा भगः सविता त्वष्टा वायुरि-

ऋग्वेदीयेतानि दक्षिणद्वाराणि दैवतानि सनत्त्राणि सगहाणि
 साहोरात्राणि समुह्मर्त्तानि तर्पयामि । मित्र इन्द्रा महापितर
 आपो विश्वेदेवा ब्रह्मा विष्णुरित्येतानि प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि
 सनत्त्राणि सगहाणि साहोरात्राणि समुह्मर्त्तानि तर्पयामि । आदि-
 त्यांश्च तर्पयामि । वसुन् तर्पयामि वरुणं तर्पयामि । प्रजापतिं तर्प-
 यामि । परमेष्ठिनं तर्पयामि । चतुर्मुखं तर्पयामि हिरण्यगर्भं तर्पयामि ।
 ब्रह्मपारिषदांश्च तर्पयामि । ब्रह्मपारिषदींश्च तर्पयामि । ॐभूः पुरुषं
 तर्पयामि । ॐभुवः पुरुषं तर्पयामि । ॐस्वः पुरुषं तर्पयामि ।
 ॐभूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि । ॐभृस्तर्पयामि । ॐभुवस्तर्पयामि ।
 ॐस्वस्तर्पयामि । ॐमहस्तर्पयामि । ॐअनस्तर्पयामि । ॐतपस्तर्प-
 यामि । ॐमत्यं तर्पयामि । ॐभवं देवं तर्पयामि । ॐशर्वं देवं
 तर्पयामि । ॐईशानं देवं तर्पयामि । ॐपशुपतिं देवं तर्पयामि ।
 ॐरुद्रं देवं तर्पयामि । ॐउग्रं देवं तर्पयामि । ॐभीमं देवं तर्प-
 यामि । ॐमहान्तं देवं तर्पयामि । ॐभवस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐईशानस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐपशुपतेर्देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐरुद्रस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐउग्रस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐभीमस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐमहतो देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐभवस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐशर्वस्य देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐईशानस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐपशुपतेर्देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐरुद्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐउग्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐभीमस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐमहतो देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐरुद्रांश्च तर्पयामि । ॐरुद्रपारिषदांश्च तर्पयामि । ॐरुद्रपारि-

षदौश्च तर्पयामि । ॐ विनायकं तर्पयामि । ॐ वीरं तर्पयामि । ॐ पूरं
 तर्पयामि । ॐ उग्रं तर्पयामि । ॐ वरदं तर्पयामि । ॐ हस्तिमुखं
 तर्पयामि । ॐ एकदंष्ट्रं तर्पयामि । ॐ लम्बादरं तर्पयामि । ॐ विघ्न-
 पारिषदांश्च तर्पयामि । ॐ विघ्नपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ मनत्कुमारं
 तर्पयामि । ॐ स्कन्दं तर्पयामि । ॐ इन्द्रं तर्पयामि । ॐ षष्ठो
 तर्पयामि । ॐ षण्मुखं तर्पयामि । ॐ विश्वाखं तर्पयामि । ॐ सुवह्मणं
 तर्पयामि । ॐ महासेनं तर्पयामि । ॐ स्कन्दपारिषदांश्च तर्पयामि ।
 ॐ स्कन्दपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ नारायणं तर्पयामि । ॐ माधवं
 तर्पयामि । ॐ गोविन्दं तर्पयामि । ॐ त्रिणुं तर्पयामि । ॐ मधुसूदनं
 तर्पयामि । ॐ त्रिक्रमं तर्पयामि । ॐ वामनं तर्पयामि । ॐ श्रीधरं
 तर्पयामि । ॐ हृषीकेशं तर्पयामि । ॐ पद्मनाभं तर्पयामि ।
 ॐ दामोदरं तर्पयामि । ॐ श्रियं देवीं तर्पयामि । ॐ भरस्वतीं
 तर्पयामि । ॐ पृष्टिं तर्पयामि । ॐ गरुत्मन्तं तर्पयामि । ॐ त्रिणु-
 पारिषदांश्च तर्पयामि । ॐ त्रिणुपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ यमं
 तर्पयामि । ॐ यमराजं तर्पयामि । ॐ धर्मराजं तर्पयामि । ॐ कालं
 तर्पयामि । ॐ नीलं तर्पयामि । ॐ मृत्युं तर्पयामि । ॐ चित्रगुप्तं
 तर्पयामि । ॐ वैवस्वतं तर्पयामि । ॐ वैवस्वतपारिषदांश्च तर्पयामि ।
 ॐ वैवस्वतपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ भूमिदेवं तर्पयामि । ॐ काश्यपं
 तर्पयामि । ॐ विद्यां तर्पयामि । ॐ धन्वन्तरिं तर्पयामि । ॐ धन्वन्तरि-
 पारिषदांश्च तर्पयामि । ॐ धन्वन्तरिपारिषदौश्च तर्पयामि ।

अथ निवेदी ।

ॐ षष्ठीं स्तर्पयामि । ॐ महर्षीं स्तर्पयामि । ॐ परमधीं स्तर्पयामि ।

ॐ ब्रह्मर्षीं स्तुपयामि । ॐ देवर्षीं स्तुपयामि । ॐ राजर्षीं स्तुपयामि ।
 ॐ श्रुतर्षीं स्तुपयामि । ॐ तपर्षीं स्तुपयामि । ॐ सत्यर्षीं स्तुपयामि ।
 ॐ मत्तर्षीं स्तुपयामि । ॐ काण्डर्षीं स्तुपयामि । ॐ ऋषिकां स्तुपयामि ।
 ॐ ऋषिपत्नीं स्तुपयामि । ॐ पुत्रकां स्तुपयामि । ॐ काण्डं बौधायनं
 तर्पयामि । ॐ आपस्तम्बं सूत्रकारं तर्पयामि । ॐ मत्याषाण्डं तर्प-
 यामि । ॐ हिरण्यकेशं तर्पयामि । ॐ ध्यानं तर्पयामि । ॐ प्रणवं
 तर्पयामि । ॐ व्याहृतौ स्तुपयामि । ॐ मात्रिणो तर्पयामि । ॐ गायत्रो
 तर्पयामि । ॐ कृन्दांसि तर्पयामि । ॐ ऋग्वेदं तर्पयामि । ॐ
 यजुर्वेदं तर्पयामि । ॐ सामवेदं तर्पयामि । ॐ अथर्ववेदं तर्पयामि ।
 ॐ अथर्वान्ङ्गिरमं तर्पयामि । ॐ इतिहासपुराणं तर्पयामि । ॐ सर्व-
 वेदजनान् स्तुपयामि । ॐ सर्वभूतानि तर्पयामि ॥ ३६ ॥

अथ दक्षिणतः प्राचीनावीतौ ।

पितृन् स्वधानमस्तुपयामि । पितामहान् स्वधानमस्तुपयामि ।
 प्रपितामहान् स्वधानमस्तुपयामि । मातृः स्वधानमस्तुपयामि ।
 पितामहोः स्वधानमस्तुपयामि । प्रपितामहोः स्वधानमस्तुपयामि ।
 मातामहान् स्वधानमस्तुपयामि । मातुः पितामहान् स्वधानम-
 स्तुपयामि । मातुः प्रपितामहान् स्वधानमस्तुपयामि । मातामहोः
 स्वधानमस्तुपयामि । मातुः पितामहोः स्वधानमस्तुपयामि । मातुः
 प्रपितामहोः स्वधानमस्तुपयामि । आचार्यान् स्वधानमस्तुपयामि ।
 आचार्यपत्नीः स्वधानमस्तुपयामि । गुरुन् स्वधानमस्तुपयामि ।
 गुरुपत्नीः स्वधानमस्तुपयामि । सखीन् स्वधानमस्तुपयामि । सखि-
 पत्नीः स्वधानमस्तुपयामि । ज्ञातौ स्वधानमस्तुपयामि । ज्ञातिपत्नीः

स्वधानमस्नर्पयामि । अमात्यान् स्वधानमस्नर्पयामि । अमात्यपत्नीः
स्वधानमस्नर्पयामि । सर्वान् स्वधानमस्नर्पयामि । सर्वपत्नीः स्वधानम-
स्नर्पयामि । इत्यमुत्तोर्यं अपउत् प्रिच्छति " ऊर्जं वहन्तीरमृत घृतस्ययः
कीलानं परिच्छतं । स्नधा स्य तर्पयत मे पितॄन् तृणत तृणत" इति ।
नार्द्रवासा नैकवशो देवानि कर्माण्यनुसृजेत् पितृकर्माणि चैत्येकेषां ।
इति त्रिभाष्यनोक्तवर्णनम् ।

अथ शङ्खोक्तवर्णनम् ।

स्नातः कृतजपोऽन्तर्जीवः उदङ्मुखश्च दिव्येन तार्शने देवान्दत्तेन
तर्पयेत् ।

अथ तर्पणविधिः ।

भगवन्तं शपं तर्पयामि इति प्रत्येकशस्तर्पयामाति शब्दो दाराद्यन्ते
लिखितो न सार्थे पूजककृतान्तदोद्भूत्य इति । कानाग्निरुद्र यतःपराह-
सजितं रुक्मभौसं जैलभौसं नीलभौसं रक्तभौसं पातभौसं येतभौसं
क्षणभौसमितिपातालमशकं । जम्बूद्वीपं शकद्वीपं कुशद्वीपं कोस्यद्वीपं
शाल्मलिद्वीपं गोमेदं पृष्करद्वीपं प्रसद्वीपमिति द्वीपमशकं । लोका-
लोकाख्यं पर्वतं सधामानं शङ्खपदं केतुमन्तं शिखरामाणमिति
कल्पय्यायितो लोकपालान् । लवणं जीरोदं दण्डाद घृतादकं सुरो-
दकं इन्द्रोषादकं स्वादृदकमिति समुद्रमशकं । भागरत्तुष्कं । शृङ्ग-
वन्तं येत नीलं मेरुं साल्यवन्तं गन्धमादनं निषधं त्रिमकुटं हिमवन्त-
मिति मरुत्तान् । महेन्द्रं मलयं मन्थं शक्तिमन्तं चतवन्तं विन्ध्यं
पारियात्रमिति मत्तकुण्डपर्वतान् । कैलास-सैनाकप्रमुखान् सर्वपर्व-
तांश्च विन्दुप्रमुखानि मरुतिं मत्तप्रवाहां गङ्गां त्रिलोक्वाहिनीं

शतद्रू सप्तसरस्वतीश्च । यमुनां प्रथमं पुष्करं द्वितीयं पुष्करं
 तृतीयं पुष्करं प्रयागं नैमिषं हयग्रीवं सर्वतीर्थानि सर्वप्रसवणानि
 सर्वाः सरितश्च हृदं तीर्थं अश्वत्यप्रमुखान् वनस्पतीन् यवप्रमुखा-
 नोषधींस्तु मानसोत्तराख्यं पर्वतं लोकपालांश्च इन्द्रं शचीं वज्रमैरावतं
 मारुतिं चित्रमेनप्रमुखान् गन्धर्वांस्तु अप्सरसः प्रमुदोनामाप्सरसः
 पृथ्योनामाप्सरसः आयुषोनामाप्सरसः स्तावा नामाप्सरसः भेकुरयो-
 नामाप्सरसः ऊर्जा नामाप्सरसः अग्निं सन्तं स्वाहां सन्तं आग्नीध्रं यमं
 धर्मं प्रियं सत्यं तपः सन्तं । यज्ञदक्षिणां दीक्षां ब्रह्मचर्यं व्यवसायं
 धर्मराजानं दण्डपिङ्गलं पाशौ आयुधं । स्वर्गं मृत्युं चित्रगुप्तं यम-
 पुरुषान् श्यामशबलौ विरूपाक्षं निर्ऋतिं धर्मप्रधानान् । दैत्यदान-
 वान् । विद्याधरान् । यज्ञान् । राक्षसान् । पिशाचान् । रोगान् । ज्वरं
 रोगाधिपमारोग्यं वरुणं गौरीं नागान् । वासुकिमनन्तं । सर्पान् ।
 वनस्पतीन् वायून् मर्वांन् प्राणापान-समानोदान-व्यानान् । इन्द्रियाणि
 इन्द्रियार्थान् जीवं । सोमं नक्षत्राणि वर्त्तमानं नक्षत्रं पितृन् अभा-
 खरान् बर्हिषदोऽग्निष्वात्तान् क्रव्यादानुपहृतानाच्यपान् सुकालिनः
 महादेवं पार्वतीं सेनान्यं स्कन्दं विशाखं स्कन्दग्रहान् । बालहान्
 मातृग्रहान् स्कन्दपारिषदान् स्कन्दपारिषदीः भृतानि । भौमान्
 रुद्रीयान्तरिक्षान् रुद्रान् दिव्यान् रुद्रान् सङ्गतान् रुद्रान् मातः
 योगेश्वरीः देवपत्नीः देवमातः गणान् धनाधिपान् । विनायकं
 मितं सस्मितं सन्तं शालं सङ्कटं कृष्णाण्डं राजपुत्रं धर्ममर्थं कामं गतिं
 प्रीतिं मित्रां क्षुधमदितिं आयतिं नियतिं कौर्त्तिं प्रज्ञां वृत्तिं मेधां
 आह्वतिं रुचिं अर्द्धां वाणीं सरस्वतीं षष्ठं दाक्षायणीः प्रजां

प्रजापतिं सनकं सनातनं सनत्कुमारं क्रतुं पितृन् ब्रह्मर्षीन्
 देवर्षीन् राजर्षीन् ऋषिकान् । ऋषिपत्नीः ऋषिपुत्रान् गायत्रीमु-
 ष्णिसहस्रमुष्टुभं पङ्क्तिं जगतीं सर्व्वच्छन्दांसि गरुडमरुणं ह्यं जातं
 सुरभिं दिनाधिं गामुच्चैःश्रवणं धन्वन्तरिं भुवननागान् दिङ्नागान्
 कुलनागान् विश्वकर्माणं वैश्रवणं ऋद्धिं मलं कुबेरं रेवन्तं ब्रह्म-पद्मौ
 ब्रह्मपुत्रं तत्पत्नीं तत्प्रजां कश्यपं तत्पत्नीं तत्प्रजां । धनदं तत्पत्नीं
 तत्प्रजां । प्रजापतिं तत्पत्नीं तत्प्रजां । सन्धं तत्पत्नीं तत्प्रजां । अरिष्ट-
 नेमिं तत्पत्नीं तत्प्रजां । कृशानुन्तजायां तत्प्रजास्य शम्वाणि शास्त्राणि
 अश्वत्थाणि । ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदं अथर्व्ववेदमितिहासान् पुराणं
 धनुर्व्वेदं गान्धर्व्ववेदमायुर्व्वेदं फलवेदं ज्योतिषं शिचां कल्पं व्याकरणं
 निरुक्तं छन्दोविचितिं धर्मशास्त्राणि भारतं मनुं विष्णुं यमं अङ्गि-
 रमं वसिष्ठं नारदं दत्तं संवत्सें शातातपं पराशरमायनायनमौशनसं
 कृष्णद्वैपायनं कात्यायनं बृहस्पतिं गौतमं ब्रह्मं लिखितं हागौतमत्रिं
 याज्ञवल्क्यमथ भगवन्तं धर्मसुत्तानपादं यज्ञं नारायणं नामयं
 बह्णार्थमाणौ संवत्सरं मित्रमिन्द्राग्नीं मरौचि-कश्यपौ भुवमगस्त्यं
 धातारं मार्त्तण्डं रामं बान्द्रोकिं कल्पं महाकल्पं मन्वन्तरं वर्त्तमा-
 नमिन्द्रमोजस्विनं स्वायम्भुवं स्वारोचिपमौत्तमं तामसं रैवतं चालुषं
 महातैजसं वैवस्वतमर्कं सावर्णिं ब्रह्मसावर्णिं रुद्रसावर्णिं दक्षसावर्णिं
 धर्मसावर्णिं रौच्यं भौग्यं युगं वर्त्तमानं संवत्सरं वर्त्तमानमयनं वर्त्त-
 मानमृतुं वर्त्तमानं मासं वर्त्तमानपतं वर्त्तमानं आदित्यं सोमं
 कुञ्जं बुधं जीवं शुक्रं अनेश्वरं राहुं केतुन् ऋचाणि वर्त्तमानं दिवसं
 रात्रिं सन्ध्यं किण्वरुषान् सर्वाणि ऋतानि देवानुचरान् देवांशान् ।

ॐ एकज्योतिषं द्विज्योतिषं त्रिज्योतिषं चतुर्ज्योतिषं एकशक्रं
द्विशक्रं त्रिशक्रमीदृशमन्यादृशं शान्तं प्रीतं प्रीतमदृशं मितं समितम-
मितं ऋतजितं मत्यजितं सुषेणं सेनजितमतिमित्रममित्रं पुरुषमित्रं
ऋतं मत्यं धत्तारं विधत्तारं वरुणं धृतं विधारयमीदृक्षमेतादृक्षमसितं
मितं । प्रीतिनं प्रीतिमदृक्षं मत्सरमनतिधत्तारमुद्यं धुनिं भीमम-
भियुक्तनृत्तपादं । महं द्युतिं वसमनाष्टयं वामं कामजयं विजयं
जयमित्येकोनपञ्चाशत्परुतः शुवनं भावकमजन्यं सुधाजनं क्रतुं वसुं
मूर्द्धानं वाजं व्यम्बुं प्रस्रवमाप्यायनमृत्तामति द्वादशभृगून् । मनुं
मन्तारं प्राणमपानं चितिं नयं रूपं हंसं नरं नारायणं विभुं प्रभुमिति
द्वादशमाध्यान् । सवितारं धातारं मित्रमर्यमणं पूषणमंगुं त्वष्टारं
विवस्वन्तमिन्द्रं विष्णुं वरुणं भगमात द्वादशादित्यान् । अङ्गारकं
सूर्यं निर्वृतिं मखमजैकपादमहिर्बुध्नं धूमकेतुं बहं मृत्युं कपालिनं
हरमित्येकादशरुद्रान् । आत्मानं अपं समं ऋतं वृमं प्राणं हविष्मन्तं
गरिष्ठं ऋतं मत्यमिति द्वादशाङ्गिरसः । क्रतुं दत्तं वसुं सत्यं कामं धुरिं
कालं रोचनं पुरूरवसमार्द्रवमिति दशविद्यान् । देवान् धरं ध्रुवं सोमं
आपं अनलं अनिलं प्रत्यूषं प्रभामं इत्यष्टौ वसुन् । नासत्यं दम्भमित्य-
श्विनौ । एतान्नवदेवगणान् मानुचरान् स्वयम्भवं मादित्त्रो सर्वांन्
देवान् मतीं देवीं लक्ष्मींशरीं अनिरुद्धं प्रद्युम्नं सङ्कर्षणं वासुदेवं
भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं महर्लोकं जनलोकं तपोलोकं मत्यलोक
ब्रह्माण्डं पृथिवीं अपः वक्त्रिं । वायुमाकाशं मनः बुद्धिं आसनं
अव्यक्तं पुरुषं तर्कयामौत अन्ते शब्दः प्रयुक्तः । अत्युचं पुरुषरुक्ते-
नाञ्जलीन्दद्यात् पुष्पाणि च भक्त्या । अथ कृतापमर्थ्या दक्षिणाभि

मुखः अन्तर्जानुः पित्र्येण तीर्थेन पितृणां यथाश्रद्धं यथाप्रमाण-
मुदकं दद्यात् ।

इति शङ्खोक्ततर्पणं ।

अथाचमनमुच्यते ।

मकलकर्मणामाचमनपूर्वकत्वात्कर्मणि व्याप्रियमाणानामपि क्षता-
दिनिमित्तापनिपाते चाचमनस्यावग्यकार्यत्वादस्मि आहुकर्तृणामाच-
मनविधिज्ञानापेक्षति । तत्र कर्मणामाचमनपूर्वकत्वमाह
मार्कण्डेयः ।

मस्यगाचस्य तोयेन क्रियाः कुर्वीत वै ऋषिः ।

देवतानामृषीणाञ्च पितृणाञ्चैव यत्नतः ॥

अहताचमनस्य क्रियाकरणे दोष उक्त्वा ब्रह्मपुराणे ।

यः क्रियां कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्त्रिकः ।

भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥

तत्राचमननिमित्तानि मनुः ।

कृत्वा मूर्धं पुरीषञ्च भवान्याचान्त उपसृशत् ।

वेदमध्य्यमाणस्याप्यन्नमन्नं सर्वदा ॥

अनेकार्यत्वात्करोतिः 'कृत्वा' उत्सृज्यति प्रतीयते । उत्सृज्य मूर्धं
पुरीषञ्च पाशुपस्यं नालयित्वा यथोक्तविधिनाचान्त 'खानि' दन्द्रियाणि,
उपसृशत् । वेदमध्य्यमाण इति लौकिकानि क्रियान्तर्गणि कृत्वाऽना-
चान्तो वेदात्तर्गणि नोच्चारयेत् । 'अन्नमन्नं' अन्नं भोज्यमाणः ।
मन्वाङ्गिरोवृहस्पतयः ।

सुभ्रा जुवा च भुक्ता च निष्ठीयोक्त्वानृतानि च ।

पीत्वापोऽध्येयमाणश्चाप्याचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

‘सुप्ता’ शयित्वा, ‘क्षुत्वा’ क्षुतं कृत्वा, ‘भुक्त्वा’ भोजनं कृत्वा, ‘निष्ठोच्य’ मुखेन श्लेष्माणमुत्सृज्य, ‘अनृतं’ असत्यं, ‘अपः पीत्वा’ जलं निपीय, प्रयत इत्यध्येयमाणपदेनैव सम्बध्यते । प्रयतोऽध्येयमाण आचम्याधीत अध्ययनविध्यङ्गतया आचमणं कुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुः ।

क्षुत्वा सुप्ता भुक्त्वा भोजनाध्ययनेषुः पीत्वा स्नात्वा निष्ठोच्य वासोविपरिधाय रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषः पञ्चनखास्थस्त्रहं स्पृष्ट्वा-चामेत् चाण्डाल-स्त्रेच्छसम्भाषणे च ।

शङ्खः ।

कृत्वा मूत्रं पुरीषञ्च स्नात्वा भोक्तमनास्तथा ।

भुक्त्वा क्षुत्वा तथा सुप्ता पीत्वा चाश्रोत्रगाह्य च ।

रथ्यामाक्रम्य चाचामेदासो विपरिधाय च ॥

आपस्तम्बः ।

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्र-पुरीषान्नशेषलेपान् रेतसश्च ये लेपा-स्तान् प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।

आचमनविध्यनन्तरं देवलः ।

रेतो-मूत्र-शङ्खोच्चे भोजनेऽध्वपरिश्रमे ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमीषबान्यच्च वर्त्तते ॥

विशेषशौचं वक्ष्यामि भोजन-तुरकर्मणोः ।

सामान्येन हि निर्दिष्टः रुर्वचाचमनक्रमः ॥

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्येषापि तथाविधं ।

तथैवं हस्तौ पादौ च प्रक्ष्यान्याचम्य शुद्धति ॥

तथा ।

यदक्षः शौचमंयुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षान्यागुर्चिलिप्रश्च तत्स्पृष्ट्वाचम्य शुद्धति ॥

आचमने वक्ष्यमाणे दारोतः ।

रथ्यामाकस्य सुपुष्पः कृतमूत्रपुरीषोभक्तिला ।

‘सुपुष्प’ निद्रां कुरियन् ।

वृहस्पतिः ।

अधोवायुमसृग्मर्गे आकन्दे क्रोधमभवे ।

मार्जार-सृपकस्पर्शे प्रक्षामे, नृतभाषणे ।

निर्मिच्छंषु धर्मार्थे कर्म कुर्वन्नृपस्पृशते ॥

‘उपस्पृशते’ आचमने ।

कूर्मपुराणे ।

चण्डालस्नेच्छमस्माद्ये स्त्री-शृङ्गाच्छिष्टभाषणे ।

उच्छिष्टं पुरुष स्पृष्ट्वा भोज्यज्ञापि तथाविधं ।

आचामेदशृपाते च लाहितस्य तथैव च ॥

अग्नेर्गवासयान्मर्मे स्पृष्ट्वाप्रयतमेव वा ।

स्त्रीणामथ त्वनः स्पर्शं नात्रातां परिधाय च ॥

नीवीशब्देनात्राधोवासो लक्ष्यते माह्वयात् । अधोवासोऽन्यत्र हि

नावी ।

आपस्तम्बः ।

स्वप्ने चवथौ मिद्वानिकाश्रुलम्भं लाहितस्य केशानामद्भर्गवां

ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्बे महापथङ्गत्वामेध्यघोपस्पृश्याप्रयतञ्च मनुष्यं
नीवीञ्च परिधाय उपस्पृशेदार्द्रं वा शकृदोषधौभूमिं वा ।

‘चवयुः’ क्षुतं । ‘मिड्वाणिका’ नामिकामलः । ‘क्षु’ नेत्रजलं ।
‘आर्द्रमिति शकृदादिभिः सर्वैः सम्बध्यते । ‘शकृत्’ गोमयं ।
बोधायनः ।

नीवीं विमस्य परिधायचमेत् उपस्पृशेदार्द्रं भूमिं गोमयं वा
संस्पृशेत् ।

आर्द्रादृणादिस्पर्शनं तु कथञ्चिदप्याचमनामश्वे वेदितव्यं । अन्यथा
विषमशिष्टविकल्पापत्तेः । एवं च सत्याचमने न सहं विकल्पमानतया
दक्षिणश्रवणस्पर्शनं ।

यदुक्तं यमपुराणे^(१) ।

चण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाचामेद्विजोत्तमः ।

आदीन् दृष्ट्वा तथैवापि कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥

जप-होमादिक्रियायां क्रियमाणायां चण्डालादि-आदिदर्शने
वाचमनं कुर्याद्दक्षिणकर्णं वा स्पृशेदिति ।

यदपि वामिष्ठेन ।

क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

पञ्चस्वतेषु वाचामेच्छात्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ इति ।

यच्च सार्थवादं पराशरेण ।

क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तश्लिष्टे तथानृते ।

पतितानाञ्च मन्त्राघे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

(१) यदुक्तं पद्मपुराणे इति ख० ।

प्रभामादौनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे मन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

आदित्यो वरुणः सोमो वह्निर्वायुस्तथैव च

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ इति ।

तदेतदाचमनामभ्रवविहिताद्र्द्रवणादिस्पर्शस्याप्यमभ्रवे सति वेदितव्यं ।
तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ।

क्षुतादौ मस्यगाचामेत स्पृशेद्द्रवणादिकं ।

कुर्वीतान्मनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे^(१) ततःपरं ।

न विद्यमाने पूर्वत्र उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ इति ।

अप्रायत्यकारणे ममुत्पन्ने झटिति ययामभ्रवं शुद्धौ प्रयतनीय-
मित्याह बोधायनः ।

शक्तिविषये मुहूर्त्तमपि नाप्रयतः स्यादिति ।

आपस्तम्बाऽपि ।

रिक्तपाणिः पयसे उद्यम्याप उपस्पृशेच्च क्विविषये मुहूर्त्तमप्यप्रयतो
न स्यात् । नयो वा नासु मतः प्रयमणं विद्यत उक्तैर्यं त्वाचामेत् ।

‘रिक्तपाणिः’ जलपात्रशून्यहस्तः । ‘पयसे उद्यम्य’ जलार्थमुद्यमं
कृत्वा । जलमित्यतस्तु प्राप्तेष्याचमनकारणे जलादुत्तीर्याचामेत् । अत्र
हेतुमाह ‘असु मतः’ जले वर्त्तमानस्याचमतोऽपि, ‘प्रयमणं’ प्रयतता
शुद्धिः, न विद्यतदिति ।

जलमित्यनुवृत्तौ हारीतः ।

(१) पूर्वाभावे इति ग० ।

पीत्वापोऽध्यैयमाणश्चाप्याचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

‘सुप्ता’ शयित्वा, ‘क्षुत्वा’ क्षुतं कृत्वा, ‘भुक्त्वा’ भोजनं कृत्वा, ‘निष्ठोच्य’ मुखेन स्नेमाणमुत्सृज्य, ‘अनृतं’ असृत्यं, ‘अपः पीत्वा’ जलं निपीय, प्रयत इत्यध्यैयमाणपदेनैव सम्बध्यते । प्रयतोऽध्यैयमाण आचम्याधीत अध्ययनविध्यङ्गतया आचमणं कुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुः ।

क्षुत्वा सुप्ता भुक्त्वा भोजनाध्ययनेषुः पीत्वा स्नात्वा निष्ठोच्य वासोविपरिधाय रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषः पञ्चनखास्थस्त्रिहं स्पृष्ट्वा-चामेत् चाण्डाल-स्त्रिच्छसम्भाषणे च ।

शङ्खः ।

कृत्वा मूत्रं पुरीषञ्च स्नात्वा भोक्तुमनास्तथा ।

भुक्त्वा क्षुत्वा तथा सुप्ता पीत्वा चाम्भोवगाह्य च ।

रथ्यामाक्रम्य चाचामेदासो विपरिधाय च ॥

आपस्तम्बः ।

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्र-पुरीषान्नशेषलेपान् रेतसश्च ये लेपा-स्तान् प्रचाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।

आचमनविध्यनन्तरं देवलः ।

रंतो-मूत्र-शङ्खोक्ते भोजनेऽध्वपरिश्रमे ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमीषचान्यच्च वर्तते ॥

विशेषशौचं वक्ष्यामि भोजन-तुरकर्मणोः ।

सामान्येन हि निर्दिष्टः सर्वत्राचमनक्रमः ॥

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्येष्वपि तथाविधं ।

तथैवं हस्ती पादौ च प्रक्ष्यान्याचम्य शुद्धति ॥

तथा ।

यदम्भः शौचमंयुक्तं क्षितिं प्राप्य विनम्यति ।

प्रक्ष्यान्यागुचिनिप्रञ्च तत्स्पृष्टाचम्य शुद्धति ॥

आचमने वक्ष्यमाणे हासोतः ।

स्थ्यामाकम्य सुपुष्पः कृतमूत्रपुरीषोभक्तित्वा ।

‘सुपुष्पः’ निद्रां कर्ग्यन् ।

वृहस्पतिः ।

अधोवायुमसुत्सर्गे आकन्दे क्रोधमभावे ।

मार्जार-सूषकस्पर्शे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तच्छेषु धर्मार्थे कर्म कुर्वन्नपस्पृशत् ॥

‘उपस्पर्शने’ आचमनं ।

कूर्मपुराणे ।

चाण्डालस्नेच्छमभाषे स्त्री-शृङ्गाच्छिष्टभाषणे ।

उच्छिष्टं पुरुष स्पृष्ट्वा भोज्यञ्चापि तथाविधं ।

आचामेदश्रृपाते च लाहितस्य तथैव च ॥

अग्नेर्गवामयात्मन् स्पृष्ट्वाप्रयतमेव वा ।

स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शं नावावां परिधाय च ॥

नौवींशब्देनावाधोवासोलाक्ष्यते साहचर्यात् । अधोवासोयन्यनं हि
नोवी ।

आपस्तम्बः ।

स्वप्ने चवद्यौ सिद्धाणिकाश्वलात्मन् लाहितस्य केशानामग्नेर्गवां

ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथङ्गत्वामेधसोपस्पृश्याप्रयतञ्च मनुष्यं
नीवीञ्च परिधाय उपस्पृशेदार्द्रं वा शकृदोषधीभूमिं वा ।

‘क्षवथुः’ क्षुतं । ‘मिड्वाणिका’ नामिकामलः । ‘ऋशु’ नेत्रजलं ।
‘आर्द्रमिति शकृदादिभिः सर्वैः सम्बध्यते । ‘शकृत्’ गोमयं ।
बोधायनः ।

नीवीं विमस्य परिधायाचमेत् उपस्पृशेदार्द्रहणं भूमिं गोमयं वा
संस्पृशेत् ।

आर्द्रहणादिस्पर्शनं तु कथञ्चिदप्याचमनामम्भवे वेदितव्यं । अन्यथा
विषमशिष्टविकल्पापत्तेः । एवं च सत्याचमने न सहं विकल्पमानतया
दक्षिणश्रवणस्पर्शनं ।

यदुक्तं यमपुराणे^(१) ।

चण्डालादौ जपे हेमो दृष्ट्वाचामेद्विजोत्तमः ।

आदौ दृष्ट्वा तथैवापि कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥

जप-हेमादिक्रियायां क्रियमाणायां चण्डालादि-श्रादिदर्शने
वाचमनं कुर्याद्दक्षिणकर्णं वा स्पृशेदिति ।

यदपि वभिष्टेन ।

क्षुते निष्ठौवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

पञ्चसंतेषु वाचामेच्छ्रात्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ इति ।

यच्च सार्थवादं पराशरेण ।

क्षुते निष्ठौविते चैव दन्तश्लिष्टे तथानृते ।

पतितानाञ्च मन्मथे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

(१) यदुक्तं यमपुराणे इति ख० ।

प्रभामादौनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे मन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

आदित्यो वरुणः सोमो वह्निर्वायुस्तथैव च

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ इति ।

तदेतदाचमनामभ्रवविहितार्द्रतृणादिस्पर्शस्याप्यमभ्रवे सति वेदितव्यं ।

तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ।

क्षुतादो मस्यगाचामेत स्पृशेद्दार्द्रतृणादिकं ।

कुर्वीतान्मनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे^(१) ततःपरं ।

न विद्यमाने पूर्वत्र उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ इति ।

अप्रायत्यकारणे ममुत्पन्ने झटिति यथामभ्रवं शुद्धौ प्रयतनीय-
मित्याह दौधायनः ।

शक्तिविषये मुहूर्त्तमपि नाप्रयतः स्यादिति ।

आपस्तम्बाऽपि ।

रिक्तपाणिः पयसे उद्यस्याप उपस्पृशेच्चक्रिविषये मुहूर्त्तमप्यप्रयतो
न स्यात् । नद्यो वा नाप्सु मतः प्रयमणं विद्यत उच्यते त्वाचामत् ।

‘रिक्तपाणिः’ जलपात्रशून्यहस्तः । ‘पयसे उद्यस्य’ जलार्थमुद्यमं
कृत्वा । जलस्थितस्तु प्राप्तेष्याचमनकारणे जलादुर्त्तीर्याचामेत् । अत्र
हेतुमाह ‘अप्सु मतः’ जले वर्त्तमानस्याचमतोऽपि, ‘प्रयमणं’ प्रयतता
शुद्धिः, न विद्यतइति ।

जलमित्यनुवृत्तौ हारीतः ।

(१) पूर्वाभावे इति ग० ।

नोक्तरेदनुपस्पृश्य ।

यमः ।

उत्तीर्थ्यादकमाचम्य अवतीर्थ्य उपस्पृशेत् ।

एवं स्याच्छ्रेयमा युक्त्वा वरुणस्यैव पूजितः ॥

पूर्वमाचम्योदकं 'अवतीर्थ्य' प्रविश्य, तदनन्तरं 'उत्तीर्थ्य' जलान्निर्गत्यापि, आचामेत् ॥

दत्तः ।

स्नानादनन्तरन्तावदुपस्पर्शनमिष्यते ।

प्रजापतिः ।

उपक्रमे विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि मन् ।

आचामेदिति शेषः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनं ।

कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्देव भुजिक्रियां ॥

कमण्डल्वधिकारे वसिष्ठः ।

सृत्वा वावश्यकार्याणि आचामेच्छौचवित्तमः ।

'अवश्यकार्याणि' नित्यानि कर्माणि ।

हारीतः ।

देवतामभिगन्तुकाम आचामेत् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखामोक्षे तद्यैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् ॥

शातातपः ।

आचामेक्ष्वर्णे नित्यं मुक्ता ताम्बूलचूर्णं ।

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासेविपरिधाय च ॥

आपस्तम्बः ।

श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृशेत् ।

‘श्यावान्तपर्यन्ताविति इन्तमूलादारभ्य श्मश्रुममौपवर्त्तिश्याम-
लेखावधि इत्यर्थः ।

‘माकेण्ड्यः ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्ट्वा द्रव्यहस्तौ निधाय च ।

आचम्य द्रव्यमभ्युक्ष्य पुनरादातुमर्हति ॥

उच्छिष्टशब्देनावाचमनार्हणाप्रायत्वेन युक्तः पुरुष उच्यते ।

भुक्त्वावशिष्टमत्र वा द्रव्यमात्राभ्यवहार्ये ।

तथा च वामिष्ठः ।

प्रचरन्नभ्यवहार्येषुच्छिष्टे यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्य प्रचरेत्पुनः ॥

‘प्रचरन्’ परिषेपणं कुर्वन् । ‘अभ्यवहार्येषु’ अन्नपानेषु, हस्तयो-
तेष्विति शेषः ।

बृहस्पतिरपि ।

प्रचरन्नन्नपानेषु यदेच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचम्यः प्रचरेत्पुनः ॥

कूर्मपुराणे ।

तेजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्भिजः ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रूपमाचान्तः प्रचरेत् पुनः ॥

बौधायनः ।

तैजसं चेदादायोच्छिष्टी स्यात्तद्दस्याचम्यादास्यन्नङ्गिः प्रोक्षेत् । म
चेत्तदन्येनोच्छिष्टी स्यात् तद्दस्याचम्यादास्यन्नङ्गिः प्रोक्षेत् । म चेदङ्गि-
रुच्छिष्टी स्यात्तद्दस्याचम्यादास्यन्नङ्गिः प्रोक्षेत् ।

‘उदस्य’ निधाय, ‘तदन्यत्’ तस्मात् तैजसादन्यदभ्यवहार्यं, तेन
हृत्स्येन मतेत्यर्थः ।

यत्नं मननोक्तं ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यरस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रूपमाचान्तः शुचितामियादिति ॥

तत्र मेधातिथिनोक्ता व्यवस्था । गरीयो द्रव्यं निधीयते अन्य-
दनिधायैवाचस्यत इति । अनभ्यवहार्यस्य वस्त्रादेरनिधानं इतरत्र
निधानविधानादिति स्मृतिसिद्धिकाकारः । अथवा अमन्त्राख्यस्य
द्रव्यस्यानिधानं अभ्यवहार्य-तैजसयोर्निधानं तद्भूतिरिक्तेषु वस्त्रादिषु
विकल्पः ।

तद्रूपं कूर्मपुराणे ।

यद्यमन्त्रं समादाय भवेदुच्छेषणाश्रितः ।

अनिधायैव तद्रूपमाचान्तः शुचितामियात् ।

वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात् तत्स्पृष्टावेवमेव हि ॥

‘तत् स्पृष्टौ’ उच्छेषणस्पृष्टौ, निधानमनिधानं वा कार्यमित्यर्थः ।

निधानं प्रकृत्य बौधायनः ।

एतदेव विपर्येतममन्त्रे वानस्पत्ये विकल्पः । कथं पुनर्हस्तस्ये द्रव्ये

आचमनमभ्रवः उच्यते । आ मणिवन्धनात्पाणी प्रनान्येति हि, तत्र
विधिः । शरीरममर्गमात्रं द्रव्यस्य त्रिवर्जितं न हस्तस्यैव । एवमगुद्धा-
वपि स्कन्धाद्यारोपितेष्वपि द्रव्येषु च्छिद्यस्यागुद्धत्वैव । तर्था-
चान्तस्य गुद्धिः । अतोहस्तात्प्रदेशान्तरे प्रकोष्ठकलादिके तत्र द्रव्यं
गृहीत्वा चाभेत् । अयमभिप्रायः यद्येव पुरुषाणोचमस्वन्नादगुच्यं
तच्छुद्धेः गुद्धमिति । यदा तु तद्रव्यं भूमौ निधायाचमनं तदा
कथं द्रव्यस्य गुद्धिः । प्रयतेन पुरुषेण ग्रहणात् । आचस्य द्रव्यमभ्रु-
दिति स्यत्यन्तर्गवहितेनाभ्रुक्षणादिना वेति । एवं च व्यत्यायासु
वक्ष्यमाणेषु गौतमादिवचनेष्वनिधायति वा निधायति वा यथष्टं
कंदः क्रियतां ।

गौतमः ।

द्रव्यहस्त उच्छिद्योनिधायचाभेत् ।

शङ्कान्निखितौ ।

द्रव्यहस्त उच्छिद्योनिधायचाभ्रुत्तद्रव्यं ।

पक्वान्मादाय मृचकरणं श्लोकापमास्वाकं द्रव्यं ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यं शौचं कृत्वा यथाविधि ।

उत्सृज्यापन्नपक्वान् उपस्पृश्य ततः शुचिः ॥ '

एतदापद्यशक्तविषयं ।

अरण्येऽनदके रात्रौ शौच-व्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा मृचपुरीषं तु द्रव्यहस्तो न शृण्वति ॥

शौचं प्रकुर्यात् प्रथमं पादौ प्रक्षालयन्ततः ।

उपस्पृश्य तदाभ्रुक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात् ।

मार्कण्डेयस्तु शौचमप्यनिधायैव कार्यमित्याह ।

पक्वान्नेन गृहीतेन मूत्रोच्चारं करोति यः ।

अनिधायैव तद्रव्यमङ्गे कृत्वा समाश्रितं ॥

शौचं कृत्वा यथान्यायमुपस्पृश्य यथाविधि ।

अद्मभ्युत्तयेच्चैव उद्धृत्यार्कस्य दर्शयेत् ।

त्यक्त्वाग्रमात्रं वा तस्माच्छेषं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इत्याचमननिमित्तानि ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते स्पृष्टे भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदाभो विपरिधाय च ॥

पैठौनमिः ।

भुक्त्वा क्षुत्वा च स्पृष्ट्वा च वामश्रु विपरिधाय कलिलकामय्यामागमे

च रथ्या चत्वर-श्लशानाक्रान्तश्वाचान्तः पुनराचामेत् ।

मन्वङ्गिरोबृहस्पतयः ।

स्पृष्ट्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्टीक्योक्तानृतानि च ।

पीत्वापोऽधेद्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

आचामेदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

स्पृष्ट्वा भुक्त्वा क्षुत्वा च पुनः ।

भोजनविधौ हागीतः ।

ध्यायेद्व्यक्तं पुरुषं मूत्रपुरीषे रथ्यामाक्रम्य गमशानञ्चाचान्तः पुन-
राचामेत् ।

पैठौनमिः ।

रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषः पद्मनखास्थ्यन्नेहं स्पृष्ट्वाचान्तः पुन-
राचामेत् चण्डानरुच्छिमन्नाषणे च ।

शङ्ख-लिखितौ ।

स्नान-भोजनकालेष्वचान्तः पुनराचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

भोक्ष्यमासन्तु प्रथतो द्विराचामेत् द्विःपरिमृज्यात् सकृदपस्पृशेत् ।

व्यासः ।

प्रक्षान्त्य पाणि-पादौ तु भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत् ।

कूर्मपुराणे ।

प्रक्षान्त्य पाणि-पादौ तु भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत् ।

शुचौ दंष्ट्रे समामो नो भुक्ता च द्विरुपस्पृशेत् ॥

वसिष्ठः ।

भुक्ता स्रग्वा क्षुत्वा पीत्वा चाचान्तः पुनराचामेत् वामश्च परिधाय
श्रोष्ठौ च संस्पृश्य विलोमकौ ।

कूर्मपुराणे ।

श्रोष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वामोपि परिधाय च ।

रेतामूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गं शुक्रभाषणे ॥

द्वौत्रित्वाध्ययनारम्भे कास-श्याभागसे तथा ।

चत्वरं वा गमशानं वा समागम्य द्विजात्तमः ॥

सन्ध्ययोरुभयोस्तददाचान्तेष्वचमेत् पुनः ॥

शाङ्ख-लिखितौ ।

मूत्र-पुरीष-छीवनादिषु शुकवाक्याभिधानेषु च पुनरुपस्पृशेत् ।

बौधायनः ।

भोजने हवने दाने उपहारप्रतिग्रहे ।

हविर्भक्षणकाले च न द्विराचमनं सृतं ॥

व्यासः ।

दाने भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेज्जप-होमार्चनादिषु ॥

इति द्विराचमननिमित्तानि ।

अथ आद्राचमनानि ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे

आद्रुमारभ्यमानस्तु प्रक्षाल्याङ्घ्रौ करौ तथा ।

अङ्घ्रिः सम्यग्विषुङ्खाभिः द्विराचामेदुदङ्मुखः ॥

ततस्तु मण्डले ऋद्धे द्विजाः प्रक्षालिताङ्घ्रयः ।

क्षुर्युराचमनं द्विर्वे मण्डलोत्तरतः स्थिताः ॥

आद्रुकर्त्ताद्य भूयोऽपि समाचम्य यथाविधि ।

दर्भपाणिश्च दर्भेषु ब्राह्मणानुपवेशयेत् ॥

आह सत्यव्रतः ।

क्षालिताङ्घ्रिषु विषेषु द्विराचान्तेषु च स्वयं ।

धौतपादः प्रकुर्वीत कर्त्ताप्याचमनन्ततः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

आचान्तः पुनराचम्य द्विजपादात्नेजनं ।
विधाय पुनराचामत्पादौ प्रक्षाल्य यत्रतः ॥

जातुकर्णः ।

अभ्यर्च्य गन्धमान्द्याद्यैर्विश्रान् देवान् पितृन्पि ।
आचम्य चाग्नौकरणं कुर्वीत सुममाहितः ॥

जमदग्निः ।

जलपूर्वन्ततो दत्त्वा गन्धादीन्वनुपूर्वशः ।
आचामेद्वाचयित्वा तु पूर्णतामर्चनस्य वै ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृन् सम्युच्य गन्धाद्यैराचम्याथ द्विजागतः ।
सौवर्ण-राजतादीनि भाजनानि निवेशयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे त्वर्धदानानन्तरमेव आचमनमुक्तं ।

जलं क्षीरं दधि घृतं तिलं तण्डुल-मर्षपान् ।
कुशाग्राणि च पुष्पाणि दत्त्वाचामेत्पुनः स्वयं ॥

आदित्यपुराणे ।

येऽग्निदग्धा इति प्राज्ञो भुव्यस्त्रं विकिरेत्ततः ।
स्वयमाचम्य विप्राणामपोदद्यात् सकृत्सकृत् ॥

विष्णुः ।

उच्छिष्टममीपे तिलोदकेनाभ्युक्ष्यासंस्कृतप्रमोतानामस्त्रं विकी-
र्याप उपस्पृश्य तपिं पृच्छेत् ।

संवर्त्तः ।

दक्षिणाभिमुखः स्थित्वा विकीर्यास्त्रं ततो भुवि ।

निर्णिक्कहस्त आचम्य ततो मधुमतीर्जपेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

पिण्डनिर्वपणं कृत्वा पितृणामनुपूर्वशः ।

तथा मातामहानाञ्च कुर्यादाचमनं ततः ॥

कात्यायनः ।

निरूप्य प्रयतः पिण्डानाचम्योदकपरीत्य च ।

नमस्कुर्वीत षट्कृत्वः पूजयेच्चैकमानसः ॥

विश्वामित्रः ।

निधाय पिण्डान् संपूज्य गन्ध-मान्यादिभिस्ततः ।

उपस्पृशेदपस्तञ्च देशं प्रोक्षेदमत्सरः ॥

अग्निपुराणे ।

गन्ध-मान्यादिभिः पिण्डानभ्यर्च्याचम्य संयतः ।

द्विजहस्तेष्वपो दद्यात् सपुष्याः साक्षतास्ततः ॥

बृहस्पतिः ।

समाप्य च ततो विप्रान् सौमान्तमनुगम्य च ।

प्रक्षालिताङ्घ्रिपाणिश्च द्विराचमनमाचरेत् ॥

पाराशरः ।

श्राद्धं समाप्य विधिवत् त्रिमर्ज्यं ब्राह्मणानपि ।

द्विराचम्य प्रकुर्वीत वैश्वदेवादि नैत्यकं ॥

तदेतदाचमनसप्रकं समासेनाह सङ्ग्रहकारः ।

आदौ विप्राङ्घ्रिगौचान्तेऽभ्यर्चने विकिरे कृते ।

पिण्डान् दत्त्वाचम्यत्वा च त्रिमर्ज्यं ब्राह्मणास्तथा ॥

आचामेच्छाद्गुर्क्षा तु स्थानेऽख्येतेषु मप्रम् ।

आद्यन्तयोर्द्विर्गामेच्छेषु तु मकसकृत् ॥

गोभिलः ।

आरम्भे चावमाने च द्विर्गामेनमित्यतः ।

अन्यत्र पितृकार्येषु मकदाचमनं स्मृतं ॥

अत्र कैश्चिदुक्तं ।

आह्वारम्भेऽवमानं च पादगोचार्चनान्त्याः ।

विकिरे पिण्डदानं च द्विर्गामेनमित्यतः ॥ इति ।

तथा ।

आदावन्ते तथार्चायां विप्रपादप्रशोधने ।

विकिरे पिण्डदानं च पद्भिर्गामेनं स्मृतमिति च ॥

तच्च तन्मते पिण्डनिर्वापानन्तरमुदगावर्त्तनात् पृथक् आचमनं न विद्यते किन्तु गन्धादिदानान्तं सकलमपि पिण्डदानप्रयागे समाख्या-
चमनं क्रियते इति ।

इति आह्वारचमनानि ।

अथाचमनापवादः ।

तत्र याज्ञवल्क्ये ।

मुखजा विप्रयो मेथ्यास्तथाचमनविन्दवः ।

अशु चास्यगतं दन्तमकं व्यक्ता ततः शुचिः ॥

‘मुखजाः’ मुखान्निःसृताः, ‘विप्रयः’ श्रेष्ठाविन्दाः, ‘मेथ्याः’
नेच्छिष्टतामापादयन्ति । निष्ठायां क्लान्तानि चर्त्तन्ति नित्यं एत
आचमनविधानादनावान्तस्यागृह्यता आचमते । विप्रयामपि मुखान्नि-

क्रमणं निष्ठीवनमेव । अतोऽत्रापि प्राप्तस्याचमनस्यापवादार्थमिद-
मुच्यते । तथा आचमतो हस्तादधोऽङ्गुलिविवरैः पतन्त उदविन्द्वो-
ऽपि मेध्याः । 'श्लथु' मुखलोम, तत् आस्यगतं मुखान्तःप्रविष्टं,
अपि मेध्यं । दन्तमज्जमप्यन्नादिकं अनाचामन्नपि शुचिर्भवति । विप्रुषां
स्पर्शं तु मलस्पर्शनिमित्तमाचमनं कर्तव्यमेव ।

तथाचापस्तम्भः ।

यदास्याद्विन्द्वः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्व्वाचमनं विहितं ये
भृमौ न तेष्व्वाचामेदित्येक इति ।

'उपलभ्यन्ते' मंसृश्यन्ते ।

अतएव गौतमः ।

न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्तीति ।
वमिष्ठोऽपि ।

न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्त्यनङ्गस्रिष्टाः ।

मनुष्यपि ।

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषाऽङ्गं न यान्ति याः ।

न श्लथूणि गतान्यास्यन्न दन्तान्तरधिष्ठितं ॥

'दन्तान्तः' दन्तानां मध्ये किद्रे वा । 'अधिष्ठितं' संसक्तं ।

आचमनविन्द्वो मेध्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह मनुः ।

स्पृशन्ति विन्द्वः पादौ य आचमयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ।

अत्र परानाचमयतः पादाविति सम्बन्धः ।

यः परस्मै आचमनं ददाति तस्याचमयितृहस्तपतितैरुदविन्द्व-

भिर्यदि पादौ स्पृश्येते तदामौ नाशुचिः । यतस्ते भौमिकैः समाः
 यथानुपहतायां भूमौ स्थिताः काश्चिदुदकमात्राः शुद्धाः एव-
 मुच्छिष्टहस्तात्पतन्तोऽपि ते शुद्धा एवेत्यर्थः । आचमयितु रेवात्र
 शुद्धभिधानादाचमनकर्तृगन्धेषां च समीपस्थानामाचमनविन्दुस्पर्शं
 भवत्येवाप्रायत्यमिति ज्ञायते ।
 बोधायनोऽपि ।

- स्पृशन्ति विन्दवः पादौ यस्याचामयतः परान् ।
 न तैरुच्छिष्टभावः स्यात्तुल्यास्तं भौमिकैः सह ॥

वमिष्ठोऽपि ।

परान्णाचामयतः पादौ या विप्रुषो गताः ।

ताभिर्नाच्छिष्टतां याति भूम्या ताम् समाः स्मृताः इति ॥

अत्र पादग्रहणमवयवान्तरस्यापि प्रदर्शनार्थं ।

तथा च यमः ।

प्रयान्याचमतो याश्च शरीरे विप्रुषो नृणां ।

उच्छिष्टदोषो नास्यत्र भूमितुल्यास्तं ताः स्मृताः इति ॥

एते च भूम्यभिघातोत्थिता एव शुद्धाः नान्तरालस्पृष्टाः ।

यथाह पैठीनसिः ।

भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पृताः विप्रुषः शुद्धा विलोमकि-
 न्नेश्वाचामेदिति । मुखप्रविष्टैः श्मश्रुभिर्नाच्छिष्टतेति ।

देवलोऽप्याह ।

श्मश्रुभिश्च मुखाविष्टैराशौचं नापदिश्यते ।

अत्र विशेषमाह आपस्तम्बः ।

न श्मश्रुभिर्च्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये मद्भिर्थावन्न हस्तेनोपसृशन्ति ।
हस्तग्रहणमवयवन्तरस्याप्युपलक्षणार्थं अङ्गान्तराणामपि सुखमलस्पर्शं
आचमनविधानात् । यच्च दन्तमक्तस्य त्यागमात्रेणैव प्रागण्डुचित्व-
मुक्तं तत् स्वयं च्युतदन्तमक्तविषयमिति ज्ञेयं । “स्मस्तपु तेषु नाचा-
मन्त्राणां संश्रावणाच्छुचिः” इति बोधायनस्मरणात् । ‘संश्रावण’ मुखात्
वर्द्धिर्निरमनं ।

स्वयं प्रच्युतस्य निगिरणादेव ण्डुद्विरित्याह मनुः ।

परिच्युतेष्ववस्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ।

‘निगिरन’ अन्तः प्रवेशयन् । निगिरण-त्यागयोश्च विकल्पः ।

गौतमोऽपि ।

च्युतेष्वश्रावणद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिरिति ।

‘श्रावणः’ सुप्तोदकं, तत् यथा च्युतमण्डुचि न भवति तद-
दित्यर्थः । निगिरन्नेवेत्येवकारात् चर्षणक्रियायां “आचामं चर्षणं नित्यं”
एवं विष्णुनेत्रमाचमनं कर्त्तव्यमेव वनात्प्रत्याबिते त् दन्तलम्बे
आचान्त्यं “भोजने दन्तलम्बानि निदृश्याचमनं चरेत्” इति देवल
स्मरणात् ।

दन्तादपरिच्युतन्वजादिकं दन्तवन्नाच्छिष्टं करोति ।

तदाह बोधायनः ।

अथाण्डुदाहरन्ति ।

दन्तवदन्तलम्बेषु यच्चाप्यन्तर्मुखं भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

वशिष्टः ।

न श्मश्रुगतोलेपः ।

दन्तवदन्तलम्बेषु यथाशक्तमुखं भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्ननिगिरन्त्रं तच्छुचिः ॥

हार्यते ।

दन्तवदन्तलम्बेषु यथाशक्तमुखं भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्ननिगिरन्त्रं तच्छुचिः ॥

पैठानभिः ।

दन्तवदन्तलम्बानां दन्तान्तरगतेषु च निगिरन्त्रवान्तमुखं गृह्यते ।

दन्तवदन्तलम्बेषु च रमानुपलब्धौ सत्यां वेदितव्यं ।

तत्राह शतः ।

दन्तवदन्तलम्बेषु रमानुपलब्धौ जिह्वाभिमर्शनादिति ।

अन्यत्रत्यादिरमानुपलब्धौ जिह्वाभिमर्शने सत्यगुचिन्मित्यर्थः ।

मनुः ।

दन्तवदन्तलम्बेषु जिह्वास्पर्शे गुचिर्भवेत् ॥

केचित्तु जिह्वाभिमर्शनेऽपि यावच्छुचिर्न भवति तावन्नागुचिरित्याह ।

तथा च गौतमः ।

दन्तशिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात् प्राक्शुतेरित्यंके ।

“दन्तवदन्तलम्बे” इत्यनिर्धार्यलिपाभिषोध्यं ।

तथा च देवलः ।

दन्तलम्बमहाशो लेपं मन्येत दन्तवत् ।

न तत्र वज्रगः कुर्याद् यद्वमुद्धरणं पुनः ॥

भवेदशौचमत्यर्थं तणवेधाद्गणे कृते ॥

शातातपः ।

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्ये स्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चेतुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

स्वेहोऽत्र कृताचमनस्यापि यो हस्तादिलग्नो भोजनस्नेहः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टम् भवेन्नरः ॥

त्वग्भिः पत्रैर्मुलपुष्पैरुणकाष्ठमयैस्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टम् भवेद्विजः ॥

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं जिह्वयेति शेषः ।

पराशरः ।

ताम्बूलेक्षुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ।

मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥

अथङ्गिरसौ ।

मधुपर्के च सोमे च अप्प्राणाङ्गतीषु च ।

नोच्छिष्टम् भवेद्विप्रो यथात्रैर्वचनं तथा ॥

अपस्विति प्राणाङ्गतिमन्निधानादमृतापिधानममौत्यादिनोदकपाने

कर्त्तव्ये भुक्तवानपि मन्त्रोच्चारणं प्रति नोच्छिष्ट इत्यर्थः ।

वसिष्ठः ।

प्राणाङ्गतीषु सोमे च मधुपर्के तथैव च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

‘आस्यहोमेषु’ दद्यावशिष्टभक्त्येषु ।

इत्याचमनापवादः ।

अथाचमने निर्घणः ।

तत्र हारोतः ।

नायज्ञोपवीतो न मुक्तशिखो न तिष्ठन्न हसन्, जल्पन्न विलोकयन्नावि-
लोकिताभिरङ्गिर्नोष्णाभिर्न कल्पुषाभिर्न फेनाभिर्न मवुद्गुदाभिराचामेत् ।

‘तिष्ठन्’ ऊर्ध्वचतुः ‘विलोकयन्’, दिश इति शेषः तस्मिन्नेव जले
निजप्रतिबिम्बं वा ।

आचामेदित्यनुरक्तौ शङ्खलिखितौ ।

न तिष्ठन्न प्रणतो नाङ्गुलिभिर्न मुखशब्दं कुर्वन्नाधौतपादो
नायज्ञोपवीतो न मुक्तशिखः ।

बोधायनः ।

नाङ्गुलीभिर्न मवुद्गुदाभिर्न फेनाभिर्न चाराभिर्नोष्णाभिर्न कल्-
पुषाभिरङ्गिर्न हसन्न विलोकयन्न प्रकृष्टा न प्रणतो न मुक्तशिखो नायुक्त-
शिखोनावुद्गुकर्च्छा न वह्निर्जानुरूपस्पृशत ।

‘प्रकृष्टः’ नस्राकृतकायः ।

तथा ।

पादप्रक्षालनोच्छेपण नाचामेत् यद्याचामेद्भौ प्रावयित्वाचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

न वर्षधारास्वाचामेत्तथा प्रदरोदके तत्राभिसृकारणात् ।

‘प्रदरः’ किञ्चिद्विभिन्ननिर्घोभृतोभृभागः । ‘अकारणात्’ रोगा-
दिकारणमन्तरेण ।

तथा नान्योदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीतः। आचामेद्वा पाणिसंनुञ्चे-
नोदकेनैकपाण्यावर्जितेन नाचामेत् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

न शूद्राशुच्येकपाण्यावर्जितेन जलेन ।

वसिष्ठः ।

ब्रजंस्तिष्ठन् शयानः प्रणतो वा नाचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

न तिष्ठन्नाचामेत्प्रहो वा ।

प्रचेताः ।

नान्तर्वासा न निर्वासा नाशु कुर्वन्नासमपाद आचामेत् ।

गौतमः ।

नाञ्जलिना पिवेन्न तिष्ठन्नानुवृत्तेनोदकेनाचामेत् न पशुवन्मुखेन
पिवेदित्यर्थः ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ वसिष्ठः ।

न वर्ण-रसदुष्टाभिर्यास्य स्युरशुभागमाः ।

हारीतः ।

विवर्णं गन्धवत्तयं फेनिलञ्च विवर्जयेत् ।

शङ्खः ।

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः ।

अप्रक्षालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

बहिर्जानुरूपस्पृश्य एकहस्तापितैर्जलैः ।

सोपानतकस्तथा तिष्ठन्नैव शूद्रि मवाप्नुयात् ॥

आचामेदित्यनुवृत्तौ देवलः ।

न गच्छन्न शयानश्च न स्वलन्न परास्पृशन् ।
न ह्यमन्नैव वा जल्पन्नात्मानञ्चापि वीक्षयन् ॥
केशान्नौवीमधःकायं न स्पृशन् धरणौमपि ।
यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रचालयेत्करं ॥

‘स्वलन्’ प्रचलन् ।

तथा ।

सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा पुनः ।
उष्णौषो वापि नाचामेदस्तेषावेष्ट्य वा शिरः ॥
ग्लान्द्रुदेशेऽपि वेष्टनवान् ‘उष्णौषो’ ।

व्यासः ।

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।
अरुत्वा पादयोः शौचभाचान्तोऽप्यगुचिर्भवेत् ॥
अपः पाणिनखाद्येषु आचामेद्यस्तु ब्राह्मणः ।
सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् ॥

विष्णुः ।

न गच्छन्न शयानश्च न स्थितः प्रङ्ग एव च ।
न स्पृशन्न ह्यमन् जल्पन्न श्व-चाण्डालदर्शने ॥
‘स्थितः’ उद्धीर्भितः, ‘न स्पृशन्’ अन्यमिति शेषः ।

गोभिलः ।

नान्तरीयैकदेशस्य कृत्वा चैवोत्तरीयतां ।
आचामेदिति शेषः । ‘अन्तरीयं’ अधोवामः, यस्याधोवस्तेकदेशस्य

प्रथमपरिधानममये मन्त्रपूर्वमुत्तरीयता न कल्पिता तद्विषयमेतत् ।
द्वितीयवस्त्राभावे हि परिधानवस्तोत्तगाद्धस्यैवोत्तरीयत्वं क्रियते ।
“एकञ्चेद्दाशो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयति” इति समन्त्रको-
त्तरीयग्रहणविधेरनन्तरं पारस्करस्मरणात् ।

सम्बन्धः ।

शूद्राशुच्येकहस्तैश्च दत्ताभिर्न कदाचन ।

आरूढपादकस्यापि न शुद्धैत द्वित्रोत्तमः ॥

मरीचिः ।

न बहिर्जानुस्वरथा नामनस्यो न चोत्थितः ।

न पादकाम्यो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ।

भुक्तामनस्योऽथाचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥

भृगुः ।

विना यज्ञोपवीतेन तथा धौतेन वामसा ।

मुक्ता शिखां वाचान्तस्य कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥

साष्णौषो बद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च यानगः ।

दर्देशं प्रपदस्यश्च नाचामन् शुद्धिमाप्नुयात् ॥

‘बद्धपर्यङ्कः’ वस्त्रादिना वेष्टितजघनभागः ।

प्रौढपादलक्षणमाह गोभिलः ।

आसने रूढपादो वा जान्वात्रो जह्वयोस्तथा ।

कृतावमक्रिको यश्च प्रौढपादः स उच्यते ॥

श्लोकात्कृतिना वस्त्रेणावेष्टितपृष्ठ-जानुद्वयमवस्थानम् ‘अवम-
क्रिका’ ‘प्रपद’ पादायं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कण्ठं शिरो वा प्राहृत्य रथ्यापणगताऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोपशुचिर्भवेत् ॥

‘आपणः’ कथ-विक्रयभूः ।

कौशिकः ।

अपवित्रकरः कश्चित् ब्राह्मणो य उपस्पृशेत् ।

अपूतं तस्य तत्सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥

विष्णुः ।

आम्बोरुर्ध्नं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

अधस्ताच्छतकत्वोपि समाचान्तो न शुध्यति ॥

जान्वाग्धस्तादाचमननिषेधाज्जानुमात्रेणविरुद्धुमाचमनमिति ज्ञायते ।

तदाह जातृकर्णः ।

जानुमात्रे जले तिष्ठन्नामीनः प्राणुखः स्थले ।

सर्वतः शुचिराचान्तस्तयोस्तु युगपत्स्थितः ॥

‘तयोः’ जल-स्थलयोरित्यर्थः ।

अतएव हारीतः ।

जलस्यो वा स्थलस्यो वा द्वयोर्वा समतः स्थितः ।

जलस्यो जलकृतेषु स्थलस्यः स्थलकर्मसु ।

उभयोस्तुभयस्यस्तु कर्मस्वधिकृतोभवेत् ॥

यदि जलस्थित आचमति तदा जलकृत्य एवाधिकृतोभवति ।

यदा तु स्थलस्थः तदा स्थलकृत्य एव, यदि पुनरुभयस्यः तदोभयोरपि क्रियमाणेषु कर्मस्वधिकृतो भवति ।

दत्तोऽपि ।

स्नात्वाचामेद्यदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।
उभयोरण्णमौ गृद्धुः ततः कार्यक्षमो भवेत् ॥

यमः ।

अपः करनखस्पृष्टा य आचामति तै दिवजः ।
सुरां पिबति मय्यक्तं यमस्य वचनं तथा ॥
उद्धृत्य वामहस्तेन यत् पिबेत् ब्राह्मणोजलं ।
सुरापानेन तत्तुल्यं मनः स्वायम्भूवोऽब्रवीत् ॥

अत्र विंशत्यः कृर्मपुत्राणि दर्शितः ।

न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेत् वक्त्रेण वै जलं ।
'वक्त्रेण' गृह्णेनेति शेषः ।

शाश्यायनिः ।

अलावुताघ्रपात्रस्यं कररुस्यञ्च यत्पयः ।
गृह्णीत्वा स्वयमाचामन्न तेनाप्रयतोभवेत् ॥

क्वागलेयः ।

करकालावुकाष्ठेन ताम्र-चर्मपुटेन च ।
स्वहस्ताचमनं कार्यं स्नेहालापांश्च वर्जयेत् ॥
करपत्रं च यत्तोयं यत्तायं ताम्रभाजने ।
सौवर्षे राजते चैव नैवागुह्येत् कर्हिचित् ॥

इत्याचमननिषेधः ।

अथाचमनोदकानि ।

तत्र मनुः ।

अनुष्णाभिरफेनाभिरदृष्टाभिश्च धर्मतः ।

शौचिष्णुः सर्वदाचामेदामोनः प्राग्दृष्टुः ॥

अनुष्णाभिरित्यत्राग्निमंयोगजमौषधं प्रतिषिद्धते ।

“अनग्न्युष्णाभिरफेनिलाभिरपूष्ट्रैककरावर्जिताभिरक्षाराभिरङ्गि-
राचामेत्” इति विष्णुस्मरणात् ।

• ‘अदृष्टाभिः’ अर्धममंगादिदोषरहिताभिः ।

समुपस्पृग्दित्यनुत्तौ याजवल्क्यः ।

अङ्गिस्त प्रकृतिस्याभिर्दानाभिः फेनबुद्धैः ।

‘प्रकृतिस्याभिः’ अतिकृतगन्ध-वर्ण-रसाभिः ।

शङ्खः ।

अङ्गिः समुद्भूताभिस्तु क्षीनाभिः फेनबुद्धैः ।

वर्जिता च न तत्राभिरक्षाराभिरुपस्पृग्ते ॥

उद्भूतगृहणं जलाशयस्थानामपां मुखेन गृहणं निराकृतं ।

गौतमः ।

उद्भूतोदकेताचामेत् ।

आचामेदित्यनुत्तौ शङ्ख-निखितौ ।

उद्भूतपरिपूताभिरङ्गिर्वेजिताभिरक्षाराभिरनधिथ्रिताभिरफेना
भिरबुद्धाभिः ।

‘परिपूताभिः’ वस्त्रपरिस्नुताभिः । ‘अनधिथ्रिताभिः’ अर्वाङ्गि-
तत्राभिः ।

आपस्तम्बः ।

भूमिगतास्त्रपस्त्राचम्य प्रयतोभवति यं वा प्रयत आचामयति ।
 प्रदरोदकेन नाचामेदित्युक्तं तत्र विशेषमाह ।
 वसिष्ठः ।

प्रदग्दपि था गोस्तर्पणाः स्युः ताभिः ।

आचामेदिति शेषः ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ पैठीनमिः ।

अष्टताभिर्फेनाभिर्वदुदाभिः ।

‘अष्टताभिः’ अपकाभिः । एतच्चानातुरविषयं ।

अतएव यमः ।

रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिणां ।

उदकेनातुगणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनां ॥

‘उष्णपायिनां’, आतुराणां, न पुनरातुरमात्राणामित्यर्थः ।

यत्र पुनरुक्तलक्षणा आपो न लभ्यन्त तत्र कथमित्यपेक्षिते देवलः ।

येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।

येषु देशेषु यन्नायं या च यत्रैव मृत्तिका ॥

येषु स्थानेषु यच्छैचं धर्माचारश्च यादृशः ।

तत्र तान्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥

एतच्चोदकं यावद्दामेन न स्पृशति तावन्नाचामेदित्याह यमः ।

तावन्नापस्पृशेद्द्वान्नावावद्दामेन न स्पृशेत् ।

वामे हि द्वादशादित्या वरुणश्च जलेश्वरः ॥

इत्याचमनोदकानि ।

अथाचमनोदकपरिमाणं ।

तत्र मनः ।

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्वोद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्राः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

हृदयं गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति 'हृद्गाः', 'पूयते' पवित्रतां प्राप्नोति ।
'कण्ठगाभिः' कण्ठमात्रस्पर्शिनोभिः, 'भूमिपः' क्षत्रियः । 'प्राशि-
ताभिः' मुखान्तःप्रवेशिताभिरपि कण्ठमप्राप्ताभिः, वैश्वः । अन्तत इति
तृतीयार्थं तसिः । समीपवचनश्चान्तशब्दः । स च सम्बन्धान्तरमपे-
क्षते । ततश्च यत्र स्थाने वैश्वस्याचमनं विहितं तत्रसमीपवर्तिना
स्थानेन स्पृष्टाभिरद्भिः शूद्रः पूयते । वैश्वस्य च स्थानं जिज्ञा तस-
मीपवर्तिनस्थानं दन्ता एव । अत्र यद्यपि दन्तनिहितस्योदकस्य द्रव-
त्वाज्जिज्ञास्पर्शाऽपरिहार्यः । तथापि पूर्वपरिमाणात् किञ्चिद्व्यूनता-
ज्ञापनार्थमिदं ।

शङ्ख-लिखितौ ।

हृदयङ्गाभिरद्भिर्ब्राह्मणः शुचिः । कण्ठगाभिः क्षत्रियः । ताल-
व्याभिरैवम् । स्त्री शूद्रः स्पर्शान्तिकाभिः ।

वसिष्ठः ।

हृदङ्गमाभिरबुदुदाभिरफेनाभिर्ब्राह्मणः । कण्ठगाभिस्तु क्षत्रियः
शुचिः । वैश्वोद्भिः प्राशिताभिः । स्त्री शूद्रः स्पृष्टाभिरैव तु ।

शङ्खः ।

विप्रः शुद्ध्यति हृद्गाभिः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

तालुगाभिस्तथा वैश्वः शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

देवलः ।

अप्सु पीतासु हृदयं प्राप्तासु ब्राह्मणः शुचिः ।

राजन्यः कण्ठमास्यं वै विट्शूद्रः स्पर्शनाच्छुचिः ॥

पैठीनसिः ।

हृदयङ्गमाभिरङ्गिर्ब्राह्मणः । राजन्यः कण्ठगाभिः । आस्यं प्राप्ता-
भिर्वैश्यः । स्त्री शूद्रः स्पृष्टाभिः ।

बोधायनः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियः शुचिः ।

वैश्यस्त्वङ्गिः प्राशिताभिः स्त्री-शूद्रौ स्पर्शतोऽन्ततः ॥

याज्ञवल्क्य-विष्णू ।

हृत्कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथामंख्यं द्विजातयः ।

शूद्रोऽप्युः स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

हारीतः ।

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियः शुचिः ।

वैश्योऽन्तःप्राशिताभिः स्यात् स्त्री-शूद्रौ स्पर्शनादपि ॥

शालङ्कायनः ।

अप्सु प्राप्तासु हृदयं ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात् ।

कण्ठं राजा च नाभौ च वैश्यः शूद्र-स्त्रियोऽन्ततः ॥

शूद्राधिकारे गौतमः ।

आचमनार्थं पाणि-पादप्रक्षालनमेवैके ।

हृदयङ्गमादीनामपि परिमाणमाहेशनाः ।

माषमञ्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति ।

तदेकैकपादहान्या कण्ठ-तालु-दन्तगाम्नाभिस्त्रैवर्णिकाः । स्त्री-
शुद्धाश्चाचामेग्निति ।

भरदाजोऽपि ।

माषमञ्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिवेदप इति ।

हृदयङ्गमानां परिमाणज्ञाने प्रकारान्तरमाह कण्ठः ।

संशताङ्गलिना तेषां गृहीत्वा पाणिना द्विजः ।

मुक्त्वाङ्गुष्ठ-कनिष्ठे तु शेषेणाचमनञ्चरेत् ॥

इत्याचमणोदकपरिमाणं ।

अथाचमने दिङ्निचयः ।

तत्र वृद्धपराशरः ।

कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृच्छन्तीः ।

निबद्धशिखकच्छस्तु प्रागुदङ्गुख आचमेत् ॥

पादप्रक्षालनमाजङ्गामूलात्, हस्तप्रक्षालनमा मणिबन्धात् कर्णव्यं ।

“आ मणिबन्धात्पाणी प्रक्षाल्य आजङ्गाभ्यां पादौ” इति हारीत-
स्मरणात् । “इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् । हस्तौ चा-
मणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः” इति देवलस्मरणाच्च ।

‘शिखा’ चूडा । परिधानवस्त्रगृह्यसंयक्तोऽञ्जलः ‘कच्छः’ । तस्य
निबन्धनं कटिदेशे निगूह्यं । ‘प्रागुदङ्गुख इति मुखशब्दः प्रत्येकमभि-
सम्बन्धते । अतः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाचामेदिति । विग्रहस्यैव । प्रागु-
दङ्मुखमस्येति । न चैष इन्द्रगर्भो बभ्रुव्रीहिरिति वाच्यं । इन्द्रगर्भतायां
समाहारे तावत्समामान्तेनाकारेण भवितव्यं । इतरेतरयोगोपि तथैव ।
न हि युगपत्प्रागुदङ्गुखता सम्भवति । तत्र कश्चिदाचमनभागः प्राङ्मु-

खेन कर्त्तव्यः । कश्चिदुदङ्मुखेनेत्यापतति । न चैकदेश आचमनं, न च दिग्गर्थ उपादेयः, येन परस्यरापेने दिशौ सम्बर्धयतां । नापि दक्षिण-पूर्वादिवत्प्रागुदकशब्दोऽपराजिताया दिशोवाचकत्वेन प्रसिद्धः, येन दिक्प्रमामवच्छेदोऽपि पूर्वको बह्व्रौहिविज्ञायेत । तस्मान्नायं वृत्त्यन्तर-गर्भा बह्व्रौहिः । अतोऽत्र प्राच्यदोष्यो विकल्पः । यथा वृहद्रथन्तरं माम पठतीत्यत्र केषुचिदहःसु वृहत्कंपुचिद्रथन्तरं न त्वेकैकस्मिन्नहनि समस्तोभयमामत्वमिति ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

अन्तर्जानु गुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मणे तौर्येन द्विजो नित्यमुपस्पृशत ॥

‘अन्तर्जानु’ जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा, ‘गुचौ’ अगुचिद्रव्यामस्पृष्टे, ‘देशे’ भुवि नापानच्छयनामनादौ । ‘उपविष्टः’ आसीनः, न स्थितः, शयानः, प्रङ्गो गच्छन्वा । ‘प्राक्’ प्राङ्मुखः । द्विजग्रहणात् स्वीष्टद्वयो-र्नते नियमा इति विज्ञायते । ‘नित्य’ सर्वकालं, आश्रमान्तरस्योऽपि । शङ्खः ।

अन्तर्जानु गुचौ देशे उपविष्टेन्द्रदिङ्मुखः ।

उदङ्मुखो वा प्रयतो दिशश्चानवलोकायन् ॥

गौतम-बौधायनौ ।

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमारभेत् ।

वसिष्ठः ।

प्राग्वोद्वामौन आचामेत् ।

हारीतः ।

पाणि-पादौ प्रक्षान्त्योक्तस्य च नीविं प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपवि-
श्यापः पिवेत् ।

विष्णुः ।

गुप्तौ देशे स्वामीनोऽन्तर्जानुः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा तस्मिन्नाः
सुमनाश्चाचामेत् ।

शङ्ख-लिखितौ ।

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गुप्तौ देशे उपविष्टोऽन्तर्जानुरूपसृष्टेत् ।
ईशान्यभिमुखत्वमणाह हारीतः ।

ईशान्यभिमुखो भूत्वापः सृष्टेत्तु यथाविधि ।

अत्र मनुष्य-देव-पितृकार्येषु दिग्व्यवस्थामाह पंथीनमिः ।

अथ प्रथमकल्पः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्यान्तर्वाहस्यौ
कृत्वा गुप्ता आपः संगृह्य आमणिवन्धनात्पाणौ प्रक्षान्त्याभिमुखं
ब्रह्मद्वारं मनुष्याणां प्राचीनश्चैव देवानां पितृणां दक्षिणं स्मृतं ।

‘अभिमुखं ब्रह्मद्वारं’ ध्रुवमण्डलाख्यं । “मण्डलस्यास्य पुच्छन्तु
शिष्टमागकृतेर्ध्रुवः । मध्ये नारयणश्चेति ब्रह्मद्वारमिदञ्चगः” इति
गारुडपुराणेभिधानात् । ध्रुवमण्डले न चाक्षरा दिक्क लक्ष्यते । अत-
श्चोदीचा-प्राची-दक्षिणा मनुष्य देव-पितृणान्दिशः । मनुष्यादिकर्मसु
तत्तद्दिगभिमुखेनाचान्तव्यमित्यर्थः ।

देवलोऽपि ।

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षान्त्येच्छने ।

उदङ्मुखो वा देवत्ये पितृके दक्षिणामुखः ॥

शिखास्रज्जा वसित्वा च निर्णिकं वामभां गुभं ।

तृष्णीं भूत्वाप आचामेदकुप्यन्न विलोकयन्निति ॥

इत्याचमने दिङ्नियमः ।

अथाचमने तीर्थनियमः ।

तत्र व्यासः ।

बाह्व्वा जावन्तरा कृत्वा तीर्थेन शुचिराचमेत् ।

तारणाप पापप्रमोचनाय तिष्ठतीति तीर्थशब्देन कश्चित्पावनतमो
देश उच्यते । तरत्यनेन तीर्थमिति क्वचिज्जलावतरणमार्गः । इह
तृदकाधारे करतलैकदेशे स्तुत्यर्थं तीर्थशब्दप्रयोगः । अतः करविशेष-
तलैकदेशेनाचामेदित्यर्थः । पात्रादिनिराकरणार्थमेतत् ।

अत्र विशेषमाह देवलः ।

अथापः प्रथमात्तीर्थाद्दक्षिणात् त्रिः पिवेत्समं ।

अशब्दमनवस्त्रावमवर्हिर्जान्वबुद्धुदं ॥

‘प्रथमात्तीर्थात्’ ब्रह्मतीर्थात् । ‘दक्षिणात्’ दक्षिणहस्तस्थितात् ।

‘त्रिः’ वारत्रयं । ‘समं’ तुल्यकालं, अव्यवधानेनेत्यर्थः ।

शङ्ख-लिखितौ ।

ब्रह्मतीर्थेनाचामेत् ।

विष्णुः ।

ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिःपौत्वा द्विः परिमृज्यात् ।

ब्राह्मेणेति स्तुत्यर्थं ब्रह्मा देवतास्येति । न हि तीर्थस्य देवता
सम्भवति । अहविःसूकरूपत्वात् । तद्रूपतान्त्वेन किञ्चिद्भूर्मेण शुद्धि-
हेतुत्वादिनाधारोप्य देवता तद्धितः । परिमृज्यान्मुखमितिशेषः ।

बौधायनः ।

शुचौ देशे आमौनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा प्रक्ष्यास्य
पादौ पाणी चामणिवन्धनात् ब्राह्मणे तौर्धेनाचामेत् ।

ब्राह्मतीर्थं लक्ष्यन्नाह ।

पैठौनसिः ।

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो रेखा श्राद्धं तीर्थं चिराचामेत् ।

वसिष्ठः ।

प्रक्षान्य पादौ पाणी चामणिवन्धनादङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो रेखा
श्राद्धं तीर्थं, तेन चिराचामेदशब्दवत् ।

प्राजापत्यतीर्थेनाप्याचमनमाह शङ्खः ।

प्राजापत्येन तीर्थेन त्रिःप्राप्तीयाज्जलं शुचिः ।

देवतीर्थस्याप्याचमनाङ्गुत्वमाह मनुः ।

ब्राह्मणे विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

काय-त्रैदशकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥

विप्रग्रहणं त्रिद्यादेरप्युपलक्षणार्थं । “द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” इति
स्मरणात् । नित्यकालं शौचार्थं कर्माङ्गत्वेन वा । कः प्राजापतिः स
देवता अस्येति ‘कायं’ प्राजापत्यं । त्रिदशा देवास्ते देवा अस्येति
‘त्रैदशकं’ दैवं । त्रिदशशब्दाद्देवताणि कृते स्वार्थिकः कप्रत्ययः ।
कदाचनेति स्फोट-पिटकादिना ब्रह्मादितीर्थेष्वयोग्यतामापन्नेष्वपि
‘पित्र्येण’ पितृतीर्थेन, न आचामेत् ।

इत्याचमनतीर्थनियमः ।

अथाचमने गण्डूषसङ्घा ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

निष्पादिताङ्घ्रिशौचस्तु पादावभ्युक्ष्य वै पुनः ।

त्रिः पिबेत्पलिलं तेन तथा द्विः परिमार्जयेत् ॥

तेन सोदकेन हस्तेन द्विरभ्यासेन परिमृज्यात् । परिमार्जनञ्चात्र
ओष्ठस्रिष्टानामुदकानामपनयनं ।

याज्ञवल्क्यः ।

त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यङ्घ्रिः समुपसृशेत् ।

‘खानि’ इन्द्रियच्छिद्राणि । अङ्घ्रिस्तृण्दीप्ताभिः ।

मनुः ।

त्रिःप्राशयेदपः पूर्वं द्विरुन्मृज्यात्ततो मुखं ।

खानि चैव सृशेदङ्घ्रिरात्मानं शिर एव च ॥

‘मुखम्’ ओष्ठद्वयं । मुखशब्दस्यात्रैकदेशवृत्तित्वात् । मुख्यानामेव
खानामेष स्पर्शविधिः मुखस्य प्रकृतत्वात् । ‘आत्मानमिति हृदयं
नाभिं वा निर्दिशति । उपनिषत्सु “अन्तर्हृदय आत्मानं पश्यत्” इति
कथ्यते । अतो हृदस्यायं स्पर्शः । चेन्नस्यात्मनो विभोरमूर्त्तस्य
स्पर्शसम्भवात् । स्पर्श्यते च “नाभिमालभेतेति ।

व्यासः ।

त्रिःप्राशयेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखं ।

पादावभ्युक्ष्य मूर्द्धानभभ्युक्षेत्तदनन्तरं ॥

अत्र विशेषमाह दत्तः ।

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिःपिबेदम् वीक्षितं ॥

अनेनैवेति वक्ष्यमाणस्याचमनविधेः परामर्शः । उत्तरकालमेव

तस्याभिधानात् । 'वीक्षितमिति दिवसाभिप्रायं । "रात्रावनीक्षितेनैव
शुद्धिरुक्ता मनोषिणां" इति यमस्मरणात् ।

विशेषान्तरमाह हारीतः ।

अन्तर्ह्वाररन्नीकृत्वा त्रिरपोर्हाई पिवेत् ।

'अन्तः' मध्ये, 'ऊर्वाः' जानुनोः 'अरन्नी' हस्तौ, कृत्वा त्रिरपः
'हाई' हृदयस्यन्धि यथा भवति तथा फुत्कारादिशब्दमन्तरेणैव,
पिवेत् । अतएव बोधायनः ।

शब्दमकुर्वस्त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिवेत् ।

एतच्चोदकपानमुपविष्टेनैव कार्यम् ।

तथाचापस्तम्भः ।

आसीनस्त्रिराचामेत् हृदयङ्गमाभिरङ्गिरिति ।

त्रित्वेन सह वैकल्पिकं ।

संख्यान्तरमाह प्रचेताः ।

अनुष्णाभिरफेनाभिरशूद्राहृताभिरशब्दाभिसिद्यतुर्वाङ्गिराचामेत् ।
गौतमोपि ।

शुचौ देशे आमिनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीत्या-
मणिसन्धनात्पाणौ प्रक्षान्त्वा वाग्यतो हृदयस्यृगस्त्रिद्यतुर्वाप आचामेत्
पादौ चाभ्युक्षेत् ।

'हृदयस्यृगः' हृदयङ्गमाः ।

एतच्च संख्याद्वयं द्विजातिविषयमेव । स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्यृग-
भिरिति याज्ञवल्क्येन स्त्री-शूद्रयोः सकृत्त्रिविधानात् ।

उपस्यर्शन-परिमार्जने प्रकृत्य बोधायनेनाप्युक्तम् ।

सकृद्भयं गृह्यस्य स्त्रियाश्चेति ।

उक्तञ्च दृढमनुना ।

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखं ।

शारीरं शौचमन्विच्छन् स्त्री-गृह्यन्तु सकृत् सकृत् ॥

स्त्री-गृह्यमिति समाहारद्वन्द्वः ।

आचमने हस्तस्य संस्थानविशेष उक्तो भविष्यत्पुराणे ।

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतित्वत्पुनः ।

त्रिःपिवेद्वक्षिणेनाम्बु द्विरास्यं परिमार्जयेत् ॥

दक्षिणं हस्तं गोकर्णाकृतिं कृत्वा त्रिरम्बु पिवेत् । दक्षिणेन हस्तेन
द्विरास्यं परिमार्जयेदिति सम्बन्धः । पुनर्ग्रहणात् पूर्वं गोकर्णाकृतिना
हस्तेनादकं गृह्येत्वा ततोऽङ्गुष्ठ-कनिष्ठे बहिःकृत्य पुनरपि गोकर्णाकृति-
हस्तं कुर्यादिति गम्यते । कथितञ्चाङ्गुष्ठकनिष्ठाबहिःकरणं परिमाण-
प्रकरणे ।

हस्तस्य विशेषान्तरमप्याह मार्कण्डेयः ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु मुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥

हस्तेनेत्येकवचनमविवक्षितं हस्तद्वयेऽपि पवित्रधारणस्य प्रशस्त-
तमत्वात् ।

तथाच गोभिलः ।

उभयत्र स्थितैर्दभैः समाचमति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुङ्क्ता यज्ञफलं लभेत् ॥

यत्पूर्वं वशिष्ठेन ।

वामइस्ते कुशान् कृत्वा ममाचामति यो द्विजः ।

उपस्पृष्टं भवतीव रुधिरेण मलेन चेति ॥

तत् केवलवामहस्तविषयं ।

इत्याचमने गण्डूषमंत्र्या ।

अथ द्वादशाङ्गस्पर्शनं ।

त्रि मस्वर्त्तः ।

परिमृज्य द्विरास्यन्तु द्वादशाङ्गानि चालभेत् ।

मुखं नामिकाद्वयं नेत्रद्वयं श्रोत्रद्वयं नाभिर्हृदयं मूर्द्धा वाङ्ग-
द्वयञ्चेति द्वादशाङ्गानि । परिमार्जनञ्च त्रिःप्राशनानन्तरं कार्यं ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

त्रिःप्रास्य द्विरुन्मृज्य शिरश्चतुः श्रोत्रं घ्राणं हृदयं मूर्द्धानश्चालभेत् ।

परिमार्जनं मङ्गलान्तरमप्याह बोधायनः ।

त्रिःपरिमृज्यात् द्विरित्येके ।

आपस्तम्बाऽपि ।

त्रिरोष्ठौ परिमृज्याद्विरित्येके ।

श्रोष्ठशब्देनात्र तत्समीपस्यः मलोमकः प्रदेशोविवक्षितः ।

अथवेदेतिहास-पुराणानि ध्यायन् ब्राह्मणेन तार्थेन श्रोष्ठयोः
मलोमदेशमुन्मृज्यादिति कण्वस्मरणात् । ब्राह्मणं तार्थमङ्गुष्ठमूलम् ।

देवसः ।

द्विस्तथाङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात्ततो मुखं ।

एतच्छ्रोष्ठयोरलोमकप्रदेशं यथा हस्तस्पर्शा न भवति तथा
विधेयं ।

अतएव दत्तः ।

मंथ्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखं ।

मायाङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात्कदाचन^(१) ॥

संमृज्य निर्लोमकमोष्ठदेशमिति शेषः । एतच्च चालितपाणिना कर्त्तव्यं ।

अतएव पैठीनसिः ।

अङ्गुष्ठमूलेन द्विःपरिमृज्यान्निलेपपाणिः कृतशौचः ।

‘निलेपपाणिः’ चालनादपनीताचमनोदकलेपपाणिः ।

परिमार्जनानन्तरं खस्पर्शनं कुर्यात्तदाह शङ्खः ।

द्विःप्रमृज्यान्मुखं पश्चात् खान्यन्ते समुपस्पृशेत् ।

खानि च मुखमितान्येव स्पृशेदित्याह गौतमः ।

खानि चोपस्पृशेच्छीर्षणानि मूर्द्धनि च दद्यात् ।

अप इति शेषः ।

तानि च जलेन स्पृशेदित्याह विष्णुः ।

खान्यङ्गिर्मूर्द्धानं हृदयञ्च स्पृशेत् ।

वसिष्ठोऽपि ।

द्विःपरिमृज्यात् खान्यङ्गिः संस्पृशेत् मूर्द्धन्यपो निनयेत्सव्ये पाणौ च ।

अत्रैवं क्रमः । त्रिरपः पौत्वा प्रचालितपाणिर्द्विरोष्ठौ परिमृज्य दक्षिण-

हस्तेन सव्यपाणौ जलं निषिच्य शेषेण पादौ मूर्द्धानञ्च प्रोक्ष्य सव्य-

पाणिस्थितमुदकं गृहीत्वा वक्ष्यमाणप्रकारेण मुखादीनि संस्पृश्यान्ते-

ऽपः स्पृशेत् ।

(१) कथञ्चनेति ग० ।

तदाज्ञापस्तम्भः ।

दक्षिणेन पाणिना मयं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेच्चक्षुषी
नासिका-श्रोत्रे चेत्यथाप उपस्पृशेत् ।

वैयाघ्रपादपि ।

श्रोत्रस्थानानि सर्वाणि स्पृष्ट्वा चैव जलं स्पृशेत् ।

आचामन् ब्राह्मणो नित्यमित्याह भगवान् ऋगुः ॥

व्यासः ।

अक्षिणी नामिके कर्णावोष्ठौ च तदनन्तरं ।

ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापश्य संस्पृशेत् ॥

संस्पर्शनान्ते पुनः सव्यपाणिं प्रोक्षयेदित्याह बौधायनः ।

खान्यङ्गिः संस्पृश्य पादौ नाभिं शिरः मयं पाणिमन्ततः ।

प्रोक्षयेदिति शेषः ।

पैठीनमिस्तु पादप्रोक्षणपूर्वकं सव्यपाणिप्रोक्षणमाह ।

तत्र श्लोकः ।

नासिका चक्षुषी श्रोत्रे मुखं नाभिं ततः शिरः ।

स्पृष्ट्वा प्राणान् यथाभंख्यं पादौ प्रोक्ष्य ततः श्लुचिः ॥

संस्पर्शनञ्च सकृत्सकृद्विधेयमित्याह शारीरतः ।

द्विःपरिसृज्योष्ठौ सकृन्मूर्ध्नि चक्षुः श्रोत्रे नासिकां हृदयं
पादौ चाभ्युक्ष्योपस्पृश्य प्रयतो भवति नाप्रयताय ह्यं कथं न
स्वाध्यायं ।

संख्यानन्तरमप्याज्ञापस्तम्भः ।

सकृदुपस्पृशेत् द्विरित्येके ।

कामेनाविशेषेण संस्पर्शनात् पूर्वं कर्त्तव्यान्तरमाह हारीतः ।
 शान्तिश्रेष्ठ्यकामोऽन्नाद्यकामो वा दक्षिणचरणाङ्गुष्ठे पाणिमवस्थाप्य
 प्राणानालभ्य नाभिसुपस्पृशेत् । पाणिमाचमनोदकसंपृक्तं ।
 श्रोष्ठौ परिस्पृज्य प्रथमं मुखस्पर्शं कुर्यादित्याह भार्गवः ।
 श्रोष्ठौ परिस्पृज्य ततो मुखं परिस्पृशेदग्निं ध्यायन् ।
 आस्यस्पर्शनानन्तरमपि ध्यानमाह व्याघ्रपात् ।
 आस्यं स्पृष्ट्वा कराग्रेण तोयं स्पृष्ट्वा समाहितः ।
 संस्पृज्य पद्मनाभन्तु विप्रः सम्यग्विप्रउच्यते ॥
 अत्र सोढुकारं यज्ञेशं मनसा स्मरेदिति नागायणः ।
 संस्पर्शनं चाङ्गुलीभिर्विधेयमित्याह देवलः ।
 ततः कृत्वाङ्गुलिस्पर्शं दृक्प्राण-श्रोत्र-नाभिषु ।
 मूर्द्धानञ्चरणौ चाङ्गिः संप्रोक्ष्याथ शुचिर्भवेत् ॥
 स्थानविशेषेणाङ्गुलीविशेषमाह दत्तः ।
 मंहत्य तिसृभिः पूर्वं आस्यमेवमुपस्पृशेत् ।
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः ।
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।
 सर्वाभिरु, शिरः पश्चादाङ्गुलाद्यग्रेण संस्पृशेत् ॥
 मङ्गलम् ।
 पूर्वमेव मूर्द्धि स्पर्शनमङ्गुलीनां स्थानान्तरं क्रमान्तरञ्चाह ।
 ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्द्धानमादितः ।
 मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं पृथक् ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नासापुटं कृमात् ।

अङ्गुष्ठेन कनौयस्या कर्णा मंयोगतः स्पृशन्त ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदि तलं न्यसेत् ॥

‘तलं’ हस्तमध्यं, हृदये न्यसेत् ।

पैठौनमिस्तु प्रकारान्तरेण सार्थवादमंस्पर्शनमाह ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्ना च नामिके स्पृशेदङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च नेत्रे
कनिष्ठिकाङ्गुष्ठाभ्याश्च श्रोत्रे मध्यमिकया मुखमङ्गुष्ठेन नाभिं सर्वाभिः
शिरः, प्रदेशिनी वायुरनामिका सूर्यः कनानिका मघवान्मध्यमिका
प्रजापतिरग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तैवैव मह सर्वाणि स्यान्तानि स्पृशति वायुः
सूर्यः इन्द्रः प्रजापतिरग्निरित्येता देवता एन पुनोर्युगिति ।

वृद्धशङ्खस्त्वल्पाया मंस्पर्शनमाह ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयं ।

अङ्गुष्ठमध्यायोगेन स्पृशेन्नचद्वयं ततः १ ॥

अङ्गुष्ठानामिकया च योगेन श्रवणौ स्पृशत ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः ॥

सर्वासामेव योगेन नाभिञ्च हृदयं तथा ।

मंस्पृशेच्च तथा शीर्षे अयमाचमने विधिः ॥

इह येषां शाखिनामङ्गुस्पर्शनं नाम्नातं तेषां तत्र न्य एत ।
येषान्तु तदुक्तं तेषामविरोधात् वचनान्तरानुसाराच्च अङ्गान्तरोप-
स्पर्शनमप्यस्तीत्यवगन्तव्यं ।

अचार्यवादमाह स एव ।

त्रिःप्राग्नीयाद्यदभस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुमः ॥
 गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् ।
 नामत्य-दस्त्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नामापुटद्वये ॥
 स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशि-भास्करो ।
 कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते चानिलानलौ ॥
 स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वपर्वताः ।
 नाभिमस्पर्शान्नागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ॥
 संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
 मूर्द्धमस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥

एवमाचमनं कुर्वतः फलमाह वैयाघ्रपात् ।

य एवं ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत् ।

ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत् ॥

इति द्वादशाङ्गस्पर्शनं ।

इत्याचमनप्रकरणं ।

अथ नियमाः ।

तत्र निमन्त्रितनियमस्तावत् ।

आह कात्यायनः ।

अनिन्दितेनामन्त्रितो नापक्रामेत् ।

‘अनिन्दितेन’ भोज्यान्नेन, ‘निमन्त्रितो’ निमन्त्र्यमाणः । ‘नाप-
 क्रामेत्’ निमन्त्रणं नैच्छेत् । किन्तु तदभ्युपगच्छेदेव ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

ये वेदभाष्यवेत्तारो ये वै व्याकरणे श्रुताः ।

धर्मशास्त्र-पुराणानि मीमांसां येऽप्यधीयते ॥

पुण्यतीर्थाश्रुता ये च तपसा चौकिकिस्विषाः ।

ये पीतसोमाः सत्यस्थाः व्रतोपव्रतसंयुताः ।

रहिताः क्रोध-लोभाभ्यान्तांस्तु श्राद्धे निमन्त्रयेत् ॥

‘पीतसोमाः’ इत्यत्र सोमपानकर्तृत्वेन सोमयागकर्तृत्वं लक्ष्यते ।

‘व्रतानि’ धर्माः, ‘उपव्रतानि’ नियमाः, ते च पूर्व्वं दर्शिताः ।

नागरखण्डे तु निमन्त्रणविधौ निमन्त्रणीयानामाश्रमक्रमेण कल्पानुकल्पविभागोऽपि दर्शितः ।

निमन्त्रयेद्यतीन् पूर्वं वनस्थान् वर्षिनस्तथा ।

स्तदभावे गृहस्थांश्च ब्रह्मज्ञानपरायणान् ॥

अग्निहोत्रयुतान् वापि वेदविद्याविचक्षणान् ।

श्रोत्रियांश्च तथा ब्रह्मज्ञान् स्वधर्मनिरतान् मदा ॥

वज्रभृत्यकुटुम्बांश्च दरिद्रान् कुलसंयुतान् ।

अव्यङ्गमतिरिक्ताङ्गान् यथार्थज्ञास्तथा शुचीन् ॥

‘वर्षिनः’ नैष्टिकब्रह्मचारिणः ।

इति निमन्त्रणीयविशिष्टो निमन्त्रणविधिः ।

अथ विहितेऽपि निमन्त्रणे तत्कालविशेषे चाविहिते यस्मिन् कस्मिं-
स्मिन् काले चाङ्ग-प्रधानप्रत्यासत्त्यतिशयानुग्रहय प्रयोगकाल एव वा
निमन्त्रणे प्रसक्ते कालविशेषः प्रतिपाद्यते । स च स्थूल-सूक्ष्मविभागेन
दिधा । तत्र तावत् स्थूलः प्रतिपाद्यते ।

आह् विष्णुः ।

अथ आह्वेसुः पूर्वद्युः ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत् ।

‘आह्वेसुः’ श्लोभते आह्व कर्त्तुमिच्छुः आह्वकर्त्ता तत्रेषितो वा सवर्णः, ‘पूर्वेद्युः’ पूर्वस्मिन् दिवसे, आह्वभोजनाह्वान् ब्राह्मणान् ‘उपनिमन्त्रयेत्’ निमन्त्रणेन संयोजयेत् । निमन्त्रणं नाम देवपितृकार्यार्थोऽप्रत्याख्येयो नियोग इति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । अधोषणपूर्वकमभ्युपगमसम्पादन-मिति मेधातियि-महार्णवप्रकाशकारौ । एते निमन्त्रिताः आह्वान्गता-मापद्यन्ते ।

तथा च वसिष्ठः ।

पितृभ्यो दद्यात् पूर्वद्यु ब्राह्मणान् मन्त्रिपात्येति ।

आह्वेदिनात् पूर्वद्यु ब्राह्मणान् ‘मन्त्रिपात्ये’ निमन्त्रणेनेकक्रियाङ्गभा-वतां नीत्वा(१), मन्त्रिपातनेकक्रियाङ्गभावमानयनमिति मेधातियि-हरिहराभ्यां व्याख्यातवान् । अतो निमन्त्रणात् पश्यति तेषां श्रौच्यदि-गुणलोपेऽङ्गापचाराच्छ्राद्धैर्गुण्यं ज्ञेयं ।

आह् देवलः ।

अः कर्त्तास्मीति लक्षणात् दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं मरुद्भुक्ता सर्वभूतजने गृहं ॥

असन्ने परेद्युर्वा ब्राह्मणास्तान् निमन्त्रयेत् ।

अज्ञातीन्समानार्थानयुग्मानात्प्रकृतः ॥

‘अज्ञातीन्’ यजमानभिन्नगोत्रान् । ‘असमानार्थान्’ भिन्नप्रकारान् ।

(१) निमन्त्रणात्मकक्रियाङ्गभावतां नीत्वेति ग०

‘अयुग्मान्’ विषमसंख्यानं । याज्ञवल्क्येन विशेष उक्तः । निमन्त्रणकर्त्ता च शौचादिमता भाव्यं ।

अतएव आद्धस्त्यन्तरमाह हागीतः ।

यत्नेनैवं विद्वान् आद्धमाचरिष्यन् पूर्वदुर्भ्राह्मणान्निमन्त्रयेदिति ।
‘एवं विद्वान्’ आद्धस्य महाफलतां जानन् ‘यत्नेन’ शौचादिगुणलोप-
प्रमादवर्जनार्थेन प्रयत्नेन, संयुक्तः । एते तु निमन्त्रणकर्त्तुर्निमन्त्रणीय-
दिजानासु शौचादिगुण याज्ञवल्क्येन व्यक्तमेवोक्ताः ।

निमन्त्रयीत पूर्वदुर्भ्राह्मणानात्मवाञ्छाच्चः ।

तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्यायकर्माभिः ॥

‘आत्मजान्’ संयतेन्द्रियः क्रोध-मद-मात्सर्यादिवर्जित इत्यर्थः ।
‘गुचिः’ हतयथोक्तवाह्यशौचः स्नानोदकोपस्पर्शनादिभिश्च शुद्धकायः,
‘तैः’ च निमन्त्रणीयैर्भ्राह्मणैः, मनोवाक्यायकर्माभिः ‘संयतैः’ संयमकारि-
भिः, भवितव्यं । संयमो नाम विहितक्रियानुष्ठानपूर्वकनिषिद्धक्रियावर्जनं ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ।

वक्ष्यमाणगुणान् विप्रान् पूर्वदुरूपमन्त्रयेत् ।

कर्त्ता समेतैस्त्रैर्भाव्यं संयतैश्च निमन्त्रितैः ॥

पूर्वदुर्भ्राह्मणनिमन्त्रणं कार्यमित्युक्तं ।

आद्धदिनेऽपि कदाचित् निमन्त्रणं कार्यमित्याह तुः शङ्खनिखितौ ।

अन्न-शरीरलक्षणगुणोपेतान् ब्राह्मणान्पनिमन्त्रयेत् श्रोऽद्य वा
आद्धमाचरिष्य इति ।

श्रोऽद्य वा आद्धमाचरिष्य इत्येवमाकलय्य ब्राह्मणान्पनिमन्त्रयेत् ।

‘अन्नलक्षणैः’ श्रोत्रियपुत्रत्व-गौरीसुतत्व-धर्मपत्नीजत्व-गर्भाधान-पुंसव-

गादिभिः, उपेतान् ब्राह्मणान् उपनिमन्त्रयेत् । 'शरीरलक्षणैः' काण-
कुञ्ज-कुनखिकुष्ठि-शिवि-श्यावदन्तल-हीनातिरिक्ताङ्गत्वादिदोषविपर्ययैः
शरीरधर्मैः, उपेतान्, 'गुणैः' श्रोत्रियत्व-मदाचारत्व-वेदतदङ्गार्थवेदित्व-
त्रिमधु-त्रिसुपर्ण-त्रिणाचिकेत-ज्येष्ठमामगत्वादिभिस्तु, उपेतान्, श्राद्ध
वा श्राद्धमाचरिष्य इति ब्राह्मणानुपमन्त्रयेदित्येतन्मादाद्याच्छ्राद्धदिनात्
पूर्वद्युः श्राद्धदिने वा निमन्त्रणं कार्यमिति गम्यते ।

तदतद्भक्तमाह कात्यायनः ।

तदहर्ब्राह्मणानामन्वयीत पूर्वद्युर्वेति ।

मनुरप्याह ।

पूर्वद्युर्परेद्युर्वा श्राद्धकर्मणुपरिहते ।

निमन्त्रयीत यत्रान् मस्यग्विप्रान् यथोदितान् ॥

'पूर्वद्युः' यदहः श्राद्ध कर्तव्यममावास्यायां वा त्रयोदश्यां वा ततः
पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां दादश्यां वा, अपरेद्युर्मिति श्राद्धदिने एव । विक-
ल्पस्यात्र शक्त्यपेक्ष्यः । यो निमन्त्रणप्रयुक्तान्त्रियमान् पूर्वदिनादारभ्य
शक्नोति पालयितुं स पूर्वद्युर्निमन्त्रणं कुर्यात्, अशक्नु तदहरेवेति ।
अधिकनियमानुपालनाच्च फलातिशय इति तस्यार्थवत्ता । अन्ये तु
पूर्वमेव संस्मृते श्राद्धदिने पूर्वद्युर्निमन्त्रणमसंस्मृते तु तदहरिति
विकल्पं व्याचक्षते । अन्ये तु च अमभवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्र-
येदिति देवचवचनात् येन केनचित् कारणेन पूर्वद्युर्मभवे तदह-
र्निमन्त्रणमिति व्याचक्षते । अन्ये च गृहस्थानां पूर्वद्युर्निमन्त्रणं यति-
ब्रह्मचारिणाम् तदहरिति व्यवस्थां वर्णयन्ति । एतन्न न युक्तं अन्ये च
परेद्युर्मिति वचनविरोधात् यतः परेद्युरेव निमन्त्रणं न पूर्वद्युर्निमन्त्रणं-

विद्योर्निधम-निषेधयोरभावाच्च । यत्चेतद्भवस्थाप्रमाणत्वेनोद्भावितं
मधुशर्मणा । अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनं । भिन्नार्थमा-
गतान् वापि काले मंयमिनो यतौनिति ॥ न तत् यत्यादेः परेद्युरेव
निमन्त्रणं कर्त्तव्यं न पूर्वद्युरित्येवं परं, गृहस्थं पूर्वद्युरेव निमन्त्रयेन्न
परेद्युरेवंपरं वा, किन्तु पूर्वस्यां रात्रौ कृतमैद्युनविप्रवर्जनमात्रपरमिति ।
'अत्रगन्' मंख्यया कृत्वा त्रयः अत्रे हीना येषान्ते अत्रे इति तद्गुण-
मस्विज्ञानो वज्रब्रीहिः । तेन त्रीन् वा पञ्च वा सप्त वेत्यादि वेदितव्यं ।
एतच्च निमन्त्रणीयब्राह्मणसंख्याप्रकरणे विवरिष्यते ।

पद्मपुराणेऽपि ।

विप्रान् पूर्वं परे वाङ्गि विनीतात्मा निमन्त्रयेत् ।

शौन-वृत्त-गुणापेतान् वयोरूपमन्वितान् ॥

भविष्योत्तरेऽपि ।

पूर्वद्युस्तद्दिने वा स्यात् ब्राह्मणानां निमन्त्रणं ।

न वाप्नुवन्ति पितरः श्राद्धे हीननिमन्त्रणं ॥

अत्र ब्राह्म-मार्कण्डेयपुराणयोः पूर्वदिननिमन्त्रणे कारणमुक्त्वा पूर्व-
दिनातिक्रमे श्राद्धदिनेऽपि निमन्त्रणकर्त्तव्यतामभिधाय तत्र ब्राह्मण-
विशेषवर्जनमनिमन्त्रितानामपि श्राद्धकालागतानां यतीनां श्राद्ध-
भोजितवुक्तं ।

निमन्त्रयीत पूर्वद्युः पूर्वाक्षान् दिजसत्तमान् ।

दैवे नियोगे पित्र्ये च तांस्तथैवापकल्पयेत् ॥

गत्वा तु योषितं श्राद्धे यो भुङ्क्ते यश्च भोजयेत् ।

रेतामूत्रकृताहारस्तं मासं पितरस्तयोः ।

तस्मात् प्रथमं कार्यं प्राञ्जेनोपनिमन्त्रणं ॥
 अप्राप्तौ तद्विने वापि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनं ।
 भिक्षार्थमागतान् वापि काले संयमिना यतीन् ।
 भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ।

‘देवे नियोगे’ वैश्वदेविककर्मार्थनियोगे, ‘पित्र्ये’ पितृ-पितामहादि-
 देवत्यकर्मार्थे च नियोगे, विभागेन तान् ब्राह्मणानुपकल्पयेत् त्वं देवे
 निमन्त्रितोऽसि त्वं पित्र्ये निमन्त्रितोऽसि त्वं पितामहार्थं त्वं प्रपिताम-
 हार्थं इत्यादि कथयेदित्यर्थः । गत्वा तु योषितमित्यादिना कृतमैथुनस्य
 आहुतभोजननिषेधात् पूर्वस्थां रात्रौ कृतमैथुनेन निमन्त्रणनिषेधः
 कर्त्तव्य इति गम्यते ।

वैष्णव-त्राराहपर्याणयोरपि ।

प्रथमेऽह्नि बुधः ज्ञानान् ओत्रियादीन्निमन्त्रयेत् ।
 कथयेच्च तदैवेषां नियोगान् पितृदेविकान् ॥
 आहुते नियुक्तो यो भुक्त्वा भोजयित्वा नियुञ्च्य च ।
 व्यवायीरेतसो गर्से मञ्जयत्यात्मनः पितृन् ॥
 तस्मात् प्रथममत्राक्तं द्विजाय्याणां निमन्त्रणं ।
 अनिमग्न्य द्विजान् गृहमागतान् भोजयेद्यतीन् ॥

कूर्मपुराणे ।

योभविष्यति मे आहुतं पूर्वद्युग्भिपूज्य च ।
 अमक्षवे परेद्युर्वे यथोक्तैर्निरुणेर्युतान् ॥
 तस्य ते पितरः श्रुत्वा आहुतकालमुपस्थितं(१) ।

(१) आहुतकालमुपागतमिति ख० ।

अन्योन्यं मनसा ध्यात्वा सन्तपन्ति मनोजवाः ॥

तैर्ब्राह्मणैः सहाश्रन्ति पितरोह्यन्तरीक्षगाः ।

वायुभूतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिं ॥

आपसाम्बस्वकैकस्य ब्राह्मणस्य निमन्त्रणत्रयमुक्तवान् ।

पूर्वेद्युर्निवेदनं अपरेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणं त्रिप्रायमेके आद्भुमु-
पदिशन्ति । यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयञ्च सर्वेषु वृत्तेषु ।

अस्यार्थः । पूर्वेद्युः रात्रौ ब्राह्मणेभ्यो भोजननिवेदनं कर्त्तव्यं । पुनश्चा-
परेद्युः स्वागतप्रश्नानन्तरं तृतीयं चासनदानानन्तरमिति । अत्रार्थवादः ।
यतः आद्भुं 'त्रिप्रायं' चिसंख्यापदार्थवद्भूलं, तत्र हि तिस्रो देवताः, त्रीणि
पवित्राणि, त्रीणि पात्रानि, त्रिः सावित्रीजपः, त्रयः पिण्डाः, त्रिराश्रना-
भ्यञ्जनादीनीति । तेषु पदार्थेषु यथा प्रथमस्तथैव द्वितीय-तृतीयाविति ।

इति निमन्त्रणस्यूलकाः ।

अथ निमन्त्रणस्यूलकाः ।

तत्र नागरखण्डे ।

पूर्वेद्युः सायमासाद्य आद्भुर्द्वाहाणां द्विजश्रमां ।

मृहं गत्वा प्रुचिर्भूत्वा संयतस्ताश्चिमन्त्रयेत् ॥

ब्राह्मणाणां मृहङ्गत्वत्त्वेनेन स्वमृहं प्रति समाहृतान् न प्रमद्गान्तरे-
ष्वागतान् रथ्यामिलितान् नान्यवेश्मगतानिति गम्यते । अनेनैव च स्वमृ-
हरहितयोरपि यति-ब्रह्मचारिणोः यामान्तरगतस्य च मृहस्यस्य निवास-
स्नानं गत्विति सूच्यते । यदि पुनर्घामान्तराद्यजमानमृहं प्रत्येवागतः
आद्भुर्द्वाहा भवेत्तदा स्वमृह एव निमन्त्रणीयः । निमन्त्रणीयमृहगम-
नस्यावज्ञानिवृत्तिद्वारेणोपयोगित्वात् स्वमृहाभावेऽवज्ञाप्रसङ्गविरहा-

यतीन् गृहस्थान् साधून् च शोचियान् ब्रह्मचारिणः ॥

‘तां रात्रिमिति तस्यां रात्रावित्यर्थः । ‘केतयेत्’ निमन्त्रयेत् । रात्रा-
वपि प्रदोषात्परतो निमन्त्रणं कर्त्तव्यं । यतः स एवाह ।

जाति-क्रियावबोधार्थैर्गुणैर्युक्तानसोत्सृपान् ।

प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते भुक्तानञ्जितान् द्विजान् ॥

‘जातिः’ ब्राह्मणत्वं । ‘क्रिया’ स्वाचारः । ‘अवबोधः’ वेद-तदङ्गाद्यर्थज्ञानं,
आदिब्रह्मेण शरीरकुण्डलित्वादिदोषराहित्यसंग्रहः क्रियते । ‘असोत्सृ-
पान्’ अतिदृष्ट्याकुलितहृदयेभ्योऽन्यान् । उपसृष्टं चैतत् क्रोधादिमा-
नसावद्यवर्जितानां, ‘प्रार्थयेत्’ भोक्तृत्वेन देव-पितृकार्यसम्पादनसाहा-
य्याभ्यर्चयेत् । ‘प्रदोषान्ते’ रजनीमुखं प्रदोषः । ‘भुक्तान्’ कृत-
भोजनान् । ये द्विवारं भोजनस्तान् दिवा रात्रौ च भुक्तान् । ये त्रि-
वारभोजनस्तान् दिवा रात्रौ वा भुक्तान् । उपवासिनस्त्रकृतभोज-
नानेव । यतोनात्र भोजनं त्रिधीयते किन्तु सुधितानां निमन्त्रणो-
पर्युपभुञ्जानानां शरीरपीडनाद्ब्रह्मा आह्वं न भुञ्जीतेति निमन्त्रणा-
दूर्ध्वं आह्वानव्यतिरिक्तभोजनप्रतिषेधाच्च रागतः प्राप्रस्यैव भोजन-
स्यायं क्रमोविधीयते । अजितानां व्यवहारमजानतां निमन्त्रणप्रस-
क्तभावात्पर्युदासामर्थक्याः अजितानित्यनेन अजितान् प्रबोध्य न
निमन्त्रयेदित्युक्तं भवति । प्रदोषान्तेऽपि सर्वस्मिन् स्रष्टृजने भुक्तवत्येव
निमन्त्रणं कार्यं । सर्वभुक्तजने गृह इति वचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् ।
यदा तु पूर्वदिने निमन्त्रणं न कृतं तदानीमभुञ्जीवाभुक्ते च गृहजने
अकृतभोजनानेव ब्राह्मणान् आह्वयेने एव स्रष्ट्याचारसौकार्यानुमा-
रास्यति सम्भवे प्रातरेव निमन्त्रयेत् ।

इति निमन्त्रणसूक्तकालः ।

अथ निमन्त्रणकर्तारः ।

तत्र तावत्सद्यमेव निमन्त्रणं कुर्यात् । दाता विप्रान्निमन्त्रयेदिति देवलत्रचनात् । अशक्ये त्वन्येनापि निमन्त्रणं कारयितव्यं, तच्च साधुना पुरुषेण ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा प्रयत्नतः* ।

समामन्त्र्य द्विजान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

‘समामन्त्र्य’ निमन्त्रणाद्य प्रेषणीयान् साधून् सम्बोध्य मदीयश्राद्धोपयोगिनः सर्वान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेति प्रेषं दत्त्वा, निमन्त्रणं सम्यादयेत् । अथवा ‘समामन्त्र्य’ निमन्त्रणीयानेव सविनयमभ्यर्थनेनाभिसुखीकृत्येत्यर्थः । साधुभिरिति वज्रवचनमविवक्षितं । सर्वणं प्रेषयेदाप्तमित्येकत्वस्यापि दर्शनात् ।

यमोऽप्याह ।

साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ।

साधुभिरपि सर्वणैरेव निमन्त्रणं कारयितव्यं ।

अतएव प्रचेताः स्मृति-प्रभासखण्डयोः ।

सर्वणं प्रेषयेदाप्तं द्विजानामुपमन्त्रणे ।

सर्वणशब्दोऽत्र सजातीयोपलक्षणार्थः ।

असर्वणप्रेषणे दोषमाह नारायणः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं चक्षियाद्यैर्निमन्त्रितं ।

(१) समाहित इति ग० ।

तथैव चक्षियादीनां वृषलेन निमन्त्रितं ॥

चक्षियाद्यैरिति चक्षिय-वैश्य-मङ्करजाति-शब्दैः, 'निमन्त्रितं' परस्परया निमन्त्रणेन योजितं, 'निमन्त्रितं' उपकल्पितं, इति भाउ-लानार्य इति हरिहरः । एतस्मिन्नपि व्याख्यानं निमन्त्रितशब्दस्यासामञ्जस्यं तदवस्यमेवेति को विशेषाद्यहः । 'चक्षियादीनामिति चक्षिय-वैश्य-मङ्करजातीनां, 'वृषलेन' शब्देण । सर्वान् प्रेषयेदित्येतन्नियमसामर्थ्यात् वृषलशब्दस्यात्र भिन्नजातुपलक्षणपरत्वं मन्तव्यं । शद्राद्यन्नभोजनार्थं ब्राह्मणेन तु निमन्त्रणं क्रियमाणं दोषोऽयं शातातपस्वति-प्रभामखण्डेषुकः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितं ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितं ॥

अत्र पूर्वाक्तादेव हेतोर्ब्राह्मणशब्दस्य भिन्नात्तमजातुपलक्षणत्वं वेदितव्यं । यत्तु स्मृतिचन्द्रिकाकारणोक्तं सर्वणाभावे त्वमवर्णमपि शद्रव्यतिरिक्तं निमन्त्रणाय प्रेषयेदिति तन्नारायणप्रोक्तवचनविरोधादुपेक्षणीयं । निमन्त्रणाय च प्रेषणीयं माधुपु सर्वपु सुतश्चिद्याद्योन्तरङ्गाः । स्वयं शिष्याऽथवा सुत इति वृहस्पतिवचने विधिगत-स्तदुपदेशात् । शिष्यादपि सुतोऽन्तरङ्गः, यथैवात्मा तथा पुत्र इत्यादिदर्शनात् ।

इति निमन्त्रणकर्त्तारः ।

अथ निमन्त्रणीयब्राह्मणसंख्या ।

तत्र तावन्निमन्त्रणीयं ब्राह्मणानित्यनुवृत्तावाच देवताः ।

अयुग्मान् त्रिषमसंख्यकान् ।

इयं चाभ्युदयिकआह्वयतिरिक्तेषु आह्वेषु पित्र्यब्राह्मणसंख्या ।
आभ्युदयिके वैश्वदेविके तद्विहृतिभूतेऽन्यस्मिन् वैश्वदेवत्ये युग्मसंख्यका
एव ब्राह्मणा निमग्नणीयाः । तत्राभ्युदयिके वचनानि दर्शयिष्यन्ते । वैश्व-
देविकविषये युग्मब्राह्मणविधिं पित्र्यविषये च युग्मनिषेधमाहाङ्गिराः ।

अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा दैविके समाः ।

‘न समाः’ समसंख्यकाः पित्र्यर्थे न यास्या इत्यर्थः ।

याश्चवस्वः ।

दैवे युग्मान् यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव चेति ।

‘युग्मान्’ समसंख्यकान् ।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

पितृणामयुजः कामं युग्मान् दैवे द्विजोत्तमान् ।

एकैकं वा पितृणाञ्च देवानाञ्च स्वशक्तिः ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृणामयुजोयुग्मान् देवानामिच्छया द्विजान् ।

देवानामेकमेकं वा पितृणाञ्च नियोजयेत् ॥

अथ यथाशक्त्युग्मान् पित्र्य इत्युक्तेष्वेकैकस्य पित्रादेः शक्ति-
मतापि नवभ्योऽधिका न निमग्नणीया इत्याह गौतमः ।

नवावरान् भोजयेद्युजोवा यथोत्साहमूर्धन्विभ्यो गुणवन्तमिति ।

नवभ्यः संख्याधिक्येन वगः वरिष्ठा दशादिसंख्यकाः तद्भूतिरिक्ता

अवराः इत्यर्थः ।

मन्वेतदनुपपन्नं प्रतिषेधपक्षे तावन्नञ्जः क्रियास्रयित्वाद्वग्नन्देना-
शक्त्यास्तमासानुपपत्तिः पर्युदासास्रयणेऽपि नवशब्दोच्चावधिवचनः,

स च साक्षात् अवधिमद्वचनेनैवाश्वेतुं शक्यः । न चावरणशब्दोऽवधिम-
द्वचनः । अथ मञ्जुसमासान्तर्गतस्य वरणशब्दस्यावधिमद्वचनत्वं । तन्न ।
तथा सति सापेक्षत्वाद्वरणशब्दो न मञ्जा समस्येत । न च नवभ्योन्युनस-
ख्याभिधाने विवक्षितेष्वेवंविधसमासानुपपत्तावरणशब्दप्रयोग एव न
स्यादिति वाच्यं । निरवयवस्यैवावरणशब्दस्य तथाभिमतत्वात् । उच्यते ।
असुर्यम्यथादिवत्प्रतिषेधकस्यापि मञ्जुः समासोद्भूयते पर्युदासपक्षेऽपि
नित्यसापेक्षत्वात्प्रवाधिकादिशब्दवदुपपद्यत एव समासः । तानेताव-
वावरणानेकैकस्य पित्र्यादेः स्थाने भोजयेत् । प्रत्येकमेव देवतानामव्यञ्ज-
मानविवरिधष्ठानापेक्षित्वात् ।

नवावरेष्वपि संख्याविशेषार्थमाह अयुज इति । 'अयुजः' विषम-
संख्याम् । तेनैकैकस्य स्थाने नव सप्त वा पञ्च वा त्रीन् वैकैकं वा निम-
न्त्रयेत् । ततश्चैकैकस्मिन् पित्र्यप्रयोगे उक्तमपत्ते सप्तविंशतिः सप्तविं-
शतिः सप्तदश, मध्यमपत्ते एकविंशतिरेकविंशतिः, किञ्चिद्द्वीनपत्ते
पञ्चदश पञ्चदश, द्वीनपत्ते नव नव, द्वीनतरपत्ते चयस्त्रयः, द्वीनतम-
पत्ते एकैक इति ।

अतिमष्टद्वं प्रत्यधिकाभ्यनृजानार्थमाह. 'वा यथोत्साहमूर्धमिति ।
'उत्साहः' शक्तिः, सा चेत् तर्हि 'ऊर्ध्वं' पूर्वोक्तसंख्याया उपरिष्ठान् ।
ततश्च यथाशक्त्यधिकानपि भोजयेदित्युक्तं भवति । यत्र पित्रादिच-
यस्थाने एकस्यैव निमन्त्रणं तत्र गुणविधानार्थमाह, 'चिभ्योगुणवन्म-
मिति । पित्रादिचयस्थार्थे 'गुणवन्तं' अध्यात्मविद्यादिमर्वात्कृष्टगुणदुर्गं,
भोजयेत् । अत्र ब्राह्मणवाङ्मन्येऽपि सत्क्रियादेव-काल-शौचगुणवद्-
ब्राह्मणसम्पादनसमर्थेन सष्टद्वतमेन यजमानेन पित्रादिवर्गे सप्त-

विंशतिः मातामहादिवर्गे सप्तविंशतिरित्यमावास्यादौ चतुःपञ्चाशद्-
 ब्राह्मणाः सम्पादनीयाः। सुमष्टद्वतरेण तु पित्रादिवर्ग एकविंशतिः
 मातामहादिवर्गे चैकविंशतिरित्येवन्द्विचत्वारिंशत्सम्पादनीयाः। सुस-
 मष्टेन तु पित्रादिवर्गं पञ्चदश मातामहादिवर्गं पञ्चदशेत्येवं त्रिंश-
 त्सम्पादनीयाः। सष्टेन तु पित्र्यद्वयेष्टादश। मध्यमसमष्टिना तु
 षट्। दरिद्रेण द्वौ। दरिद्रतमेन त्वेक इत्येवं सम्पादनीयाः। अत्रो-
 त्तमादिपक्षेषु यथौचित्यं क्रमेण दशाष्ट-षट्चतुर्द्विकसंख्या वैश्वदेविका-
 ब्राह्मणा निमन्त्रणीयाः। तत्र वैश्वदेविकैकब्राह्मणपक्षः, पित्र्यक-
 ब्राह्मणपक्षः। इयं च वैश्वदेविकब्राह्मणसंख्यामावास्यादिश्राद्धेषु वैश्वदे-
 विकतन्त्रानुष्ठानपक्षे वेदितव्या। पृथग्वैश्वदेविकानुष्ठानपक्षे तु द्वैगुण्ये-
 नेति। यदा तु दरिद्रतमेन यजमानेन ब्राह्मणानलभमानेन वा
 पित्र्यद्वयेऽप्येक एव ब्राह्मणानिमन्त्र्यते तदा वैश्वदेविकामने देव-
 तार्चान्दर्भषट् वा निवेश्य तत्पुरस्तात्पात्रोद्धृतमन्त्रं वैश्वदेवोद्देशेन
 त्यक्त्याग्नौ प्रास्येद्ब्रह्मचारिणे वा निवेदयेत्।

अत्र पित्रादेरेकैकस्य स्थाने सप्त सप्त पञ्च पञ्च वा निमन्त्र-
 णीया इत्येतौ पत्रावाह पैठीनसिः।

श्वः श्राद्धं करिष्यामीति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पक्ष वा
 ओत्रियान् निमन्त्रयेदिति।

अन्ये तु गौतमवचनमेवं व्याचक्षते। नव अवराः संख्यया कृत्वा
 न्यूनाः येषु ते नवावराः, तद्गुणसंविज्ञानो वज्रमौहिः। तेन
 नवप्रमृत्त्ययुजो भोजयेदित्युक्तं भवति। इयं च पित्रादित्रयस्थाने
 भोजनीयानां ब्राह्मणानां मिलितानां संख्या। ततश्चैकैकस्य पित्रादेः

स्थाने त्रिषु त्रिषु निमन्त्रितेषु सङ्कलनया नव ब्राह्मणाः सम्पद्यन्ते । स चायमवरः पक्षः । पञ्चसु पक्षसु तिमन्त्रितेषु सङ्कलनया पञ्चदश सम्पद्यन्ते । स एव पूर्वोक्तपक्षापेक्षया मध्यमः । तथा सप्तसु सप्तसु निमन्त्रितेषु सङ्कलनया एकविंशतिः सम्पद्यते । अथच प्राचीनपक्षद्वयोत्तमः । ब्राह्मणनवकपक्षमवरत्वेनाभिधानस्य तदुत्तरं मध्यमोत्तमाख्यं पक्षद्वयमेवाभिमतमिति गम्यते । ततश्च 'समृद्धतमेनाप्येकविंशतेः परतो न निमन्त्रणीया इति मिथ्यति । अत्ररपक्षानुष्ठानेऽप्यनमर्थे प्रत्याह, 'अथजोवा यथोत्साहमिति । अत्र पदार्थस्तु यथाव्याख्यातः । अनेन ऐकैकस्य स्थाने एकैक इत्येवं त्रयः सर्वेषां ऐक एवेत्युक्तं भवति । यदि पुनः आडुकाले गुणवान् कश्चिदागच्छेत्तदा तं चतुर्थमर्षतिथिरूपेण आडुयोरूपेण वा भोजयेदित्याह, 'ऊर्ध्वं त्रिभ्योगुणवन्तमिति ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारमतेन पौठीनमिवचनस्यैवं व्याख्या । तद्यथा सप्तपञ्च वेति पितृक-वैश्वदेविकब्राह्मणानां मिलितानां संख्या । अस्यैव वाक्यस्यान्यभागे प्राङ्मुखान् वैश्वदेवान्पर्वशयंतिपितृन् दक्षिणपूर्वैर्गणस्य-भिधानात् । अत्र पक्षसंख्यापक्षे द्वौ देवे त्रयः पितृ इति विभागो द्रष्टव्यः । द्वौ देवे पितृकृत्ये त्रीनित्यादिवचनदर्शनात् । सप्तसंख्यापक्षे तु चत्वारो देवे त्रयः पितृ इति विभाग ऊर्ध्वः । ननु द्वौ देवे पक्षपितृकृत्य इति विभागोहः कस्मान्न भवति । अनुपपन्नत्वान्न भवति । तथा हि देवे युग्मानयुग्मान् यथाशक्ति पितृ एकैकस्येति कात्यायननपितृये एकैकस्य यथाशक्ति अयुग्मानिति वदता पितृ-पितामह-प्रपितामहानां प्रत्येकमयुग्मब्राह्मणकल्पनं न पुनः समुदायस्येति दर्शितं ।

ततश्च पञ्चानां समं स्यादश्रुतित्वादिति न्यायेन प्रत्येकमथुग्नसंख्यायाः
समो विभाग ऊहनीयः । न च पित्रादिषु त्रिषु पञ्चानां समतया
विभागः सम्भवति, सम्भवति तु चयाणां । तस्माच्चत्वारो देवै चयः
पित्र्य इति विभागः कार्य इति ।

पित्र्यादेरेकैकस्य स्थाने चयस्तयोनिमन्त्रणीया इत्येतं पञ्च-
माहाश्रुत्यायनः ।

अथातः पार्वणे आद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे वा ब्राह्म-
णान् श्रुत-शील-वृत्तसम्यन्त्रानेकेन वा काले ज्ञापितान् स्नातान्
हृतवर्ष्हीचानाचाम्नानुदङ्मुखान् पूर्वं विष्टेभ्यो देवेभ्यः पितृषुदुपवेष्टै-
कैकस्य द्वौ द्वौ चोस्तीन् वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषां
पिण्डैर्व्याख्यातं काममनाद्ये ।

‘अथशब्दः आनन्तर्यार्थः । ‘अतःशब्दो हेत्वर्थः, यस्मादुक्तं आद्ध-
मसौ दद्युरिति अतः पिण्डपितृयज्ञानन्तरं पार्वणादिआद्धचतुष्टय-
विधिं वक्ष्यामीति शेषः । पर्वशब्देनामावासोच्यते तत्र भवं ‘पार्वणं’ ।
कर्मशब्देन काम्यमानं पुत्रादिरूपफलं तज्जाभोपायभृतं ‘काम्यं’ । आभ्यु-
दयः पुरुषार्थश्रौत-स्मार्त्तकर्मरम्भः गर्भाधानादयः संस्काराश्च तेषाम-
ङ्गभृतं ‘आभ्युदयिकं’ । एक एवेद्दिष्टो यस्मिंस्तत् ‘एकोद्दिष्टं’ । ‘वाञ्छन्-
समुच्चये । श्रुतशीलवृत्तानि प्रागेव व्याख्यातानि । श्रुतादित्रयसमुदा-
येनोपेतान् ब्राह्मणांस्तदलाभे त्वेकेन श्रुतादिना गुणेनोपेतान् । ‘काले’
पूर्वद्युसददर्शा, ‘ज्ञापितान्’ निमन्त्रितान्, ‘स्नातान्’ समावृत्तानामुपेतान्
वा । अहरहः स्नायादिति सामान्यस्यैवाश्रवणस्य प्राप्तत्वात्तदुपहृष्टं तैसा-
भ्यङ्गादियुक्तस्य तस्य प्राप्त्यर्थं । ‘हृतवर्ष्हीचान्’ प्रयोगकाले आद्धकर्त्ता

कृतपादप्रवाहनात् । 'आवाहनात्' कृताचमनात् । सामान्यस्यैव भोजने
प्राप्तस्याचमनस्य आहुताङ्गत्वात् पुनर्वचनं । तेन प्रमादान्दकरणे प्राथ-
स्थितं कर्तव्यं । 'पूर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्य इति वैश्वदेविकान् पूर्वमुपवेश्य
तदनन्तरं, उदङ्मुखान् उत्तराभिमुखोपवेशनीयान् पितृब्राह्मणानुप-
वेश्य 'पितृवत्' पितृतुल्यवयस्कान् दृष्टु-दृष्टुतर-दृष्टुतमानित्यर्थः, अथवा
'पितृवत्' पित्रादिकमेव । एकैकस्य पित्रादेः स्थाने द्वौ द्वौ ब्राह्मणौ,
एतच्चाभ्युदधिकआहुविषयं । उपक्रमे आभ्युदधिकस्याप्युपशेषात् ।
अमावास्यादिआहुते पित्रादेरेकैकस्य स्थाने एकैकं चीन् चीन् उपवेश-
येत् । फलभूयस्त्वकामस्त्वधिकानपीत्याह, 'दृष्टौ फलभूयस्त्वमिति,
'दृष्टौ' ब्राह्मणसंख्याधिक्ये, 'न त्वैकं सर्वेषां पिष्टीत्याख्यातं' यथा सर्वेषां
पितृणामेकः पिष्टो न दीयते किन्तु प्रतिपुरुषमेकैको दीयते तथा
ब्राह्मणोऽपि प्रतिपुरुषं निमन्त्रणीयः न सर्वार्थमेकमिति । एतमपि
पक्षं सपिण्डीकरणव्यतिरिक्ते आहुतेऽभ्युजानाति । 'काममनाद्य इति
आद्यादन्स्मिन् आहुते सर्वेषां स्थाने काममिच्छया एकमपि ब्राह्मण-
मुपवेशयेत् । पार्वणधर्मिकाणां आहुतानां आद्यं सपिण्डीकरणं तस्मा-
दन्यत् 'अनाद्यं' । अथवा अथमाह्वानरुभावोऽनाद्यं ऽस्मिन् सति ।
यदा अनाद्यं साहाय्यनीयद्रव्यवजितं आसद्रव्यकं आहुमपीत्यर्थः ।

एकैकस्य पितृवर्गस्य स्थाने एकैकः एकैकस्मिंश्च देविके एकैक इति
पितृवर्गद्वयं वैश्वदेविकद्वयवत्यमावास्यादिआहुते चत्वारो ब्राह्मणा नि-
मन्त्रणीयाः इत्येव परमाहोचनाः ।

ब्राह्मणास्त्रिमन्त्रयेत्तुरवरानिति ।

वैश्वदेविकतन्त्रतामाश्रित्य आहुद्वये त्रयो निमन्त्रणीया इत्याह

मनुः ।

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा आद्भुक्तमण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयीत अवरान् सम्यक् विप्रान् यद्योदितान् ॥

सम्यक् निमन्त्रयीतेत्यन्वयः ।

मनु देवे युग्मान् दैविके समा इत्यादिवचनविरोधात् कथं वैश्वदेविकद्वयार्थमेको ब्राह्मण इति युज्यते । मैवं । एकैकमुभयत्र वेत्यनेन अयुग्मासु संख्यासु वैश्वदेविके एकत्वस्याप्यनुज्ञातत्वात् । अतो देवे युग्मानीत्यादीनि वचनानि एकैकमुभयत्र वेत्यसु पक्षं परिगृह्य व्यवतिष्ठन्ते । अत्र केचित् अवरानित्येकैकस्य स्थाने एकैक इत्येवं पित्रादिचयस्य ब्राह्मणचयविधानमेतदित्याहुः । तदयुक्तं । द्वौ देवे पितृद्वयस्य त्रीनिति स्तोत्रे पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । एतद्दोषपरिहारार्थमेकैकस्य पित्रादेस्त्रीन् स्त्रीनिति स्मृतिषड्त्रिकाकारो व्याख्यातवान् तदध्याहारद्वयमस्त्रीमसत्त्वादसमञ्जसं ।

पित्रादीनां षष्ठामपि स्थाने एक एव ब्राह्मण इत्येवं पक्षमाह देवसः ।

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं आद्भुक्त्वाचरेत् ।

षड्ध्यान्दापथेत्सस्त्री षड्भ्योदद्यात्तथासनं ॥

वसिष्ठस्मृति—कूर्मपुराणयोः ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगं ।

श्रुत-श्रील-वृत्तसम्यक् सर्वालक्षणवर्जितमिति ॥

श्रुत-श्रील-वृत्तानि पूर्वमेव व्याख्यातानि । 'अलक्षणानि' कुम-
खिन्त्रिचादीनि, तैर्वर्जितं ।

अस्मिंश्च पक्षे वैश्वदेविकनिर्णयमाह स एव ।
 यद्येकं भोजयेत् आहुते देवं तत्र कथं भवेत् ।
 अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥
 देवतायतने कृत्वा ततः आहुतं प्रवर्त्तयेत् ।
 प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु दद्यादा ब्रह्मचारिणे ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते ।
 पितृणां ब्राह्मणे योज्यो देवे त्वग्नि^(१) नियोजयेत् ॥

ब्रह्मोऽप्याह ।

भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पक्कपावनं ।
 देवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥
 देवे वैश्वदेविकस्थाने नैवेद्यं पात्रे समुद्धृतस्यान्नस्य तदुद्देशेन
 त्यागं कृत्वा पश्चात्तस्य ब्राह्मणस्य परिवेष्टितमन्नं पिबुद्देशेन त्यजेत् ।
 अत्र चतुरवरान् चवरानित्यादिवचनाच्च निर्णयसमर्थवचनमाह
 वृद्धवसिष्ठः ।

आहुदयं करिष्यंस्तु दक्ष वा चतुरोऽथवा ।
 चीन् वा निमन्त्रयेदिप्रानेकं वा ब्रह्मवादिनं ॥
 अत्रैकैकस्मिंश्चाहुते दद्यादीनां समोविभागः कर्त्तव्यः ।

तमेवाह धर्मः ।

पशुभिः पशुभिर्विप्रैः दाभ्यां दाभ्यामथापि वा ।
 आहुतं देयं पिभिर्वा स्यादेकेनैवाद्य वा पुनरिति ॥

(१) देवेभ्योऽपि ग० ।

पशुनामप्यनामरो विभागः । अथः पित्र्ये द्वौ दैवे दयोश्च
एकः पित्र्ये एको दैव इति वेदितव्यं ।

तदुक्तं कूर्मपुराणे ।

द्वौ दैवे प्राप्नुसौ पित्र्ये अथश्चोदपुत्रास्तथा ।

एकैकं तत्र दैवन्तु पित्र्य-मातामहेष्वपि ॥

वृहस्पतिरपि ।

एकैकमथ वा द्वौ चीन् दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

सत्क्रियाकालपात्रादि न प्रस्येत विस्तरात् ॥

दैवे पित्र्ये च कर्मणि एकैकं वा भोजयेत् ।

एकं दैवे एकं पित्र्य इत्यर्थः । 'द्वौ चीन् वा' द्वौ दैवे चीन् पित्र्य
इत्यर्थः । सर्वेषां ब्राह्मणसंख्याविकल्पानां मध्ये एतावेव कल्पौ सत्क्रि-
याद्यविघातकत्वात् प्रस्यताविति विस्तरनिन्दाभिप्रायः ।

अथमेवार्थो व्यक्त उक्तो वसिष्ठेन ।

द्वौ दैवे पित्र्ये चीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्समृद्धेऽपि विस्तरन्तु विवर्जयेत् ॥

मनु-ज्ञाततप-बौधायन-स्मृति-पद्मपुराणेष्वप्युक्तः ।

द्वौ दैवे पित्र्ये चीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्समृद्धेऽपि न प्रस्येत विस्तरे ॥

चीनिति प्रत्येकं चीन्स्त्रीनिति । एकैकमिति एकस्य पित्र्यादेरेकै-
कमिति यस्मिन्धातिघिना व्याख्यातं तदध्याहारदोषोद्भावनेन प्रागेव
निरस्तं । अद्यप्येकैकमुभयत्र वेत्ययं विधिरेव न भवतीति तेनैवोक्तं तन्तु
ब्रह्मप्रभृतिभिर्निबन्धकारैः पराकृतमित्यस्माभिर्नाद्रियते । 'सुस-

मृद्धेऽपि' अत्यर्थमाद्योपि, 'न प्रसज्येत' न प्रवर्त्तत, विस्तरे । न चाय-
मद्दृष्टार्था विस्तरप्रतिषेधः, किन्तु सत्क्रियादिसम्बन्धविधातार्यः ।
अतएव सत्क्रियादिविधातकत्वेन विस्तरनिन्दा तेषु कूर्मपुराणोक्ता ।

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्बद्धं ।

पश्चैतान् विस्तरेऽहन्ति तस्मात्सेहेत विस्तरं ॥

'सत्क्रिया' अन्नसंस्कारविशेषः, ब्राह्मणानां मनोवाकायकर्मभिः परि-
तोषातिशयजननं वा । 'देशः' दक्षिणाप्रवणादिः, अवकाशवान् वा
उष्णत्वादिगुणयोगी । 'कालः' कुतपापराहादिः । 'शौचं' यत्रमानब्रा-
ह्मणप्रेष्यगतमुक्तलक्षणं शुचित्वं । 'ब्राह्मणसम्बद्धं' गुणवद्ब्राह्मणस्वाभः ।
एतान् पञ्च पदार्थान् 'विस्तरः' ब्राह्मणबाहुल्यं, 'हन्ति' नाशयति । तस्मात्
'नेहेत' न कुर्यात् । यस्तु ब्राह्मणबाहुल्येऽपि सत्क्रियादिसम्बन्धमर्थः
स गौतमादिवचनोक्तं प्रथमकल्पिकं विस्तरपक्षमेवाश्रित्य आह्वं कुर्यात् ।

अतएव ब्रह्मपुराणे देश-कालादिसम्बन्धमर्थं प्रत्येव संक्षेपप-
क्षोभिहितः । मौननाम्नादिदोषबहुत्या च विस्तरनिन्दा कृता ।

तथाहि ।

देश-काल-धनास्वाभादेकैकमुभयत्र वा ।

शेषान् विज्ञानुसारेण भोजयदन्त्यवेगमि ॥

यस्माद्ब्राह्मणबाहुल्यादोषो बहुतरो भवेत् ।

आहुनाम्नो मौननाम्नः आहुतन्वस्य विस्तरितः ॥

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शो निन्दा दातुर्न भोक्तृषु ।

वितण्डया परीवादो जल्पस्यैव पृथग्विधाः ॥

ब्राह्मणबाहुल्ये यस्मादेते दोषाः सम्भवन्ति तस्मादेतदोषपरिहारा-

समर्थेनोभयत्रैकैक एव भोजनीय इत्यर्थः। शेषानभ्यागत-प्रतिवेश्यादी-
नवश्वभोजनीयान् आङ्गानन्तरं भोजयेत् । आङ्गदेशादासायमुच्छि-
ष्टानि नापसारणीयानीति वक्ष्यते, ततश्च आङ्गदेशस्योच्छिष्टावरुद्ध-
त्वादन्वेष्यनीत्युक्तं ॥

इति निमन्त्रनीयब्राह्मणसंख्या ॥

अथैवं निरूपितेषु कालादिषु निमन्त्रणे निरूपणीये प्रथमामुष्टे-
यत्वात्तत्पूर्वकालकृत्यं प्रतिपाद्यते ।

तत्र वाराहपुराणे ।

वस्त्रशौचादिकर्त्तव्यं श्वः कर्त्तास्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

पित्रादिस्तथाहमंस्मरणयत्नेन तिथिर्दधे आङ्गार्हतिथिसंशोधनेन च
'श्वः' परेशुः, आङ्गस्याहं कर्त्ता भविष्यामीति निश्चित्य आङ्गकर्त्ता वस्त्र-
शौचादिकं कर्त्तव्यं । अत्र धौतवस्त्रः सदा भवेदिति वचनात्तद्दिनोप-
योगिवस्त्रक्षालनस्यार्थप्रप्तत्वाद् वचनार्थकं । उत्तरदिनोपयोगिनाम-
पि वस्त्राणां शौचविधानं न युज्यते ।

काषायं मलिनं वस्त्रं कौपीनञ्च परित्यजेत् ।

अधौतं कारुधौतञ्च पूर्वद्युर्धौतमेव चेति ॥

भविष्यत्पुराणे आङ्गकर्त्तुः पूर्वधौतवस्त्रपरिधाननिषेधात् । अतो
वस्त्रशौचादीत्यतद्गुणसंविज्ञानो वक्तव्यः । आदिशब्दस्य प्रकार-
वचनः । तेन आङ्गोपयोगिसम्भारसम्पादनभाण्डमेलनशोधनादि
सह्यते । आङ्गभूमिं परिगृह्य मृद्धोमश-गोमूचैः तामुपसृज्य समी-
कृत्य आङ्गार्हान् विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

एतच्च व्याख्यातमर्थं स्फुटमाहोचनाः ।

तच्च गोमयोदकैर्भूमिभाजनभाण्डब्रौचं कृत्वा सः कर्त्तास्तीति
ब्राह्मणाग्निमन्त्रयेत्तुरवरान् । अनुपहतानां भूमिभाजनादीनां गोम-
योदकैः कर्मार्थं संस्कारं कुर्यात् । उपहतानान्तु तैस्तेर्द्रव्यशुद्धिप्रकर-
णोक्तैर्लौकतोऽवगतसामर्थ्यैश्च द्रव्यैः शुद्धिं विधाय संस्कारं कुर्यात् ।

‘भाजनानि’ भोजनसाधनान्यर्थादिमाधनानि च । ‘भाण्डानि’
पाकार्यानि पिठराणि । एतच्चान्यत्र वक्ष्यमाणं सर्वं कृत्वा ब्राह्मणाग्नि-
मन्त्रयेत् । ‘चतुरवरान्’ चत्वारः अवरा येषान्ते चतुरवराः । एतच्च
निमन्त्रणौयसंख्याप्रकरणे विवृतं ।

आह देवलः ।

सः कर्त्तास्तीति निश्चित्य दाता विप्राग्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तजने गृहे ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ।

अज्ञातौनसमानर्षिनियुग्मानात्मशक्तिनः ॥

यदि पूर्वद्युर्निमन्त्रणं कुर्यात्तदामिषेण मासेन रक्षितं ‘सकृत्’ एक-
वारं, भुक्त्वा कुर्यात् । एतच्चानुपवामदिनविषयं । उपवामदिने त्वभुक्त्वापि
कुर्यात् । निमन्त्रणात् पूर्वं भोजने सकृत्त्वविधानात् आरभ्य न भोजन-
माममापनादित्यापस्तम्बेन निमन्त्रणादूर्ध्वं भोजननिषेधाच्च तद्दिने
द्वितीयभोजनं न कर्त्तव्यमिति निश्चीयते । पूर्वद्युर्निमन्त्रणस्य तद्दिने
सकृन्निरामिषभोजनमङ्गमिति महाणैवप्रकाशकारः । तस्मिन्ने तु
भोजनस्यावश्यकत्वादुपवामदिनेऽवघाणं विधेयं । त्रिविधादावपि निम-
न्त्रयितरि यजमानस्यैव तन्नि्यमानुष्ठानं तस्मिन्नि्यतयैव श्रूयमाणत्वात्

‘सर्वभुक्तजने गृहे’ सर्वे भोज्या गृहजना मुक्ताः कृतभोजना यस्मिन्
 गृहे तत्तथा । गृहशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वान्निमन्त्रणदिने स्वगृह एव
 भोक्तव्यमिति गम्यते । यत्तु आहुदिने विहितं निमन्त्रणं तद्भुक्तैवा-
 भुक्तजने च गृहे विध्यन्तरानुसाराद्विधेयं । ‘अज्ञातीन्’ भिन्नगोचान् ।
 ‘असमानर्पिन्’ भिन्नप्रवरान् । ‘अयुग्मान्’ विषमसंख्यकान् । निमन्त्र-
 णात्पूर्वक्षणकृत्यमाह, ‘सः कर्त्तास्मीति निश्चित्येति शोभते आहु-
 महङ्करिष्य इति ‘निश्चित्य’ दृढमध्यवस्य सङ्कल्पं कृत्वेत्यर्थः ।
 सूक्तकश्चैतत्पूर्वलिखिते पैठीनसिवचने ।

तद्यथा । सः आहुं करिष्यामीति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पञ्च
 वा आचियान्निमन्त्रयेदिति ।

अचाचारानुसाराद्यज्ञोपवीती विष्णुस्मरणपूर्वकं प्राणायामत्रयं वि-
 धाय प्राचीनावीती देशकालानुकीर्त्तनपुरःसरं सङ्कल्पवाक्यमुच्चारयेत् ।
 तद्यथा ।

इह पृथिव्यां जम्बुद्वीपे भारतवर्षे कुमारिकाखण्डे प्रजापतिसेने
 दण्डकारणे अमुकस्मिन् प्रदेशे इत्यादिदेशमनुकीर्त्त्य ॐ अद्य ब्रह्मणे
 द्वितीयपराङ्गे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवश्वतमन्त्रान्तरं ऋष्याविंशतितमस्य
 कल्पियुगस्य प्रथमचरणे इत्यभिधाय प्रभवादिर्षवत्सरपञ्चकात्मकर्म-
 वान्तरयुगमनुकीर्त्तयेत् । तानि च युगानि द्वादशैवमाहुः ।

वैष्णवं प्रथमं तच्च वार्हस्पत्यं ततः परं ।

ऐन्द्रमाग्नेयमेतस्मादाह्विर्ब्रह्मं च पैतृकं ॥

वैश्वदेवश्च सौम्यश्च प्राजापत्यश्च माहृतं ।

आश्विनं भाग्यमित्येवं युगानि द्वादशैव हीति ॥

ततः श्वः संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरोदावत्सरेषु वर्त्तमानं
 युगमनुकौर्त्थं वर्त्तमानसंवत्सरायनर्तु-मास-पक्ष-तिथि-वार-नक्षत्रयो-
 ग-करण-कुतपादिकास-नामानि सप्तम्यन्तानि संकौर्त्थं अथ पार्व-
 णश्राद्धानामधेयकर्मणि अमुकगोत्रा अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहा
 अमुकामुकशर्मणः सपत्नीका वसु-रुद्रादित्यरूपा अमुकगोत्रा अस्म-
 न्मातामह-प्रमातामह-रुद्रप्रमातामहाः अस्मन्मातामहमातुः पिता-
 महमातुः प्रपितामहा इति वा अमुकामुकशर्मणः सपत्नीका
 वसुरुद्रादित्यरूपा अग्निश्च सोमशेत्येताः प्रधानदेवताः पूरुरवो-
 मारुतःसंज्ञका विश्वेदेवाः अङ्गदेवता यथोक्तलक्षणं अन्नं इविर्मास्यण-
 आहवनीयार्थं अमुकगोत्राणामस्मत्पितृणाममुकशर्मणां सपत्नीकानां
 वसुरूपाणाममुकगोत्राणामस्मत्पितामहानाममुकशर्मणां सपत्नीका-
 नां रुद्ररूपाणाममुकगोत्राणामस्मत्प्रपितामहानाममुकशर्मणां सप-
 त्नीकानामादित्यरूपाणां तथा अमुकगोत्राणामस्मन्मातामहानाममु-
 कशर्मणां सपत्नीकानां वसुरूपाणाममुकगोत्राणामस्मत्प्रमाताम-
 हानाममुकशर्मणां सपत्नीकानां रुद्ररूपाणाममुकगोत्राणामस्मद्रुद्र-
 प्रमातामहानाममुकशर्मणां सपत्नीकानामादित्यरूपाणां पृथग्वैश्वदे-
 विकसहितं सपिण्डनिर्वापं पार्वणश्राद्धद्वयं पितृप्रिकामोऽहं करिष्ये
 इति सङ्कीर्त्तयेत् । अन्यकर्तृके तु श्राद्धेऽस्मच्छब्दम्याने यजमानश्चः
 प्रयोक्तव्यः । अग्नीकरणदेवताधिक्ये तु यावद्देवतं देवतानुकीर्त्तनं । वैश्व-
 देविकतन्त्रपक्षे तु वैश्वदेविकसहितमित्यनुकीर्त्तनीयं । अपिण्डके तु
 पिण्डनिर्वापरहितमिति वाच्यं । एवं सङ्कल्पं विधाय निमन्त्रणमारभेत ।

इति निमन्त्रणपूर्वकालकृत्यं ।

अथ निमन्त्रणेति कर्त्तव्यता ।

तत्र चमत्कारखण्डे ।

तथैवामन्त्रथेद्दिप्राप्तान् विद्वान्मृपसत्तम ।

आह्वार्यं श्रद्धया युक्तः प्रसादः क्रियतामिति ॥

प्रचेतः स्मृति-प्रभासखण्ड-भविष्योत्तरेषु ।

हतापसव्यः पूर्वेषुः पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।

भवद्भिः पितृकार्यं श्वः सम्पाद्यं नः प्रसीदत ।

सव्येन वैश्वदेवार्थान् प्रणिपत्य निमन्त्रयेत् ॥

‘हतापसव्यः’ हतप्राचीनातीतः, ‘पूर्वेषुः’ आह्वदिनात् पूर्वदिने, ‘पितृन्’ पित्रर्थान् ब्राह्मणान्, ‘पूर्वं’ वैश्वदेविकब्राह्मणेभ्यः पुरस्तात् । अत्र पित्र्यब्राह्मणान् प्रतिनिमन्त्रयितुरभ्यर्चनवाक्यं ‘भवद्भिः पितृकार्यं श्वः सम्पाद्यं नः प्रसीदतेति । अत्र यजमानस्येत् स्वयं निमन्त्रणकर्त्ता तदैवं प्रयोगः । ॐ श्वः करिष्यमाणे आह्वे भवद्भिस्त्वय्यमानहविराधारत्वेनाहवनीयस्थाने भृत्वास्माकं पितृकार्यं सम्पादनीयं इत्येतस्मिन्नर्थे प्रसादङ्कुरतेति । यजमानप्रेषितश्चेन्निमन्त्रणकर्त्ता तदास्माकमित्यस्य स्थानेऽमुकस्य यजमानस्येतिपदं प्रयुज्य श्वेत् तथैव वाक्यं प्रयुञ्जीत । एवमभ्यर्चनेन ब्राह्मणान् सम्प्रसादनपूर्वकमुन्मुखीकृत्य निमन्त्रणवाक्यं प्रयोक्तव्यं तद्यथा श्वेऽस्य वा करिष्यमाणे अमुकगोचस्यामुकशर्मणेऽस्मत्पितृर्चयमानपितुर्वा सपत्नीकस्य वसुरुपस्य आह्वे श्वणः क्रियतामिति पैतृके निमन्त्रणे, ॐ अमुकगोचस्यामुकशर्मणेऽस्मत्पितामहस्य यजमानपितामहस्य वा सपत्नीकस्य रुद्ररूपस्येति पैतामहे, ॐ अमुकगोचस्यामुकशर्मणेऽस्मत्प्रपिताम-

हृत्प्रयजमानप्रपितामहस्य वा सपत्नीकस्यादित्यरूपस्येति प्रपितामहे,
एवमेव गोचाद्युच्चारणं कृत्वा मातामहाद्यर्थानां निमन्त्रणं कृत्वा एवं
पित्रर्थान्निमन्त्रान्तरं मध्येन मध्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतेन विस्त्रिष्टः
सन्निमन्त्रणकर्त्ता वैश्वदेवार्थान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । तत्र च पितृ-
कार्यशब्दस्थाने वैश्वदेविकार्थशब्दं निधाय पूर्ववत् प्रसादनवाक्य-
मुच्चार्य देवे क्षणः क्रियतामिति निमन्त्रणवाक्यं प्रयोक्तव्यं । ततः
पित्र्यैवैश्वदेविकैश्च ब्राह्मणैः ॐ तथेति निमन्त्रणभ्युपगमवाक्यमुच्चार-
णीयं । अथ भूयोऽपि प्राप्नोतु भवानिति निमन्त्रयिषोक्ते प्राप्त्वानीति
निमन्त्रणीयेन प्रयोक्तव्यं । एतन्नोभयेषां निमन्त्रणं नमस्कारपूर्वकं
कर्त्तव्यं ।

तदेतत्सर्वमुक्तं नागरखण्डे ।

ब्राह्मणानां गृह्यज्ञानं तान् प्रार्थ्य विनयान्वितः ।

अमुकस्य त्वया आहुते क्षणे वै क्रियतामिति ॥

वदेदभ्युपगच्छेद्यु विप्रस्यैवं तथेति च ।

भूयोऽपि व्याहरेत् कर्त्ता तं प्राप्नोतु भवानिति ।

द्विजस्तु प्राप्त्वानीति विधिरेष निमन्त्रणे ॥

अत्र पित्रर्थानां ब्राह्मणानां पूर्वं वैश्वदेविकानां पश्चान्निमन्त्रणमि-
त्युपक्रमः प्रतिपादितः सचानुपपन्न इव लक्ष्यते । यतोनिमन्त्रयेदित्य-
नुवृत्तौ क्रमान्तरमुक्तं वार्द्धस्यत्यस्यति-भविष्योत्तरयोः ।

उपवीती ततो भूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।

अपमयेन पित्र्येऽथ स्त्रियं त्रिष्वोऽथवा सुत इति ॥

‘उपवीती’ मध्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतेः, भूत्वा, ‘द्विजोत्तमान्’

द्विजेश्वनृचानत्वादिभिर्गुणैः प्रशस्ततरान् 'देवतार्थं' वैश्वदेविककर्माद्यं
पूर्वं निमन्त्रयेत् । 'अथ' अनन्तरं 'अपसव्येन' दक्षिणस्कन्धस्थितेन
ब्राह्मसूत्रेण, तथा युक्तः, भूत्वा 'स्वयं' आहुताधिकार्यैव, तत्प्रेषि-
तस्तदीयः सुतः शिष्यो वा ब्राह्मणोक्तमान् 'पिश्ये' पितृ-पिताम-
हादिदेवत्ये कर्मणि, निमन्त्रयेत् । अनेन च वैश्वदेविकानां पूर्वं
पिश्चाणान्तु पश्चान्निमन्त्रणमुक्तं, कथं पाटकमादिति चेत् । तन्न ।
प्रचेतोवाक्यगतेन श्रौतेन तदाधात् । अथाद्यशब्दावगतानन्तर्यात्मकम
इति चेत् । तदपि न । अथ शब्दस्थानेकार्थत्वादर्थान्तरत्वेनाप्युपपत्तेः ।
अथापेक्षितविध्यनुपहानन्तर्यार्थत्वं मन्यसे । तन्न । प्रचेतोवाक्यगतश्री-
तकमविरोधपरिहारार्थमद्यशब्देऽर्थान्तरपरत्वस्यैवापेक्षितत्वात् ।

ननु तथापि कथं पिश्चाणां पूर्वं निमन्त्रणं । यतो मनुर्वैश्वदेविक-
पूर्वं निमन्त्रणमाह ।

दैवाद्यन्तं तदीहेत पिचाद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पिश्चाद्यन्तन्वौहमानः क्षिप्रंश्नति साम्बय इति ॥

दैवो वैश्वदेविकः पदार्थ आदिरादिमः दैव एव चान्तोऽन्तिमः
पदार्थो यत्र आहुते तद्दैवाद्यन्तं आहुते चादिमः पदार्थो निमन्त्रणमेव
अतो दैवं निमन्त्रणमादौ कर्त्तव्यमिति वचनाद्गम्यते । मैव । विप-
पादक्षालनमादिमः पदार्थो न निमन्त्रणं, निमन्त्रणस्य प्रयोगवद्भिर्भा-
वात् । ननु निमन्त्रणस्यापि पादक्षालनादिवच्छाहुताहुतात् कथं प्रयो-
गवद्भिर्भावः । उच्यते । माभृत् प्रयोगवद्भिर्भावः किन्तु निमन्त्रणात्
पूर्वं महासङ्कल्पस्तावद्विहितोऽस्ति अतस्तस्यैवादिमत्वान्तद्विषयं मनुवचनं
न प्रचेतोवचनोपदिष्टनिमन्त्रणकमविरोधीति स एव निमन्त्रणे क्रमो

न्यायः । एवं स्त्रियेतेयोर्मनु-दृश्यति आश्रयोर्निमन्त्रणक्रमपरत्वं
मन्यमानाः पूर्वे निमन्त्रकाराः क्रमविकल्पमवर्णयन् ।

तथा च विप्रास्त्रिमन्त्रयेदित्यनुवृत्तौ नागरखण्डे ।

शुभाचारसमोपेतान् गृहीत्वा चरणी ततः ।

प्रसादयेच्च सद्येन विश्वेदेवासने पुरा ॥

युष्मानेव यथाशक्त्वा मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवास्तनौ तव ॥

भक्त्याङ्गता मया सेव त्वं चापि व्रतभागभव ।

एवं युष्मान् समामन्थु वैश्वदेवकृते द्विजान् ।

अयुष्मानपसद्येन पित्रर्थं चापि मन्त्रयेत् ॥

ब्राह्मणञ्च यथाशक्त्या एकैकञ्च पृथक् पृथक् ।

एकैकञ्च अथार्था वाप्येकमेव निमन्त्रयेत् ॥

द्विजं मातामहानामखेष एव विधिः स्मृतः ।

ततः पादौ परिस्पृश्व द्विमन्त्रेदमुदीरयेत् ॥

शुद्धापूतेन मनसा पितृभक्तिपरायणः ।

पिता मे तव कार्य्येऽस्मिंस्तथैव च पितामहः ।

स्वपित्रा सन्निताऽभ्येतु त्वच्च व्रतपरोभव ॥

एवं पितृन् समाह्वय तथा मातामहानथ ।

सद्यं कृत्वा नमस्कृत्य तान् विप्रान् स्मर्यञ्च व्रजेत् ॥

अथ प्रचेतोवाक्ये प्रणिपत्य निमन्त्रयेदित्युक्तं, तन्तु स्मृतिचन्द्रिका-
कारः शुद्धकर्तृविषयमित्यभिधास्य ब्रह्माण्डपुराणवाक्यं प्रमाद्यन्नेन
दर्शितवान् ।

दक्षिणं चरणं विप्रः सद्यं वै क्षत्रियस्तथा ।
 पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकं ।
 निमन्त्रणीयं पूर्वयुः श्राद्धकर्त्ता द्विजोत्तमानिति ॥
 दक्षिणचरणोपादाने प्रदंशविशेषो निमन्त्रणीयं प्रति निमन्त्रपि-
 टप्रयोज्यं वाक्यं नियमश्रावणं च पाद्म-मात्म्ययोः पुराणयोर्दशितं ।
 पूर्वयुःपर्युवा विनीतात्मा निमन्त्रयेत् ।
 दक्षिणं जानुमालम्ब्य त्वं मयाच निमन्त्रितः ॥
 एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पितृबान्धवः ।
 अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।
 भवितव्यं भवद्भिश्च मयाच श्राद्धकारिणा ॥

'पितृबान्धवः' प्रकृतश्राद्धसम्बन्धिपितृसपिण्ड-समानोदकादिस्त-
 प्रेषितो वा निमन्त्रणकर्त्ता । अत्र केचिद्दक्षिणजानुमालम्बनं वैश्वदेवि-
 कदिजनिमन्त्रणविषयमाहुः । तदयुक्तं । तत्पुराणस्थितनिमन्त्रणविषय-
 निखिल-वचनपूर्वापर्य-पर्यालंचनायां साधारणस्यैव प्रतीयमानत्वात् ।
 अक्षिरपि नियमश्रावणमाह ।

प्रथमेऽङ्गि निवासस्थान् ओत्रियादीन्निमन्त्रयेत् ।
 कथयेच्च तद्देवैर्षां नियोगान् पितृदेविकान् ॥
 शर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।
 भवितव्यं भवद्भिर्वै शोभते श्राद्धकर्मणीति ॥

'प्रथमेऽङ्गि' पूर्वयुःरित्यर्थः । एवं निमन्त्रणकर्त्ता वाक्येऽभिहिते
 निमन्त्रणीयब्राह्मणाभिधेयमाह स एव ।

ततश्चयेत्यविघ्नं गतेयं रजनौ चदि ।

यथाश्रुतं प्रतीचेरन् आद्रुकालमतद्धिताः ॥

तेन निमन्त्रिता विप्रास्तं निमन्त्रणकर्त्तारं तथास्तु यद्यद्विघ्नेयं
रजनीगतेत्युक्त्वा धर्मशास्त्रादौ यथानियमजातं श्रुतं तथैव तन्नियम-
जातं 'प्रतीचेरन्' परिपालयेयुः । 'आद्रुकाले' स्वादितान्नपरिणाम-
पर्यन्तमित्यर्थः ।

यमेनापि । निमन्त्रणीयाभिधेयमुक्तम् ।

तेनो तथेत्यविघ्नं गतेयं रजनी यदोति ।

'तेन' निमन्त्रणीयेन, ॐ तथेत्याद्यभिधेयमित्यर्थः ।

देवलः ।

कामं प्रतिश्रवस्तेषामनिन्द्यामन्त्रणं कृते ।

'तेषां' ब्राह्मणानां अनिन्द्यामन्त्रणे क्रियमाणे कामं निकामं
अत्यर्थं, 'प्रतिश्रवः' अभ्युपगमः, कर्त्तव्यो भवति । अभ्युपगतनिम-
न्त्रणस्तु आब्रह्मणा ब्रह्मवर्चसो जायतामित्यादौमि योगनेमो नः
कल्पतामित्यन्तानि यजूषि जपेत् ।

आमन्त्रिता जपेद्दोग्ध्रामिति भृगुस्मरणात् ।

इति निमन्त्रणेति कर्त्तव्यता । ,

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आद्रुकल्पे निमन्त्रणप्रकरणं नाम

एकादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

गोष्ठीशालाकशानां कुलम्बमलघुः स्यात्पुष्पोदधानां
त्रिद्यानां पर्वदाद्यो मधुमधुरवचः सम्यदां यस्य कोषः ।
सोऽयं हेमाद्रिसूरिः कुत्र-मुकुलत्रिखाती-त्तुष्टिः प्रसिद्धः
आङ्गे पूर्वाङ्गत्यं निगदति दलयन् संग्रयं तत्पराणाम् ॥
अथ आङ्गदिनपूर्वाङ्गत्यं ।

तत्र पाकादिकृत्यं ।

अथ आङ्गकर्त्ता ब्राह्मो मुहूर्त्ते उत्थाय यथोपदेशं शौचविधिं
विधायाचामेत् । दन्तधावनम् न कुर्यात् ।
तथाच श्रुतिः ।

क्लिन्नदन्तः पितृन् यजेतेति ।

‘क्लिन्नदन्तः’ अनपनीतमसलेपदन्तः ।

ब्रातातपोऽपि आङ्गदिने दन्तधावननिषेधमाह ।

शुद्धार्थं प्रातस्तथाय भक्षयेद्दन्तधावनं ।

आङ्गे यज्ञेऽथ निचमे पत्यौ च प्रोषिते न तु ॥

आङ्गादौ निष्पाद्यत्वेन प्रस्तुते सति दन्तधावनं न कुर्यादन्यत्र
कुर्यादित्यर्थः ।

प्रभासखण्डे ।

उपवासे तथा आङ्गे न खादेद्दन्तधावनं ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति यत्रकुशानि वै ॥

अथ च निषेधः आहुकर्तुरेव न पुनः आहुभोक्तुरपि ।
अतएव प्रचेतःस्वति-भविष्योत्तरयोः ।

आहुभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्याद् दन्तधावनं ।

आहुकर्त्ता न कुर्वति दन्तानां धावनं बुधः ॥

अतः आहुकर्त्ता दन्तधावनमहत्त्वैव शौचाचमनविधिं निष्यादयेत् ।
ततो नद्यादौ यथास्नातं मुखकल्पिके वा जलाशये यथोक्तान्नानं
कुर्यात्, स्नातोऽधिकारी भवतीत्यादिविष्णुवचनात् । ततः पूर्वोक्त-
विधिना तर्पणं विधाय जलादवतीर्य स्वयं वा सुतशिष्यादिना
धौते अहते सिते वामसौ परिधानादहिकक्षाबन्धमकुर्वन् परिद-
धौत । अनन्तरं मन्थ्यामुपास्य प्रोक्षणमादाय गृहं गत्वा मैत्रिकं प्रात-
र्हामं कृत्वा पाकभूमिसुपलेपनादिभिः संस्कुर्यात् ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

भूमिः आहुते पद्मगव्यैः क्षिप्रा शोघ्या तथोन्मुक्तैः ।

गौरमृत्तिकायाश्चन्द्रा प्रकीर्णतिलसर्षपा ॥

देवत्वस्ती, कूर्मपुराणयोः ।

तिलानवकिरेत्तत्र मर्वतो बन्धयेदजाम् ।

आमरापरतं सर्वं तिलैः शुभ्यत्यजेन चेति ॥

अनन्तरं पाकारम् चिकीर्षन् पाकभूमेः सकाशादपामने, र-
णोक्तान् वीभक्ष-मत्सरि-मत्त-धूर्त्त-शुद्र-शुद्रौ-पतित-पाषण्ड-पाण्ड-
काण-कुणि-भूणहन्तृ-शिशि-कुष्ठि-रजस्वला-द्वैरिणी-मर्द्दाणयोनि
कुञ्ज-वामन-किन्नरीनातिरिक्ताङ्ग-पङ्क-विडवराह-खर-करभ-करट
कुक्कुट-गुनक-नकुल-विडाल-चण्डाल-नीलोत्पलायवामसा वृत्तरमु-

त्सार्य भोजनभाण्डादीनि यथाहं चालयेत् । अथैवं संस्कृतायां भुवि
शोधितेषु नवेषु च भाण्डेषु पाकं कर्तुमुपक्रमेत् ।

तथा च देवलः ।

तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।

आरभेत नवैः पात्रैस्त्रारम्भश्च बान्धवैः ॥

अयमर्थः । स्नातः स्नातया परिहिताधावकधौतश्वेतवाममा पत्या
सह शक्तियुक्तः स्वयमेव समस्तपाकारम्भ-समाप्तौ कुर्यात् । अशक्तशुक्त्वय-
मारम्भमात्रं कृत्वा अन्वारम्भं बान्धवैः स्वजनैः कारयेत् । अत्र पाठान्तरं
अन्वारम्भश्च बान्धवैरिति । पाठान्तरं च अन्वारम्भवतां विधिरिति ।

पत्या स्वहस्तो न पाकः कर्त्तव्य इत्यत्रार्थे लिङ्गदर्शनं चमत्कारखण्डे ।

ततश्च अपयामास तदर्थं जनकोद्भवा ।

रामादेशात्स्वयं माध्वो विनयेन ममश्विता ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

अथैतानि पपाचाशु मीता जनकनन्दिनी ।

अथश्च पाकारम्भोऽग्निमता मन्वन्निर्वापपूर्वकः कर्त्तव्यः ।

तथा च पाद्म-मातृपुराणयोः ।

अग्निमान्निर्वपेत्पत्रैश्च रुक्षासममुष्टिभिः ।

पितृभ्यो निर्वापामीति सर्वं दक्षिणतो न्यसेत् ॥

चरुपहणादोदन एव निर्वापो विज्ञायते न सूप-शाकादिषु ।

‘असममुष्टिभिः’ विषमसंख्यकैर्मुष्टिभिः ।

अत्र नवैः पात्रैरित्यस्य भावत्सरिक एवावश्यकत्वं नान्यचेतिवदन्तः

केचिदचनं दर्शयन्ति ।

नूतनामन्त्रकरणं ब्राह्मणाभ्यञ्जनं तथा ।

आद्रात् पूर्वमदानश्च प्रत्यब्दे त्रितयम्भवेदिति ॥

तदयुक्तं । प्रत्यब्दग्रहणस्यादरातिशयार्थत्वेनाभ्युपपत्तेः दर्शनाद्ब्र-
प्रकरणान्नातानां नूतनभाण्डादीनां उक्त्वर्षापक्षश्च ।

भूभाण्डमंस्कारानन्तरमुक्तं देवलस्मृति-कृष्णपुराणयोः ।

ततोऽन्नं बह्वमंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्त्यतः ।

चोष्य-पयममृद्भुक्ष यथाशक्ति प्रकल्पयत् ॥

अस्यार्थः । त्रितयमंस्कारमतिचमत्कारिवह्नपकारवेसवरमारं ब्रौहि-
यव गोधूमविकारप्रायमभिप्रायान्कृष्ण-मूल-मुकुलफल-कुसुम-कन्द-
कन्दल शकलकल्पितान्पयञ्जनमतिरुच्यकृषिकोपानकपायम-रमाणा-
रमार अमित-तिल-मुद्ग-खड्ग-श्याग-मेषामिष-माषविगचितरुचिर-
पाकविशेषं उपचितमरौच-गुडखण्ड-माक्यण्डिका-हिङ्गु-मैथव-कर्पूर-
कुङ्कुमैला-धूपादिमाधितं भक्त्य-भोज्य-लेह्य-चोष्य-पयादिभद्रभिन्नं
गन्धवर्णरसमस्यन्नमन्न निष्पादयेत् । एतच्च यथाशक्ति सम्पादनीयं ।
अतएवाह गौतमः ।

शक्तिः प्रकर्षयेद्गुणमंस्कारविधीनमस्ति ।

अस्त्रानां ममोच्चैर्न-जाति-रूप-रस-गन्ध-स्पर्शवत्त्वं 'गुणाः' ।
द्रव्य-क्रियादिभिरतिशयाधानं 'मंस्कारः', एतयोः 'विधीन' प्रकारान्,
यथाशक्ति 'प्रकर्षयेत्' शक्त्यनुसारेण प्रकृष्टान् सम्पादयेदित्यर्थः ।

आह पराशरः ।

इष्टापूर्त्न-मृताशेषु^(१) पर्व-वृद्धाहकाषु च ।

(१) इष्टापूर्त्नतायेष्विति ग० ।

पात्रेभ्यस्तु यथाशक्ति स्वादन्नं प्रतिपादयेत् ॥

अत्र साग्निनेन वैश्वदेवार्थं पृथक्पाकः कर्त्तव्य इति वैश्वदेवादि-
प्रकरणेऽभिहितं ।

समाप्ते च पात्रे आद्भूमिसंस्कारः कर्त्तव्यः । तत्र आद्भूयोग्या
भूमिर्विष्णुधर्मात्तरे ।

गोमयेनोपलिप्तेषु आद्भूकार्यगृहेषु च ।

मनोज्ञेषु विशिचेषु रुचिरेषूत्तमेषु च ।

उद्यानेषु विशिचेषु सैकतेषु समेषु च ॥

पद्मपुराणे ।

तीर्थायतन-गोष्ठेषु द्वीपोद्यान-गृहेषु च ।

विविक्तेषूपलिप्तेषु आद्भू देयं विजानता ॥

यमः॥ दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्रं शुभलक्षणं ।

शुभन्देवं परीक्ष्याशु गोमयेनोपलेपयेत् ॥

मत्स्य-पाद्मपुराणयोः ।

गोमयेनोपलिप्ते तु दक्षिणाप्रवणे स्थले ।

आद्भूं समारभेद्भक्त्या गोष्ठे वा जलसन्निधौ ॥

अत्र प्रयत्नेनापि दक्षिणाप्रवणत्वं सम्पादयेदित्याह मनुः ।

शुचिन्देवं विविक्रञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणस्यैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

'शुचिः' भस्मास्थिकपालिकाद्यनुपहतः । 'विविक्रः' विस्तीर्णः
बहुभिर्जनैरनाकीर्णश्च, 'दक्षिणाप्रवणः' दक्षिणस्यां दिश्वनतः, तादृशं
देशं प्रयत्नेन सम्पादयेत् । तच्च गोमूक्ततोपलोपयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

दक्षिणाप्रवणं क्षिप्रं विविक्तं शुभलक्षणं ।

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥

पैठीनसिः ।

शुचौ देशे गवां गोष्ठेऽभ्यागारे वा गोमयेनोपलिप्य पुष्पोपहारं कृत्वा ।

पुष्पाणां 'उपहारः' उपहरणं विकिरणमिति यावत्, द्विजानुप-
वेद्येदित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

आह विष्णुः ।

संवृते च आहुतं कुर्यात् न रजस्वलां पश्येन्न शानं न विद्वराहं न
पाम्यकुक्कुटं प्रयत्नाच्छ्राद्धमजस्य दर्शयेत् ।

रजस्वलादियहणमपासनीयप्रकरणोक्तानां सर्वेषां नद्यादीनां उप-
लक्षणार्थं । 'अजः' हागः । स यथा सन्निधौ निबद्धः क्लियमानं
आहुतं पश्येत्तथा प्रयत्नेन कर्त्तव्यं ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

रजस्वला च वण्डस्य शानः शूकर-कुक्कुटाः ।

यथा आहुतं न पश्यन्ति तथा कार्यं विजानता ।

रत्नार्थशास्य वै तेषां गुप्तिः कार्या नरेभ्यः ॥

तथा ।

वस्तुसंदर्शनं ब्रह्मं आहुते नित्यमरिन्दम ।

कुतपस्य च सान्निध्यं तथा कृष्णाजिनस्य च ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

तस्मात् परिवृते दद्यान्निलैश्चाश्वकीरयेत् ।

राक्षसानां तिलरक्षा श्रुतां वै संवृतेन च ।

महाभारते ।

श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेत्तेरन् कथञ्चन ।

तस्मात् परिवृते दद्यात्तिलांश्चाश्वकीरयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

जघान दानवौ विष्णुः पूर्वम् मधु-कैटभौ ।

वृचं महेन्द्रश्च ततः पृथ्वी तन्मेदमावृता ॥

ततोऽर्थं मेदिनी मा तु लोके वै ज्ञायते जनैः ।

तस्माच्छ्राद्धे पञ्चगव्यैर्लेप्या शोधा तथोत्सुकैः ।

गौरमृत्तिकयाच्छन्ना प्रकीर्णा तिलसर्षपैः ॥

‘उत्सुकैः’ समन्तादुत्सुकनिधानेन, तत्र ‘ये रूपाणीति पिण्डपि-
हयज्ञोऽदिष्टो मन्त्रश्च प्रयोज्यः ।

कोलायां वराहकृतं श्राद्धमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे ।

दंष्ट्रयोस्त्रिष्य च महीमभ्युक्ष्य सलिलेन च ।

धर्मीङ्गवेनोपस्त्रिय कुशीरुस्त्रिष्यतां पुनः ।

परिणीयोत्सुकैनामभ्युक्ष्य च पुनः पुनः ॥

अत्र श्राद्धं कुर्वता वराहेणैवंविधो भृशंस्कारः कृत इत्यतो लिङ्ग-
दर्शनादन्येनाप्येवमेव कर्त्तव्य इत्यवगम्यते । श्राद्धप्रकृतिभृतेऽपि पितृ-
यज्ञे वज्रस्योष्णखनमाधनत्वेन विधानाद्दंष्ट्राग्रहणमविवक्षितं । ‘धर्मी-
ङ्गवः’ गोमयं । ‘परिणीय’ समन्तात्प्रदक्षिणपरिभ्रमितेनोत्सुकेन
परिगतां कृत्वत्यर्थः ।

एवं समाप्ते गृहकर्मणि गृहजनकृत्यमाह वारोतः ।

कृतकर्माणः मस्त्री-बाल-वृद्धाः सुरभिस्नाताः शुचयः शुचिवाससः स्युः ।

‘सुरभिस्नाताः’ सुगन्धितैलादिद्रव्यस्नाताः । एतच्च प्रायेणाभु-
दधिकविषयं भवितुमर्हति ।

भविष्यपुराणे ।

स्त्री-बाल-वृद्धैः स्नातव्यं तद्दिने आहुतकारिभिः ।

नियतैश्चैव तैर्भाव्यं यावच्छुद्धं ममाप्यते ॥

अथाहुः सार्द्धप्रहरे व्यतीते निमन्वितानां ब्राह्मणानां नख-रोम-
कचपनं कारयेत् ।

वाराहपुराणे ।

प्रभातायां तु श्रवण्यां उदिते च दिवाकरे ।

दिवाकीर्त्तिं ममान्नीय विप्राय विधिपूर्वणः ॥

अश्रुकर्म च कर्त्तव्यं नखच्छेदस्तथैव च ।

आपनाभ्यञ्जनं दद्यात्पितृभक्तस्तु सुन्दरि ॥

‘दिवाकीर्त्तिः’ नापितः ।

भविष्यपुराणे ।

तैलमुदत्तं स्नानं दद्यात् पूर्वाह्न एव तु ।

आहुभूमौ नख-शश्रुच्छेदनश्चापि कारयेत् ॥

तैलादुत्तनादिदाने पात्रविशेषो देवलमृति-कूर्मपुराणयोर्दर्शितः ।

ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्ररोम-नखान् द्विजान् ।

अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दक्षधावनं ॥

तैलमुदत्तं स्नानं स्नानौघञ्च पृथग्विधं ।

पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्देवदेविकपूर्वकं ॥

‘लुप्ररोमनखान्’ कृत्तरोमनखान् । ‘यथामार्गं’ यथाविधि । ‘स्नानं’ स्नानार्थं उष्णोदकं, ‘स्नानीयं’ स्नानोपकरणभृतं सुरभिद्रव्यादि । ‘अौदुम्बरैः’ ताम्रमयैः । उदुम्बरादियज्ञियवृक्षजैर्वा । तैलदानन्वनिषिद्धतैलासु तिथिषु वेदितव्यं । “ततोऽनिवृत्तं मध्याह्न इत्यत्र अनिवृत्ते मध्याह्न इत्यकारप्रक्षेपो द्रष्टव्यः । अन्यथा प्रधानकर्मकालातिपातः स्यात् पूर्वाह्नपूर्वाह्नकालविरोधश्च ।

अतएव मार्कण्डेयः ।

अह्नः षट्सु मुहूर्त्तेषु गतेषु त्वथ तान् द्विजान् ।

प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् स्नानायामलकोदकान् ॥

द्वादशघटिकाभ्य ऊर्ध्वं निमन्त्रितब्राह्मणानां स्नानार्थं परिचारकाणां हस्ते आमलककल्कं प्रदाय निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यः प्रत्येकं दीयतामिति तान् प्रति परिचारकान् प्रेषयेदित्यर्थः । एतदामलककल्कदानं प्रतिषिद्धतैलासु तिथिषु द्रष्टव्यं । ताम्रपयमावास्यादिव्यतिरिक्तासु देयमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । धात्रौफलैरमवास्यायां न स्नायादित्यामलकोदकस्नानस्यामावास्यायां निषेधात् । अनिषिद्धतैलायान् तिथौ स्नानार्थं तैलादि देयमिति देवलवचने दर्शितमेव । कात्यायनस्मृति-प्रभामखण्डयोरपि ।

तैलमुद्धर्त्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।

कृत्तरोम नखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्योऽपरेऽहनि ॥

कृत्तरोमनखेभ्यो निमन्त्रितेभ्य स्तौलादिकं स्नानसाधनं दन्तधावनसाधनञ्च काष्ठादिकं दद्यादित्यर्थः ।

यत्तु प्रचेतसोक्तं ।

तैलमुदत्तनं स्नानं दद्यात् पूर्वाह्ण एव तु ।

आहुभुग्भ्यो नखादिच्छेदनं न तु कारयेदिति ॥

तत्र आहुभुजां नखादिच्छेदननिषेधो निषिद्धकुरकर्मतिथि-
विषयः । अथवा आहुकर्त्ता आहुभुग्भ्यः तैलादिकं दद्यात् । आत्मनश्च
नखादिच्छेदनं न कारयेदिति व्याख्येयं । ब्राह्मणानां गृहं प्रति तैलो-
दत्तनादि प्रेषणायमित्युक्तं । येषाम्नु यामान्तरादागतानां गृहं नास्ति
तेषां यत्रमानेन स्वगृहमागतानां शशुकर्माभ्यञ्जनादि कारयितव्य-
मित्याह यमः ।

आहुकाले समाहृतानलङ्कुर्वन्ति तान् दिजान् ।

शशुकर्म-शिरःस्नान-धूपनाभ्यञ्जनाञ्जनैः ।

आसनं कुतपं दद्यादितरदा पवित्रकं ॥

आहुार्थानाञ्च भाजनासन-गन्ध-पूष्य-धूपादीनां द्रव्याणां पूर्वाह्ण
एव सम्भरणं कर्त्तव्यं । अथ यत्रमानो ययालाभं तीर्थं साध्याङ्गिकं
कर्माङ्गञ्च स्नानं तन्त्रेण निर्वर्त्तयेत् ।

उक्तं हि कर्मारम्भे स्नानं मत्स्यपुराणे ।

नेर्मन्त्रं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न विद्यते ।

तस्मान्ननोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधायते ॥

नागरखण्डेऽपि ।

पितृनुद्दिश्य यद्द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रदीयते ।

स्नानार्थेऽर्थात्परैर्मन्त्रैस्तद्भक्तृभिर्दं महत् ।

पितृणां सर्वदेवेश इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥

अत्र आहुमधिकृत्य विशेषो भविष्यत्पुराणे ।

कर्त्तुः स्नानं भवेत्तीर्थे प्रातर्मध्याह्न एव तु ।

उष्णोदकेन वाशक्तः कुर्वीत सहादेव तत् ॥

ततो देवर्षि-पितृतर्पणं कृत्वा जलादवतीर्याहते धौते श्रेते
वाससी पूर्ववत् परिदधीत ।

तथा च वसिष्ठः ।

जप-होमोपवासेषु धौतवस्त्रः सदा भवेत् ।

अलङ्कृतः शुचिर्मौनी श्राद्धादौ विजतेन्द्रियः ॥

आह प्रचेताः ।

श्राद्धकृच्छ्रकृत्वासाः स्यादिति ।

यन्नु वस्त्रप्रकरणोक्तव्यासवचने धातुरक्तस्यापि पवित्रत्वं स्मर्यते
तत् श्राद्धव्यतिरिक्तविषयं क्षत्रियादिविषयं वा ।

काषायरक्तस्य निन्दामाह बोधायनः ।

काषायवासाः कुरुते जप-होम-प्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं भवति हव्यकष्येष्वथो हविरिति ॥

‘हव्य-कष्येष्विति तस्माच्छेषु कर्मष्वित्यर्थः ।

विश्वाम्तरं भविष्यत्पुराणे ।

अवाग्यतो धौतपादः पाटिताम्बरसंयुतः ।

तस्माद्दृष्टिर्दृक्कचो वहिर्जानुकरस्तथा ॥

एवं वाससी परिधाय द्विराशस्य माध्याह्निकं सन्ध्याविधिं
विधाय कर्मार्थं तीर्थोदकान्याहरेत् ।

ब्रह्माष्टपुराणे ।

उदकानयनं कृत्वा पश्चादिप्रांसु भोजयेत् ।

अथ विशेषसहितं जलाहरणं कुम्भाहरणञ्च कूर्मपुराणे ।

शोभते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः ।

समूलानाहरेद्द्वारि दक्षिणायन्तु निर्मलं ॥

‘दक्षिणायं’ दक्षिणाप्रवाहं जलाग्रयं दक्षिणभागस्थितं वा ।

पूर्वेद्युर्निमन्त्रणं विधायाह हारौतः ।

अथ शोभते दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणाप्रणतान् समूलान्
दर्भानाहरेत् । अपरिच्छेतास्याप इति ।

‘अपरिच्छेताः’ पूर्वमन्येनास्वीकृताः ।

आह यमः ।

समूलान्तु भवेद्दर्भः पितृणां आहुकर्मणि ।

मूलेन लोकान् जयति ब्रह्मस्य तु महात्मनः ॥

अथ तिसरेण दर्भनक्षत्रं जलनक्षत्रं तदभयाहरणे विधिस्य पूर्वोक्तः ।

आहुर्धोदकाहरणं विशेषा महाभारते ।

उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणः प्रभुः ।

अथ स्तुतिस्वरूपविज्ञानभिधानादिमं मे वरुण इत्यादिना जेन
केनचिद्वरुणदैवत्येन मन्त्रेण स्तोतव्य इति गम्यते । तीर्थोदभुञ्ज-
जलाहरणामभवे मणिकादपि तदाहरणं पूर्वमेव प्रतिपादितं ।
तीर्थोदमणिकादेवा समाहृतस्योदकस्य कार्यमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

तनादकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याद्यस्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत विहितानि च कानिचित् ॥

प्रोक्ष्यति रुन्ध्वता तु पृथिवीस्तुत्यादिकृत्यप्रकरणे वक्ष्यते ।

ततो नृवराहपूजां कुर्यादित्युक्तं विष्णुधर्मसूत्रे

आद्राङ्गि प्रयतः स्नातः स्वाचान्तः सुममाहितः ।

शुक्लवामाः ममभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनं ॥

आद्रुमारभेतेति शेषः ।

शिवपुराणे ।

पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृश्राद्धं प्रकल्पयेत् ।

कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पितृभेवितं ॥

अत्र साग्निकोऽमावास्याश्राद्धं करिष्यन् पूर्वं वैश्वदेवं पिण्डपितृ-
यज्ञस्य क्रमेण कुर्यात् । आद्रुान्तरं करिष्यन्तु पूर्वं वैश्वदेववल्निहरणादि
कुर्यादिति पूर्वं प्रपञ्चितं ।

इति पाकादिकृत्यं ।

अथ आद्रुसम्पदः ।

तत्र सम्पादनीयोद्देशः ।

मनु-वमिष्ठ-यम-हारीत-शातातपाः ।

अपराहस्तिला दर्भा वास्तुसम्पादनं तथा ।

सृष्टिर्मुष्टिर्दिजाश्चाय्याः आद्रुकर्मसु सम्पदः ॥

अत्रापराहस्तिल-दर्भाः पूर्वमेव स्वप्रकरणे व्याख्याताः । 'वास्तु'
आद्रुार्थं वेद्यम्, तस्य 'सम्पादनं' अविद्यमानस्योत्पादनं विद्यमानस्य च
परकीयस्य क्रयाद्युपायेन स्वीकरणं दक्षिणाप्रवणत्व-समीकरणोपलेप-
संमार्जनादीनां संस्करणञ्च । 'सृष्टिः' उत्सृष्टिस्तुसर्गस्याग इत्यनर्था-
कारं अकार्षणेनात्र व्यञ्जनादिदानमिति यावत् । 'मुष्टिः' मार्जनं
स्वादुता वा । 'अग्रयाः' ओन्नियत्वादिविशेषशालिनः । एतानि वस्तुनि

‘आद्रमस्यदः’ आद्रार्थं द्रव्यमस्यद्वयः । सम्यक्शब्दाच्च आद्रार्थिना
सर्वाण्येतानि मस्यादनीयानीति सूचितं ।

एवं पित्र्यकर्ममस्यदोऽभिधाय दैविककर्ममस्यदोऽपि त एवाहुः ।

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्ने हविष्याणि च सर्वशः ।

पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यमस्यदः ॥

अत्रापि पवित्रशब्देन मन्त्रा जलादिगालनार्थं वस्त्रं वा कृशपवि-
त्राणि वा । ‘पूर्वाह्नः’ पूर्वमेव व्याख्यातः । ‘पवित्रं’ पावनं शुच्याचार-
तादि । यच्च पूर्वोक्तं वास्तुमस्यादनादि हव्यशब्देन दैविकं कर्म तत्
सम्बन्धिब्राह्मणभोजनादि चोपलक्ष्यते ।

महाभारते ।

आद्रस्य ब्राह्मणः कालः पात्रं दधि घृतं पयः ।

सोमनयश्च मामश्च तदारण्यं युधिष्ठिर ॥

आद्रस्यैत्यत्रैताः मस्यद इति पुरणीयं ।

आह पराशरः ।

कालः पात्रं तथा देशो द्रव्यं कर्त्ता पितामहः ।

निव्यक्तिकारणान्याहुः कर्मणाऽस्य विपश्चितः ॥

सत्यव्रतः ।

पितृप्रीतिनिमित्तानि द्रव्यं पात्रं मृतो विधिः ।

प्रधानपात्रमेतेषां पात्रविद्धौ यतेदतः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

उपमूत्रं ब्रह्मणान् कुर्यात्त्रयोपकल्पयेत् ।

सर्वाङ्गान् दधीः कांस्यं आपः शुद्धैः मनाहता ॥

पार्ण-राजत-ताम्राणि पात्राणि स्युः समिन्मधु ।

पुष्य-धूप-सुगन्धादि चौरसूत्रञ्च मेक्षणं ॥

‘तत्र’ आद्देश इत्यर्थः । ‘वृषी’ प्रतियोग्यानि कुशादिनिर्मितान्यासनानि । ‘कास्यं’ कंस्यमयं अग्नौकरणाद्यर्थं भाजनं ‘शुद्धैः’ आहर्तृभिः, ‘समाहृताः’ इत्यपां विशेषणं । अनेन च निषिद्धानामपासुपकल्पननिषेधः सूच्यते । ‘पार्ण-राजत-ताम्राणि’ पार्ण-राजत-ताम्रनिर्मितानि । यथासामर्थ्यञ्चैतान्युपकल्पनीयानि । ‘चौरसूत्रं’ दकूलसूत्रं, ‘मेक्षणं’ यज्ञियदारुमयीं दूर्वा, वृषीणां भोजनभाजनानामुपकल्पनं प्रतिब्राह्मणं कर्त्तव्यं । सुगन्धादीत्यत्रादियहणादक्षत-दौपाच्छादनादिकं गृह्यते । ब्रह्माण्डपुराणे ।

यतिस्त्रिदण्डी करुणा राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रः कुतपः कालम्हागः कृष्णाजिनं तथा ॥

गौराः कृष्णास्तथारण्यास्तथैव त्रिविधास्तिलाः ।

पितृणां तप्तये सृष्टा दशैतं ब्रह्मणा स्वयं ॥

अत्र त्रिदण्डीति यतेर्विशेषणं राजतमिति पात्रस्य, कुतप इति कालस्य । गौरास्तिलाः कृष्णास्तिलाः आरण्यास्तिला इति गुणानुरूपेण त्रयः पदार्थाः, एवञ्च दशमंख्या घटते ।

आह दवलः ।

प्रधानञ्च पवित्रञ्च शौचमेवाष्टकाविधौ ।

पितरः शौचकामा हि निःस्पृहा धौतकल्पाः ॥

दर्भास्तिला गजच्छाया दौहित्रो मधुसर्पिषी ।

कुतपोनीलषाण्डश्च पवित्राण्याह पैतके ॥

‘अष्टकाविधौ’ आठुविधौ । अष्टकाविधिशब्दः पित्र्यकर्मापन्नत्तणार्थ
मिति हरिहरः । ‘नीलघण्डः’ नीलवृषः ।

पैठीनमिः ।

तिला दौहित्रकुतपा इति पवित्राणि आठ्णे मत्यश्चाक्रोधश्च
शौचं चाचारश्च प्रशंसन्तीति ।

विष्णुः ।

कुतप-कृष्णाजिन-तिल-सिद्धार्थात्तानि पात्राणि रक्षोघ्नानि
वा दद्यात् ।

आह मनुः ।

त्रीणि आठ्णे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिन्नाः ।

त्रीणि चान् प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्तरां ॥

पद्मपुराणे ।

पितृणामम्बरम्भानां दक्षिणा दिक् प्रशस्यते ।

प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च ॥

दत्तं स्वधां पुरोधाय पितृन् प्रीणाति सर्वदा ।

यव-नीवार-मुद्गेचु-शुक्रपुष्प-घृतानि च ।

बल्लभानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्वदा ॥

मत्स्यपुराणे ।

प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च ।

यवनीवारमुद्गाश्च शुक्रपुष्पघृतानि च ।

बल्लभानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्वदा ॥

कूर्मपुराणे ।

स्यलोदम्बर-वस्त्राणि रजतं खड्गमेव च ।

आद्धे महापवित्राणि फलानि समिधस्तथा ॥

‘स्यलोदम्बरः’ स्यलोदम्बरमयानि पात्राणि ॥

अत्र आद्धे पवित्रतया पितृवत्प्रभतया चोक्तानि वस्त्रानि आद्धात्
पूर्वं आद्धदेशे सम्यादनीयानि ।

तत्र चैषां समाहरणविधिः मात्स्य-पाद्मयोः ।

उदपात्रस्य कांस्यस्य मेक्षणस्य समित्कुशं ।

तिलाः पात्राणि सदासोऽगन्ध-धूप-विलेपनं ।

आहरेदपमव्येन सर्व्वं दक्षिणतः शनैः ॥

‘अपमव्येन’ प्राचीनावीतेन अप्रादक्षिण्येन वा । अत्रोदपात्रादि-
ग्रहणमन्येषामपि पुष्यादीनां आद्धोपयोगिनामुपलक्षणार्थं ।

आद्धमभारान् प्रकृत्य ब्रह्माण्ड-भविष्यपुराणयोः ।

उत्तरेणाहरेद्वेद्या दक्षिणेन विमर्जयेत् ।

‘वेदिः’ आद्धभूमिः । आद्धदेशात् देशान्तरं प्रति नयनं ‘विमर्जनं’ ।

इति आद्धसम्यादनीयोद्देशः ।

अथ तेषां आद्धसम्यादनीयेषु केषाञ्चित् स्वरूपसम्यादनीयेषु
केषाञ्चित् स्वरूपप्रशंसाविनियोगाः कथ्यन्ते ।

तत्र प्रभासखण्डे ।

ब्राह्मणाः कम्बलो गावो ह्य्याग्रतिथयस्तथा ।

तिला दर्भाश्च कालश्च नवैते कुतपाः स्यताः ॥

पैठीमसिना तु कम्बले विशेषः कुतपश्चर्द्धनिर्वचनं चोक्तं ।

मध्याह्नः खड्गपात्रस्य तथा नेपालकम्बलः ।

रूपं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य मन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ॥

नेपालदेशप्रभवकम्बलः 'नेपालकम्बलः' । हरिहरेण तु पार्वतीयाज-
लोमसुत्रैर्निर्मितः कम्बलाकारः पट उदीचेषु प्रसिद्ध इत्येवं व्याख्यातः ।
शातातपः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमन्त्रं ॥

पैठौनमिः !

कुतोऽपि आहुवेत्नायां श्रोत्रियो यदि दृश्यते ।

आहुं पुनर्नति वै यस्मात् कुतपस्स न संजितः ॥

शुद्धशातातपः ।

दौहित्रं खड्गशुद्धं ललाटे यत्नं दृश्यते ।

तस्य शृङ्गस्य यत् पात्रं दौहित्रमिति कौर्कितं ॥

क्षीर्णद्वयः पितेर् या गोस्तलीराद् यत घृतं भवेत् ।

तदौहित्रमिति प्रोक्तं देवे पित्र्यं च प्रजितं ॥

क्षीर्णद्वयमावास्यायां या गौर्या अपः पितेर् तस्या गोस्तत्परि-
णामजन्यात् क्षीरात् यद् घृतं जायते तदौहित्रशब्देनोच्यते इत्यर्थः ।
अथाप इत्यौषधीनाममुपलक्षणार्थं, अमात्रास्यायां ह्यौषधीष्वसु च
सोमः प्रविशति । "स इहापस्यौषधीषु प्रविशतीति श्रुतः ।

अमावास्याव्यतिरेकेणापि गोविशेषप्रभवस्य घृतस्य दौहित्रत्वमुक्तं
षट्चिन्मते ।

अपत्यं दूहितुश्चैव खाङ्गं पाचं तथैव च ।
धृतञ्च कपिलाया गोदौहिचमिति कौर्त्तितं ॥

उशनाः ।

कुशा दर्भाः समाख्याताः कुतपाः वृषयस्तथा ।
दूहितुश्चैव ये पुत्रा दौहिचास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥

कुशास्या दर्भाः, कुतपशब्दवाच्याश्च पदार्थाः, वृषयाः, दूहितुः
पुत्रास्ते दौहिचाः ।

आह यमः ।

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे दौहित्रं प्रतिमं शिशुं ।
दत्त्वासनन्तु कुतपं तिलैरम्बवकीर्य च ॥

शिशुत्वेन विद्याद्यतिशयानाधारभूतमपि व्रतस्यमुपनीतं दूहितुः
पुत्रं 'यत्नेन' आद्रविशेषेण, भोजयेत् । 'कुतपं' प्रागुक्तं कम्बलविशेषं
तस्यासनन्दद्यात् । न चास्यासनस्य तिलानां वा दौहित्रेषुैव सम्बन्ध
इति मन्तव्यं । यतोऽमुमेव श्लोकं पठित्वा एतामेव श्रद्धां निवर्त्तयितुं
“त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः” इत्याद्यन्यतरश्लोके
सामान्येमेव कुतपादेः श्राद्धसम्बन्धो मतुनेक्तः ।

विष्णुः । तिलैश्च सर्षपैर्वापि यातुधानाम् विसर्जयेत् ।

परितो विकीर्णैरिति शेषः ।

यमः ।

रक्षन्ति दर्भा असुरांसिला रक्षन्ति राक्षसान् ।
वेदविद्रक्षति त्वत्तं यतयेहन्तमक्षयम् ॥

हारीतः ।

तिस्रा रक्षन्ति दैतेयाम् दर्भा रक्षन्ति राक्षसान् ।

रक्षन्ति ओन्नियाः पङ्क्तिं सर्वं रक्षति शान्तिथिः ॥
प्रभासखण्डे ।

विष्णोर्देहसमुद्भूताः कुशाः कृष्णतिलास्तथा ।
आङ्गुस्य रक्षणार्थाय एतत् प्राङ्गिर्दिवोकसः ॥
हारौतः ।

दर्भैरङ्गिस्तिलैर्दत्तं तृष्णीमयापुते दिवं ।
विधिना चानुपूर्वेण अक्षयं परिकल्पते ॥
काञ्चनादिषु दर्भाद्यैर्मन्त्रवत्प्रतिपादिताः ।
पितृणामक्षया यान्द्यमृता भूत्वा मर्षोर्मिभिः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

दर्भैर्मन्त्रैस्तिलैर्हेन्वा रजतेन विना जलं ।
दत्तं हरन्ति रक्षांसि तस्माद्दद्यान् केवलं ॥
दर्भादिभिर्जलेन च विना दत्तं तद्रक्षांसि हरन्तीत्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव च ।
रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्षस्यं पशून् पुत्रांश्च दापयेत् ॥
शेषाणाम् स्वरूप-प्रशंसा-विनियोगास्तत्प्रकरण एव द्रष्टव्याः ।
इति आङ्गुसम्पादनीयानां स्वरूप-प्रशंसा-विनियोगाः ।

इति आङ्गुसम्पादः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-

श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आङ्ककल्पे

पूर्वाङ्ककल्पे नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

निःशेषमामन्तकिरीटकृत-
रत्नाङ्कुरोपासितपादपीठः ।
हेमाद्रिसृष्टिः मण्डलं तनेति
आद्वैतपुराणाश्रितकृत्यजातं ॥

अथापराहकृत्यं ।

तत्र ब्राह्मणाङ्गानादिश्राद्धमिद्धिवाचनान्तं इह ब्राह्मणेभ्यः स्नानो-
पकरणप्रेषणं तस्य च दृष्टार्थत्वनार्थात् स्नानकरणं चाभिधायोक्तं ।
प्रभामखण्डे ।

ततोऽपराहममये श्राद्धकर्त्ता समाहितः ।

स्वयं समाह्वयेद्विप्रान् मवर्णैर्वा समाप्तान् ॥

‘समाप्तान्’ स्नातान् ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

पादशौचादिना गेहमागतानर्चयेद्विजान् ।

‘अर्चयेत्’ मत्वर्थ्यात् । आदिशब्दादाचमनौयदानेनापि ।

तथा च देवलस्मृति-कर्मपुराणयोः ।

ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनौयस्य सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमं ॥

‘स्नानान्निवृत्तेभ्य इति स्नानममाशुत्तरकालमाह्वानेन यजमान-
गृहमागतेभ्यः, ‘प्रत्युत्थाय’ अञ्जलिमावध्य स्वागतं भवतामिति प्रश्नं
कृत्वा रथ्याप्रसर्पणनिबन्धनाऽप्रायत्यनिवृत्तये पादप्रक्षालनार्थमाचम-
नार्थं चोदकं प्रयच्छेत् । पादप्रक्षालनं कृत्वाचमनं दद्यादित्यर्थः ।

अत्राह्वानाद् गृहमागतेभ्यः पृथक् पृथक् स्वागतप्रश्नकरणमाह
मार्कण्डेयः ।

स्नातः स्नातान् ममाह्वानान् स्वागतेनार्चयत पृथगिति ।

‘स्वागतेन’ भवतां स्वागतमिति प्रश्नवाक्येन, ‘अर्चयत्’ सम्मानयेत् ।
‘पृथक्’ एकैकं ब्राह्मणं, प्रश्नस्य चोत्तरापेक्षित्वादविविधं च विषये प्रति-
वचनस्य साधुकर्तव्यत्वस्मरणत्वात् सुस्वागतमस्माकमिति प्रतिवचनं प्रत्येकं
ते ब्रूयुः ।

स्वागतप्रश्नश्चायं प्रयतत्वादिद्विगणवता कर्त्तव्य इत्याह तुः शङ्ख-
निखितौ ।

प्रयतोऽपराह्वे शुचिः शुक्रवामाः दर्भपु तिष्ठन् स्वागतमिति
ब्रूयादिति ।

प्रयतः शुचिरिति पदद्वयं वाह्याभ्यन्तररूपद्विविधशुद्धियुक्तो
यथास्यादित्येवमर्थः ।

अत्र यादृग्विधदेशावस्थितानां स्वागतप्रश्नः कार्यमथाविधदेश-
मुपदिशन् स्वागतादेरपराह्वकल्पत्वं स्फुटोक्तेरिति धर्मः ।

स्थितान् देशं विविके तु प्रकीर्णतिलवर्हिषि ।

अपराह्वे ममभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ॥

‘तान्’ स्नातानागतान् विप्रान् यजमानगृहमागतान् अपराह्वे

द्विधाविभक्त्याङ्गो द्वितीये भागे त्रिधाविभक्तस्य वा तृतीये भागे
पञ्चधाविभक्तस्य वा चतुर्थे मारुह्यामदयादुपरितने यामारुह्ये वा स्वाग-
तेन यथोक्तेन समभ्यर्च्य आसनेषूपवेशयेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।
मार्कण्डेयपुराणं ब्रह्माण्डपुराणे च ।

सम्यूज्य स्वागतेनैतानभ्युपेतान् गृहे द्विजान् ।

पवित्रपाणिराचान्तानामनेषूपवेशयेत् ॥

अस्मिन्नवसरे पूर्वद्युर्निवेदनमित्याद्यापस्तम्बवचनं प्रमाणयता पूर्व-
दिननिमन्त्रितानामपि ब्राह्मणानां पूर्ववद्वितीयं निमन्त्रणमाच-
रणीयं । “सुखोपविष्टांश्च ब्राह्मणान् आद्रुकाले समाहृतानसङ्कु-
र्वीति यमवचनाद्बन्धमान्याञ्जन-धूपनैरलङ्कुर्यात् ।

उक्तञ्च देवलस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

यथोपविष्टान् सर्वांस्तानलङ्कुर्याद्विभूषणैः ।

स्नग्दामभिः शिरो।वेष्टैर्धूप-दौपानुलेपनैः ॥

निगमः ।

श्वः स्वनापिताभ्यङ्गोद्वर्त्तन-स्नान-दन्तधावनादिभिरभ्यर्च्य स्नातान्
पाद्याचमनौघ-सदर्भामनानुलेपन-धूप-सुमनोभिरभ्यर्च्य पितृनावाहा-
यिष्य इति पृच्छतौति ।

‘श्वः’ निमन्त्रणादुत्तरदिने । अभ्यङ्गग्रहणं नखादिकल्पनोपलम्ब-
णार्थं । तच्च ‘स्वनापितेन’ मूल्यादि प्रदाय यजमानोपकल्पितेन
नापितेन । एतच्च प्रत्युत्थानात्प्रभृति निमन्त्रणं वर्जमलङ्करणान्तं
मनुष्यमन्कारादिरूपत्वान्मानुषमेव न पित्र्यं अतो यथालोकं यज्ञो-
पवीतादिधर्मवर्तैव कार्यं न पित्र्यधर्मवता ।

यत्तु वक्ष्यमाणमण्डल-तदर्चन-पादप्रनालनादित्यग्निभाषाप्रकर-
णोक्तेन वैश्वदेविकेन पैतृकेण वा धर्मेण युक्तं कर्त्तव्यं, तत्र तावत्
मण्डलकरणं आह बौधायनः ।

उपलिप्तं ममे स्याने शुचौ शुक्रममन्विते ।

चतुरस्रन्त्रिकोणन्तु वर्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकं ।

कर्त्तव्यमानुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलं ॥

‘ब्राह्मणादिषु’ यजमानेषु । आनुपूर्वेणत्यस्यायमर्थः । ब्राह्मणं
यजमाने चतुरस्रं, क्षत्रियं त्रिकोणं, वैश्यं वर्तुलं, शूद्रं अर्द्धचन्द्राकार-
मिति ।

अत्र शूद्रं प्रति विशेष उक्तः मौरपुराणे ।

चतुरस्रं ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य त्रिकोणकं ।

वर्तुलं च वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युत्थणं स्मृतं ॥

अत्र विशेषमाह शम्भुः ।

ममार्जितापलिप्ते तु द्वारि कर्त्तव्यं मण्डले ।

उदक्प्रवमुदाच्य स्थादक्षिणं स्थादक्षिणाप्रव ॥

द्वारंति शूद्रद्वाराभिमुखस्यिते अङ्गणप्रदशे । मण्डले दक्षिणे दिशि
चनात् द्वे, तत्रैकमुत्तरतः, तस्य दक्षिणतो, पर । तत्र यद् उत्तरतनाद्,
दक्षप्रव । उदाचाप्रवणं उदाच्याभिमुखेन कमजिम्बमित्यर्थः । एत-
मितरदक्षिणाप्रव । तत्रादावुत्तरं ॐ वैश्वदेविकमण्डलं करोमाति
वैश्वदेविकधर्मेण कुर्यात् । तदनन्तरं दक्षिणं ॐ पितृमण्डलं करा-
माति पितृधर्मेण कुर्यात् ।

एते च गोमूत्र-गोमयाभ्यां कर्त्तव्ये, तदुक्तं सायणपाशुपथो, पराणयो ।
76

एवमासाद्य तत्सर्वमवनस्यागतो भुवि ।

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले ॥

‘एवं’ “आहारदपस्येन सर्वं दक्षिणतः” इति पूर्वोक्तेन प्रका-
रेण, ‘सर्वं’ आद्धोपकरणं, ‘आसाद्य’ आद्धप्रदेशे स्थापयित्वा, ‘अनु-
लिप्तायामगतोभुवि’ गोमयोपलेपनादिमंस्कृते गृहद्वारसम्मुखस्थिते-
ऽङ्गणप्रदेशे, गोमयं गोमूत्रेण च मण्डले कुर्यात् ।

अत्र गोमये विशेषमाह जाबालिः ।

अमेध्याशनशून्यानां नीरूजानां तथा गवां ।

अव्यङ्गानाञ्च सद्यस्कं शुचि गोमयमाहरेत् ॥

गोमयविशेषे निषेधमाह भृगुः ।

अत्यन्तजीर्णदेहाया बन्धायाश्च विशेषतः ।

आर्त्ताया नवसृताया न गोर्गामयमाहरेत् ॥

मण्डलपरिमाणमाह लौगातिः ।

हस्तद्वयमितं कार्यं वैश्वदेविकमण्डलं ।

तदक्षिणे चतुर्हस्तं पितृणामङ्घ्रिशोधने ॥

एतयोर्मण्डलयोः क्रमेणाक्षतकुशादिभिरर्चनमाह व्याघ्रपान् ।

दक्षिणप्रवणे कार्यं मण्डलद्वयमेव च ।

उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान् पूर्वाग्रान् विन्यसेत् कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणायांश्च सतिलान् विन्यसेद्विजः ॥

अक्षतादिग्रहणं गन्धपुष्पोपलक्षणार्थं वक्ष्यमाणमक्षयपुराण-
वचनात् । अत्रोदौचीस्थितत्वादिना वैश्वदेविकधर्मेण उत्तरस्य
मण्डलस्य वैश्वदेविकत्वं ज्ञायते । दक्षिणास्थितत्वादिना पितृकधर्मेण

दक्षिणस्य पित्रत्वं । अतश्च गन्ध-पुष्प-यवैर्गार्जवविशिष्टैः प्रागयैः कुशैश्च
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा यज्ञोपवीतो दक्षिणं जान्वाच्य ॐ विश्वेदेविक-
मण्डलमर्चयामि इत्युत्तरतः स्थितं मण्डलमर्चयेत् । एवं गन्ध-पुष्पति-
लेर्दिगुणभृद्देक्षिणायैः कुशैश्च दक्षिणामुखः प्राचीनावीतो मयं जान्वाच्य
ॐ पित्र्यमण्डलमर्चयामीति दक्षिणतः स्थितं मण्डलमर्चयेत् । ब्राह्म-
णाङ्गानात्प्रभृति मण्डलार्चनान्तं किञ्चिद्विशेषमहितमुक्तं नागरखण्डे ।

प्रणम्यामन्त्रिता ये च आह्वार्यं ब्राह्मणोत्तमाः ।

अनीय कुतपे काले तान् सर्वान् प्रार्थयेत्ततः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये यत्र विहिताः आह्वे सावधाना भवन्तु ते ॥

अपमयं ततः कृत्वा पितृस्नानं प्रार्थयेत्ततः ।

ये मया मन्त्रिताः पूर्वं पितरो मातृपत्न्याः ।

आश्रित्य पितृकार्येषु सावधाना भवन्तु ते ॥

एवमभ्यर्च्य तान् सर्वास्ततः कृत्वा प्रदक्षिणं ।

जानुनी भूतले न्यस्य ततश्चार्यं प्रदापयेत् ।

मन्त्रणामेन राजेन्द्र मपुष्याक्षतचन्द्रनैः ।

अर्धमनं प्रगृह्णन्तु मया दत्तं द्विजोत्तमाः ।

पादप्रक्षालनार्थाय प्रकुर्वन्तु मम प्रियं ॥

एवमुक्त्वा महीपृष्ठे अनुलिप्तं ततः परम् ।

साक्षतान् प्रहिपेद्भान् विश्वेदेवान् प्रकीर्त्तयेत् ॥

अपमयं ततः कृत्वा दर्भान्मिलमन्त्रितान् ।

दिगुणान् प्रक्षिपेत्तत्र पितृनुद्दिश्य चात्मनः ॥

एवमभ्यर्चितयोर्मण्डलयोर्ब्राह्मणपादप्रचालनं कर्त्तव्यमित्युक्तं मौर-
पुराणे ।

प्रचालयेत्ततः पादावर्चिते मण्डले शुभे ।

मात्स्यः पद्मपुराणयोरपि ।

अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्यापमव्यवत् ।

विप्राणां चालयेत्पादानभिवन्द्य पुनः पुनः ॥

अक्षताभिः सपुष्पाभिरिति देवमण्डलार्चनं देवधर्मयुक्त्वात् ।
एतच्च तिलैः सपुष्पैरित्यादिकस्य पित्र्यमण्डलार्चनस्योपलक्षणार्थं ।
अपमव्यवद्विप्राणां चालयेत्पादाविति पित्र्यधर्मकत्वात् पित्र्यविप्रपाद-
प्रचालनं कर्त्तव्यं । तच्च पूर्वभावितो वैश्वदेविकपादप्रचालनस्योपल-
क्षण । तत आदावुत्तरतोऽवस्थिते मण्डले वैश्वदेविकविप्रपादप्रचालनं
कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मनिरुक्ते ।

पाद्यस्यैव तथार्घ्यञ्च देव आदौ प्रदापयेदिति ।

वाराहपुराणेऽपि ।

स्वागतं ह्यर्घ्यं-पाद्यञ्च दद्याद्भामनं द्विजः ।

वैश्वदेवकृते पूर्वं तर्पयित्वा ऊताशने ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च चतुर्थ्यन्तं निवेदयेत् ।

पादप्रचालनमन्त्रो ब्रह्मनिरुक्ते ।

शंखादेवीतिमन्त्रेण पाद्यस्यैव प्रदापयेदिति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

प्रक्षालयेद्विप्रपादान् शन्नोदेवीरिति तृचा ।

पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्वयमेव विनोतवत् ॥

मत्यां शक्तौ स्वयमेव अमत्यान्तु कर्त्तन्तरेणापीति ।

अत्र पादप्रक्षालनप्रयोगः । यज्ञोपवीति दक्षिणां जान्वाच्योद-
 झुषः शन्नोदेवारभिवृष्टये आपोभवन्तु पातये । शंयोरभिस्रवन्तु न इति
 मन्त्रमुच्चार्य ॐ पूरुव आर्द्रव.मंजका विश्वेदेवाः इदं वः पाद्यं स्वःश
 नमः इति प्रयुक्तैकैकस्यैव ब्राह्मणस्योत्तरमण्डलावस्थापितामनोप-
 विष्टस्य मण्डलमाक्रम्य तिष्ठता वा स्वाचारानुसारेण गन्ध-पुष्पाक्षत-
 कुशजलोपेतमञ्जलि देवतीर्थेन पादयोर्निनीयान्येन जलेन पादौ प्रक्षाल-
 नयेत् । अत्र चकारेण पादप्रक्षालनानन्तरं अर्चन अर्घ्यदानं सूच्यते ।
 अतः प्रत्येकं गन्ध-पुष्पाक्षतैर्वक्ष्यमाणप्रकारेण पादादि मूर्द्धान्तं महस्र-
 शार्पत्यभ्यर्च्य गन्ध-पुष्पाक्षत-कुशादिप्रशान्द्रव्यामिश्रजलपात्रेन यथालाभं
 स्तर्णादिपात्रेण पाद्यवत्प्रयागवाक्यमुच्चार्याद्ये दत्त्वा “मण्डलादुत्तरे
 श्रेष्ठे दद्यादाचमनायकर्मिणि लौगाक्षिस्मरणान्मण्डलादुत्तरत उप-
 विष्टानामाचमनाय दद्यात् । ब्राह्मणेभ्य तथाचान्तव्यं यथा तदाचम-
 नादकं पादप्रक्षालनादकेन न संबध्यते । तत्सङ्गम नारदीयपुराण
 दोषाभिधानात् ।

यत्राचमनवागीणि पादप्रक्षालनादके ।

सङ्गच्छन्त बुधाः आर्द्रसामुर तत् प्रचक्षते इति ॥

अत्राहतुः शङ्ख-लिभितौ ।

पाद्यार्थाचमनायोदकानि दत्त्वा ब्राह्मणानुपमण्डलापवशयेदामन-
 मन्त्रान्भ्यति ।

‘आचमनीयोदकं’ आचमनार्थमुदकं । ‘उपमंगल्य’ दक्षिणकरेण गृहीत्वा, ‘अन्वालय’ वामहस्तेन आद्रुदेशावस्थापितमामनमुपस्पृश्य, तत्रोपवेशयेत् । अथ वैश्वदेवीकब्राह्मणानामाचमनीयदानानन्तरं दक्षिणमण्डलावस्थापितामनेषु पश्चिमादिप्रागपवर्गं पित्र्यादिक्रमणो-दङ्गुखोपविष्टानां दक्षिणामुखः प्राचीनावीत्यन्वाचितमव्यजानुः पित्र्याब्राह्मणानां पाद्यादिदानमारभेत । देवताप्रकरणोक्तदिव्य-मानुष-पित्रभेददृष्टिन्यायात् द्विजः सोमपाय्यपितरूपेण, क्षत्रियो हविशदाख्यपितरूपेण, वैश्यस्त्वाज्यपाय्यपितरूपेण, शूद्रस्तु सुकान्था-ख्यपितरूपेण सर्वान् पितृन् ध्यायन् कौर्त्तयंश्च ब्राह्मणादित्यः कोऽपि वा आद्रुकर्त्ता पितृ-पितामह-प्रपितामहान् क्रमाद्दसु-रुद्रादित्यरूपेण ब्रह्म-विष्णु-महेश्वररूपेण वा प्रद्युम्न-मङ्गर्धण-वासुदेवरूपेण वा माम-तुभंस्वरूपेण वा ध्यायन् कौर्त्तयंश्च पाद्यार्चनार्थ-मङ्गल्प-दर्भा-सनदानादीन् सर्वान् पितृकान् पदार्थान् कुर्यात् । तत्र च “नाम-गोचं पितृणाम्नु प्रापकं श्वकव्ययोः” इतिवचनात् “सम्बन्ध-नाम-गोत्राणि पितृणां प्रतिपादयेत्” इतिवचनाच्च प्रत्येकं पित्रादीन् गोत्र-सम्बन्ध-नामभिः संबुध्य तैः सङ्कीर्त्त्य यथोक्तविभागेन संबुध्यन्तरेव आख्यपादिनामभिः कौर्त्तयन् गन्ध-पुष्प-तिल-कुश-जलपूर्णमञ्जलिं पित्र्यस्यैकैकस्य ब्राह्मणस्य पादयोर्निनीयाभिवन्द्यान्वेन जलेन पादौ प्रक्षालयेत् । तत्र प्रयोगवाक्यं । शन्नोदेवीरित्याद्युच्चार्य ॐ अमुक-गोत्रा अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरुपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति पितृस्त्वाने, शन्नोदेवीरित्याद्युच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्-पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीकाः रुद्ररूपा इदं वः पाद्यं स्वधा

नम इति पितामहस्थाने, शन्नोदेवीरित्याद्युच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा
अम्भत्प्रपितामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपाः इदं वः
पाद्यं स्वधा नम इति प्रपितामहस्थाने समुच्चारयेत् ।

अथ यथोक्तप्रकारेण शन्नोदेवीरिति मन्त्रान्ते ॐ अमुकगोत्रा
अम्भन्मातामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपाः इदं वः पाद्यं
स्वधा नम इति मातामहस्थाने, शन्नोदेवीरित्यादिमन्त्रमुच्चार्य
ॐ अमुकगोत्रा अम्भत्प्रमातामहाः मातुः पितामहाः इति बोधार्थं
अमुकशर्माणः सपत्नीकाः रुद्ररूपाः इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति
प्रमातामहस्थाने, अथ तथैव शन्नोदेवीरित्यादिमन्त्रं पठित्वा ॐ अमु-
कगोत्रा अम्भद्बृहद्रूपमातामहाः मातुः प्रपितामहाः इति वाभिधा-
यामुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति
बृहद्रूपमातामहस्थाने समुच्चारयेत् ।

पादप्रक्षालनानन्तरं च गन्ध-पुष्प-तिलैर्वक्ष्यमाणप्रकारेण मृद्धा-
दिपादान्तं पितृभ्यः स्वधा पितृभ्य इत्यादिना मन्त्रेण प्रत्येकं क्रमात्
पितृवर्गायत्राह्वणानर्चयेत् । एवमेव नमो वः पितर इत्यादिना मन्त्रेण
मातामहवर्गायान् । तदनन्तरं गन्ध-पुष्प-तिल-कुशादिप्रशस्तद्रव्यमि-
अजलपूर्णेन यथालाभं राजतादिपात्रेण पाद्यवत्प्रयोगवाक्यमुच्चार्य
पाद्यक्रमेणैवाथै दत्त्वा वैश्वदेविकमण्डलात्क्षरत उपविष्टानां द्विजा-
नामाचमनीयं दद्यात् । तेष्यावमनोदकपादप्रक्षालनोदकान्यमङ्ग-
मयन्त आचमेयुः ।

अथ मण्डलार्चन-पादप्रक्षालनाद्याचमनान्तपदार्थापयुक्तद्रव्यशेषा-
वतिनिपुणश्चिष्टमम्प्रादायानुसारात् तत्तन्मण्डलोपरि निक्षिपेत् । ततो

दर्भपाणिद्विगचस्येत्यादिवक्ष्यमाणक्रतुवचनाद्यजमानो ब्राह्मणचरण-
चालनोदकसंमर्गमकुर्वन् स्वपादप्रचालनपूर्वकं द्विगचस्य ब्राह्मणेः मह
श्राद्धभूमिसागत्य श्राद्धमिद्धिरस्त्विति भवन्तोब्रुवन्त्विति ब्राह्मणान्
प्रत्युक्त्वा तैश्चाम् श्राद्धमिद्धिरित्युक्तं तदुपवेशनार्थमामनान्युपकल्पयत् ।
तथा च यमः ।

ततः मिद्धिमिति प्राच्य कल्पितेष्वामनेषु च ।

श्राद्धमित्यादिनोत्तरेण मन्वन्धः ।

इति ब्राह्मणाह्वानादिश्राद्धमिद्धिवाचनान् ।

अथ ब्राह्मणोपवेशनार्थमामनोपकल्पन ।

आह्वानिः ।

तत्रामनानि देयानि तिलांशैव कुशैः मह ।

प्रथक् प्रथमामनेषु तिलतैलेन दीपिकाः ॥

तत्र श्राद्धदेशे आमनानि देयानि कुशैः सहितान्तिनाश देयाः
श्राद्धभूमौ प्रक्षणाया इत्यर्थः । प्रथक प्रथमकं कस्यामनस्य समाप
पूर्वका दीपिकेत्येतेनाः देयाः, अथ च देयानात्यस्य विपरिणतस्यानु-
षङ्गः । अथवा तेष्वामनेषु प्रथक प्रथक् कुशैः सह तिला देया इति
मन्वन्धः । तिलतैलग्रहणं घटादिप्रशस्तसंज्ञोपलक्षणायै । वमाद्यप्रशस्त-
सहनिवृत्त्यर्थे च । आमनानि च प्रशस्तत्वात् मति मन्वन्ध कुतपा-
यान्मन्वन्धयानि वृषोरूपाणि वा देयानि । प्रशस्तत्वं च तेषां
श्राद्धकालप्रकरणं, महितं, तदलाभ प्रशस्तयत्कमल-श्राणादिदारु-
मयाण तदलाभयानिषुद्रुदारुमयाणि ।
आमनविशेषे निषधमाह माण्डः ।

गोशकृन्मयं भिन्नमाक्षं पालाशमेव च ।

लोहवद्धं मदेवार्कं वर्जयेदामनं वधः ॥

गोशकृन्मयं मृत्कयञ्च, 'भिन्नं' स्फुटितं । यत्किञ्चित्प्रकृतिकस्यायं
निर्घधः । 'आक्षं' विभातकमयं । 'पालाश' किञ्चकरचमयं । 'लोहवद्धं'
कालायमपट्टिकाकोलकादियुक्तं । अनेन च मशायमस्य स्तरां निर्घध
सुचितः । लोहशब्दस्याप्रशस्तसोमकादिधातुपलक्षणायेः । 'आर्कं'
रूपिकामयं । मदेवार्जयेदित्यन्वयः ।

कालिकापुराणं ।

उपलिप्तं द्विजान् स्यान् पित्र्यर्थे गृह्णियोजितं ।

कुशोन्नेने तिलासार्णे अभिन्नं लोहवर्जितं ॥

दाता च सामने पूतं विप्रानाशयैस्सुधा ।

क्रुपामने समाचान्तान् पविष्टं पूर्वमतं तु ॥

दैविकुपैवकामनस्यापने प्रकारभेदो देवलस्यापि कुर्मपुराणयोः ।

ये चात्र विश्वदेवानां विप्राः पूर्वा निमन्त्रिताः ।

प्राङ्मुखान्तामनान्क्षेपां द्विदमेपरिहितानि च ॥

दक्षिणासुखयुक्तानि पित्राणामामनानि च ।

दक्षिणासुखयुक्तानि प्रोक्षितानि तिलोदके ॥

प्राङ्मुखानि दक्षिणासुखयुक्तानां च सुखशब्दो यथा गीतादिषु
सुखस्यानाद्यकल्पितावयवाभिप्रायेण, कम्बलादिषु, दशादिरूपाराभि-
प्रायेण प्रयुक्त इति विदितं । 'द्विदमेपरिहितानि' प्रत्येकमुपरिस्था-
पितपूर्वसदभेदशेषाद्युक्तानि, 'दक्षिणासुखयुक्तानि' उपरिस्थापित-
दक्षिणासुखयुक्तानि

महाभारतेऽपि वृषीं प्रकृत्य आद्भुक्तारं निमिं प्रत्याह ।

कुरु चैनां पूर्वशीर्षा भव चोदङ्मुखस्तथा ।

त्वं दैवे इति शेषः ।

तथा दानधर्मेषु आद्भुक्त्ये ।

अमावास्यां महाप्राज्ञाविप्रानानाय्यपूजितान् ।

दक्षिणावृत्तिकाः सर्वा वृषीः स्वयमयाकरोत् ॥

दक्षिणायास्ततोदर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।

पादयोश्चैव विप्राणां ये तन्नमुपभुञ्जते ।

‘अनाय्य’ आह्वानेन स्वगृहं प्रवेश्य । ‘पूजितान’ पूजाह्वानं, अञ्जनाभ्यञ्जनादिभिरनङ्कृतान्वा । दक्षिणावृत्तीनि शिखरिणि यामान्ता दक्षिणावृत्तिकाः दक्षिणस्यान्दिशि कृतशीर्षा इत्यर्थः, दक्षिणवाह- भागे कृतशीर्षा इति केचित् । विष्टरेषु वृथाद्यामनापरि द्विजपा- दयोश्च स्यापनार्थं दक्षिणाया दर्भा निवेशिताः । अतो लिङ्गदर्शना- दन्येनाप्येवं कर्त्तव्यमिति गम्यते । तानि चामनानि तथा विविकानि स्थापनीयानि यथा तत्रोपविष्टानां ब्राह्मणानां परस्परस्पर्शा न स्यात् ।

अतएवाह ऋतुः ।

दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवामा जितेन्द्रियः ।

परिअत्रे शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥

दक्षिणाप्रवणे सम्यगाचान्तान् प्रयताञ्कुचीन् ।

आमनेषु सदर्मेषु विविकेषूपवेशयेत् ॥

‘लघुवामाः’ प्रवालनेन मलादिकृतगौरवरहितवस्त्रः सूक्ष्मवस्त्रो

वा । 'परिश्रिते' पण्डितः पटादिनाऽवरणद्रव्येणावृते । 'विक्रियु' उपविष्टानामन्योन्यस्पर्शपरिहारचमान्तरालम् । 'शेष' गतार्थः ।

अत्र हेतुमाह गार्ग्यः ।

स्पर्शं स्पर्शं भवेत्पापमेकपङ्क्तिनियोगतः ।

हीनवृत्तादिपङ्क्तौ तु युक्तं तस्मात् त्रिवचनं ॥

यावत्कृत्वोद्युत्तमवृत्तानां एकपङ्क्त्युपविष्टानवृत्तस्पर्शा भवेत् तत्रैवस्पर्शस्तेषामप्रायत्वं । अप्रयतानाञ्च कर्मणि व्यवहारा तेषां प्रत्यवायः । प्रकृतस्य कर्मणा वैगुण्यं चेत्यभयविधवाप्यं स्यात्, अतः कारणाद्विवचनं कर्त्तव्यं । तच्च हानवृत्तत्वानिर्द्धारणं मत्यामनानां तन्निर्द्धारणे तु पङ्क्तिरेवेति ।

पङ्क्तिभेदसाधनान्याह वृहस्पतिः ।

एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परं ।

भस्मना कृतमर्यादा न तेषां सङ्कोचो भवेत् ॥

परस्परास्पर्शनमन्तराले भस्मलेखाकरणसंज्ञाभयमिह पङ्क्तिभेद-
साधनत्वेनापदिष्टं ।

वार्हस्पत्यस्मृति-प्रभाषण्डयोः ।

अग्निना भस्मना वापि स्तम्भेवाप्युदकेन वा ।

द्वारमंक्रमणेनापि पङ्क्तिभेदः प्रकीर्तितः ।

'स्तम्भे' गुल्मं, स्तम्भेनेति कवित्पाठः, द्वारमंक्रमणश्चेति साधनद्वयं ।

'मंक्रमणं' मार्गः ।

इति ब्राह्मणेपवेशनार्थमासनोपकल्पनं ।

अथ ब्राह्मणोपवेशनं ।

तत्राद्यतुर्मनु-वृहस्पती ।

आमनेषु तु कृतेषु वर्हिष्मसु पृथक् पृथक् ।

उपस्पृष्टोदकान् सम्यग् विप्रान्स्तानुपवेशयेत् ॥

‘कृतेषु’ स्यापितेषु । ‘वर्हिष्मसु’ दर्भोत्तरेषु । पृथक् पृथगिति प्रतिब्राह्मणं विविकृतया च । ‘उपस्पृष्टोदकान्’ कृताचमनान् ।

याराह-विष्णुपुराणयोः ।

पवित्रपाणिगचान्तानामनीषूपवेशयेत् ।

अत्र विशेषमाह शाखायनिः ।

पाणिपादमुखार्द्राश्च स्वाचान्ताः सुममाहिताः ।

तेष्वामनेषु संस्याप्या विप्रान्तेन क्रमेण तु ॥

‘पाणिपादमुखेस्वार्द्राः अशुष्कपत्तलनाचमनमलमजलाः’ यावन्मुख-
ख-पाणि-पादमार्द्रतां न जहाति तावद्विलम्बितमुपवेशनीया इत्यर्थः ।
तथा च विष्णुः ।

अपराह विप्रान् सुस्नातान् स्वाचान्तान् यथाभृत्याविद्यं क्रमेण
कुशोत्तरेष्वामनेषूपवेशयेत् ।

‘यथाभृत्याविद्यं’ विद्याबाह्वन्यानुसारेण । एतच्च तपोवाङ्म-
न्यादीनामुपलक्षणार्थं ।

यत आह सुमन्तः ।

विद्या-तपोधिकानां वै प्रथमामनमुच्यते ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां ममं गन्धादिभोजनं ॥

‘प्रथमं’ प्रथमस्थानं स्यापितं गुणैश्च अष्टं । अन्यदन्यषाङ्गन्ध-पुष्पा-
दिकं भोज्यं चान्नं सर्वेषां ‘ममं’ तुल्यं, नोत्कृष्टापङ्कटविभागेन विषमं देयं ।

आश्रमविशेषेणाप्ययामनार्हानाह यमः ।

यस्य वै यजमानस्य नागे भुङ्क्ते यतिस्तथा ।

अनिष्टमद्भुतं तस्य हरते रक्षसां गणः ॥

तस्मादयामने भोज्यो यजनां संयतोयतिः ।

श्रोत्रियो ब्रह्मचारी वा यजस्तेन न लुप्यते ॥

उक्तक्रमातिक्रमे दोषमाह सुमन्तुः ।

अर्हेषु विद्यमानेषु नानर्हाय भवेद्वरं ।

दष्कृतं हरते पङ्क्त्या आयुषा च विद्युज्यते ॥

‘अर्हेषु’ योग्येषु, ‘अनर्हाय’ अयोग्याय, ‘वरं’ वरिष्ठमामनं न भवेत् ।
अयोग्यो वरिष्ठमामनं नाध्यामीनेत्यर्थः । यदि पुनरध्यामीत तर्हि
पङ्क्त्याः दष्कृतं ‘हरते’ प्राप्नोति । ‘आयुषा च’ जीवितेन, परित्यज्यते ।
शरीतोऽपि ।

मन्तिष्ठमानेष्वर्हत्सु योऽनर्हायामनं श्रयंत ।

मृह्णाति स मलं पङ्क्तेरायुषा च विद्युज्यते ॥

‘मन्तिष्ठमानेषु’ विद्यमानेषु । ‘मलं’ दष्कृतं ।

यमः ।

प्रायेण मूर्खः स्मृति-मन्त्रहीनो

योऽयामनं गच्छति मुख्यभावात् ।

नान्यद्भयं पश्यति मूर्खताः

देहप्रनाशे नरकं सुधोरं ॥

यो वै न विद्वान्न च ब्रह्मचारी

न चाश्रमस्थो न च मन्त्रप्रतः ।

हवींषि चाश्राति धुरि स्थितस्तु

सोऽश्राति पङ्क्त्या मलकिल्विषाणि ॥

‘धुरिस्थितः’ अग्रामने स्थितः ।

अर्हेणापीहास्यतामित्येवं यजमानाभ्यनुज्ञातेनैवाग्रामने उपवेष्टव्यं
नाननुज्ञातेन ।

तथा च पङ्क्तिपावनानन्तरं पैठीनसिः ।

तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तनियुक्तो मूर्द्धनि सहस्रैरप्युपहतां तस्मा-
न्नानियुक्तोऽग्रामणं गच्छेत् यदि गच्छेत् पङ्क्त्या हरति दुष्कृतं ।

सहस्रैरपि पङ्क्तदूषकैः उपहतां पाङ्क्तं तेषां पूर्वोक्तानां पङ्क्तिपाव-
नानां मध्ये एकैकोपि यजमाननियुक्तः सन् मूर्द्धन्यग्रामने समुप-
विष्टः पुनाति पावयतीति ।

शङ्ख-लिखितौ ।

नानियुक्तोऽग्रामणं गच्छेत् ।

अत्र वैश्वदेविकानामादावुपवेशनं कार्यं पित्र्याणाम् पश्चात् ।
उच्छिष्टावलिप्रहस्तचालनं विमर्जनञ्च वर्जयित्वा सर्वेषां आङ्घ्रौयपदा-
र्यानां वैश्वदेविकपूर्वकत्वात् ।

तत्राह कात्यायनः ।

दैवपूर्वं आङ्घ्रं पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्य इति ।

कर्त्तव्य इति शेषः ।

दैवपूर्वकत्वकारणमाह तुः शङ्ख-लिखितौ ।

देवादिश्राद्धमात्मानं च रचन्ति पितृणामग्रे नियुक्ताः पूर्वमुप-
वेशिताः ।

हारीतोऽपि ।

अमृतं देवमित्याहुर्मृतं पित्र्यं विधीयते ।

तस्माद्देवात् प्रवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति ह्यमरेषु च ॥

‘अमृताः’ अमरा देवाः, तत्सम्बन्धित्वात् कर्माण्यमृतं । मृता हि पितरः, तत्सम्बन्धित्वात् कर्मापि मृतं । अतः कारणाद्देविकाप्रमृति आहुक्रियाः ‘प्रवर्त्तन्ते’ प्रारम्भणीयाः । तथा अमरेषु वैश्वदेविक एव कर्मणि ‘तिष्ठन्ति’ संस्थापनीया इत्यर्थः । एवं कृते मति मृताख्य-ममङ्गलं कर्म मङ्गलरूपेणामृतेन कर्मणोभयतः परिवेष्टितं मङ्गलमेव भवतीति भावः । उक्तदेव-पित्र्यपौत्रपर्यन्तपर्ययदोषः “देवाद्यन्तं तदीहेतेत्यादि मनुवाक्ये दर्शितः ।

यसोऽप्याह ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पूर्वं देवविवर्जितं ।

तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु पित्र्यं पूर्वं विवर्जयेत् ॥

देवं पूर्वं नियुञ्जीत पश्चात् पित्र्यं यथाविधि ।

पूर्वं पित्र्यं नियुञ्जानः क्षिप्रं पश्यति मान्ययः ॥

‘आसुरं’ असुरोपभोग्यं । असुरनिवारकाणां वैश्वदेशानां पूर्व-मनिवेशितत्वात् । अतो वैश्वदेविकानां पूर्वमुपवेशनं पश्चात् पित्र्याणां । तच्च यथाक्रमं पूर्वाभिमुखानामुत्तराभिमुखानां च कर्त्तव्यं । तथा ब्रह्माण्डपुराणे ।

विप्रो तु प्राङ्मुखो देवो दैवो तु पूर्वं निवेशयेत् ।

उत्तराभिमुखान् विप्रस्त्रीन् पितृभ्यश्च सर्वदा ॥

इति वैश्वदेविकार्यनिमित्तब्राह्मणसंख्यायाः उपलक्षणाद्यं ।

त्रीनिति च पित्र्यार्थनिमित्तत्राह्णमंख्यायाः ।

अतएव वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

प्राङ्मुखान् भोजयेद्विप्रान् देवानामुभयात्मकान् ।

पितृ-पैतामहानाञ्च भोजयेच्चाप्युदङ्मुखान् ॥

‘उभयात्मकान्’ पित्रादि-मातामहादिश्राद्धद्वयार्थं वैश्वदेविक-
द्वयमस्बन्धिनः ।

पृथक्पृथोः केचिदाहुः श्राद्धस्य करणं नृप ।

एकत्रैकेन पाकेन कुर्वन्त्यन्ये महर्षयः ॥

‘तथा.’ पितृ-मातामहवर्गयोः ।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

प्राङ्मुखा देवमङ्गलान् पितृन् कुर्याद्ददङ्मुखः ।

याज्ञवल्क्यः ।

पवित्रपाणिराचान्तानामनेषूपवेशयेत् ।

द्वौ देवे प्राक्तयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा ॥

विष्णुरपि ।

द्वौ देवे प्राङ्मुखा त्रीन् पित्र्ये उदङ्मुखान् एकैकमुभयत्र वा ।

शङ्खोऽपि ।

द्वौ देवे प्राक्तयः पित्र्ये ब्राह्मणांस्तु उदङ्मुखान् ।

भोजयेद्विधिवद्विद्वानेकैकमुभयत्र वा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्वौ देवे प्राक्तयः पित्र्ये एकैकमुभयत्र वा ।

उदङ्मुखांश्च पित्र्यान् स्नातान् विद्यागुणक्रमात् ।

।तस्यदर्भावकीर्णेषु आसनेषूपवेशयेत् ।

कात्यायनोऽपि ।

स्नातान् शुचीनासानान् प्राङ्मुखानुपवेश्य देवे युग्मानयुग्मान्
यथाशक्ति पित्र्य एकैकस्योदङ्मुखान् ।

उग्रनाः ।

कृत्स्नश्रु-नख-रोमाणः शुची देशे प्राङ्मुखा वैश्वदेविका उदङ्मुखाः
शेषा दर्भावनेषूपवेश्या इति ।

वेदविशेषेणोपवेशनविशेषः

शातातपस्वति-प्रभामखण्डयोः ।

द्वौ देवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

पित्र्ये तृदङ्गुखांस्त्रींश्च षड्भुजाध्वर्युभामगान् ॥

अत्राह पैठीनसिः ।

प्राङ्मुखान् विश्वेदेवानुपवेशयेत् वर्षिष्मत्स्वामनेषु पितृन् दक्षिण-
पूर्वणेत्सुकं ।

'विश्वेदेवान्' वैश्वदेविकान् ब्राह्मणान्, प्राङ्मुखानुपवेशयेत्,
'पितृन्' पित्र्यर्थान् ब्राह्मणान्, 'दक्षिणपूर्वण' दक्षिणपूर्वाभिमुखान् ।
अथोपविष्टान् वैश्वदेविकानपेक्ष्य दक्षिणापूर्वस्यामाग्नेयान्दिशि निवे-
शितपङ्क्तौनुत्तराभिमुखान् इत्येतत्सर्वं 'उक्तं', गृह्य दति शेषः ।

द्वारोत्तराभिमुखानां पित्र्यब्राह्मणानामुपवेशनमित्यस्य पक्षस्य
निन्दां कृत्वा तेषां पूर्वाभिमुखतया वैश्वदेविकानामुत्तराभिमुख्यनो-
पवेशनमुक्तवान् । शुभानुपस्पृष्टाचमनीयान् शुची दक्षिणार्षेषु दर्भेषु
प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत् उदङ्मुखानित्येकेन वा प्राङ्निर्देशात्

क्रूरा ह्येतेभिमुखा हिंसका भवन्तीति मैत्रायणिः । तस्मात् प्राङ्मुखान्
ब्राह्मणान् भोजयेत् । अत्र प्राधान्याद्दक्षिणायदर्भलिङ्गाच्च पित्र्यर्था
एव ब्राह्मणा विवक्षिताः । एके तु मन्यन्ते तानुदङ्मुखान् भोजये-
दिति । अथवैतत् पित्र्याणामुदङ्मुखत्वं न कर्त्तव्यं । अत्र हेतुः प्राङ्गि-
र्देशादित्यादिः । यत एते ब्राह्मणाः पूर्वनिमन्त्रणेन पित्रादिस्थाने
भोक्तृत्वेन निर्दिष्टाः परिकल्पिताः ततश्च “निमन्त्रितान् हि पितर
उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान्” इतिवचनात् ते क्रूरात्मकपित्रधिष्ठिताः
सन् उत्तराभिमुखाः पित्र्यं कर्म कुर्वतो दक्षिणाभिमुखस्य यजमान-
स्याभिमुखाः सन्तो हिंसका भवन्तीति मैत्रायणराचार्योमन्यते ।
तस्मात् पूर्वाभिमुखानेव भोजयेत् । वैश्वदेविकांस्तु उदङ्मुखान् यतस्ते
दक्षिणादिगभिमुखस्य यजमानस्य कर्म कुर्वतः आङ्गुरचकविश्वदेवाधि-
ष्ठितत्वाद्भिमुखाः सन्तो रक्षका भवन्ति ।

बौधायनोऽपि ।

सदर्भोपकृष्टेष्वामनेषु द्वौ देवे त्रीन् पित्र्य एकैकमुयत्र वा प्राङ्मुखा-
त्तुपवेशयेत् उदङ्मुखान् वा ।

तदेवमत्र दिग्निशेषाभिमुख्ये पक्ष पक्षा भवन्ति । तत्र वैश्वदेविकाः
प्राङ्मुखाः पित्र्या उदङ्मुखा इत्येकः, वैश्वदेविका उदङ्मुखाः पित्र्याः
प्राङ्मुखा इति द्वितीयः, उभये उदङ्मुखा इति तृतीयः, उभये
प्राङ्मुखाः इति चतुर्थः देविकाः प्राङ्मुखाः पित्र्याश्चाग्नेयाभिमुखा
इति पञ्चमः, एतषु च वैश्वदेविकानां प्राङ्मुखत्वं पित्र्याणाञ्चोदङ्-
मुखत्वमित्ययमेव पक्षोबङ्गभिराश्रितः । अत्र च “प्रदक्षिणन्तु देवानां
पितृणामप्रदक्षिणं” इति बौधायनवचनाद्यद्देवानां कार्यं तत्तत्र-

दक्षिणप्रचारेण कर्त्तव्यं । ततश्च दक्षिणादिगुपक्रममुदगपवर्गं वैश्व-
देविकानां उपवेशनं कार्यं पश्चिमोपक्रमं सर्वदिगपवर्गञ्च पितृकार्णां ।
यत्तु यमेनोक्तं, “दक्षिणामंस्था आमीरन्न स्पृशेयुः परस्परः” इति ।
तत्र दक्षिणबाहुभागे मंस्था येषान्ते दक्षिणमंस्था इति विग्रहः ।
एतच्च पङ्केः पश्चिमोपक्रमप्रागपवर्गत्वे घटते ।

अतएव ह्यगलेयः ।

प्रतीच्यां समुपक्रम्य प्राच्यां निष्ठा यदा भवेत् ।

दक्षिणामंस्थता ह्येषा पितृणां आङ्गकर्मणि ॥

अथवा पित्र्याणां प्राङ्मुखोपवेशनमाश्रित्यदं दक्षिणामंस्थित-
त्वाभिधानं ।

उपवेशनप्रकारस्तु शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तः ।

ब्राह्मणानुपसंगृह्योपवेशयेदामनमन्थालभ्येति ।

अत्र ब्राह्मणोपसंगृहे आमनस्यर्षे चाकाङ्क्षितं विशेषमुपवेशन-
वाक्यञ्चाह यमः ।

आसनं संस्पृशन् मय्येन पाणिना दक्षिणेन ब्राह्मणानुपसंगृह्य
समाध्वमिति चोक्तोपवेशयेत् ।

सोक्तेनोपवेशनवाक्यान्तरमपि स एवाह ।

आसध्वमिति तान् ब्रूयात् आसनं संस्पृशन्नपि ।

कूर्मपुराणेऽपि ।

तेषूपवेशयेदेतानामनं संस्पृशन्नपि ।

आसध्वमिति मञ्जल्प्य आमीरंस्ते पृथक् पृथक् ॥

व्यासस्तु वाक्यान्तरमाह ।

आस्यतामिति तान् ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ।

उपस्तीर्णेषु चामीरन्न स्पृशेद्युः परस्परं ॥

‘उपस्तीर्णेषु’ उपरि समीपे वा आस्तीर्णदर्भेषु ।

उपवेशने मन्त्रमाह धर्मः ।

अश्वालभ्य ततोदेवानुपवेश्य ततः पितृन् ।

समस्ताभिर्याज्ञतिभिरासनेषूपवेशयेत् ॥

अत्र पैतृकाणामेवोपवेशने व्याहृतय इत्यपरार्क-स्मृतिचन्द्रिका-
काराभ्यां व्याख्यातं । तत्र विशेषाग्रहणादुभयेषामप्युपवेशने व्याहृ-
तिप्रयोग इति सूचितं । अन्वारभ्येत्यत्र जान्वारभ्येति पठित्वा ब्राह्म-
णस्य जानूपस्पर्शनपूर्वकमुपवेशनं स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं । तत्र
बहुष्वपि मूलस्मृतिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानं कुतस्तेन समानीतोऽयं
पाठ इति न विद्मः । अविमंवादेन ब्राह्मणस्य दक्षिणं पाणिं उपसं-
हानाः शिष्टास्य कथं न दृष्टा इति ।

भविष्यत्पुराणेपि ।

ॐ भूर्भुवः स्वरित्युक्त्वा तान् सम्यगुपवेशयेदिति ।

अत्र समन्त्रकमुपवेशनप्रयोगवाक्यं । ॐ भूर्भुवः स्वः समाध्वमिति
वा अत्रास्यतामिति वा यजमानेनोच्चारणीयं । तदनन्तरं द्विजैरथो
सुममास्मह इति प्रतिवदद्भि रूपवेष्टव्यं । एवं पित्र्यादिश्राद्धार्थान्
ब्राह्मणानुपवेश्य मातामहश्राद्धार्थानप्युपवेशयेत् ।

तथा च पित्र्यादिश्राद्धार्थब्राह्मणोपवेशनं प्रतिपाद्याह, याज्ञवल्क्यः ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकं ।

‘एवं’ पितृश्राद्धार्थदेवपिच्यवत्, मातामहश्राद्धार्थानपि पृथग्देव-

पित्र्यान् ब्राह्मणानुपवेशयेत् । अथवा पित्र्यानेव पृथगुपवेशयेत् ।
देवांस्तुभयत्र तानेव कल्पयेत् । तदेतदाह, 'तन्त्रं वेति । 'वैश्वदेविकं'
विश्वेदेवदैवत्यं कर्म सकृदनुष्ठाय आहुद्वयाङ्गतां नेयमिति ।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

तथा मातामहानाञ्च तन्त्रं वा वैश्वदेविकं ।

पृथक्कथोस्तथा चान्ये केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥

आमनासीनानां कर्त्तव्यमाह सुमन्तः ।

पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः परस्परं ॥

ते विप्राः सर्वे देवार्थाः पित्रर्थाश्च पवित्रपाणयो मौनव्रतान्विताः
प्रमादमभवमुच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः आ भोजनममाप्रेर्वर्त्तेर-
स्त्रित्यर्थः । अत्रोद्भात् आहुकर्त्तापि मौनव्रतान्वितो वर्त्तेतेति गम्यते ।
प्रमादान् मौनलोपे तु प्रायश्चित्तमुक्तं नियमप्रकरणं । एतच्च पूर्वोक्तानां
नियमानामुपलक्षणार्थं ।

मौनव्रतान्वयस्य क्वचिदपवादमाह यमः ।

ब्रह्मोद्याय कथाः कुर्युः पितृणामेतदीप्सितं ।

एवमुपवेशितेष्वपि ब्राह्मणेष्व्वागतमतिथिमपि आहुपङ्क्तानुपवेश-
येदिति प्रागेवोक्तं ।

इति ब्राह्मणोपवेशनं ।

अथ पृथिवीस्तृत्यादिरूपं ।

तत्र तावदासिनोपविष्टानां ब्राह्मणानां पुरतः कुञ्जोपकृतार्था
भुवि यज्ञोपविती प्राङ्मुख उपविश्य प्रमादकृताविज्ञाताशुचिन्निवृत्त्यर्थं

चिन्तातिप्रयाथं वा प्रथमतः पुण्डरीकाक्षस्मरणं कुर्यात् ।

कतः ।

पुण्डरीकाक्षस्मरणस्य गुचिन्तापाकत्वमाह ऋतुः ।

अपवित्रः पवित्रोवा सर्वावस्थां गतोपि वा ।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स वाद्वाभ्यन्तरः गुचिः ।

अनन्तरं च पृथिवीस्तुतिः कर्त्तव्या । तथा च महाभारतीयश्राद्ध-
कल्पे निमन्त्रितं प्रत्यचिवाक्यं ।

स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापाश्च्योतधारिणी ।

वैष्णवो काश्यपी चेति तथैवेह ज्ञयेति च ॥

‘निवापे’ पितृदेवत्यत्यागे, यः ‘आश्च्योतः’ प्रतिप्रव्यं द्रव्यं, तस्या-
धारभृता यस्मात्तस्मात् पूर्वं पृथिवीस्तोतव्या । ‘इति’ करणे, वैष्ण-
व्यादिनाम्नां स्तुतौ करणत्वप्रदर्शनार्थं । ततश्च स्तुत्यभिव्यक्त्यर्थं वैष्ण-
व्यमीत्येवमादीनि नामान्युच्चारणीयानि, आराधनवचनो वा स्तौतिः ।
तस्मिन् पक्षे प्रणवादीनि नमोऽन्तचतुर्थ्यन्तानि वैष्णव्यादिनामानि
प्रयोज्यानि । ॐवैष्णवी नमः । ॐकाश्यपी नमः । ॐज्ञयायै नम इति ।
ज्ञयेति क्षीनिवास-गत्योरित्यस्य धातोरूपं ।

वाराहपुराणे ।

पणस्य श्रिरसा भूमिं निवापस्य च धारिणीं ।

वैष्णवो काश्यपी चेति अज्ञयेति च नामतः ॥

पृथिवीं प्रति वराहवाक्यमपि तत्रैव ।

पणस्य श्रिरसा देवि निवापस्यानमागतः ।

स्तुवीतानेन मन्त्रेण त्वाञ्च भक्त्या व्यवस्थितः ॥

मेदिनी लोकमाता च त्रिहूर्वी धरा मही ।
भूमिः शैलशिला च त्वं स्थिरा तुभ्यं नमो नमः ॥
धरणी काश्यपी चौणी रसा विश्वभरा च भूः ।
जगत्प्रतिष्ठा^(१) वसुधा त्वं हि मातर्नमोऽस्तु ते ।
वैष्णवी भूतदेवी च पृथिवी त्वं नमोऽस्तु ते ॥

ततः आद्रप्रदेशं गयात्मकत्वेन तदेकदेशस्थितं गदाधरस्य ध्यात्वा
तयोस्य नमस्कारं कृत्वोत्तरं कर्म प्रवर्त्तयेत् ।
तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

आद्रभूमिं गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरं ।
ताभ्याञ्चैव नमस्कृत्य ततः आद्रं प्रवर्त्तयेत् ॥

‘ताभ्यामिति चतुर्थी द्वितीयार्थे । ‘नमस्कारस्य मनोवाक्यार्थैर्वि-
धेयः । तत्र वाचिकस्तन्नामभ्यां एवं कर्त्तव्यः । ॐ भगवत्यै गयायै नमः ।
ॐ भगवते गदाधराय नम इति ।

आद्रारम्भात्पूर्वं जप्यमाह प्रचेताः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा जप्त्वा मन्त्रं तु वैष्णवं ।

गायत्रीं प्रणवं वापि ततः आद्रमुपक्रमेत् ॥

‘वैष्णवमन्त्राः’ तद्विष्णोः परमं पदमित्यादयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

उपवेश्य जपेद्धीमान् गायत्रीं तदनुजया ।

अथ सूक्त-सूक्तविभागावस्थितयोः कर्माङ्गभृतयार्द्राकाण्योः

त्रिष्टाचारप्रामाण्येन सङ्कीर्त्तनं कृत्वा ब्राह्मणाभ्यनुज्ञायदृष्टार्थं वक्ष्यमा-
णैतिककर्मव्यतायां पृच्छां कुर्यात् ।

तत्र वराहकृतं श्राद्धं प्रगृह्य लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

कुशानादाय प्रागयान् रोमकूपान्तरस्थितान् ।

ऋषीणां हृदि पप्रच्छ करिष्ये पितृतर्पणं ॥

‘प्रागयान्’ पुरतोऽयान् स्वाभिमुखीभूतदिक्सम्प्रसायानित्यर्थः ।

‘रोमकूपान्तरस्थितान्’, यज्ञवराहस्य बर्हिर्मयरोमत्वादित्दमुच्यते ।

मनसा ध्यातान् ऋषीन् ‘हृदि’ मनस्येव, पप्रच्छ ।

अपृच्छायां दोषः काशिकाखण्डे ।

अपृच्छन् प्रचरेद्यस्तु नरो विप्रांश्च पार्ष्वति ।

तस्य प्रियं मत्प्रमुखा नाचरन्ति दिवोकसः ॥

इतिकर्मव्यता ब्रह्माण्डपुराणे ।

उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।

सप्रश्नयश्चोपविष्टान् सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान् ॥

‘सप्रश्नयः’ विनयाश्रितः, पृच्छेत् । विनयाभिव्यक्तये शरीरसंस्नान-
माह । ‘उभावित्यादि ।’ जानुभ्यां जानुनोरन्तरं द्वावपि पाणी ‘समौ’
समदेशौ समसंस्नानौ स्थितावाभिमुख्येनावस्थितौ बद्धाञ्जलिं कृत्वे-
त्यर्थः । अथवा ‘जानुभ्यां समौ’ जानुद्वयेन तुल्यसंस्नानौ, जानु-
नोरेवान्तरे कृत्वा पृच्छेत् । एतच्च संस्नानमुपविष्टस्यैव सम्भवति ।
सप्रश्नयो ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यनेन ब्राह्मणाभिमुखीभावोपि कर्मव्यं
इति गम्यते । ततश्च ब्राह्मणाभिमुख्येनैवमुपविष्टान् सर्वान् पृच्छेत्
सप्रश्नयश्च वैकल्पिकः ।

अत एव कात्यायनः ।

प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वाश्वेति ।

‘प्रश्नेष्विति वङ्गवचननिर्देशात् सर्वप्रश्नविषयत्वमस्य विज्ञायते ।
‘पङ्क्तिमूर्द्धनि’ पङ्क्तिगदौ, उपविष्टः ‘पङ्क्तिमूर्द्धन्यः’ । अचैकं प्रति प्रश्ने
स एव प्रतिब्रूयात्, सर्वान् प्रति प्रश्ने सर्वं प्रतिब्रूयुः । समाधारण्येन
तत्तत्पङ्क्तिकर्त्तव्ये कर्मणि योयस्यां पङ्क्ति मूर्द्धन्याः स एव प्रष्टव्यः ।
तत्तत्पङ्क्तिव्या एव वा सर्वं प्रष्टव्याः ।

अत्र आहुकर्त्तुः प्रश्नवाक्यं ब्रह्मपुराणे ।

पितृन् पितामहान् यक्ष्ये भोजनेन यथाक्रमं ।

प्रपितामहान् सर्वांश्च तत्पितृन्सानुपूर्वशः ॥

‘पितृनित्यादिबङ्गवचनं पूजार्थं । एवमन्यत्रापि समाचारानुसा-
रात् कश्चित् बङ्गवचनं प्रयोष्यं ।

द्विजोत्तरवक्ष्यसहितं प्रश्नवाक्यं ब्रह्माण्डपुराणे ।

आहुं करिष्य इत्येवं पृच्छेद्विप्रान् ममाहितः ।

कुरुष्वन्ति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनन्ततः ॥

अत्र यज्ञपुरुषपरब्रह्मरूपश्रीविष्णुस्मरणपूर्वकप्राणायामत्रितयानु-
ष्ठानानन्तरं प्राचीनावीती इक्षिणागेषु दर्भेषु पूर्वाक्षमंभ्यानेन पितृ-
द्विजाभिमुखमुपविष्टः शिष्टाचारप्राप्तेन वाक्येन पृच्छेत् । इह सर्वत्र
प्रश्नोत्तरेषु प्रणवपूर्वकाः प्रयोगा विधेयाः ।

तथा च महाभारते श्रीभगवद्गीतासु ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ-दान-तपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ॥

प्रश्नवाक्यरचना तु ॐ इह पृथिव्यामित्यादि पितृप्रतिकामोऽह-
मित्यन्तं निमन्त्रणप्रकरणे प्रदर्शितं सङ्कल्पवाक्यमुच्चार्य युष्मदनुज्ञया
करिष्य इत्यन्तेऽनुकीर्त्तयेदिति, अथमेव च प्रश्नः स्मृतिचन्द्रिकाकारे-
णावान्तरमङ्कल्पशब्देनोक्तः प्रश्नानन्तरं कुरुष्वेति ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातो
वैश्वदेविकपूर्वकं दर्भामनानि दद्यात् । दर्भामनदानात् पूर्वं त्रिवारं
जप्यः सप्तार्चिर्मन्त्र उक्तः विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्मपुराण-वायुपु-
राण-प्रभामखण्ड-भविष्योत्तरेषु ।

पाप्मापहं यावतीयमश्रमेधममन्तथा ।

मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितं ॥

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नम इति ॥

आद्यावमाने आद्रुस्य त्रिगवर्त्तं जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वपणे वापि जपेदेनं समाहित इति ॥

अन्यमपि प्रभामखण्ड-ब्रह्मपुराण-विष्णुपुराणोक्तस्य सप्तार्चिःस्तोत्रस्य
प्रथमश्लोकं आद्रुस्यादि-मध्यावसानेषु ओत्रियास्त्रिरावर्त्तयन्ति ।

अमूर्त्तीनां समूर्त्तीनां पितृणान्दीप्तनेजसां ।

नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां योगचक्षुषामिति ॥

अन्ये तु व्याघोक्तं मन्त्रान्तरमप्यनुकीर्त्तयन्ति ।

चतुर्भिस्च चतुर्भिस्च दाभ्यां पञ्चभिरेव च ।

ह्यते च पुनर्दाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदत्विति ।

अत्रावसरे नौवीबन्धो विधेयः, “पितृद्वैवत्या वै नौविरितिशत-
पथीयलिङ्गदर्शनेन पितृद्वैवत्यं कर्म नौविमता कर्त्तव्यमित्यवगमात् ।

भविष्यत्पुराणे ।

बध्नीयान्तु तथा नीवीं न च प्रेतैत दर्जनं ।

स्यात्कर्त्ता नियतस्त्वेवं यावच्छ्राद्धं ममाप्यते ॥

तथा आद्रप्रकृतिभूतपिण्डपितृयज्ञप्रकरणान्तर्वर्त्ति “नीवीं विस्मंभ्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति” इति कात्यायनसूत्रं व्याचक्षणेनोपाध्यायकर्त्तृणैवमभिहितं । अत्र नीवीविस्मंभनविधानात्कर्त्तारमो नीवीबन्धः कर्त्तव्य इत्यर्थाद्गम्यत इति । इह निबद्धा चयं वचनाद्वैश्वदेविककर्मावसरेष्वनुष्मोच्यमाना पिण्डनमस्कारपर्यन्तमनुवर्त्तते, नीवीर्नामात्र तिल-कुशाश्वितानां परिहितवस्त्वोत्तराश्लदशानां वामकृटिमंलप्रवस्त-बहिर्भागेन सम्वेष्ट्य गोपनं । नीवीबन्धे अद्भानवः आद्रकृतः “निहन्मि सर्वं यदमेध्ववत्” इत्यादिकं तिलविकिरणे दर्शयिष्यमाणं मन्त्रं पठन्ति, तदनन्तरं च रक्षार्थं प्रथमं वैश्वदेविकप्रदेशे यवान् विकिरन्ति ।

उक्तं हि ब्रह्मपुराणे वराहकृतं आद्रं प्रकृत्य यवानां दैवर-क्षार्थत्वं ।

अक्षतैर्देवतारतां चक्रे चक्रगदाधरः ।

अक्षतास्तु यत्रौषध्यः सर्वदेवास्त्यसम्भवाः ॥

रक्षन्ति सर्वां स्विदशान् रक्षार्थं निर्मिता हि ते ।

देव-दानव-दैत्येषु यत्र-रक्षःसु चैव हि ॥

न हि कश्चित् क्षतं तेषां कर्त्तुं शक्तश्चराचरे ।

देवानाम्ने हि रक्षार्थं नियुक्ता विष्णुना पुरा ॥

एवं च सति वैश्वदेविकस्थानेऽपि तिलानामेव विकिरणं कर्त्तव्यं, न तु यवानां तेषामनुपदेशात् । न च तिलैः क्रियमाणमदैवं भवतीति

यदुपाध्यायकर्केणोक्तं तत् पुराणापर्यालोचनमूलमिति ज्ञेयं । एवं
दैवप्रदेशे यवान् विकीर्य पैटकप्रदेशे परितस्तिलान् गौरसर्षपांश्च
विकिरेत् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे ।

रचोघ्नांस्तु पठेन्मन्त्रांस्तिलैश्च विकिरेन्मही ।

सिद्धार्थकैश्च रचार्थं आद्धे हि प्रचुरं क्लृप्तं ॥

‘क्लृप्तं’ यातुधानादिकृतो विघ्नः ।

सौरपुराणे ।

उपवेश्य ततो विप्रान् दत्त्वा चैव कुशासनं ।

पश्चात् आद्धस्य रचार्थं तिलांश्च विकिरेत्ततः ॥

कुशासनं दत्त्वापवेश्येति सम्बन्धः । तिलांश्चात्र कृष्णा याद्वाः ।

तथा भविष्यत्पुराणे ।

सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यञ्चाप्यवकीरणं ।

कुरू सूर्याग्नि-वस्तानां दर्शनञ्चापि यत्नतः ॥

विष्णुधामाक्षरे ।

तिलावकीरणं कार्यं यातुधानविनाशनं ।

तथा ।

अपयन्वसुरा द्वाभ्यां यातुधानविवर्जनं ।

तिलैः कुर्यात् प्रयत्नेन अथवा गौरसर्षपैः ॥

“अपयन्वसुराः पितरूपा ये रूपाणि प्रतिमुञ्चापरन्ति परापू-
रोनिपुरोये भयन्त्यग्निष्ठान् लोकान् प्रणुदात्वस्मात्” । “अपयन्वसुरा
ये पितरुषदः उदौरतामवर उत्परास उन्मथ्यमाः पितरः

सौम्यास असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञासो नोऽवन्तु पितरे
ह्वेषु" इति ।

तथा ।

निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवे-

द्रुतास्य सर्वेऽसुर-दानवा मया ।

ये राक्षसा ये च पिशाच-गुह्यकाः

हता मया यातुधानास्य सर्वे ॥

एतेन मन्त्रेण समंयतात्मा तिलान् क्षिपेद्विषय मर्षपांसु ।

यस्मिन्देगे पश्यते ह्येष मन्त्रस्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

तेन मिद्धार्थकान् भूमौ क्षिपेद्रक्षोऽपनुत्तये ।

दिक्षु सर्वासु च तिलान् मन्त्रेणानेन निक्षिपत् ॥

निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवे-

द्रुतास्य सर्वेऽसुर-दानवा मया ।

रक्षांसि यक्षाः सपिशाचगुह्यका

हता मया यातुधानास्य सर्वे इति ॥

द्वारदेशे तिल-कुशप्रलेपणे मन्त्रः स्कन्दपुराणाक्तः शिष्टाचारं
दृश्यते ।

तिला रक्षन्त्वसुरान् दर्भा रक्षन्तु राक्षसान् ।

पङ्कजं वै श्रोत्रियो रवेदतिथिः सर्वरक्षक इति ॥

आद्रप्रदेशस्य परितः प्राच्यादिदिक्षु मध्ये च तिलान्वाक्त्रिणं
मन्त्राः भविष्यत्पुराणे ।

अग्निश्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशं ।
 तथा वर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिताः ॥
 प्रतीचीमाज्यपास्तददौचीमपि सोमपाः ।
 अधोर्ध्वमपि कोणेषु विकोणेषु च सर्वशः ॥
 रक्षोभृत-पिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ।
 सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमोरक्षां करोतु मे ।
 वायुभृतपितृणाञ्च तन्निर्भवतु शास्वतौ ॥

इत्येतान्मन्त्रान् यथालिङ्गं विभज्य प्राच्यादिदिक्षु अध ऊर्ध्वं कोणेषु
 सर्वतश्च तिलान्विकिरेत् ।

तद्यथा ।

अग्निश्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशमिति प्राच्यां ।
 तथा वर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिता इति दक्षिणस्यां ।
 प्रतीचीमाज्यपास्तददिति प्रतीच्यां । उदीचीमपि सोमपाः इत्यु-
 दीच्यां ।

अधोर्ध्वमपि कोणेषु विकोणेषु च सर्वशः ।
 रक्षोभृत-पिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥
 सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमोरक्षां करोतु मे ।
 वायुभृतपितृणाञ्च तन्निर्भवतु शास्वतौ ॥

इत्यधस्तादूर्ध्वं कोणेषु सर्वतश्च तिलान्विकिरेत् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

रक्षार्थं पितृमन्त्रस्य त्रिःशतः सर्वतोदिशं ।
 तिलांस्तु प्रक्षिपेन्नन्तु चार्थ्यापहता इति ॥

अस्यार्थवादोऽपि तत्रैवोक्तः ।

य इदं आङ्गकाले तु कुर्याद्वै पितृपूजनं ।

अक्षयं तत् भवेच्छ्राद्धं पितृभिः परिचितमिति ॥

निगमे तु तिलादिविक्रिणे मन्वान्तरमुक्तं ।

अपहतासुररक्षांमि वेदिषद् इति तिलान् गौरमर्षपांश्च आङ्गभूमौ
घनं विकिरेदिति ।

‘घनं’ निविडं ।

स्मृतिचन्द्रिकाकाण्डयस्य निगमवाक्यमेवंविधं पठितवन्तः ।
अपह तिलान् विकिरेदिति । अत्र प्रतीकेन गृह्णातं मन्त्रं च प्रदर्शित-
वन्तः । अपहता असुरा रक्षांमि पिशाचायक्षयन्ति पृथिवी । मनः ।

अत्रेतो गच्छन्तु यत्रेषां गतं मन इति ।

मन्वान्तरमपि ब्रह्माण्डपुराणे ।

परितः पितृविप्राणामपेतो यन्वितोरयन् ।

असुं य ईयुरिति चापमव्यं विकिरेत्तिलान् ॥

अपेतो यन्तु पणयोऽमुन्नादेवपीयवः द्युभिरहोभिरक्षुभिर्वृक्तं
यसां ददात्वमानमर्षो इत्येकोमन्त्रः । असुं य ईयुरित्यंतः पदैरूप-
लक्षित उदौरतामवर इत्यादिरपरः ।

तद्यथा ।

उदौरतामवर उत्परास उक्थमाः पितरः भूम्यासः । असुं य
ईयुरवका अतज्ञास्तनोऽवन्तु पितरो हवेस्त्विति तिलादिविक्रिणान-
न्तरं प्रमादोपजातस्य प्रमितस्य शङ्कितस्य वा मार्जारादिदृष्टिदोषस्य
निरक्षये कस्मिंश्चित्पात्रे निधाय कुशशुद्धवत्यादिभिश्च मन्वितं

प्रागुक्तेनाभ्युक्षणजलेन दृष्टदृष्टिनिपातादिदूषितः पाकः पूतो
भवतीति मङ्गीर्त्याशेषपाकप्रोक्षणं कृत्वा आङ्गदेशामादितानन्या-
नणुपयोगिनः कुश-कुसुमादीन् सर्वान् पदार्थान् प्रोक्षेत ।

तथा च वशिष्ठः ।

शुद्धवतीभिः कुम्भाण्डौभिः पावमानीभिश्च पाकादि प्रोक्षेत् ।
शुद्धवत्यादयो व्याख्याताः । कुन्दोगो यजमानः शुद्धवतीभिः । यजु-
र्वेदाध्यायी कृष्णाण्डौभिः । वक्त्रचः पावमानीभिरिति । उपलक्षणस्यै-
तत्पाकशुद्धिप्रकरणोक्तानान्तरत्समन्दीनां । आदिशब्देनान्येषामपि
आङ्गोपयोगिनां पुष्पादीनां ग्रहणं ।

अत एव ब्रह्माण्ड-भविष्यत्पुराणयोः ।

पुष्पादीनां तृणानाञ्च प्रोक्षणं हविषां तथा ।

पराहृतानां द्रव्याणां^(१) निधायाम्बुक्षणं पुनः ॥

नाप्रोक्षितं स्पृशेत्किञ्चिद्द्वैवे पित्र्येऽथवा पुनः ।

उच्चावचाः आङ्गधर्माः साधारण्यात् प्रकीर्त्तिताः ॥

‘उच्चावचाः’ अनेकप्रकाराः ।

उक्तनिषेधातिक्रमे दोषं प्रदर्शयन् प्रोक्षणविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

अनभ्युक्ष्यानुपस्पृश्य जुहोति च ददाति च ।

नैर्च्छतं भागधेयं स्यात्तस्मात् प्रोक्षणमाचरेत् ॥

इति पृथिवीस्तुत्यादिकृत्यं ।

हेमाद्रिणा गुणश्रेणिशोभमानश्रियाधुना ।

वैश्वदेवार्चनस्येदं काण्डमेवं वितन्यते ॥

(१) पुष्पानामिति ख० ।

अथ दर्भासनादयः पदार्थाः ।

ते च सर्वस्य देवपूर्वकत्वात् पूर्वं देवद्विजेष्वनुष्ठेयाः । ततः
पैत्र्यद्विजेषु । तत्र यद्यपि प्रयोगविधनमतप्रधानप्रत्यासत्त्यनुपपत्त्य-
पन्यायपर्यालोचनया देवपितृश्रियासमवायिनः सर्वेऽपि पदार्थाः पदा-
र्थानुसमयेनानुष्ठेया इत्यवगम्यते । तथापि याज्ञवल्क्यादिवचनप्रामा-
ण्याद्दर्भासनाद्याश्चादनाक्ता देवेषु पितृषु च काण्डानुसमयेनानु-
ष्ठेया इति पूर्वमेवोक्तं । तत्र तावद्दर्भासनदानं तस्मिन्कीर्षन् जानुपातनं
कुर्यात् ।

तथा च ऋष्यशृङ्गः ।

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिशरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितृन् परिशरन्नथ ॥

जानुपातनानन्तरमासनदानाच्च पूर्वं दिजस्यते जलं प्रक्षिपेत् ।

तथा च याज्ञवल्क्यः ।

पाणिप्रक्षालनन्दत्त्वा विष्टरार्थान् कुशानपि ।

यद्यपि चात्र पाणिप्रक्षालनार्थमुदकं ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा विष्टरार्थाः
कुशा अपि तत्रैव देया इत्यापाततोऽपिशब्दात् प्रतिभाति, तथापि
विष्टरार्थान् कुशानासने दत्त्वेति विष्टरार्थशब्दप्रयोगात् प्रत्येतस्य-
मिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

अतएवोक्तं काठके ।

प्रदद्यादासने दर्भान्न तु पाणी कदाचनेति ।

प्रचेतसाप्युक्तं ।

दर्भास्यैवासने दद्यान्न तु पाणौ कदाचन ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्यात् ऋष्टिः शास्त्रती तथेति ॥

‘ऋष्टिः’ कलहः । ब्राह्मणहस्ते देव-पितृ-मनुष्य-प्रजापत्यग्नितीर्थानां
सङ्गावाङ्मस्तविन्यस्तेषु दर्भेषु ममेदं ममेदमिति देवादीनां कलहः
स्यात् ।

अतएव नागरखण्डे हस्ते दर्भामनदानस्य वैफल्यमुक्तं ।

हस्ते तोयं परिशेष्यं नोदर्भाम्भु कथञ्चन ।

योहस्ते चासनं दद्यात्तं दर्भं बुद्धिवर्जितः ।

पितरो नासने तच्च प्रकुर्वन्ति निवेशनं ॥

यस्तु प्रचेतसोक्तं गृहीयुस्ते तु तान् कुशानिति, तदपि मनसा
स्त्रीकुर्युरिति व्याख्येयं न तु हस्ते गृहीयुरिति, अतो न विरोधः ।
देवस्वामी तु मन्यते । यः पाणौ दर्भदानप्रतिषेधः स आसनास्त-
रणार्थदर्भविषयः । यस्तु ग्रहणविधिः स याज्ञवल्क्यवचनान्तस्य
पर्यालोचनया पाणावेव विष्टरार्थं कुशविषय इति । तदयुक्तं ।
आसनस्तरणार्थानां दर्भाणां विप्रहस्ते प्रदानाप्रसक्तेः प्रतिषेधानव-
काशात् ।

अत्र कुतुपाद्यासनेोपरि प्रदेशस्य कुशासनस्य प्रदेशविशेषो
ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः ।

आसने चासनं दद्याद्दामे वा दक्षिणेऽपि वेति ।

वामेति ब्राह्मणस्य आसनावस्थितस्य वामभागावस्थिते आसन-
प्रदेशे, एवं दक्षिणे । अत्र दक्षिण इति वैश्वदेविकविषयं । वाम
इति पैलकविषयं ।

तथा च तच्चैवान्तरमुक्तं ।

पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिण इति ।

एतच्चामनं देवानां यद्यवमहिर्दैर्भेर्दयं पितृणां तु तिलमहिर्दैः ।

अत एव प्रदद्यादामने दर्भानित्यभिधायोक्तं काठके ।

देवानां मयवा दर्भाः पितृणाञ्च तिलैः महेति ।

बौधायनेन तु विशेषान्तरमप्युक्तं ।

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणं ।

देवानां मयवा दर्भाः पितृणां द्विगुणास्तिलैः ॥

महिता इति शेषः ।

भविष्यत्पुराणे ।

प्रदद्यादामने दर्भान् पितृणां द्विगुणास्तिलैः ।

‘द्विगुणान्’ मध्यभङ्गेन द्विगुणौकृतान् ।

अतएव शौनकेः ।

अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणभग्नानामने प्रदायेति ।

अनेन भङ्गपर्यन्तं द्विगुणौकरणमुक्तं । अपः हस्तचालनार्थाः ।

ब्रह्मपुराणे वराहकृतश्राद्धप्रयोगे ।

स्निष्टमूलायदर्भास्तु मत्तिलान् वेदवादवित् ।

तानारोप्यामने तत्र ददौ मय्येन वामनं ।

द्विगुणौकरणेन स्निष्टानि परस्परं संलग्नानि मूलान्यपाणि ॥

येषाम्के ‘स्निष्टमूलायाः’ ।

मय्येन उपविष्टब्राह्मणवामभागे पितृणां द्विगुणा इति वदता

बौधायनेनार्थात् देवानामृजव इत्यभिहितं भवति ।

अत एवाह बृहस्पतिः ।

अजुन् सव्येन वै कृत्वा देवे दर्भाः प्रदक्षिणं ।

द्विगुणानपसव्येन दद्यात्पित्र्येऽपसव्यवत् ॥

‘अजवः’ द्वैगुण्यरहिताः ।

‘सव्येन’ सव्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतेन, ‘अपसव्येन’ तद्विपरीतेन,
‘अपसव्यवत्’ अप्रदक्षिणं ।

नागरखण्डे ।

अजुभिः साक्षतेर्दर्भैः सोदकैर्दक्षिणादिभिः ।

देवानामासनं दद्यात् पितृणान्वनुपूर्वशः ।

विषमैर्द्विगुणैर्दर्भैः सतिलैर्वामपार्श्वगैः ।

‘दक्षिणादिभिः’ ब्राह्मणस्य दक्षिणभागे ‘विषमैः’ विषमसंख्यैः ।
तेन देवानां समसंख्यैर्दर्भैरासनं देयं ।

प्रचेतास्तु वैश्वदेविकासनदर्भाणां दानं प्रति ब्राह्मणमुपरिभ्रमन्
प्रतिपद्मन्त्रमाह ।

देवे तु अजवोदर्भाः प्रदातव्याः पृथक् पृथक् ।

धर्मोऽस्मीत्यथ मन्त्रेण गृह्णीयुस्ते तु तान् कुशान् ॥

धर्मोऽस्मि विधि राजा प्रतिष्ठितः इत्यनेन मन्त्रेण यजुषा वैश्व-
देविकब्राह्मणाः कुशान् गृह्णीयुः । अत्र गृह्णीयुरित्यस्यार्थः पूर्वमेव
ध्यास्यातः । केचित्तु ‘धर्माधीतिपाठान्तरमाहुः । तस्मिन् पक्षे
अथं मन्त्रः । धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मै ब्रह्माणि धारय च्वापि
धारय विद्मन्धारय तेन त्वाचाम्नाः स्कन्दयात् इति ।

वाचनादिदाने दिङ्नियममाह क्रतुः ।

अदन्तुस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

आसनार्थादिकं दद्यात् सव्यमेव यथाविधि ॥

आसनदाने विभक्तिविशेषस्तु अक्षय्यासनयोः षष्ठीत्यादिना चतुर्थी
त्वामने नित्यमित्यादिना च वैकल्पिकः पूर्वमेव दर्शितः ।

षष्ठीं प्रकृत्य नागरखण्डेऽप्युक्तं ।

विभक्त्या पूर्वया तेषां आसनञ्च प्रदापयेदिति ।

इष्टिआहुते ऋतुर्दत्त इत्यादिवचनावगतैः आहुविभागेन व्यवस्थितै-
र्विशेषां देवानां नामभिरासनदानादिकं प्रदेयं । तदेवमेतावदक्ष-
सन्दर्भसम्पन्नो वैश्वदेविकासनदानप्रयोग उच्यते । उदङ्मुखो दक्षिणं
जान्याच्च यज्ञोपवीत्यन्तर्जानुकरो द्विजदक्षिणहस्तामुत्तानं निज-
वामहस्तेन धृत्वा जल-यवममन्वितं दर्भशिखादयं ऋज्वेवादाय
पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञकानां विशेषां देवानां इदमासनं पुरूरव-
आर्द्रवःसंज्ञकेभ्यो विशेषेभ्यो देवेभ्य इदमासनमिति वोच्यार्थं द्विज-
हस्ते तदुदकमामिच्च कम्बलाद्यासनदक्षिणभागस्योपरि देवतातीर्थेन
तद्दर्भशिखादयं प्रक्षिपेत् । त्रिषोऽपि धर्माऽस्मिन्निविष्टो राजा प्रतिष्ठित
इति यजुर्ब्रह्मार्थं स्वासनमस्त्विति ब्रूयात् ।

तथा च नागरखण्डे ।

गन्ध-माख्यासनादीनां प्रदानेषु द्विजोत्तमः ।

सुगन्धोऽस्तु सुदीपोऽस्तु चेत्यादि मसुदाहरेत् ॥

अत्रासनदानानन्तरं द्विजकरे जलमामिहेत् । तथा चाश्वलायन-
मृह्यसूत्रं ।

अपः प्रदाय दर्भाभिर्दण्डगुणभुञ्जानासनं प्रदाय अपः प्रदायेति ।

इति दर्भासनदानं ।

अथ तृतीयनिमन्त्रणं ।

तथा च पाद्म-मात्मयोरुक्तं ।

आसनेषूपकृप्रेषु दर्भवत्सु विधानतः ।

उपस्पृष्टोदकान् विप्रानुपवेश्य निमन्त्रयेत् ॥

मन्त्रामनेषूपवेश्येत्यनेन कम्बलादिमयासनोपवेशनस्य निमन्त्र-
णात् पूर्वकालतोच्यते न पुनर्दर्भासनदानस्येति सङ्गमम्यतं । अतो यदि
कम्बलाद्यासनोपवेशनानन्तरमन्तरा दर्भासनदानं कृत्वा निमन्त्रणं क्रियेत
तदोपवेश्येत्येषा पूर्वकालताश्रुतिर्बाध्यत । मैवं । भुक्त्वा गच्छेदित्यादौ-
भोजन-गमनयोः पदार्थान्तरव्यवधानेपि पूर्वकालताश्रुतेर्विरोधा-
द्दर्शनात् । क्वाप्रत्ययानुशासनमपि पूर्वकालतामात्रे न पुनरव्यवहित-
पूर्वकालतायां । अस्तुवा तस्यामपि तत् तथाप्यत्रान्तरापदार्थान्तर-
विधायकवाक्यानुग्रहार्थं व्यवहितायामेव पूर्वकालतायान्तात्पर्यं
परिकल्पनीयं । शक्यते चासनश्रुतिसाधारण्यादनेन वचनेन दर्भासनो-
पवेशनानन्तरमप्यभिधातुं । अतएव दर्भासनदानानन्तरमाह गृह्य-
सङ्ग्रहकारः । ततः पुनरपोदत्त्वा निमन्त्रयेद्द्वैवे क्षणः क्रियतामिति, तत
ऽतयेति विप्रो ब्रूयात्, प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात्, प्राप्नवानिति
विप्रः पुनर्ब्रूयात् इति । बोधायनस्तु विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्त्तव्य
इति निमन्त्रणवाक्यं दर्शितवान् । यत्तु निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्
देवान् समाह्वयेदित्यस्य ब्रह्मपुराणवचनस्य निरङ्गुष्ठं विप्रकरं गृहीत्वा
निमन्त्रणे कृते सत्यनन्तरं विश्वेदेवाङ्गानं कर्त्तव्यमिति व्याख्यानं
कृत्वा निमन्त्रणे निरङ्गुष्ठद्विजहस्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति स्मृतिचन्द्रिका-
कारोभिहितवान् । तदयुक्तं । अत्र निमन्त्रणरूपपदार्थाध्याहारे प्रमाणा-

भावात् । ब्रह्मपुराणे च देवानावाहयिष्य इत्यावाहनं प्रकृत्य निरङ्गुष्ठ-
ग्रहणस्योक्तत्वात् पदार्थान्तरोपन्यासशून्ये च निरङ्गुष्ठवाक्ये अन्यसम्बन्धि-
त्वेनानवभासादावाहनैवास्य सम्बन्धोऽवगम्यते । अतः पूर्ववत् ब्राह्मण-
जानुविन्यस्तहस्तोन्वैवेदमपि निमन्त्रणं विधेयमिति ।

इति तृतीयनिमन्त्रणं ।

अथावाहनं ।

तत्रावाहनविधिप्रश्नानुज्ञाः कालिकापुराणे ।

रक्षणाय ततो देवान् विश्वाप्यास्तत्र योजयेत् ।

रक्षणाय आहुस्येति श्लेषः । 'तत्र योजयेत्' तेषु ब्राह्मणेषु आवा-
हनेन सन्निधापयेत् । 'ततः' तृतीयनिमन्त्रणानन्तरं । केचित्तु ब्राह्म-
णानां पुरतोऽर्घ्यपात्रस्थापनानन्तरमावाहनं कुर्वन्त ।

तथा च मार्कण्डेयपुराण-विष्णुपुराणयोः । विष्टरार्थं कुशान्
दत्त्वा सम्युर्थार्थं विधानतः । कुर्यादावाहनमिति ।

नागरखण्डेऽपि । गन्धर्ष्येषु सम्युर्थ्याद्यभिधायावाहनमुक्तं ।
निमन्त्रणानन्तर्यन्तु ब्रह्मशास्त्रसम्मतमित्याहियते ।

आहुः कागलेयः ।

विष्टरार्थमृजुन्दर्भान् प्रदायापस्तथैव च ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वदेवाननुष्मरन् ॥

अत्र दर्भान् प्रदायत्यनेन दर्भामनदानस्यावाहनात् पूर्वकालता-
यामभिधीयमानायामपि स्थित्यन्तरानुसारात्प्रथमे निमन्त्रणानुष्ठानेऽपि
पूर्वकालताश्रुतिविरोधाभावः पूर्ववदचाप्यनुष्मरेण । 'अनुष्मरन्मिति
विशेषां देवानामुत्पत्ति-महिम-स्वरूपादि पूर्वोक्तानि अनुचितयन् ।

‘अनुज्ञात इत्यत्र मन्निधानादावाह्याधिष्ठानभावादौचित्याच्च वैश्वदे-
विकैर्द्विजैरिति विशेषोऽवगम्यते ।

उक्तञ्च विष्णुपुराणे ।

कुर्यादावाहनं प्राञ्जो देवानान्तदनुज्ञया ।

तदनुज्ञयेत्यावाहनौचदेवाधिष्ठानभृतद्विजानुज्ञया । तथा च
यजमानकर्त्तृकः प्रश्नोऽपि लक्ष्यते प्रश्नाभावेनुज्ञाप्रसङ्गाविरहात् ।
प्राश्नानुज्ञयोः स्वरूपन्तु ब्रह्मपुराणे दर्शितं ।

देवानावाहयिष्ये तं प्राञ्जरावाहयेति च ।

निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत् ।

‘निरङ्गुष्ठमित्यत्र द्विजहस्तमितिशेषः । अन्ये तु विप्राङ्गुष्ठमिति
पाठान्तरमाहुः । दक्षिणाचारेण कर्त्तव्यमिति वचनाच्च दक्षिणाङ्गुष्ठ-
मिति ज्ञेयं । ‘गृहीत्वा’ निजदक्षिणकरेण धृत्वा । ‘देवानावाहयिष्य
इति यजमानेन वैश्वदेविकद्विजान् प्रति प्रश्ने कृते तं यजमानं
प्रत्यावाहयेति ते विप्रा ब्रूयुरित्यर्थः । अतः प्रश्नवाक्ये देवानित्ये-
तस्मात् पूर्वं विश्वानिति पदं प्रयोज्यं ।

यत आह कात्यायनः ।

आसनेषु दर्भानास्तौर्यं विश्वान् देवानावाहयिष्य इति पृच्छत्या-
वाहयेत्यनुज्ञात इति ।

पृच्छति यजमानः, अनुज्ञातोद्विजैः ।

अथ षेष्टिश्चाद्धे ऋतुर्दक्षः सङ्कीर्त्या वैश्वदेविक इत्येवमादिवचना-
र्थवन्नाथं विश्वान् देवानित्येतस्मात् पूर्वं ऋतुदक्षादिके हे दे विश्वेषां
देवानां विशेषणामनी तत्तच्छाङ्ककर्त्ता प्रयोञ्जे, ते च इन्द्रसमासेनेति

देवताप्रकरणे वर्णितं द्वितीयया च विभक्त्येति विभक्तिप्रकरणे स्थितं ।
 बहवचनान्ते चेति देवताप्रकरण एवोक्तं । इहापि विश्वान् देवानिति
 बहवचनान्तपदमामानाधिकरणार्थं तदन्ते एवेति गम्यते । तथा च
 पार्वणादिषु पुरुषव आर्द्रवःसंज्ञकान् विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्यादि-
 प्रकारकं प्रश्नवाक्यं निष्पद्यते । येषान्तु विशेषणामज्ञानं नास्ति
 तैस्तु विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्येतावन्मात्रं प्रयोक्तव्यं ।

सहितानां देव-पितॄणां आवाहाप्रश्नोत्तरे प्रार्थनाविशेषश्चाह
 पिठीनमिः ।

देवांश्च पितॄंश्चावाहयिष्ये इत्यनुज्ञाप्य सौम्याः सन्वित्युक्ता अग्नी
 करिष्यामीति अनुज्ञाणति ।

सौम्याः सन्विति प्रार्थनानुरूपं सौम्याः सन्वित्वेव द्विजानां
 प्रतिवचनमनुमीयते ।

तथा च शौनकस्मृतौ ।

ततोऽनुज्ञापयद्देवांश्च पितॄंश्चावहयिष्यामीत्यावाहयेत् । सौम्यास्ते
 सन्वित्यनुज्ञातः पूर्वं देवानावाहयेत् ।

अनुज्ञातो द्विजैरिति शंभुः ।

पिप्पलादस्मृतौपि ।

देवांश्च पितॄंश्चावाहयिष्ये इत्यनुज्ञाप्यावाहयेत् सौम्याः सन्वि-
 त्युक्ते पूर्वं देवानावाहयेत् ।

अथश्च प्रश्नो यवहस्तेन यजमानेन कार्यं इत्याह यमः ।

यवहस्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनं प्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वं देवा म इत्युक्ता ॥

देवान् विज्ञाप्येति वैश्वदेविकद्विजान् सविनयं यथोक्तप्रकारेण
 पृच्छेदित्यर्थः। अत्र देवानां मयवा दर्भा इति परिभाषया मदर्भयव-
 युक्तहस्त इति ज्ञेयं। तद्युक्ता च हस्तस्य तेषामावाहने साधनत्वं
 कर्तुं। आवाहनञ्च प्रादक्षिण्येन कार्यं।
 अतएवोक्तं भविष्यत्पुराणे।

आवाहयेद्यवैर्देवानपमव्यं तिलैः पितृन्।

यवैरिति तृतीयया यवानामावाहने साधनत्वमुक्तं। तत्र
 वक्ष्यमाणावाहनाङ्गभूतविकिरणद्वारा। अपमव्यमित्यनेन पितृव्यप्राद-
 क्षिण्यविधानात् प्रादक्षिण्येन देवानिति सूचितं। अत्र विनाश-
 प्रतिबन्धार्थं शिष्टाचारपरिपालनाय आर्जवेन परमसम्बोधनरूपकार्य-
 निष्पत्त्यर्थे च प्राङ्मुखोपविष्टवैश्वदेविकद्विजसम्मुखतया प्रश्नकर्त्त-
 व्यता यद्यपि प्रतिभाति तथाप्युदङ्मुखत्वविधिवलेन सा त्याज्या।
 उक्तं हि कूर्मपुराणे।

ततस्त्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुज्ञया।

उदङ्मुखो यथान्यायं विश्वेदेवास इत्यृचा ॥

अत्र ह्युदङ्मुखत्वावाहनभावनया साङ्गया मह सम्बन्धोऽवगम्यते
 अतः प्रश्नोऽप्युदङ्मुखेनैव कार्यः। स चायं वैश्वदेविकपङ्क्तिमूर्धन्यमेकं
 तत्पङ्क्तिभाजः सर्वान् वा प्रति कार्यः।

इत्यावाहनविधि-प्रश्नानुज्ञाः।

अथ मन्त्रादयः पदार्थाः।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे।

पवित्रकाणि दत्त्वा च तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च।

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां मन्त्रतो द्विजः ॥

‘पवित्रकाणि’ अर्घ्यपात्रस्थितानि, दत्त्वा द्विजपाणाविति शेषः ।
एतच्च येषां द्विजायतोऽर्घ्यपात्रस्थापनानन्तरमावाहनं तन्मतेनेति
वेदितव्यं । ‘मन्त्रत इति मन्त्रेण ।

केन मन्त्रेणेत्यपेक्षायामाह याज्ञवल्क्यः ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवाम इत्युक्त्वा ।

‘यवैरन्ववकीर्यति’ आवाहनं नाम देवतायाः स्वस्थानात् कर्मदेशं
प्रति प्रेषणानयनं, तस्य च प्रकाशिकेयमृक् ‘यवैरन्ववकीर्यति’ ब्राह्मण-
हस्तमङ्गुष्ठेनोच्य स्वकरस्मितं कुश-यवं द्विजानां पुरतोभुवि प्रदक्षिणं
विकीर्येत्यर्थः । केचित्वावाहनमन्त्रं पठन्तो ब्राह्मणशरीर एवाह्वन-
प्रकारेण यवविकिरणं कुर्वन्ति ।

तथा च भर्ययज्ञः ।

विश्वेदेवाम आगतमन्त्रेणानेन पार्थिव ।

तेषामावाहनं कार्यमन्त्रैश्च शिरोऽन्तत इति ॥

दक्षिणपदात् प्रभृति शिरःपर्यन्तमित्यर्थः, तत्रकारस्तु, उच्यते ।

आह कात्यायनः ।

विश्वेदेवाम आगतेत्यनयावाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः ष्टण्णतममिति
जपित्वेति ।

विश्वेदेवाम आगत ष्टण्णताम इमं एवं इदं वर्हिर्निषीदतेत्यन-
यापो, ‘आवाह्य’ आवाहनं कृत्वा, तदनन्तरं विश्वेदेवाः ष्टण्णतमं एवं
मे ये अन्तरिक्षे ये उपर्यविष्ट ये अग्निजिह्वा उतवा यज्ञत्रा आमद्या-
स्मिन् वर्हिषि मादयध्वं इत्येतामृषं कृताञ्चलिजपेत् ।

पाद्ममाख्यथोस्तु पुराणयोरेतन्मन्त्रजपानन्तरं समन्त्रकं यव-
त्रिकिरणमुक्तं ।

विश्वेदेवाम इत्याभ्यामावाह्य विकिरेद्यवान् ।

यवोमि धान्यराजस्त्वं वारुणो मधुमिश्रितः ।

निर्णादः सर्वपापानां पवित्रमृषिसंस्तुतं ॥

अत्राभ्यामिति द्विवचनात् ऋद्धयमावाहनसाधनत्वेनोक्तमिति
गम्यते । तदनन्तरं यवविकिरणं । यवप्रकाशनद्वारकश्च तद्विकिरणे
यवोमीत्यादि मन्त्रोप्युक्तः ।

यमेन तु विकिरणे प्रादक्षिण्यं मन्त्रान्तरञ्चोक्तं ।

विश्वेदेवाः शृणुतेति जप्त्वादाय ततोऽस्तान् ।

ओषधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणं ॥

अत्र प्रतीकेन ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै
कृणोति ब्राह्मणस्त्वं राजन् पारयामसीत्येव मन्त्रो दर्शितः ।

ब्रह्मपुराणे चावाहने मौनं मन्त्राशुक्ताः ।

ततो मन्त्रं जपेन्मौनी विश्वेदेवाम आगत ।

द्वितीयञ्च जपेन्मन्त्रं विश्वेदेवाः शृणुतेति च ॥

जपेत्तृतीयं मन्त्रन्तु पौराणं पुण्यवर्द्धनं ।

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥

अत्र यस्तृतीयो मन्त्र उक्तः स वैश्वदेविकोत्पत्तिविशेषनामान-
भिर्नाम प्रति वेदितव्यः । तथा च विश्वेषां देवानां उत्पत्तिभ्रानं
नामानुकीर्तनं वाभिधायोक्तं भविष्यत्पुराणे ।

अजानन् श्लोकमेकन् पठेद्विप्रसमीपतः ।

सदैवेषु तु सर्वेषु आद्रेष्वदादौ सलदुधः ॥

आगच्छन्तु महाभागा इत्यादि पूर्ववत् । 'अजानन्निति वैश्वदे-
विकौमुत्पत्तिं विशेषनामानि वा अजानन्निति व्याख्येयं ।
तथा च शङ्खः ।

नामस्यैव तयोत्पत्तिं न विदुर्ये द्विजातयः ।

श्लोकमेतं पठेयुस्ते ब्राह्मणानां समीपगाः^(१) ॥

आगच्छन्तु महाभागा इत्यादि । अनेन सैतद्विज्ञायते, यैरेषा-
मुत्पत्तिविशेषनामानि च ज्ञायन्ते तैरुत्पत्तिमनुस्मरद्भिर्विशेषनामा
नि च प्रयुञ्जानैरावाहनं कार्यमिति । उत्पत्तिशेषां "दत्तकन्यायां
विश्यायां - धर्माज्जातेति देवताप्रकरणे दर्शिता । नामप्रयोगस्यैव ।
पुरुव-आर्द्रवःसंज्ञका इत्युच्चार्य विश्वेदेवाम आगतेत्यादिमन्त्रोच्चारणं
कर्तव्यमिति । मानवे आद्रकल्पे "विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्युक्त्वा
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः "विश्वेदेवा ऋतावृधः-विश्वेदेवासो अस्मिध इति
यवान् प्रकिरेत् । एतन्मन्त्रद्वयं स्मित्यते । विश्वेदेवा ऋतावृध-
ऋतुभिर्हवनश्रुतः जुषन्तायु । ज्यम्ययः, विश्वेदेवासो अस्मिध एहि
मायासो अद्रुहः मेधं जुषन्त वऋय इति । अत्र वैश्वदेविकब्राह्मणा-
नेकत्वेऽपि न प्रतिब्राह्मणमावाहनावृत्तिः सकृदावाहनैवानेकब्राह्म-
णाधिष्ठाने देवतासन्निधानसम्भवात् । आवाहनादूर्ध्वन्तु प्रतिब्राह्मणं
देवतासन्निधानात् ब्राह्मणभेदेन देवताया अर्षीपाधिकोभेदो भवति,
तेनावाहनोत्तरकाले देवताराधनायं यद्यवागपणादिमन्त्रिपत्यापकारकं

(१) समीपत इति ग० ।

क्रियते तत्सर्वं पुरोडाशप्रथनादिवत् प्रतिब्राह्मणमावर्त्तनीयं । सन्निप-
त्योपकारके आवृत्तिं विना ब्राह्मणान्तरे कार्यासिद्धेः । “विश्वेदेवाः
शृणुतेत्यादिमन्त्रजपस्त्वावाहनोत्तरकाले क्रियमाणोऽथारादुपकारकत्वेन
सकृत्क्रियमाण एव सर्वोपकारजननसमर्थो भवतीति नावर्त्तत इति ।

इति मन्त्रादयः पदार्थाः । इत्यावाहनं ।

अथोपवेशन-संवेशन-पाद्यार्घ्याचमनीयानि देवानां ।

महाभारते ।

विश्वान् देवान् समाह्वान् प्राक्प्रदत्तं कुशामनं ।

मनसा निर्दिशन् विद्वान् प्रणिपत्योपवेशयेत् ॥

इहामने महाभागाः समाध्वमिति कीर्त्तयन् ।

संवेशयेत्तत्तस्मान् वै सुखं संविशतेति च ॥

संवेशनमिह दूराध्वलङ्घनात् आन्तस्य विश्रान्तये क्षणमात्रं नि-
र्निषेधं शयनं ।

अत्रैवं प्रयोगः ।

यज्ञोपवीतौ प्राङ्मुखो दक्षिणं जाम्बाद्य आवाहनविहित-
सन्निधानात् द्विभुजान् शरशरामनसनाथपाणीन् मनोहरहार-केयूर-
किरीट-कटक-कुण्डलादिमण्डितावयवान् परिहितमहार्हपरिधानान्
सुरभिसन्तानप्रसूनपरिष्कृतान् विविधगन्धानुलेपननेपथ्यान् विजि-
तजातरूपसम्यदुपहसितकन्दर्पदर्पान् पुरतः पश्यन्निव पूर्वापकल्पितं
दर्भासनं बुद्ध्या समुद्दिश्य ॐ इहामने महाभागाः पृरुव-आर्द्रवः-
सञ्ज्ञका विश्वेदेवाः समाध्वमित्यनेन मन्त्रेणोपवेशयेत् । ततः
ॐ पृरुव-आर्द्रवःसञ्ज्ञका विश्वेदेवा इह सुखं संविशतेति संवेशयेत् ।

केचित्तु “इदं बर्हिर्निषीदत मादयध्वमिति लिङ्गादेतयोरेव मन्त्रयो
र्विनियोगं मन्यन्ते । पाद्यादीनि तु शौनकार्यवर्णस्वीकृते कौशिकप्रणिते
आहुकल्पे आवाहनान्तरमुक्तानि । अथ यज्ञोपवीतौ सावित्र्योदपात्र-
मभिमन्त्र्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति ब्राह्मणहस्तेषु
निनयेत् । उदकपूर्णपात्रं ‘उदपात्रं’ । उदकपूरणञ्च “शन्नोदेवीरित्या-
दिना मन्त्रेण कर्त्तव्यं । तथा च पिप्पलादायवर्णसूत्रे शन्नोदेवीरितिपूर्णं
सावित्र्योदपात्रमभिमन्त्र्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति
द्विजकरे निनयेदिति । ‘सावित्री’ तस्यवितुर्वरेण्यमित्यादिका मविष्ट-
देवत्या ष्टक् । शन्नोदेवीरितिप्रतीकगृहीतोमन्त्रः संनिग्यते । शन्ना-
देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु न इति ।

अथ विस्तरेणार्थनिरूपणं ।

अर्घ्यानामाह्वणीयानां पुरतः समाननार्यः प्रशस्तद्रव्यप्रक्षेपः । तत्र
द्रव्यविशेषविशिष्टो वैश्वदेवार्घ्यविधिर्वाराहपुराणे ।

विष्टरार्थं कुशान् दत्त्वा मस्यूयार्घ्यं विधानतः ।

यवाम्बुना तु देवानां दद्यादर्थविधानवित् ॥

‘मस्यूयार्घ्यं’ अर्घ्यार्थं द्रव्यं पात्रं संसृत्य । अत्र याज्ञवल्क्यादिभि-
रावाहनेत्तरकालमर्घ्यपात्रमस्यूरणमुक्तं । वैजवापादिभिस्त्ववाहनात्
पूर्वकालं ।

विष्णुपुराणेऽपि पूर्वमुक्तं ।

विष्टरार्थं कुशान् दत्त्वा मस्यूयार्घ्यं विधानतः ।

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां तदनुजया ।

यवाम्बुना च देवानां दद्यादर्थं विधानवित् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

विष्टरार्थं कुशाम् दत्त्वा सम्पूर्णाध्यान् विधानतः ।

पवित्रपाणिः^(१) दत्त्वा च तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ॥

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां मन्त्रतो द्विजः ।

यवाभ्योभिस्ततश्चार्यं दद्याद् वैश्वदेविके ॥

अत्रार्थपात्रोपरि पवित्राणि स्थापनीयानीति वक्ष्यते । तानि पवित्राणि ब्राह्मणहस्तेषु दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यश्चावाहनानुज्ञां लब्ध्वा आवाहनं कुर्यादित्यर्थः ।

इति द्रव्यविशिष्टोऽर्घ्यदानविधिः ।

अथ पात्रादिसंस्कारः ।

तत्र तावत्पात्रसंस्कार्यता उक्ता ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णराजतासोऽजमणिपात्राण्यथापि वा ।

अर्घ्यार्थं संस्करोत्येव शुभम्यत्रपुटादि वा ॥

‘सौवर्णं’ सुवर्णनिर्मितं, ‘राजतं’ रजतसम्भवं । तच्च पित्र्य एव कर्मणि प्रयोज्यं दैवे तन्निषेधदर्शनात् ।

तथा च राजतमधिष्ठत्य मत्स्यपुराणे ।

शिवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत्पितृवत्सम्भवं ।

अमङ्गलं तद्यज्ञेन देवकार्येषु वर्जितं ॥

‘शिवनेत्रोद्भवं’ रुद्राश्रुसम्भवं । “यदश्रु अश्रीर्यत् तद्रजतं हिरण्यमभवदिति तैत्तिरीयश्रुतेः । अश्रुप्रभवत्वादेवामङ्गलं ।

अतएव पित्र्य एव कर्मणि राजतस्य प्राशस्त्यमाह वैजवापः ।

(१) पवित्रकाशीति ख० ।

राजतानि प्रशस्तानि पित्र्ये हैमानि दैत्रिके ।

अपिवा ताम्रपात्राणि दैवे पित्र्येऽर्घ्यकर्मणि ॥

अत्रोत्तरार्द्धेऽपि प्रशस्तानीत्यनुषज्यते ।

‘आम्भोजं’ ताम्रमयं । रमशास्त्रे कमलनाम्नां ताम्रवाचित्वप्रसिद्धेः ।
‘मणिपात्राणि’ माणिक्य-मरकत-स्फटिकादिरत्ननिर्मितानि पात्राणि ।
‘पत्रपुठाः’ पलाशपत्रकृतानि पात्राणि । ‘यज्ञियं’ यज्ञियवृक्षमयं ।
पुलाशाश्रत्योदुम्बर-विकङ्कत-काश्वर्य-विल्व-खदिर-शमीप्रमृतयो च-
ज्ञियवृक्षाः । आदिशब्दादन्यान्यपि पात्रप्रकरणाकाणि पात्राणि
संगृह्यन्ते । ‘संस्करोति’ संस्कर्यात् । वर्त्तमानापदेशस्याप्यप्राप्तेऽर्थे ।
अग्निहोत्रे जुष्टातौत्यादिविधायकचाभ्युपगमात् । ‘अर्घ्यार्थमित्यर्थं’
निष्पादयितुं । अत्र यद्यप्यसंस्कृतैरपि पात्रैरर्घ्यस्वरूपं निष्पाद्यते,
तथापि तद्विशिष्टं कर्त्तुमसंस्कृतैर्न शक्यत इति तदर्थं संस्कारः कर्त्तव्यः,
स च सम्भार्जनासादन-प्रोक्षण-पवित्रोपधानस्वरूपः । आमादिते च
पात्रे जलादिभिः सम्पूरणीये ।

तदाह प्रजापतिः ।

सौवर्णे राजतं खाद्रं ताम्रं मणिमयं तथा ।

यज्ञियं चमसं वापि अर्घ्यार्थं पूरयेद्दुधः ॥

सौवर्णमित्याद्येकवचनमविवक्षितं । पात्रानेकत्वस्य प्रतिपादने
पूरणविधेर्वक्ष्यमाणेषु सप्तत्यम्बरवचनेषु दर्शनात् । पात्रानेकत्वेऽप्येकैकस्य
पृथक् पृथक् पूरणकर्त्तव्यतापरस्मैकवचनं । एतच्च पात्रपूरणं पात्रयो-
र्दर्भ-पवित्रे निधाय कर्त्तव्यमिति पात्रद्वित्वसहितपूरणैतिकर्त्तव्यतावि-
धिपूर्वकमाह याज्ञवल्क्यः ।

यवैरन्वकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

शन्नोदेव्या पयः क्षिप्त्वा यवोमीति यवांस्तथा ॥

यवैरन्वकीर्यात्वावाहनेतिकर्त्तव्यताप्रतिपादकत्वेन पूर्वमेव व्याख्यातं । अथवा भाजने सपवित्रक इत्येतच्छब्दना व्याख्यातं । सपवित्रे भाजने कर्त्तव्ये वैश्वदेविकार्थार्थं । तत्र च शन्नोदेवीरभिष्टय इत्यनयासा उदकं निक्षिप्य यवोमीतिमन्त्रेण यवान्निक्षिपेत् ।

अत्र केचिदाहुः ।

अर्घ्यणोयदेवतैक्यादर्घ्ये तदर्घ्यस्य पात्रस्यैकत्वमेव न्यायं । तथा च भाजने इति सप्रत्येकवचनमेवोचितं न विभक्त्यन्तरद्विवचनमिति तदयुक्तं ।

देवतैक्येपि तदधिष्ठानभूतब्राह्मणानेकत्वे प्रत्यधिष्ठानं देवताध्यासादौपाधिके तद्भेदे पात्रभेद एव न्यायः । नन्वेवं तर्हि द्विब्राह्मणपक्ष एवार्घ्यपात्रद्वित्वं ब्राह्मणाधिक्ये तु तदाधिक्यमपि प्राप्नुयात् । भवेदेवं यद्यधिष्ठानोपाधिकदेवताभेदस्य स्वतन्त्रस्यैव पात्रभेदहेतुत्वमुच्यते । न तु तदिहोच्यते । किन्तु पात्रैकत्वापादकदेवतैक्यरूपन्यायनिराकरणद्वारा संख्याविशेषविशिष्टपात्रभेदप्रतिपादकप्रमाणानुयाहकत्वेन परतन्त्रस्यैव मतः । तस्मानुगाह्याविरोधेन व्यवतिष्ठते । अतोद्विब्राह्मणपक्षे तदधिकद्विजपक्षेऽपि वा “भाजने सपवित्रक इति द्विवचनात् पात्रद्वित्वमेव ।

स्पष्टं च पात्रद्वित्वं पाद्म-मात्स्ययोरुक्तं ।

विश्वेदेवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्वकं ।

पूरयेत् पात्रयुगन्तु स्यात्पदार्भ-पवित्रके ।

शन्नोदेवीत्यपोदद्याद्यवोमीतियवानपि ॥

एवञ्च सत्येकब्राह्मणपत्तेऽर्घ्यपात्रद्वित्वमेव । न चाणुयाहकन्या-
यविरहात्तन्नेति वाच्यं । वचनस्यानुयाहकापेनाविरहात् । नापि चाचा-
गात्तत्र पात्रैकत्वं, आचारात् स्मृतेर्बलौयस्त्वात् । न चैकैकस्य तु
विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनित्तिपेदिति प्रचेतोवचनेनापि ब्राह्मणमंस्थया
पात्रमंस्थोपादानमवगम्यते, अस्य प्रतिब्राह्मणमर्घ्यादकप्रत्तेपमात्रविधिना
कृतार्थत्वात् । अर्घ्यं पात्रे विनित्तिपेदित्यस्मिंस्तु पाठं दैवे द्विब्राह्मण-
विषयत्वेन पित्र्ये त्रिब्राह्मणविषयत्वेन चरितार्थत्वात् ।

मानवमैत्रायणीयास्त्वंकमपि पात्रमामनन्ति ।

चीणि पात्राण्युपकल्पयेत् द्वे वैश्वदेविके एकैकमुभयत्र वेति ।

अयञ्च पात्रैकत्वविधिरेकब्राह्मणपत्ते अनैकब्राह्मणपत्तेऽण्येक-
पात्रान्नाभविषयत्वेन व्याख्येयः । अत्र पवित्रकरणं मन्त्रमर्घ्यपात्रो-
परि पवित्रनिधानञ्चाह पारस्करः ।

पवित्रे स्य इति पवित्रं कृत्वा पात्रे निधाय च ।

शस्त्र इत्यपोनिनयेत्यवान् पित्र्यं तिलान्मतः ॥

तत एव वैश्वदेविकानन्तरं करिष्यमाणे पत्रं कर्मणीत्यर्थः ।

प्रचेता अपि ।

पवित्रे स्य इति मन्त्रेण पवित्रं कारयेदबुधः ।

ते निधायार्घ्यपात्रेषु शस्त्रोद्वैतोत्यपः क्षिपेत् ॥

पवित्रे इति प्रतौकोपदिष्टं श्वाखाभेदन व्यवस्थितं मन्त्रद्वयं समग्रं
दर्भप्रकरणे दर्शितं । अत्र पवित्रप्रातिपदिकं विधिविशेषश्चिन्त्यायां
दर्भशिखायां वर्त्तते, ततश्च तदुपरि प्रयुज्यमानं द्विवचनकृद्गतं द्वित्व-
मेवाभिधत्ते, अतः पवित्रं स्य इति द्विवचनयुक्तो मन्त्रोयद्यपि द्वित्व-

युक्ते वैश्वदेविक एव पवित्रे मुख्यव्यन्वितः त्रित्युक्ते पित्र्ये, तथापि तत्करणेऽप्यसौ प्रयोच्य एव, तथापि कात्यायनेनैतद्विनियोगस्य प्रतिपादितत्वात् । “कुशौ समावप्रकीर्णावयानन्तर्गर्भौ कुशैश्चिन्तन्ति पवित्रे स्य इति चीन् वेति । वाजसनेयिब्राह्मणेऽपि तत्र विनियोगो दृश्यते । तत्र “अथ पवित्रे करोति पवित्रे स्यो वैष्णव्यावित्युक्ता अथापि चीणि सुरित्युक्तं । पवित्रत्रये प्रयुज्यमानस्यायं बह्वचनोऽहमन्तरेणैव प्रयोज्यः न प्रकृतावपूर्वत्वादिति कात्यायनेन प्रकृतौ प्रयुज्यमानेषु मन्त्रेषूहस्य निषिद्धत्वात् । एकोद्दिष्टे त्वेकस्मिन्नेव पवित्रेऽतिदेशप्राप्तत्वादूर्हितैकवचनयुक्त एवायं मन्त्रः प्रयोज्यः । अत्र पात्रेष्विति बह्वचनं न विकल्प्यमानसौवर्णादिनानाजातीयपात्रबहुत्वापेक्षया । एतच्च पवित्रद्वयं प्रतिपात्रमन्यदन्यस्त्रिधेयं । तथा च चतुर्विंशतिमते ।

हे हे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा त्वपः क्षिपेत् ।

कूर्मपुराणे ।

हे पवित्रे गृहीत्वास्य भाजने क्षालिते पुनः ।

शस्त्रोदेवौर्जलं क्षिप्त्वा यवोसीति यवांस्तथा ॥

भाजने अस्य क्षिप्त्वा क्षालिते सप्तार्ज्याङ्गिः प्रक्षालिते, शस्त्रोदेवौ रित्ययं जलप्रक्षेपमन्त्रः पूर्वं दर्शितः ।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे मन्त्रान्तरमप्युक्तं । “समं न्यायन्तीत्यप चासिच्यंति । समग्र्यायन्त्युपयन्त्यन्याः समानपूर्वं नद्यः पृणन्ति । तम-शुचिशुचयो दौर्दिवांसमपान्नपातं परितस्सुरापः । यवोसात्ययन्त्वेकेन प्रकारेणावाहनोत्तराङ्गभूते यवविकरण एवोक्तः ।

तमेव पाठान्तरेणाह गोभिलः ।

यज्ञौयवृत्तचममेषु पवित्रान्निर्हितेऽन्वेकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्ना-
देवीरित्येकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोमि सोमदेवत्यो गोमवो देव-
निर्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वाहया विश्वान् देवान् प्रीणाहि नः स्वाहेति ।

अत्र पात्रभेदादेकैकस्मिन्नेव जलादिप्रक्षेपे सिद्धे प्रतिपात्रं मन्त्रा-
वृत्त्यर्थोऽयं विधिरिति गम्यते ।

नागरखण्डे तु यवोभीत्यादिरन्य एव मन्त्रोदर्शितः ।

शन्नादेवीतिमन्त्रेण अर्घ्यपात्रे विनक्षिपत् ।

यवोऽमि यवयास्मेति अन्नतांस्तत्र निर्वपेत् ॥

‘अन्नतान्’ यवान् । ‘तत्रेति निक्षिप्रार्घ्यादकपात्रे । यवोऽमि यव-
यास्म द्वेषो यवयारातिरित्यनेन मन्त्रेण निक्षिपेत् ।

यत्रप्रक्षेपानन्तरं गन्ध-पुष्पप्रक्षेपः सौरपुराणेऽभिहितः ।

शन्नादेव्या जलं क्षिप्वा सपवित्रे तु भाजने ।

यवान् यवोऽमीति तथा गन्ध-पुष्पञ्च निक्षिपेत् ॥

गन्ध-पुष्पप्रक्षेपे गन्धद्वारां श्रीश्च त इत्यनयोर्मन्त्रयोर्विनियोग-
श्चतुर्विंशतिमते दर्शितः ।

द्वे द्वे पवित्रे देवानां पात्रे हृत्वा पयः क्षिपेत् ।

शन्नादेवीति वै तोयं यवोऽमीति च वै यवाम् ॥

श्रीश्च तेति च वै पुष्पं गन्धद्वारेति चन्दमं ।

पुष्प-धूपादिभिः पूज्यदेवपात्राणि मानवः ॥

अत्रादिशब्देन दीपाऽपि संगृह्यन्ते । गन्धाद्युपचागनन्तरमुत्पवन-
मुक्तं मानव-मैत्रायणीयसूत्रे ।

सुमनसश्चोत्पूय यवान् प्रक्षिप्येति ।

उदकप्रक्षेपानन्तरं यवोमीत्यादिना मन्त्रेण तत्र यवान् प्रक्षिप्य
 श्रीश्च त इत्यनेन सुमनसः पुष्पाणि निधाय प्रोक्षणीवदत्पदानं कृत्वा
 वक्ष्यमानप्रकारेणार्घ्यदानं कुर्यादित्यर्थः । अनन्तरश्चैतान्यर्घ्यपात्राणि
 माविश्याभिमन्त्रणीयानि, “माविश्योदपात्रमभिमन्व्येतिवचनात् ।
 पात्र-माख्ययोः ।

अन्नेदेवीत्यपो दद्यात् यवोऽमीति यवानपि ।

गन्ध-पुष्पैस्तु सम्यूज्य वैश्वदेवं प्रति न्यसेत् ॥

‘वैश्वदेवं प्रति’ वैश्वदेविकब्राह्मणानां पुरतः, ‘न्यसेत्’ ऋष्यपात्रं
 स्थापयेत्तच्च स्थापनमर्घ्यपात्रमस्यत्तिरस्त्विति प्रश्नपूर्वकं स्वाहार्घ्या
 इत्यनेन वाक्येनेत्याह जातृकर्णः ।

ततोर्घ्यपात्रमस्यत्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान ।

तदग्रे चार्घ्यपात्रन्तु स्वाहार्घ्या इति विन्यसत् ॥

अस्यार्थः ।

दैवार्घ्यपात्रमस्यत्तिरस्त्विति कृताञ्जलिर्दिवब्राह्मणान् पृच्छन् ।
 ॐ अस्तु दैवार्घ्यपात्रमस्यत्तिरिति ब्राह्मणैः प्रतिवचने कृते सत्यान्तीर्ण-
 दर्भमहितमेकैकं पात्रमुद्भृत्य स्वाहार्घ्या इत्यनेन वाक्येन वैश्वदेविक-
 ब्राह्मणानां पुरतः स्थापयेत् । अनन्तरञ्च वैश्वदेविकद्विजहस्ते तत्पात्र-
 स्थितोदकनिक्षेपः कर्त्तव्यः ।

तच्च समन्त्रकमाह प्रचेताः ।

यवोमीति यवान् कौर्यं गन्ध-पुष्पैः सुपूजितं ।

या दिव्या इतिमन्त्रेण हस्तैश्चर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥

‘कौर्यं’ ऋष्यपात्रे प्रक्षिप्य, गन्ध-पुष्पादिभिः सुपूजितं तत्प्रविच-

स्थितमर्घमर्घार्घमुदकं “या दिव्या आपः पयसा सम्भ्रुवुर्या अन्न-
रिन्त्या उत पार्थिवौर्या हिरण्यवर्णा यज्ञीयास्ता न आपः संस्थानाः
सृष्ट्वा भवन्त्वित्यनेन मन्त्रेण आद्रुकर्त्ता द्विजहस्ते प्रक्षिपेत् । अत्र यदि
वैश्वदेविके द्वौ विप्रौ द्वे चार्घ्यपात्रे तदा ममं स्यादिति न्यायात् प्रथम-
विप्रकरे प्रथमपात्रेणार्घ्यः द्वितीयकरे द्वितीयेनार्घ्या देयः । यदि तु
चतुःसंख्यका विप्रास्तदा प्रथमार्घ्यस्थितं पवित्रं प्रथमद्विजकरे दत्त्वा
तत्रत्यमर्घ्यादकं स्तोकं तत्करे निक्षिप्य तत्पवित्रमादाय द्वितीयविप्रहस्ते
दत्त्वा तत्पात्रस्थितं शेषमुदकं तत्र निक्षिपेत् । एवं द्वितीयार्घ्यपात्रस्थितं
पवित्रं तृतीयविप्रकरे दत्त्वा तेन पात्रेण चतुर्थं पूर्ववत् कुर्यात् ।
एवमष्टसंख्यकेषु वैश्वदेविकेषु ममं विभज्य पात्रद्वयस्थितमर्घ्यादकं
प्रक्षेप्यं । यदा त्वेकमेवार्घ्यपात्रं अनेके च विप्रास्तदा तत्पात्रस्थित-
मर्घ्यादकं सर्वेषामपि हस्ते पृथक् पृथक् स्तोकं स्तोकं प्रक्षेप्यं । तत्र च
प्रतिप्रक्षेपं मन्त्रावृत्तिः ।

अत्र केचिदाहुः ।

मरुदुष्कारणेनैवार्घ्यपात्रस्यद्रव्यप्रकाशनस्य कृतत्वात् पुनः प्रकाश-
नप्रयोजनाभावेन मरुदेव मन्त्रप्रयोग इति ।

तत्र ।

एकया मन्त्रोच्चारणक्रिययैरुब्राह्मणहस्तपदेयद्रव्यैकदेशस्य संकृ-
तत्वादेकदेशान्तरसंस्कारार्थं मन्त्रावृत्तयुक्तत्वात् । प्रतिद्रव्यस्यास्या-
वृत्तिः^(१) प्रक्षेपकरणमन्त्रत्वे । अनुमन्त्रणमन्त्रत्वे तु मरुदेव प्रयोग
इत्येतत् पित्र्यार्घ्यप्रकरणे वक्ष्यमाणन्यायवशात् प्रत्येत्यं । अथ च

(१) इयच्च स्यादवृत्तिरिति ख० ।

मन्त्रो याज्ञवल्क्यस्मृति-सौर-कूर्मपुराणेष्वप्यस्मिन्नेवार्थे विनियुक्तः ।
 मामत्रमैत्रायणीयसूत्रे त्वर्घ्यपात्रस्थितयोः पवित्रयोरर्घ्यनिनयनात् पूर्वं
 विप्रपाणावर्षणमर्घ्यदाने च मन्त्रान्तरं सम्बुद्धियुक्तं वाक्यश्लोकं ।
 पवित्रपाणौ प्रदाय हिरण्यवर्णाः शुचय इत्युक्त्वा विश्वेदेवा एष वो
 अर्घ्य इति । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यत् । सुजातः कश्यपो-
 यास्मिन् । अग्निर्या गर्भं दधिरे विरूपास्ता न आपः संस्योनाः
 सुह्वा भवन्तु । द्विजहस्ते चार्घ्यप्रक्षेपो द्विजस्य पूजां कृत्वा कर्त्तव्यः ।
 अतएव गन्ध-पुष्पैश्च संपूज्येत्यर्घ्यपात्रपूजनमभिधायोक्तं पाञ्च-
 मास्ययोः ।

गन्ध-पुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृजेदिति ।

अस्य च पूजनस्यार्घ्यपात्रस्थितपवित्रदानानन्तर्यं प्रकारविशेषञ्चाह
 गार्ग्यः ।

दत्त्वा हस्ते पवित्रञ्च कृत्वा पूजाञ्च पादतः ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनित्तिपेत् ॥

इह “दत्त्वा हस्ते पवित्रन्तु हस्तेष्वर्घ्यं विनित्तिपेत्” इत्यत्रोपक्रमोपसंहारगतैकवचन-बहुवचनयोर्विरोधेऽनुपजातविरोधित्वादुपक्रम-
 ष्च तदनुसारेणैवोपसंहारवर्णने न्याये बहुवचनमविवक्षितं । ‘पादतः’
 पादप्रभृतिमूर्द्धान्तं ।

तथा च प्रचेताः ।

पादप्रभृतिमूर्द्धान्तं देवानां पुष्पपूजनं ।

पूजासम्प्रदायस्तु प्रथमं दक्षिणपादे ततः सव्यपादे दक्षिणे जानु-
 नि सव्यजानुनि दक्षिणे करे सव्यकरे दक्षिणांघ्रे सव्यांघ्रे शिरसीत्येवं

क्रमेण पुष्पनिक्षेपः क्रियत इति । अर्घ्यनिक्षेपश्च मन्त्रान्तेऽर्घ्यवाक्य-
मुच्चार्य कर्त्तव्यः । तच्च पुरुरवाद्रवौ वै सङ्कीर्त्तौ वैश्वदेविक इत्या-
दिवचनात् पुरुरव आदिनामयुक्तं विभक्तिप्रकरणोक्तवैकल्पिकमंबुद्धि-
चतुर्थीयुक्तं च प्रयोज्यं ।

चतुर्थीप्रयोगे च लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

कुश-गन्ध-पत्रैः पुष्पैरर्घ्यं दत्त्वा च सूकरः ।

विश्वेभ्यो देवेभ्य इति ततस्तान् पर्यपृच्छत ॥

पितृनावाहयिष्यामीति, इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्चेति वचनाद्विदं व
इत्यपि प्रयोज्यं ।

स्वाहाशब्दश्चात्र प्रयोक्तव्य इत्युक्तं गार्गीये ।

स्वधेति चैव मन्त्रान्ते पितृणां वचनं यथा ।

स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत् ॥

‘मन्त्रान्ते’ इति मन्त्रान्ते प्रयुज्यमानवाक्यावयवत्वेनेत्यर्थः । होम-
शब्दोऽत्र त्यागप्रक्षेपरूपत्वादर्थोऽपि वर्त्तते ।

नागरखण्डे ।

चन्दनं गन्ध-पुष्पाणि धूपं दत्त्वा यथाक्रमं ।

सपवित्रेषु हस्तेषु दद्यादर्घ्यं समाहितः ।

था दिव्या इति मन्त्रेण स्वाहाकारममन्वितं ॥

स्वाहान्ते नमःशब्दोऽपि प्रयोज्यः । “नमो देवानामिति श्रुतेः ।
एतच्च सर्वं वैश्वदेविकमुदङ्मुखेन कार्यं ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुख ।

आमनार्थादिकं दद्यात् सर्वमेव यथाविधि ॥

इति विस्तरेणार्घ्यनिरूपणं ।

इह शिष्टाचारानुष्ठेयैतद्वचनमन्दर्भनिष्यन्नः पाद्यादिप्रयोगोऽभिधीयते । यथाऽभं स्वर्णाद्यन्यतमजातीयद्रव्यनिर्मितानि पात्राणि चारमृदादिभिः समार्जा^(१) गुणवतीभिरदोषाभिरङ्गिः प्रक्षाल्य वैश्वदेविकद्विजममोपं प्रोक्षितायां भुवि यजोपवीती निपातितरक्षिणजानुः कर्त्ता प्रागयं प्रागश्वर्गमुदगपवर्गं वा दर्भप्रकरणोक्तलक्षणान् दर्भानास्तोर्यं तत्र न्युञ्जे द्वे पात्रे समामाद्य प्रोक्ष्योत्ताने कुर्यात् । उत्तानं एव वामादयेत्, अनन्तरञ्चैकैकस्मिन् पात्रे प्रागयमुदगयं वा पवित्रशब्दवाच्यमृज्वेव कुण्डयं निधाय शत्रोदेवोरिति देवतीर्थेन शुचि मलिनं निषिच्य पूर्वोक्तं यवोऽमोतिमन्त्रेण यवान्नक्षिप्य ।

गन्धद्वारं दूराधर्षं नित्यपुष्टं करीषिणौ ।

ईश्वरं सर्वभूतानां तामिहापहृये श्रियमिति ॥

गन्धं निधाय श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्थं नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तं इष्टं निषाणामुन्मदषाण सर्वलोकं मरषाणिति पुष्पाणि निधाय तत्पत्रं धूप-दोषाभ्यां संकृत्यात्पूय माविद्याभिमर्त्य ब्राह्मणाभिमुखः कृताञ्जलिः पात्रमस्यत्तिरस्त्विति वदेत् । त्रिप्रेक्षास्तु पात्रमस्यत्तिरित्युक्तं सत्याप्तोर्णदर्भमर्द्धितं सपवित्रमेकैकं पात्रं उद्धृत्य स्नाहार्था इत्यनेनार्घ्यनिवेदनवाक्येन वैश्वदेविकद्विजपुरः-प्रदेशे स्थापयित्वा पात्रमस्यतं पवित्रद्वयं प्रागयतयोदगयतया वा द्विजकरं निवेश्योक्तप्रकारेण द्विजमभ्यर्च्य कराभ्यां दक्षिणेनैव करेण पात्र-

(१) सम्पुज्यति ग० ।

सुद्धृत्य पूर्ववद्विश्वान् देवाननुध्यायन् या दिय्या इत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य
 पुरुवरव-आर्द्रवःसंज्ञका विश्वदेवाः इदञ्च वः पाद्यं स्वाहा नम इत्य-
 तद्वाक्यं प्रयुज्य देवतीर्थमन्त्रवनाभिगेन पात्रैर्लोकैकस्य द्विजस्य करे
 तत्पात्रस्यमुदकं निनयेदिति । एवमेवेदं वोऽर्घ्यमेष वोऽर्घ्यं इति वा
 प्रयुज्यार्घ्यं कुर्यात् । एवमेवेदं वः आचमनीयमित्याचमनीयं दद्यात् ।
 इत्युपवेशन-संवेशन-पाद्यार्घ्याचमनीयानि ।

अथ गन्धादिदानम् ।

तत्र तावद्विधिः ।

कूर्मपुराणे ।

प्रदद्यात् गन्ध-मान्द्यानि धूपदीपानि च शक्तिः ।

आदिशब्देन दौषोऽपि गृह्यते ।

तथा च विष्णुपुराणे ।

सुगन्ध-धूप-दीपांश्च दत्त्वा तेभ्यो यथाविधि ।

पितृणामपसव्येन^१ सर्वमवोपकल्पयेत् ॥

‘तेभ्य इति विश्वेभ्यो देवेभ्यः । एतच्च गन्धादिदानमर्घ्यदानोत्तर-
 कालं कर्त्तव्यं ।

तथा च वाराहपुराणे ।

यत्राम्बुना तु देवानां दत्त्वा चार्घ्यं विधानवित ।

सुगन्ध-धूप-दीपांश्च दत्त्वा तेभ्यो यथाविधि ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

(१) पितृणामपसव्येति ख० ।

यवाभोऽभिस्ततश्चाथं दत्त्वा वै वैश्वदेविके ।

गन्ध-माल्यञ्च धूपञ्च दत्त्वा सम्यक् सदीपकं ॥

याज्ञवल्क्येन तु गन्धादिदानस्योदकपूर्वकत्वमुक्तं ।

दत्त्वोदकं गन्ध-माल्यं धूपदानं सदीपकं ।

अत्र “भिवादानमपूर्वं ददातिषु चैवं धर्म्येऽस्त्विति गौतमेन विधुपदि-
ष्टानां सर्वदानानामुदकपूर्वकत्वमुक्तं । अतः करिष्यमाणगन्धादिदान-
स्यादकपूर्वकतामिद्व्यर्थोपदेशे ददातिः प्रक्षेपमात्रार्थोऽवगन्तव्यः । अत्र
दानवाक्यमन्तरेणैव द्विजहस्ते जलं प्रतिप्यानन्तरं गन्धं माल्यञ्च दत्त्वा
प्रक्षेपमात्रार्थत्वेन प्रयुक्तोऽपि दत्त्वेतिशब्दोऽनुषज्यमानः स्वरूपेण विप-
रिणतोऽपि परिणतार्था ग्राह्यः । दत्त्वेत्यस्य प्रयोगान्तरश्चानुमन्वयं ।
अतोऽत्रानुदंवानुद्दिश्य दर्शयिष्यमाणेन वाक्येनानुलेपनार्थं ब्राह्मणकरे
चन्दन-कुङ्कुमादिविहितसुरभिद्रव्यकल्कः प्रदेयः । गन्धादिदानञ्च देव-
तोद्दिष्टेनैव तदधिष्ठानभृतद्विजकरे कर्त्तव्यं । न तु द्विजसम्प्रदानक-
मिति पूर्वमेव विस्तरेणाभिहितं । गन्धानन्तरमुदकं दत्त्वा मल्लिका-
दिविहितमाज्यं प्रदेयं । उपलक्षणञ्चैतत् पुष्पद्रवयोज्यानां विहित-
पात्राणां । अनन्तरं चोदकं दत्त्वा तथैव गुग्गुलुप्रभृतिविहितद्रव्य-
जन्मना धूपस्य दानं कर्त्तव्यं । ‘सदीपकं’ दौपदानमहितं । एतदणु-
दकपूर्वकं कर्त्तव्यं । अस्यानन्तरमाच्छादनदानं कर्त्तव्यं । अत एवाह
श्रीनकः ।

एतस्मिन् काले गन्ध-माल्य-धूप-दौपाच्छादनानां सम्प्रदानं ।

एतस्मिन् काले इत्यर्घ्यदानानन्तरकमेण गन्धादीनां आच्छाद-
मानानां दानं कर्त्तव्यं । ‘आच्छादनं’ वस्त्रं ।

सौरपुराणे, पृक्तं ।

प्रदद्याद्गन्ध-माल्यानि धूप-वामांसि शक्तिः ।

विष्णुधर्मात्तरे त्वाच्छादनदानानन्तरं भूषणानामपि दानमुक्तं ।

निवेद्य विप्रेषु ततः पादार्घ्या प्रयतः क्रमात् ।

गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैश्चाप्यथ भूषणैः ।

अर्चयेद् ब्राह्मणान् शक्त्या अद्धानः ममाहितः ॥

आदौ ममर्चयेद्विप्रान् वैश्वदेवे निवेशितान् ।

निवेशितांश्च पित्र्यर्थे ततः पश्चात् ममर्चयेत् ॥

विहित-निषिद्धगन्ध-पुष्पादिविवेकस्तु परिभाषायामेव कृतः ।

इति गन्धादिदानविधिः ।

अथ गन्धादिदानेति कर्त्तव्यता ।

तत्र तावत् प्रदत्तस्य गन्धस्य ब्राह्मणोपलेपनोपयोऽथत्वमुक्तं
ब्रह्मपुराणे ।

श्रुतचन्दन-कपूर-कुङ्कुमानि शुभानि तु ।

विलेपनार्थं दद्यात्त यद्यान्यत् पितृवत्सभं ॥

विलेपनञ्च द्विजानां आङ्गकर्त्ता कुर्यात् त एव वी कुर्याः ।

अत्र मन्त्रविधिविशेषश्चाह व्यासः ।

विपवित्रकरो गन्धैर्गन्धदारेति पूजयेत् ।

गन्धदारेति मन्त्रेण ब्राह्मणहस्ते गन्धान् प्रदाय तैर्गन्धैर्विगतपवि-
त्रकरः आङ्गकर्त्ता विप्रान् पूजयेत् । भास्व-गन्ध-वज्र-कुचि-कचा-
द्यङ्गेषु विनिम्बदित्यर्थः । पवित्रग्रन्थताविधियथायं विलेपनं कुर्यात्
आङ्गकर्तुरेव न पुनः करग्रहीतगन्धैः स्वाङ्गविलेपनं कुर्यात् द्विजाना-

मपि । अतएव वृद्धशातातपेन आद्रुकर्त्तव्यं विलेपनकारिणि सपवित्र-
करे दोषोऽभिहितः ।

पवित्रन्नु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् ।

राक्षसानां भवेत् आद्रुं निराशाः पितरो गता इति ॥

‘समालम्भनं’ गन्धर्विलेपनं ।

अत्र कश्चिदाह ।

पवित्रन्नु करे कृत्वायत्र मयन्धिकपवित्रधारणस्य निषेधः । न तु
यन्धिरहितस्यापि यतो विपवित्रकरैरिति व्यासवचनेन विविधपवि-
त्रता विधीयते न तु विगतपवित्रतेति । तदेतदयुक्तं । कल्पनामात्र-
प्रसूतत्वात् । यदपि तेनैवोक्तं । ब्राह्मणा अपि स्वाङ्गविलेपनं कुर्वाणाः
मयन्धिकं पवित्रमपकुर्युरिति तदप्यमूलत्वादुपेक्षणीयं ।

आद्रुकर्त्तुर्गन्धैर् ब्राह्मणाङ्गविलेपनं कुर्वतो नियमात्तरमुक्तं देवल-
स्मृति-भविष्यत्पुराणयोः ।

यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कन्धाश्चैवावतारयेत् ।

गन्धादिपूजामिद्वयं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

विप्राणां यज्ञोपवीतं गन्धाद्यनुलेपनमिद्वयमनुलेपको नावतार-
येदित्यर्थः ।

शातातपोऽपि ।

कथ्यान्निपुष्करं कृत्वा गन्धैर्यस्तु त्रिलिप्यति ।

पितृयज्ञे भवेच्छिद्रं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥

‘शिद्रं’ आद्रुविध्वंसिराक्षसादिप्रवेशद्वारं, ‘त्रिपुष्करं’ उपवीतं ।
अतोऽनुलेपनसौकार्यार्थं स्कन्धादवतार्यं यज्ञोपवीतं कटिप्रदेशे न

‘नियुक्तः’ श्राद्धे निमन्त्रितोविप्रः ।

विष्णुस्तु पुष्पदानमन्त्रमाह, पुष्पवतीरिति पुष्पमिति । दद्यादिति पूर्ववाक्यश्रुतमिहानुषज्यते । पुष्पवतीरिति मध्यप्रतीकेन मन्त्रो विनियुक्तः ।

स च ॐ ओषधयः प्रतिमोदध्वमेनं पुष्पवतीः सुपिप्पलाः । अयं वोगर्भ ऋत्विजः प्रत्रं सधस्यमामदन्निति ।

• धूपदाने मन्त्रमाह व्यासः ।

धूपञ्च धूरमीत्युक्तेति । धूरमि धूर्वं धूर्वतं धूर्वन्तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्वयं धूर्वाम त्येतद्यजुरुक्ता धूपं दद्यादित्यर्थः । यद्यपीदं यजुर्धूर-भिधाने मामर्थ्याद्दर्शपूर्णमासिकशकटधूरभिमर्शने विनियुक्तं । तथापि धूपदानेऽपि वचनविनियुक्त्वात् गार्हपत्यमुपतिष्ठत इतिवत् कयाचित् वृत्त्या प्रकृतार्थप्रकाशनं कार्यं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु मन्त्रान्तरमुक्तं ।

वनस्पतिरसो दिव्या गन्धाः समनोहरः^(१) ।

आग्नेयः^(२) सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यतामिति ॥

धूपस्य व्यजनादिवातेन देयो न हस्त्रातेन ।

अतएव शातातपः ।

हस्त्रवाताहतं धूपं ये पिबन्ति द्विजोत्तमाः ।

वृथा भवति तच्छ्राद्धं तस्मान्नं परिवर्जयेत् ॥

(१) गन्धाः मधुरप्रिय इति ग० ।

(२) आहार इति ग० ।

स्यापनीयं । उपलक्षणैतत्तदुत्तरीयावतारणस्य । तदवतारणे ह्येक-
वस्त्रता स्यात् । सा च निषिद्धा ।

सव्यादंसात्परिभ्रष्टमम्बरं यस्तु धारयेत् ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्याद्देवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

तथा ।

मैकवासा न च द्वीपे नाम्तराले कदाचन ।

श्रुति-स्मृत्युदितं कर्म कुर्यान्नाप्यशुचिः क्वचिदिति ॥

आङ्गकर्त्तरि ब्राह्मणे वा विलेपनकारिणि येन केनचिदपि
ब्राह्मणयज्ञोपवीतावतारणे कृते दोषः शङ्खेनोक्तः ।

उपवीतं कटौ^(१) कृत्वा कुर्याद्वाचानुलेपनं ।

एकवासाश्च योऽश्रीयान्निराशाः पितरोगता इति ॥

अत्र वर्त्तुलमर्द्धचन्द्राकारं वा तिलकं न कार्यं ।

तथा च क्रतुः ।

सल्लाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालान्तथैव च ।

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिं ॥

इह दोषश्रुतिषलेन कल्पस्य निषेधस्य ऋषोर्द्विपुण्ड्रविध्यबाधेन
कल्पत्वाद्दर्शुलादिपुण्ड्रविषयत्वमेव न्यायं । स्कन्धे मालाधारणे दोष
स्मरणात् शिरसि धारणाभ्यनुज्ञा गम्यते । शिरस्यपि धार्यमानाया
मास्यमालायाः प्रदेशविशेषमाह वृद्धमनुः ।

उपवीतित्वमुत्सृज्य कारयेन्वानुलेपनं ।

न नियुक्तः शिखावर्जं माल्यं शिरसि धारयेदिति ॥

(१) करे इति ग० ।

एवं धूपदानं कृत्वा यद्योक्तैस्त्वर्त्यादिप्रवर्तितः प्रदोषोदातथ्यः ।
तत्राह व्यासः ।

इदं ज्योतिरिति प्रोच्य द्यौषं दद्यात् समाहितः ।

अस्यानन्तरमाच्छादनं दत्त्वा यज्ञोपवीतञ्च यथाशक्त्यलङ्करणकृत्र-
कमण्डल्वादौनि देयानि । उपानहाने तु संकल्पमात्रं तदा, सम्पादनक्तु
ब्राह्मणप्रस्थापनकाले एव कर्त्तव्यं । तत्राच्छादनदाने मन्त्रमाच्छाद-
नाभावे प्रतिनिधिञ्चाह शातातपः ।

युवा सुवामा इति वस्त्रं दद्यात्तदभावे च औपवीतकमिति ।
युवा सुवामाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः तं
धीरगमः कथय उन्नहन्ति माध्या;मनसा देवयन्त इत्यनेन मन्त्रेण वस्त्रं
दद्यादित्यर्थः ।

अत्रिस्तु मन्त्रान्तरमाह

युवं वस्त्राणि मन्त्रेण दद्याद्दस्त्राणि भक्तिः ।

मन्त्रस्तु ।—युवं वस्त्राणि पौत्रमा वसाथेयुवोरच्छिद्रामन्त्रवो ह
सर्गाः । अवातिरतमनृतानि विश्वं ष्टेन मित्रावरुणा मचेथे इति ।

एतेषां च गन्धादिमन्त्राणां देवैः पित्र्यं च माधारण्यमुक्तं भवि-
ष्योत्तरे ।

गन्धद्वारामित्यनेन गन्धं दद्यात् प्रयत्नतः ।

पुष्पवत्या च पुष्पाणि धूरभौति च धूपकं ॥

द्यौषं चेदं ज्योतिरिति देवे पित्र्यं च कर्मणि ।

युवं वस्त्रानीत्यनेन दद्याद्दामांमि शक्ति इति ॥

अत्र च मन्त्रोच्चारणानन्तरं गन्धादिदानवाक्यान्नुच्चारणीयानि ।

तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च पुष्प-धूपविलेपनं ।

अयं दीपप्रकाशश्च विश्वदेवाः समर्प्यते ॥

तथा ।

अयं वो गन्ध इत्युक्त्वा गन्धं दद्यात् सुशोभनं ।

इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि च निवेदयेत् ॥

अयं वो धूप इत्युक्त्वा तदग्रे तु दहेत्ततः ।

अयं वो दीप इत्युक्त्वा दीपं हृद्यं निवेदयेत् ॥

अनङ्गलम् सदस्त्रं भवेत् यत्तद्युगं शृभं ।

इदं वो वस्त्रमित्युक्त्वा त्रितयं वा निवेदयेत् ।

इदं वो मान्यमित्युक्त्वा दद्यान्मान्यं सुशोभनमिति ॥

‘मान्यं’ गन्धितपुष्पाणि ।

अत्र दीयमानगन्धादिस्त्रीकारकाले ब्राह्मणाभिषयं देवलेनेकं ।

इदं ज्योतिरिति ज्योतिः सुज्योतिरिति तेऽपि च ।

इदं ज्योतिरिति ज्योतिः आङ्ककर्त्ता निवेदयेत् ॥

‘तेऽपि’ विप्राः, सुज्योतिरिति ब्रूयुरित्यर्थः । स्त्रीकारकाले स्वामनं, सुगन्धः, सुपुष्पाणि, सुधूपः, सुदीपः, स्वाच्छादनमिति ब्रूयुरिति च शब्दात् सूचितं ।

अत्र हि गन्धादिदानप्रयोगः ।

यथोक्तोपवीतित्वादिदेवधर्मयुक्तः कर्त्ता प्रथमोपविष्ट-वैश्वदेविक-ब्राह्मणकरे तृष्णीं जलमांसिच्य स्वकरेण सुगन्धचन्द्रनादिकल्क-मादाय गन्धद्वारामित्यादिकं भस्त्रमुच्चार्य पुरुरव-आर्द्रवःसंज्ञका

विश्वेदेवा अयं वो गन्ध इत्यभिधाय मिकोदके ब्राह्मणहस्तेऽर्पयेत् ।
 एवमेव द्वितीयादिद्विजकरेषु क्रमेणार्पयित्वा पुनः प्रथमद्विजकरे
 अपो दत्त्वा प्रशस्तं कुसुमाद्युपादाय पूर्वाक्षां पुष्पवतीमृचमुच्चार्य पुरू-
 रव आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवा इदं वः पुष्पञ्चेत्यभिधाय तत्करे दत्त्वेव-
 मेव क्रमेण द्वितीयकरे दद्यात् । एवमेव पुनरपो दत्त्वा गुग्गुलुप्रभृति-
 द्रव्यदाहप्रसृतं धूपं धूरसौत्यसुं मन्त्रमुच्चार्य पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञका
 विश्वेदेवा अयं वा धूप इत्यभिधाय क्रमाद्भजनादिवातेन ब्राह्मणघ्राणं
 प्रापयेत् । एवमेव हस्ते जलं प्रदाय इदं वो ज्योतिरिति अयं वो दीप-
 प्रकाश इति वाभिधाय महालोकमण्डलेन दीपमर्पयत् । एवमेवोदकं
 दत्त्वा युवा सुवामा इत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञका
 विश्वेदेवा इदं व आच्छादनमित्यभिधाय प्रत्येकमाच्छादनं दद्यात् ।
 अनन्तरं यज्ञोपवीतं दत्त्वा यथाशक्त्याङ्गुलीयकादीनि भूषणानि
 कृत्वादीनि चार्पयदिति । तदनन्तरं कृताञ्जलिः कर्त्ता विश्वेषां
 देवानां अर्चनं सम्पूर्णमस्त्विति विश्वेदेविकद्विजान् प्रति वदत् ।
 तैश्चास्त्वर्चनं सम्पूर्णमिति प्रतिवचने कृते सङ्कल्पसिद्धिरस्त्विति भवन्तो
 ब्रुवन्त्विति कर्त्ता ब्रूयात् । अस्तु सङ्कल्पसिद्धिरिति विप्रो ब्रूयुः ।
 एतच्च स्मृतिचन्द्रिकाकारेण संयहकारोक्तत्वेन प्रमाणीकृतं । अनन्तरं
 भविष्यत्पुराणाक्तं प्रार्थनाश्लोकमत्यक्तं विनीतः सन् पठेत् ।

मन्त्रहानं क्रियाहीनं सम्पद्वीनं द्विजोत्तमाः ।

आडं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां मम ॥

‘सम्पूर्णतां यातु’ विधिवदस्त्वित्यर्थः । यस्य स्मृत्यादिकं श्लोकं जज्ञा^(१)

(१) पठित्वेति ग० ।

देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यादिकन्निर्जपेत् । अगन्तरं आहुताहुताचमनप्रक-
रणोक्तमाचमनं कुर्यात् ।

इति गन्धादिदानैतिकर्म्मकला ।

इति गन्धाददानं समाप्तं वैश्वदेवार्चनकाण्डम् ,

शेमाद्रिणा त्रियोद्येन त्रिनयेन विभूषिताः ।

पितृविप्रार्चनस्यैवं काण्डं तेन निगद्यते ॥

अथ पित्र्यदर्भासनदानादि ।

तच्च याज्ञवल्क्यादिवचनानुसाराद्दर्भासनदानाच्छादनान्तवैश्वदे-
विकर्म्मशार्चकाण्डसमाप्त्यन्तरकारुण्यमारम्भणीयमिति पूर्वमेवाक्तं । अत्र
च वैश्वदेविकदिजानुष्ठापणपूर्वकत्वसुक्तं पाप्म-मस्यपुराणयोः ।

अभ्यर्च्य ताभ्यामुत्सृष्टः पितृयज्ञं समारभेदिति ।

‘अभ्यर्च्य’ गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाच्छादनैः वैश्वदेविकदिजौ समूह्य
ताभ्यां ‘उत्सृष्टः’ अनुज्ञातः सन्, कर्त्ता ‘पितृयज्ञं’ दर्भासनदानाद्या-
त्त्रिकी पितृपूजा, अचानुष्ठावचनात् प्रश्नोऽपि गम्यते । अतश्च युक्त-
वस्तुज्ञाया पितृयामर्चनं करिष्य इति कर्त्ता वैश्वदेविकदिजौ प्रति
प्रश्ने कृते कुर्वन्वेति ताभ्यां सोऽभ्यनुज्ञातः पित्र्यविषेषु पितृ-पिता-
महादीनामर्चनधारभेत ।

तच्च पित्र्यादिविप्रान् प्रति अथास्त्रं प्रश्नविशेषो ब्रह्मपुराणे ।

आवाहनादितः पूर्वं विश्वेदेवान् प्रपूष्य च ।

वसुभ्यस्त्वामहं विप्र इद्रेभ्यस्त्वामहं ततः ।

सूर्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति तान् वदेत् ॥

‘पूर्वं’ प्रथमं । ‘आवाहनादितः’ आवाहनात् प्रथत्याच्छादना-

न्नेन क्रियाकलापेन, विश्वान् देवान् सम्पूज्य पित्रादिब्राह्मणान्
 पृच्छेत् । तत्र पित्राहृतं प्रति वसुभ्यस्वामहं विप्र भोजयामि,
 पितामहाहृतं प्रति रुद्रेभ्यस्वामहं भोजयामि । प्रपितामहाहृतं
 प्रति ॐ आदित्येभ्यस्वामहं विप्र भोजयामीति पृष्ट्वा क्रमेण तथैव
 मातामहादिविप्रान् पृच्छेत् । सर्वत्र च प्रश्नानुरूपं ॐ भोजयेति
 प्रतिवचनमनुसन्धेयं । अत्र भोजयामीत्यनेन साङ्गभोजनविषय-
 प्रश्नकरणादर्भासनदानात् पूर्वकाङ्क्षतास्य युक्तैव ।

तत्र दर्भासनदानं ।

इह स्मृति-पुण्यविकल्पसूत्रोक्तानि पित्र्यासनदानविषयाणि वच-
 नानि देविकासनदानवचनेर्विभागानर्हत्वात्तदासनप्रतिपादनावसर एव
 दर्शितानि ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानुकीर्त्तनकर्मव्यतामाह इह स्मृतिः ।

आसने चार्घ्यदाने च पिण्डदानेऽवनेजने ।

सम्बन्ध-नाम-गोत्राणि यथार्हमनुकीर्त्तयेत् ॥

आसनादियहणमावाहनादिपित्र्यकर्मणामुपलक्षणार्थं । सम्बन्धाव-
 बोधकः पित्र-मात्रादिबन्धः । 'गोत्रं' काश्यप-कौण्डिन्यादि प्रसिद्धं ।
 'नाम' साङ्केतिकञ्चैव-मैत्रादि । 'यथार्हं' यथायोग्यं । पित्रादिषु
 गुरुषु बहुवचनेनेति षष्ठी-चतुर्थीवैकल्पिकप्रयोगस्तु विभक्तिप्रकरणे
 स्थितः । पित्रादीनां क्त्वादिरूपतया ध्यानमनुकीर्त्तनस्य देवताप्रकरणे
 च साधितं । "पातशेदितरत् जामु पित्रजित्यादिना सव्यजान्तास्य
 अर्चनमुक्तं ।

प्राचीनावीतन्तु मार्कण्डेयपुराणे ।

अपसव्यं पितृणाञ्च सर्वमेवोपकल्पयेत् ।

वाराह-विष्णुपुराणयोरपि ।

पितृणामपसव्येन सर्वमेवोपकल्पयेत् । उदङ्मुखस्तु देवानामित्या-
दिना दक्षिणामुखत्वमुक्तं ।

देवलोऽप्याह ।

द्विजातयो यथादिष्टा नियताः स्युर्दङ्मुखाः ।

पूजयेद्यजमानस्तु विधिवद्दक्षिणामुख इति ॥

प्रयोगपद्धतिस्त्वभिधीयते । दक्षिणामुखः प्राचीनावीत्याचितमय्य-
जानुः द्विजहस्तं वामहस्तेन धृत्वा जल-तलममन्त्रितान् मध्यभङ्गन
द्विगुणीकृतांस्त्रीन् कुशानादाय ॐ अमुकगोत्राणाममुकशर्मणाम-
स्तत्पितृणां सपत्नीकानां वसुरूपाणामिदमासनमित्युच्चार्य पितृ-
स्थानोपवेशितानां ब्राह्मणानां प्रत्येकं हस्ते जलमाभिच्य कम्बना-
द्यासनवामभागस्योपरि पितृतीर्थेन तान् कुशान् प्रक्षिप्य पुनर्द्विजह-
स्तेऽपः प्रदद्यात् । एवं पितृणामित्यस्य स्थाने पितामहानामिति,
वसुरूपाणामित्यस्य स्थाने रुद्ररूपाणामिति च प्रयुज्योक्तेनैव वाक्येन
पितामहेस्वासनं दद्यात् । एवं पितृनामस्थाने षष्ठीबहुवचनान्तमे-
कैकस्य मातामहादेर्नाम समुच्चार्य स्वस्थाने चैकैकं क्रमेण वस्वा-
दिनाम प्रयुज्य निष्पादिते वाक्यत्रये क्रमेणैवैकैकस्य मातामहादेः
स्थाने निवेशितेषु ब्राह्मणेष्वेकैकेन वाक्येनासनं दद्यात् । अत्र कुश-
प्रक्षेपानन्तरं ॐ स्वासनमस्त्विति ब्राह्मणेन प्रतिवचनं कर्त्तव्यं । इह
सपत्नीकानामिति तु प्रमीतायामेव पित्रादिपत्न्यां प्रयोज्यं नान्यथा ।

षष्ठीवज्रवचनस्थाने तु केचित्तदेकवचनं प्रयुञ्जते तत्पुनर्यथाचारं व्यव-
स्थया वेदितव्यमित्युक्तं ।

इति पित्र्यासनदानं ।

अथ तृतीयनिमन्त्रणं ।

तदपि च दैवे निमन्त्रणप्रकरणोक्तेरेव वचनैः पित्रेऽपि विहितं ।
तच्च प्रथमनिमन्त्रणवदेवेत्यपि “यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयस्ये-
त्यापस्तम्बवचनात् सिद्धं । दक्षिणं जानुमालम्ब्य त्वमप्यत्र^(१) निम-
न्त्रित इति मत्स्यपुराणवचनाज्जाम्बालम्बपूर्वकमित्यवगतं । अतः पित्र्य-
विप्रदक्षिणजानुमुपस्पृशन् अमुकगोत्रस्य अमुकशर्मणेऽस्मत्पितुः सप-
त्नीकस्य वसुरूपस्य आहुते क्षणः क्रियतामित्यादिना पूर्वप्रदर्शितेन
वाक्येन पित्रादिस्थानोपवेशितान् ब्राह्मणान् क्रमेण प्रत्येकं निमन्त्रयेत् ।

इति तृतीयं निमन्त्रणं ।

अथावाहनं ।

तत्रावाहनविधिप्रश्नानुज्ञा मार्कण्डेयपुराणे ।

दर्भान् द्विगुणान् दत्त्वा तंभ्येऽनुज्ञामवाप्य च ।

मन्त्रपूर्वं पितृणाञ्च कुर्यादावाहनं बुधः ॥

दर्भान् द्विगुणान् यथाक्रमकारेण विष्टरार्थे दत्त्वा द्विजकरे
जलञ्च प्रदाय स्मृत्यन्तर्गविहितं तृतीयनिमन्त्रणञ्च कृत्वा विप्रकृतां
दर्शयिष्यमाणस्वरूपावाहनानुज्ञाञ्च लब्ध्वा वक्ष्यमाणमन्त्रपूर्वकं पितृणां
लोकान्तरगतामां पितृ-पितामहादीनामावाहनं कुर्यात् ।

(१) त्वं मयात्र निमन्त्रित इति अ० ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

अनुज्ञाञ्च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान् द्विधाकृतान् ।

मन्त्रपत्रं पितृणाञ्च कुर्यादावाहनं बुधः ॥

अथ दर्भान् दत्त्वा तदनन्तरमनुज्ञां प्राप्यावाहनं कुर्यादित्यन्वयः ।

इह पदार्थानुसमयं पुरस्कृत्य वैश्वदेविकावाहनानन्तरं पितृमावाहनं प्रतिपादयन्तौ प्रश्नानुज्ञयोः स्वरूपमाहतुः गोभिल-काव्ययनौ ।

अथ पितृनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात इति ।

पृच्छति यजमानः । अनुज्ञातो द्विजैः ।

एतदेव प्रश्नोत्तरयोरीषदिकारप्रदर्शनपूर्वकं विष्णुधर्माक्षरे स्फुट-
मभिहितं ।

पितृनावाहयामीति स्वयमुक्त्वा समाहितः ।

आवाहयस्वेति ततोद्विजैरुक्तोऽथ तन्मना ॥

अथ भविष्यत्कालीनस्याप्यावाहनस्य वर्तमानमामौष्ये वर्तमान-
वद्वेतिविहितप्रत्ययान्तेन शब्देन व्यपदेशः । 'स्वयमिति कर्त्ता, 'तन्मनाः'
करिष्यमाणकर्त्तृकारणमनाः, अस्य आवाहयेदित्यनेन वक्ष्यमाणेन सप्त
सम्बन्धः प्रत्येत्यः ।

ब्रह्मपुराणे तु वैश्वदेविकाभ्यर्चनसमाप्त्यन्तरकालं प्रत्यावाहनप्रश्नः
कियता विशेषान्तरेण प्रयुक्तोदर्शितः ।

कुश-गन्ध-यवैः पुष्पैरर्घ्यं दत्त्वा तु सुकरः ।

त्रिशेभ्यो देवेभ्य इति ततस्तान् पर्यपृच्छत ॥

पितृनावाहयिष्यामि ये दिव्या ये च मानुषाः ।

आवाहयस्वेति परैरुक्तस्यावाहयच्छुचिः ॥

अत्र 'विश्वेभ्यो देवेभ्यः' इत्येतदस्य वाक्यं वैश्वदेविकार्चनसम्बद्धं, ततस्तानित्यादिपितृवाहनप्रश्नोत्तरसम्बद्धं, 'तान्' पितृविप्रान्-
त्यर्थः । 'सृकरः' यज्ञवराहः ।

स पुरा कौकामुखे आहुं कुर्वन् 'परीः' आहुभोक्तृभिर्द्विजैः,
'आवाहयस्वैत्येवमनुज्ञातः पितृनावाहयन् पितृणामावाहनं कुर्यात् ।
अनेन लिङ्गदर्शनेनैतद्गम्यते, यदन्येनापि आहुं कुर्वन् "पितृनावा-
हयिष्यामि ये दिव्या ये च मानुषा इत्यनेन वाक्येन पितृविप्रान्
प्रति प्रश्नं कृत्वा यथोक्तेन चोत्तरेण तैरनुज्ञातः सन् पितृणामावाहनं
कुर्यादिति । 'ये दिव्या इत्यादि, वसु-रुद्रादित्यरूपेण ये दिव्याः,
यजमानजनकत्वादिरूपेण ये मानुषाः तान् पितृनावाहयिष्य इति
सम्बन्धः । एतत्पुराणमते दर्भामनदानात् पूर्वमावाहनमित्यवगन्तव्यं ।
तत्र हि "आवाहयच्छुचिरित्यावाहनमभिधाय तदनन्तरं "ददौ मयेन
वामनमित्यामनदानाभिधानात् । निगमेऽपि "पितृनावाहयिष्य इत्या-
द्युक्त्वा दर्भान् द्विगुणानामनेषु प्रदाय पादभ्योन्यासं त्यक्तं । कठसूत्रेऽपि
हविर्हानुषेभ्यः पितृनावाहयिष्यामोत्युक्तिं द्विजे पवशानानन्तरं
दर्भामनदानात् पूर्वमावाहनमुक्तं । पितृनावाहयः सत्याद्युक्त्वा
विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः क्रियतामित्यादिवदता बोधायनेन क्षणदा-
नात् पूर्वकालत्वमावाहनस्योक्तं । यमेन पुनरग्नौकरणानन्तरमावाहन-
मुक्तं । तत्राह्विताग्नाद्दे दर्शयिष्यते । वैजनापराह्ये तु प्ररिता-
र्घ्यपात्रनिधानानन्तरमुपदिष्टं तदचनन्निवहेन प्रकरणे दर्शयिष्यते ।
पाद्ममाख्यपुराणयोस्तु द्विजकरेर्घ्यपात्रस्थितपवित्रनिधानानन्तर-
मुक्तं । "पितृनावाहयिष्यामि तथेत्युक्तस्तु तैः पुनः" । आवाहये-

दित्युत्तरेण सम्बन्धः । एषाञ्च पक्षाणां यथास्वशास्त्रं व्यवस्था ।

अत्र प्रदर्शितेषु “पितृनावाहयिष्ये इत्येवमादिषु प्रश्नवाक्येषु पितृशब्दस्तत्तच्छ्राद्धोद्देश्यमृतमनुष्यसम्बन्धाभिधायकपित्रादिशब्दोप-
सत्त्वणार्थः । तदुक्तं मानवे श्राद्धकल्पे । पितृन् पितामहानावाहयिष्या-
मीति उक्त्वा ब्राह्मणैरनुज्ञात इति । अत्रत्यः पित्रादिशब्दप्रयोगोऽपि
देवदत्तादिविशेषनामप्रयोगोपसत्त्वणार्थः । मन्वादिप्रकरणे नामभिरा-
वाह्येति वैजवापगृह्यवचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । देवसम्बन्ध-नाम्नोः
प्रयोगे मिद्धे गोत्र-सम्बन्ध-नामान्नीति ताभ्यां साहचर्यदर्शनात्
काश्यपादिगोत्रमङ्गीर्त्तनमपि कर्त्तव्यमित्यनुमीयते ।

तथा च श्लोकोभिलः ।

आवाहनेऽमुकगोत्रानस्मत्पितृन् पितामहान् ।

प्रपितामहान् विप्रेन्द्र शर्मणोऽथ भवेत्तदा ॥

पित्रावाहनरूपे पदार्थेऽनुष्ठाप्यमाने तदङ्गभूतप्रश्नवाक्यप्रयोग-
करणेऽमुकगोत्रानस्मत्पितृन्मुकशर्मण इत्येतत्पदजातं ‘भवेत्’ तद्भावं
प्राप्नुयात् उच्चारणीयमित्यर्थः । एतानि दर्शितप्रकाराणि सर्वाण्यपि
प्रश्नवाक्यानि प्रणवपूर्वकाण्युच्चारणीयानि ।

तथा मैत्राण्यसूत्रे ।

प्रणवमुक्त्वा पितृनावाहयिष्यामीति ब्राह्मणानामग्न्यावाहयेत् यथा
पिण्डं पितृयज्ञ इति ।

दक्षिणामुखत्वादिधर्मप्राप्त्यर्थानिर्देशः ।

ब्रह्मपुराणे च प्रश्नोत्तरयोः स्वरूपं प्रतिपाद्य पैषान्करोपदेशं
कुर्वता वाक्येन पितृविप्रान् प्रति प्रश्नकर्त्तव्यतोक्ता ।

पितृनावाहयिष्येऽरं शेषान् विप्रान् वदेत्ततः ।

आवाहयस्वेत्युक्तैः सावधाना भवन्त्विति ॥

येषु वैश्वदेविकेषु विप्रैश्चावाहनं कृतं तदितरे 'शेषाः' पित्र्यवि-
प्रा इत्यर्थः । इहावाहनप्रश्नात्तत्रान्तरं तान् विप्रान् भवन्तः साव-
धाना भवन्त्विति यजमानो ब्रूयात् । अनेन च भवामः सावधाना
इति द्विजानां प्रत्युत्तरं गम्यते ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु प्राचीनावीतिना तिलहस्तेन यजमानेन पितृ-
विप्रान् प्रति च प्रश्नः कर्तव्य इत्युक्तं ।

अपमथं ततः कृत्वा तिलानादाय संयतः ।

पितृनावाहयामोति पृच्छं द्विप्रानुदङ्मुखान् ॥

उदङ्मुखान् पित्र्यानित्यर्थः ।

अत्र पितृणां द्विगुणैस्मिन्निति परिभाषया द्विगुणीकृतदर्भमहि-
तांस्मिलानादायेति गम्यते आवाहनाङ्गं तिलविकिरणं ब्रह्मपुराणोक्तस्य
“उच्चरस्मिन्नवर्द्धिषोति वचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । तिलहस्ता
चात्रावाहने तिलान् साधनौकर्तुं ।

तथा च नागरखण्डे ।

उग्रन्तस्त्विति च तिलैः पितृनावाहयन्ततः ।

तिलैरिति तृतीयान्तेन पदेन तिलानामावाहने साधनता प्रति-
पादिता । साधनता च यत्रवद्विकिरणदायैव ।

प्रचेतमापि तिलानां साधनत्वमप्रादक्षिण्यं चोक्तं ।

तिलैरावाहनं कुर्यादनुज्ञातोऽप्रदक्षिणं ।

प्रदक्षिणादन्यत् 'अप्रदक्षिणं', प्रदक्षिणं नामाभिमुखपुरुषवामाङ्गो-

पल्लितं प्रदेशं प्रति कर्मणोनिर्वहणं, यथा पूर्वाभिमुखोपविष्टदैविकप-
ङ्क्तिमूर्ध्वन्यद्विजादारभ्य तत्पङ्क्तिचरमद्विजापवर्गता, उक्तविपरीतलक्ष-
णलनिमप्रदक्षिणं । यथोदङ्मुखोपविष्टपिच्यविप्रपङ्क्तिमुख्यद्विजादारभ्य
तत्पङ्क्तिनिविष्टान्तिमद्विजपर्यवमायितेति तिष्ठता चायं प्रश्नः कर्त्तव्यः ।

तथा चार्धद्रव्यपूरितपात्रनिधानानन्तरमुक्तं वैजवापगृह्ये ।

तिष्ठन् पितृनावाहयिष्यामीत्यामग्न्येति ।

‘तिष्ठन्’ ऊर्ध्वर्जुः । अनेनानुज्ञायहणमपि तिष्ठतेव कार्यमिति
मन्तव्यं । यतः तिष्ठन्नामग्न्येत्यनेन अनुज्ञायहणरूपस्वप्रयोजनशिरस्क-
स्थामन्तणस्य समन्धावगमात् ।

आवाहनप्रश्नादिकञ्च दक्षिणामुखेन कार्यं ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

अपमद्यं ततः कृत्वा पितृणां दक्षिणामुखः ।

आवाहनं तदा कुर्यादिति ।

आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदामीनेन कर्त्तव्यं न प्रहणं न तिष्ठता ॥

इति भविष्यत्पुराणवचनात् प्रश्नोत्तरममाप्युत्तरकालमुपविष्टावा-
हनादि कुर्यात् । अथैतद्वचनमन्दर्भमस्यन्नः प्रश्नोत्तरप्रयोगोऽभिधीयते ।
प्राचीनासीती दिग्गुणभद्रकुशमक्षितांस्तिलान्दक्षिणहस्ते समादाय
दक्षिणामुख ऊर्ध्वर्जुः कृताञ्जलिभूत्वा “पितृनावाहयिष्यामि ये
दिव्या ये च मानुषाः” इत्युक्त्वा ॐ अमुकगोत्रानस्मत्पितृनमुक-
शर्षणः सपत्नीकान् वसुरूपान्, ॐ अमुकगोत्रानस्मत्पितामहान्
अमुकशर्षणः सपत्नीकान् रुद्ररूपान्, अमुकगोत्रानस्मत्पितामहा-

नमुकशर्मणः सपत्नीकानादित्यरूपानावाहयिष्ये आवाहयामि आवा-
हयिष्यामि इति वा पित्र्यादिद्विजान् प्रति प्रश्नवाक्यमुच्चारयेत् । तैरपि
ॐ आवाहय ॐ आवाहयस्वेति वा प्रतिवचनमुच्चारणीयं । अथ
तथैव मातामहद्विजाभिमुखो भूत्वा “पितृनाहयिष्यामि ये दिव्या
ये च मानुषाः” इत्युक्त्वा ॐ अमुकगोत्रानस्मन्मातामहानमुकशर्मणः
सपत्नीकान् वसुरूपान्, ॐ अमुकगोत्रानस्मत्प्रमातामहान् मातुः
पितामहानिति वा अमुकशर्मणः सपत्नीकान् रुद्ररूपान्, ॐ अमुकगो-
त्रानस्मद्बृहद्रूपमातामहान् मातुः प्रपितामहानिति वा अमुकशर्मणः
सपत्नीकानादित्यरूपानावाहयिष्ये आवाहयामि आवाहयिष्यामि
इति वा प्रश्नवाक्यमुच्चारयेत् । द्विजवाक्यं तु पूर्ववत् । तदनन्तरञ्च
ॐ भवन्तः सावधाना भवन्त्विति पुनर्यजमानेन प्रेषः कार्यः, विप्रैश्च
ॐ भवामः सावधाना इति प्रतिवचनं कर्तव्यं ।

इत्यावाहनप्रश्नानुज्ञाः ।

अथ मन्त्रादयः पदार्थाः ।

तत्र शङ्ख-लिखितौ ।

ब्राह्मणाननुज्ञाप्य पितृनावाहयिष्यामीत्युशन्तस्त्विति आच्छ्रति ।
पितृनावाहयिष्यामीति प्रतिवचनेनावाहयेति ब्राह्मणैरनुज्ञां कारयि-
त्वा उशन्तस्त्वा निधीमरीत्यनयर्चावाहयेत् ।

पाश-मास्ययोः पुराणयोः ।

उशन्तस्त्वायन्तु अग्भ्यामावाहयेत् पितृन् ।

‘पितृन्’ पित्रादीन् मातामहादींश्च । एतच्च अग्नयं गोभिलवचन-
स्थितं दर्शयिष्यते । अत्र यद्यपि द्वयोरपि अचोऽस्मृतीयाश्रुत्यावाहने

करणे मन्त्रत्वं प्रतीयते तथाप्याद्याया एव करणत्वं द्वितीयस्यास्त्व-
नुमन्त्रणमन्त्रत्वमेव विज्ञेयं ।

उक्तञ्च कूर्मपुराणे ।

आवाहनं ततः कुर्यादगन्तस्त्वेतृचा बुधः ।

आवाह्यं तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ॥

‘ततः’ वैश्वदेविकार्चनानन्तरं । ‘तदनुज्ञातः’ पित्र्यविप्रानुज्ञातः,
आवाहनं कुर्यात् । आवाह्यं चायन्तु न इति जपेदित्यन्वयः । अत्र
पितृ-पितामह-प्रपितामहानावाहायन्तु न इति मन्त्रं सकृज्जपेत् ।
एवं मातामहाद्यावाहनानन्तरमपि ।

आवाहनश्चापसव्येन कर्त्तव्यमित्युक्तं सौरपुराणे ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितृनावाहयेद्विजः ।

उगन्तस्वेति च ऋचा आवाह्यं तदनुज्ञया ।

जपेदायन्तु न ऋचमिति ।

अत्राधिष्ठाननिर्देशार्थं द्विजजानुनि हस्तनिवेशनं पित्रादीनां ध्यानञ्च
दर्शितं ब्रह्मपुराणे ।

तथैव जानुमंस्येन करेणैकेन तान् पितृन् ।

आवाहयद्वराहस्तु तदनुध्यानपूर्वकं ॥

जानुमंस्येन करेणैक्यत्र एकैकस्य ब्राह्मणस्य जानुपर्युत्तानतया
स्यापितेनेति विशेषः समाचारादवगन्तव्यः । ‘एकेन’ दक्षिणेनैव पितृ-
णामप्रदक्षिणेनैव । पितृनामप्रदक्षिणोपचारत्वाद्विजजानुनां वामत्वम-
नुमन्त्रेयं । नन्वेवं तर्हि यजमानहस्तस्यापि वामस्यैव पितृकर्ममाधनत्वं
प्रसज्येत । सत्यं । इमामेव शङ्कां निराकर्तुमपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं

शुचीत्यत्र मनुवाक्ये सामानाधिकरण्येन व्याख्यां कुर्वता मेधातिथिना
अपपस्येन दक्षिणेन उदकं निर्वपेदिति वर्णितं । उदकनिर्वापग्रह-
णश्च पित्र्यकर्ममात्रोपलक्षणार्थं । मद्योपग्रहीतेन दक्षिणेनेति वदद्भिः^(१)
शौनकाश्वलायनादिभिः दक्षिणहस्तस्यैव तत्र तत्र पितृकर्ममाधनत्वेन
प्रदर्शितत्वात् ।

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तृच्यते ।

दक्षिणास्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

इति भविष्यत्पुराणवचनेन दक्षिणकरस्यैव मकलकर्ममाधनत्वप्रतिपादनात् ।

अत्र पित्र्ये जानुग्रहणदर्शनाद्वैपि केचित्तद्ग्रहणं मन्यन्ते ।
तद्युक्तं, पित्र्यमम्बन्धेनापदिष्टस्य देवमम्बन्धे प्रमाणाभावात् ।
अन्यथा पित्र्यमम्बन्धेन विहितस्य प्राचीनाशोतादेरपि देवमम्बन्धप्रमङ्गः
स्यात् । अतो निरङ्गुष्ठद्विजकरग्रहणेनैव देविकमावाहनं जानुग्रहणेन
तु पितृकमावाहनं कार्यमिति व्यवस्थैव युक्ता । 'तदनुष्ठानपूर्वकमिति
तेषां पित्रादीनां तत्तत्प्रातिस्विकमानुषरूपेण वस्वादिरूपेण च यद-
नुष्ठानं तत्पूर्वकमित्यर्थः ।

न केवलमनुष्ठानपूर्वकमेवावाहनं किन्तु पित्रादिमम्बन्धनामो-
च्चारणपूर्वकमपि कार्यमित्युक्तं वैजवापग्रह्ये ।

उशन्तस्त्वत्यनया यजमानस्य पितरं पितामहं प्रपितामहं नाम-
भिर्गवाह्यायन्तु न इति जपित्वा पात्राण्यमुद्रिशाति ।

अत्र पितरं पितामहमित्यादिप्रथङ्निर्देशात् प्रत्यधिष्ठानपृथगा-
वाहने कर्त्तव्ये तावत्कालः करणमन्त्रोप्यावर्त्तयितव्यः ।

(१) विद्वद्भिरिति ग० ।

अत्रावाहनं प्रकृत्य गोत्रानुकीर्त्तनमप्याह यमः ।

कीर्त्तयेत् पितरन्त्वादौ तथैव च पितामहं ।

पितुः पितामहश्चैव नाम-गोत्रैरतन्द्रितः ॥

अत्रोशन्तस्त्वेतिमन्वान्ते ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः
मपत्नीका वसुरूपा इहागच्छतेत्यादिभिः पित्रादीन्मातामहादींश्चावा-
हयेत् । तत्तदावाहनानन्तरं तत्तदधिष्ठानभूतद्विजस्य पुरस्तादप्रादक्षि-
ण्येन तिल-कुशान् विकिरेत् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

आवाहयेदनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्युचा पितृन् ।

क्षिप्रपामव्यञ्ज तिलान् पितृन् ध्यायन् समाहितः ।

जपेदायन्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ॥

‘अपमथं’ अप्रादक्षिण्येन, तिलान् क्षिप्रैत्यत्र पूर्वगृहीतांस्तिल-
कुशानिति वेदितव्य ।

तथा च मन्त्रसहितमेतदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

अपयन्त्वन्तरे ये वा उच्चरंस्तिलवर्हिषः ।

वराहः पितृविप्राणामपेतोयन्त्वित्तीरयन् ॥

असुं य ईयुर्च्चा चैव रक्षणञ्चापमव्यतः ।

कृत्वा चावाहनञ्चक्रे पितृणां नाम-गोत्रतः ।

एतत्पितरोमनोजवा आगच्छत इतीरयन् ॥

‘वर्हिषः’ कुशाः । अपयन्त्वन्तरे ये वेति मन्त्रद्वयं कपिञ्जल-
कठशाखायां प्रसिद्धं । अपेतोयन्तु असुं य ईयुर्गिति मन्त्रद्वयं पूर्वं
दर्शितं । एतत्पितर इत्याद्यावाहने करणमन्त्रद्वयं वक्ष्यमाणप्रचेतोवच-

नगतबहुवचनस्य मन्त्रान्तरसमुच्चयपरत्वाद्गन्तस्त्वत्यनेन ममुच्चयते ।
तच्चैवं । एतत्पितरो मनोजवा आगच्छत पितरोजवैः ये निखाता ये
परोप्रा गर्भा ये च पेदिरे इत्येकः । आगच्छत पितर इत्येतत्पदद्वयोप-
लक्षितोऽपरः । स चैवं । सर्वांस्तान्य आवाहयत् पितृन् हविषे अन्वे ।
आगच्छत पितरो मनोजवसः पितरः शुधस्त्विति । बोधायनस्त्वा-
वाहने मन्त्रान्तरं दर्शितवान् । पितृनावाहयत्यायात पितरः सोम्या
गम्भीरैः पथिभिः पूर्वैः । प्रजाममभ्यन्ददतोरयिञ्च दाधायुष्टुषु
शतशारदञ्चेति । आश्वलायनादिगृह्यायनुमारिणस्तु “क्षिप्रपमव्यञ्च
तिलानित्येतदप्रादक्षिणेन द्विजाङ्गेषु तिलान् क्षिप्रति व्याचक्षते । ते
च उगन्तस्वेति मन्त्रेण द्विजाङ्गेषु तिलानावपन्तः पितृनावाहयन्ति ।
तथा च नागरखण्डे ।

उगन्तस्वेति तिलैः पितृनावाहयेत्ततः ।

आयन्तु न इतिजपेत्ततः पार्थिवसत्तमाः ॥

अत्रेति करणेन तृतीयया यच्च मन्त्र-तिलयोः करणत्वं तच्च चका-
रात्समुच्चितयोरिति । मानवमैत्रायणीयसूत्रे तु मन्त्रान्तरमणुक्तं ।
उगन्तस्त्वा हवामहे परेत नः पितरः सोम्याम इति तिलान् विकीरेत् ।
परेत नः पितरः सोम्याभोगम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वैर्भिः दत्त्वामभ्य-
न्दविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्व्वीरं नियच्छतेति । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु
पुष्पपूजने विहितं नमोव इति मन्त्रमत्र दर्शितवान् । तस्मिन्मूलत्वा-
दुपेक्षणीयं । तिलप्रक्षेपणे अवयवक्रमस्तु प्रथमं शिरसि ततः मध्यं श्रमे,
दक्षिणीमे, मध्यहस्ते, दक्षिणहस्ते, मध्यजानुनि दक्षिणजानुनि, दक्षि-
णपदे चेत्याचारादनुमन्धेयः ।

कात्यायनः।

उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्य आयन्तु न इति जपित्वेति ।

अवकीर्य तिलानिति शेषः ।

याज्ञवल्क्यः ।

द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्युशन्तस्त्वैतृचः पितृन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ।

यवार्थस्तु तिलैः कार्यं इति ।

द्विगुणांस्तु कुशानामनार्थं प्रदाय तिलावकिरणं ।

आह प्रचेताः ।

उशन्तायन्तु नोमन्त्रान् जपेद्वै दक्षिणामुखः ।

अत्र मन्त्रानिति बह्वचनेन कल्पसूत्र-स्मृति-पुराणेतिहासोपदि-
ष्टा अन्यपि करणमन्त्रा अनुमन्त्रणमन्त्राश्चाभ्यनुज्ञायन्ते । कठसूत्रे
पितृनावाहयिष्यामीत्युक्ता अपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्यां तिलैः सर्वतो-
वकीर्य एत पितर आगच्छत पितर आमेयं त्वन्तर्दधे पर्वतैरिति ज-
पित्वावाहयेदिति । अपयन्त्वसुरा इति मन्त्रद्वयं एत पितर इत्या-
दिमन्त्रद्वयञ्च प्राक्प्रदर्शितं । अवशिष्टं मन्त्रद्वयं लिख्यते । आमेयन्तु
पितरोभागधेयं विराजाहताः सलिलात् समुद्रात् । अस्मिन् यज्ञे
सर्वकामास्तुभन्तामन्तौयमाणानुपजीवत्वितानिति । अन्तर्दधे पर्वतैरुत
मद्वा पृथिव्या दिवाग्निरनन्ताभिरमन्तरान्यान् पितृन्दधे अन्तर्दधे
स्तुभिरहोराचैः समन्ध्यकैरर्द्धमासैरिति ।

आह विष्णुः ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातः पितृनावाहयेदपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्या-

न्तिलैः यातुधानविमर्जनकृत्वा एत पितरः सर्वास्तान्ग्न आमेयन्व-
न्तर्दधे इत्यावाहनकृत्वेति ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

एतत्पितर इत्येवं सर्वास्तान्ग्न आवह ।

आमेयन्तु तथोदीर्य एतद्दः पितरस्तथा ॥

एतद्दः पितरोभागधेयं पात्रेषु दत्तममृतं स्वधावत् । अक्षीय-
माणमुपजीवत्वेनं मया दत्तं स्वधया मदध्वमिति ।

गोभिलः ।

उग्रन्तस्त्वा निधीमद्युगन्तः समिधीमहि, उग्रन्तुगत आवह पितृन्
हविषे अत्तवे, एत पितरः सोम्यामः । ॐ आयास्तुनः पितरः सोम्यामो-
ऽग्निश्वात्ताः पयिभिर्देवयानैः अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिभ्रुवन्तु
तेऽवन्वस्मान् । अपहता इति तिलान् विकीर्येति । एत पितर इत्येष
मन्त्रो लिख्यते । एत पितरः सोम्यामोगम्भोरेभिः पयिभिः पितृयानैः
आयुरम्भं दधत प्रजाञ्च रयिञ्च पोषैरभि नः सवध्वं । अपहता इति
मन्त्रः पूर्वं प्रदर्शितः । एतच्च तिलविकिरणमावाहनान्ते कर्षणं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे जप्यमन्त्रान्तरमहितमावाहनमुक्त्वा तर्दनन्तरं
गृह्णगर्भं समन्तकं तिलविकिरणमुक्तं ।

उग्रन्तस्त्वेति च जपन् पितृनावाहयन्ततः ।

सोमवन्तोवर्द्धिपदश्याग्निश्वात्ताय्य ये परे ।

पितरः पुण्ययशसः सर्वेऽप्यायन्तु नस्त्विति ॥

ततस्तिलान् गृहे तस्मिन् विकीरेच्चाप्रदक्षिणं ।

अद्भुया परया युक्तोजपन्नपहता इति ॥

तस्मिन् गृहे यत्र आङ्गं कियते । गृह इति आङ्गदेशोपलक्षणं ।
अपहृता इति मन्त्रः पूर्वं दर्शितः ।

अथ प्रयोगपद्धतिरुच्यते ।

आवाहनप्रश्नोत्तरपर्यवसानान्तरं दक्षिणामुखोऽन्वाचितमव्यजानुः
समुपविश्य प्राचीनावीतौ प्रथमपैतृकद्विजवामजानुनि पूर्वगृहीत-
तिल-कुशान्वितं स्वकीयमनुत्तानं दक्षिणकरं विन्यस्य मानुषेण रूपेण
च स्वपितरन्ध्यायन् उग्रान्तस्वेत्येतामृचमुच्चार्य तदन्ते ॐ अमुकगोत्रा
अस्मत्पितरः अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इहागच्छतेति जानु-
ग्रहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमद्विजे पितरमावाह्य
तस्य पुरतः कतिपयांस्तिल-कुशानप्रदक्षिणं भूमौ विकीर्य तथैव
तदधिष्ठानभूते द्वितीयादावावाहयेत् । ततः प्रथमपितामहब्राह्मण-
वामजानुनि पूर्ववत्करं निधायोग्रान्तस्वेत्यभिधाय ॐ अमुकगोत्रा
अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहागच्छतेति
जानुग्रहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमद्विजे पितामहमा-
वाह्य तस्य पुरतस्तथैव तिल-कुशान् विकीर्य तथैव तदधिष्ठानभूत-
द्वितीयादावावाहन-विकिरणे कुर्यात् । अथ प्रथमप्रपितामहब्राह्मण-
जानुनि पूर्ववत् करं निधायोग्रान्तस्वेत्यभिधाय ॐ अमुकगोत्राः
अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इहागच्छतेति
जानुग्रहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमद्विजे प्रपिताम-
हमावाह्य तस्य पुरतस्तथैव तिल-कुशान् विकीर्य तथैव तदधिष्ठानभूते
द्वितीयादौ आवाहन-विकिरणे कुर्यात् । इत्येवं पित्रादीनावाह्य
कृताञ्जलिरायन्तु न इति मन्त्रं सकृज्जपेत् । तदनन्तरमेवोग्रान्तस्वेति

मन्त्रान्ते अमुकगोत्रा अस्मन्मातामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका वायुरूपा इहागच्छतेति निजाधिष्ठानभूते एकैकस्मिन् दिजे माता-महावाहनं तिलविकिरणञ्च कृत्वा पूर्वाक्तमन्त्रान्त एव ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्चार्य अमुक-शर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहागच्छतेति निजाधिष्ठानेषु तथैव प्रमातामहमावाह्य विकीर्य च प्राचीनमन्त्रोच्चारणानन्तरमेव ॐ अमु-कगोत्रा अस्मद्बृह्प्रमातामहा मातुः प्रपितामहा इति वोच्चार्य अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपा इहागच्छतेति निजाधि-ष्ठानेषु तथैव प्रत्येकं बृह्प्रमातामहमावाह्य प्रत्येकमेव तिल-कुम्भान् विकीर्याञ्जलिमाबध्यायान्तु न इत्यादि सकृज्जपेत् । कल्पसूत्रस्यति-पुराणेतिहसोपदिष्टमन्त्रान्तरोपमंहारशक्तस्तु सोमवन्तो बर्हिषद् एत पितरः सोम्यासः सर्वांस्तानग्ने, आमेयन्तु, अन्तर्दधे, आयात पितरः आगच्छत पितरः, एतद्दः पितरः इत्याद्यः कारणमन्त्राननुमन्त्रणमन्त्रांश्च यथाशक्ति प्रयुञ्जीत । शौनकाश्वलायन-गृह्याद्यनुभारिणस्त्वावाहन-प्रश्नोत्तरानन्तरं ब्राह्मणममीप उपविश्य प्राचीनावीतं कृत्वा उग्रस्त-स्त्वेत्यनयर्चा शिरःप्रभृतिपादान्तं अप्रदक्षिणं द्विजाङ्गेषु तिलान्नारोप्य पूर्ववत् द्विजानूपमंगृह्य यथेकैरेव वाक्यैस्तत्तदधिष्ठानेष्ववाहनं कृत्वा ब्राह्मणानां पुरतोऽञ्जलिमाबध्यायान्तु न इत्यादिकाननुमन्त्रण-मन्त्रान् सकृदेव यथाशक्ति जपेयुः । कठ-विष्णवाद्यनुभारिणस्तु प्रश्नोत्त-रानन्तरमपयस्त्वसुरा इति द्वाभ्यां आङ्कदेशे तिलविकिरणं कृत्वाञ्ज-लिबन्धपूर्वकं एतत् पितर इति जपित्वा पूर्वैकैरेव वाक्यैरावाहन-कृतानुमन्त्रनमन्त्रान् जपेयुः । सर्वैरपि च आङ्ककर्तृभिरनुमन्त्रण-

मन्त्रजपानन्तरमपहता असुरा रक्षांसीत्यादिना मन्त्रेण गृहगर्भे तिल-
विकिरणं कार्यं ।

इति मन्त्रादयः पदार्थाः ।

इत्यावाहनं ।

अथोपवेशन-संवेशन-पाद्यार्थाचमनीयानि ।

तत्रावाहयेदित्यनुवृत्तावुक्तं पिप्पलार्थवर्णसूत्रे ।

आयात पितर इति पितृनामीनाम इत्युपवेशयेत् ।

आयात पितर इत्यनेन पितृनावाहयेत् । आमीनाम इत्यादिना-
पवेशयेदित्यन्वयः । आयात पितरः सोम्यामोगम्भीरेभिः पथिभिः
पितृयानैः अधामामः पुनरायात नो गृहं हविरन्तः सुप्रजमः सुवीराः,
आमीनामो अरुणीनामुपस्ये रथीं धत्त दागुषे मर्त्यायापुत्रेभ्यः
पितरस्तस्य वसु प्रयच्छत त इहार्जं दधात ।

शौनकसूत्रे तु मन्त्रान्तरमहितमुपवेशनं समन्त्रकं संवेशनञ्चोक्तं ।

आयातेति पितृनावाहयेत्, आच्याजान्वित्युपवेशयेत्, संविश-
न्त्विति संवेशयेत् ।

अत्राच्याजान्विति संविशन्त्विति च प्रतीकद्वयेन विनियुक्तं मन्त्र-
द्वयं आथर्वणप्रसिद्धं लिख्यते । आच्याजानु दक्षिणतो निषेद्यैतन्ना
हविरभिगृणन्तु विश्वे मा ह्यिनिष्ठाः पितरः केनचिन्नो यद् आगः
पुरुषदाकरामः । संविशन्त्वित्वा पितरः स्वानः स्योनं ह्यण्वन्तः प्रति-
रन्त आयुः तेभ्यः ब्रह्मे विषानक्षमाणाज्याजीवन्तः शरदः पुरुषी-
रिति ।

अथ पाद्यमाह विष्णुः ।

कुश-तिलविमिश्रेण गन्धोदकेन यास्तिष्ठन्त्यमृतावागिति यन्मे
मातेति च पाद्यं निवेद्यैवमेवार्घ्यं दद्यात् ।

अस्यार्थः । यावद्देवतमुपकल्पितेषु खड्गादिषु पात्रेषु द्विगुणी-
कृतानि त्रीणि त्रीणि कुशपवित्राणि निधाय शन्नोर्देवीरित्यनयर्चा
पितृतीर्थेन प्रत्येकं जलमामिच्य तिलोऽमि सोमदेवत्यो गोसवोदेव-
निर्मितः । प्रन्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः
स्वधा नम इत्येकैकस्मिंस्तिलान्निक्षिप्य गन्धद्वारामिति गन्धं निक्षिप्य
संपुष्पमपमव्यत इति दर्शयिष्यमाणब्रह्मपुणवचनेऽभिहितत्वात् श्रीय
ते लक्ष्मीश्रैति पुष्याणि निक्षिप्य यास्तिष्ठन्तीत्यादिभिर्मन्त्रैरेकैकस्य
पित्रादेस्तत्तदधिष्ठानभृतद्विजहस्ते पाद्यं निवेद्य तथैवार्घ्यं दद्यादिति ।
अत्र यास्तिष्ठन्ति अमृता वागिति प्रतीकद्वयेन पित्रादेरेकैकस्य पाद्ये
समुच्चितौ द्वौ मन्त्रौ विनियुक्तौ । यन्मे मातेति वाद्यमन्त्रप्रतीकेन
सृष्टितेषु क्रमपठितेषु त्रिषु मन्त्रैरेकैकः पूर्वोक्ताभ्यां समुचित्य
पित्रादिपाद्ये विभज्य विनियुज्यते । ते चैवं यास्तिष्ठन्ति या धावन्त्य-
दुग्धाः परि संलुपोः । अद्भिर्विश्रस्य धात्रीभिरन्तरन्यान् पितृन्दधे ।
अमृता वागमृता आपोऽग्निर्वाचोऽनृतं तत् त्रिवृदेकधाम । ताभि-
र्मन्त्रतोभिः स्वधया मदध्वमिहाम्भ्यं वर्णोयोस्तु देवाः ॥ यन्मे माता
प्रलुलुभे यच्चचारानुव्रतं । तन्मे रेतः पिता वृड्नामाभिरन्योऽव-
पद्यतां । यन्मे पितामही प्रलुलुभे यच्चचारानुव्रतं । तन्मे रेतः
पितामहे वृड्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥ यन्मे प्रपितामही प्रलुलुभे
यच्चचारानुव्रतं । तन्मे रेतः प्रपितामहे वृड्नामाभिरन्योऽव-
पद्यतां ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि । यास्तिष्ठन्तीत्यादिमन्त्रद्वयमुक्त्वा यन्मे मातेत्यादेः
मन्त्रद्वयस्य पित्रादित्रयार्घ्यदाने विभज्य विनियोगो दर्शितः ।

यांस्तिष्ठन्त्यमृतावाक् च यन्मे मातेति वै पितुः ।

यन्मे पितामहीत्येवं ददावर्धं पितामहे ॥

यन्मे प्रपितामहीति ददौ च प्रपितामहे ।

कुश-गन्ध-तिलोन्मिश्रं सपुष्पमपसव्यतः ।

तदन्मातामहेभ्यश्च विधिं चक्रे जनार्दनः ॥

‘तददिति’ यथा पितृ-पितामह-प्रपितामहानां पाद्यादिकं दत्तं
तथा मातामहादीनामपि पाद्यादिदानमित्यर्थः । अनेनानिदेशेन
मातामहादिपाद्यादावप्येतेष्वेव मन्त्रेषु प्रापितेषु । मे मातेत्यादिमन्त्र-
चये समवेतार्थत्वं मात्रादिपदस्थाने मातामह्नादिपदोहः कार्यः ।
तद्यथा,—यन्मे मातामहो प्रलुलुभे यच्चचाराननुव्रतं । तन्मे रेतो मा-
तामहो वृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥ यन्मे प्रमातामहो प्रलुलुभे यच्च-
चाराननुव्रतं । तन्मे रेतो वृद्धप्रमातामहो वृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥
यन्मे वृद्धप्रमातामहो प्रलुलुभे यच्चचाराननुव्रतं । तन्मे रेतो वृद्धप्रमा-
तामहो वृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतामिति ॥ विष्णुवाक्ये चैवमेवार्थं
दद्यादित्यनेन पाद्यैतिकर्त्तव्यतार्थ्यदानेऽतिदिश्यते ।

अतएव विष्णुधर्माक्षरे मन्त्रादिरितिकर्त्तव्यता पाद्यार्घयोः सा-
धारण्येनोक्ता ।

कुशैस्तिलैश्च मिश्रेण वाग गन्धयुतेन च ।

यास्तिष्ठन्ति या धावन्त्यमृतावागिति इयं ।

यन्मे मातेति च तथा याद्यमर्घ्यश्च कारयेदिति ॥

‘वारा’ वारिणा ।

कठसूत्रे तु अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमणुकं । यास्तिष्ठन्क्यमृता
वाक् यन्मे मातेत त्रिभिः पाद्यार्घ्याचमनोदकानि चानयेदिति ।

आनयेत् द्विजहस्तं प्रापयेत् ।

शौनकाथर्वणस्वीकृते आद्रुकल्पे पाद्यादिषु मन्वान्तराण्यणुकानि ।

त्रौण्युदपात्राणि कल्पयेत् गन्ध-मान्य-तिलैर्मिश्राणि कृत्वोदोर-
तामिति तिसृभिरन्यृचं सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत् प्रपिता-
महेभ्यः पितामहेभ्यः पितृभ्यश्चेदं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति ।

‘त्रीणीति पित्राद्येकवर्गापत्तया । ‘अन्वृचमिति प्रपितामहादिक्र-
मेणैकैकस्य ब्राह्मणस्य करे क्रमेणैव, ‘उदोरतामिति एकैकयथा तान्यु-
दपात्रस्थितानि जलानि प्रक्षिपेत्, ‘सपवित्रेष्विति पाद्यादिपात्रस्थित-
दक्षिणासपवित्रयुक्तेषु । एतासु ऋत्तु, ‘उदोरतामितायं पर्वमेव दर्शिता ।
द्वितीय-तृतीये तु प्रदर्शयते । अहं पितृन् सुविदत्र अविस्मिन् पातश्च
विक्रमणश्च विष्णोः । वर्षिषदायं स्वधामसुतस्य भजन्त्यिन्वन्त इहा-
गामिष्ठा ॥ इदं पितृभ्योनमः अस्वद्य ये पूर्वामो यन्पराम ईयुः । ये
पार्श्वे रजस्थानिषत्ता ये वा नृनं सुवृजिना सुविन् ॥ प्रपितामहात्
प्रश्नति पितृपर्यन्तदेवतोद्गमन् तच्छाश्वीयानामेव ते हि सर्वमपि
आद्रं तथैव कुर्वते । अन्यपान्तु, पित्रादिक्रमेण । तथा च पिष्य-
लादाथर्वणआद्रुकल्पे ताभिरेव ऋग्भिः पित्रादिक्रमेण पाद्यादि-
दानमुक्त्वा आद्याजाम्बित्यादिनापस्यानमुक्त्वा ।

त्रौण्युदपात्राण्युपकल्प्य गन्ध-मान्य-तिलमिश्राणि उदोरतामिति
तिसृभिः प्रत्यृचं सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत् पितुः पितामहस्य

प्रपितामहस्य च नाम गृह्णन्नाद्याजानु यद्देरुद्रमित्युपस्थायेति ।

आद्याजान्विति मन्त्रो दर्शितः । इतरस्तु लिख्यते । यद्देरुद्रं
पितरः सोम्यञ्च तेनं सचध्वं स्वयशसोहि भृतः । तैर्वाणः कवयः
गृह्णात सुविद्वाविदये ह्यमानाः ॥

अथैतद्वचनप्रबन्धबोधितः शिष्टाचारसंवादी प्रयोगोऽभिधीयते ।

दक्षिणामुखः प्राचीनावीती सव्यञ्जान्वाच्य प्रातिस्विकेन मानुषेण
वसुमङ्गकदेवतारूपेण चावाहनमन्निधापितं स्वपितरं पुरतोऽवस्थितमेव
चिन्तयन् प्राञ्जलिः प्रणवपूर्वकमाभीनाम इत्याद्याजान्वित्येतयोर्विक-
ल्पेनैकं मन्त्रं द्वावपि वा समुच्चयेनोच्चार्य पूर्वापकल्पितं दर्भामनं
बुद्ध्या समुद्दिश्य अमुकगोत्रा अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीकाः वसु-
रूपाः इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितरमुपवेशयेत् । एवमेव पूर्वा-
नुभूतमानुषाकृत्या रुद्रमंजकदेवतारूपेण च पितामहन्यायन् पूर्ववद्-
पवेशनमन्त्रान्तं पूर्वापकल्पितमासनं चोद्दिश्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्-
पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहोपविशतेति प्रत्य-
धिष्ठानं पितामहमुपवेशयेत् । एवमेवानुभूतमानुषाकारेणादित्यमंज-
कदेवतारूपेण च प्रपितामहन्यायन् पूर्ववद्दत्तमन्त्रोच्चारणं कृत्वा आस-
नमुद्दिश्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका
आदित्यरूपा इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितामहमुपवेशयेत् । अथ
यथोक्तविशेषणविशिष्टः कर्त्ता मानुषस्वाकारेण वस्वाकारेण च
मातामहमनुध्यायन् पूर्ववत् मन्त्रोच्चारणानन्तरमासनमुद्दिश्य ॐ
अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीकाः वसुरूपाः
इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं मातामहमुपवेशयेत् । तथैव स्वरूपेण

रुद्ररूपेण च प्रमातामहमनुधायन् मन्त्रावसाने ॐ अमुकगोत्राः
 अस्मत्प्रमातामहा मातुः पितामहा इति वोच्यार्थं अमुकशर्माणः
 सपत्नीका रुद्ररूपा इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं प्रमातामहमुपवेशयेत् ।
 एवं मानुषस्याहत्यादित्यरूपेण च वृद्धप्रमातामहमनुचिन्तयन् ॐ
 अमुकगोत्राः अस्मद्वृद्धप्रमातामहा अस्मन्मातुः प्रपितामहा इति
 वाभिधाय अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपा इहोपविशतेति
 प्रत्यधिष्ठानं वृद्धप्रमातामहमुपवेशयेत् । अथ यथोक्तधर्मकः कर्त्ता
 पूर्वाह्नरूपद्वयेन स्वपितरं पुरःस्थितमिवानुचिन्तयन् संविशन्त्विह पितरः
 इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सप-
 त्नीका वसुरूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितरं संवेशयेत् ।
 एवमेवोपवेशनोक्तस्वमन्त्ररूपद्वयेन पितामहमनुधायन् संविशन्त्वि-
 हेत्येतेमेव मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्पितामहा अमुकशर्माणः
 सपत्नीका रुद्ररूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितामहं
 संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपद्वयेन प्रपितामहमनुधायन् संविश-
 न्त्विद्याद्यनुकीर्त्त्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः
 सपत्नीका आदित्यरूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं प्रपितामहं
 संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपेण वसुरूपेण च स्वमातामहमनुधायन्
 संविशन्त्विह पितर इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मन्माता-
 माहा अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्य-
 धिष्ठानं मातामहं संवेशयेत् । एवमेव स्वमन्त्ररूपद्वयेन प्रमा-
 तामहमनुचिन्तयन् संविशन्त्विहेत्येतेमेव मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा
 अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्यार्थं अमुकशर्माणः

सपत्नीका इद्ररूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं मातामहं संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपद्वयेन वृद्धप्रमातामहमनुधायन् संविशन्वित्याह, कीर्त्त्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मद् वृद्धप्रमातामहा मातुः प्रपितामहा इति वा प्रयुज्य अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपाः इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं वृद्धप्रमातामहं संवेशयेत् । अथ पूर्वोक्तधर्मविशिष्ट एव भूत्वा सुप्रोचितायां भुवि पितृमंख्ययोपकल्पितेषु प्रदक्षिणापवर्गपर्णरूपतया स्यापितेषु यथालभ्यखड्ग-रजतादिद्रव्यनिर्मितेषु पत्रितरेषु पात्रेष्वकैकस्मिन् द्विगुणभयं कुशत्रयं दक्षिणागतया निधाय शन्नोदवीरिति पितृतोर्येन शुचि जलं निषिच्य तिलोऽमीति मन्त्रेण तिलान्निषिच्य गन्धद्वारामिति गन्धं निधाय श्रीश्च त इति पुष्पाणि निषिच्य ततो धूपदोषाभ्यां तानि पात्राणि संस्तुत्य सावित्र्याभिमन्त्र्य क्रमेणैकैकं पात्रमुद्धृत्य पित्राद्यधिष्ठानभूतद्विजाये स्यापयित्वा पितृपात्रस्थितान् कुशान् प्रथमपितृद्विजदक्षिणकरे दक्षिणागतया निवेश्य पुरतः स्थितं तत्पात्रं हस्ते गृहीत्वा यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातेति मन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरुपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति पात्रस्थितमुदकं तस्य द्विजस्य सपवित्रे दक्षिणकरे पितृतोर्येन कतिपयं निधाय तत्करस्थितान् कुशानादाय क्रमेण पवित्राधिष्ठानभूतानां द्वितौर्यादिद्विजानां दक्षिणकरे निधायोदकप्रक्षेपाम्बं पूर्ववत्कुर्यात् । ब्राह्मणैकत्वे तु पात्रस्थितं सर्वमपि जलमेकस्यैव करे निनयेत् । तदनन्तरं पितृमहपात्रस्थितं कुशत्रयं पितामहाधिष्ठानभूतद्विजदक्षिणकरे दक्षिणागतयावस्थाप्य यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वा-

गिति, यन्मे पितामहीति मन्त्रत्रयोच्चारणान्तं कृत्वा ॐ अमुकगोत्राः
 अस्मत्पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः पाद्यं स्वधा
 नमः इति प्रेतामर्हद्विजकरेषु पूर्ववत्तत्पात्रस्थितमुदकं निनयेत् । अन-
 न्तरं तथैव यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे प्रपितामहीति
 मन्त्रत्रयोच्चारणान्ते ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः
 सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति प्रपितामर्हद्विज-
 दक्षिणकरेषु पूर्ववद्दकं प्रक्षिपेत् । अथ यथोक्तप्रकारेण यास्तिष्ठ-
 न्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातामहीत्येतन्मन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ
 अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं
 वः पाद्यं स्वधा नम इति सपत्त्रिषु मातामहाधिष्ठानभृतद्विजदक्षिण-
 करेषु तत्पात्रस्थितमुदकं पूर्ववत्क्षिपेत् । ततो यास्तिष्ठन्तीति, अमृता
 वागिति, यन्मे प्रमातामहीत्यादिमन्त्रत्रयान्तं ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्
 प्रमातामहाः अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्चार्य अमुकशर्माणः
 सपत्नीका रुद्ररूपाः इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति सपत्त्रिषु प्रमा-
 तामहाधिष्ठानभृतद्विजकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकं निदध्यात् । तदन-
 न्तरं यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे रुद्रप्रमातामहीत्यादिकं
 मन्त्रत्रयं पठित्वा अमुकगोत्रा अस्मद् रुद्रप्रमातामहा अस्मन्मातुः
 प्रपितामहा इति वोच्चार्य अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा
 इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति सपत्त्रिषु प्रमातामहाधिष्ठानभृतद्वि-
 जदक्षिणकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकमर्पयेत् । तदेवं पित्रादानां माता-
 महादौनाञ्च पाद्यदानं निष्पाद्य वक्ष्यमाणतिकर्त्तव्यतावलापयुक्त-
 मर्घदानमपि तेषां निष्पादयेत् । अ. समनीयदानप्रकारस्त्वं । दक्षिण-

मुखत्वादिविशेषणविशिष्टः सन् भूमिप्रोक्षणादि यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातेति मन्त्रत्रयोच्चारणान्तं पाद्यदानवन्निष्पाद्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति पात्रस्थितमुदकं सपत्रिषु द्विजदक्षिण-करेषु पूर्ववन्निषिषेत् । ततोयास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे पितामहीति मन्त्रत्रयोच्चारणान्ते ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति पितामहाधिष्ठानभृतद्विजकरेषु तत्पात्रारूढमुदकं पूर्ववन्निषिषेत् । तदनन्तरं यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे प्रपितामहीत्यादि-मन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः सप-त्नीका आदित्यरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति प्रपिता-महद्विजकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकमभिषेत् । अथ यथोक्तप्रकारेण या-स्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातामहीत्यादिमन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मन्मातामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति मातामहद्विजकरेषु पूर्ववज्जलं निषिषेत् । ततो यास्तिष्ठन्तीति, अमृतावागिति यन्मे प्रमातामहीति-मन्त्रत्रयं पठित्वा ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पिता-महा इति वोच्चार्य अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः आचम-नीयं स्वधा नम इति प्रमातामहस्यानस्थितद्विजकरे तत्पात्रस्थित-मुदकं दद्यात् । अथ यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे वृद्धप्रमा-तामहीत्यादिमहितपूर्वाक्रमन्त्रद्वयोच्चारणानन्तरं ॐ अमुकगोत्रा अस्मद् वृद्धप्रमातामहा अस्मन्मातुः प्रपितामहा इति वाभिधाय अमुक-

शर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति
 वृद्धप्रमातामहाधिष्ठानभृत-द्विजदक्षिणकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकं पूर्व-
 वप्रक्षिपेत् । धान्येतानि षड्वचनप्रयोगपत्रमाश्रित्य वाक्यानि दर्शि-
 तानि तान्येकवचनप्रयोगयुक्तान्यप्याचारानुसारात् प्रयोज्यानि । धानि
 तु पाद्याचमनीयदानविषये प्रदर्शितानि वाक्यानि तानि पूर्वोपन्यस्त-
 कल्पसूत्रानुसारात्तुर्थ्यन्तगोत्रादिपदयुक्तानि विकल्पेन प्रयोज्यानि ।
 पिप्पलादार्यवणास्तु उदीरतामिति मन्त्रं पितृ-मातामहयोः, आहं
 पितृनिति पितामह-प्रमातामहयोः, इदं पितृभ्य इति प्रपितामह-
 वृद्धप्रमातामहयोः पाद्याचमनीयेषु प्रयुञ्जते । शौनकार्यवणास्तु
 उदीरतामिति मन्त्रेण प्रथमं प्रपितामहस्य, तदनन्तरमाहं पितृ-
 निति पितामहस्य ततश्चेदं पितृभ्य इति पितुः पाद्यार्थाचमनीय-
 दानं कृत्वा उदीरतामिति प्रथमं वृद्धप्रमातामहस्य, तदनन्तरमाहं
 पितृनिति प्रमातामहस्य, ततश्चेदं पितृभ्य इति मातामहस्य पाद्या-
 र्थाचमनीयानि प्रयच्छन्ति । ये तु विष्णुदितानां यास्तिष्ठन्तीत्यादीनां
 चयाणां मन्त्राणामार्यवणसूत्रोक्त्यादीरतामित्यादरेकैकस्य मन्त्रस्य
 पित्राद्यैकैकदेवतायाः पाद्यार्थाचमनीयदानेषु समुच्चयं मन्यन्ते, या-
 स्तिष्ठन्तीत्यादिमन्त्रत्रयात् पूर्वं पश्चाद्वा उदीरतामित्यादिषु मन्त्रेषु
 एकैकस्तत्र तत्र समुच्चारणीयः ।

इत्युपवेशन-मंवेशन-पाद्यार्थाचमनीयानि ।

अथार्थनिरूपणं ।

तथावाहनमुक्त्वा अर्घ्यदानविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

यवार्थस्तु तिलैः कार्यः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् ।

‘पूर्ववत्’ वैश्वदेविकार्घ्यादिवत् । ‘आदिशब्देन गन्धपुष्पादिदानं गृह्यते । अस्मिंश्चातिदेशे यज्ञोपवीतस्य प्राचीनावीतेन, प्राङ्मुखस्य दक्षिणामुखत्वेन, प्रादक्षिण्यस्य अप्रादक्षिण्येन, दक्षिणजानुपातनस्य मध्यजान्वाचनेन, पवित्रशिखाद्वित्यस्य त्रित्वेन, यत्रप्रलेपस्य तिलनिर्वपणम्, देवतीर्थस्य पितृतीर्थेन, स्वाहाशब्दस्य स्वधाकारेण पुरुषव आर्द्रव इत्यादिनाम्नः पित्रादिनाम्ना, बलबद्धपदेशप्रापितेन बाधोऽनु-मन्थयः, तत्रैतेषु केषाञ्चिदुपदेशः पूर्वमेव दर्शितः, केषाञ्चिदत्रैव प्राची-माधीतोपदेशमहितस्तिलोपदेशो वैजवापगृह्ये ।

प्राचीनावीती पाचाण्यपूर्णानि सदर्भाणि मतिलानि पश्चादग्रे दर्भेषु निधापयेत् ।

छान्दाग्यपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि ।

अपमयं तदा मिक्षेत् पितृपात्रेषु पूर्ववत् ।

ततस्तिलांस्तिलोभीति गन्धपुष्पाणि चैव हि ॥

‘पूर्ववत्’ शन्नोदेवोरित्यनेनेत्यर्थः ।

शङ्ख-लिखितस्मृतावपि ।

अपमयं वासोयज्ञोपवीते कृत्वा तिलैर्गवकीर्यं सर्वसुरभि तिलोन्मि-अपात्रेषूदकं कृत्वा शन्नोदेवौरिति ।

वागह-विष्णुपुराणयोः ।

तिलाम्बुना चापमयं दद्यादर्घ्यादिकं द्विजः ।

न चैवं मन्त्रयं यत्रैः सह समुच्चयेनापि तिलानामुपदेशो घटत इति, यताऽयं यवकार्यं तेषामुपदेशः, यवार्थस्तु तिलैः कार्यं इत्यु-क्तत्वात् ।

मार्कण्डेयपुराणेऽणुक्तं ।

अपमद्यं तथा चार्घ्यं यत्रार्थं तथा तिलैः ।

निष्पादयेन्महाभाग पितृणां प्रीणने रतः ॥

चतुर्विंशतिमते तु पित्र्ये त्रिंशत्खलस्योपदेशः कृतः ।

पितृपात्रे विंशोऽयं तिलोभौति तिलान् क्षिपेत् ।

तिन्मस्त्रिन्मः शलाकाम् पितृपात्रेषु पार्श्वे ।

एकोद्दिष्टे शलाकैकं निधायोदकमाहरेदिति ॥

दक्षिणमुखत्वापदेशस्तु मङ्गल्यन्तरेण दर्शयिष्यमाणे दक्षतक्षने,
अप्रादक्षिण्योपदेशोऽपि वृद्धवसिष्ठस्य प्रचेतमस्य वचने, पितृतीर्थापदेशो
ब्रह्मपुराणे, पित्रादिनामोपदेशस्तु बह्वश्वेव वाक्तेषु द्रष्टव्यः । अतश्चायं
याज्ञवल्क्यैः पूर्ववदित्यतिदेशः पात्रपात्रे, 'शत्रोर्देवीः' पयःप्रक्षेपे,
'या दिव्याः' द्विजकराधारत्वेष्वेव व्यवतिष्ठते ।

इत्यर्थदानविधिः ।

अथार्घ्यपात्रमंस्कारः ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणोक्ता मंस्कारकर्त्तव्यता वैश्वदेविकार्घ्यप्रकरणे
दर्शिता । मंस्कारस्वरूपं तदुपयोगश्च तत्रैवोक्तः । पात्राणि तु परि-
भाषार्था पात्रप्रकरणेऽभिहितानि । तेषु च पात्रेष्वं कर्त्तव्यद्रव्य-
निर्मितानि भिन्नजातीयद्रव्यनिर्मितानि वा यथापपन्नानि यावद्वाणि ।
तत्र च शौनकाश्वलायनावारतुः ।

तैजसाग्गमय-मृन्मयं चिपु पात्रेष्वं कर्त्तव्यं चेति ।

'तैजसं' सुवर्ण-रजत-ताम्रादिकांमयं । 'अग्गमयं' माणिश्व-
मरकत-स्फटिकादिमयं । 'मृन्मयं' मृत्तिकाप्रकृतिकं प्रमिद्धमेव । पित्रा-
४२

दीनां त्रयाणां यथाक्रममेकैकस्य तैजसादिजातीयमेकैकपात्रमित्येवं
भिन्नजातीयद्रव्यनिर्मितेषु पात्रेषु त्रयाणामपि वा पितृणां तैजसा-
दिजातीयद्रव्यनिर्मितेषु^{१)} वा त्रिषु ।

गोभिलोऽप्याह ।

मौर्वर्णराजतो दुम्बरखड्गमणिमयानामन्यतमेषु पत्रपुटेषु वा यानि
वा विद्यन्त इति ।

तानि चैतान्यर्घ्यपात्राणि पार्वणे त्रौन्धेव गृहीतव्यानि ।

तथात्र मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

त्रौण्युदपात्राणि कल्पयेत् ।

‘उदपात्रानि’ अर्घ्यमाधनोदकधारणार्थानि पात्राणि, तानि पितृ-
पितामह-प्रपितामहदेवत्ये आद्वे त्रौण्येव ‘कल्पयेत्’ उपाददीत । अत्रा-
द्यमभिप्रायः यद्यपि पित्रादेरेकैकस्य स्थाने बहवो ब्राह्मणा निमन्विताः
सर्वेषामेक एव वा, तथाप्यर्घ्यदानोद्देश्यानां पित्रादीनां त्रिसंख्यकत्वा-
त्पात्राणां त्रित्वमेवोचितं न ब्राह्मणसंख्यापरिच्छेद्यत्वं । अर्घ्यमाधनोपा-
दानस्यार्थार्थत्वात्तस्य चार्घ्यदेवतार्थत्वात् प्रधानभूतदेवताभेदेन तदु-
पसर्जनोभूतपात्रे भेदो न्यायः न त्वर्घ्यदेवताधिष्ठानभूतब्राह्मणभेदेन ।
अधिष्ठानस्यार्थादिकं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । एवं देवतैक्ये पात्रैक्यं न
ब्राह्मणैक्य इति । यजमानस्य द्विपितृकत्वे द्विपितामहत्वे द्विप्रपि-
तामहकत्वेपि वा वचनात्त्रौण्येवार्घ्यपात्राणीति हरिहरः ।

शौनकाश्वलायनाभ्यामप्युक्तं ।

त्रिषु पात्रेष्विति ।

(१) तैजसाद्यन्यतमेकजातीयद्रव्यनिर्मितेष्विति ख० ।

प्रचेतसायुक्तं ।

त्रीण्योदपात्राणि मृन्मयोदुम्बराश्वत्थीयान्यद्रव्यमयानि वा सति-
लानि सपवित्राणि गन्ध-मान्यार्चितानि हव्येति ।

शङ्खोऽप्यार ।

त्रीण्येव पात्राणि सतिलकुशगन्धादकानि इति ।

तानि च पात्राणि पिष्टभ्योमातामहेभ्यश्च त्रीणि त्रीणि क्रियन्ते ।
तथाहि । एकैकस्यैकेकेन ददाति एकैकस्य पित्रादर्यत्सम्बन्धि कर्म तदे-
कैकेन पात्रेण निवर्त्तयितव्यं इति कात्यायनवचनव्याख्यायां उपाय्याय-
कर्केणोक्तं, तदन्मातामहेष्वित्यतिदेशादपि मातामहवर्गं पृथक् पात्रत्रयं
कर्त्तव्यं । यच्च निगमवचने मातामहादिवर्गार्थमेकमेव पात्रं दर्शयिष्यते,
तद्येषां वृद्धपरस्परया क्रियते तेषामेव नान्येषां । यतो मातामहवर्गोऽपि
शिशुपरस्परया पात्रत्रयोपादानं दृश्यते ; तानि च त्रीणि पात्राणि
दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीनी मय्यं जाल्वाद्य प्रोक्षितायाभुवि पित्रा-
दिक्रमेणापेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गान्युक्तानान्यामाद्यैकैकत्रिगुणीकृतानि
दक्षिणायाणि पवित्राणि निधायापानिपिसेत् ।

तदाह विष्णुः ।

दक्षिणायदर्भेषु दक्षिणापवर्गचमसेषु पवित्राणां चित्तेश्चप आसिसेत्
श्वोदेवीरिति ।

दक्षिणायदर्भापरि दक्षिणापवर्गतयामादितेषु चमसेषु सार्धपात्रेषु
चपरिनिहितपवित्रेषु श्वोदेवीरिति मन्त्रेण प्रतिपात्रमपोनिनयेदि-
त्यर्थः । अत्र केचित् न्युञ्जान्यामाद्य प्रोक्ष्योक्तानानि कृत्वा तेषु पवित्रा-
हितेषु अन्नं निषिञ्चति, तन्तु यथाचारं कैश्चिदेव कर्त्तव्यं । अत्र पवि-

चाणि त्रिशिखानि कर्त्तव्यानीति प्रागेव चतुर्विंशतिमतोपन्यासे दर्शितं ।

अत्र प्रतिपात्रमन्वासेचनं कार्यमित्याह प्रचेताः ।

यज्ञियवृत्तचमसेषु पवित्रान्तरहितेष्वेकैकस्मिन्नप आमिञ्चेदिति ।

अत्र पात्रभेदादकैकस्मिन्नेव जलप्रक्षेपे सिद्धे प्रतिपात्रं मन्त्रारत्यर्थोऽयं विधिरिति गम्यते ।

अन्वासेचनानन्तरं तिलप्रक्षेप उक्तः कूर्मपुराणे ।

शन्नोदेव्योदकं पात्रे तिलोऽमीति तिलांस्तथा ।

क्षिप्वा चार्घ्यं यथापूर्वं दत्त्वा इक्षुषु वा पुनः ॥

अथ प्रतिपात्रं समन्त्रकं तिलावापमाह कात्यायनः ।

यज्ञियवृत्तचमसेषु पवित्रान्तरहितेष्वेकैकस्मिन्नप आमिञ्चति शन्नो-
देवीरित्येकैकस्मिन्नेव तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोमवो देव-
निर्मितः प्रद्ववद्भिः प्रक्षः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधा
नम इति ।

अत्र पितृतीर्थेन तिलावापः सोमदेवत्य इत्येतस्य स्थाने पितृदेव
इत्येति पठित्वा मन्त्रस्य नागरखण्डे दर्शितः ।

पितृणामर्घ्यपात्रेषु तथैव च जलं क्षिपेत् ।

तिलोऽसि पितृदेवत्यो गोमवो देवनिर्मितः प्रद्ववद्भिः प्रक्षः स्वधया पितृ-
निमात्लोकान् प्रीणाहीति । पृथक् तिलांसु तत्रैव पितृतीर्थेन यन्नतः ।

‘तथैव चेति शन्नोदेवीरित्यनेन मन्त्रेण तिलोमीत्यादिना तु मन्त्रेण
पृथक् पृथगेकैकस्मिन् पात्रे तिलान् क्षिपेत् । अत्र प्रीणाहौत्यस्थानन्तरं
नः स्वधा नम इति मन्त्रस्य शेषो ज्ञातव्यः ।

प्रद्ववद्भिः पृक्त इति पाठात्तरं दर्शयन्नाह गोभिलः ।

यज्ञियवृत्तमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वे कैकस्मिन्नप आमिञ्चति शन्नो-
देवीग्विथ तिलानावपति तिलोऽसि पितृदेवत्योगोमवो देवनिर्मितः
प्रन्नवद्भिः पृक्तः स्वधया पितृनिमान् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधेति ।

आश्वलायनगृह्ये त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तर्हितेष्वपः प्रदाय
शन्नोदेवीरभिष्टय इत्यनुमन्वितासु तिलानावपति, तिलोऽसि भोमदेव-
त्योगोमवोदेवनिर्मितः । प्रन्नवद्भिः पृक्तः स्वधया पितृनिमान्लोकान्
प्रीणाहि नः स्वधेति प्रमथ्येनेतरपाण्डुष्टान्तरेणोपवौतत्वाद्दक्षिण वा
मथ्योपगृहीतेनेति ।

अत्र त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वेद्येतावत्पूर्वमेव व्याख्यातं । आधा-
राकाङ्क्षापरिपूरणार्थन्तु पुनर्लिखितं दर्भान्तर्हितेष्विति, द्विगुणोक्त-
त्रिंशद्वर्धपवित्रयुक्तषु पात्रेषु तृष्णोमपः प्रदाय तामासु शन्नो-
देवीरभिष्टय इत्यादिनानुमन्त्रणं कर्त्तव्यं । तत्र पात्रत्रयनिवेश-
तानामप्यपां मरुदेव तन्त्रन्यायेन युगपत्पूर्वानुमन्त्रणमभवात्तासु चैव-
मनुमन्वितास्वप्न तिलोमोत्यादिना प्रतिपात्रं तिलावापः कर्त्तव्यः । अत्र
च प्रत्यावापं मन्त्रावृत्तिः, क्रियमाणावस्थस्य हि कर्मणः करणमन्त्रा-
ऽङ्गं । न च त्रयाणां तिलावापानामेकस्मिन् काले क्रियमाणश्लोप-
पद्यते । अतः कालभेदात् तन्त्रामभवे मन्त्रावृत्तिरावश्यकौ । अनुम-
न्त्रणन्तु निष्पादितेषु कर्मसु क्रियमाणमविश्रंषात् सर्वोपकारकभवि-
ष्यतीति नावृत्तिं लभत इति हरिहराभिप्रायः । अप्तिलादिप्रक्षेपाणां
प्रकारमाह 'प्रमथ्येनेत्यादिना । 'प्रमथ्येन' वामेन हस्तेन, 'इतरस्य'
दक्षिणपाणेः, प्रदक्षिण्यद्गुष्ठयोरन्तरागतेन । एतदुक्तं भवति वामस्य
कनिष्ठिकामुलप्रदेशे दक्षिणहस्तपितृतीर्थमयोगः कर्त्तव्य इति । अथ

हेतुः 'उपवीतत्वादिति । यथा दक्षिणेन कर्म कुर्वतो वामस्कन्धस्थिते-
न यज्ञोपवीतेन उपवीतिता भवति । तथा वामेन कर्म कुर्वतो दक्षि-
णस्कन्धस्थितेनोपवीतितेत्यर्थः । दक्षिणेन वा हस्तेन, 'सव्योपगृह्यतेन'
वामहस्तागस्त्येन, तिलावापनादि सर्वं कार्यं ।

अनुपूर्वमानुपूर्व्येण कुर्यात्, तिलावापानन्तरं गन्ध-पुष्पप्रक्षेपः
कार्यं इत्युक्तं पाद्म-मास्ययोः ।

दर्भासनानि दत्त्वाद्दौ चीणि पात्राणि पूरयेत् ।

सपवित्राणि कृत्वाद्दौ शन्नोदेवीर्जपम् क्षिपेत् ।

तिलोऽसीति तिलान् कुर्यात् गन्ध-पुष्पादिकं पुनः ॥

एतच्च गन्ध-पुष्पनिधानं पात्रनिहितानामपान्मज्जनार्थमित्युक्तं ब्रह्मपुराणे ।

ततो यज्ञियवृत्तोत्पत्तयेषु सकुञ्जेषु च ।

गृहीत्वापः पवित्राणि शन्नोदेवीर्जपम् क्षिपेत् ॥

विकिरेक्षेषु च तिलान् तिलोऽसीति जपन् क्रमात् ।

अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत् ॥

'ततः' इत्यावाहनेनान्तरकालीनतिलविकिरणानन्तरं । 'ताः' पात्रनि-
हिताः, 'अर्घ्याः' आपः, पुष्पैश्च गन्धैश्च प्रपूज्याः । 'शास्त्रवत्' यथाशास्त्रं ।

अत्रैकमेव पात्रं, पात्रस्थापने मन्त्रं, जल-तिलप्रक्षेपयोर्युक्तं,
स्वधा-निषेचने मन्त्रान्, समन्त्रकमन्ध-पुष्पाक्षतप्रक्षेपमुपरि दर्भैः
प्रच्छादनश्चाह बौधायनः ।

दक्षिणेन अग्निं स्वधः पात्रं स्थापयेत् आमामन्तु पितरो देवयानात् ।
तिलोऽसि सोमदेवयो गोसवो देवनिर्मितः प्रसन्नद्विः पृक्तः स्वधया
पितृनिमान् लोकान् प्रीषाहि नः स्वधा नम इति तिलानारोप्य, मधु

वाता ष्टतायते मधु चरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्वोषधीः मधु
नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमाश्रो
वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावोभवन्तु नः । सोमस्य त्विषिरसि ।
शन्नोदेवीरभिष्टय आपोभवन्तु पीतये शंथोरभिस्रवन्तु नः । इत्येतैः
स्वधा मिश्रीकृत्य निरस्तन्नमुचेः शिर इति किञ्चिन्निरस्य गन्ध-पुष्पा-
क्षतैः पितृभ्यो नमः पितामहेभ्यो नमः प्रपितामहेभ्यो नम इत्यर्च-
यित्वा दर्भैः प्रच्छादयेत् ।

अस्यार्थः । अग्निदक्षिणेन अन्वाहार्यपचनस्यावमयस्य वाग्नेर्दक्षिणतः
स्वधापात्रे अर्घ्यैर्दकधारणार्थं पात्रं स्थापयन्नामागन्तु पितरो देव-
यानादित्यादिकं मन्त्रमुच्चारयेत् । तदनन्तरं तिलोऽमात्यादिना मन्त्रेण
तिलान् प्रक्षिप्य मधुवातेत्यादिभिर्मन्त्रैर्मधु घृतादकरूपां स्वधां मि-
श्रीकुर्यात् । तत्र मधुप्रकाशकत्वान्मधुवाता इति तद्वचन मधुप्रक्षेपः ।
त्विषिस्तेजः तेजो वै घृतमिति घृतप्रकाशकत्वात् सोमस्य त्विषिरमा-
त्यनेन घृतप्रक्षेपः । उदकप्रकाशकत्वाच्छन्ना देवीरित्यनेनोदकप्रक्षेपः ।
ततो निरस्तं नमुनेः शिर इत्यनेनावकरनिरसनं कुर्यात् । पितृभ्यो
नम इत्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं गन्ध-पुष्पाक्षतं निक्षिप्योपरि कुञ्चयं
निदध्यात् ।

ते च मन्त्राः । आमागन्तु पितरोदेवयानात् पयःसमुद्रात्सरितात्
सुवर्गात् अस्मिन् यज्ञे सर्वकामान् लभन्तामचीयमाणमुद्गतामिमां
पितृभ्योवो गृह्णामीति । मधु वाता ष्टतायते मधु चरन्ति सिन्धवः
माध्वीर्नः सन्वोषधीः मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु
द्यौरस्तु नः पिता मधुमाश्रोवनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः । माध्वीर्गा-

वीभवन्तु नः । सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति यजुः ।
निरस्तं नमुचेः शिर इत्येतदेतावदेव यजुः ।

शरौतेन त्वपां निषिञ्चने मन्त्रान्तरमुत्पवनघोक्तं ।

आमाद्योदपात्रेषु समन्यायन्तीत्यप आसिच्य सुमनसश्चोत्पूथेति ।

अयमर्थः । समन्यायन्तीति प्रथमप्रतीकवता मन्त्रेणार्घ्यपात्रे जलं
निषिच्य सुमनसः पुष्पाणि तत्र निधाय हस्तद्वयाङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां
कुशपवित्रं गृहीत्वा प्रोक्षणीवदत्पवनं कुर्यात् ।

अत्र प्रतीकगृहीतो मन्त्रो वैश्वदेवार्घ्यप्रकरणे दर्शितः । उत्पवनन्तु
तूष्णीमेव कर्त्तव्यं । केचित्तु देवावः सवितात्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण
वशोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्येतेन यजुषोत्पवनं कुर्वते । निगमे तु
साग्निककर्तृके षड्देवत्ये आद्धे चत्वार्यर्घ्यपात्राणि तेषां च दक्षि-
णाभिमुखोक्लिखितलेखायां स्थापनं स्रगादिषड्द्रव्योपेतानां अद्धिः
प्रपूरणं । तत्र च मन्त्रान्तराण्युक्तानि उक्लिख्य दक्षिणालेखायां कृत्वा
लौहांश्चमसांश्चतुरः स्रक्तिल-पयोदधि-मधु-घृतमिश्रान्महाव्याहृत्या-
पोहिष्टीय शन्नेद्वीरित्यद्धिः प्रपूर्यति ।

‘स्रक्’ पुष्पमाला । ‘लौहान्’ चपु-षीम-कृष्णायसव्यतिरिक्तैस्तेज-
सधातुभिर्विरचितान् । तांश्चतुःसंख्यकान् यथोक्तायां लेखायां समा-
साद्य, अत्र चतुर्थस्य मातामहाद्यर्घ्यार्थता वक्ष्यते । तांश्च स्रगादिषड्द्र-
व्योपेतान् कृत्वा महाव्याहृत्यादिभिर्मन्त्रैरद्धिः प्रपूरयेत् । भृर्भुवःस्वरि-
तिमहाव्याहृतयः । ‘आपोहिष्टीयं’ आपोहिष्टा मयाभुव इत्यादिनवर्ष-
सूक्तं । अन्ये तु जल-तिल-कुश-कुसुम-यव-गन्धाख्यानि षड्द्रव्या-
ण्याहुः । तथाचार्घ्यन्दद्यादित्यनुबन्तौ कालिकापुराणे ।

तिल-गन्ध-यवेः पुष्पैर्जलेर्दभैश्च मन्त्रितैः ।

‘मन्त्रितैरिति तिल-जलयोरत्रैव मन्त्रावक्तौ । यवानान्तु यवो-
सीति प्रागुक्तः । गन्धपुष्पयोस्तु गन्धद्वारामिति, श्रीश्च ते सन्मोक्षंति
मन्त्रद्वयं पाद्यादिप्रकरणे दर्शितं । यच्च पाद्यादिप्रकरणे पात्रपूरणानन्तरं
गायत्र्यानुमन्त्रणमुक्तं तेन कुशानां वक्ष्यमाणानां चानुक्रमन्त्रकाणां
मन्त्रवृत्तानुमन्त्रेया ।

ब्रह्मपुराणे ऋष्यावर्ष्यद्रव्याण्युक्तानि ।

एष तेऽर्घ्य इति प्रोच्य तेभ्यो दद्यादथाष्टधा ।

जलं चीरं दधि घृतं तिल-तण्डुल-मर्षपान ।

कुशायाणि च पुष्पाणि दत्त्वाचामेत्ततः स्वयं ॥

अष्टधेति चीराद्यष्टजातौयद्रव्यमहितं जलं एष तेऽर्घ्य इति वा-
क्येन पित्रादिभ्यो दत्त्वाचामेदित्यर्थः ।

इति पात्रादिमंस्कारः ।

अथार्घ्यदानं ।

तत्र पात्रेऽर्घ्यद्रव्यनिधानानन्तरं ॐपित्र्यार्घ्यपात्राणां सम्यत्तिरस्मि-
ति कृताञ्जलिः पितृब्राह्मणान् पृच्छेत् । ॐअस्तु पित्र्यार्घ्यपात्राणां
सम्यत्तिरिति तैः प्रत्युक्ते तेस्वर्घ्यपात्रेष्वधोनिहितदभैः सह पाणिभ्याम-
कैकमुद्गत्य ॐस्वधार्घ्या इति मन्त्रेण पित्रादिब्राह्मणानां पुरतो
यथाक्रमं दक्षिणागतया स्यापयेत् ।

तदाह जातृकर्णः ।

ततोऽर्घ्यपात्रसम्यत्तिं वाचयित्वा द्विजोक्तमान् ।

तदप्ये चार्घ्यपात्राणि स्वधार्घ्या इति विन्यसेत् ॥

तदनन्तरं “दत्तदर्भादके हस्त इत्यादिदर्शयिष्यमाणब्रह्मपुराणव-
चनात् ब्राह्मणहस्ते प्रथममपो निनीयार्घ्यपात्रस्थितं कुशपवित्रञ्च
दक्षिणायं निधाय ब्राह्मणमभ्यर्च्यार्घ्यं दद्यात् ।

तथा च दक्ष-गार्गीवाहृतुः ।

हस्ते प्रादेशमाचन्तु त्रिरहृत्वा पवित्रकं ।

अभ्यर्च्य पूर्वतोऽर्घ्यं वै दद्यात्तु पितृदिङ्मुखः ॥

‘त्रिरहृत्’ त्रिशलाकं । ‘पूर्वतः’ आदौ । अत्र यत्पूर्वमर्घ्यपात्रस्या-
पितं पवित्रमासीत् तदेव ब्राह्मणहस्ते देयं नान्यदिति गत्यन्तरेण
दर्शयिष्यमाणे मानव-मैत्रायणीयसूत्रे द्रष्टव्यं । प्रकृतत्वेनापि तस्मैव
बुद्धिम्यत्वात् । केचित्तु तस्य प्रयोजनत्वादन्यदपाददते । तदयुक्तं ।
अन्यत्रोपयुक्तानामपि दर्भाणामन्यत्र विनियोगदर्शनादित्युपाध्यायकर्क-
णार्थवमेवान्विष्य सिद्धान्तितं ।

अर्चनञ्च गन्ध-पुष्पैः कार्यमित्युक्तं वाराहपुराणे ।

गन्ध-पुष्पाचनं कृत्वा दद्याद्ब्रह्मस्ते तिलोदकं ।

अर्चनप्रकारस्तुक्तः कालिकापुराणे ।

अभ्यर्च्य विधिवद्भक्त्या सृष्टिन्यायेन मन्त्रवित् ।

अर्घ्यन्दद्यात्ततः पात्रैर्ब्रह्मवृत्तदलोद्भवैः ॥

शिरस्तोऽधोऽधःकरणं सृष्टिन्यायेन करणं, शीर्षतोवाये जायमानो
जायत इति शतपथे शीर्षतः सृष्टिश्रुतेः वैकल्पिकञ्चेत् ।

अतएव गार्ग्यश्लोक-गौतमावाहृतुः ।

शिरस्तः पादतोवापि सम्यगभ्यर्चयेत्ततः ।

पूर्ववत् पृथगेकैकमेकैकेनार्चयेत् क्रमात् ॥

अथ पितृन् पादतः शिरसो वा पूजयेद्देवांसु पादत एवेतिशङ्कधरो
 ध्याख्यातवान् । पूर्ववदिति या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेण एकैकं पित्रा-
 दिमेकैकेनार्घ्येण पूजयेत् । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु एकैकं ब्राह्मणमेकै-
 केनार्घ्येण पूजयेदिति मन्यमानः पितृपत्ने त्रीनित्येतत्पक्षविषयताम-
 स्नोक्तवान् । पादतोयदभ्यर्चनं तत् मूर्द्धान्नं यच्च शिरसः तत्पादान्तं
 मन्त्रविशेषेण कर्त्तव्यमित्याह प्रचेताः ।

पादप्रभृति मूर्द्धान्नं देवानां पुष्यपूजनं ।

शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतके ॥

अथ नमो व इति मन्त्रोवाजसनेयशाखीयस्तात्रल्लिख्यते । नमो
 वः पितरोरसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरोजौवाय
 नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरोघोराय नमो वः पितरो-
 मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृह्णामः पितरोदत्त सतो
 वः पितरोद्रेभेति । शाखान्तरीयास्तु पिण्डप्रदाने दर्शयिष्यन्ते ।
 पूजाऽऽमयमेव क्रम उक्तः ।
 स्कन्दपुराणं ।

श्रीर्षाणमादितः स्कन्ध-पाणि-जानु-पददरं ।

सतिलैर्गन्ध-कुसुमैरर्चयेत् पितृद्विजान् ॥

अस्यार्थः । प्रथमं शिरसि, ततः सव्यांसे, दक्षिणांसे, सव्यकरे,
 दक्षिणकरे, सव्यजानुनि, दक्षिणजानुनि, सव्यपादे, दक्षिणपादे इति
 क्रमेण तिल-गन्ध-कुसुमैः पितृविप्रार्चनं कुर्यात् । इह प्राचीनावी-
 त्याचितसव्यजानुर्दक्षिणामुखः पितृन् ध्यायन् अर्घ्यपाचयितसुदकं
 या दिव्या इति मन्त्रेण पित्रादिनाम-गोचोच्चारणपूर्वकमेव एव तेऽर्घ्यं

इति सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु पितृतीर्थेन प्रक्षेपणीयमिति क्रिया-
क्रमः । एतेन प्राचीनावीतादयः पदार्थाः सामान्यवचनप्रापिता
अपि यावद्दृष्टवचनमंयाद्विभिरस्माभिर्विशेषतोऽपि स्मृति-पुराणवचना-
रूढाः प्रदृश्यन्तं तत्र पितृध्यानं प्राचीनावीतं चोक्तं प्रचेतमा ।

पितृन् ध्यायन् ब्राह्मणेष्वपमद्यं निनयेदिति ।

ब्राह्मणशरीरेषु पितृन् ध्यायन् प्रतिपेदित्यर्थः ॥

दक्षिणाभिमुखत्वं, या दिव्या इति मन्त्रः, प्रक्षेपणीयं, प्रक्षेपा-
धिकरणं चोक्तं नागरखण्डे ।

पैतके याम्यवक्ष्णेण पितृणां परितुष्टये ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं प्रदापयेदिति ॥

‘याम्यवक्ष्णेण’ दक्षिणादिकप्रक्षेपेण मुखेन विशिष्टः कर्त्ता, ‘अर्घ्यं’
अर्घ्यार्थमुदकं, ‘प्रदापयेत्’ प्रदद्यात् । या दिव्या इति मन्त्रस्वरूपं
कात्यायनादिवचनेषु स्फुटीभविष्यति ।

हस्तानां ब्राह्मणमन्त्रं तेषु च पवित्रान्तर्हितेष्वर्घ्यादकनिषेचन-
माहतुः ऋद्ध-स्त्रितौ ।

पवित्रान्तर्हितेषु ब्राह्मणहस्तेषूदकं निनयेदिति ।

पवित्रान्तर्द्धानञ्च केचित्ब्राह्मणहस्तेपवित्रं निधाय कुर्वते, अपरे
स्वर्घ्यपात्रस्थाये तिरश्चीनं पवित्रं विधारयन्तस्तस्मिन्पादयन्ति । पितृती-
र्थविधिस्तु पितृतीर्थेन ततोऽयमित्यादौ ब्रह्मपुराणवचने दर्शयिष्यते ।

पित्रादिनामोच्चारणपूर्वकत्वमुक्तं साङ्ख्यानगृह्ये ।

उदपात्राणि तिलैरवकौर्यासावेतत्त इत्यनुदिश्य ब्राह्मणानां पाणिषु
निनयेदिति ।

असाविति पित्रादिपावकस्य विशेषनाद्यः परामर्शः क्रियते ।

अतएव नामगोत्रोच्चारणपूर्वकत्वमुक्तं पाद्म-मातृपुराणयोः ।

एवं पात्राणि सङ्कल्प्य यथास्वाभं विमत्सरः ।

या दिव्येति पितृनाम-गोत्रैर्दर्भकरे न्यसेत् ॥

पित्रादीनां नाम गोत्रस्रोत्रार्थं दर्भयुक्ते ब्राह्मणकरेऽर्घ्यं न्यसेदि-
त्यर्थः । करे इत्येकवचनादेकस्मिन् दक्षिण एव द्विजकरेऽर्घ्यदानं
कर्त्तव्यमित्यभिमतं ।

वैजवापेन त्वञ्जलार्घ्यदानमुक्तं ।

पात्राण्यनुदिशति पितरेतत्तऽर्घ्यं, पितामहेतत्तऽर्घ्यं, प्रपितामहेतत्त-
ऽर्घ्यमिति ब्राह्मणाञ्जलिषु पात्राणि निनयेदिति ।

पात्राणीति पात्रस्यानि जलादीन्यर्घ्यवस्तूनि, अत्र पित्रादिशब्दान्
सम्बुद्धीकवचनान्तान् प्रयुञ्जानेन नाम-गोत्रयोरेपि तदन्तयोरेव प्रयोगः
सूचितः ।

तथा च प्रचेतोवृद्धवसिष्ठौ ।

अप्रदक्षिणमेतेषां एकैकन्तु पितृक्रमात् ।

सम्बोध नामगोत्राभ्यामेव तेऽर्घ्यं इतीरयन् ॥

‘एतेषां’ पितृ-पितामह-प्रपितामहानां, ‘पितृक्रमात्’ पित्रादि-
क्रमात् ‘एकैकं’, ‘नाम-गोत्राभ्यां सम्बोध’ नाम-गोत्रोच्चारणेन
सम्बुद्धौकृत्य, अनेनार्थात्सम्बोधनविभक्तिप्रयोगो गम्यते । एव तेऽर्घ्यं
इत्युच्चारयन् पित्राद्यधिष्ठानभूतब्राह्मणहस्तऽर्घ्यं दद्यादिति-शेषः । ते
इत्यनेन सहास्रयोपपत्त्यर्थं नाम-गोत्रयोरेकवचनान्तयोः प्रयोगोऽनु-
सन्धेयः । अत्र नाम-गोत्रग्रहणं सम्बन्धाभिधानस्योपलक्षणञ्चेति विज्ञेयं ।

तथा च व्यासः ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि पितृणामनुकीर्त्तयन् ।

एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिक्षिपेत् ॥

‘एकैकस्य तु विप्रस्येतत् केचिदेवं व्याचक्षते, यद्यप्येकैकस्य पित्रादेः स्थाने वहवो ब्राह्मणा निमन्त्रितास्तथाप्येकदेवताधिष्ठान-भूतेषु ब्राह्मणेष्वेकमेव ब्राह्मणं तद्दृष्ट्वापरिकल्पितेनार्घ्येण पूजयेत्, न तु तदधिष्ठानभूतद्वितीयादिकमपीति ।

अन्ये त्वाङ्गः ।

एकदेवतासम्बन्धेन यावन्तो ब्राह्मणाः सम्पादितास्तावतां हस्तेषु तत्पात्रस्यमर्घ्योदकं प्रदेयं । एकैकस्येति प्रतिब्राह्मणं पृथक्पृथक्क्रिया-रम्भार्थं । अस्मिंश्च पत्रे हस्तेष्वर्घ्यं प्रदापयेदित्येकस्यार्घ्योदकस्थानेकहस्त-सम्बन्धाभिधानमसमञ्जसं स्यात् । प्रत्यधिष्ठानं प्रतिपाद्यमानगन्ध-पुष्पादिमारूप्यमर्घ्यदानस्य कृतं स्यात् ।

सम्बुद्धान्तां सम्बन्धाभिधानानाम् प्रयोगस्तु मानव-मैत्रायणीय-सूत्रेऽभिहितः ।

पवित्रं विप्रपाणौ प्रदाय नाम-गोत्रे समुच्चार्य मम पितरेतत्सेऽर्घ्यं मम पितामह प्रपितामहेति ।

अत्र केचिद्वृत्तिपाणोरेव सकलकर्मसाधनत्वं मन्यमानाः पात्रो-दकमर्घ्यदाननिमयनञ्च तेनैवाचरन्ति । अन्ये तु पाणिभ्यां पात्र-मुद्धृत्य ताभ्यामेव पात्रेणार्घ्यं निमयन्ति ।

तथा च धर्मः ।

या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य नाम गोत्रञ्च दृष्ट्वा सपवित्रे हस्तेऽर्घ्यं दद्यादिति ।

ब्रह्मपुराणे त्वन्य एव प्रकारोऽर्घ्यनिनयने दर्शितः ।

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चमसान् कमात् ।

पितृतीर्थेन तत्तोयं दक्षिणेन च पाणिना ॥

दत्तदर्भादके हस्ते विप्राणाञ्च पृथक् पृथक् ।

दद्यान्मन्त्रं जपंश्चाथ या दिव्या आप इत्यपि ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकं ॥

वामहस्तगृहीतेन पात्रेण दक्षिणहस्ते जलं स्थावयन् दक्षिणहस्त-
पितृतीर्थेन विप्रहस्ते तन्निनयेदिति वचनार्थः । अत्र एष तेऽर्घ्य-
इत्येतस्य स्थाने एतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकमित्युच्चारणीयं । अथ स-
मन्त्रः प्रायेणाग्निमत्कर्वकश्राद्धविषय इति गम्यते, साम्निकश्राद्धे
द्व्यर्घ्यशब्दमन्त्ररेणैवोदकनिषेचनविधेरुपालम्भात् ।

अतएव बौधायनः ।

अथैतास्त्रिभिश्चा अपः प्रतिग्राहयिष्यन्नमुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै
स्वधा नम इति त्रिस्तिलोदकमेके ममामनन्ति, पुरोऽस्रं द्विस्तिलोदकं
दद्यात्, भुक्तवत्सु च तृतीयमिति ।

‘अपः प्रतिग्राहयिष्यन्’ ब्राह्मणानपः स्त्रीकारयिष्यन्, पिशादि-
नामानन्तरं स्वधा नम इत्युच्चारयेत् । ‘त्रिरित्यादि, ‘एके’ सूच-
काराः, श्राद्धप्रयोगे त्रिवारं तिलोदकमामनन्ति । तत्र कालानाह,
‘पुरोऽस्रं द्विः’ अत्रत्यागात्पूर्वं द्विवारं । तत्र गोमयमण्डले चरणजाल-
मानन्तरमेकं, अग्नौकरणत् पूर्व द्वितीयं । ‘भुक्तवत्सु च तृतीयमिति
भुक्ताचान्तेषु द्विजेष्वच्योदकास्यं तृतीयमित्यर्थः । अतएव प्रदेशान्तरे
स एवाह, पितृभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः प्रपिताम-

हेभ्यः स्वधा नम इति स्वधादत्तेति । स्वधा पूर्वमेव व्याख्याता, ताः
ब्राह्मणहस्ते दत्त्वाग्नौ कुर्यादित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

निगमोऽपि ।

तेभ्योऽयतिषङ्गमवदानवद्भृत्वा हस्तेष्वपोनिषिञ्चत्यमुष्येति नाम-
ग्राहं चतुर्थेन मातामहादीनामवनेज्येति ।

‘तंभ्यः’ चमसेभ्यः, चतुर्थेन मातामहादीनामित्युक्त्वात् । त्रिभ्य-
स्यमसेभ्यः प्रपोदत्त्वा हस्तेनोद्भृत्य अमुष्येति षष्ठ्यन्तमेकैकस्य पित्राद-
र्नाम गृहीत्वा तत्तद्ब्राह्मणहस्तेषु निषिञ्चेत् । उद्गरणप्रकारमाह ।
‘व्यतिषङ्गमवदानवदिति । यथा चातुर्मास्येषु पैत्रे महाहविषि व्यति-
षङ्गमवदानानि गृह्यन्ते एवमत्राप्येति । तद्यथा पैत्रे पितामह-
प्रपितामहचमसेभ्यो गृहीत्वा प्रथमं पितृब्राह्मणहस्ते निषिञ्चेत् । ततः
पैतामह-प्रपैतामह-पैत्रचमसेभ्यो गृहीत्वा पितामहद्विजकरे निषिञ्चेत् ।
ततश्च प्रपैतामह-पैत्र-पैतामह-चमसेभ्यो गृहीत्वा प्रपितामहद्विजकरे
निषिञ्चेदिति । आश्वलायनीयान्तु सार्धपात्रं वामहस्तं दक्षिणहस्ता-
ङ्गुष्ठतर्जन्यन्तराले निवेश्य पात्रान्तरपरिस्रुतेनोदकेनार्धं कुर्वन्ति, सव्यो-
पसृष्टदक्षिणकरगृहीतेन पात्रेण वा । तच्च प्रसव्येनेतरपाण्डुष्ठा-
न्तरेऽपेत्यादावाश्वलायनवचने प्रागेव दर्शितं । पात्रानुमन्त्रणमन्त्राद-
र्घदाने मन्त्रान्तरं, या दिव्या इत्यस्य ब्राह्मणहस्तगन्तितादकानु-
मन्त्रणे विनियोगं आशाश्वलायनः ।

पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यमित्यनुपूर्वन्ताः प्रतिग्राहयिष्यन्
सकृत्स्रधार्था इति प्रसृष्टास्त्रनुमन्त्रितासु यादिव्या आपः पृथिव्यां
संवभृवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न
आपः संशोनाः सुहवा भवन्त्विति ।

अत्र तिलावापानन्तरं पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमित्यानुपूर्व्येण पित्रादिक्रमेण एकैकस्मिन् पात्रे एकैकमन्त्रेणार्घ्यं प्रयोजयेत् न त्वेतान्यर्घ्यदानवाक्यानीति भाष्य-
काराः ।

‘ताः’ पात्रस्या अपः, ब्राह्मणान् प्रतिग्राहयित्वा सक्तसक्तस्व-
धार्घ्या इति मन्त्रं जपेत् । अनेन प्रतिग्राहयेदित्यर्थः । सक्तसक्तद्वेष-
नादस्य त्रिरेवोच्चारणं कर्त्तव्यं, ब्राह्मणभेदानुरोधेनावृत्तिः । तासु
प्रसृष्टासु ब्राह्मणहस्तेभ्यो भूमिगतासु यादिव्या इत्यनयर्त्सानुमन्त्रयेत्,
अनुमन्त्रणञ्च सक्तदेव सर्वेषामिति प्रागेवोक्तं । कात्यायनस्तु पृथिव्या-
मित्येतस्य म्याने पयसेति पठितवान्, एकैकस्यैकैकेन ददाति सप-
वित्रेषु हस्तेषु । या दिव्या आपः पयसा संवभृवुर्या अन्तरिक्षा उत
पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः संस्योनाः सुहवा भवन्त्विति
अमावेश तेऽर्घ्यं दति । गोभिलस्तु शिवा इति पदाधिकममुमेव मन्त्रं
पठितवान्, एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु । या दिव्या आपः
पयसा संवभृवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णाः यज्ञि-
यास्ता न आपः शिवाः संस्योनाः सुहवा भवन्त्वमावेतत्तेऽर्घ्यमित्ति । ये
विष्णुस्मृति-विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मपुराणेषु यास्तिष्ठन्तीत्यादयोऽर्घ्यमन्त्राः
सूक्ताः ते पाद्यादिप्रतिपादन एव दर्शिताः ।

मैत्रायणीयसूत्रे एकैकं पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय चानु-
दिग्य ब्राह्मणस्य पाणौ निनयेत् । पित्रं पितामहायेत्यादिषतुर्थ्यन्त-
निर्देशात् अमुकगोत्राय अमुकशर्मणे अममत्पित्रंऽयमर्घ्यं इत्यादी-
न्यर्घ्यदानवाक्यानि प्रयोज्यानि इति गम्यते ।

आह हारीतः ।

ब्राह्मणैरनुज्ञातः समित्स्वेतीथ्यमावाह्याग्निष्वात्तादीन् ब्राह्मण-
स्यानुदपात्रैर्यथार्थमर्चयित्वा ।

अत्र समित्स्वेति ब्राह्मणकर्तृकानुज्ञाश्रवणादग्निमन्थनं कर-
वाणीत्यादिप्रार्थनावाक्यं द्रष्टव्यं । एवमनुज्ञाप्य 'दध्' अग्नौ समिन्ध-
नार्थं काष्ठं क्षिप्त्वा, पूर्वप्रदर्शितैरेत पितर इत्यादिभिर्मन्त्रैः पितृना-
वाह्यं ततः पूर्वकल्पितैरुदपात्रैरुपविष्टान् ब्राह्मणस्याग्निष्वात्तादीना-
दिग्रहणाद्भुविर्भुक्प्रभृतीन् यथापूर्वं यस्य वर्णस्य धैरर्चितैरर्थः श्राद्धं
सिध्यति तान्मर्चयेत् । ते तु "सोमपा नाम विप्राणामित्यादिना मनु-
वचनेन पूर्वप्रदर्शिताः ।

यदा आवाहन एव मृतपित्राद्यधिष्ठातृभावेनाग्निष्वात्तादिम-
न्त्रान्पार्चनन्तु पित्रादित्रयस्यैव नामभिर्यथार्थमिति वचनात् । अनेनैव
च जीवत्पितृकादेर्दयार्चनमिति ज्ञायते ।

यमः ।

ततः मल्लिमानीय तुष्णीं दद्यात्पवित्रवत् ।

तुष्णीमित्यनेन मन्त्रराहित्यं तेन या दिव्या इत्यादयोनुमन्त्रण-
मन्त्रा विकल्पेन करणमन्त्रा वेत्यनुमन्त्रेयं । अथ वैतर्क्यदानेमन्त्ररा-
हित्यं येषां वृद्धपरम्परया चर्यते तेषामेव न सर्वेषामिति व्यवस्यया
बोद्धव्यं । 'पवित्रवत्' पवित्रादिमकलार्थद्रव्यसहितं । अग्निंश्च मते
ब्राह्मणहस्तेऽन्ये एव कुशा निधेयाः । एवमेव मातामहादीनामपि
अर्घ्यपात्रसंस्कारादि ब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यदानं तत्तन्नाम-गोत्र-सम्बन्धाभि-
धानसहितं पदार्थानुसमयेन कुर्यात् । मातामहानामप्येवमिति अति-

देशस्मरणात् अर्घ्यदानानन्तरमाचमनं कर्तव्यमिति पूर्वप्रदर्शितात्
ब्रह्मपुराणवचनादवगन्तव्यं ।

इत्यर्घ्यदानं ।

अथ संस्वविनियोगादि ।

तत्राश्वलायनगृह्ये ।

संस्वान् समवनीय ताभिरग्निः पुत्रकामोमुखमनक्रीति ।

‘संस्वाः’ अर्घ्यपात्रस्थिता जलशेषाः । अत्र लिङ्गदर्शनं शतपथे ।
संस्वो ह्येव खलु परिशिष्टो भवतीति । केचित्तु ब्राह्मणकराङ्गुलि-
विवरविनिःसृतमर्घ्यादकं संस्वशब्देनोच्यत इति व्याचक्षते । तस्मत् तु
अर्घ्यदानममये एव संस्वददकं प्रथमपात्रे संस्त्रियते । ‘समवनीय’
एकत्र समृत्य । तथाच कात्यायनः । एकस्मिन् संस्वान् समवनीय
पुत्रकामोमुखमनक्रीति । मुखस्य मन्वन्ध्यपक्षायां मन्निधानादधि-
कारिण एव मन्मन्थित्वावगमात् पुत्रकामो यजमानः स्वमुखमंज्या-
दित्यवगम्यते । ‘एकस्मिन्’ प्रथमपिटपात्रे ।

तथा च बृह्मशातातपः ।

प्रथमे पिटपात्रे तु सर्वान् समृत्य संस्वान् ।

अर्नाक् वदन् पश्चात् पुत्रकामो भवेद्यदि ॥

पित्रार्घ्यपात्रेषु यत्प्रथमं पात्रं तत्र सर्वान् संस्वान् समृत्य, अत्र
पिटपात्रमन्निधानात् सर्वशब्देन पिटपात्रगता एव संस्वा गृह्यन्त,
न वैश्वदेवपात्रस्था अपीति ।

श्लोककात्यायनस्तु संस्वाभिमन्त्रणे मुवाञ्जने च मन्त्रमुक्तवान् ।

अर्घ्यं स्वधाया इत्यङ्गा संस्वानभिमन्त्रयत् ।

ये देवा इति मन्त्रेण पुत्रकामोमुखं सृजेत् ।

अत्र प्रतीकगृहीतो मन्त्रोलिख्यते ।

ये देवाः पित्रो ये च मानुषा ये गर्भेऽस्तु मरुत^(१) ये परास्ता ।
य उद्धृता उत ये निखातास्ते मस्यं इह मादयन्तां ।

ब्रह्मपुराणे तु तत्पात्रस्थितेष्वेव संस्रवजलेषु पुत्रकामस्य यज-
मानस्य स्वमुखप्रतिविम्बावलोकनमुक्तं ।

तेषु संस्रवपात्रेषु जलपूर्णेषु तत्र मः पुत्रकामोमुखं पश्येन्मन्त्रं
पूर्वमुखोजपेत् ।

शुन्धन्तां लोकाः पितृमदनाः पितृमदनमभीति च ।

नागरखण्डे त्वायुष्कामस्य संस्रवजलेन लोचनावसेचनमुक्तं ।

पितृपात्रे समाधाय अर्घ्यपात्राणि कृच्छ्रयः ।

आयुष्कामस्तु तत्तोयं लोचनाभ्यां परिक्षिपेत् ॥

‘पितृपात्रे’ पितुरर्घ्यपात्रे । अर्घ्यपात्राणीतिलक्षणाया पात्रस्थिता
जलशेषाः । ‘समाधाय’ निक्षिप्य, लोचनाभ्यां परिक्षिपेत् । अन्ये तु
पितुरर्घ्यपात्रे शेषार्घ्यपात्राण्येव निधाय तेभ्यस्तदवस्येभ्यो हस्ते जलं
संस्त्राय तेन लोचनघर्षणं कार्यमित्याहुः । प्रथमपात्रसम्भृतं संस्रवोदकं
हस्ते गृहीत्वा आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते हृष्य-
न्तु भेषजमिति प्राप्नुवन्तोपविष्टस्य यजमानस्थान्येनाभिषेकः क्रियत इति
वाजसनेयिनामाचारः । एतानि च मुखान्नादौनि काम्यानि कर्माणि
यज्ञोपवीतिना यजमानेन कार्याणि । पूर्वमुखत्वलिङ्गेनापैटककर्मकत्वा-

(१) ‘मरुत’ इत्ययं आदर्शपुस्तकपाठः, परन्तु न समीचीनः ।

वगतेः फलसाधनत्वेन गोदोहनवत् प्रकृतक्रियाङ्गभावाभावाच्च । एव-
मिह मुखमार्जनादिषु काम्यक्रियाविशेषेषु विनियोग उक्तः । तत्र
यदि तेषूपयुज्यमानानान्तेषां कियानंशोवशिष्यते तदा वा काम-
विरहे वा प्रतिपत्तिविशेषः कार्यः । सोऽपि तदैव वा स्वधावाचनप-
र्यन्तं संगृह्य वा तत्र प्रथमपितृपात्रन्युद्धीकरणपक्षे तदैव उत्तान-
धारणपक्षे तु स्वधावाचनाव्यवहितपूर्वकाले । यैस्तु कराङ्गुलिगतान्य-
र्थादकानि मंस्रवशब्देनोच्यते इति पक्षाश्रयणं क्रियते तैः प्रागुक्त-
सुखाञ्जनादिकार्येषु तान्येवोपयोज्यानि । वक्ष्यमाणप्रतिपत्तिस्तु पात्र-
स्थानामर्घ्यशेषाणामेव कर्त्तव्या, ये तु मंस्रवसहितं पात्रं न्युद्धीकुर्वन्ति
तन्मते द्विविधानामपि मंस्रवाणां शौचनिष्ठेति ।

तत्रार्घ्यदानानन्तरमेव प्रतिपत्तिर्वैजवापगृह्ये ।

पितृभ्योऽक्षय्यमस्त्विति शेषं दर्भेष्ववने जपतीति ।

अर्घ्यं दत्ते यत्पात्रे अवशिष्टञ्जलं तद्गूमावास्तौर्णेषु दर्भेषु निषि-
ञ्चेदित्यर्थः । तदनन्तरं तत्पात्रमनुपहते कश्चित् प्रदेशं स्थापयेत् ।
तथा च मैत्रायणीयसूत्रे “शिष्टं बर्हिषि निनयेदभुक्ष्य प्रत्यामादयेत्”
इति । अभुक्ष्यपात्रं प्रत्यामादनस्थानं वा । ‘प्रत्यामादनं’ नाम पूर्व-
मासाद्य गृहीतस्य कृतकार्यस्य पुनः कश्चित्प्रदेशे स्थापनं । मंस्रवाणां
संग्रहं कृत्वा स्वधावाचनात् पूर्वकालान्तेषां प्रतिपत्तिस्वचिणोक्ता ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पिच्छपात्रे समाहितः ।

क्षिप्रा दर्भपविषाणि मोचयेत् मंस्रवांस्रतः ॥

एतच्च मंस्रवधारणं पात्रलोत्तानतया स्थापने मन्तेव मान्यथा,
अतोऽनेनाद्यां दुत्तानतश्चैव पात्रस्य स्थापनमुक्तं वेदितव्यं । अस्मिन्

पक्षे संस्वाधागौकृतस्य पिहपात्रस्य पितामहपात्रेण न्युञ्जेनोत्तानेन
वा पिधानं कर्त्तव्यं ।

तथा च यम-कात्यायनौ ।

पैहकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।

प्रपितामहन्ततो न्यस्य नोद्धरेत् न च चालयेत् ॥

अत्रिरपि ।

द्वितीयेनापिधापयेत् । तृतीयाभावे चान्येनेति ।

पिहपात्रं पितामहपात्रेण पिधाय प्रपितामहपात्रेणापिदध्यात्,
प्रपितामहपात्राभावे अन्येन येन केनचित् पात्रेण वदुप्रपितामहपात्रेण
वापिदधात् । प्रपितामहपात्राभावस्तु जीवत्प्रपितामहके आद्धेऽनुम-
न्ययः । एतच्च पात्रनिधानं विशेषाग्रहणादुत्तानस्यापन-न्युञ्जीकरणोभ-
यपक्षसाधारणं । तत्र संस्वमहितन्युञ्जीकरणमन्त्रश्रुतः कूर्मपुराणे ।

संस्वांश्च ततः सर्वान् पात्रे कुर्यात्समाहित' ।

पितृभ्यः स्यान्ममीति न्युञ्जं पात्रं निधापयेत् ॥

'पात्र इति पितुरर्घ्यपात्र' पितृभ्यः स्यान्ममीत्यनेन मन्त्रेण
'न्युञ्जं' अघोमुखं, 'निधापयेदिति निदधोतेत्यर्थः ।

पितुरर्घ्यपात्रे संस्वनिधानमुक्तं कात्यायनसूत्रे ।

प्रथमे पात्रे संस्वान् समवनीय पितृभ्यः स्यान्ममीति न्युञ्जं
पात्रं करोतीति ।

पितृर्घ्यपात्रेषु पितुरर्घ्यपात्रमेव प्रथममिति व्यक्रमेवावगम्यते ।

गोभिलस्तु न्युञ्जीकरणान्तरमेतन्मन्त्रजपमाह ।

प्रथमे पात्रे संस्वान् समवनीय पात्रं न्युञ्जं कृत्वा पितृभ्यः स्यान्ममीति ।

अपेदिति शेषः ।

संस्वपाचन्युक्तीकरणाय प्रदेशविशेषस्तु नागरखण्डे ।

अधोमुखञ्च तत्पात्रं विजने स्थापयेत्ततः ।

‘तदिति यस्मिन् पितृपात्रे संस्वाः संगृहीताः । ‘विजने’ आद्वीय-
द्रव्यानयनापमयन-परिवेषणादिकर्तृजनमञ्चरणदोषरहिते प्रदेशे ।

एवंविधेऽपि न यस्मिन् कस्मिंश्चित् किन्तु वैश्वदेविकद्विजपङ्के-
रुत्तरत एवेत्याह प्रचेताः ।

पितृपात्रे निधायाथ न्युजमुत्तरतो न्यसेत् ।

पितृभ्यः स्नानममोति निधायाथार्चयेद्द्विजान् ॥

पितृपात्रे संस्वान्निधाय तत्पात्रं ब्राह्मणानां पुरतः पितृभ्यः
स्नानममोति अनेन मन्त्रेण न्युजमधोमुखं स्थापयेत् । तदनन्तरं
गन्धपुष्पादिभिः आहुभोक्तृनर्चयेत् ।

पाद्म-मातृपुराणयोरथुक्तं ।

या दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृज्य दद्याद्गन्धादिकं ततः ।

वस्त्रोत्तरह्वानुपूर्वे इत्था संस्वमादितः ॥

पितृपात्रे निधायाथ न्युजमुत्तरतो न्यसेत् ।

पितृभ्यः स्नानममोति निधाय परिवेषयेत् ॥

अस्वार्थः । या दिव्येत्यनेन मन्त्रेणार्घ्यं ‘उत्सृज्य’ इत्था, तदनन्तरं
‘आदितः’ प्रथमं, पितृपात्रं संस्वान् पितामहार्घ्यपात्रस्मिताम् जल-
शेषान् निधाय तत्पात्रं पितृभ्यः स्नानममोत्यनेन मन्त्रेण भोक्तृदि-
जपङ्केरुत्तरतो न्युजं ‘न्यसेत्’ निदर्शयति, निधाय च ‘गन्धादिकं’
गन्ध-पुष्प-धूप-दीपं, ‘वस्त्रोत्तरं’ वस्त्रमुत्तरं यस्य यस्य दीयते

तदनुपूर्वक्रमेण दत्त्वाग्नौकरणञ्च कृत्वा परिवेषधेदिति ।

संस्वपात्रस्य भृमावेव न्युञ्जीकरणं न तु पीठ-वृशी-कुतुपाद्यु-
परीत्याह याज्ञवल्क्यः ।

दत्त्वार्थं संस्ववांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्यानमसीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यधः ॥

अध इति भृमावेव ।

अतएव प्रचेताः ।

प्रथमे पितृपात्रे तु सर्वान् ममृत्यु संस्वान् ।

पितृभ्यः स्यानमित्युक्त्वा कुर्याद्भृमावधोमुखं ॥

एतच्च कुशान्तरितायामेव भृमावधोमुखं कर्त्तव्यं ।

तथाचात्र भाडलाचार्येण स्मृतिर्दर्शिता ॥

कुर्याद्भृमेधोमुखमिति ।

अस्माभिरप्यत्र कात्यायनवचनं दर्शयिष्यते ।

पात्रस्थापनभूमेः समन्त्रकं प्रोक्षणमाह दत्तः ।

शुन्धन्तां लोका इति तु सिद्धेऽङ्गुलिं लिपेत् कुशान् पितृभ्यस्या-
नमसीति ।

शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इत्येतावत्परिमाणं यजुः ।

शङ्खधरापरार्काभ्यां प्रदर्शिते तु कात्यायनवचने न्युञ्जीकरणे
मन्त्रान्तरमुक्तं । शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इत्यनेन मन्त्रेण तिलो-
दकेनावसिष्य तत्र पितृषदनमसीति अनेन मन्त्रेण तत्पात्रमधोमुखं
स्थापयेत् । अत्र दारकार्येक्यात् पितृभ्यः स्यानमसीति अनेन
सहास्र विकल्प इति शङ्खधरः ।

प्रचेतसा तु शुध्यन्तामित्यस्य स्यापयिष्यमाणपात्रस्पर्शने विनि-
योगः सपवित्रस्य च पात्रस्य न्यञ्जीकरणन्तदपरि कुशनिधानस्योक्तं ।

अर्घ्यसंस्ववपात्रन्तु शुध्यन्तामिति संस्पृशेत् ।

पितृभ्यः स्थानममोति न्यञ्जं कुर्यात्पवित्रवित् ॥

तस्योपरि कुशान् दत्वेति ।

यान्यर्घ्यपात्रेभ्यः समुद्धृत्य ब्राह्मणहस्तेषु दत्तानि पवित्राण्यासन्
तान्यादाय तैः सह न्यञ्जं कुर्यात्, महभावस्यैवं । अत्र तेस्वेव पवित्रेषु
यैः स्वधानिनयनं क्रियते ते न्यञ्जीकृतपात्रपार्श्वे दक्षिणायाणि तानि
स्यापयन्ति । ये तु तद्व्यतिरिक्तेस्वेव दर्भेषु स्वधानिनयनं कुर्वन्ते
तेषामेव पवित्राणामुपरि पात्रं न्यञ्जीकुर्वन्ति ।

वैजवापोऽपि ।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्याद्देवपूर्वकं ।

प्रदद्यादित्यादिरुत्तरवाक्यस्यावयवः ।

कात्यायन आह ।

अत्र गन्धपुष्पधूपदीपानां प्रदानमिति ।

अत्रेति कृते न्यञ्जीकृते पात्रे । केचित्तु अत्रेत्येतस्मिन्नवसरे
ब्राह्मणेभ्यो गन्धादीनां प्रदानमिति व्याचक्षते । तदप्यविरुद्धं वचना-
न्तरसंवाददर्शनात् । अत्रिस्तु गन्ध-पुष्पादिभिरभ्यर्चित एव देशे पात्रस्य
न्यञ्जीकरणं । न्यञ्जीकृतस्यार्चनमन्त्रैवापिधानं ।

पिधायकपात्रस्याप्यर्चनमाह ।

गन्धादिभिस्तदभ्यर्च्य तृतीयेनापिधापयेत् ।

पितृभ्यस्थानममोति शुचौ देशेऽर्चितेर्चयेत् ॥

अत्र द्वितीयेनापिधाययेदित्यत्रगन्तव्यं ।

ब्रह्मपुराणे तु न्युञ्जीकृतेषु पात्रेषु पिहृणां पाद्यादिभिरर्चनमुक्तं ।

ततस्त्र्यर्घ्यपात्रेषु सापिधानेषु वै पिहृन् ।

पूजयेत् पिहृपूर्वन्तु पाद्यार्घ्यकुसुमादिभिः ॥

यद्यपि सापिधानेषु पूजयेदित्युक्तं तथाप्यपिधानरहिते सर्वोत्तरे पात्रे पूजनं कर्त्तव्यं । सापिधानशब्दस्थानपिधानेपि भुम्भा प्रवृत्तत्वात् । अतोत्रार्घ्यपात्रेषु सापिधानेष्विति वचनाज्जाय नापरमनर्घ्यपात्रमर्घ्यपात्रपिधायकं कल्पनीयं ।

एतच्च न्युञ्जीकृत्यार्चितं पात्रं ब्राह्मणविमर्जनादिकालात् पूर्वं नोद्धरणीयमित्यापस्तम्ब-यमावाहृतुः ।

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पिहृणामर्घ्यपातितं ।

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति यावद्विप्रविमर्जनं ॥

‘प्रथमं’ विप्रविमर्जनात् पूर्वं विप्रविमर्जनपूर्वकालात् पूर्वं वा प्रीतिप्रश्नपूर्वकालात्पूर्वं वा । ‘पिहृणामर्घ्यपातितं’ पिहृणामर्घ्यकर्मणि न्युञ्जीकृतपात्रं, नोद्धरेत् । यतस्तेन पात्रेण आवृताः सन्तः पितरस्तत्र तिष्ठन्ति ते तस्योद्धरणे मति प्रध्वस्तगृहा गृहमेधिन इवावृताः सन्तोऽपमरन्तीत्यर्थवादः । अतः पूर्वोक्तकालत्रयात् पूर्वं नोद्धरेत्, विप्रविमर्जनमृहणस्य कालत्रयोपलक्षणार्थत्वात् ।

आश्वलायनगृह्येऽपि ।

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पिहृणामर्घ्यपातितं ।

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः श्वीनकोऽब्रवीत् ॥

उद्धरणे दोषोऽपि तत्रैवोक्तः ।

उद्धरेद् यदि चेत्पात्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं क्रुद्धं पितृगणे गते ॥

आपस्तम्ब-यमाभ्यामपि दोषोऽभिहितः ।

उद्धरेत् यदा पात्रं विवृतन्, यदा भवेत् ।

अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं देवैः पितृगणैः मत्त ॥

उशनसा तद्घाटनेऽपि दोषोऽभिहितः ।

उत्तानं विवृतञ्चापि पितृपात्रं यदा भवेत् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्न क्रुद्धैः पितृगणैर्गैतैः ॥

विवृतमित्युहाटितं ।

यम-कात्यायनाभ्यान्तु तस्य स्पर्शो दोषोऽभिहितः ।

स्पृष्टमुद्धृतमन्यत्र नीतमुहाटितं तथा ।

पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्त्याग्रे पितरः प्रशपन्ति च ॥

‘स्पृष्टं’ हस्तादिना संयोजितं, ‘उद्धृतम्’ उत्त्थितं, ‘अन्यत्र नीतं’ स्थानान्तरं प्राप्तं, ‘उहाटितम्’ अपनीतपिधानं, ‘पात्रं’ अर्घ्यपात्रं, दृष्ट्वा पितरः व्रजन्ति’ श्राद्धदृशन्त्यजन्ति, ‘शपन्ति च’ यजमानं प्रति त्वममृतोऽनायुरधनो भव इत्यादिप्रकारामनिष्टफलां वाच-
मुत्सृजन्ति । अत्र स्पर्शनमन्तरेणादुरणादिक्रियाकरणसामर्थ्यविरहात् स्पर्शमात्रे दोषाभिधानेनादुरणादावपि मिष्येव दोषः, तथापि दोषातिशयार्थन्तेषां पृथगपन्यासः । अथवा स्पर्शमन्तरणं यथा-
दिनाभ्युद्धरणे दोषप्राप्त्यर्थन्तेषां पृथगभिधानमिति ।

इति संस्त्रविनियोगादि ।

अथ प्रयोगपद्धतिः ।

यथोक्तपित्र्यधर्मयुक्तः कर्त्ता प्रोक्षितायां भुवि दक्षिणापवर्गतया-
स्त्रीर्णेषु त्रिषु दक्षेकैकमित्येवं पितृवर्गे चीणि तैजसाग्निमय-मृत्स-
यानीत्येवं भिन्नजातीयानि पात्रपरणोक्तैजसाद्यन्यतमैकजातीयानि
वा पात्राणि “आमागन्धित्यादिना मन्त्रेण तृष्णीं वा साग्निकोऽग्निस-
मीपे अनाग्निको ब्राह्मणसमीपे दक्षिणापवर्गं दक्षिणागतया न्युज्जान्या-
साद्य तेषां पश्चिमतस्तथैव मातामहवर्गे चीणैकं वासाद्यासादनक्रमेण
प्रोक्ष्योत्तानानि कुर्यात् उत्तानान्येव वासादयेत् । तेषु च प्रत्येकं
त्रिंशत्खानि द्विगुणीकृतानि दक्षिणायाणि पवित्राणि निधाय “शन्ने-
देवैरित्यनेन मन्त्रेण “समन्यायन्ती-महाव्याहृत्यापोहिष्टीर्यैर्वैकैक-
स्मिन् पात्रे दक्षिणायाणिप्रदेशिन्यङ्गुष्ठान्तरालसंयुक्तस्य वामस्य वामोप-
सृष्टस्य दक्षिणस्य वा करस्य पितृतीर्थेन जलं निषिञ्चेत् । तदनन्तर-
मेव “तिलोमीत्यादिना तत्र तिलान् प्रक्षिप्य “गन्धद्वारामित्यादिना
मन्त्रेण तृष्णीं वा गन्धं निधाय “श्रीस्य त इत्यादिना तृष्णीं वा
पुष्पाणि प्रक्षिपेत् । बौधायनानुसारी तु कर्त्ता “मधु वातेत्यादिभि-
र्मन्त्रैर्मधु-घृतप्रक्षेपमपि कुर्यात् । गन्ध-पुष्पाक्षतप्रक्षेपन्तु “पितृभ्योनम
इत्यादिना मन्त्रत्रयेण निर्वर्त्तयेत् । निगमानुसारी तु पूर्वोक्तानि
द्रव्याणि सचीर-दधीनि निदधीत । कालिकापुराणं ब्रह्मपुराणञ्चा-
द्वित्र्यमाणस्तु यव-सर्षप-तिल-तण्डुल-कुशायाण्यपि प्रक्षिपेत् । तदनन्तरं
सर्वाऽपि कर्त्ता “निरस्तं न मुमुचेरित्यनेनावकरस्त्रिरस्य “देवोवः सविता
इत्यादिना मन्त्रेण तृष्णीं वा हस्तदद्याद्गुह्योपकनिष्ठिकाभ्यां पात्रस्यं
कुशपवित्रं मृहीत्वोत्पूय तदुपरि कुशत्रयं निधाय सावित्र्यानुमन्त्र्य

कृताञ्जलिः ॐ पित्र्यर्घ्यपात्राणां सम्यन्तिरस्त्विति पितृब्राह्मणान् पृष्ट्वा
 तैश्च ॐ अस्तुपित्र्यर्घ्यपात्राणां सम्यन्तिरिति प्रतिवचने कृते मत्या-
 स्तौर्णदर्भमहितानि दक्षिणायाण्यर्घ्यपात्राणि स्वधार्था इति द्विजानां
 पुरतः स्थापयेत् । ततः पित्र्यप्रथमद्विजहस्तेऽपोदत्त्वादिमार्घ्यपात्रस्य
 कुशपवित्रञ्च दक्षिणायं तन्करे निधाय स्नेन रूपेण पितरमनुधायन्
 तिल-गन्ध-कुसुमैः शिरस्तः पादान्तं पादतो वा शिरोऽन्तं नमेव इति
 मन्त्रेण ब्राह्मणमभ्यर्च्य पाणिद्वयेनार्घ्यपात्रमुद्धृत्य या दिव्येत्यादिकं
 मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रामुकशर्मन्नस्मात्पितः सपत्नीक वमुरूपे-
 दन्तेऽर्घ्यं स्वधा नम एष तेऽर्घ्यः स्वधा नम इति वा प्रयुज्य पूर्वदत्त-
 पवित्रसहिते हस्ते तत्पात्रस्थितमर्घ्यादकं दक्षिणहस्तपितृतीर्थमश्व-
 नतेन पात्रेण किञ्चित् निनयेत् । आश्वलायन-शौनकमतानुसारो तु
 कर्त्ता मय्यकरेणार्घ्यपात्रमुद्धृत्य दक्षिणकरपितृतीर्थमश्ववनामितं पा-
 त्रेण । वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणमाद्रियमाणस्तु सम्बुद्धान्तगोत्राद्युच्चारणान्तरं
 एतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकमित्युच्चारयन् वामकरेणोद्धृतेन पात्रेण
 दक्षिणहस्तेन जलं स्वावयन् दक्षिणहस्तपितृतीर्थेनार्घ्यं दद्यात् ।
 तदनन्तरं तस्मात्पवित्रमादाय पित्रधिष्ठानभूतद्वितीयादिद्विजकरे
 प्रदाय तत्र तत्पात्रस्थितं किञ्चित् किञ्चिदर्घ्यादकं पूर्ववन्निविष्ट
 कियत्संस्त्रवशब्दवाच्यमवशेषयेत् । ब्राह्मणकरगलितस्य संस्त्रवशब्दवा-
 च्यत्वं मन्यमानस्तु नावशेषयेत् किन्तु तन्करगलितं संस्त्रवकार्याणं
 कस्मिंश्चित्पात्रे धारयेत् । ततः पैतामहप्रथमद्विजहस्ते अपोदत्त्वा
 पितामहपात्रस्थितं कुशपवित्रञ्च दक्षिणायं तन्करे निधाय स्नेन रूपेण च
 पितामहमनुधायन् ब्राह्मणमभ्यर्च्य पात्रमुद्धृत्य “या दिव्येत्याद्युच्चार्य

ॐ अमुकगोत्रामुकगर्मन्मत्पितामह मपत्नीक रुद्ररूपेत्यभिधाय
 पितामहार्घ्यपात्रेण पितामहाधिष्ठानभूतद्विजहस्तेषु मर्वं पूर्ववत् कु-
 र्यात् । एवं प्रपितामहद्विजहस्तोऽपोदत्त्वा प्रपितामहपात्रस्थितं पवित्रं
 तत्करे दक्षिणाम्बुं निधाय स्वेन रूपेणादित्यरूपेण च प्रपितामहमनु-
 ध्यायन् “या दिव्येत्यन्तं कृत्वा मुकगर्मन्मत्प्रपिताह मपत्नीकादि-
 त्यरूपेत्यभिधाय प्रपितामहार्घ्यपात्रेण प्रपितामहाधिष्ठानभूतद्विज-
 करेषु मर्वं पूर्ववत् कुर्यात् । एतदनन्तरञ्च पितृवर्गवन्मातामहवर्गोऽपि
 तत्तद्गोत्राद्युच्चारणपूर्वकमर्घ्यं दद्यात् । वर्गद्वयं च गोत्राद्युच्चारणे
 सम्बुद्ध्या मह विकल्पमानायाश्चतुर्थ्या अपि प्रयोगोऽनुमन्धेयः । निगम-
 मतमनुमरंस्तु पैत्र-पैतामह-प्रपैतामहचमसेभ्योऽर्घ्यादकं गृहीत्वा यथो-
 क्तयैवेतिकर्त्तव्यतया प्रथमं पितृब्राह्मणहस्ते षष्ठ्यन्तगोत्राद्युच्चारणपूर्वकं
 तन्निषिच्य पैतामह-प्रपैतामह-पैत्रचमसेभ्यो गृहीत्वा पितामहद्विज-
 करेऽवसिच्य प्रपैतामह-पैत्र-पैतामहचमसेभ्यो गृहीत्वा प्रपैतामहद्वि-
 जकरे निक्षिप्य श्रेष्ठं पूर्ववत् कुर्यात् । ततः सर्वेऽपि यज्ञोपवीती
 प्राङ्मुखः पित्रर्घ्यपात्रस्थितान् जलगणान् पित्र्यब्राह्मणकराङ्गुलिगलि-
 तान्यर्घ्यादकानि वा पितुरर्घ्यपात्रे समृत्य अर्घ्यं स्वधा या इत्यनेन
 मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तत्पात्रस्थं संस्त्रोदकं दक्षिणकरे गृहीत्वा ये देवा
 इति मन्त्रेण पुत्रकामो यजमानः स्वमुखमंज्यात् ।

ब्रह्मपुराणमाद्रियमाणस्तु प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती पुत्रकाम एव
 पित्रादितत्पात्रस्थितेष्वर्घ्यादकशेषेषु गुन्धन्तां लोका इत्यादिना
 मन्त्रेण स्वमुखपतिविस्वावलोकनं कुर्यात् । आयुष्कामस्तु यज्ञोपवी-
 तादिधर्मयुक्तः सन् पित्रर्घ्यसंभवान् पितुरर्घ्यपात्रे निक्षिप्य पितृपात्रे

वा पितामहपात्रं तस्मिंश्च प्रपितामहपात्रं निधाय तदवस्थेभ्य एव
 तेभ्यः स्वदक्षिणहस्ते जलं मंसाव्य तृणोमेव स्वलोचनाञ्जनं कुर्यात् ।
 वाजसनेयिनामाचारमनुमरंस्तु प्राङ्मुखस्याभौतस्य यज्ञोपवीतिनो यज-
 मानस्य प्रथमपितृपात्रमभृतैः संस्त्रवैः “आपः शिवाः शिवतमा इत्यनेन
 मन्त्रेण पित्र्यब्राह्मणपङ्कानुपविष्टः कश्चिदभिषेकं कुर्यात् । ततः प्रा-
 चीनावीती दक्षिणामुखो मुखाञ्जनादिक्रिपोपयुक्तसंस्त्रवशेषानकामस्तु
 सर्वानेव संस्त्रवान् पात्राधोभागनिहितदर्भेषु पितृभ्योऽन्त्यमस्त्वियनेन
 मन्त्रेण दक्षिणकरपितृतीर्थस्थितेन पात्रेण निनीयानिनीयेव वा
 वैश्वदेविकद्विजपङ्केरुत्तरतः शुन्धन्तां लोका इत्यनेन जन्ममरण-
 दूषितं प्रदेशं प्रोच्य तत्र दक्षिणायान कुशानाम्तीर्थं पितृभ्यः स्थान-
 मस्तीति पितृषदनमस्तीति वा मपवित्रं पितृपात्रं न्युञ्जं कुर्यात् ।
 तच्च पितामहपात्रेण तदपि प्रपितामहपात्रेण पिधाय तदपरि
 कुशान्निदधीत । अथवा शुन्धन्तां लोका इत्यनेन पात्रस्पर्शं कृत्वा
 न्युञ्जीकरणादिकुशनिधानान्तं कुर्यात् । स्वधावाचनपर्यन्तं संस्त्रधार-
 णकारी तु तत्रोत्तानमेव पात्रं स्यापयित्वा पूर्ववत्पिधानादि कुर्यात् ।
 अनन्तरञ्च तत्र आद्रदेवताभृतान् पित्रादीन् गन्ध-पुष्प-धूप-दीपैर-
 र्चयेत् । एवं मातामहादिश्राद्धेऽपि कुर्यात् ।

इत्यर्घ्यनिरूपणं ।

अथ गन्धादिदानं ।

तत्र तावद्विधिमाह तुर्मनु-दृहस्पती ।

उपवेद्य तु तान् विप्रानामनेषु जुगुप्सितान् ।

गन्ध-माक्षैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकं ॥

अस्यार्थः । उपवेशनानन्तरन्तानुपविष्टान् विप्रान् गन्धमाल्यैरर्चयेत् ।
 'गन्धान्' कुङ्कुम-कर्पूरगदीन् दद्यात् । 'माल्यानि' कुसुमस्रजः ।
 सुरभिग्रहणं माल्यविशेषणं । अतो निर्गन्धानि पुष्पाणि न दद्यात् ।
 गन्धेष्वपीदं विशेषणं असुरभिगन्धनिवृत्त्यर्थं युक्तं । अथवा सुरभिग्र-
 हणं स्वतन्त्रमेव धूपसङ्ग्रहार्थं व्याख्येयं । 'पूर्वकमिति देवेभ्यो ब्राह्म-
 णेभ्यः पूर्वं दत्त्वा ततः पितृभ्योदातव्यं । इदञ्च देवपूर्वकत्वस्य पुनर्ग्रहणं
 प्राग्भोजनप्रवृत्तौ तु पान-व्यञ्जनादिदाने न नियम इत्येवमर्थमाहुः ।
 अन्यथा कोऽर्थः पुनरभिधाने भवेत् । 'अजुगुप्सितान्' अनिन्यान्
 विप्रान् । अनुवादेयं तादृशानामेव विधानात् । अथवा सत्यपि
 भृतप्रत्ययनिर्देशे प्रकृत्यर्थकर्त्तव्यतानिषेध एवायं । उपविष्टान् जुगुप्सेत
 न निन्देदित्युक्तं भवति, प्रत्ययार्थत्वात् त्यागो वरं न सर्वपदार्थत्याग इति
 मन्यते । अनुवादे हि कृत्स्नमेव पदमनर्थकं स्यादिति ।

बौधायनस्तु गन्धादिदानस्यार्घ्यानन्तर्यमाह ।

अथैतांस्त्रिलिपिभ्यो अपः प्रतिपाद्य गन्धमाल्येन चालङ्क्येति ।

'अथ' उपवेशनानन्तरं, 'एतान्' पित्र्यब्राह्मणान्, 'अपः' अर्घ्यार्थाः ।

धूपस्यापि दानमाहतुः शङ्खलिखितौ ।

गन्ध-माल्य-धूपैरलङ्क्येति ।

नागरखण्डे ।

ततस्तु चन्दनादीनि दीपनानि समाददेत् ।

'ततः' अर्घ्यदानानन्तरं ।

कौशिकसूत्रे त्वञ्जनादर्शयोरपि प्रदानमुक्तं । गन्ध-माल्य-धूपान्च-
 नादर्श-प्रदीपस्याहरणं ।

आहरणस्य दृष्टार्थत्वाद् ब्राह्मणेषु तत्सम्पादनकर्त्तव्यतावगमन्या ।

आश्वलायनगृह्ये त्वाञ्छादनदानमप्युक्तं ।

एतस्मिन् काले गन्ध-मान्य-धूप-दीपाञ्छादनानां प्रदानं ।

‘एतस्मिन्’ अर्घ्यदानानन्तरं ।

बोधायनसूत्रेऽपि ।

अथैतान् वस्त्र-गन्ध-धूप-दोष-मान्यैर्यथोपपादं समुज्य पृच्छ-
त्युद्ध्रियतामिति ।

‘यथोपपादं’ यथोपपत्तिगुणजातिप्रकर्षम्, ‘पृच्छति’ उपविष्टान्
ब्राह्मणानग्नौकरणार्थं सर्वप्रकारमन्नमुभ्रियतामिति प्रश्नं कुर्यात् । तथा
“स्वधां दत्त्वा वस्त्र-भोजन-गन्ध-पुष्प-धूपादिभिरर्चयित्वा पितृमनु-
ज्ञाप्य” इति ‘स्वधा’ अर्घ्यादकं । अत्र यद्यपि गन्धादिदानात् पूर्वं
वस्त्रप्रदानमाह्नातं तथापि पाठक्रमं बाधित्वा धूपदोषदानानन्तरमेव
तत्कार्यं ।

तथाचोक्तं कालिकापुराणे ।

ततोऽभ्यर्च्य सुरान् पूर्वं सान्निध्यं कल्प्य वै पितृन् ।

गन्धाद्यैर्गन्ध-मान्यैश्च विधिवद् यत्नतोऽर्चयेत् ।

धूप-दीपावसाने तु आञ्छादनं नियोजयेत् ॥

‘सान्निध्यं कल्प्य’ आवाहनेन पितृणां सन्निधानं परिकल्प्य,
अथवा विश्वेदेवार्चनानन्तरं पितृब्राह्मणानां सन्निधानं परिकल्प्य
कृत्वा तत्र पितृनर्चयेत् । ‘गन्धाद्यैः’ सौरभयुक्तैः । ‘गन्धैः’ चन्दना-
दिभिः । मान्यैश्चार्चयेत् । ‘आञ्छादनं नियोजयेत्’ पुत्रादिभिः
संयोजयेत् तद्दृष्टेन दद्यादित्यर्थः ।

पाप-मात्स्ययोरपि ।

या दिव्यैर्घ्यसुसृज्य दद्याद्गन्धादिकं ततः ।

वस्तोत्तरञ्चानुपूर्वं दत्त्वा संस्रवमादितः ॥

“या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेणार्घ्यं दत्त्वा, ‘गन्धादिकं’ गन्ध-पूष्य-धूप-दीपं, ‘वस्तोत्तरं’ वस्तमुत्तरं, यस्य दीयते तत्पितृभ्यो दत्त्वा पाचस्यं जलशेषं पितृपात्रे निधाय तत्पात्रमुत्तरप्रदेशे न्युञ्जं कुर्यादित्यनेन सम्बन्धः । ‘अनुपूर्वं’ आनुपूर्व्येण, प्रथमं गन्धं दत्त्वा ततः पुष्याणि ततो धूप-दीपमाश्चादनं दद्यादिति ।

वैजवापेन तु आश्चादनदानान्तरं यज्ञोपवीतदानमुक्तं ।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्याद्देवपूर्वकं ।

गन्धपुष्याणि धूपञ्च दीपं वक्षोपवीतके ॥

‘तस्य’ न्युञ्जीकृतपितृपात्रस्य, उपरि कुश-गन्ध-पुष्याणि दत्त्वा वैश्वदेविकब्राह्मणपूर्वकं पित्रादिब्राह्मणकरेषु गन्धादि दद्यात् । अनेन पित्र्यगन्धादिदानस्य दैवगन्धादिदानेन सह क्रमोपदेशेन दैवे पित्रे चार्चनं पदार्थानुसमयेन कार्यमिति ज्ञायते । तेन याज्ञवल्क्योक्तेन काण्डानुसमयेन सह अस्य पदार्थानुसमयस्य विकल्पो वेदितव्यः । न चायं गन्धादिदानात् प्रभृत्येव तत्पूर्वन्तु, काण्डानुसमय एवेति वाच्यं । प्रयोगवैरूप्यापत्तेः । देवांश्च पितृंश्चावाहयिष्य इत्यनुज्ञाप्येत्यादिना गन्धादिदानात् प्रागेवानुष्ठानस्य पैठौनसिना स्मृतत्वाच्च । अस्य च गन्धादिदानस्य न्युञ्जीकृतपात्रोपरि कुशनिधानानन्तर्यमपि वैकल्पिकं वेदितव्यं । निरन्तरदर्शितमक्षपुराणवचने तत्पूर्वमेवावश्य-कर्त्तव्यताया अवगमात् । ‘वस्तु यज्ञोपवीतके’ इति । वस्तुं यज्ञो-

पवीतं च दद्यात् । न चैतत् “वस्त्राभावे यज्ञोपवीतकं” इति
वृद्धशातातपविहितं वस्त्रप्रतिनिधिरूपं यज्ञोपवीतमिति मन्त्रकं,
समुच्चयाभिधायकममविरोधात् यज्ञोपवीतप्रकरणप्रदर्शितस्वत-
न्त्रयज्ञोपवीतदानोपदेशवाधापत्तेश्च ।

विष्णुना त्वलङ्कारदानमण्डकं ।

निवेद्य चानुलेपन वस्त्र-पुष्पानङ्कार-धूपैः शक्त्वा विप्रान् समभ्यर्च्य ।
निवेद्येत्यनुलेपनादौनि पित्राद्युद्देशेन ब्राह्मणेषु सम्याद्य तैस्तानभ्यर्च्या-
लङ्कृत्य वक्ष्यमाणं कुर्यादित्यर्थः ।

इति गन्धादिदानविधिः ।

अथ गन्धादिदानेति कर्त्तव्यता ।

तत्र तावद्विश्वदेवगन्धादिदाने प्रदर्शिता मन्त्राः पित्र्यगन्धादि-
दानेऽपि वेदितव्याः । “दीपस्नेदं ज्योतिर्देवे पित्र्ये च कर्मणि” इत्यादे-
र्भवित्युत्तरवचनस्य तत्साधारण्यप्रतिपादकस्य विश्वदेवगन्धादिदान-
प्रकरणे प्रदर्शितत्वात् । एवमेव आहुकर्त्ता गन्धैर्गानुलेपने क्रियमाणे-
ऽपि पवित्रकरत्वमङ्गं पुनर्दिज्ञैः क्रियमाण इति तत्प्रकरणप्रदर्शितवच-
नवशादिहाप्यवगन्तव्यं । एवमेव गन्धादिपूजामिद्वयं आहुकक्षा
ब्राह्मणेन चोत्तरीयापवीतयोः ब्राह्मणस्कन्धादनुत्तारणं वर्तुलपुण्ड्रा-
करणं ब्राह्मणेन शिखायामेव मान्यधारणं गन्धादिदानस्योदक-
पूर्वकत्वमित्येवमादयो नियमाः समाना वेदितव्याः । विशेषस्तु च्यते ।
गन्धदानादौ गन्धद्वारागमित्यादिमन्त्रास्वारणान् पितृ-पितामह-
प्रपितामहानां नाम-गोत्रोच्चारणं कर्त्तव्यं ।

तथाचोक्तं आदित्यपुराणे ।

अतोऽर्थं प्रदहेद्भूपं पितृनुद्दिश्य धर्मवित् ।

सङ्कीर्त्य नाम-गोत्रादि प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ॥

यस्माद्भूपदानेन पितृणामक्षया प्रीतिर्जायते अत एतदर्थं नाम-
गोत्राद्युच्चारणपूर्वकं पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणानां पुरतो घृत-मधुयुक्तं
गुग्गुलादिकं धूपप्रकरणोक्तं धूपं प्रदहेत् तच्च पित्रादिभ्यः कल्पये-
त्तदुद्देशेन दद्यादित्यर्थः । अत्र यद्यपि धूपदान एव नाम-गोत्राद्युच्चारणं
प्रतीयते तथापि गन्धादिदानादावप्यनुमन्त्रेयं ।

अत आह पैठीनसिः ।

नाम-गोत्रे समुच्चार्य दद्याच्छ्रद्धाममन्वितः ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो गन्धादीन् देवपूर्वकं ॥

आदिशब्देन पुष्प-धूपाच्छादनानि संगृह्यन्ते । अतएवाह हारीतः,
“गन्धान् पितृगोत्र-नाम गृहीत्वाप उपसृष्टैवमेवेतरयोर्धूप-दौप-
माख्याच्छादनं” इति । पित्रर्थं ब्राह्मणहस्तेऽपे निनीय गन्धान् चन्द-
नकुङ्कुमकर्पूरादीनादाय वक्ष्यमाणप्रकारेण पितुर्नाम-गोत्रे समुच्चार्य
ब्राह्मणहस्त एव गन्धं दत्त्वाप उपसृष्टैवमेव पुष्प-धूप-दौपाच्छादानं
दद्यात् । ‘इतरयोः’ पितामह-प्रपितामहयोः, ‘एवमेव’ पितृरिव,
गन्धाच्छादनात् तत्तद्ब्राह्मणहस्ते दत्त्वादेकं संस्पृशेदित्यर्थः । तदेवं
गन्धादिदानं कृत्वा कृताञ्जलिः श्राद्धकर्त्ता आदित्या रुद्रा वसव
इत्येतामृचं जपेत् ।

तथा च लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

तानर्च्य भूयोगन्धाद्यैर्धूपं दत्त्वा च भक्तिः ।

आदित्या रुद्रा वसव इत्यृचमजपत् प्रभुः ॥

‘तान्’ पित्रादीन्, गन्ध-पुष्पैर्भर्त्याच्छादनान् कृत्वा “आदित्या रुद्रावमवः सुनिष्पाद्य वा चामा पृथिवीमन्तरिणं । सजाषसोयज्ञं मुञ्चन् देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्वध्वरस्य केतुः” इत्येतामृचं वराहः पठितवान् । अनोऽन्येनापि आङ्गं कुर्वता गन्धादिदानान्ते षक् पठितयेति गम्यते । विष्णुधर्माचरे तु दिजानवलोकयन् अमुमेव मन्त्रं जपेदित्युक्तं ।

मस्यूज्य गन्ध-पुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् प्रयतः मदा ।

आदित्या रुद्रा वमवो दिजान् वीक्षन्ततो जपेत् ॥

अत्र यद्यपि वीक्षन् जपेदिति जपावेक्षणयोस्तु स्य कालता प्रतीयते तथापि मन्त्रोच्चारणान्त एव दिजावेक्षणं कर्तव्यं । तत्र तस्य कारणमन्त्रत्वात् ।

तथा च विष्णुः ।

विप्रान् समभ्यर्च्य आदित्या रुद्रा वमव इति वीक्ष्य ।

अत्रैतिकरणादिमामृत्भणान् रश्मनामृतस्येति वस्करणमन्त्रत्वं प्रतीयते ।

कठसूत्रे तु मन्त्रान्तरमुक्तं ।

यास्तिष्ठन्मभृता वाग्यन्त्रे मातेति त्रिभिः पाद्यार्घ्याचमनीयो-
दकानि चानयेदेताभिरेवादित्या रुद्रा वमव इत्येतान् समो-
क्ष्याग्नौ करवाणौति पृच्छति ।

अत्र एताभिरिति सर्व्वनाम्ना मन्त्रोपादानस्य कृतत्वादादित्या रुद्रा वमव इतीतिकरणस्वरूपमाचार्यपरोव्याख्येयः ।

अत्रैवं गन्धादिदानादौ प्रयोगः । यथोक्तप्राचीनावीतित्वादि-

पित्र्यधर्मपुत्रः कर्त्ता प्रथमोपविष्टपैत्रब्राह्मणकरेण सुगन्धचन्दना-
दिकल्कमादाय गन्धद्वारामित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा
अस्मत्पितरः अमुकशर्माणः मपन्नौकाः वसुहूपाः अयं वो गन्धः स्वधा
नमोनम इत्यभिधाय सिकोदके ब्राह्मणहस्तेऽर्पयेत् । ब्राह्मणेन च
सुगन्ध इत्युक्तं जलमुपस्पृश्वैवमेव पितृस्थानोपविष्टद्वितीयोद्याद्विजेषु
गन्धदानं प्रवर्त्तयेत् । ततः पितृपदस्थाने पितामहपदं वसुप-
दस्थाने रुद्रपदं प्रयुज्य पौतामहद्विजेषु तयोरेव स्यानयोः क्रमेण
प्रपितामहपदं आदित्यपदं प्रयुज्य प्रपौतामहेषु द्विजेषु पूर्वैरेव
वाक्ये न गन्धदानं कुर्यात् । तदनन्तरं मन्त्रोच्चारणान्तं कृत्वा
अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहाः अमुकशर्माणः मपन्नौका वसुहूपा
इत्युच्चार्यायं वो गन्ध इत्यादिना वाक्येन मातामहेषु द्विजेषु
गन्धं दत्त्वा मातामहपदस्थाने प्रमातामहपदं भ्रातृः पितामहा
इति वा प्रयुज्य वसुपदस्थाने रुद्रपदञ्च प्रयुज्य प्रमातामह-
द्विजेषु मातामहपदस्थाने रुद्रप्रमातामहपदं मातुः प्रपितामहा इति
वा प्रयुज्य रुद्रपदस्थाने आदित्यपदं प्रयुज्य प्रपौतामहेषु द्विजेषु
मातामहवाक्येनैव गन्धं दद्यात् । ततस्तत्करस्यैतैर्गन्धैः आङ्ग-
कर्त्ता क्रमेण तान् ब्राह्मणान् भानाद्यङ्गेषु विलिप्सेत् । त एव वा स्वयं
लिप्सेद्युः । अनन्तरं गन्धवत्प्रशस्तानि पुष्पाणि पत्राणि चादाय
पुष्पवतीमृचमुच्चार्य गन्धपदस्थाने पुष्पपदं प्रयुज्य पूर्ववत् पूर्वैरेव
वाक्येन ब्राह्मणकरेषु पुष्पं पत्रञ्च दद्यात् । एवमेव धूम्रीत्युच्चार्य
गन्धपदस्थाने धूपपदं प्रयुज्य पूर्ववत् पूर्वैरेव वाक्येन धूपं दद्यात् ।
एवमेव धूपपदस्थाने अयं दौप अयं वो ज्योतिः अयं दौपप्रकाश

इत्येतेषामन्यतमप्रयोगेन^(१) दीपं दद्यात् । एवमेव तप्तदेयद्रव्य-
नाचरूपदानि दत्त्वा वस्त्रालङ्कारादिकं दद्यात् । तदनन्तरं कृता-
ञ्जलिः कर्त्ता पितृणामर्चनं मसूर्णमस्त्विति पित्र्यदिजान् प्रति-
वर्देत् । तेषाम्स्वर्चनं मसूर्णमिति प्रतिवचने कृते मङ्गल्यमिद्विर-
स्त्वित्यादिकं आचमनान्तं वैश्वदेतिकवत् कुर्यात् । तदनन्तरमादित्या
रुद्रा वधवदत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य ब्राह्मणावेक्षणं कुर्यात् । तदेवं
गन्धादिदानं निर्वर्त्य आहुभूमिशोधनादिकं कुर्यात् । तथा च
कालिकापुराणं ।

निर्वर्त्य ब्राह्मणादेशात् क्रियामेवं यथाविधि ।

पुनर्भूमिं तु मंगोध्य पङ्कजन्तरमाचरेत् ।

भाजनानि ततोदद्याद्भुक्तशौचं पुनः क्रमात् ॥

‘पुत्रे’ श्रनेन प्रकारेण, ‘ब्राह्मणादेशात्’ ब्राह्मणानज्ञया, गन्धा-
दिदानान्तां क्रियां निष्पाद्याश्चनप्रमङ्गपतितकुशकुसुमादिद्रव्ययुक्ता-
मर्चरूपदपातोपहतां भूमिं पतितकुशाद्यपनयनेन करपरिमार्जनेन
‘मंगोध्य’ गृह्योक्त्य, ‘पङ्कजन्तरं’ भोजनपात्रस्यापनपर्याप्तप्रदेशं,
परितोभस्मादिरेखादिरचितमण्डलैरन्योन्यव्यवधानं कुर्यात् । ‘भाज-
नानि’ भोजनपात्राणि, ‘दद्यात्’ यथाक्रमण्डलमध्ये स्थापयेत् । ततो
ब्राह्मणदत्तान्नाय जलं दत्त्वा पात्रनाशनं कुर्यात् ।

मर्यादाकरण-हस्तप्रनाशनयाः पौर्वापर्यविपर्यये दोषो मत्स्य-
पुराणेऽभिहितः ।

(१) भृपपदस्थाने दीपपदप्रयोगेन इति ख० ।

अथवा भस्ममर्यादां यः कुर्यात्पाणिशोधनं ।
 आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणान्नोपतिष्ठते ॥
 मर्यादाशब्देनात्र यथाव्याख्यातं पङ्क्तिरन्तरमेवोच्यते । भस्मग्रहणं
 नीवारचूर्णाद्युपलक्षणार्थं ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

मण्डलानि च कार्याणि नैवारिचूर्णकैः शुभैः ।

गौरमृत्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ।

पाषाणचूर्णमङ्गीर्णमाहृतञ्च विवर्जयेत् ॥

भृगुणा तु ब्राह्मणादिवर्णविभागे मण्डलानां संस्थापनविशेष-
 स्तत्साधनञ्चोक्तं ।

भस्मना वारिणा वापि कारयेन्मण्डलं ततः ।

चतुष्कोणं द्विजाग्र्यस्य त्रिकोणं चत्रियस्य तु ।

मण्डलाकृतिं वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युत्थणं स्मृतं ॥

‘मण्डलाकृति’ वर्तुलाकारं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु हस्तपात्रचालनोदकस्य प्रतिपत्तिरुक्ता ।

प्रचाल्य हस्तपात्रादि पश्चादङ्घ्रिर्विधानवित् ।

प्रचालनजलं दर्भेस्त्रिलैर्मिश्रं क्षिपेत् शुभौ ।

एतच्च पादप्रचालनमण्डले प्रक्षिप्यत इति श्रिष्टाचारः ।

इति गन्धादिदानैतिकक्षेत्रता ।

समाप्तञ्च पित्र्यर्चनकाण्डं ।

महादेवमहीपालमान्योहेमाद्रिरादरात् ।

करोति निपुणं पुण्यमग्नौकरणनिर्णयं ॥

अथाग्नीकरणनिर्णयः ।

तत्राग्नीकरणश्लोकः किं प्राचीनावीतिना कार्यं यज्ञोपवीतिना वेति मन्दिहे चिन्त्यते । तत्र तावत्पितरूपदेवतायोगमन्त्रगतस्वधाशब्दप्रयोगाभ्यां प्राचीनावीतिना कार्यं इति मन्यन्ते । तथाहि । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति शङ्खनिखितादिपदार्थितमन्त्रवर्णप्रकाशस्य कव्यवाहनत्वविशिष्टस्याग्नेः पितृमन्त्रविशिष्टस्य च सोमस्य देवतात्वमवगम्यते । तत्र कव्यं नाम यत्पितृभ्यो दीयतेऽन्नादि तदुच्यते । तस्य च देवैरमन्त्रादग्निना पितृभ्य एव तदाह्वयं पित्र्येष्टौ च श्रूयते । “अग्निं कव्यवाहनं यजति य एव पितृणामग्निस्तमेव तदुच्यते” इति । शतपथश्रुतिश्चाह “हव्यवाहनाग्ने देवानां कव्यवाहनः पितृणां तस्मादाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहि” इति । अतोऽत्र पितरूपोऽग्निर्देवता । ननु यत्र शब्देन विधीयते देवता तेनैव सा निरूप्या नान्येन, अन्येन निरूप्यमाणान्यैव भवेत् । अतएवेन्द्र-महेन्द्रयोः कर्मममवायिदेवतास्वरूपं भिन्नमेवेति समर्थयन्ते । अतः कव्यवाहनशब्देन विहिता देवता कथं पितरूपेत्युच्यते । मैवं । पितृ-पितामहादिशब्दैर्विहितानां यथा पितृशब्देन निरूपणमविरुद्धन्तथा तत्रापि भविष्यति । तत्रापि विरुद्धमिति चेत् । तत्र । एवं हि सति पितामहादिदेवत्ये कर्मणि पित्र्यकर्मविहितधर्मान्वया न सिध्येत् । अथ वाक्यान्तरेण तेषां पितृत्वाभिधानात् पितृभ्यो इत्यादिति देवतात्वावगमाच्च पितृशब्देन निरूपणं न विरुद्धत इत्युच्यते । तर्हि कव्यवाहनस्याग्निरपि प्रमाणान्तरेणैव पितरूपत्वावगतौ पितृशब्देन निरूपणं न मन्दो भवति । पितृमन्त्रं नाम

सोमस्य सोमादिपितृगणाधारत्वं तद्रूपयोज्यत्वं वा। तदेतदु-
 भयविधं पितृमन्त्रिधानं लिङ्गात्सोमस्य पितृरूपत्वङ्गमयति। तथा च
 श्रुतिः। “पितृदेवत्योवै सोमः” इति। पितृमन्त्रश्च न सोमस्योपलक्षणं
 किन्तु विशेषणं। तच्च दृष्टार्थत्वमालोच्य विशेषणैर्भूतानां पितृणां
 महभावेन देवतार्थत्वमिति गम्यते। यत्तु “त्वष्टा सोमं पिव” इत्यत्र
 त्वष्टुर्देवतात्वं निराकृतं तद्देवताविधिवाक्ये कवलपात्रौवत् श्रुतेरित्य-
 दोषः। हारीतस्मृतिज्ञानयोः पितृरूपत्वं गमयति। “मेक्षणपाणि-
 रनुज्ञातायत् सोमाय पितृमते जुहोति सोमज्येष्ठांस्तेन सोमपांश्च
 पितृन् प्रीणाति। यद्यमायाङ्गिरस्वते यमज्येष्ठान वर्हिषदस्तेनाग्नि-
 ज्येष्ठानग्निस्वानांश्च यदग्निं कव्यवाहनं स्विष्टकृतं तेन यन्मेवणमादधा-
 त्यात्मानं तेन प्रीणाति” इति। किञ्च कव्यवाहनाग्निःपितृमत्सो-
 मयोश्चातुर्मास्यान्तर्गतायां पित्र्येष्टौ देवतात्वदर्शनात् पितृरूपत्व-
 मवसोयते। इष्टौ चानयोः प्राचीनावीतवतीज्या दृष्टा, अतः
 पिण्डपितृयज्ञहोमेऽग्नौकरणे च तददेव भवितुमर्हति। तदेवमस्य
 कर्मणः पितृर्देवत्वमे स्मियते “प्राचीनावीतं पितृणां” इति च स्मृतेः
 प्राचीनावीतिना होमः कार्यः। होममन्त्रे स्वधाशब्दप्रयोगश्च दृश्यते।
 “सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः”
 इति। स्वधाकारश्चामाधारण्येन पितृत्वं प्रहेतुः। तथा च षत्प-
 थश्रुतिः। “वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारसनाः स्वाहाकारो
 वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजौवन्ति
 स्वाहाकारश्च वषट्कारश्च हन्तकारश्च मनुष्याः स्वधाकारं पितरः”
 इति। अतो प्राचीनावीतिना कार्यः।

मनुस्मृतिसु मात्तात् प्राचीनावीतं विदधाति ।

अपमयेन मग्नौकत्वा सर्वमावृत्परिक्रमं ।

अपमयेन हसोन निर्वपेद्दकं शुचि ॥ इति ॥

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि “अग्नौ दे आहृतौ जुहोति देवेभ्यः” इति पिण्डपितृयज्ञप्रकरणान्नातदेवश्रुतिमामर्थ्यात् पितृ-
यज्ञात्मकस्य होमस्य दैविकत्वमभिप्रत्य तद्विकृतिभूतस्याग्नौकरणहोम-
स्यापि दैविकत्वं मन्यमानः “अग्नौकरणहोमस्य कर्त्तव्य उपवीतिना ।
प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोति” इति श्रुतेः यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यत्वं
पूर्वमभिधाय न्यायान्तरेण सिद्धान्ततया प्राचीनावीतिकर्त्तव्यत्वमुक्त-
वान् । “अपमयेन वा कार्यं दक्षिणाभिमुखेन च । निरूप्य हविर-
न्यम्ना अन्यस्मै नहि ह्यते” इति । अस्यार्थः । पिण्डपितृयज्ञं पितृभ्यो
वो जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रे मरुदेव होमदेवतार्थं पिण्डदेवतार्थञ्च
निर्वापः क्रियते । ततश्च निर्वापमन्त्रमामर्थ्यात् पितृरूपयोरैव सो-
मान्योर्देवतात्वमिति गम्यते । देवरूपयोरदेवतानाम्युपगमे अन्यस्मै
निरूप्य अन्यस्मै ह्यते इत्ययुक्तमापद्यते । अतः पितृयज्ञहोमः पितृत्वात्
प्राचीनावीतं द्विपिच्यधर्मयुक्तं क्रियते इति तद्विकृतिभूतः अग्नौ-
करणहोमोऽपि तद्गर्भयुक्तैव कार्यं इति अयमंत्र पत्र अथानितिम-
न्यमान आश्रलायनः पिण्डपितृयज्ञस्यैव स्वमतत्वेन पिण्डपितृयज्ञहोम
पैतृकधर्मयुक्तमुक्त्वा परमतत्वेन दैविकधर्मयुक्तमुक्तवान् प्राचीनावीतत्व-
मुपाधाय मेक्षणनादायावदानसम्पदा जुह्यात् सोमाय पितृमते
स्वधानमोऽग्र्यं कव्यवाहनाय स्वधानम इति स्वाहाकारेणाग्निं पूर्वं
यज्ञोपवीतीति । अतोऽयमग्नौकरणहोमः प्राचीनावीतयुक्तं कार्यः ।

अत्रोच्यते । कथवाहनत्वादिलिङ्गानुमीयमानपितृत्वयुक्तदेवतानुरोधेन होमस्य पितृत्वमापाद्य प्राचीनावीतमुच्यमानं प्रत्यक्षश्रुतिनिर्दिष्टदेवत्वयुक्तदेवतान्वयनिष्पादितदैवकर्मत्वोपनीत-यज्ञोपवीतप्रतीत्या बाध्यते । तथा च श्रुतिः ।

म उद्धास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यो देवान् वा एष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति योदर्शपूर्णमामाभ्यां यजते अथैतत् पितृयज्ञेनैवाचारौत्तद् देवेभ्यो निङ्गते म देवैः प्रसृतोऽप्येतत्पितृभ्यो ददातीति ।

दैवञ्च कर्म यज्ञोपवीतिना कार्यं तथा च पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते ततो देवा यज्ञोपवीतिना भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्यापामौदन्तीति । “अन्यथानुपपत्त्या हि श्रुतेरस्याः सदैव तु । कर्त्तव्यं दैविके मध्यमानर्थक्यमतोन्यथा” । अतोऽस्य होमस्य दैविकत्वादयं यज्ञोपवीतिना कार्यः । मन्वस्य दैविकत्वं पितृभ्योजुष्टं निर्वपामौति निर्वपामन्त्रविरोधः । मैवं । यथा दर्श-पूर्णमामयागं जनेकदेवतामभ्वन्धित्वेन निरुपेपु ब्रौहिषु प्रोक्षितव्येषु अग्नयं वोजुष्टं प्रोक्षामौत्यत्र वः इत्येष शब्दः केषुचिदेव ब्रौहिषु पर्यवस्यति न सर्वेषु । तथा पितृभ्योवोजुष्टं निर्वपामौत्ययमपि केषुचित्पिण्डार्थं च पर्यवस्यति न तन्मिश्रानपि होमार्थान् व्याप्नोति । तृष्णोभं च सर्वनिर्वाप इत्येतस्मिंस्तु पक्षे मन्त्रविरोधशब्दैव नास्ति । अस्ति चायमपि पक्षः । तथा चापस्तम्बः मृन्मयं निर्वपति पितृभ्योवोजुष्टं निर्वपामौति तृष्णो वेति । तृष्णो पृथङ्निर्वाप इत्यस्मिंस्तु पक्षे सुतरां न विरोधशङ्का अस्ति. चायं पक्षः, तथा च चरकाध्वर्युस्तत्रकृदत्मः.

पवित्रान्तर्हिते चरुं धिर्निर्वपति यज्ञोपवीतो दक्षिणं चक्षुने

त्रिः प्राचीनावीती मध्येन हस्तेन यज्ञोपवीतीमेक्षणं जुहुयात् सो-
माय पितृमते स्वधा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमोऽग्नये
कव्यवाहनाय स्वधा नम इति ।

तस्मान्न निर्वापमन्त्रविरोधः । अग्नौकरणप्रकृतिभ्रते पिण्डपितृ-
यज्ञस्यै चोपवीतोपदेशो दृश्यते ।

तत्र तावद्धैजवापः ।

आज्यमाभिचोदास्य यज्ञोपवीत्यस्वाहार्यपचने मेक्षणेन द्वे आहुतौ
जुहोत्यग्नये इति पूर्वां सोमायत्युत्तरामिति ।

‘अन्वाहार्यपचनः’ दक्षिणाग्निः ।

आपस्तम्बोऽप्याह ।

अश्वर्युरूपवीती दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षण उपस्तोत्रं तेनावदा-
याभिघार्यं सोमाय पितृमते स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहाति
यमायाङ्गिरस्वतं पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयामग्नये कव्यवाह-
नाय स्वधा नम इति तृतीयां मेक्षणेन तण्डुलान् हुत्वा तृष्णां
मेक्षणमादधाति न यमाय जुहातीत्येक इति ।

आह मांख्यायनः ।

दक्षिणं जान्वाच्य यज्ञोपवीती प्रागाभोना मेक्षणं जुहोत्यग्नये
कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहति ।

ननु सूत्रकारैः पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्यैवोपवीतं होमं विहितं तस्य
च प्रकृतहोमगृहीतत्वाच्छ्रौतत्वाच्च नाप्रकृतस्मात्तन्नाग्नौकरणहोमे तद्भवि-
तुमर्हति । किन्तु स्मृतिविहितं प्राचीनावीतमेव तत्रास्वयं लभते । मैवं ।
यथा श्रीताऽपि पिण्डपितृयज्ञोपवीतनात् स्मात्ताग्नौ क्रियते, यथा च

प्रहृताग्नेयादिगृहीताप्रयाजादयोऽप्रकृतसौर्यादियागान्वयं लभन्ते ।
तथा श्रौतप्रकृतपिण्डपितृयज्ञमन्व्युपवीतमप्यतिदेशात् स्मार्त्ताप्रहृ-
ताग्नीकरणहोमान्वयं लभ्यते । वाचनिकस्यातिदेशः ।

तथाचाश्वलायनगृह्यं ।

उद्धृत्य घृताक्रमन्नमनुज्ञापयति अग्नौ करिष्ये करत्रै करवाणीति
वा प्रत्यभ्यनुज्ञाक्रियतां कुरुष्व कुर्विति अग्नौ जुहोति यथोक्तं
पुरस्तादिति ।

'पुरस्तात्' पूर्वं पिण्डपितृयज्ञप्रकरण इत्यर्थः ।

कात्यायनगृह्येऽपि ।

उद्धृत्य घृताक्रमन्नं पृच्छति अग्नौ करिष्ये इति कुरुष्वेत्यनु-
ज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्भवेति ।

अत्र यद्यपि पिण्डमाध्यः पितृयज्ञइति मुख्यया तुल्या पिण्डदा-
नस्यैवेदं नामधेयं तथापि दण्डिवन्नणया होमस्यापि कल्पना
इत्यूहनीयं, चातुर्मास्यं प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवनामवत् । तदेव पिण्ड-
पितृयज्ञवदित्यनेन होमेतिकर्त्तव्यतातिदेशे सिद्धे यज्ञापवोतधर्मक-
ताग्नीकरणस्योपपन्ना ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह ।

कुरुष्वयभ्यनुज्ञातो ज्जवाग्नौ पितृयज्ञवदिति ।

प्रचेता अपि ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो ज्जवाग्नौ पितृयज्ञवदिति ।

पारस्करोऽप्याह ।

पैतकेरभ्यनुज्ञातो जुहोति पितृयज्ञवत् ।

अतोतिदेशादुपवीतिनाग्नौकरणहेमः कार्यः । उपदेशश्च भवति ।

तथा च गृह्ये वैजवापः ।

यज्ञोपवीत्यग्नौ करवाणीत्यामन्त्राग्नौकरणं कुर्यादिति ।

आह गोभिलः ।

मन्त्रेणोपघातं जुहुयात्स्वाहा सोमाय पितृमत इति पूर्वां स्वाहा-
ग्नये कव्यवाहनायेति द्वितीयां अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

कन्दोगृह्ये ।

अग्नौकरिष्यामीत्यामन्त्रणं हेमन्तः कुर्वित्यक्तः कांस्यमयं चणोः
ममवदाय मन्त्रेणोपघातं जुहुयात् स्वाहा सोमाय पितृमत इति
पूर्वां स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेत्युत्तरगतं ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

अत्र हेमोत्तरकाले प्राचीनावीतिवचनाद्गोमकाले यज्ञोप-
वीत्येवदकं भवति । नन्वेवं तर्ह्यपमयमग्नौकृत्वा सर्वमावृत्परिक्रम-
मित्यादिकाया मनुस्मृतेः का गतिः । उच्यते । यदि तावत्प्रा-
चीनावीतप्रतिपादनपरेयं स्मृतिः तदा विराधं त्वनपेक्ष्यं स्यादिति न्या-
यात्प्रत्यक्षया श्रुत्या बाध एव । वस्तुतस्तु प्राचीनावीतप्रतिपादक-
त्वमस्याः स्मृतेर्नास्त्येव । तथा च मध्यातिथिनाम्य श्लोकस्य, स्वमतेन
परमतेन चान्यथैव व्याख्यातं कृतं । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम
इत्याहुतिप्रक्षेपलक्षणं यत्काल्ये तदपमयं दक्षिणेन हस्तन कर्तव्यं ।
न पुनरुभयोर्हस्तयोर्मुक्तमित्यादिनिषेधभयादुभाभ्यां मयोपसृष्टेन
दक्षिणेन वा मयं केवलेनेति परमतेन व्याख्याय स्वमतेन व्याख्यानं
कृतं या अग्नावाहुतया ह्ययन्ते तामां यः आवृत्परिक्रमः आवृत्त-
मानानां यः क्रमः तं सर्वमपमयं कुर्यात् । दक्षिणमस्या आहुताः

कुर्यान्नोदकमस्या इत्यर्थः । अपमयेन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचीति
 अत्रनेजनाख्योयमुदकनिर्वापः । तत्र चाथोदपात्रमादायावने जप-
 तौति वाजमनेयशाखायां पिण्डपितृयज्ञान्नातस्योदपात्रस्यातिदेशिकीं
 प्राप्तिं निवर्त्तयितुमिदं दक्षिणहस्तविधानं, अतो न प्राचीनावीत-
 विधायिकेयं स्मृतिः । अथवास्तु शङ्खधरस्मृतिचन्द्रिकाकारानुसारादि-
 धायिकापि तथापि कात्यायनाश्वलायनादिसूत्रानुसारि-कतिपयक-
 र्त्तविषयिण्येव भविष्यति । कात्यायनेन हि आद्रुकल्पेऽग्नौकरणहोमे
 पिण्डपितृयज्ञवत् ऊत्वेत्युक्तं । पिण्डपितृयज्ञहोमे च मेघलेन जुहो-
 त्यग्नय इति सोमायंति च तेनैवोक्तं । एतस्मूत्रव्याख्यानावमरे चोपा-
 ध्यायकर्कणोक्तं होमस्य यज्ञोपवीतिना प्राङ्मुखेन च कर्त्तव्यः दैव-
 लात् । स उदास्याग्नौ द्वे आहुतौ जुहोति देवभ्य इति श्रुतेः । न
 वा यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः किन्तु प्राचीनावीतिनैव पितृकर्मङ्गत्वात्
 प्रधानन्यायोपचाराच्चाङ्गानां महापितृयज्ञे च दैवाज्यग्रहणं यज्ञोप-
 वीतिविधानात् । स यज्ञोपवीतो भूत्वाज्यानि गृह्णातीति । अथच्च
 पितृकर्मङ्गत्वेन प्रमज्जमानं प्राचीनावीतं निवर्त्तयितुं विधिर्भवन्ना-
 ज्यग्रहणादन्यत्र प्राचीनावीतमभ्यनुजानातीति गम्यते । दैवत्वेन प्राप्त-
 स्यास्य प्राचीनावीतस्यानुवादोऽस्त्विति चेत् । न । अनुवादप्रयोजनास-
 म्भवाद्वाक्यस्य प्राचीनावीतापवादपरत्वात् । अत्र यद्यपि पक्षद्वयं दृश्यते
 तथापि प्राचीनावीतपक्षस्य पश्चादुपमासात्कात्यायनानुयायिभिश्चा-
 नुष्ठोयमानत्वात्सिद्धान्ता कल्प्यते तैश्चाग्नौकरणानुज्ञाभ्यर्थनादारभ्य
 प्राचीनावीतमाद्रियमाणं दृश्यते । अतो यत् नागरखण्डे प्रश्नादारभ्य
 प्राचीनावीतमुक्तं, तत्कात्यायनमतानुसारिभिरेवाश्रयणीयं ।

ततः पाकं ममादाय पृच्छेद्विप्रान्नृपोत्तम ।

अहमग्नौकरिष्यामि होमं पितृममुद्भवं ॥

अनुज्ञा दीयतां मह्यमपमथाश्रितस्य भोः ।

‘ततः’ पित्र्यब्राह्मणार्चनानन्तरं । अपमथाश्रितस्यानुज्ञा दीयता-
मिति वचनादभ्यर्चनादारभ्य प्राचीनावीतं गम्यते । आश्वलायन-
सूत्रन्तु पूर्वमेव दर्शितं । तत्र यद्यपि प्राचीनावीतं पूर्वमुक्तं पश्चाच्च
यज्ञोपवीतं तथापि तच्छाखायैरादृतत्वात् प्राचीनावीतस्यैव सिद्धा-
न्तता व्यवसीयते । कैश्रित्पुनरनुज्ञाभ्यर्चनं यज्ञोपवीतिभिरेवानु-
ष्ठाय तदुत्तरभाविनि क्रियाकलापे प्राचीनावीतं क्रियमाणं दृश्यते ।
मत्स्यपुराणे त्वनुज्ञाभ्यर्चनेोत्तरकालीनेष्वपि पर्युत्तणपर्यन्तं पदार्थेषु
यज्ञोपवीतमुक्त्वा परतः प्राचीनावीतमुक्तं । “यज्ञोपवीतो निर्वर्त्य ततः
पर्युत्तणादिकं । प्राचीनावीतिना कार्यमतः सर्वं विजानता” ॥ एतदपि
यच्छाखागृह्यादौ विहितं सर्वथा वा येषां यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं
वा नाम्नातन्त्रैरेव ग्रहीतव्यं । यत्तु कथवाहनेन पितृमता वा पितृरूपेण
भाव्यमित्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति, अतो न तथागतं पित्र्यत्वं होमस्य ।
अथ यद्यग्नौ हुतं देवस्याः पितृस्यास्तर्पितं द्विजे । भूमौ दत्तेन
तिर्यक्स्यास्तृष्यन्तु पितरः मर्देति शातातपादिवचनेर्होमस्य पित्र्यत्व-
मुच्यते । तन्न । अस्य वाक्यस्यार्थवादरूपत्वेन विधिगत्तयभावाम्नाच्च
होमादेः पित्र्यत्वं तिधीयते । किन्तु प्रमाणान्तरावगतं यथाम्भितं
आहुं स्मृत्यते, स्वधाशब्दप्रयोगो पित्र्यत्वं लिङ्गं । वचनाद्वैवेऽपि
स्वधाशब्दः ऐन्द्रागार्हपत्योपस्थानवत् । पित्र्यं नान्दीमुखदेव-

त्येयग्नौकरणहोमे स्वधाशब्दप्रयोगोपपत्तेः, विकल्पो वा प्राचीनावी-
तोपवीतयोः दैव-पितृभयोरुपलान्निश्रुतं हीदं कर्म । तच्च दैवेन
पितृण वा धर्मेण युक्तं कार्यं कथं पुनर्मिश्रं स्वधा नम इति मन्त्रे
उभयदर्शनात् । स्वधा हि पितृभ्यं लिङ्गं नमो दैवस्य तथा च श्रुतिः ।

स्वधाकारः पितृणां नमस्कारो देवानामुभये होज्यन्त इति ।

अत्राहुः उपवीतविधिवचनानां भूयस्त्वात् भूयसां स्यात्सधर्म-
त्वमिति न्यायेनोपवीतनैव कार्या होम इति । अन्ये तु यथाशास्त्रं
व्यवस्थामेव प्राचीनावीतोपवीतयामन्यन्ते ।

तथा च कात्यायनः ।

स्वाहा स्वधा नमः मयामपसव्यं तथैव च ।

आहुतौर्नां च या संख्या सा वा गम्या स्वसृचतः ॥ इति ॥

इति प्राचीनावीतादिनिर्णयः ।

अथाम्नौकरणहोमाधिकरणनिर्णयः ।

अग्निरूपं अनग्निरूपञ्चेति द्विविधमधिकरणं । तत्र तावदग्नि-
रूपस्य निर्णये केचिदाहुः, पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे "दत्तिणाग्नौ जुहा-
ति" इति वचनादग्नीकरणं च "जुहुयात्पितृयज्ञवत्" इति स्मरणादति-
देशप्राप्ते दत्तिणाग्नौ होम इति । अन्ये त्वाहुः, आद्रुष्य गृह्योक्तत्वात्त-
दन्तर्भूतस्याग्नीकरणहोमस्य गृह्यत्व प्रकृतगृह्याग्न्यन्वयावगमादौपाम-
नेग्नाविति । किञ्च । स्मार्त्तं हीदङ्गम अतो गृह्याग्नावेव कर्त्तव्यं ।

यत आह याज्ञवल्क्यः ।

कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ वर्वति प्रत्यहं गृहौ ।

दायकालाहते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निष्विति ॥

‘स्मार्त्तं कर्म’ वैश्वदेवोपामनाग्नौकरणादिरूपं, ‘विवाहाग्नौ’ विवाह-
ममयममुत्पादिते । ‘दायकालाहृते’ रिच्यविभागकाले, वैश्वकुलादा-
हत्य मंस्कृते चौपामनेऽग्नौ कुर्वीत श्रौतं कर्माग्निहात्रादिरूपं वैता-
निकाग्निष्वाहवनीयदक्षिणान्यादिषु कुर्वीतित्यनुषज्यते ।

मनुरप्याह ।

श्रौपामनाग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञान्नपक्विञ्च यच्चान्यद्गृह्यकृत्यकमिति ॥

अत्रोपदेशादतिदेशबाधोन्याय इत्यौपामनाग्न्यधिकरणत्ववादिनो-
मन्यन्ते । दक्षिणाग्न्यधिकरणत्ववादिनस्तु बाधलाघवन्यायस्थिराति-
देशिकस्याप्यनुग्रहाभिमतौ प्राप्तबाधस्य चात्यन्तदृष्टत्वावगतावुपदेशा-
तिदेशयोः परस्परबाधेनैव मन्त्रिवेशापपत्तावनन्यगतिन्यायाभ्युपगम-
स्यातिदेशिकपदार्थबाधस्यान्यायत्वमनमन्दधानाः कर्म स्मार्त्तमित्या-
दिमामान्यवचनस्यापामनादिकर्मस्य सावकाशत्वादग्नौकरणव्यतिरिक्तवि-
षयत्वं मन्यन्ते । ननुपदेशादतिदेशोदुर्बलः क्रिमतः । न हि दुर्बलः
इत्येव बाधः, किन्तु अतुल्यविषयो दुर्बलः । किञ्च वाचनिकोयतिदेशः
उपदेशान्न भिद्यते, अतः सर्वाधानोपामनाग्न्यभावेऽप्यर्द्धाधानेन तर्पण-
ज्ञावेऽपि वाहिताग्निनामावास्याश्राद्धे दक्षिणाग्नौ अग्नौकरणहोमः
कार्यः । तिथ्यन्तरश्राद्धे तु विहरणाभावेन दक्षिणाग्निरसम्भवे सर्वाधा-
निना द्विजपाणावर्द्धाधानिना आहिताग्निना चौपामनेऽग्नौकरण-
होमः कार्यः । ननु वाचनिकातिदेशोपनीतेन दक्षिणाग्निना सामान्य-
वचनप्राप्यमाणोऽग्नौकरणहोमात्प्रवृत्तः कुतः प्रत्यावृत्त्या
तदधिकरणतां लभत । सैवं । विद्यमानो हि दक्षिणाग्निर्नाश्रवत्तयञ्च

पुनर्वन्ध्यासुतोपसोऽपि अतः सामान्यवचनं दक्षिणाग्निमत्कृतृकाग्नौ-
करणहोमप्रयोगान्निवर्त्तते नानग्निर्ककृत्कान्तप्रयोगात् । अतो दक्षि-
णान्दभावे स उपामनाग्नौकृतव्यः ।

तदेतदः ष विष्णुधर्माक्षरे मार्कण्डेयः ।

आहिताग्निम् जुह्याद्दक्षिणाग्नौ ममाहितः ।

अनाहिताग्निस्त्वोपमदेऽग्न्यभावे द्विजेऽप्य वा ॥

‘ओपमदः’ गृह्याग्निः । अत्राप्य त्रेत्यस्य पक्षस्य विषयविशेषः
कात्यायनन दर्शितः ।

अग्नौकरणहोमन्तु कुर्यादश्विति यनाते ।

स यदापां मीमांसे स्याद्वाङ्मे ज्ञयोर्विधिस्तदा ॥ इति ।

यत्तु “ओपामनेनान्निमिद्दिग्ग्नौकरणमेव च” इति प्रजापतिवचनं
तत्केवलौपामनाग्निमद्विषयं । तदेवं तावद्दक्षिणाग्नौ होमस्तदमम्भावे
तूपामनाग्नाविति शम्भु-शङ्खधरप्रभृतयः । अन्ये उपामनाग्निमद्भावे
तत्रैव होमस्तदभावे दक्षिणाग्नावित्याहुः । ते हि “जुह्यात्पितृयज्ञ-
वत्” इत्यास्यातिदेशवचनस्यापि सामान्यवचनत्वात्पदंशसामान्यवचना-
नुरोधेन दक्षिणाग्न्यतिरिक्तप्राकृतपदार्थातिदेशविषयतां मन्यन्ते ।

तथा च वायुपुराण ।

आहृत्य दक्षिणाग्निन्तु होमार्थे वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थे लौकिकं वापि जुह्यात् कर्ममिद्वये ॥ इति ।

अस्मात्परिकीर्णार्थोक्त्यास्यातः । अत्र वाक्येऽग्निशब्दः प्रकृतेऽग्नौ वर्त्तते-
आहूतप्रयोगविधौ च गृह्याग्निः प्रकृतः आहूतप्रयोगस्य गृह्यशास्त्रवि-
धयत्वात् । गृह्याग्न्यधिकारेण च गृह्यशास्त्राणां प्रवर्त्तिरिति तदभाव

एव तत्कार्यं दक्षिणाग्नि-लौकिकाग्नौर्विधिर्युज्यते, तत्सद्भावे तु तेनैवास्य कार्यमिद्वौ किमन्याग्निविधानेन । योऽपि धर्मशास्त्रेषु आह-प्रयोगविधिः स गृह्योक्तादभिन्नः प्रत्यभिज्ञानात् । तेन धर्मशास्त्रेष्वपि गृह्य एवाग्निः प्रकृतः । अतोऽग्न्यर्थमित्यत्राग्निशब्दो गृह्यपर एव प्रकृतत्वादिति युक्तमिति । एवमस्य वाक्यस्यार्थं व्याख्याय “आहिताग्निम् जुह्याद्दक्षिणाग्नी” इत्यादिर्माकर्ण्डयवाक्यस्यार्थं स्वमतानुसार्यैव वर्णितः । तथाहि यदेतदाहिताग्नेर्दक्षिणाग्नी होमविधानं तत्सर्वाधानेनोपामनाग्न्यभावे अर्द्धाधानपक्षे तु मत्तोपामनाग्नी तत्रैव होमो न दक्षिणाग्नाविति । यत्पुनरनाहिताग्निर्ग्रौपमद इति वचनं तद्दक्षिणाग्नीकरणविधानादनाहिताग्नेर्दक्षिणाग्न्यभावेन होमनिष्पादनशक्तिविरहेऽनधिकार एव पार्वणश्राद्धं भवेदित्याशङ्काधिकारप्रतिपादनायै । तत्रयानाहिताग्निर्ग्रौपमदे कुर्यान्न त्वनाहिताग्निरेग्रौपमद इति तस्यार्थं इति । इदन्वयुक्तं न ह्याहिताग्निम् जुह्याद्दक्षिणाग्नावित्यस्मिन् वचने सर्वाधानोपामनाग्निरहितोवेत्याहिताग्निर्विशेषणं श्रूयते । नापि कल्पयितुं शक्यं, कल्पकानुपपन्नस्मात् । “कर्मस्मात्तं त्रिवाहाग्नावित्यस्य विधेर्वाधोमाभूदित्यवविधानुयायिकी मतिः कल्पिकेति चेत् । न । न हि विशेषविधिविषयऽपनादशास्त्रविषयं वा उत्सर्गशास्त्राण्यनुवर्तन्ते, तथाभ्युपगमे हि ब्राह्मणभ्यो दधि दीयतां तर्कं कौण्डिन्याद्येव्यत्रापि विशेषविध्यपवादयोर्दध्यभावविषयताप्रसङ्गः । अथाह्वय दक्षिणाग्निमित्येतस्मिन् वचने अग्न्यर्थमित्यभिधानात् गृह्याग्निकार्यं दक्षिणाग्निविध्यवगतौ गृह्याग्नेर्मुग्यत्वं दक्षिणाग्निविधेस्तद्भावविषयतेत्यभिमतं । तन्न । अत्रिक्तौ तावत्कार्येऽपि विधौ

वैकृतेन प्राकृतस्य बाधो दृष्टः प्रकृतावपि फलसमसेन सोमस्य । अतः कार्येऽपि विधौ दक्षिणाग्निना गृह्याग्निर्बाध एव न्यायः । वस्तुतस्तु अन्यर्थमित्यत्राग्निशब्देनैकवाक्योपात्तो दक्षिणाग्निरेवाभिधातुं न्यायो न गृह्याग्निः, बलवान् हि प्रकरणसन्निर्घर्वाक्यमन्विधिः । अतो दक्षिणाग्निकार्यं लौकिकोऽत्र विधीयत इति युक्तं । लौकिकश्चात्र स्मार्त्तो गृह्याग्निरेव विवक्षितो न पुनरमंस्कृतोऽन्यः । तस्य हि न पौत्रकयज्ञियोहोमो लौकिकाग्नौ विधीयत इति निषेधात् । यत्, “शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः । यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते” इत्यङ्गिरेवचने शालाग्निशब्देन गृह्याग्निमभिधाय तदन्यममंस्कृतं लौकिकशब्देनोक्त्वा तत्र होमविधानमुक्तं तद्वैश्वदेवविषयं ।

तदाहुः ।

शालाग्नाविति यच्चैतद्वाक्यमङ्गिरसेदितं ।

वैश्वदेवविधानं तस्मात्स्य होमस्य युज्यते ॥ इति ।

अतो लौकिकशब्देन गृह्याग्निरेवाच्यते । तस्य च तदुपलक्षितकार्योद्देशेन विधेः प्रयोजनाभावः । न ह्यनुपलक्षितं विधीयमानः पदार्थोऽन्यत्र भवति । न च तदुपलक्षितं विधिः सम्भवति, प्रकृतौ कार्यं प्रकृतेः पदार्थविध्युत्तरकालभावितात् । अतो अन्यर्थमित्यत्राग्निशब्देन दक्षिणाग्निरेवाभिधातुं न्यायः । या चात्राहिताग्निशोपमदृत्यस्यानधिकारशङ्कानिवृत्त्यर्थतोक्ता माण्यौपासनाभावे दक्षिणाग्निविधौ शङ्कान्त्यक्तेर्न घटते । अतश्चाहिताग्निशेदक्षिणाग्नावनाहिताग्निशेदौपासने तदुभयान्यसंस्थिधाने सर्वथा तदभावे पाण्यादावग्नौकरण-

होमः कार्य इति स्थितं । अत्रापराकर्मतसेवानुसृत्य स्मृतिषण्डि-
काकारेणोक्तं । अनाहिताग्नेरौपामनवत आहिताग्नेरप्यर्द्धधानेनौ-
पामनवतः औपामन एवाग्नेीकरणहोमः, प्रवासादिना तदमन्निधाने
तु द्विजपाणौ जलादौ वा । सर्वाधानेनौपामनाधानेनौपमनाग्नेरहि-
तत्वादाहिताग्नेर्दक्षिणाग्नेौ । तदमन्निधाने लौकिकाग्नेौ पाण्यादौ
वा यः खीळतोपामनतया ममुच्छिन्नाग्नेतया भार्याविधुरतया
वाग्नेरहितः तस्य द्विजपाणौ जलादौ वा, न जातु लौकि-
केऽग्नेौ ।

तथा च स्मृतिः ।

माग्नेरग्नावनग्नेस्तु द्विजपाणौ तद्यार्षी वा ।

कुर्यादग्नेौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितं ॥ इति ।

अत्र लौकिकनिषेधोऽनग्नेिकमाग्नेिक चार्द्धधानिनसेवाश्रयते, न
सर्वाधानिनं । तं प्रति “अन्यर्थे लौकिके वापि जुह्यात् कर्मसिद्धये”
इत्यत्र लौकिकाग्नेविधेर्दर्शितत्वात् “हस्तोऽग्नेीकरणं कुर्यादग्नेौ वा माग्ने-
कोद्विजः” इति पराशरस्मरणाच्च । अत्राग्नेशब्देन गृह्याग्नेरुच्यते,
तस्मिन् विश्रमाने हस्तपदानवकाशात्, तेनात्राग्नेशब्देन दक्षिणाग्नेः
लौकिको वाभिधीयते । माग्नेिकशब्देन च सर्वाधान्येवोच्यते इति ।
तत्र तावदेपामनाभाव एव दक्षिणाग्नेौ होम इत्येतावत्पूर्वमेव निरा-
कृतं, सर्वाधानिनस्य लौकिकाग्नेौ होम इत्येतदप्यन्यथे लौकिकं वेत्यत्र
वचने लौकिकशब्दस्य स्मार्त्ताग्निवाचकत्वोक्त्या सर्वाधानशब्दश्रवणाभा-
वोक्त्या निरस्तमेव । यत्पूर्वं मन्थौपामने हस्तपदानवकाशात् पराशर-
वचनेऽग्नेशब्देन दक्षिणाग्नेर्लौकिकश्चोच्यते न पुनरौपामनोपौति,

तद्वत्तिणाग्निमद्भावेऽपि समानं । अथ दक्षिणाग्निमन्निधौ पाणिपत्ताव-
काशः स तर्ह्युपामनाग्निमद्भावेऽपि भविष्यति । अन्यदपि स्मृतिचन्द्रिका-
कारेणाभ्यधायि । सर्वाधानेनौपामनामन्भावे त्वापस्तस्वोक्ताग्नौकरणहो-
मस्य लोप एव । तत्र हि स्मार्त्तत्वाच्चरितं वैतानिकाग्निस्वित्युपदेशतो
दक्षिणाग्निप्राप्तिर्न विद्यते । पिण्डपितृयज्ञधर्मकत्वाभावात् “जुहुयात्
पितृयज्ञवत्” इत्यतिदेशतोऽपि नास्ति । अग्रेऽप्यप्रतिनिधयत्वात्प्रति-
निधिन्यायेन दक्षिणाग्ने लौकिकस्य वाग्नेः प्राप्तिर्न सम्भवति, अतो-
ऽधिकरणभावात्लोप एव होमस्य । अतएव सर्वाधानेनौपामनस्या-
भावे धूर्त्तस्वामिनोक्तं आद्रुमृद्धं होमात् कर्त्तव्यं ब्राह्मणा आहनौयार्थं
इति तस्यापि प्रधानत्वादिति । सर्वाधानिना होमादुपरितनं ब्राह्मण-
भोजन-पिण्डदानात्मकं यावच्छ्राद्धं तदेवानुष्ठयं “ब्राह्मणा आहनौ-
यार्थं” इत्यादिवचनपर्यालोचनया ब्राह्मणभोजनस्यापि प्रधानत्वाव-
गमादिति । तदेतत् पितृयज्ञधर्मकत्वाभावेऽपि वचनातिदेशेन
दक्षिणाग्निप्राप्तिसम्भवाद्दक्षिणरूपाधिकरणसम्भवेऽपि सर्वमाधारणस्मृति-
पुराणविहितपाणिरूपाधिकरणसम्भवादिचारणीयमेवेति ।

अत्र गृह्यपरिशिष्टं ।

अन्वष्टक्यञ्च पूर्वैरुर्मामि मास्यथ पार्वणं ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोदृष्टमथाष्टमं ॥

चतुस्त्राष्टषु साग्नीनां वक्तौ होमो विधीयते ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादक्षरेषु चतुर्ष्वपि ॥ इति ।

अत्र किलाष्टौ आहुतानि भवन्ति । अष्टकानां क्षुपरितना नव-
स्थाऽऽष्टकाः तन्निमित्तं आद्रुमन्वष्टक्यं, अष्टकापूर्वदिनरूपासु सप्त-

मीषु क्रियमाणं आहुं पूर्वेद्युः । मामि मामीति यस्यां कस्या-
 श्चित्त्यौ प्रतिश्रुणपत्तं क्रियमाणं आहुं अमावास्यानिमित्तकं आहुं
 पार्वणं । पुत्रादिकामनया क्रियमाणं काम्यं । अभ्युदये पुत्रजन्म-
 विवाहादौ, क्रियमाणं अष्टकामज्जकायामष्टम्यां क्रियमाणं । मुख्यैको-
 द्विष्टेऽग्नौकरणाभावादकोद्विष्ट-पार्वणोभयात्मकत्वात् मपिण्डौकरणस्यै-
 कोद्विष्टशब्देन लक्षणया मपिण्डौकरणमुक्तं । तत्राद्येषु चतुर्षु आहुषु
 माग्नेरग्नविव होमः । तत्र यदापि कस्यचिदाहिताग्नेरष्टकादिषु
 अतःकरार्यविहितदक्षिणाग्निमन्त्रिधिर्न विद्यते सर्वधानेनोपामना-
 ग्निमन्त्रिधय नान्ति तथाप्यग्नौ होमविधानात्तदर्थमेव विहरणं कृत्वा
 होमः कार्यः । येषामिदं परिशिष्टं तेषामेवायं विधिर्वेदितव्यो न
 मर्षषां ।

इत्याग्निरूपहेमाधिकरणनिर्णयः ।

अथ हेमाधिकरणभृताग्निक्षणं ।

ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

बहुगुण्कन्धने वक्रौ समिद्धं विशेषतः ।

विधूमे गुहूर्णं च हातव्यं कर्ममिदुयं ॥

अर्चिमान् पिण्डतः शीतः सर्पिः-काञ्चनसश्रिभः ।

स्निग्धः प्रदक्षिणस्यैव वक्रिः स्यात् कोर्त्तिदुयं ॥

एवं लक्षणके होमं यस्तु वक्रौ समाचरेत् ।

नरनारोगणभ्यः स पूजां प्राप्नोति शाश्वती ।

अथ पृजितात्मन भवन्ति पितरस्तथा ॥

अथाबुद्धः सधृमे च जुह्याद्यो ज्ञानात् ॥

यजमानो भवेदन्धः सपुत्र इति च श्रुतिः ॥
 अन्येभ्यनाऽथ रूक्षो वा विस्फुलिङ्गावृतोऽथ वा ।
 अप्रदत्तणमारुतः स च वङ्गिर्गमिद्धये ॥
 दुर्गन्धश्चैव नीलश्च कृष्णश्चैव विशेषतः ।
 भूमिश्च गाहने यश्च स तु कुर्यात् पराभवं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तुच्छक्रोध-त्वरायुक्तो हीनमन्त्रं जुहोति यः ।
 अप्रवृद्धे मधूमेऽग्नौ सोऽन्धः स्यादन्वजन्मनि ॥
 स्वल्पं रूक्षे सम्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
 मार्द्रकाष्ठैश्च सम्पूर्णं फूत्कारवति पावके ॥
 कृष्णार्चिषि मदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीं ।
 आहुतिं जुह्याद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्भ्रुवं ॥

देवौपुराणे ।

तप्तशटकवर्णाभः सूर्य-मिन्दूरकान्तिभृत् ।
 शङ्ख-कुन्देन्दुमङ्गाशो घृत-चीरनिभः शुभः ॥
 जपाभोऽशोकपुष्पाभोलालादरदमन्निभः ।
 शुभदः सर्वकार्याणां विपरीतोऽह्यमिद्धिदः ॥
 मेघ-दन्दुभि-शङ्खौघ-वेणु-त्रीणास्वनः शुभः ।
 वृषभ-शिखि-कोकानां पूजितः कोकिलस्वनः ॥
 कुङ्कुमागुरु-कर्पूर-मितगन्धिस्तु पूजितः ।
 हंसच्छत्रेभगोकुम्भपद्माकृतिधरः शुभः ॥
 सिंह-वर्हिण-शैलानां चामराकृतिविष्यदः ।

मधूमोमृतगन्धिश्च शकषट्चरणोपमः ।
 द्वित्रज्वालोऽथवा रोदी नेष्टः कर्मसु पातकः ॥
 समुन्नतशिखः शस्त ऊर्द्धं वातेऽपि याति यः ।
 लेलिहानः शुभः कुण्डं दीप्तिमान् वरदोऽनलः ॥

वह्नृचपरिशिष्टे ।

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
 मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रस्यैव जायते ॥
 तस्मात् समिद्धे होतव्यं नामसिद्धे कदाचन ।
 आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रयमात्यन्तिकोन्मथा ॥

सुसमिद्धे होतव्यमित्युक्तं ।

ततः समिन्धनप्रकारमाह ।

जह्वषंश्च हते चैत्र पाणि सृप-स्रवादिभिः ।
 न कुर्यादग्निधमनं कुर्यात्तु व्यजनादिना ॥
 मुखेनेव धमेदग्निं मुखाद्दोषोऽभ्यजायत ।
 नाग्निं मुखेनेति तु यत्कौकिके योजयन्ति तत् ॥ इति ॥
 इत्यग्निक्षणं ।

अथानग्निरूप-होमाधिकरण-निर्णयः ।

तत्र तावत् साम्निकस्यापि प्रवामादिना कदाचिदग्निमन्निधानं २२२-
 ऽनग्निरूपेऽपि द्विजपाणौ होम इति प्रागेवाहं "हस्तऽग्नौकरणं कुर्यादग्नी
 वा साम्निको द्विजः" इत्यनेन । अधुनानग्निकस्य पाण्यादौ होम उच्यते
 अत्र मनु-शातातपौ ।

अन्यभावे तु विप्रस्य पाणात्रेवोपपादयन्तु ।

यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥

यो ह्यग्निरित्यादिना हेतुवन्नगदेन होमाधिकरणभृताग्निकार्यसामर्थ्याविष्कारेण प्रसूयते। 'मन्त्रदर्शिभिः' वेदविद्भिर्नित्यर्थः। तैत्तिरीयश्रुतावपि दृश्यते च स्तुतिः। "एष एवाग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मणोऽग्नावेवैनं वैश्वानरे जुहोति" इति। अन्यभेदवचनस्य सादृश्यपरत्वादलौकिकाग्निरूपत्वाभिधानस्याप्यारोपैकनिबन्धनत्वाद् ब्राह्मणस्यानुकल्पत्वं न विरुध्यते।

अतएव यमवचनेऽग्निमादृश्येनैव स्तुतिः क्रियते।

ययान्ययस्तथा विप्रा यथा विप्रास्तयाम्ययः।

अन्यभावे तु विप्रस्य पाणौ होमोविधीयते ॥ इति।

अन्यभावोऽत्र भार्यापरिग्रहाभावकृत-तत्परिग्रहोत्तरकालिका-ग्निस्वीकाराभावकृतः स्वीकृतममुच्छेदकृतः सन्निधानाभावकृतश्चेति केचिदाहुः।

एके तु ममुच्छिन्नाग्नेः पार्वणश्राद्धानधिकारेऽग्नौकरणाभावान्न ममुच्छेदनिबन्धनेऽन्यभावे पाणिविधिरित्याहुः।

अन्ये तु। अन्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे।

अन्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्यां न विन्दति ॥

इति गार्ग्य-जातृकर्णयोर्वचने उपमंहारदर्शनाद्भार्यापरिग्रहोत्तर-कालिकास्वीकारकृतेऽप्यन्यभावे न पाणिविधिरिति मन्यन्ते।

अन्ये तु भार्यापरिग्रहात् पूर्वं नियतोऽन्यभावः। अतः स्फुटप्रतीतिना तेन भार्यापरिग्रहोत्तरकालीनोऽप्यन्यभावोवचनेन सलक्ष्यते, न पुनरभावप्रतिरूपमंद्ध्यत इति।

अपरे तु अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेदित्यत्रैव-

शब्देन यत्कौकिकान्यभावाद्यधिकरणान्तरनिराकरणं क्रियते तद्गार्था-
परिग्रहाभावकृतेऽग्न्यभावे नान्यस्मिन्निति गार्थवचने प्रतिपाद्यते,
न पुनर्विवाहोत्तरकालौनेऽग्न्यभावेषु पाणेरपि होमाधिकरणत्वं
निवर्तत इति । अत्राचार्यैर्विचार्य न्यायपक्षपरिग्रहः क्रियतां ।

इह जयन्तस्वामिमत्तं हरिहरेणोपन्यस्तं । अग्न्यभावे तु विप्रस्येति-
श्लोकस्य कदाचित्कचिदमन्त्रिहिताग्निः माग्निरेव विषयः । यस्य हि
यत्प्रस्येतिऽस्ति तस्य कदाचित् कचिदमन्त्रिधावेवविधाः प्रयोगाः
भवन्ति । मन्त्रवत्प्रस्येति यथाश्रामावेऽयतरमाह्वयं तथा गन्तव्य-
मिति प्रयुञ्जते, न पुनरत्यन्तामन्त्रवत्प्रस्येति इति । तदेतज्जयन्त-
स्वामिममत्तं त्रैवर्णिकमात्रविषयत्वमस्य तेनैव दृषितं ।

मस्यपुराणे ह्यामान्नश्राद्धं कण्ठरेणाम्नौकरणमुक्तं ।

आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदम्भदा ।

तेनाग्नीकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तैव निर्वपेदिति ॥

तेनैवेत्यामद्रव्येण ।

आमश्राद्धं चाग्निमंस्काररहितस्य श्राद्धस्य मानादुक्तं, अन्यस्य तु
पकान्नाभावेऽनित्यत्वेन न्यायप्राप्तं, “एवं श्राद्धाऽपि मन्त्रान्यं कर्तु-
श्राद्धं तथैव च । नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नवद्भुधः ॥” इति ।
अतोऽन्मन्त्र श्राद्धस्यामान्नश्राद्धं अग्नीकरणानुवादेनामद्रव्यकलाप्यविश-
ेषाविधानादनग्रंवाचनिकमग्नीकरणं तदात्तिप्रश्नान्तिरूपं पाण्यधिक-
रणमिति । अत्र यद्यपि विप्रमति मामान्तेनोक्तं तथापि प्रकृत-
त्वात् सन्निहितपरिव्यागं कारणाभावात् श्राद्धभोक्तुरेव विप्रस्येति
गन्तते । प्रधानस्य प्रत्यङ्गमावृत्तेर्निषेधात् विप्रस्येति विवक्षित-

कवचनाद्वैकस्वैव श्रैष्ठ-प्राथम्याभ्यां प्रथमोपविष्टस्यैवेति । यैर्द्वैविककर्म-
धर्मेण यज्ञोपवीतेन स्वाहाकारेण चायं होमः क्रियते तैर्द्वैविक-
विप्रकरे कर्त्तव्यः । यैश्च पैतृककर्मधर्मेण प्राचीनावीतेन स्वधा-
शब्देन च क्रियते तैस्तु पैतृकविप्रकरे कार्यः । सर्वेषां देव-
करे पैतृककरे वा विकल्पेन कार्यः । यद्यपि करशब्दः साधारणस्तथापि
दक्षिणकरणे कर्त्तव्यमिति दक्षिणस्य सर्वकर्माहंतास्मरणत् पाणौ
दद्यात्तु दक्षिण इति वचनाच्च दक्षिण एव करे होमः । तत्र तावत्
प्रथमोपविष्टस्य पैतृकस्य पाणौ होम इत्याह कात्यायनः ।

पैत्र्योयः पङ्क्तमूर्द्धण्यस्तस्य पाणावनग्निकः ।

ऊत्वा मन्त्रवदन्वेषां तृष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

अनग्निकः श्राद्धकर्त्ता पितृ-पितामहाद्युद्देशेन त्यज्यमान-हविरधि-
करणभूतविप्रपङ्क्तिमूर्द्धण्यपविष्टस्य दक्षिणे करे अग्नये कव्यवाहनाये-
त्यादिमन्त्रयुक्तं ऊत्वा ऊतश्रिष्टं अन्नं तृष्णीमेव पङ्क्तमूर्द्धण्यदन्वेषां
तत्पङ्क्तपविष्टानामेव पात्रेषु विभज्य निदध्यान्न तु देवपङ्क्तपविष्टानां
पात्रेषु । शेषप्रतिपत्तौ चेदमभिधास्यते । ननु मसुदास्याग्नौ दे
आहृती जुहोति देवेभ्य इति पितृयज्ञमंजके होमे कव्यवाहनस्याग्नौ
सोमस्य पितृमतो देवस्याग्नौकरणहोमस्यापि द्वैविकत्वेन समानधर्मक-
त्वेन सन्निधानाद्वैविकविप्रकरे होमे प्राप्ति कथं पैतृकविप्रकर एवोक्तः ।
अथोच्यते । योऽग्नावग्नौकरणहोमः स द्वैविकः, यस्तु विप्रकरे स पैतृकः
“पाणिष्वेव वा जुहोत्यग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति ह
ब्राह्मणं” इत्याश्वलायनगृह्ये अतुरुद्धावनादिति । मैवं । “जुहोति दे-
वेभ्यः” इति विधिः अतैर्देवदेवत्वत्वेऽस्य होमस्यावधारिते “पाणिमुखाः

पितरः” इति पाणिविधिस्त्यर्थवादमात्रेण न पितृदेवत्वत्वं प्रत्येतुं शक्यं
पितृदेवत्वविप्रभोजन-पिण्डप्रदानरूपकर्मसाहित्यात् पितृकत्वगोपणा-
र्थवादोपपत्तेः । अथवा अग्नौकरणहोमस्यापि पितृत्वरिर्व भाव्यति
परस्परया पाणेरपि तृप्तिकारणत्वेन पितृमुखत्वमागेष्य स्तुत्युपपत्तेः
अतोऽयमग्नौकरणहोमः कचिद्देविकः कचिद्वैतक इत्यतदयुक्तं ।

तदाहुः ।

देवमग्नौ करे पित्र्यमित्येतदममज्ञमं ।

देवस्यैत् सर्वदा देव पित्र्यस्यैत्पित्र्यमेव तु ॥ इति ।

अतोदेवविप्रकरे होमः कार्यः ।

तथाचार काश्यपः ।

अर्नाग्नौ यदा विप्रः आह कुर्वान्तु पार्च्यन् ।

अग्नौकरणवत्तत्र होमो देवकरे भवेत् ॥ इति ।

अत्र प्रतिवेश्यदेविकद्विज होमावृत्तो न्यायामन्त्रवादकशेष गौरवाच्च
विप्रस्य कर इत्येकवचनान्तस्यैव ममाम तयाच विप्रान्तकाचनवत्ता
देकस्यैव देवस्य ।

तदुक्तं वायुपुराणे ।

वेश्यदेवे यदेकस्मिन् भवेयदेहो द्विजाः ।

तदेकपाणौ होतव्यं न्यादधि विहितमाया ॥ इति ।

यदा तावदेकमुभयत्र वेत्येतत्पत्रायणनेक एव वेश्यदेविके
द्विजस्यदेकस्यैव पाणाविति सिद्धमेव । यदापि द्वौ देव इत्यादियुग्म-
मख्यानेकद्विजपत्रायण द्वौ चत्वारः पश्ये वा देविके द्विजाभावा-
द्येकस्यैव पाणौ होमः कार्यः । तावन्नेव हि होमविधिः कृताया

स्यात् विहितहोमश्च समयाऽपि कृतार्थः स्यात् । अत्र विहितकृतत्वं
विधिगतत्वं विधिकृतार्थत्वं प्रतिहेतुत्वेनोपन्यस्तमितिन्यायानर्थक्यं
तस्मादेकस्यैव करे होमः पूर्वाक्तन्यायाच्च प्रथमोपविष्टस्यैव दक्षिण-
एव करे होमः । तदेवं पूर्वाक्तन्या कर्त्तव्यवस्थया सर्वैर्वा समविकल्पेन
देवविप्रकरे पित्र्यविप्रकरे वा होमः कार्यः । यस्तु “अग्नौकरणवत्
कुर्यादद्विजातो वैश्वदेविके । पाणावत्र तु तदद्यात् न तु पित्र्ये
कदाचन” इति पित्र्यपाणिनिषेध इव प्रतीयते स दैवपाणिस्त्यर्थान्
पित्र्यपाणिनिवृत्त्यर्थः । अथवा दैविकपङ्कमूर्द्धन्यकरे कृत्वा पुनः पित्र्य-
पङ्कमूर्द्धन्यकरेऽपि होमो न कर्त्तव्य इत्यत्रमर्थः । अत्र पित्र्यादिदेवस्य
पितामहादिदेवस्य वामावास्याश्राद्धे यदाग्नौ होमः क्रियते यदा वा
वैश्वदेविकतन्त्रानुष्ठानवति प्रयोगे वैश्वदेविकद्विजपाणौ तदा देश-
काल-कर्त्तव्यधिकरणान्दिकारकैक्याद्वैश्वदेवदग्नौकरणस्यापि तन्त्रेणानु-
ष्ठानं । अतस्तद्विधिवैश्वदेविकपाणौ होष्यन् दैविकपङ्कमूर्द्धन्युपविष्ट-
स्यैकस्यैव पाणौ जुह्यात् । यदा तु भेदेन वैश्वदेविकानुष्ठानं तदा
वैश्वदेविकद्विजपाणावपि होमं करिष्यन्नधिकरणभेदाद्भेदनैव होमं
कुर्यात् । तथा च वैश्वदेविकपङ्कद्वयोपविष्टमुख्यद्विजद्वयपाण्योः
होमद्वयं कर्त्तव्यं । ननु तथापि तत्प्रयोगमन्निहितदेश-कालेऽग्नौ तन्त्र-
वैश्वदेविकार्थद्विजपाणौ वा क्रियमाणो होमः श्राद्धद्वयोपकारको
भवति । तथा वैश्वदेविकभेदोप्यस्तु । अन्यथाधिकरणाख्यगुणानुगोधेन
प्रधानावृत्तिः कृता स्यात् । भवेत् । न ह्यधिकरणान्तरं कृतार्थमस्त्वित्येव-
मत्र होमाऽभ्यस्यते, किन्तु मातामहश्राद्धाख्यं प्रधानान्तरं कथं नु
नाम गगुणं स्यादित्येव पाणिहोमस्य चानन्यश्राद्धार्थवाह्यपाणावनु-

ष्ठितस्त्वैवोपकारकत्वं निश्चितं । अतः पृथगनुष्ठौयमानवैश्वदेविकद्विज-
पाणौ होष्यन् द्वितीयवैश्वदेविकद्विजपाणावग्नौकरणमावर्त्तयेदेव ।
अनेनैव पित्र्यविप्रपाणावपि होमोव्याख्यात इति अपरार्क-स्मृति-
चन्द्रिकाकार-मधुमित्रादयः । तत्र त्वेष विशेषः । यदापि वैश्वदेविकं
तन्त्वं तदाण्यधिकरणभेदावृत्तिरेव होमस्य ।

तदाह कात्यायनः ।

मातामहस्य भेदोऽपि कुर्यात्तन्त्रे च माग्निक इति ।

अस्वार्थः । यदा मुख्यपार्वणादौ पित्र्यविप्रकरे होमधिकीर्षेत्
तदा पित्र्य-पितामहादिपडत्तुपविष्टमुख्यद्विजकरे जला मातामहस्य
मस्यन्तो यो ब्राह्मणस्यस्यपि करे पथक होमं कुर्यात् । एतच्च पृथ-
ग्मातामहस्यन्त्रि-द्विजकरे होमानुष्ठानं भेदेन वैश्वदेविकानुष्ठाने
तन्त्रेण वानुष्ठाने ज्ञेया । अस्ति कदाचित्साग्निकस्यापि द्विजपाणौ
होमः । साग्निक इत्यतद्रूपलक्षण एवविधाधिकरणकेऽनग्निककर्तृके-
ऽपि पाणिहोमोऽस्मावृत्तिन्यायस्य मनत्वात् । पर्यावमितः पाणिरूप-
होमाधिकरणनिर्णयः ।

अथान्यान्यप्यनग्निरूपपाणि होमाधिकरणानि ।

सत्यपुराणं ।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वायु जलेऽपि वा ।

अजकर्णोऽयकर्णं वा गोष्ठे वायु शिवान्तिके ॥

अजकर्णोऽयकर्णं इत्यत्र लिङ्गाविवक्षाहेत्वभावाद्दिवलितसैन पुंस्त्वं ।
अत्र यद्यपि ब्राह्मणपाणोर्मुख्यरूपत्वेऽग्नौकरणवति आहुं च तस्या-
वग्न्यसम्भवेऽजकर्णादीनामनवकाश एव । तथापि “उष वा अग्निर्गन्धानरो
86

यद्वाङ्मणः” इति प्रत्यक्षश्रुत्यां ब्राह्मणस्याग्निवाभिधानात् परोक्षश्रुति-
मूलकस्मृतिमात्रवृष्टानामजकर्षादीनां जघन्यत्वेनात्यन्तबाधाय सम-
विकल्प एवाभ्युपेयः । ब्राह्मणस्थाने दर्भवटुनिवेशे वाजादीनामव-
काशः कार्यः ।

आह शङ्खः ।

अजस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षिणे ।

अप्सु चैव कुशस्तम्बे अग्निं कात्यायनोऽब्रवीत् ।

रजते च सुवर्णे च नित्यं वसति पावकः ॥ इति ।

अत्राग्निसङ्गावप्रतिपादनेनाग्निकार्ये विनियोगो दर्शितः । अर्थवाद-
मात्रत्वे स्थानार्थक्यापत्तेः ।

सौरपुराणे ।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणविवोपपादयेत् ।

महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुसमाहितः ॥

कर्मपुराणे ।

अग्नेरभावादिप्रस्य पाणौ होमो विधीयते ।

महादेवस्य पुरतो गोष्ठे वा अद्भ्यश्चितः ॥ इति ।

इत्यनग्निरूपहोमाधिकरणनिर्णयः ।

अथाग्नौकरणहोमाङ्गभूतानि प्रश्नोत्तरद्वयाणि ।

तत्राह याज्ञवल्क्यः ।

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यस्य घृतमुतं ।

कुहश्चेत्यभ्यनुज्ञातो ज्जलाग्नौ पितृयज्ञवत् ॥

आहुकर्त्ताग्नौ होमं कर्त्तुमिच्छन् बह्वतराज्यसंमिश्रमस्यं प्रशस्ते

दर्व्यादिरूपे पात्रे समादायाग्नौ करिष्य इति आहुभोक्तृन् ब्राह्मणान-
नुज्ञापनरूपेण पृच्छेत् । तैश्च ब्राह्मणैः कुरुष्वेत्येवंविधेन वाक्येनाभ्य-
नुज्ञातः सन् स्वकल्पसूत्रोक्तपिण्डपितृयज्ञहोमवज्जुह्यात् । अत्र
वचने अग्नौ करिष्य आदायेत्यपि पठन्ति । तत्र घृतभुतमस्रमादा-
याग्नौ करिष्य इति पृच्छेदित्यन्वयः ।

कात्यायनोऽप्याह ।

उद्धृत्य घृताक्तमस्रं पृच्छत्यग्नौ करिष्य इति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः
पिण्डपितृयज्ञवद्धृत्वा जुतमस्रं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपतीति ।

अत्रान्नमादायाग्नौ करिष्य इति पृच्छतीत्युक्ते अदृष्टार्थत्वमालो-
च्यास्य होमद्रव्यस्यावगतौ तात्पर्यात्तस्यैवान्नस्य ग्रहणेऽवधृते प्रकृत-
पाकात् प्रथग्भावभावनात्मकस्योद्धरणस्यार्थसिद्धत्वाद्दुद्धृत्येतिवचनमुत्-
त्सेपणार्थमितिगम्यते ।

आह प्रचेताः ।

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यस्रं घृतभुतं ।

ॐ कुरुष्वेत्यनुज्ञातो जुह्यात्पितृयज्ञवत् ॥ इति ।

सौरपुराणे ।

अग्नौ करिष्य इत्युक्त्वा कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञया ।

अस्रं घृतभुतं वज्जौ जुह्यात्पितृयज्ञवत् ॥

कूर्मपुराणे ।

कृत्वा समाहितं चित्तं मन्त्रयेद्दे करोमि च ।

अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथेति द्विजसक्तमैः ।

पत्नीमादाय पुत्रांस्रं जुह्याद्द्रव्यवाहने ॥

निगमः ।

अन्नमुद्धृत्याभिघार्याग्नौ करिष्य इति पृच्छतीति ।

विष्णुपुराणे ।

अग्नौ करिष्य दत्यक्ता तैरुक्तः क्रियतामिति ।

गृह्योक्तैर्नैव विधिना ऊत्वा पात्रेषु दापयेत् ॥

ऊत्वा ऊतशेषं पितृविप्रपात्रेषु प्रतिपेदित्यर्थः । गृह्योक्ते-
नैवेत्येवकारेण न स्मृति-पुराणोक्तविधिनित्यर्थः प्रत्यभिज्ञानात्
सर्वत्रैककर्म्यं सर्वशास्त्राणां परस्परसापेक्षत्वे च स्थिते सर्वधर्माप-
संहारस्य न्याय्यत्वात् । अतो विधिनैवेत्येवमयमेवकारेण योज्यः ।

आह बोधायनः ।

अथेतांस्त्रिलमिश्रापः प्रतिघाह्य गन्धेन मान्येन चालङ्कृत्याग्नौ
करिष्यामीत्यनुज्ञातो अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य तिस्र आज्याहुतीः
जुहोति । सोमाय पितृमते स्वधा नमः स्वाहा । यमायाङ्गिरस्वते
पितृमते स्वधा नमः स्वाहा । अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टिष्ठते
स्वधा नमः स्वाहेति तच्छेषेणाग्नमभिघार्यास्यैता एव तिस्रो
जुह्यात् ।

‘अथेति ब्राह्मणोपवेशनादनन्तरं । ‘एतानिति ब्राह्मणान् । ‘अग्नि-
मुपसमाधाय’ अन्यायतने अग्निं प्रतिष्ठितं प्रज्वाल्य, ‘सम्परिस्तीर्य’
दर्भैः समन्तात् परिस्तीर्य । ‘इतिशब्द आज्यहोमसमाप्तौ । ‘तच्छे-
षेण’ आज्याहुतिशेषेण । ‘अस्रं’ होमार्थमुद्धृतमोदनं, ‘तदभिघार्य’
तस्योपरि ऊतशेषमाज्यं चारयित्वेत्यर्थः । अन्नस्यावदाय “एता एवे-
त्येतेरेव मन्त्रैस्त्रिस्र आहुतीर्जुह्यात् ।

मत्स्यपुराणे ।

अग्नौ कुर्यादनुदज्जातो विप्रो विप्रैर्यथाविधि ।

स्वगृह्योक्तेन विधिना कांस्ये कृत्वा चरुन्ततः ॥

अग्नी-षोम-यमानान् कृत्वाप्यायनमादितः ।

दक्षिणाग्नौ प्रणीते वा य एकार्गिर्द्विजोत्तमः ॥

हारीतः ।

आमाद्योदपात्रेषु ममन्यायन्तोत्यप आमिच्य सुमनमस्योत्पूय
ब्राह्मणैरनुज्जातः मामिधेन्यभमाधायावाह्याग्निस्वात्तादीन् ब्राह्मण-
स्यानुदपात्रैर्यथार्थमर्चयित्वा सेवणपाणिरनुज्जातो यत्सोमाय पितृमते
जुहोति सोमञ्छंस्तेन सोमपांश्च पितृन् प्रीणाति यमायाङ्गस्वतं
यमञ्छंस्तेन वर्द्धिषदस्तेनाग्निञ्छंस्तेनग्निस्वात्तांश्च यदग्निं कव्यवाहनं
स्विष्टकृतं यन्मन्त्रेणमादध्यादात्मानन्तेन प्रीणाति । जुतोच्छ्रष्टं ब्राह्म-
णभ्यः प्रदाय पिण्डेभ्योऽवशेषयेदिति ।

‘मामिधेन्येत्यत्र हरिहरेण ममीत्स्वेतीति पाठोदर्शितः ।
वचनञ्च व्याख्यातं । तद्यथा । “ममन्यायन्त्युपयन्त्यन्या इत्यनेन मन्त्रे-
णार्थपात्रेषु जलं प्रक्षिप्य तदुपरि सुमनमः पुष्पाणि च क्षिप्त्वा
प्रीक्षणीवन्मन्त्ररहितमेवोत्पवनं कृत्वा ब्राह्मणैः ममीत्स्वेत्येवमुज्जातः
सन् इधमग्निममिन्वार्थकाष्ठमग्नौ क्षिपेत् । अनुज्जावचनदर्शनादर्थान्
पूर्वकालेऽग्निममिन्वनं करवाणीत्यादिप्रार्थनावक्तं आहुकर्त्ता प्रयो-
ज्यमित्यनुमीयते । एवमिधमाधायावाहनमन्त्रैः पितृनात्राह्वानन्तरं
पूर्वापकल्पितैरुदपात्रैर्ब्राह्मणरूपाधिष्ठानस्थितानग्निस्वात्तादीन् आदि-
यहणाद्बुविर्भुक्प्रभृतीन् यथार्थं यस्य वशेष्य येरचितैरर्थः आहु-

प्रयोजनमप्यन्तिस्तानर्चयेत् । ते च “सोमपा नाम विप्राणामित्यादिना
मन्वादिभिर्निर्दिष्टाः । यद्वावाहन एव मृतपित्राद्यधिष्ठातृभावेनाग्नि-
ध्वान्तादिमङ्गल्यः । अर्चनन्तु पित्रादित्रयस्यैव नामभिर्यथार्थमिति
वचनात् । एवञ्च जीवत्पितृकादेर्दयार्चनमिति सिद्ध्यति । अथ
मेतृणपाणिरग्नौकरिष्यामीत्यादि पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः सोमादिभ्य
आहुतित्रयं कृत्वा मेतृणमन्तेऽग्रावादध्यात् । ऊतावशेषान्तु पितृविप्र-
पात्रेषु कियन्निक्षिप्यान्यत् पिण्डार्थमवशेषयदिति ।

उद्धृत्यान्नमित्युक्तं, तत्रान्नं विशेषो ब्रह्मपुराणे दर्शितः ।

ततो घृताकमन्नन्तु सोणमादाय साधितं ।

तानग्नीं करिष्य इति प्रयतः प्रार्थयेत् द्वि-त् ॥

महाभारतेऽपि ।

जुहुयाद् व्यञ्जन-क्षारवर्जमन्नं ततो नरः ।

अनुज्ञातो दिजेस्तेस्तु कृत्वा ॐ भरतर्षभेति ॥

‘व्यञ्जनशब्देनात्र दधि-पयस्तक-गुड-मरीचादीनि । लवणरस-
संस्कार्याणां शाक-सृपादीनान्तु लवणरसवर्जनेनैव प्रतिर्षधः सिद्धः ।
‘क्षाराणि’ लवणरसवन्ति द्रव्याणि ।

यत्तु ब्रह्माण्डपुराणे ।

पुष्याणाञ्च फलानाञ्च भक्ष्याणाञ्च प्रयत्नतः ।

अथमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदसि ॥

इति पितृर्षपाकसिद्धलवणादिसंसृष्टशाकादिहोमस्मरणं, तद्येषां
गृह्येग्रीकरणहोमानन्तरं तदङ्गतया हविष्यव्यतिरिक्तान्यसंसृष्टेन क्षा-
स्रनेषो भस्मन्यमन्त्रकोहोम उक्तसद्विषयमित्यविरोधः ।

स च होम आपस्तम्बसूत्रे दर्शितः ।

न चारणवणहोमो विद्यते तथा परान्नसृष्ट्याहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापो ह्येतस्मिन् जुहुयात्तद्गतमहुतश्चाग्नौ भवतीति । अथवा अन्नाभावे यदा कन्द-मूल-फलादिभिरेव आहुं तद्विषयमिदं ब्रह्माण्डपुराणवचनं । अत्र पक्वान्नं यदा आहुन्तर्देव होम-पिण्डक्रिये प्रवर्त्तते । तयोः पक्वान्नद्रव्यकल्पनियमादित्येतन्नयन्तस्वामिमतं हरि-हरिणोपन्यस्यामन्नाहुं यदा कुर्यादित्यादिपूर्वप्रदर्शितमत्यपुराणवि-रोधमृद्वाय दृषितं ।

अग्नीकरिष्यन् पृच्छतीत्युक्तं तत्र सर्वान् वैकं वेत्यपेक्षायामाह मनुः ।

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।

अग्नौकुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥

गन्ध-माख्यादिभिः ब्राह्मणानर्चयित्वा 'तेषां' ब्राह्मणानां, हस्ते जलं प्रक्षिप्य पवित्रमहितांस्तिलांश्च दत्त्वा 'सह' समूह्य युगपत्सर्वैर्ब्राह्मणैरनु-ज्ञातः सन् कर्त्ताग्नौ होम कुर्यात् । अनुज्ञावचनात् प्रश्नोऽप्यनुमीयते । सहेतिवचनात् सर्वान् प्रति प्रश्नः कर्त्तव्य इति गम्यते । एकं प्रति प्रश्ने ह्येते सर्वैरभ्यनुज्ञाने क्रियमाणे प्रश्नस्यादृष्टार्थत्वं प्रमज्ज्यते । 'अथश्च सर्वप्रश्नपक्षो वैकल्पिकः । अथोद्धृत्याग्निं पङ्क्तमूर्द्धन्यं सर्वान् पृच्छ-त्यग्नौ करिष्य इति हारीतवचनात् अत्रैकाभिमुख्येनेकं प्रति सर्वा-भिमुख्येन सर्वान् प्रति प्रश्नोऽयमिति सुश्रयत्वात्प्राभ्यनुज्ञावचने दि-जानामनध्यवसायः प्रश्नाभिप्रायः प्रश्नप्रसङ्गो वा वाच्यः ।

अभ्यनुज्ञातो जुहुयादित्युक्तं कैरभ्यनुज्ञात इत्यपेक्षायामाह पारस्करः ।

दत्त्वा गन्धादि-धूपांश्च सर्पिषद्भुविद्वरेत् ।

पैटकैरभ्यनुज्ञातो जुहोति पितृयज्ञवदिति ॥

पैटकैरित्यत्र ब्राह्मणैरिति शेषः । अनेन प्रश्नोऽपि पैटकान् प्रत्ये-
वेति गम्यते । अत्रायौकरिष्ये कुरुष्वेति प्रश्नोत्तरयोः प्रकारोऽवगत एव ।
प्रकारान्तरमप्याश्रलायनगृह्ये दर्शितं ।

उद्धृत्य घृताक्तमन्मनुज्ञापयत्यग्नौकरिष्ये करवै करवाणीति वा
प्रत्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्वित्यथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तादिति ।

आपस्तम्बस्त्रदीच्यानां प्रश्नोत्तरप्रकारमाह ।

उदीच्यवन्तिस्त्वामनगतानां हस्तेषूदकपात्रानयनमुद्ध्रियतां अग्नौ
च क्रियतामित्यामन्वयते काममुद्ध्रियतां काममघौ च क्रियतामि-
त्यतिसृष्ट उद्धरेऽङ्गुष्ठयाचेति ।

अत्र “प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषां
शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु मरुस्वती” इति पुरातनानां वाक्यात्सर-
स्वत्युत्तरदेशमन्वयिनो ये ते उदीच्याः तेषां वन्तिराचारः कथ्यत
इति शेषः । ‘उदकपात्रानयनं’ अर्घ्यप्रदानं । ‘ब्राह्मणानामन्वयते’
अनुज्ञाभ्यर्थनवाक्येनाभिमुखान् कुरुते । ‘अतिसृष्टः’ ब्राह्मणैरनुज्ञातः ।

अत्र पितृयज्ञवदित्यनेन अग्नौकरणक्षेमे पितृयज्ञेतिकर्त्तव्यताति-
देशः कृतः, सा चेतिकर्त्तव्यता आपस्तम्बादिभिः पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे
दर्शिता । तथापस्तम्बः ।

समूलं सहदाच्छिन्नं वर्षिराहरति सहदाच्छिन्नानि वा तृणान्प-
मूलन्दिनानौति दक्षिणाप्राग्यैर्दर्भैः दक्षिणमग्निं परिसीर्य दक्षिणं
जाम्बाय मेक्षणे उपसीर्य तेनावदायभिघार्थं सोमाय पितृमते स्वधा
नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम

इति द्वितीयां अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयां ये
मेक्षणे तन्दुलास्तान् ऊत्वा तृष्णीं मेक्षणमादधाति इत्यादि ।

आश्वलायनोऽपि ।

प्राचीनावीती इधमुपममाधाय मेक्षणेनावदाय अत्रदानमस्यदा
जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा
नम इति स्वाहाकारेण वा अग्निं पूर्वं यज्ञोपवीतौति ।

एवमन्यान्यपि पिण्डपितृयज्ञसूत्राणि प्राचीनावीतयज्ञोपवीतनिर्णये
द्रष्टव्यानि । अथच पिण्डपितृयज्ञधर्मातिदेशोद्देशाद्वाङ्मतेवचने विल्लरेण
विवृतः । “कुरुष्वेत्यभ्यनृज्ञातः पूर्वाद्भृतेऽग्नौ मरुदाच्छिन्नैरुपमूललूनैः
परिस्तीर्णं समित्तन्त्रेण प्राङ्मुखोमेक्षणेनाङ्गतिद्वयं ऊत्वा मेक्षणमग्रावेव
कुर्यात्” इति । अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेण व्याख्यातः । ‘पूर्वाद्भृते-
ऽग्नौ’ परिस्तरणकालात्पूर्वमेवोद्बोधतेऽग्नौ, मूलममोपदेशे मरुदेक-
यत्नेन च्छिन्नैर्दर्भैः परिस्तीर्णं समित्तन्त्रेणाङ्गतिद्वयार्थमेकासेव समिध-
मादाय मेक्षणेन यज्ञीयकाष्ठकृतेनाङ्गतिद्वयं ऊत्वाग्नावेव मेक्षणं प्रक्षिपेत् ।
समित्तन्त्रेणेत्यनेन पितृयज्ञधर्म उक्तः पितृयज्ञे समिदाधानस्याभावात्
किन्विह धर्मान्तरमुपदिष्टमिति ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽप्यत्र समिदाधानमुक्तं ।

अन्तर्निधाय समिधं जुहुयात् कव्यवाहनमिति ।

ब्रह्मपुराणे तु घृताक्तप्रादेशमात्रमसिद्धयाधानमुक्तं ।

ॐ कुरुष्वेति तैदको दक्षिणाग्निं समाह्वयेत् ।

दक्षिणायांसतुर्दिक्षु दर्भानास्तीर्य वाग्यतः ॥

दद्यात् समिधसिद्धसम्निन् प्रादेशमात्रिकाः ।

घृताक्ताः समिधो ऊत्वा दक्षिणायाः समन्त्रकाः ।

मेक्षणेन घृताक्तेन जुहुयाच्चाहुतिचयं ॥

समिदर्हाश्च द्रुमास्तत्रैवोक्ताः ।

पलाश-फल्गु-न्यग्रोध-स्रवाश्रत्य-विकङ्कताः ।

उदुम्बरस्तथा विल्वश्चन्दनं यज्ञियाश्च ये ॥

सरलो देवदारुश्च सालश्च खदिरस्तथा ।

समिदर्धे प्रशस्ताः सुरेते वृक्षा विशेषतः ॥

याह्याः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया ये च केचन ।

पूजिताः समिदर्धेन पितृणां वचनं यथा ॥

समिद्भस्वाज्यलिप्ताभिर्जुहुयाद्यो ऊताशनं ।

फलं यत्कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु ।

अक्षयं सर्वकामीयं अश्वमेधफलं हि तत् ॥

समिदनर्हास्तु ।

श्लेष्मातको मन्मालः कपित्थः शास्त्रलिस्तथा ।

नीपोविभीतकश्चैव आद्रुकर्मणि गर्हिताः ॥

शिरविल्वस्तथा टङ्गस्तिन्दुकाघातकौ तथा ।

तिल्वकः कोविदारश्च एते आद्रे विगर्हिताः ॥

निवामश्चैव कौटानां गर्हिताः सुरयज्ञियाः ।

गुल्मीश्च वेष्टिता ये च वल्लीभिश्च समन्ततः ॥

शकुनीनां निवामाश्च वर्जयेत्तान् द्विजोत्तमः ।

अन्यांश्चैवविधान् सर्वान् वर्जयेद्दे अयज्ञियान् ॥

‘पलाशः’ किंशुकः । ‘फल्गुः’ काकोदुम्बरिका । ‘न्यग्रोधः’ वटः । ‘श्रु .’

जटी । 'अश्वत्यः' पिप्पलः । 'विकङ्कतः' सुवृक्षः । 'उद्गम्बरः'
जन्तुफलः । 'विल्वः' श्रीफलः । 'चन्दनं' मलयजं । 'यज्ञियाः' काश-
र्यशमीप्रभृतयः । 'मरलः' पीतद्रुमः । 'सालः' सालवृक्षः । 'खदिरः'
बालपत्रः । 'कण्टकिनः' इङ्गुदीप्रभृतयः । 'सोमातकः' सेलुः ।
'नक्तमालः' करञ्जः । 'कपित्थः' दधित्थः । 'शाल्मलिः' स्थिरायुः ।
'नीपः' कदम्बः । 'चिरविल्वः' पूतिकरञ्जः । 'टङ्कः' अहिमारकः ।
'तिन्दुकः' स्फूर्जकः । 'आसातकः' कपीतनः । 'तिलकः' रोध्रः ।
'कोविदारः' काञ्चनारः । 'अयज्ञियाः' पिचुमर्द-पारिभद्रादयः ।
आह स्यञ्जः ।

परिममुञ्च पर्युक्ष्य परिस्तीर्य दक्षिणं जान्वाप्य यज्ञोपवीती
प्रागामीनामेवणेन जुहोतीति ।

शङ्खं लिखितौ ।

धूप-गन्ध-माल्यैरेव जुह्वत्य ब्राह्मणान् सघृतमन्नमनुज्ञाप्य दर्भैर्द-
क्षिणायैरग्निं परिस्तीर्य जुहुयादिति ।

इत्यग्नीकरणानुष्ठानानि प्रश्नोत्तरद्रव्याणि ।

अथाग्नीकरणदेवताहतिमंत्र्या-मन्त्रविवन्धाः ॥

मनु-वृहस्पतौ ।

अग्नेः सोम-यमाभ्याञ्च कृत्वाण्यायनमादितः ।

हविर्दानेन विधिवत् पश्चात्सन्तर्पयेत् पितृन् ॥

अग्नि-सोम-यमाख्यानां देवतानां प्रथमेन होमेनाप्यापनकृत्वा
हविर्दानेन यथोक्तान्नप्रदानेन ब्राह्मणाधिष्ठानान् पितृन् पश्चात्सन्तर्पयेत् ।

मेधातिथि-हरिहराभिमतौ व्याख्या । अग्नेरिति चतुर्थ्यर्थे

षष्ठी । अग्निरेका देवता, सोम-यमरूपाधिष्ठानद्वयनिष्ठैकदेवतात्व-
युक्ता द्वितीया । सोम-यमाभ्यामिति दन्दादग्नीषोमवदेकत्वावगतेः ।
एतच्च येषां गृह्ये ईदृग्विधं देवतात्वमुक्तं तेषामेव वेदितव्यमिति ।
अत्र ब्रूमः । यद्यप्यत्र सोम-यमयोः देवतात्वाच्चतुर्थ्यन्ततोचिता,
तथापि पोषणपर्यायेणाप्यायनशब्देनान्वये क्रियमाणे षष्ठ्यन्ततयैव
भावं । अथ देवतात्वान्नात्र षष्ठीत्युच्येत, तर्ह्यग्नेरितीयमपि न स्यात् ।
चतुर्थ्यर्थे व्याख्याता सेति चेत् । न । आप्यायनपदेनान्वयात् । षष्ठ्यास्तु
सम्बन्धसामान्यवाचिन्या विशेषपर्यवसायित्वमभ्युपगतमेवेति न देवता-
रूपविरोधित्वं । स्वतन्त्रयोः सोम-यमयोर्देवतात्वप्रतिपादकानां
वचनानामाहुतिमन्त्राणाञ्च दर्शनान्नान्योन्यसहितयोर्देवतात्वं । न च
क्वचिद्गृह्ये तदवस्ययोर्देवतात्वमुपलभन्ते श्रिष्टाः । दृश्यते चोपनिब-
न्धनान्तरेषु पाठान्तरमस्य वचनस्य । “अग्नि-सोम-यमानाश्च
कृत्वाप्यायनमादितः” इति ।

यमः ।

अग्रये चैव सोमाय यमाय जुहुयान्ततः ।

अग्रये कथवाहनाय स्वाहेति जुहुयाद्भुविः ॥

सोमाय पितृमते यमायाङ्गिरसे तथा ।

सोमस्याप्यायनकृत्वा वऋवैवस्वतस्य च ॥

ऊते लग्नौ ततः सम्यक् विधिनानेन मन्त्रवित् ।

स्वधेत्येव हविःशेषं आदधौत समीक्ष्य च ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

जुहुयाद्ग्रये कथवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति

मार्कण्डेयपुराणे ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति प्रथमाहुतिः ।

सोमाय वै पित्रमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् ॥

वैश्वदेवः पादपूरणार्थत्वात् प्रयोगकाले प्रयोज्यः । गोभिले-
त्वेतावेव मन्त्रौ पुरस्तात् स्वाहाकारौ विपरौतेन च क्रमेणोक्तौ ।

मन्त्रेणोपघातं जुहुयात् स्वाहा सोमाय पित्रमते इति पूर्वा,
स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेति द्वितीयामत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

ब्रह्माण्डपुराणे त्वाहुतित्रयं स्वधा-नमोऽन्नास्त्वयो मन्त्रास्तथा
प्रत्याहुत्यधिकरणभूताग्निप्रदेशानां विभज्य विनियोगस्तोत्रः ।

आहुत्य दक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥

सोमाय च पित्रमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

यमायाङ्गिरसाम्पये स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

इत्येते होममन्त्रास्तु चयाणामनुपूर्वशः ॥

दक्षिणतोऽग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ।

एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयाद्द्वै विवस्वते ॥ इति ।

‘अङ्गिरसाम्पत्य इति यमविशेषणं ।

ब्रह्मवैवर्ते तु वैवस्वतायेति यमस्य, अङ्गिरस इत्यग्नेः सोमस्य च
विशेषणं दर्शितं ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।

सोमाय च पित्रमते स्वधा चाङ्गिरसे नमः ॥

यमाय वैवस्वताय स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

इत्येते वै होममन्त्रास्तयाणामनुपूर्वशः ॥

दक्षिणेनाग्नये नित्यं सोमाद्योत्तरतस्तथा ।

एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयादै विवस्वते ॥ इति ।

पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्याहाश्रलायनः ।

मेक्षणेनादायावदानसम्यदा जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा नमः
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाग्निं पूर्वमिति ।
पिण्डपितृयज्ञप्रकरण एवाहापस्तम्भः ।

सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति ।
यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयामग्नये कव्यवा-
हनाय स्वधा नम इति तृतीयां, न यमाय जुहोतीत्येक इति ।
पितृयज्ञमेवाधिकृत्य सांख्यायनः ।

मेक्षणेन जुहोत्यग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते
स्वाहा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति ।
पितृयज्ञमेवाधिकृत्य वैजवापः ।

अन्वाहार्यपचने मेक्षणेन द्वे आहुती जुहोत्यग्नय इति पूर्वां
सोमाद्येत्युत्तरामिति ।

अत्र निर्विशेषणयोरेवाग्नीषोमयोर्देवतात्वं । अन्वाहार्यपचने-
दक्षिणाग्निः पिण्डपितृयज्ञोक्ता अथेते देवताङ्गतिमन्त्रविकल्पाः
अतिदेशतोऽग्नौकरणे भवन्त्येवेति । एते च देवतादिविधयोयदीयेषु
कल्पसूत्रगृह्येषूक्तास्ते तदीया एवेति व्यवस्थया बोद्धव्याः । अतश्च
यदापस्तम्भेन स्वगृह्ये त्रयोदशाङ्गतिकमग्नौकरणमुक्तं तद्येषां तत्पूर्वं
तेषामेवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । स ह्येवमाह । उद्धृत्यतामग्नौ च

क्रियतामित्यामन्त्रयते काममुद्भ्रियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यति-
 सृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्चेत्येवंधर्मशास्त्रसूत्रोक्तप्रश्न-प्रतिवचनान्तरमन्त्रमु-
 द्भृत्याम्बुपममाधानाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् । अस्याम्बुपममाधाना-
 द्याज्यभागान्तस्य कर्मणः सर्वप्रधानहोमप्राच्याङ्गकलापत्वेनापसम्बी-
 यगृह्योपक्रमेऽभिधानात् । आज्यभागान्तरगन्नेनाज्येन च द्रव्येण
 “यन्मे मातेत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नौकरणसंज्ञकं प्रधानहोमं कुर्यात् ।

तथाचापसम्बीयगृह्यसूत्रं ।

अन्नस्योत्तराभिर्जुहोत्याज्याहुतौरुत्तरा इति ।

उद्धृतस्यान्नस्य किञ्चित्किञ्चिद्वदानधर्मणावदायावदाय पित्रा-
 दित्रयस्य षण्मातामहादित्रयाय षडाहुतौरुत्तराभिर्हविर्जुहुयात् ।
 मन्त्रप्रपाठकपठितानां मध्ये याः पूर्वमुक्त्विनियोगास्तासामूर्ध्वं पथ्य-
 माना षष्ठ उत्तराः अन्नाहुतौनामुत्तराः पाश्यात्याः षडाहुतौश्च
 जुहुयादित्यर्थः । अत्र यद्यपि षष्णामुत्तराणामृचां स्वस्वदेवतान्निङ्गन
 पाठक्रमेण च पित्रादिदेवत्याहुतिविभागेन विनियोगोऽवगम्यत एव,
 तथापि स्पष्टत्वार्थमाहुतिसंख्याज्ञानार्थं प्रयोगप्रदर्शनार्थञ्च दयोर्दयो
 विनियोगमाह, यन्मे माता प्रलुलोभ चरति यास्तिष्ठन्ति दाभ्या-
 मृग्भ्यां अमुष्मै स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अत्र जुहोतीत्यनुषज्यते ।
 अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तं पितुर्नाम गृहीत्वा द्वे आहुतौ जुहुयात् ।
 एवं यन्मे पितामहो प्रलुलोभ चरति अन्तर्दधं पर्वतरिति दाभ्या-
 मृग्भ्याममुष्मै स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तं
 पितामहस्य नाम गृहीत्वा द्वे आहुतौ जुहुयात् । यन्मे प्रपिता-
 महो प्रलुलोभ चरति अन्तर्दधं चतुर्भिरिति दाभ्यामृग्भ्याममुष्मै

स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अमुष्मा इत्यत्र प्रपितामहस्य नाम गृहीत्वा द्वे आहुती जुहुयादिति । एवं पित्राहुतिविनियुक्ताभ्यामृग्भ्यां मातामहायाहुतिद्वयं, पितामहाहुतिविनियुक्ताभ्यां मातुः पितामहायाहुतिद्वयं, प्रपितामहाहुतिविनियुक्ताभ्यां मातुः प्रपितामहायाहुतिद्वयं जुहुयात् । ऊहस्वत्र कार्यः । तत्र प्रथममन्त्रे यन्मे मातामही प्रलुलोभ तन्मे रेतोमातामहो वृद्धामित्यूहः । द्वितीये मन्त्रे अन्तरन्यं मातामहाद्वृध इत्यूहः । मन्त्रद्वयेषुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं । तृतीये मन्त्रे यन्मे मातुः पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः पितामहो वृद्धामित्यूहः । चतुर्थे मन्त्रे अन्तरन्यं मातुः पितामहाद्वृध इत्यूहः । मन्त्रद्वयेषुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातृपितामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं । पञ्चमे मन्त्रे यन्मे मातुः प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मेरेतो मातुः प्रपितामहो वृद्धामित्यूहः । षष्ठे मन्त्रे अन्तरन्यं मातुः प्रपितामहाद्वृध इत्यूहः । मन्त्रद्वयेषुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातृप्रपितामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं ।

तदेतदाह गृह्यभाष्यसंग्रहकारः ।

योज्यः पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः ।

अन्नहोमे तथा स्यर्षे जलपिण्डादिदानके ।

यन्मेमातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेत् ॥ इत्यादि ।

‘स्यर्षे’ एष ते ततमधु मां ऊर्मिः सरस्वानित्यादिमन्त्रत्रयेण ब्राह्मणभोजनार्थस्यान्नस्य स्यर्षे, ततः पूर्ववदवदाय ये चेह पितर इत्यृषा एकामाहुतिं जुहोति । एवमन्नाहुतीर्ज्ज्वा षडाज्याहुतीर्जुहोति ।

तत्र स्वाहा पित्रे इति पुरस्तात्स्वाहाकारेण मन्त्रेण प्रथमद्वितीये, एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां तृतीयचतुर्थे आज्याहुतीर्ज्जत्वा स्वधा स्वाहेति मन्त्रेण पञ्चमौ जुहोति । अग्रये कथवाहनाय स्वाहेति मन्त्रेण षष्ठीं । ततः स्वष्टिकृदाहुतिं कृत्वा भक्ष्य-भोज्यादिसर्वविधविध्या-आत्किञ्चिदादायोदौचौनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन्मुष्णे भस्मनि तृष्णीं जुहोति । ततो लेपयोः प्रस्त्राभ्यां तृष्णीं वर्धिरङ्गाग्नौ प्रहरतौत्यादिकं परिषेचनान्तमादेयस्यान्वोपाकोक्तं चरुं होमेष्वतिदेशप्रप्तमुदीच्याङ्गकलापं कृत्वा हुतशेषं ब्राह्मणपात्रेषु निदध्यात् । तदेतत्सर्वमप्याह गृह्यमाख्यसंग्रहकारः ।

अग्नेत्स्वनादिप्रतिपाद्यकर्म कृत्वाज्यभागान्तमथावदाय यन्नेति-मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमग्नौकार्यास्तथा सप्तभिरन्नहोमाः स्वाहादिमन्त्रैरपि सर्पिषा स्पर्शमास्ततः स्वष्टिकृतन्तु कृत्वा भस्माप्यपोह्याहविरन्नहोमो-लेपन्तु दर्वीश्व समस्त्रनादिशेषञ्च कृत्वा परिषेचनान्तं पात्रेषु दद्याद्हु-तशेषमन्नमिति ।

सप्तभिरन्नहोमा इत्यमूहितमन्त्राभिप्रायेणोक्तं । ऊहितमन्त्र-साहित्ये हि त्रयोदशसंख्यापत्तेः । सप्तभिरित्ययुक्तं स्यात् । अयञ्चा-ग्नौकरणहोमः प्राचीनावीतिना कार्यः पैठकत्वात् । तथाचापस्तम्बेन स्वगृह्यग्रन्थादावित्युक्तं । “अपरपले पित्र्याणि प्राचीनावीतिनापस्यं दक्षिणतोऽपवर्गः” इति । अत्रापि यदा पैठकमाधारसमिन्धनादिकं तद्यज्ञोपवीतिना कार्यं ।

तदाह भाष्यार्थसंग्रहकारः ।

आधारदार्विग्निमुखान्वभाग-

प्रदक्षिणानुव्रजनेषु तावत् ।

आधारयोः स्विष्टकृति प्रदिष्टं

यज्ञोपगौतं हि कपर्दिनः स्यात् ।

इत्यग्नीकरणदेवताह्यतिमंख्यामन्त्रविकल्पाः ।

अथ पाण्यधिकरणस्य होमस्य प्रश्नादीनि ।

शौनकगृह्ये ।

अग्निश्रेयाज्जं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नीकरणमिति पूर्ववत्तयास्त्विति ।

अस्यार्थः आज्यमाज्ययुक्तमन्त्रन्दर्ष्यादिपात्रे स्थापयित्वा पात्रञ्चो-
द्धृत्य करे धारयित्वा भवत्स्वेवाग्नीकरणमित्यधिकरणकर्मकारकयोर्नि-
र्देशं कृत्वा शेषं पूर्ववत् । अग्न्यधिकरणकहोमवत्करिष्ये करवं करवाणाति
वा आख्यातपदं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । तथास्त्विति ब्राह्मणा अनुज्ञान्दद्यु-
रिति यावत् । अत्रापि काकाजिगोलकवत् पूर्ववदितिमन्त्रस्यनाय ।
तथा च क्रियतां कुरूष्व कुर्वित्यभ्यनुज्ञावचनं लभ्यते । तत्राग्नीकर-
णधर्मान्तरातिदेशोऽपि पाणिहोमे ज्ञातव्यः । तथा च होमार्थेऽत्र
पूर्वाह्नापराह्णकल्पना । अभिधारणप्रत्यभिधारणे दिग्बटानं संक्षेप-
नावदाय होम इति । अत्र स्मृत्यर्थमारकता संक्षेप-विप्रानुज्ञा-
न मन्त्रिपरिममूहन-पर्युक्षणे भवतः^(१) इत्युक्तं ।

तत्राह स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

यात्र स्मृत्यर्थमारकत्वं विप्रानुज्ञाभावोक्तिः मानग्निश्रेयदित्यादिनि-
रन्तरोक्तोक्तवचनादर्शननिवन्धनेत्युपेक्षणीया । संक्षेपभावोक्तिरपि

(१) परिममूहन पर्युक्षणे स्त इति ख० ।

मेक्षणकार्यं अन्यस्य विध्यदर्शनाच्चिन्त्या, पर्युक्षण-परिममूहनमद्भावा-
 क्रिय पांसुनिरमनलक्षणस्य दृष्टकार्यस्य लोपान्नियमादृष्टमात्रस्य चा-
 प्रयोजकत्वादयुक्ता । यस्य त्वदृष्टरूप एव संस्कारः कार्यं परिस्तरणस्य
 तदस्त्येव ।

तथा च यमः ।

अग्नौकरणवक्तव्यं होमो देवकरे भवेत् ।

पर्यस्तदर्भानास्तौर्यं यतोऽग्निममोहि सः ॥ इति ।

‘देवकरः’ वैश्वदेविकब्राह्मणपाणिः । देवग्रहणं पित्र्यस्याणुपल्ल-
 णार्थं । ‘पर्यस्तदर्भाः’ परितः सर्वतोऽन्यमनीयाः दर्भाः परिस्तरणदर्भाः
 इति यावत् । अने तु निबन्धकाराः “पर्युक्ष्य दर्भानास्तौर्यंति पठन्ति ।
 इधमस्य त्विन्धनार्थं ममिद्भवेदिति अग्निममिन्धनार्थं लम्पणान्तदभाते
 सर्वममन्त एव लोपः । परिममूहन-पर्युक्षणयोस्तु धर्ममात्रत्वादलोप एव ।
 उपाध्यायकर्मस्तु कुरुष्वत्याभ्यन्तुजातः पिण्डपितृयज्ञवद्व्युत्पत्त्या च कात्या-
 यनसूत्रं पिण्डपितृयज्ञवदित्यस्य पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्यनेन पौन-
 रक्त्यमाशङ्क्य ययाममन्त परिस्तरण-परिममूहनादौतिकर्त्तव्यतापरि-
 मञ्छार्थतामेव ममर्थितवान् । ततश्च परिममूहन-पर्युक्षण-मेक्षणयो-
 रतिकर्त्तव्यताशून्यहोममात्राचारस्तु तन्मतानुसारीभिरेव प्रवर्त्तन्त इति
 जानीमः । यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यं ।

इति पाण्यधिकरणस्य होमस्य प्रश्नादीनि ।

पाण्यधिकरणकहोमधर्मक एवाजाकर्णाद्यधिकरणकोऽग्नौकरण-
 होमः । अग्नौकरणं करिष्य इत्येतावानेव प्रश्नोऽत्रेति विशेषः ।

इत्यजकर्णाद्यधिकरणकस्य होमस्य प्रश्नादीनि ।

अथ ऊतावशिष्टप्रतिपत्तिः ।

तत्राग्नौ होममुक्त्वाह याज्ञवल्क्यः ।

ऊतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथासाभोपपन्नेषु रौष्येषु तु विशेषतः ॥

अत्र पितृप्रियरौष्यवचनात् पैतृकविप्रभाजनेऽस्त्विति गम्यते ।

तथा च यमः ।

अग्नौकरणशेषन्तु पित्र्येषु प्रतिपादयेत् ।

प्रतिपाद्य पितृसान्तु न दद्याद्वैश्वदेविक इति ॥

अत्राग्नौकरणशब्दादवनस्याग्निहोमविषयत्वं अन्यनग्निरूपोभय-
विधाधिकरणहोमविषयत्वं वास्तु । अग्नौकरणशब्दस्य नामधेयत्वात् ।

तथा च पङ्क्तिमूर्द्धन्यपित्र्यपाणौ होममुक्त्वाह कात्यायनः ।

ऊत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् । इति ।

अन्यशब्दस्य प्रकृतसजातीयवचनत्वात् पित्र्यपङ्कुरपविष्टविप्रपात्रे-
ऽस्त्विति लभ्यते ।

अत एवाह यमः ।

पित्र्यपाणिहृताच्छेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत् ।

अग्नौकरणशेषन्तु न दद्याद्वैश्वदेविके ॥

अत्र पित्र्यपाणिग्रहणमुपलक्षणं । अतो वैश्वदेविकद्विजपाणौ
होमेऽपि शेषस्य पितृपात्रेष्वेव प्रक्षेपोन देवपात्रेषु । अत एव सर्वसा-
धारण्येनैव ऊतशेषस्य वैश्वदेविकपात्रप्रक्षेपः प्रतिषिद्धो ब्रह्माण्ड-
पुराणे ।

अग्नौकरणशेषन्तु न दद्याद्वैश्वदेविके ।

न हि स्यताः श्रेवभाजो विश्वेदेवाः पुराणगैरिति ॥

यमेनापि प्रतिषिद्धः ।

अग्नौकरणशेषन्तु पित्र्येषु प्रतिपादयेत् ।

ऊतशेषं कदाचित्तु न दद्याद्दैश्वदेविके ॥

न कदाचिदित्यस्यायमर्थः । यदा वैश्वदेविकपङ्क्तिमुख्यविप्रपाणौ होमः तदा तस्यैव वा वैश्वदेविकद्विजान्तरस्य पात्रे ऊतशेषप्रक्षेपो न कर्तव्यः । यदा वा पित्र्यपाणौ वज्रादावधिकरणान्तरे वा होमः तदानीमपि वैश्वदेविकद्विजपात्रे ऊतशेषप्रक्षेपो न कर्तव्य इति विशेषतश्च वैश्वदेविकपात्रेषु ऊतशेषप्रक्षेपस्यैव निषिद्धः ।

दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वाग्नौकरणं द्विजः ।

शेषयेत् । द्विजविप्रैः पिष्टार्थं शेषयेत्तयेति ॥

वायुपुराणे ।

ऊत्वा दैवकरेऽनग्निः शेषं पित्र्ये निवेदयेत् ।

न हि स्यताः श्रेवभाजो विश्वेदेवाः पुराणगैरिति ॥

पित्र्ये पात्रे इति शेषः । 'पुराणगैः' पुराणजैः । उपस्यत्तच्छीत-
च्छ्रुति-स्यतीतिहास-कल्पसूत्राद्यभिज्ञानं ।

वाजसनेयपरिब्रिष्टनिगमे तु शेषप्रतिपत्तिर्ब्राह्मणहस्तेषुक्ता ।

शेषमस्रं हस्तेन हस्तेषु पिष्टवत्प्रदायेति ।

'पिष्टवदित्यनेन स्वधाकारोच्चारणमात्रमतिदिश्यते । न पुनरवने-
जन-प्रत्यवनेजनोत्सृज्यादीनि । स्वधेत्येव हविःशेषमाददीतेति यमवचने
धर्मान्तरपरिमञ्जानात् । अथवैवमस्यार्थः । 'पिष्टवत्' यथा पिष्टेषु,
एतदुक्तं भवति यथा पिष्टार्थं पिष्टपात्रेऽग्नौकरणशेषः प्रक्षिप्यते तथा

ब्राह्मणहस्तेष्वपीति । अथवा पिण्डवदिति मतुवन्तं । शेषमत्र कियताप्यंशेन पिण्डवत् पिण्डमस्त्वि यथा भवति तथा ब्राह्मणहस्तेषु प्रतेपणीयं न कृत्स्नमित्यर्थः । पिण्डार्थं शेषयेदित्येतच्च यदाग्नौ पितृ-विप्रकरादौ वा होमस्तदापि वेदितव्यं । अवशेषणस्य पिण्डार्थत्वा-वगमात् । ननु दैवपाणिज्ज्ञतावशेषणस्यैव पिण्डार्थत्वोपदेशात् पितृ-पाणिज्ज्ञतावशेषणस्य तादर्थ्यं न लभ्यते । मैवं । दैवकरे ह्यमान-स्यान्नस्यैकदेशं पिण्डार्थमवशेषयेदित्यत्र दैवकरादिविशेषणविवक्षायां विशिष्टोद्देशप्रसङ्गः । अतोऽग्निपाण्याद्यधिकरणज्ज्ञतैकदेशेनापि सह शेषयेदित्यंतत् सम्बध्यते ।

अत एवाह वृद्धवसिष्ठः ।

पितृविप्रकरे ज्ञत्वा शेषं पात्रेषु निक्षिपेत् ।

पिण्डेभ्यः शेषयेत् किञ्चिन्न दद्यादैश्वदेविके ॥

अत्र यद्यपि पिण्डपर्याप्तशेषमस्यादनं कर्तुं शक्यं तथापि पिण्डार्थं प्रकृतसर्वरूपान्नोद्धरणस्य वक्ष्यमाणत्वाद्दृष्टान्नामिश्रौभावमात्रेणाग्नौ-करणशेषस्य पिण्डोपकारकत्वमवगम्यते । एवं च पिण्डपात्रप्रतेपो ऽस्यार्थादेव सिद्धः । यद्यपि चात्र शेषयेदिति विधिश्रवणात् पिण्डा-र्थमित्यर्थकर्मत्ववगमाच्च शेषधारणस्यावश्यकत्वं प्रतीयते तथाप्युप-युक्तद्रव्यमंस्कारकत्वेन प्रतिपत्तित्वावगमादनावश्यकत्वं शेषं प्रत्यप्रयोज-कत्वमावभोयते । शेषकर्मणामप्रयोजकत्वात् । अर्थकर्मरूपाणामप्या-श्रयिकर्मणां प्रस्तरयागादीनां प्रतिपत्तिरूपसम्भेदेन द्रव्यं प्रत्यप्रयोज-कत्वमेवाभिमतं ।

आह यमः ।

ऊते त्वग्नौ ततः सम्यग्विधिनानेन मन्त्रवित् ।

स्वधेत्येव हविःशेषमाददीत समीह्य च ॥

होमावशिष्टमन्नमवलोक्य 'स्वधेत्येवमाददीत' पितृविप्रपात्रेषु कियत्प्रक्षिप्य शेषं पिण्डार्थमाहरेदित्यर्थः । अतस्त्रुष्णीं पात्रेषु निक्षिपेदित्यनेनास्य विकल्पः । यथागृह्यं व्यवस्था वेति । अत्र यद्यथाहतेरग्निप्राप्तिमात्रेणैव पाणितलप्राप्तिमात्रेण च होमममाग्निर्जातेव शेषप्रतिपक्षिसमाप्तिश्च पात्रप्राप्तिमात्रेण जाता तथापि ऊत-शेषयोर्वचनाद्ब्राह्मणैर्भोजनं कार्यं ।

तदाह गार्ग्यः ।

यदन्नं दीयते पाणौ पात्रे वापि निधीयते ।

भुञ्जोरन् ब्राह्मणास्तान् पितृपङ्क्तिं निवेशिताः ॥

तच्च प्रक्षेपकास एव न भोक्तव्यं । नापि भोजनार्थमुपकल्प्यमानादन्नान्तरात् पृथक्कृत्य ।

तथा च षड्वृत्परिशिष्टे ।

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमन्नन्यबुद्धयः ।

पितरस्तेन हृष्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥

यस्य पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितं ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

आश्वलायनगृह्ये ।

यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशन्त्यथाग्नौ ऊतशेषमन्नं सृष्टं दत्तमर्द्धकमिति ।

इह होमानन्तरपरिवेषणाच्च पूर्वं विधीयमानमाहमनं सनिमि-

तमाक्षिपत्तत्काल एव ऊतभक्षणमापादयतीति भ्रमोमाभृदिति
 मन्यमानेन हरिहरेणास्यार्था व्याख्यातः । यदा द्विजपाणिषु जुहु-
 यात्तदा होमाधिकरणोक्तपाणिषु द्विजेष्वाचान्तेषु कृतेषु कृताचमनेषु
 मत्स्वन्यदन्नं 'अनुदिशात' ददाति । आचमनञ्चाभ्यवहारसंयोगात् ।
 अभ्यवहारश्चात्र "पाण्यास्यो हि द्विजः स्यत इति वचनादभ्यवहार्यस्य
 पाणितलेन सह संयोगमात्रं न मुख्यं भक्षणं । मुख्ये हि भक्षणे "यज्ञ
 पाणितले दत्तमित्यादिवचनविरोधः स्यात् । 'अथ' अनन्तरं, अग्नौ
 ऊतादन्नाच्छेषभृतमन्नं ब्राह्मणेभ्योदद्यात् पित्र्यब्राह्मणपात्रेषु निक्षिपे-
 दित्यर्थः । यतस्तेन संसृष्टं समिष्टं दीयमानं अन्यदन्नं 'अर्द्धकं' षड्वि-
 ष्वहति विशेषेण पितृणामुपकारि भवतीत्यर्थः । अत्राग्रावित्युपल-
 क्षणार्थं । वचनान्तरानुसोधात् । पाण्यादावित्यपि ज्ञेयं ।

बोधायनेन तु सोमाय पितृमते स्वधा मम इत्यादिमन्त्रत्रयेणा-
 ज्याहुतित्रयं विधायाज्यशेषेण अन्नाभिघारणमभिघाय तेनान्नेनाहुति-
 चयमुक्त्वान्नशेषभक्षणे कालप्रकारौ दर्शितौ ।

अग्नौकरणशेषेण यदन्नमभिघारयेत् ।

तस्मिंस्तु प्राशिते दद्याद्यदन्नं प्रकृतभवेत् ॥

इयश्च शेषप्रतिपत्तिर्बोधायनोक्ताग्नौकरणविषयैवेति ।

इति ऊतावशिष्टप्रतिपत्तिः ।

इत्यग्नौकरणनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-
 श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आर्द्धकन्ये
 आर्द्धदिनापरकृत्ये अग्नौकरणं नाम चयोदशोऽध्यायः ॥ ० ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ परिवेषणं ।

अस्य चाग्नौकरणशेषप्रतिपत्युत्तरकाले कर्मव्यतामाह प्रचेताः ।

ऊतशेषं पितृभ्यस्तु दत्त्वात्नं परिवेषयेत् ।

हविष्यं मधुमांसानि पायसापूपमेव च ॥

घैठीनमिस्त्वाह ।

ब्राह्मणानलङ्कृत्य मांसापूप-दधि-मधु-घृत-पायस-कृसर-फल-
विकारानिति मत्स्यांश्चोपसादयेत् ।

ब्राह्मणान् गन्धपुष्पादिभिरलङ्कृत्य मांसापूपादिकं 'उपसादयेत्'
परिवेषयेत् ।

अलङ्कृत्येत्यनेनालङ्करणस्य परिवेषणात् पूर्वकालत्वमात्रमुच्यते,
न त्वयवहितपूर्वकालत्वं, अतोऽलङ्करणानन्तरमग्नौकरणं कृत्वापि
क्रियमाणे परिवेषणे वचनाद्यौपपत्तः पूर्वण सहाविरोधनेतद्भाष्यं ।
दतिशब्दः प्रकारवचनोभक्ष्य-भोज्यप्रकाराणां सूत्र-ज्ञाकादीनां सङ्ग-
हार्थः । मत्स्यग्रहणञ्च मांसेषु मत्स्यमांसातिशयितपितृदत्तभिक्षुरत्वद्यो-
तनाद्यैः । परिवेषणात् पूर्वञ्च यज्ञोपवीत्येव पात्रेणाव्यमादाय तृष्णौ-
मेव देवपूर्वकं भोजनपात्रेषूपस्तरणं कुर्यात् । तेषां देवतोद्देशेन त्यक्त्य-
माणहविराधारतया स्रगादितुन्यत्वात् श्लिष्टावाराश्च । केचित्सूपस्तर-
णेऽसुं मत्स्यं प्रयुञ्जते । आमासुपक्कमैरथ आसृज्यं रोहयोदिवि । धर्मं न
सामन्तपनता सुवक्तिभिर्जुष्टिर्निर्वणसे वृहदिति । ततः परिवेषणसौक-
र्याद्यं आद्भुदेणं प्रति पाकसंभृतभाण्डाहरणं कर्मव्यं ।

तत्र प्रकारमाह मनुः ।

पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितं ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥

‘अन्नस्य वर्द्धितं’ अन्नपूर्णभाजनं, रसवत्यगारात् द्वाभ्याङ्गराभ्यां गृहीत्वा समानीय प्रकृतश्राद्धसम्बन्धिनः पितृन् उच्छिष्टस्यर्शप्रसङ्गरहिते भोजनीयविप्रसमीपदेशे स्थापयेत् । ‘शनकैः’ यथा भाण्डभेदः शब्दोवा नोत्पद्यते । ‘स्वयमिति मुख्यपक्षत्वेनोक्तं । स्मृत्यन्तरोक्तस्य पत्न्यादेः परिवेषणसहायस्य तदुपकारके भाजनानयने सुतरां सम्भवात् ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु ‘अन्नस्य वर्द्धितं’ अन्नपूर्णपरिवेषणपात्रं, पाणिभ्यामुपसंगृह्य तत्रत्यमन्नं भोजनपात्रेषु निक्षिपेदिति व्याख्यातवान् । मेधातिथिस्तु सह पूर्व्या व्याख्येयैतदपि व्याख्यानमन्वमन्वत । एकेन तु पाणिना समुद्धृत्यानयने परिवेषणे च दोषमाह स एव ।

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रं लुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

उभाभ्यां हस्ताभ्यां ‘मुक्तं’ अपरिगृहीतं यदन्नं, परिवेषणार्थमुपनीयते तत् ‘सहसा’ ‘बलेन’ दुष्टचेतसः पापात्मानः, ‘असुराः’ देवद्विषः, ‘लुम्पन्ति’ लुठन्ति । उभयोरित्यधिकरणसप्तमी, मुक्तमित्यनाश्रितस्य स्थितमिति यावत् । एवं समानीतमन्नं परिवेषणीयमित्याह स एव ।

भक्ष्यं भोज्यञ्च विधिवत् मूत्रानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

उपजीय सर्वमेतच्छनकैः सुषमाहितः ।

परिवेषयेत् प्रथमोगुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥

‘भक्ष्यं’ शकुली-मोदकादि । ‘भोज्यं’ घृतपूरादि । अन्यान्यान्यपि परिवेषणीयान्यन्नानि याद्धान्नप्रकरणे द्रष्टव्यानि । ‘उपनीय’ विप्रान्तिकमानीय, ‘परिवेषयेत्’ भोजनपात्रेषु प्रक्षिपेत् । माधुर्यादीन् अन्नगुणान् ‘प्रचोदयन्’ इदं मधुरमिदमसृमिदं कषायमिति वचने-नवेदयमानः । अत्र पिच्यमपि परिवेषणं यज्ञोपवीत्येव कुर्यादिति यज्ञोपवीतप्रकरणे प्रतिपादितं ।

कालिकापुराणे ।

नियतो वाग्यतः सोऽथ कराभ्यां चैव भाजनं ।

विप्राये च ततो नीत्वा भक्षांश्च परिवेषयेत् ॥

आह यमः ।

ततो विशदमानीय भोजयेत् प्रयतो द्विजान् ।

अन्नं सूपं घृतं शाकं मांसं दधि पयो मधु ।

सर्वमेतत्समानीय प्रीणयेत् यथासुखं ॥

सर्वमेतत्समानीय परिवेषणपूर्वकं पितृनुद्विष्य त्यक्त्वा यथासुखं ब्राह्मणान् संभोज्य तर्पयदित्यर्थः । एतच्च परिवेषणं देवपूर्वकं कर्त्तव्यमित्याह शौनकः ।

पाकं सर्वसुपानीय संवेद्य च पृथक् पृथक् ।

विधिना देवपूर्वक्तु परिवेषणमारभेत् ॥

‘संवेद्य’ इदं मधुरमित्यादिप्रकारकेण वाक्येन ब्राह्मणान् प्रति संविदितं कृत्वा । एतच्च देवपूर्वकं भोजनारम्भात् प्राचीनपरिवेषण-विषयं । तदूर्ध्वक्तु यथेष्टं येन केनचित् क्रमेण परिवेषणं कार्यं । “यद्यद्गोचेत विप्रेभ्यस्तदहसादमसरी” इति परिवेषणे ब्राह्मणेभ्यः-

सारस्य यमेनोक्तत्वात् । एतच्च यजमानेन भार्यया शुचिना परिचार-
केण वा कर्त्तव्यं । तत्र यजमानेन क्रियमाणे परिवेषणे फलानन्त-
तामाह धर्मः ।

फलस्वानन्तता प्रोक्ता स्वयञ्च परिवेषणे ।

‘स्वयमिति यजमानेन । अत्र प्रशस्तरत्वप्रतिपादनपरेण फलान-
न्त्यवचनेन भार्यादिना क्रियमाणस्य प्रशस्तस्यानुज्ञा गम्यते ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

भार्यया आहुकाले तु प्रशस्तं परिवेषणं ।

वायुपुराणेऽपि ।

परिवेषणं प्रशस्तं स्यात् पितृकर्मणि भार्यया ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्त्री सहायोयतः स्यता ॥

इति हेतुवन्निगदान्मुख्यतया यजमानकर्त्तक एव परिवेषणं
भार्यायाः सहकारिमात्रत्वं न तु मुख्यत्वमिति गम्यते । प्रशस्तवच-
नादन्यस्यापि परिचारकस्य परिवेषणेऽनुज्ञा क्रियते । भार्ययापि
सवर्ण्यैव कर्त्तव्यं नान्यवर्णया ।

तथा च नारायणः ।

यद्द्रव्यं यत्पवित्रञ्च यत्पित्र्यं यत्सखावहं ।

द्विजातिभ्यः सवर्णायानार्याहस्तेन दौयते ॥

अत्र गुणातिशयार्थं तिलसहित-दर्भयुक्तपाणिना परिवेषणं कार्य-
मिति पाद्म-मात्स्ययोरुक्तं ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां आहृत्य परिवेषयेत् ।

प्रश्नान्तचित्तः सतिल-दर्भपाणिर्विवेषतः ॥

एतच्च परिवेषणं पित्र्ये सव्योपसृष्टेन दक्षिणेन कर्त्तव्यं । आश्वला-
यनादिभिरेवंविधस्य दक्षिणस्य पित्र्यद्रव्यप्रक्षेपे साधनत्वेन विधाना-
दाचाराच्च ।

एवंविधेनापि हस्तेन केवलेन न कार्यं किंस्वयोमयवर्जद्रव्यादिपरि-
वेषणपात्रान्निर्हितेन तदभावे पर्णद्यन्निर्हितेनापौक्युक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

नापवित्रेण नैकेन हस्तेन न विना कुशं ।

नायसेनायसेनैव आद्रे तु^(१) परिवेषयेत् ॥

‘आयसेन’ लृणायममयेन, आयसेन वा नैव परिवेषयेत् ।
अत्र परिवेषणे पात्रान्निर्हितहस्तविधायकानि केवलहस्तनिषेधकानि
च भौवर्ण-रजतादिपात्रविधायकान्यायमनिषेधकानि च वज्रतराणि
वाक्यानि परिवेषणपात्रप्रकरणे द्रष्टव्यानि ।

अत्र दर्व्याः कस्यचिद्देवास्य परिवेषणे विधिं कस्यचित्तु निषे-
धमाह कार्ष्णाजिनिः ।

दर्व्या देयं श्रुतान्नाश्च समस्तं व्यञ्जनानि च ।

उदकं यच्च पक्कान् योदर्व्या दातुमिच्छति ।

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ॥

‘श्रुतान्नं’ पायभौदनादि । ‘पक्कान्’ मोदकादि । ‘उदकादिदाने
दर्वीनिषेधात् पात्रान्तरेण दानं कर्त्तव्यं, केवलहस्तनिषेधस्यापि दर्शि-
तत्वात् ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

हस्तदेयन्तु योदर्व्या दर्व्या देयन्तु हस्ततः ।

(१) आङ्गिच्छति ग० ।

विपरीतानि योऽग्रीयात् सोऽग्रीयात् पूय-शोणितं ॥

कार्णायमदर्वीनिषेधस्तु भविष्योत्तरे दर्शितः ।

कार्णायस्या हि यद्दत्तं दर्शान्नं श्राद्धकर्मणि ।

हस्तेनापि हि यद्दत्तं तद्रक्षोभिः प्रयुज्यते ॥

परिवेषणं भूमावेव स्थितेषु पात्रेषु कर्त्तव्यं, न तु दारु-शिला-
दिपात्रान्तराद्युपरिस्थितेषु ॥

तदाह मतुः ।

गुणांश्च सूप-शाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥

‘भूमावेवेति भूमावेव निहितेषु भाजनेष्वित्यर्थः । ‘गुणान्’ गुण-
शब्दवाच्यान् । कांस्तानित्यपेक्षायां ‘सूप-शाकादौ नित्युक्तं । ‘सूपं’ सुद्धा-
दिमाधितं वरान्नशब्दाभिधेयमोदनादिना सह मिश्रीकृत्य भोज्यमन्नं ।
‘शाकं’ पक्कं कन्द-मूल-फल-पत्रादि । शब्दात् “भक्ष्यं भोज्यञ्च त्रिवि-
धमित्यादिना पूर्वप्रदर्शितमन्नं समुष्ठीयते । एवञ्च सति यानि पायसौ-
दनापूपाद्याधारभृतानि महापात्राणि यानि च महाभाजनोपरि-
निवेश्यत्वेन प्रसिद्धानि खलु जलकाम्बलिकघृतपयःपानकाद्याधार-
भृतानि लघुपात्राणि तेषूभयेषु भूमावेव स्थितेषु परिवेषणं कार्यं
न पुनराधारान्तरस्थितेष्वित्युक्तं भवति ।

अतएव हारीतः ।

भूमावेव निदध्यान्त्रोपर्युपरिपात्राणीति ।

‘उपरिपात्राणि’ पात्रान्तरोपरिनिधेयत्वेन प्रसिद्धानि पात्राणि ।
तान्यपि भूमावेव स्थापयेन्न पात्रान्तरस्य न साधारान्तरस्योपरौत्यर्थः ।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे तु पायसादिपरिवेषणे मन्त्रा विनियुक्ताः । पयः
 पृथिव्यामिति पायसं दद्यात् । मधुवाता च्छतायते इति मधु । आयुर्देति
 घृतं दद्यात् । अत्र मधुवातेत्ययं मन्त्रः पूर्वं दर्शितः । अवशिष्टम् मन्त्रद्वय-
 मेवं । पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयोदिव्यन्तरिक्षे पयोधाः पयस्वतीः
 प्रदिशः सन्तु मद्भ्यं । आयुर्दा अग्ने इविषा जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनि-
 रेधि । घृतं पौत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान् ॥

कठसूत्रे तु पायसौदनाद्यन्नस्याभिमर्शनं घृत-पयःप्रक्षेपे च मन्त्रा-
 न्तरमुक्तं । कल्पितान्नमभिमृशैषावोर्वामासु पक्वमिति घृतं क्षीरं
 चासिच्येति ।

स्कान्दे प्रभासखण्डे तु मन्त्रान्तराण्युक्तानि ।

पायसं गुडमंयुक्तं हविष्यं गुडपूरितं ।

नमोवः पितरोरमाः परित्रिषन्नभिमन्त्रयेत् ॥

तेजोऽसि शुक्रमित्याञ्चं दधिक्राप्नोति वै दधि ।

क्षीरमाष्यायमन्त्रेण व्यञ्जनानि च यानि तु ॥

भक्ष्य-भोज्यानि सर्वाणि महानिन्द्रेण दापयेत् ।

मंवेत्सरोऽसि मन्त्रन्तु जम्ना तेनोदकं द्विजः ॥

दापयेदिति सर्वत्र सम्वध्यते ।

अत्र यानि यावन्ति यावद्गुणोत्कर्षशीलान्यन्नान्यंरुस्य पात्रे
 परित्रिष्टानि 'तानि' तावन्ति तावद्गुणोत्कर्षशीलान्यन्नान्यस्यापि पात्रे
 परिवेष्याणि, न तु वैपरीत्यनेत्याह हारीतः ।

पङ्कगं चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादिभोजनं ।

न पङ्कगं विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥

वैषम्येण तु दाने दोषमाह यमः ।

एकपङ्कगुणविष्टानां विषमं यः प्रयच्छति ।
दुष्कृतं हरते पङ्क्त्या दाता गृह्णाति यश्च तत् ॥
कुनदौसेतुकारस्य कन्याविघ्नकरस्य च ।
पङ्कगं विषमदातुश्च निष्कृतिर्नापपद्यते ॥

यम-व्यासावप्याहृतः ।

यस्त्वेकपङ्कगं विषमं ददाति
स्नेहाद्गयाद्वा यदिवार्थहेतोः ।
पूर्वप्रणीतां श्रुतिभिश्च गीतां
तां ब्रह्महत्यामृषयोवदन्ति ॥

अत्र यद्यदन्नं ब्राह्मणपात्रे परिवेष्यते तत्तत्काल एव पिण्ड-
पात्रेऽपि परिवेषणीयमित्यत्र लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

ततोऽन्नं सुरमं स्वाद् ददौ पायसपूर्वकं ।
प्रत्ययमेकदा स्निग्धमपर्युषितमुत्तमं ॥
अल्पज्ञाकं वज्रफलं षड्रसस्त्वमृतोपमं ।
ब्राह्मणानाञ्च प्रददौ पिण्डपात्रे तथैव च ॥
इति परिवेषणं ।

अथ पात्रालम्ब-जपाङ्गुष्ठनिवेशनानि ।

तत्राह कात्यायनः । उतशेषं दत्त्वा पात्रमालम्ब्य अपति पृथिवी ते
पात्रं शौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि स्वाहेति वैष्णव्याऽर्चा
यजुषा वाङ्गुष्ठमन्त्रेवगाह्यापहता इति तिलान् प्रकीर्याणं स्निग्धमन्नं
दद्यादिति ।

पृथिवी ते पात्रमित्यादिस्वाहान्तमुच्चार्यानन्तरमिदं विष्णुर्वि-
चक्रमे त्रेधा निदधे पदं मनूडमस्य पांसुरे इत्येतां वैष्णवीमृचं
जघ्नानन्तरं विष्णां ह्यं रत्नस्विति यजुश्चोच्चार्य पित्र्यपात्रनिहिते-
ऽग्नौकरणशेषेऽन्नेऽङ्गुष्ठमत्रगाह्य निवेश्यापहता इत्यादि कृत्वाश्रं दद्या-
त्परिवेषयदित्यर्थः ।

निगमे त्वङ्गुष्ठावगाहनानन्तरं परिवेषणमुक्त्वा पात्रालम्ब-जपो
पाठान्तरञ्च मन्त्रे दर्शितं ।

शेषमन्त्रं हस्तेन हस्तेषु पिण्डवत् प्रदायाङ्गुष्ठमन्त्रेऽवगाह्य मोष्णमश्रं
वह च दद्यादभिमृष्य पात्रं जपति । पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं
ब्राह्मणानां त्वा प्राणापानयोर्मध्येऽमृतंऽमृतं जुहोमि स्वाहेति ।

मंत्रायणीयसूत्रे त्वग्नीकरणशेषेऽवगाह्यङ्गुष्ठावगाहनमुक्त्वा पात्रालम्बे
मन्त्रान्तरमुक्तं । अवशिष्टेऽन्ने ब्राह्मणाङ्गुष्ठमुपयस्य द्यौः पात्रं स्वधा-
पिधानं ब्राह्मणस्त्वा पितृमुखेऽमृतं जुहोमि स्वधेति । 'अवशिष्टे'
अग्नीकरणहोमावशिष्टे, पितृपात्रप्रदत्तेऽन्ने ।

बौधायनसूत्रे तु निवेशनीयस्याङ्गुष्ठस्य नखग्रन्थत्वरूपो विशेषः
पित्रादिस्यानविभागेन मन्त्रान्तराणि चोक्तानि ।

अथेतरद्ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य ब्राह्मणस्य अङ्गुष्ठेनानखेनानुदिशति
पृथिवीममन्तस्य तेऽग्निरूपदृष्टवस्ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी
ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा
विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोमि अन्नतममि मा पितृणां श्रेष्ठा अमुत्रा-
ऽमुष्मिन्नोके इति । द्वितीयमनुदिशति अन्तरिक्षममन्तस्य ते वायु-
रूपश्रोता यजुषि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं

द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानान्त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यत्तममि मा पितामहानां श्रेष्ठा अमुत्रामसुस्मिन् लोके । तृतीयमनुदिशति द्युममन्तस्य ते आदित्योनुख्याता सामानि ते महिमा दत्तस्या प्रमादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानान्त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यत्तममि प्रपितामहानां श्रेष्ठा अमुत्रामसुस्मिन् लोक इति ।

‘इतरत्’ अग्नौकरणावशिष्टमन्नं, ‘ब्राह्मणभ्यो निवेद्य’ पित्र्यविप्रपात्रेषु प्रक्षिप्य । तदेवमेतेन वचनमन्दर्भेण परिवेषणात् पूर्वमेव पात्रालम्बन-जपौ अग्नौकरणशेषे चाङ्गुष्ठावगाहनमुक्तं ।

प्रचेतसा तु पात्रालम्ब-जपाङ्गुष्ठावगहनानि परिवेषणात्पञ्चादेवोक्तानि ।

सर्वञ्च प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य मञ्जपेत् ।

‘प्रकृतं’ प्रस्तुतश्राद्धार्थतया सम्यादितं भक्ष्यभोज्यादिकं सर्वं, ‘दत्त्वा’ परिवेष्य, जपेत् । पृथिवी ते पात्रमित्यादीति शेषः । नागरखण्डेऽपि ।

इष्टमन्नं ततो दत्त्वा पात्रमालभ्य संजपेत् ।

‘ततः’ इत्यग्नौकरणशेषप्रतिपत्त्यन्तरकालं । ‘इष्टं’ पितृणां द्विजा-नाञ्च अपेक्षितं ।

अत्र जप्यं प्रतीकेनाह याज्ञवल्क्यः ।

दत्त्वाञ्चं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणं ।

कृत्वेदं विष्णुरित्येके द्विजाङ्गुष्ठं निवेद्येत् ॥

पैठीनमिन्दु समयं मन्त्रमाह ।

पृथिवी ते पात्रं क्षौरपिधानं ब्राह्मणस्य सुखेऽमृतं जुहोमि स्वधा,
इदं विष्णुर्विचक्रम इत्यनेनाङ्गुष्ठमन्त्रे चोदके चावधाय ।

अत्र केषिदन्त्रे निवेशितस्याङ्गुष्ठस्य प्रचालनार्थं उदके अवधान-
मिति व्याचक्षते । अन्ये तु भोजनार्थं पूर्वमेव परिविष्टेऽन्न इव
पानार्थं पूर्वमेवोपनीतं उदकेऽवधानमित्याहुः । तदेतन्मतद्वयमपि
दृश्यते । मानवमैत्रायणीयसूत्रं त्विदं विष्णुरित्यनधर्षाङ्गुष्ठस्य ग्रहणं,
विष्णुर्विचक्रम इति ब्राह्मणानामङ्गुष्ठमादाय विष्णो ह्ययं रक्षस्वेति
वैश्वदेविके, विष्णो कथं रक्षस्वेति पित्र्ये निवेश्योदकं पाणौ प्रदायेति ।
यमस्त्वाह ।

विष्णो ह्ययञ्च कथञ्च ब्रूयात् रक्षेति च क्रमात् ।

वारिष्वयप्रदक्षेपु तमङ्गुष्ठं निवेशयत् ॥

विष्णो ह्ययं रक्षस्वेति देवे ब्रूयात्, विष्णो कथं रक्षस्वेति पित्र्ये
ब्रूयादित्यर्थः । 'तमिति पूर्वमन्त्रे निवेशितं । 'अयप्रदक्षेपु' ब्राह्मणाय
स्नापितेषु अन्नवत् पूर्वमेव परिविष्टेषु वा ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

अथ दत्त्वा समगन्तु जलान्तं भोजनं क्रमात् ।

विश्वभ्यस्त्वय देवेभ्यः कुर्याच्च प्रतिपादन ॥

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु पठेन्मन्त्रञ्च वाग्यतः ।

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् पठन् ॥

विष्णो ह्ययमिदं रक्ष मदीयमिति कौत्सयेत् ।

पुनस्मिन्नेव मन्त्रेण पितृभ्यश्च निवेदयेत् ।

एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादगादिति ॥

‘भोजनमिति भोज्यं भक्त-भोज्य-लेह्य-चोष्य-पेयादिकं, ‘दत्त्वा’ परिवंश्य, ‘प्रतिपादनं’ त्यागः । द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वत्यादिना त्यागपूर्व-मनुष्ठेया तदितिकर्त्तव्यतोक्ता ।

शङ्ख-लिखिताभ्यान्वङ्गुष्ठनिवेशने जानुपातनं पितृध्यानञ्चोक्तं ।
अङ्गुष्ठमुपयस्येदं विष्णुरिति जानु निषद्य भूमौ पितृन् ध्यायन्मनसेति ।

एतच्च पित्र्ये दैवे विश्वान् देवान्ध्यायन्निति वेदितव्यं । जानुनस्त
निषदनं दैवे दक्षिणस्य, पित्र्ये वामस्येति विभागेन प्रत्येतव्यं ।
एतच्च सर्वेषां दैव-पित्र्यधर्माणामुपलक्षणार्थं ।

कालिकापुराणेऽन्मध्येऽङ्गुष्ठस्य भ्रामणमुक्तं ।

धृत्वाङ्गुष्ठं द्विजानान्तु आवर्त्याज्यमधुप्रुते ।

पृथिवी त इतिमन्त्रेण हव्य-कव्ये च रक्षयेत् ॥

‘पृथिवी त इत्यनेन पृथिवी ते पात्रमित्यादि इदं विष्णुरित्यादि
विष्णो हव्यमित्याद्यन्तमुपलक्षितं । एतच्च सर्वं जप्या द्विजानामङ्गुष्ठं
परिविष्टे घृत-मधुप्रुतेऽन्ने ‘आवर्त्य’ परिभ्राम्य’ तदन्त्रेणाङ्गुष्ठेन राक्षसा-
दिभ्यो रक्षयेत् ।

विष्णुर्द्विजङ्गुष्ठरूपेण तस्य चान्नस्य रक्षिता ।

तदाह यमः ।

अङ्गुष्ठमात्रो भगवान् विष्णुः पर्यटते महीं ।

राक्षसानां बधार्थाय कोमेऽद्य प्रहरिष्यति ॥

तस्मात् आङ्गेषु सर्वेषु अङ्गुष्ठयक्षणं स्मृतं ।

निरङ्गुष्ठस्तु यत् आङ्गं बहिर्जानु तु यद्धृतं ।

तस्यैवमसुरैर्भुक्तं सर्वमेवासुरं भवेत् ॥

हारीतोऽपि ।

निरङ्गुष्ठन् यत् आहुं न ततप्रोणाति वै पितृन् ।

तस्मादङ्गुष्ठमाकस्य जपन्मन्त्र समाहितः ॥

इदं विष्णुर्विचक्रम इति ।

यथात्र निहित पात्रं पिहितं तद्वर्षयिष्या ।

अततं स्यान्मायाति तद्दङ्गुष्ठमंस्कृतं ॥

अङ्गुष्ठग्रहणे मन्त्रान्तरं तद्ग्रामाणि विप्रयथोक्तः पिप्पलादसूत्रे ।
अङ्गुष्ठमुपयमन् पात्रं प्रदक्षिणं देवेऽपमयं पित्र अतो देवा अवन्त,
नो यतो विष्णुरिति जपेज्जानुनो विभज्य भृमाविति ।

'अपमयं' अपदक्षिणं । अतो देवा अवन्त, नो यतो विष्णुर्विचक्रमे
प्रियथाः मगधामभिरित्ययं मन्त्रः अत्र प्रतीकेनोपदिष्टो ग्राह्यः ।
अथमपि पूर्वाक्त्रेणवयजु शिरस्क एव प्रयोज्यः । 'जानुनो भूमौ
विभज्येत्यत्र दक्षिणं जानु देवे, मयन्तु पित्र्य इति विभागोऽनु
मन्थयः, न तु जानुद्वयमणकैकं चति ।

कौशिकसूत्रे ।

अङ्गुष्ठमुपयस्य प्रदक्षिणं देवं अपमयं पितृभ्य इदं विष्णुरिति
जपेज्जानु निषद्य भृमाविति ।

अङ्गुष्ठग्रहणे विशेषान्तरं धौम्येनोक्तं ।

परिवृत्य द्विजाङ्गुष्ठं द्विजस्थानं निवेशयेत् ।

राक्षसं तद्भवेदेव पितृणां नोपतिष्ठते ॥

स्वभावस्यैतरेन्यथाकरणं 'परिवर्त्तनं' । अतो द्विजहस्तं 'परिवृत्य'
उत्तानीकृत्य, अङ्गुष्ठं न निवेशयेत् इत्युक्तं भवति । यजमानेनापि

स्वीयेनोत्तानेन करेणाङ्गुष्ठग्रहणं न कार्यं तथाकरणे हि तेनैव
दोषस्योक्तत्वात् ।

उत्तानेन तु हस्तेन द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनं ।

यः करोति द्विजः^(१) मोहान्तद्वै रत्नांभि गच्छति ॥

इति पात्रालम्भ-जपाङ्गुष्ठनिवेशनानि ।

अथान्नसंकल्पः ।

तत्र पित्राद्युद्देशेनान्नसंकल्पं करिष्यन् गोत्र-सम्बन्ध-नामविशि-
ष्टानवस्वादिरूपयुक्तान् पितृन् देवतात्वेन, अन्नं हविःशब्देन, ब्राह्मणा-
नाह्वनौयार्षत्वेन, आद्भूमिं गयात्वेन, भोक्तृन् गदाघरत्वेन, अन्नपात्रं
राजतत्वेनानुचिन्त्यानुचिन्तनदाढ्यार्थं तथानुकीर्त्तयत् ।

प्रभासखण्डे ।

द्विजपात्रेषु दत्त्वान्नं कृत्स्नं मङ्गल्यमाचरेत् ।

दद्यादित्येन नो तेषां सम्बन्धाद्दृश्यते यतः ॥

प्रकृतश्राद्धमित्यर्थं सम्पादितेभ्यो नानाजातीयान्नसमुदायेभ्यः
सर्वेभ्योऽप्येकैकद्विजत्प्रिपर्याप्तसमुदायान्तरनिष्पादनसमर्थतया सन्धा-
वितपरिमाणानेकदेशानुद्भूय द्विजानां पुरतः स्यापितेषु भोजनपात्रेषु
परिवेद्य मङ्गल्यस्य पित्राद्युद्देशेन त्यागं कुर्यात् । यतोदवास्यान्वा-
दिस्यतिमात्रेण तेषां पित्रादीनां तेनान्नेन सह सम्बन्धानोत्पद्यते
किन्तु मङ्गल्यमैवेति मङ्गल्यं कुर्यादित्यर्थः । वस्त्रमन्त्रं पात्रं दत्त्वा
मङ्गल्यं कुर्यादित्युक्तेऽपि पात्रमङ्गोचं सति परस्परमङ्गरेण स्वादुतो-
पघातकामि यानि चान्योन्यप्राप्तपरिवेषणकालानि च यानि विस्मृत्य

(१) नरः इति ख० ।

पूर्वे न परिविष्टानि परिविष्टान्यपि पुनर्द्विजापेक्षितत्वेनावगतानि
तानि भुञ्जानेष्वपि द्विजेषु परिवेषणीयान्येव । प्रसिद्धभोजनप्रका-
रानुग्रहस्य आर्द्धेऽपि मन्मतत्वात् ।

अत्र केचिदाहुः ।

गुचिना गुचये देयं सम्प्रदेयञ्च यच्छ्रुचि ।

सम्प्रदानस्य दृष्टत्वादत एव न युज्यते ॥

इति सम्प्रदानस्याच्छिष्टकृतेनागुचित्वेन दृष्टत्वात् भुञ्जानेषु दानं
न युज्यत इत्यर्थः । किञ्च मङ्गलान्तरकाले दीयमानं पितृभ्यः सम्बन्धत
इत्यनर्थकमेव स्यादिति ।

अत्रेदमुच्यते ।

भवेदेष दोषस्तस्य यः परिविष्टमात्रस्य मङ्गलं कुर्यात् । न तु
यः परिवेक्ष्यमाणस्यापि सम्प्रदानत्व-गुचित्वकाल एव मङ्गलं करोति
तस्यापि । अत एव परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं न सर्वेऽपि शिष्टाः
मङ्गलवाक्यं प्रयुञ्जते । मङ्गलं च कर्तृनिर्णयस्यैकाण्डमण्डनेन कृतः ।

त्यागन्तु सर्वथा कुर्यात्तत्राण्यन्तरस्तयोः ।

उभावयममर्था चेत् नियुक्तः कश्चन व्यज्जदिति ॥

‘तयोः’ दस्यत्वार्थे, अन्यतरः । त्यागश्चायं द्विजपालिष्वपोगान-
जलमदत्तैव कार्यः । तस्यान्ययाकरण दोषमाहात्रिः ।

अपोगानकरे विप्रं मङ्गलं यः ममाचरेत् ।

तदन्नममुरैर्भुक्तं पितृणां नापतिष्ठत इति ॥

अत्रास्य मङ्गलस्य वैश्वदेविकप्रवृत्तत्वं प्रयोगवाक्यकरदेशस्य विष्णुना
प्रतिपादितः ।

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत् पित्रे
पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु ।

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यनेन शब्देन निवेदनवाक्यैकदेश एवायं
निवेदनीयनिर्देशक इत्यतः । 'प्राङ्मुखयोरिति वैश्वदेवैकदिग्जयोः ।
अनयोश्चापमव्यनाहवनीयस्यानोयतयोपदेशात् । तज्यमानहविर्गधि-
करणभूतत्वेन मप्रम्याः प्रयोगः । 'आदाविति पित्र्यविप्रापेक्षया, अनेन
पित्र्यविंप्रेषु पश्यादिति लभ्यते । तत्रापि पित्रे पितामहाद्येत्यादिना-
र्यात् प्रयोगवाक्यैकदेशादर्शितः । एतच्चान्निवेदनं ऋग्यजुर्हितिलम-
हितोदकप्रक्षेपेण कार्यं । तथा पित्र्यविंप्रेषु स्वधाशब्दान्तेन वाक्येन ।
तथा च विष्णुधर्मात्तरे ।

नमो विश्वेभ्य इति च मत्तिलोदकेन च ।

प्राङ्मुखेषु च यदृत्तं तदन्नमुपमन्त्रयेत् ॥

उदङ्मुखेषु यदृत्तं नाम-गोत्रप्रकीर्तनैः ।

मन्त्रयेत् प्रयतः प्राज्ञः स्वधान्तैः सममाहितः ॥

यदन्नं यत्परिविष्टं तन्नमो विश्वेभ्य इत्यादिना त्यागवाक्यात्मकेन
'मन्त्रयेत्' प्रकाशयेत् । पित्र्येषु तु यत्परिविष्टं तत्त्यागवाक्यावयवभूतैः
स्वधाशब्दान्तेर्नामगोत्रप्रकीर्तनैर्मन्त्रयेत् ।

इह वैश्वदेविकेऽस्मिन्निवेदनवाक्यस्य स्वाहान्तां, पित्र्ये च स्वधान्तां,
निवेदनीयनिर्देशकं शब्दञ्च, निवेदनकाले पात्रालम्बनञ्चाहाविः ।

इत्तनामुक्त्वाश्चाद्यमिदमन्नमुदौ गयेत् ।

स्वाहेति च ततः कुर्यात्स्वधत्ताविनिवर्त्तनं ॥

तथा ।

गोत्र-मन्त्र-नामानि इदमन्नं ततः स्वधा ।

पितृकमाद्दार्थ्येति स्वमत्तां विनिवर्त्तयेत् ॥

‘स्वमत्तां’ स्वत्वस्य मदभावं, ‘विनिवर्त्तयेत्’ मनःकरणकस्वत्वत्या-
गवाचक नमेति प्रयुञ्जातेत्यर्थः । ‘अमुकमिति स्यमानं’, हस्तेनेत्यत्र
मर्थेनति वेदितव्यं । ‘दक्षिणस्य व्यागार्थादरुधारण व्याप्रियमाणत्वात् ।
‘अन्नाद्यमित्यन्नाद्यधारणार्थं पात्रं न तु मात्तादन्नं । अत एव चतुर्वि-
ंशतमते “पात्रालम्भं द्विजः कुर्यादिदं वोऽन्नमितोरयन्निति ।

अत्र देवे पात्रालम्भे त्यागजलप्रलेपे च देवतार्थमन्त्रस्यागवाक्य
च ॐकारयोगः स्वधाशब्दान्ते नमःशब्दोष्णैः ब्रह्मपुराणे ।

ततोमधु-घृताकल्पो मोष्णमन्नं तिलान्वितं ।

गृहीत्वा देवतार्थेन प्रणवेनेत्र तत्पुनः ।

एतदोऽन्नमिति च्युक्त्वा विद्यान् देवान् मज्जपेत् ॥

परिविष्टमन्नं मधु-घृतं तिलान्वितं कृत्वा पात्रालम्भदारेण मय्यक-
रस्य देवतार्थेन गृहीत्वा प्रणवपूर्वकं विद्यान् देवाननुकात्थं एतदो-
न्नमित्यन्ननिर्देशकृत्वा विद्यान् देवान् मज्जपेत् । एतदोऽन्नमित्यतदि-
दमन्नमित्यनेन सह तुल्यार्थत्वादिकल्प्यते । एतद् इति निर्देशादाम-
न्त्रविभक्त्या देवतानिर्देशोऽत्र विवक्षितः ।

अतएवास्मिन्नेव पुराणे पित्र्यान्नत्यागवाक्यं स्पष्टमेवेतिद्विभक्ति-
प्रयोगः प्रतिपादितः ।

पितृभ्यश्च ततोऽद्यादन्नमामन्त्रेण तु ।

अमुकामुकगोत्रेत्तन्मन्त्रं स्वधा नम इति ॥

नचास्रदाने चतुर्थी स्यादित्यनेन विरोधोऽस्य शङ्कनीयः, आमन्व्य
तुभ्यमित्यभिधानात् । असुकामुकगोत्रव्यस्यापि पित्रे पितामहाये-
त्यादिना मह तुल्यार्थत्वादिकल्प एव ।

माङ्गायनगृह्ये ।

अन्नं चामावेतत्त इत्यनुदिश्य भोजयेत् ।

कठसूत्रे ।

पृथिवी ते पात्रमिति मङ्गल्यं हत्वामुभौ स्वधा नमोऽमुभौ स्वधा
नम इति यथालिङ्गमनुमन्त्रं भोजयेत् ।

इत्यन्नमङ्गल्यः ।

अथ पात्रालम्बादिप्रयोगः ।

तत्र दैवधर्मदृक्तः कर्त्ता पूत्रे प्रथमोपवेशित-वैश्वदेविक-द्विजपात्र-
स्थितमन्नं सप्रणवव्याहृतिप्रविक्रया सावित्र्या प्रोक्ष्यात्तानाभ्यां कराभ्यां
पात्रमालभमानः पृथिवी ते पात्रमित्यादिकं स्वाहान्तं मन्त्रमुक्त्वा
अतो देवा अवन्तु न इत्येतामिदं विष्णुर्विक्रम इत्येतां वा अचमुच्चा-
र्यानुत्तानेन दक्षिणकरेणानुत्तानमेव द्विजाङ्गुष्ठं गृह्णीत्वा विष्णोर्हृद्यं
रत्नस्वत्यनेन वैश्वदेवेन यजुषान्ने निवेशयेत् । ततो यत्र-कुशात्स्निमुदकं
गृह्णीत्वा वामेन करेण पात्रं स्पृशन् पुरुरव-आद्रव-मंजका विश्वदे-
वा देवता इदमन्न ह्यं ब्राह्मणस्वाहवनीयार्थं गयेयम्भूः शङ्ख-चक्र-
गदाधरा भोक्ता सौवर्णपात्रमित्यभिधाय पुरुरव-आद्रव-मंजकेभ्यो
विश्वेभ्यो देवेभ्यः सोपस्करं परिविष्टं परिविच्यमाणं च ब्राह्मणत्प्रिपर्या-
प्तमिदमस्र स्वाहा नमो नम ॐ तस्रदिति तद्दकं देवतौरेण भूमौ
निक्षिपेत् । अनन्तरं क्रमेण द्वितीयादिषु वैश्वदेविकद्विजेषु एव

मेव पात्रालम्भादिकमन्त्रत्यागान्तं कुर्यात् । तदनन्तरं पिबधर्मयुक्तः
कर्त्ता स्वाहाशब्दस्थाने स्वधाशब्दं हव्यशब्दस्थाने कव्यशब्दं च प्रजुञ्ज
प्रथमोपविष्टृपित्रद्विजपात्रे पर्ववदङ्गुनिवेशनान्तं कृत्वा द्विगुण-
भग्नकुशत्रयमहितं मत्तिलं जलं दक्षिणकरे गृह्णीत्वा मय्यकरेण पात्र-
मालभमानः अमुकगोत्राम्नात्पितरौऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसु-
पा देवता इत्यभिधाय गदाधरोभोक्ता इत्यन्तं पर्ववदनुकीर्त्त्य राजतं
पात्रमिति चोक्त्वा गोत्रेभ्योऽमुकशर्मभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुरूपेभ्य इत्या-
भिधाय भोपस्करं परिव्रियं परिव्रिच्यमाणं च ब्राह्मणस्यप्रियाप्र-
सिद्धमन्त्रं स्वधा नमो नम ॐ तस्मदित्युच्चार्य तद्दक्षं पितृतीर्थेन
भूमौ नित्तिपत । एवं क्रमेण पैतृकद्विजेषु त्यागं कृत्वा पितामह-
नाम्ना रुद्ररूपानुकीर्त्तनेन च पैतामहद्विजेषु प्रपितामहनाम्ना
'दित्यरूपानुकीर्त्तनेन च प्रपितामहेषु द्विजेष्वपि कृत्वा स्वीय-
स्वीयनाम्ना वस्वादिरूपानुकीर्त्तनेन च मातामहद्विजेषु कुर्यादिति ।

इति पात्रालम्भादिप्रयोगः ।

अथ मावित्राजपादि ।

तत्र पारस्करः ।

मङ्गल्य पितृदेवेभ्यः मावित्रो-मधुमज्जपः ।

श्राद्धं निवेद्यापोशानं जुषप्रैषोऽस्य भोजनं ॥

देवेभ्यः पितृभ्यश्चान्नं 'मङ्गल्य' यथोक्तविधिना त्यक्त्वा, 'मावित्रो
सवितृदेवत्यां गायत्री, मधुमतींश्च जप्त्वा श्राद्धं च निवेद्य दर्शयिष्य-
माणेन प्रकारेण श्राद्धस्याच्छिद्रवाचनं कृत्वापोशानजलं च दिजकरं
इत्वा जुषध्वमिति प्रैषेण भोजयेत् ।

अस्य मधुमर्षकरणे मधुमतीभिरनुमन्त्रणे च लिङ्गदर्शनं ब्रह्म-
पुराणे

तिलप्रतं पितृस्वन्नमाज्यप्रतं मधुचितं ।

मन्त्रितं प्रथिगीत्येवं मधुतातेत्यृचं जगौ ॥

जगौ वराहः ।

एतत् मधुमेचनादिकमच्छिद्रवाषनप्रकारञ्चाह यमः ।

अन्नं मधुमयं कृत्वा मधुवातेति मन्त्रितं ।

अश्विनं क्रियाश्विनं मन्त्रश्विनञ्च यद्भवेत् ।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत् ॥

अच्छिद्रमित्यस्यानन्तरं जायतामिति प्रयोक्तव्यं । दौघायनेना-
च्छिद्रं जायतामिति प्रयोगस्य दर्शितत्वात् । अत्र जायतां सर्वमच्छि-
द्रमिति विप्रैरेवेत्येव । अभ्यर्चनस्यैतद्वाक्यप्रत्यर्थत्वात् । एतच्चापोशान-
दानात् पूर्वमेव कर्त्तव्यं । पश्चात्करणे हि प्रचेतसा दोषस्योक्तत्वात् ।

आपोशानकरायाणामच्छिद्रस्य तु भाषणात् ।

निराशाः पितरोयान्ति देवैः सह न मंशयः ॥

अथ याज्ञवल्क्यः सावित्रीजपस्य व्याहृतिपूर्वकत्वमाह ।

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचं ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरन्तेऽपि वाग्यताः ॥

यथासुखञ्जपध्वमिति वाच्यमित्यर्थः ।

मानव-मैत्रायणोयसृचं तु प्रणवपूर्वकत्वं व्याहृतिस्वरूपं गायत्र्या-
त्त्रिरभ्याम इत्यादयोविशेषाः प्रदर्शिताः । ॐभूर्भुवः स्वस्तत्ववितुरिति
त्रिरुक्त्वा मधुवाता ऋतायत इति तृचं मध्विति त्रिरुक्त्वा प्रीयन्ता

पितरः पितामहाः प्रपितामहा वाग्यतः मन्निष्ठतमान्यत्रानि दद्यात् ।

प्रचेतास्त्वपोशानदानानन्तरं मावित्रौजपमाह ।

अपोशानं प्रदायाथ मावित्रौ त्रिजपेदथ ।

मधुवाता इति शृचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा ॥

कात्यायनोऽप्यपोशानदानानन्तरमेव त्रिः सकृद्वा गायत्रौजपमाह ।

अपोशानं प्रदायाथ जपेद्व्याहृतिप्रविंकां ।

गायत्री त्रिः सकृदेति ।

अतश्च गायत्रौजपादिकं स्वर्गसृष्टवाद्यनुसारेणापोशानदानान्तपूर्वे
पश्चादा कर्त्तव्यं ।

ब्रह्मपुराणे त्वपोशानदानान्तपूर्वे तिलादिविकिरणमण्डकं ।

तिलयुक्तं पानीयं सकृन्तं च गतः ।

विकिरेत् पितृभ्यस्तंभ्यो जपत्रपहता इति ।

तेभ्योदद्यात्पोशानं भवन्तः प्राणयन्ति ॥

अपोशाने च क्रियमाणे भुवि बलिप्रलेपो न कार्यः ।

तथा च भरद्वाजः ।

पितृणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।

स्तन्येन ब्राह्मणस्तेन स सर्वस्तेयकृदभवेत् ॥

'पितृणामन्नं देवे-पित्रर्यमुपकल्पितमन्नं । अतस्त्यागात् पूर्वमपि
चित्रगुप्तादिभ्यो बलिर्न देयः ।

अत एवात्रिः ।

दत्तं वाण्यवादत्ते भूमौ योनिचिपेदन्ति ।

भोजनात् किञ्चिदन्नायं धर्मराजाय वै बलिं ।

दत्त्वाथ चित्रगुप्ताय विप्रश्चौर्यमवाप्नुयात् ॥
 अत्र भोजनप्रैषे विशेषो वाराह-विष्णुपुराणयोः ।
 ताऽन्नं सृष्टमत्यर्थमभौष्टमतिमंस्कृतं ।
 दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्टुरं ॥
 मार्कण्डेयपुराणे तु ।

भाजनालम्भनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथानिधि ।
 यथासुखं जुषध्वं भोरिति वाच्यमनिष्टुरम् ॥

अत्र च “यज्ञश्वरोहव्यममस्तकव्य-भोक्ताव्ययात्माहरिरीश्वरोऽत्र ।
 तत्सन्निधानादपयान्नु मद्योरत्नांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे” इत्युच्चार्य “पितृ-
 स्वरूपी भगवान् यज्ञपुरुषः प्रीयतां” इति चाभिधाय कुश-तिलयुक्तं
 जलं दक्षिणकरेण ब्राह्मणमसौपे भूमावामिष्य द्विजान्नमःकुर्यादि-
 तिमिष्टाचारादवगन्तव्यं ।

आह व्यासः ।

जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यख्विधृतभाजनाः ।
 कृतमौनाः समश्रौयुरपेशानादनन्तरं ॥

अत्रानिषिद्धनित्यभोजनविधिप्राप्तं प्राणाङ्गतिग्रहणमपि कर्तव्य-
 मेव । अथ यजमानः “पिता-पितामहश्चत्यादौनां जपप्रकरणे प्रद-
 शितानां मन्त्राणां जपं कुर्यात् ।

आह कात्यायनः ।

अश्रुत्सु जपेत्प्राङ्मूर्तिपूर्वा गायत्रौ मण्डवां सकृत्त्रिंशत् रक्षोघ्नान्
 पितृमन्त्रान्पुरुषसृक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणीति ।
 एतच्च जपप्रकरण एव व्याख्यातप्रायं ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

रक्षोघ्नमन्त्रांश्च जपेत्^(१) भृमेरास्तरणं तिलैः ।

कृत्वा धियाः स्वपितरस्तएव द्विजमत्तमाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अक्रुदुश्च नरोदद्यात् संस्तवेन प्रलोभयन् ।

रक्षोघ्नांश्च जपेन्मन्त्रान् तिलैश्च विकिरेन्महीं ॥

अथ यजमानो ब्राह्मणान् भोजयेत् भक्तभोज्यादीनि नाप्रयच्छन्
न प्रेक्षेत । मुञ्जमुञ्जः प्रयच्छन् याचितं प्रयच्छन्नाप्रयच्छन् विविधान्न-
गुणकीर्त्तनेन प्ररोचयन् ददामौत्ववदत् शनैरुदोर्यं किञ्चित् किञ्चिद्-
शयन् हविर्गुणान् पृच्छन् अन्तरान्तरास्वाद् शिशिरस्वच्छं पयः पाय-
यन् भुञ्जानानवलोकयन् श्रद्धधानः पितृन् ध्यायन् काम-क्रोध-
लोभ-मोह-दम्भाहङ्कार-मत्सर-परुषभाषण-दैन्याश्रुपातादीन् अकुर्वन्
अनन्यमनाः शनैः शनैः भोजयेदित्येवमादयो भोजयित्वा नियमास्तप्रक-
रणोक्ता अनुमन्थयाः । भुञ्जानैश्च ब्राह्मणैर्मौनिभिरितस्ततोऽनवलोकय-
द्भिर्भोजनव्यापारव्यतिरिक्तमिन्द्रियचापन्यमकुर्वद्भिः क्रोध-हाम-त्राम-
विस्मयविधुरैः पादेन पादपादकामनाद्यनाकमद्भिः अकृतजानुमिपातनैः
परस्परमस्पृशद्भिः प्रमादात् स्पर्शं भोजनमत्यजद्भिर्हस्तमङ्गतेनापि हवि-
र्गुणानकथयद्भिः पानीयपात्रादिव्यतिरेकेण भृतत्वात् पात्रमनुद्गर-
द्भिर्विमुक्तभाजनैः अवहिकक्षैरवहिकानु-करैरवहिकृताङ्गुष्ठतर्जनी-
यामगादिभिरकृतफूक्ततादिशब्दैरपौतावशिष्टपायिभिरसादितार्द्धशिष्ट-
खादिभिर्मुखादिगलितदन्तच्छिन्नावशेषश्च पात्रेऽत्रमव्यापयद्भिर्मुखा-

(१) पठेदिति ख० ।

मारुतेनोष्णमकुर्वद्भिर्निष्ठीवद्भिर्वा महस्तेनान्न-शिरश्चरण-वस्तीन् पादेन
भोजनभाजनश्चास्पृशद्भिर्नतिमात्रभोजिभिर्दधि-मधु-दुग्ध-सक्तु-सर्पि-
र्वर्जमर्वाग्निभिर्भाक्तव्यमित्येवमादयोभोक्तृनियमास्तत्प्रकरणोक्ता वेदि-
तव्याः ।

इति सावित्रीजपादि ।

अथ विकिरादि ।

तत्र तावत्कम-विधौ ।

आह धर्मः ।

केषाञ्चिद्विकिरः पूर्वं तृप्तिप्रश्नस्तथापरः ।

प्रश्नपूर्वमथान्येषां विकिरस्तदनन्तरं ॥

अमृतापिधानात्पूर्वञ्च केषाञ्चिद्विकिरो मतः ।

अन्येषान्तु ततः पश्चाद्विदुषामिति सम्मतं ।

गायत्र्यादिजपात्पूर्वं केषाञ्चिद्विकिरस्तदनन्तरं ॥

अमृतापिधानान्तृष्यादिप्रश्नात् गायत्र्यादिजपात्पूर्वं विकिर इत्येतं
पक्षमाश्रित्याह कात्यायनः ।

तत्रान् ज्ञात्वान्नं प्रकीर्य सकृत्सकृदपोदत्वा पूर्वं गायत्रीं जप्त्वा
मधुमतीर्मधुमध्विति च तत्राः स्येति पृच्छति तत्राः स्मेत्यनुज्ञातः शेष-
मन्नमनुज्ञाप्येति तत्रान् ब्राह्मणाननुमानेन विज्ञाय प्रकृतमर्वाजातीयम-
न्नमेकस्मिन् पात्रे गृहीत्वा वक्ष्यमाणसंस्कारयुक्तायां भुवि प्रकीर्य विरलं
प्रक्षिप्य पात्रमौनोभयविमोचनार्थं अमृतापिधानमधीत्येतन्नक्षेत्रेण
प्राश्य सकृत्सकृदपः प्रदाय त्रिः सकृदा गायत्रीं मधुवातेत्यादिच्छक्त्रयञ्च
जप्त्वा मधुशब्दश्च त्रिरुक्त्वा तत्राः स्येतिविप्रान् यजमानः पृच्छति ।

अत्र तृप्तिभवेदनस्य दृष्टप्रयोजनानुपलम्भात् सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्ति-
मूर्द्धन्य एव प्रष्टव्यः न पुनः सर्व एव प्रष्टव्या इत्येवंविधिनियमः । न
चातृप्तत्वेन विज्ञातेभ्यः पुनरन्वन्दीयत इति तृप्तिभवेदनस्य प्रयोजनं
वाच्यं । तृप्तान् ज्ञात्वैव पात्रविमोचनार्थं कृण्वन्तुषस्य दत्तत्वात् । विकल्पे
चैकस्मिन्नपि बहवचनं पूजार्थं ।

अत्रोच्यते ।

मत्प्रणयदृष्टार्थत्वे बहवचनोपदेशात्मर्त्वे प्रष्टव्याः यस्तु विकल्पः
सोऽन्यविषयोऽस्तु । तैश्च तृप्ताः स्म इत्युक्ते शेषमर्थं किं क्रियतां इति
अन्नशेषविनियोगानुज्ञाभ्यर्थने कृते विप्रैः श्रेष्ठैः सह भुज्यतां अस्मभ्य-
न्दीयतामिति चोक्ते सति पिण्डान् दद्यादित्युत्तरेण मन्वन्धः । अत्र
ब्राह्मणा यदिधिविनियोगमभ्यनुजानीयुस्तद्धिं कुर्यात् ।

तथा च यमः ।

ततोभुक्तवतां तेषां अन्नशेषं निवेदयेत् ।

यथा ब्रूयन्तया कुर्यादनुज्ञातस्तु तैर्दिजे ॥

बृहस्पतिरपि ।

पृच्छेदिप्रांस्ततस्ते तु यत् ब्रूयन्तस्माचरेदिति ।

मागरखण्डे ।

तृप्तान् ज्ञात्वा ततोविप्रानये अन्नं परिनिषेत् ।

अग्निदग्धासु य इत्यादि ।

सकृत्कृदपोदन्वा गायत्रीचितयं जपेत् ।

मधुवातेति मङ्गीर्त्थं ततः पृच्छेत् दिजोत्तमान् ॥

तृप्ता स्य इति राजस्त्रं अनुज्ञां प्रार्थयेन्नतः ।

बन्धूनां भोजनार्थाय शेषस्यान्नस्य भक्तिमान् ।

गोभिलोऽप्याह ।

दत्तान् ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य अग्निदग्धा इत्यादि सकृत्सकृदपो
दत्त्वा पुनरपि मधुवातेति जपेत् । मधुवातेत्येतत्कात्यायनाद्युक्तस्य
गायत्र्यादिजपस्थापलक्षकं ।

कौशिकसूत्रेऽपि ।

दत्तान् ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य दत्त्वा चापः सकृत्सकृदिति ।

वाराहपुराणे ।

दत्तेषु तेषु विप्रेषु किरेदन्नं महीतले ।

दद्यादाचमनार्थाय तेभ्योवारि सकृत्सकृत् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

ततोन्नमुत्कृजेद्भुक्तेष्वयतोविकिरन् भुवि ।

विकिरन्नित्यनेन पिण्डीभृतस्य निक्षेपोनिवर्त्यते ।

अत्र गायत्र्यादिजपस्ततस्तृप्तिप्रश्नस्तदनन्तरङ्गण्डूषदानमित्येवं का-
त्यायनाद्युक्तक्रमविपर्येतं क्रममाश्रित्याह याज्ञवल्क्यः ।

आदत्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ।

अन्नमादाय दत्ताः स्य शेषश्चैवानुमन्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ।

'पूर्वजपं' मव्याहृतीकां गायत्रीमित्यादिना प्रतिपादितं । अत्र
गायत्री-मधुमत्यादेरुच्चारणं यथा ब्राह्मणाः शृण्वन्ति तथा कार्यं ।
तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

गायत्रीमन्त्राय दत्तान् ज्ञात्वा शेषमन्नमनुज्ञाय प्रकृताद् विकिरं

कुर्यात् । तप्तान् ज्वाला गायत्रीमनुप्रायेत्यन्वयः । अस्थानकरं मधु-
मतीप्रावणं कर्त्तव्यं ।

तथा च श्रौतकः ।

तप्तान् ज्वाला मधुमतीः प्रावयेत् ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

प्रष्टैस्मृष्टैश्च तप्ताः स्य तप्ताः स्म इति वादिभिः ।

अनुज्जातो नरस्वन्नं विकिरेद्भुवि सर्वतः ।

तद्दत्त्वाचमनार्थाय दद्यादम्भः सकृत् सकृत् ॥

व्यासः ।

तप्ताः स्य इति पृष्ठास्ते ब्रूयुस्तप्ताः स्म इत्यथ ।

ब्रह्मपुराणे ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु पृष्ठा तप्ताः स्य इत्यपः ।

तप्ताः स्मेति सकृद्देवो ददौ मौनविमोचनं ॥

मौनविमोचनार्थाय गण्डूषार्थमपोददौ, यज्ञवराह इत्यर्थः ।

मानवमैत्रः यणोयसूत्रे ।

तप्ताः स्य इति पृच्छति तप्ताः स्म इत्युक्तः सकृदाचाम्नेषु, भूमौ

विकिरं निनयेत् ।

सौरपुराणे ।

विकिरं प्रतिपेत्यश्वात् शेषमन्नमथोवदेत् ।

ब्रह्मपुराणे तु पूर्वं गण्डूषोदकदानं ततः प्रश्नोत्तराणि ततो

विकिरं इत्येतत्क्रममाश्रित्योक्तं ।

दत्त्वामृतापिधानञ्च विप्रभ्यश्च सकृत् सकृत् ।

किञ्चित्सम्पन्नमेतन्ने भो विप्रा इति तान् वदेत् ॥

ते च प्राज्ञः सम्पन्नं स च तान् पुनराह च ।

अत्रैर्भवन्तस्तृप्ताः स्य तृप्ताः स्मेति वदन्ति ते ॥

स तानाह पुनः शेषं क देयञ्चान्नमित्यपि ।

शिष्टेभ्यो दीयताञ्चैव तदिदं प्रवदन्ति ते ॥

अथ तृप्तास्तु तान् ज्ञात्वा भूमावेवात्रमुत्सृजेत् ॥

बौधायनसूत्रे ।

तृप्तानप आचमय्यानुज्ञाप्यान्नशेषं संप्रकिरन्ति ये अग्निदग्धा इति ।

इति क्रमविधिः ।

अथ प्रश्नोत्तरप्रपञ्चः ।

तत्राह प्रचेताः ।

तृप्ताः स्य तृप्ताः स्मः प्रभूतं प्रभूतमित्युक्तवन्त इति ।

अत्रैकः प्रभूतशब्दः प्रश्नः, द्वितीयस्तत्तरं ।

विष्णुश्रुत्यायनौ प्रश्नान्तरमाह तुः ।

सम्पन्नं पृष्ट्वा स्रं विकीर्यति ।

अत्र चार्थादुत्तरमप्येवं विधङ्गम्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे स्मेतयोः प्रश्नोत्तरयोः पूर्वाक्ताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां सह

समुच्चितयोः प्रयोगो जानुपातनश्च दर्शितं ।

प्रष्टव्या ब्राह्मणा भक्त्या भूनिविष्टेन जानुना ।

तृप्ता भवन्तः सम्पन्नं भवतां कश्चिदेव तु ॥

तृप्ताः स्मेति च तैरुक्तं सम्पन्नमिति चाप्यथ ।

दद्यादाचमनं भक्त्या अद्धानः समाहितः ॥

कूर्मपुराणे ।

पृष्ठा तदस्मस्यैवं तप्तानाचामयेत्ततः ।

आचान्ताननुजानीयादभितोरम्यतामिति ॥

अचार्यादभिरताः स्म इत्युत्तरं गम्यते ।

इह आङ्गविशेषे प्रश्नोत्तरविशेष उच्यते ।

तत्र मैत्रायण्यौयसूत्रे ।

विकिरं प्रदाय तप्तान् स्वदितमिति पृच्छेत्सम्यग्मित्याभ्युदयिक इति ।

हारीतः ।

तप्तान् स्वदितमिति पृच्छेत् स्वदितमिति प्रत्याहुः । स्वतमिति

दैवेष्वायुष्यमिति स्वैरिष्टाचान्तेषु भूमौ विकिरं निनयेत् ।

आह विष्णुः ।

पित्र्ये स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु सुश्रुतं ।

सम्यग्मित्यभ्युदये दैवे रोषत इत्यपि ॥

इति प्रश्नोत्तरप्रपञ्चः ।

अथाचमनदानग्रहणप्रकारः ।

तत्राह विष्णुः ।

उदङ्मुखेष्वाचमनमारौ दद्यात् ततः प्राङ्मुखेऽस्विति ।

अश्लिप्तं हस्तमप्रक्षाल्यैव गण्डूषग्रहणं कर्त्तव्यं । अस्यान्यथाकरणे

तु दोषमाह मरीचिः ।

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।

आसुरस्तद्भवेच्छ्राद्धं पिबेत्तथा नोपतिष्ठते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

हस्तौ प्रक्षान्त्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।

म तु दैवञ्च पित्र्यञ्च आत्मानञ्चोपघातयेत् ॥

वराहपुराणे ।

हस्तं प्रक्षान्त्य यः पश्चाद् पिबेद्भुक्ता द्विजः सदा ।

तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरोगताः ॥

इत्याचमनदानग्रहणप्रकारः ।

अथ विकिरेतिकर्त्तव्यता ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततोविकिरणं कुर्यादिधिदृष्टेन कर्मणा ।

‘विधौ’ शास्त्रे, ‘दृष्टेन’ उपलब्धेन, ‘कर्मणा’ इतिकर्त्तव्यतारूपेण ।

तत्र विकिरप्रदेश-तत्संस्कार-विकरणीयान्नस्वरूपसंस्काराः ।

तत्र पाद्म-मात्स्ययोः ।

तप्तान् ज्ञात्वा ततः कुर्यादिकिरं सार्ववर्णिकं ।

षोडशं चान्नमुद्धृत्य सतिलं प्रक्षिपेत् भुवि ॥

देबलः ।

ततः सर्वाशनं पात्रे गृहीत्वा विविधं बुधः ।

तेषामुच्छेषणस्थाने तेन पात्रेण निक्षिपेत् ॥

‘तेषां’ ब्राह्मणानां, ‘उच्छेषणस्थाने’ भोजनभाजनसमीपे ।

तथा च मनुस्मृति-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

भुक्तवत्सु ततस्तेषु भाजनेऽपान्तिके नृप ॥

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाद्वाप्य वारिणा ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामयतोविकिरन् भुवि ॥

‘सर्ववर्णिकं’ प्रकृतश्राद्धार्थमम्पादितपायसोदनापूप-सूप-शाका-
दिनानाजातीयं । अनेन विकरणीयान्नस्वरूपमुक्तं । ‘सन्नौय’ पाक-
भाजनेभ्यः स्लोकं स्लोकं समुद्धृत्यैकस्मिन् द्रव्यादिरूपे पात्रे संभृत्य,
“यद्यन्नत्रिवेदितं किञ्चित् पितृभ्यश्चाथ तत्र च । तस्मात् तस्माच्च
भागन्तु गृहीत्वा चमसे शुभे ॥” इति ब्रह्मपुराणाभिधानात् ।
‘चमस इति प्रशस्तपात्रोपलक्षणं । तिल-दर्भयुक्तेन वारिणा ‘आप्राय’
प्रोक्ष्य । अनेन विकरणीयान्नसंस्कारोदर्शितः । ‘भाजनोपान्तिकद-
त्यत्र पितृव्यविप्रभाजनोपान्तिक इति ज्ञेयं ।

अत एव विष्णुधर्मोत्तरे ।

भुक्तवत्सथ विप्रेषु विधिं मे गदतः प्रष्टु ।

उदङ्मुखानां विप्राणां पुरतः सोदकन्ततः ॥

अन्नन्तु विकिरेद्भक्ष्या पितृभागस्तु म स्मृतः ।

उदङ्मुखानां विप्राणां पुरतः सोदकं ततः ॥

उदङ्मुखानां विप्राणां सोदकं पूर्वमाख्यातेनार्थेन प्रक्षेपाधिकर-
णभूतभूमौ प्रोक्षणार्थेन जलेन सहितं । एतदुक्तं भवति “तिल-दर्भ-
सहितेनोदकेन भूमिं प्रोक्ष्य तथाविधेनैव च तेनान्नं परिप्लाव्य तस्यां
भूमौ तदन्नं विकिरेत्” इति । पितृणां प्रसूतानां मपिण्डादीनां भागः
द्विप्रिष्टेः । येषां येषामयं भागस्ते तु देवताप्रकरणे दर्शिताः । दर्श-
यिष्यमाणमन्त्रलिङ्गैश्च प्रत्येतव्याः । भूमिप्रोक्षणञ्च स्पष्टमेवोक्तं वायु-
पुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः । “प्रोक्ष्य भूमिमथोद्धृत्य पूर्वं पितृपरायणः” ।
तस्याञ्च भुवि तिल-सहितदर्भास्तरणमुक्तं ब्रह्मपुराणं ।

उच्छिष्टे सतिलान्दर्भान् दक्षिणायान्निधापयेत् ।

‘उच्छिष्ट इत्युच्छिष्टमन्त्रिन्धौ ।

विष्णुधर्मोत्तरे त्वन्नसंस्कारविशेष उक्तः ।

अन्नं सतणमभ्युक्ष्य मामेच्छेति मन्त्रतः ।

‘सतणम्’ उपरिनिहितदर्भं, तत् मामेच्छेति मन्त्रेणाभ्युक्ष्य ।

मन्त्रस्तु ।

मामेच्छेत्तु ब्रह्म मे पूर्त्तमस्तु ब्राह्मणो मे जुषतामन्नान्नं सहस्रधारम-
मृतोदकं मे पुरतस्त्वेतत्परमे व्योमन्निति ।

कठसूत्रेऽपि ।

मामेच्छेति सतणमन्नमभ्युक्ष्येति ।

विष्णुः ।

भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु मामेच्छेत्त्यन्नं सतणमभ्युक्ष्या-
न्नविकिरणमुच्छिष्टागतः कुर्यात् ।

इति विकिरप्रदेश-तत्संस्कार-विकरणीयान्नस्वरूपसंस्काराः ।

अथ विकिरमन्त्राः ।

तत्रादौ वैश्वदेविकस्य विकिरस्य ।

आह गोभिलः ।

असोमपाशु ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः ।

तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविके ॥

एतन्नप्रदेयस्तु विकिरः लिङ्गाद्वैश्वदेविकसम्बन्धीति गम्यते ।

अतश्चाद्यं तत्रत्यवैश्वेदिकधर्मयुक्तस्यैतद्विज्ञोच्छिष्टभाजनसमीपे च
प्रदेशः । दैवत्वात्पितृव्यविकिरात् पूर्वमनुष्ठेयः । अयञ्च ब्रह्मभिः त्रिष्टै-
र्नानुष्ठीयतइति कौशिकदेव स्वाचारानुसारात्कार्यः ।

अथ पित्र्यस्य विकिरमन्ताः ।

कठसूत्रे ।

अग्निदग्धास्य ये जीवा इत्यन्नं विकिरेत् भुवि ।

आह प्रचेताः ।

तस्मिं बुद्ध्यान्मदाय सतिलं पूर्ववज्जपेत् ।

तस्मिं पृच्छेदनुज्ञातोये अग्नीति भुवि क्षिपेत् ॥

पिप्पलादसूत्रे ।

तप्तान् ज्ञात्वा ये अग्निदग्धा इति विकिरं कुर्यात् ।

दृश्यतिः ।

उपस्पृष्टोदकानाञ्च ब्राह्मणानां तथागतः ।

सोदकं विकिरेदन्नं मन्त्रश्चेममुदाहरेत् ॥

अनग्निदग्धा ये जीवा येऽग्निदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन तप्यन्तु तप्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥

कात्यायनः ।

येऽग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा जीवा जाताः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन तप्यन्तु तप्ता यान्तु परां गतिं ॥

गोभिलः ।

अग्निदग्धा जीवा येऽप्यनग्निदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन तप्यन्तु तप्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥

पाद्मनाभयोः ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामगतो विकिरम् भुवि ।

अनग्निदग्धासु ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु तृप्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धु-
 र्न चान्निमिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।
 तत्तृप्त्येऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 प्रयान्तु लोकाय सुखाय ते तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

येऽस्मात्कुले तु पितरोलुप्रपिण्डोदकक्रियाः ।
 ये चाप्यहृतसूडास्तु ये च गर्भादिनिःसृताः ॥
 येषां दाहो न क्रियते अग्निदग्धाश्च येऽपरे ।
 भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु तेषां यान्तु पराङ्गतिं ॥
 इति पित्र्यविकिरणमन्त्राः ।

विकिरप्रक्षेपानन्तरं करणीयमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च चिराचम्य हरिं स्मरेत् ।
 प्रेतभागं विष्टञ्चाथ प्रायश्चित्तोपशान्तये ॥
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीञ्च पठेत्तथा^(१) ।
 पठेन्मधुमतीः पुण्यास्तथा च मधुमध्विति ॥

अथ वक्ष्यमाणानेकपदार्थव्यवहितप्रयोगापि विकिरप्रतिपत्ति-
 र्विकिरसम्बन्धादत्रैव प्रतिपाद्यते ।

तत्र तावत् प्रतिपत्तिकालमाह गौतमः ।

विकिरमुच्छिष्टैः प्रतिपादयेत् ॥

(१) उपेक्षयेति खं ।

‘उच्छिष्टैरिति सहार्थे द्वितीया । तेनायमर्थः सम्पद्यते । यदो-
च्छिष्टानि पात्रदेशात् समादाय कस्मिंश्चित् प्रदेशे निक्षिप्यन्ते तदा
विकिरस्यापि यथोपदेशं प्रतिपत्तिं कुर्यात् ।

अन्यथा तु तत्करणे दोषमाह व्यासः ।

उच्छिष्टैरेव विकिरं सदैव प्रतिपादयेत् ।

अन्यथा कुरुते यस्तु निराशास्तस्य देवताः ॥

प्रतिपत्तिविशेषत्वाद् भार्गवः ।

पिण्डवत् प्रतिपत्तिः स्याद्विकिरस्येति तौल्लिरिति ।

पिण्डवदिति । यादृशी पिण्डानां प्रतिपत्तिः क्रियते तादृशी
विकिरस्यापि कर्त्तव्येति तौल्लिर्नाम मुनिरुक्तवान् । अतश्च “पिण्डांस्तु
गोऽज-विप्रेभ्यो दद्याद्ग्नौ जलेऽपि वा” इत्यासुक्ता पिण्डप्रतिपत्ति-
विकिरस्यापि कर्त्तव्या ।

षट्त्रिंशन्मते ।

यदकं पिण्डदानस्य तत्कर्म विकिरस्य च ।

जिपेत् पिण्डान् जलेऽग्नौ तु विकिरं तत्र निक्षिपेत् ॥

अत्र केचिन्नान्यन्तः । वैकल्पिकं विकिरप्रक्षेपाय स्थानद्वयं । तत्रैक-
मुच्छिष्टमग्निधौ स्थानमपरं पिण्डमग्निधौ । तत्र यदोच्छिष्टमग्निधौ
विकिरो दीयते तदोच्छिष्टप्रतिपत्तिकाल एव तत्रप्रतिपत्तिस्तदृशी
विकिरस्यापि प्रतिपत्तिः कर्त्तव्या । यदा तु पिण्डमग्निधौ विकिरः
क्रियते तदा तत्रप्रतिपत्तिकाले तदत्कत्त्वेति । ते च पिण्डमग्निधानेऽपि
विकिरः कर्त्तव्य इत्यत्र कालिकापुराणोक्तं वचनं दर्शयन्ति ।

पूर्ववदापयेत्पूज्य पिण्डानर्थं पृथक् पृथक् ।

अग्निदग्धानग्निदग्धान् वै पश्चादन्नं विकीरयेत् ॥

अत्र पिण्डपूजानन्तरं विकिरविधानाद्देशविशेषानुपादानाच्च देशा-
काङ्क्षायां पिण्डसन्निधाविति गम्यते ।

धूमः ।

कपित्थस्य प्रमाणेन पिण्डान् दद्यात् समाहितः ।

तत्समं विकिरन्दद्यात् पिण्डान्तेषु षडङ्गुले ॥

इति विकिरप्रतिपत्तिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपतिपण्डि-
तश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे
विकिरादिविधिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

चीरोदन्वदङ्गललहरीवृन्दसन्देहभूमिः
खर्लोकस्त्रीकुचपरिमरामुक्तमुक्तावयस्यः ।
यस्य प्रोचैर्विहरति सदा कीर्तिवक्त्री स एषः
श्रीहेमाद्रिः कथयति पुरः पिण्डदानप्रकारं ॥

अथ पिण्डदानं ।

तत्र कालाः ।

इह तावत्केचित् ब्राह्मणभोजनात् पूर्वमेव पिण्डनिर्वपणं कुर्वन्ति
केचिदुपरिष्ठात् ॥

तदाह मनुः ।

पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वत इति ।

केचिद्ग्रहणात् केचित्पुरस्तात् केचिदुपरिष्ठादिति द्वैधं गम्यते ।

तथा च सांख्यायनग्रन्थं ।

भुक्तवत्सु पिण्डान् दद्यात् पुरस्तादेक इति ।

शङ्खोऽपि ।

उच्छिष्टमग्निधौ कार्यं पिण्डनिर्वपणं बुधैः ।

आदौ वापि ततः कुर्यादग्निकार्यं यथाविधीति ॥

केचित्तु ब्राह्मणभोजने वर्तमान एव कुर्वन्ति ।

तथाचादत्सु ब्राह्मणेभ्यत्यनुत्सौ त्रिणुः ।

उच्छिष्टमन्निधौ दक्षिणाग्रेषु पृथिवीदर्विरचितेत्येकं पिण्डं पित्रे
निदध्यादित्यादि ।

तत्र ये पूर्वं कुर्वन्ति तेऽपि केचित् ब्राह्मणार्चनानन्तरमग्नौकर-
णात् पूर्वमेव कुर्वन्ति केचित्त्वग्नौकरणानन्तरं ।

तत्रार्चनानन्तरमाह देवलः ।

अथ मङ्गल्यं कलशं सदभं पूर्णमम्भमा ।

पुरस्तादपविश्यां पिण्डावापं निवेदयेत् ॥ इत्यादि ।

यथोक्ते शङ्खवचने चैष एव पिण्डदानकालो दृश्यते ।

मनुस्तु भोजनात् पूर्वकालीनस्य पिण्डदानस्याग्नौकरणानन्तरं
कर्त्तव्यतामाह ।

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिश्रुतं^(१) ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेद्दकं शुचि ।

चींस्तु तस्माद्भ्रुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहित इति ॥

तस्माद्भ्रुविःशेषादित्यग्नौकरणह्रविःशेषात् । शेषं पूर्वमेव व्याख्यातं ।

ये त्वपरिष्ठात्कुर्वन्ति तेऽपि केचित् ब्राह्मणेष्वनाचान्तेषु कुर्वन्ति,
केचिदाचान्तेषु कुर्वन्ति ।

तथाचाश्वलायनगृह्यं ।

भुक्तवत्सनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यादाचान्तेष्वेक इति ।

कात्यायनोऽपि हतगण्डूषेषु सम्यगनाचान्तेषु ब्राह्मणेषु पिण्डदा-
नमुक्त्वाह । आचान्तेष्वेक इति । आचान्तेष्वपि कुर्वाणाः केचिदि-
किरं प्रक्षिप्य ब्राह्मणेभ्यो गण्डूषाय महत्सहृदपोदत्त्वा गायत्र्यादि-

(१) परिक्रममिति ग० ।

जपं कृत्वा तदप्रश्नोत्तरपूर्वकं शेषानुज्ञां कारयित्वा नन्तरं कुर्वन्निष्ठा
अत एव कात्यायनेन शेषमन्नमित्याग्भ्यानुज्ञाप्येत्यन्तं यथोक्तक्रमेण
प्रतिपाद्योक्तं ।

सर्वमन्नमेकत उद्धृत्योच्छिष्टमभोपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य
दद्यादाचान्तेष्वित्येके ।

सर्वमन्नमेकस्मिन् पात्रे उद्धरेत् । सर्वशब्दः प्रकृतान्नजातिमर्चत्वार्यः ।
अतोमांस-पायमौदनापूप-सृपादिजातीयैः प्रकृतश्राद्धप्रयोगायै
साधितेभ्यः भर्गुभ्योऽन्नैभ्यः किञ्चिन्किञ्चिदादाय पिण्डपर्याप्तपरिमाण-
मन्नममुदायमेकस्मिन् पात्रे समृद्येत्येतदुक्तं भवति । 'उच्छिष्टमभोप
इत्युच्छिष्टप्रदेशात् व्यामच्यरन्निवाङ्गादिव्यवहिते देशे । अत्र पिण्ड-
पितृयज्ञवद्पचारः । पिच्य इति सूत्रितत्वाद्दर्भग्रहणमुपमूलमकृदाच्छि-
न्नोपलक्षणार्थं । परिमंख्यानार्थमिति केचित् । 'अवनेज्य' प्रदास्यमान-
ल्लैकैकस्य पिण्डस्य स्थाने उद्देश्यस्य पित्रादरेकैकस्य गोत्रमन्मन्थनामानि
सन्मुध्य तानि समुच्चार्यावनेनिच्छेति पात्रेण मत्तिलं जलं निनोयं यर्थः ।
'त्रींस्त्रीनिति वीष्णा मातामहादिपिण्डत्रयमपेक्ष्य, 'पिण्डान् दद्यात्',
परस्परमंशेषादिभागं परित्यज्य मङ्गाततां प्राप्तमन्नं पिण्डः । एवं संपूर्ण-
मनाषान्तेषु पात्रविमोचनार्थं सकृत्कृत्वा तगण्डुषु ब्राह्मणेषु गायत्री-
जपादि कृत्वा पिण्डान् दद्यादित्येकेषां मृतमभिधायान्देषां मतमाह
'आचान्तेष्वेक इति । 'एक इति एकवचनादस्य पक्षस्य परमतत्वमिति न
मन्तव्यं उभयशास्त्रत्वादिकल्प इति कर्काकेः । अस्तु चैक इति वचनात्
प्रथमे परत्वात्परेषामेवैष पक्ष इति । केचित्त्वनाचान्तेष्वेव विकिरार्यम-
न्नमादाय तदप्रश्नोत्तरपूर्वकं शेषानुज्ञावचनं कारयित्वा विकिरं

प्रतिपद्य ब्राह्मणेभ्यः सक्तसक्तदपोदत्तानन्तरं पिण्डदानं कुर्वन्ति ।
अतएव याज्ञवल्क्येनान्नमादायेत्यारभ्यामुनैव क्रमेण सक्तसक्तदि-
त्यन्तमभिधायोक्तं ।

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टमन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पितृयज्ञवदिति ॥

केचित्तु भुक्तवत्स्वनाचान्तेष्वेव विकिरं दत्त्वा स्वधां च वाचयित्वा
पिण्डदानं कुर्वन्ति ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

गायत्रीमनुश्राव्य ढसान् ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा शेषमन्नमनु-
श्राव्य प्रकृतादन्नाद्विकिरं कुर्यात् । स्वधां वाचयित्वा विष्टरांस्त्वौन्निद-
ध्यात् त्रीण्येवोदपात्राणि सतिलानि सपवित्राणि मृन्मयाग्नमयौदुम्ब-
राणि वा धूप-गन्ध-मालादर्घ-प्रदीपाञ्जनादीनि षोपहरेत्सर्वान्नप्र-
कारमादाय पिण्डान्निदध्यात् ।

अस्यार्थः । गायत्रीं 'अनुश्राव्य' यथा ते ब्राह्मणाः शृण्वन्ति तथोच्चार्य,
'ढसान्' सुहितान्, ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा शोभनमदितं 'स्वदितं' ।
अर्थात्स्वदितमिति उत्तरं गम्यते । शेषमन्नं किं क्रियतामिष्टैः सह
भुज्यतामिति प्रश्नोत्तराभ्यां अनुश्राव्यानुज्ञातादन्नात्क्रियदन्नमुद्धृत्य तस्य
भूमौ विकिरणं कुर्यात् । स्वधां वाचयित्वा इत्यादिना प्रकारेण
स्वधां वाचयित्वा निधास्यमानस्यैकैकस्य पिण्डस्याधारभूत एकैकोवि-
ष्टर इति पिण्डत्रयार्थं त्रीन्विष्टरान् भूमौ निदध्यात् । पूर्वोक्तान्यतपञ्च-
विंशतिदर्भपिण्डूलात्मको विष्टरः । एकैकस्मिन् पिण्डे एकैकेन पात्रे-
णात्रनेज्जं कर्तुं त्रीण्येव मृच्छिला-ताम्राणामन्यतमेन निर्मितानि

पवित्रमहितान्युदपात्राणि । 'धूपः' गुग्गुलुनिर्यामादिः । 'गन्धाः'
 आङ्गे विहितानि सुरभीष्यनुलेपनानि । 'मान्द्यानि' आङ्गेचितानि
 यथितपुष्पाणि । 'आदर्शः' दर्पणः, आदृश्यतेस्मिन् रूपमित्यादर्शः ।
 आदिशब्दात् प्रमाधनद्रव्यं सिन्दूरादीति हरिहरः । 'प्रदोषः' प्रमिदः ।
 'अञ्जनं' सौवीरादि । आदिशब्दोऽभ्यञ्जन-वामः प्रमृत्युपयोगिद्रव्यान्तर
 संघहार्यः । एतानि च 'उपहरेत्' पिण्डदेशममीपे निदध्यात् । सर्व-
 मन्नप्रकारमादाय तदेकीकृत्य तन्मयान् पिण्डान्निदध्यादिति ।

केचित्त्वनाचान्तेष्वेव पिण्डदानं कुर्वन्ति आचान्तेषु विकिरः ।
 अतएव बृहस्पतिना "तत्समीपे प्रकुर्याच्च पिण्डनिर्वपणं तत इत्या-
 दिना पिण्डदानमुक्त्वा "उपसृष्टोदकानान्त्वित्यादिना विकिरदानमुक्तं ।
 आचान्तेष्वपि कुर्वाणाः केचिदभिरमणानुज्ञावचनादिपदार्थमकृत्वैव
 पिण्डदानं कुर्वन्ति । केचित्तदुत्तरकालं, केचित् ब्राह्मणविमर्जनानन्तरं ।
 तत्राचान्तेष्वितिवचनादाचमनाव्यव-हितोत्तरकालता गम्यते ।

अनुज्ञावचनाद्युत्तरकालतान्वाह यमः ।

आचान्तांश्चानुजानीयादभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

भवन्तोरमतामत्र ज्ञात्वानुज्ञातलक्षणं ॥

स्वधेति चेति वक्तव्यं प्रीयन्तां पितरस्तथा ।

अक्षय्यमन्नदानन्तु वाच्यं प्रीतैर्द्विजातिभिः ।

ततो निर्वपणं कुर्यात् पिण्डानान्तदनन्तरम् ॥ इति ।

भवन्तोरमतमित्यादिशोकाहुर्मनुज्ञावचनं । अनुज्ञातस्य लक्षणं
 ययामुसं वर्त्तनमित्येवंविधं स्वरूपं ज्ञात्वा भवन्तः 'रमतां' ययामुसं
 वर्त्ततां । केचित्तु ब्राह्मणविमर्जनानन्तरं पिण्डदानं कुर्वन्ति ।

तथा च हारीतः ।

दशान् स्मृतिमिति पृच्छेदित्यादि वाजे वाज इत्यनुव्रजेत्यन्तं
भोजनोत्तरतन्वमुक्त्वा आह शेषस्य पिण्डान् पितृयज्ञवन्निदध्यादिति ।
एते च पिण्डदानकालाः शाखाभेदेन व्यवस्थिता वेदितव्याः ।

तथा च स्मृतिः ।

मुनिभिर्भिन्नकालेषु पिण्डदानं तु यत् स्मृतं ।

तत् स्वशाखामतं यत्र तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥

‘यत्र’ यस्मिन् काले, क्रियमाणं स्वशाखयानुमतं भवति तस्मिन्
काले कर्त्तव्यं । उपलक्षणञ्चैतन् स्वगृह्याद्यनुमतेः ।

भोजनात् पूर्वकालोत्तरकालयोर्व्यवस्थान्तरमाह लौगाक्षिः ।

अप्रशस्तोषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनं ।

भोजनस्य प्रशस्तान्तु पश्चादेवोपकल्पयेदिति ॥

‘अप्रशस्तोषु यागेषु’ मंपिण्डीकरणात् पूर्वेषु प्रेतश्राद्धेषु । ‘अवनेजनं’
मवाचीनपाणिना निर्वपणं, इति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । पिण्डनिर्वपणा-
रक्षपदार्थेनावनेजनाख्येन पिण्डदानं लक्ष्यत इत्यपि शक्यं व्याख्यातुं ।
‘भोजनस्य पूर्व’ भोजनात् पूर्वमित्यर्थः । ‘प्रशस्तं’ मंपिण्डीकरणादि-
श्राद्धेषु क्रियमाणं भोजनात् पश्चादेव यथाकालं । इयञ्च व्यवस्था
केषाञ्चिदेव शाखिणां । यतोमन्वादिस्मृति-मस्यादिपुराणेषु च
मुख्यपार्ष्णं पिण्डान्वाहार्यकर्म वाधिकृत्य पिण्डदानस्य भोजनात्
पूर्वमेव कालचोदना । अतएव पार्वणश्राद्धे भोजनात्पश्चादेवेति
स्मृतिचन्द्रिकाकारोक्तिरप्येवमेव व्याख्येया । येषान्तु गृह्यादौ पिण्ड-
दानस्य कालविशेषा नोक्ताः तेषान्तु मौक्यादाचान्तोष्वेक इत्ययमेव

पत्नी यहीतुं न्यायः । अत्र प्रसङ्गादिकिरदानकालविकल्पा अपि
व्याख्याताः ।

इति पिण्डदानकालाः ।

अथ पिण्डदानप्रदेशाः ।

तत्र तावत् पिण्डपितृयज्ञेऽग्निमसौपे पिण्डनिर्वापं विधाय पिण्ड-
पितृयज्ञवदपचारः । पित्र्य इत्यादिषु च पिण्डपितृयज्ञविध्यन्ताति-
देशादग्निमद्भावे तत्समौप एव पिण्डान दद्यात् । तथा च ब्राह्मण-
भोजनात् पूर्वकालीनं पिण्डनिर्वापं वर्णयता देवलेन भुवि पिण्डानां
सन्निवेशनमञ्जनादिभिस्तदलङ्करणञ्चोक्त्वा अनन्तरमग्नौकरणहोममभि-
धाय तस्य होमस्य पूर्वनिवेशितपिण्डमन्निधानमुक्तं ।

ऊर्ध्वेवमग्निं पिण्डानां मन्निधौ तदनन्तरं ।

पकान्नेन बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्यो दापयेत् द्विजः ॥

इति पिण्डानां मन्निधावेवमुक्तेन प्रकारेणाग्निं ऊर्ध्वानन्तरमेभ्यः
पिण्डेभ्यः पकान्नेन बलिं नैवेद्यरूपं दद्यात् । अत्राग्नौ होमस्य पिण्ड-
मन्निधानं वदतार्थात् पिण्डानामप्यग्निमन्निधानमुक्तं । अन्यभावे तु
पूर्वापन्यस्तपु शङ्ख-कात्यायन-याज्ञवल्क्य-वचनेषुच्छिष्टमन्निधावित्युप-
देशादुच्छिष्टसमौपे दद्यादिति मधुशर्मप्रभृतयः ।

तत्र नैरन्तर्यणोच्छिष्टमन्निष्ठस्य देशस्याशुचित्वेन पिण्डदानान-
र्हेत्सपि वचनादर्हत्वं परिकल्प्य तत्र पिण्डदानं कर्त्तुमध्यवस्यतोदाहृतं
वारयितुं उच्छिष्टप्रदेशात् क्रियद्भवधानमाह व्यासः ।

अग्निमावमुत्सृज्य पिण्डान् प्रदापयेत् ।

यत्रोपस्पृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥ इति ।

‘तत्र’ तस्मिन् आद्भुप्रयोगे, उच्छिष्टप्रदेशादरन्निपरिमितं प्रदेशं परित्यज्य योदेशोऽवतिष्ठति तत्र पिण्डान् प्रदद्यात् । सकनिष्ठिकः करः ‘अरन्निः’ । एतच्च व्यवधानमतिकुशलेषु सुशीलेषु चाचमनोदक-विन्दुभिः पिण्डदानप्रदेशमनुपपन्नत्स ब्राह्मणेषु विज्ञेयं । आचमनोदकविन्दूपघाते तु ततोऽधिकमपि प्रदेशमुत्सृजेत् ।

तदाह ।

यत्रोपस्पृशतामित्यादिना उपस्पृशतामाचामतां विप्राणामुदक-विन्दवो यं देशं न प्राप्नुवन्ति तत्र देशे वा पिण्डदानं ।

तथा चारन्निमात्रादधिकपरित्यागमाह पारस्करः ।

विप्राणां बाहुमात्रेण पिण्डदानं विधीयते ।

आद्भुभोक्तृन् विप्रानवधीकृत्य बाहुमात्रात् प्रदेशात्परत इत्यर्थः । विप्राणामित्यत्र पात्राणामिति पाठान्तरं ।

तत्राप्युदविन्दुप्राप्तिशङ्कायामुच्छिष्टमन्निधिवान्मार्थं विवृण्वन् दिङ्-नियमश्चोपदिशन् बाहुमात्रादधिकप्रदेशपरित्यागमाहात्रिः ।

पितृणामामनस्यानादग्रतस्त्रिष्वरन्निषु ।

उच्छिष्टमन्निधानन्तत्रोच्छिष्टामनमन्निधौ ‘पितृणां’ पित्र्यब्राह्मणानां । उपलक्षणश्चैतद्देवब्राह्मणानां । तदुच्छिष्टव्यवधानस्यापलितत्वेन तुल्यन्यायत्वात् । ‘आमनस्यानात्’ अवधियोग्यादामन्नप्रदेशात् । स च तद्देशस्यार्धाकभाग एव नियतव्यवधानलाभात् । अन्यथा मङ्कटामङ्कटविभागेनानियतव्यवधानं प्रमज्जेत । तथा च कदाचिदुच्छिष्टमंसृष्ट एव देशे पिण्डदानमापद्येत । नियतलाभे नियतकल्पनानुपपत्तेश्च । अथवा भुञ्जानाः पितरो यावता प्रदेशेन मृज्यन्ते तावत्पितृणामामनस्वानं ।

अतः पात्राण्यवधित्वेन लभ्यन्ते तावता हि प्रदेशेन पितरः संयुज्यन्ते
'अग्रतः' पुरस्तात् । न तु पश्चात्पार्श्वयोर्वेति दिङ्निश्चयः ।

अत्राणुदविन्दुप्राप्तिशङ्कायामधिकपरित्यागमाह जातुकर्षः ।

व्याममात्रं समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

यत्रोपसृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥

तिर्यक्प्रमारितयोर्भुजयोः महोरगा यन्मानं सः 'व्यामः' । यदा
तु ब्राह्मणमौशीन्यादिनाचमनोदविन्दूनां अग्न्यादिपरिमितदेशप्राप्ति-
नाशङ्कते तदोच्छिष्टमन्निर्धर्वचनविहितत्वेन मुख्यस्योच्छिष्टमन्निधि-
तारतम्यस्थानुग्रहाय अग्निसिद्धादिपरिमित एव देशे पिण्डदानं कार्य-
मित्यभिप्रेत्योक्तं यत्रोपसृशतां वापीत्यादि । अतोऽग्न्यादिमामववच-
नानामाचमनोदविन्दुप्राप्तिवर्जितोच्छिष्टममौपदेशोपलक्षणत्वमेव न तु
नियमार्थत्वं । मङ्कटे तु आहुप्रदेशं प्रयत्नविशेषेणाचमनोदविन्दुम-
मुच्छलनं मङ्काद्याग्न्यादिव्यवहितप्रदेशानुपघातमापाद्य तत्र पिण्ड-
दानं कुर्यादिति व्यवस्था ।

ब्राह्मणभोजनात् पूर्वकालप्रदेयान् पिण्डान् प्रस्तुत्य देशविशेषादि-
माह देवलः ।

अभ्यज्य मधुमर्षिभ्यां नाम्बपेत् कुशमस्रये ।

ह्यायायां हस्तिनस्रैव वस्तदौहितमन्निधौ ॥

हस्तिच्छाया राजसन्दनुगृहीतस्य ता पिण्डदाने । तदन्यस्य
तत्प्रमत्तादनशक्तिविरहात् । यत्र पिण्डदानं कर्त्तव्यं तत्र हस्तिच्छाया-
भम्पादनेन तद्देशवैशिष्ट्यमापाद्यं । एतच्च षाड्गुण्यातिशयार्थे । यतोऽसौ

(१) सादगुण्याविशयार्थमिति ख० ।

हस्तिच्छायादेवचनान्तरतः आद्रे प्रशस्ततरत्वमवगम्यते । अतो विनापि हस्तिच्छायादिकं भवत्येव पिण्डदानं । एवं म्यते द्विजभोजनोत्तर-कालीनमपि पिण्डदानमस्मिन् देशे षाड्गुण्यसम्पत्तये^(१) विधेयमिति गम्यते । अथवा आद्रुमध्यवर्तिना तीर्थादिकृत्येन स्वतन्त्रेण च पिण्डदानेन मंथोज्यमानोऽयं देशविशेषः षाड्गुण्यमापादयिष्यतीति किं प्रकरणायहेण । एतच्च गजच्छायाप्रकरणे व्यक्तमस्ति ।

इति पिण्डदानदेशाः ।

अथ पिण्डदानप्रयोगः ।

तथानुज्ञायहणं ।

तच्च पिण्डदानं चिकीर्षताऽम्भोमृतकुम्भोपादानपूर्वकमाह देवलः ।

अथ संगृह्य कलशं मदर्भं पूर्णमक्षम ।

पुरस्तादुपविश्यैषां पिण्डावापं निवेदयेत् ।

ततस्तैरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्य मः ॥

पिण्डनिर्वापार्थं दर्भमहितं मपवित्रञ्च 'अभसा' जलेन, परिपूर्णं कलशं 'संगृह्य' सम्यक् कराभ्यां गृहीत्वा, ब्राह्मणानां पुरस्तादुपविश्य पिण्डावापं करिष्य इत्यनुज्ञाभ्यर्चनाभिप्रायवता प्रश्नं करिष्यमाणं पिण्डावापमेषां निवेदयेत् । ततस्तैर्ब्राह्मणैः कुरुष्वेत्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमागच्छेत् । यद्यपि च ब्राह्मणाभिमुख्येन प्रश्नकरणात् स्वत एव यजमानस्य दक्षिणाभिमुख्यं सिद्धं । द्विजानामग्रे पिण्डदानं कर्तव्यं न पृष्ठत इत्यत्रिणाभिहितत्वादुत्तराभिमुखावस्थितब्राह्मण-पङ्क्त्यपेक्षया दक्षिणादिगामनं चायुक्तं । तथापि दक्षिणाभिमुखस्यैव

(१) साड्गुण्यसम्पत्तये इति ख० ।

स्थितस्य दक्षिणां दिशमेत्येति विधेरर्थवत्त्वाय प्रश्रम्यानात् दिक्षाणि
पदान्यागत्येति गम्यते । अथवा पुरस्तादपविश्येति प्राङ्मुख उपविश्य
प्रश्रं कुर्यात् । ततो दक्षिणां दिशमेत्येति दक्षिणाभिमुखोभूत्वा
पिण्डदानं कुर्यादिति । कलशमंग्रहस्तत्र सर्वेषामेव तस्य पिण्डा-
वापोपयोगिमार्जनावनेजनादिमाधनजलोपादानार्थत्वात् । अथवा
कलशमंग्रहस्य कलशकार्यार्थत्वाद्येषां ततः पानीयकुम्भेन तर्पयेत्
“प्रयतः पितृनित्यादिना कलशेनैव किञ्चित्कर्म विहितं तेषामेव
तत्मंग्रहः । अनेजनादिकन्तु सर्वश्राद्धमाधारणपात्रस्येन जलेन ।

केषाञ्चिदेषां कलशमंग्रह इत्येतस्यै तत्मंग्रहमन्तरेणैवानुज्ञा-
ग्रहणं वदन् व्यक्रोकरेति शालङ्कायनः ।

पिण्डावापमनुज्ञाय यतवाकाय-मानसः ।

सतिलेन ततोऽन्नेन पिण्डान् सर्वेण निर्व्वपेत् ॥

इत्यनुज्ञाग्रहणं ।

अथ पिण्डदानस्थानकल्पना ।

आह देवलः ।

उपलिप्ते गुची देशे स्थानं कुर्वीत सैकतं ।

मण्डलञ्चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं महत् ॥

‘उपलिप्ते’ गोमय-गोमूत्राभ्यामुपलिप्ते महीपृष्ठे, “गोशकृन्मूत्र-
वारिणिति मत्स्यवचनात् । उपलेपे कृते मत्पुलेपात्पूर्वस्थितागुचित्व-
निवृत्त्या सिद्धेपि शुचित्वे तदुत्तरकालिकोपघातजन्यागुचित्वनिवृत्त्यर्थे
शुभावित्युक्तं । उपलिप्ते अतएव शुभाविति वा । ‘सैकतं’ सिकतामयं
स्थानं, ‘कुर्वीत’ पिण्डाधारभूतं स्थानं रचयेत् । तस्माकारमाह, ‘मण्डलं

चतुरस्रं वेति । 'मण्डलं' वृत्ताकारं, 'चतुरस्रं' चतुष्कोणं वा । 'दक्षिणा-
वनतं' दक्षिणाप्रवणं । 'महत्' भूप्रदेशाद्यक्तावभासं पिण्डावस्थापन-
पर्याप्तवैपुल्ययुक्तञ्च तावता वैपुल्यस्यार्थमिद्वलेपि स्पष्टत्वार्थाऽनुवादः ।
अथवा पिण्डदानावस्थापनपर्याप्तवैपुल्यात् किञ्चिदभ्यधिकवैपुल्या-
र्थाविधिः । एतच्च मैकतस्नानकरणं केषाञ्चिदेव । अतएव उपलिप्ते-
महीपृष्ठ इति मत्स्यपुराणं महीपृष्ठस्यैव साक्षात् पिण्डाधारत्वं विहितं ।

इति पिण्डदानस्थानकल्पना ।

अथ पिण्डदान-स्थान-संस्कारः ।

तत्र तावदपलेपनमुक्तमेव । उल्लेखनादि तृच्यते ।

तत्राह देवलः ।

एकदर्भेण तन्मध्यमुल्लेखेत्तिश्च तं त्यजेत् ।

'तन्मध्य' पिण्डस्थानमध्यं । 'उल्लेखेत्' रेखायुक्तं कुर्यात् । 'त्रिः' त्रिवारं ।

ननु पित्र्ययमुल्लेखनं मरुदेव कर्तव्यं । तथा च शतपथे "पिण्ड-
पितृयज्ञब्राह्मणं अथ दक्षिणान्वाहार्यपचनं मरुदुल्लेखति तद्वेदि-
भाजनं" इति । 'वेदिभाजनं' वेदिस्थानीयं ।

ब्रह्माण्डपुराणोऽपि ।

खण्डनं पेषणञ्चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।

मरुदेव पितृणां स्याद् वानान्तु त्रिरुच्यते ॥ इति ।

'खण्डनं' वर्धिरादेः क्लृप्तं, 'पेषणं' मृमिघर्षणादिकं । 'उल्लेखन-
क्रिया' लेखाकरणं । 'पितृणां' पितृकार्यं, 'मरुदेव स्यात्' । अतः
कथमत्र त्रिरुल्लेखनं । उच्यते । विकल्प्यात् त्रिशवशास्त्राद्वा भविष्यतौति ।
अथ वैकैकपिण्डार्थमैकैकमुल्लेखनमित्येवं मरुदपि क्रियमाणं त्रि-

मस्यद्यते । अथ वैकैकपितृवर्णाद्यैकैकमुत्सृज्यनसिद्येवं चि. क्रियते हि कदाचित् पितृ-मातृ-मातामहादिवर्गाणां पिण्डदानं । अनेन च यदा वर्गद्वयस्य पिण्डदानं तदा द्विरुत्सृजनं, यदा त्वैकवर्गस्य तदा मरुदत्रेत्यपि दर्शितं भवति । 'एकदर्भेणेत्येकया दर्भश्रियया । एतस्य स्फालान्नाभे । 'पिण्डपितृयज्ञे मरुत् स्फोनोत्सृज्येत्यापस्तम्बादिवचनात् पिण्डान् दद्याद् पितृयज्ञवदिति याज्ञवल्क्यादिवचनात्तानिदेशतः स्फप्रार्थः । न च दर्भापदेशेनास्य बाधः । यतो वाधगङ्गायामेवोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

वज्रेण वा कुशंवापि उत्सृज्यन्नमहो द्विज इति ।

'वज्रः' स्फः । 'वज्रो ये स्फ इति अनेः । स्फोनोत्सृज्येत्युक्तं अर्थात् करगृहीतेनेति सिद्धेऽपि किमेककरगृहीतेन उत करद्वयगृहीतेनेत्यत्रमाद्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थमाह पारस्करः ।

कराभ्यामुत्सृज्यत् स्फेन कुशंवापि महो द्विज इति । इति ।

कराभ्यामित्युक्तं किं मन्त्रिवेगविशिष्टाभ्यामित्याकाङ्क्षायामुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

मथोत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुत्सृजनं द्विज । इति ॥

'मथः' वामः, म ययोः पाण्योर्मथे 'उत्तरः' उपरिष्ठादवस्थितः, तौ 'मथोत्तरौ' । एतदुक्तं भवति । "उत्सृज्येनाय पाणिभ्यां निपादादाने स्फे दक्षिणमुष्टेरुपरिष्ठादासमुष्टिः स्थापनीय इति । स्फस्यानपाता-दृर्भस्य तेनाप्युत्सृज्येने मथोत्तरावेव करौ कर्त्तव्यौ । उत्सृज्येनान्नाभिमुखमभिगच्छता स्फेन दर्भेण वा न कार्यं किन्तु पादुत्सृज्येन गच्छेत् । तन्नागेऽप्याभिमुख्येनैव कार्ये । "दक्षिणाप्राचीं पराचीं

वेदिमुद्धृत्येव्यापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञेऽभिधानात् । दक्षिण-प्राचोरन्त-
रालभृता या कोणात्मिकाग्रेथीति प्रसिद्धा दिग्बर्त्तते तदवच्छिन्नां
दक्षिणाप्राचीं, 'पराचीं' पराङ्मुखीं । यजमानापेक्षया पराङ्मुखं
गच्छता स्फोनेननिश्चिद्यर्थः । आयत्नायनेनापि दक्षिणाप्राचीमेव
प्रस्तव्य परिभाषायामुक्तं "सर्वकर्माणि तान्दिशमिति । तान्दिश-
माश्रित्य सर्वाण्यपि पित्र्याणि कर्माणि कार्याणीत्यर्थः । अनेन
कर्त्तुराग्नेयाभिमुखं सिद्ध्यति । नह्यन्याभिमुखोऽञ्जमा तदभिमुखानि
शक्नोति कर्माणि कर्त्तुं । अतश्चाग्नेयाभिमुखः सन् कर्त्तुराग्नेयाभिमुखीं
रेखां कुर्यात् । अयं वक्ष्यमाणस्य दर्भास्तरणस्यावनेजन-पिण्डनिर्वा-
पादेश्चाग्नेयाभिमुखमेव । उल्लेखणं हि संस्कारत्वात् पिण्डाधारत्वे-
नोपयोक्तव्यमाणाया भुवः क्रियते । अतः पिण्डाधारभृतानां
दर्भाणामपि तदाभिमुखेनास्तरणं । दक्षिणाभिमुखास्तरणे त्वना-
धारभृतभृत्स्यास्तृतानां दर्भाणामनाधारतैवोपपद्यते । यथाधारश्च
पितृणामुपवेशनं यथोपवेशनमवनेजनादीति सर्वमाग्नेय्यभिमुखं ।
एतच्च वैकल्पिकं । "दक्षिणा दिक् पितृणामिति श्रुतेर्दक्षिणाभिमुख-
त्वादेरप्यवगमात् दक्षिणाभिमुखत्व-दक्षिणापवर्गत्वादेरपि दर्शनात् ।
लेखाकरणे च मन्त्रो ब्रह्मपुराणे ।

निहन्मि सर्वं यदमेध्ववद्भवेत्

हताश्च सर्वे सुर-दानवा मया ।

रक्षांसि यत्ताः मपिशाचमङ्गा

हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥

अस्य मन्त्रस्य साद्यंवादकोविनियोगस्तत्रैव ।

एतेन मन्त्रेण सुसंयतात्मा
 दर्भेण वेदिं मरुदक्षिखेत्तु ।
 शिवां हि वृद्धिं ध्रुवमिच्छमानः
 क्षिपेद्विजातिर्दिशमुत्तराङ्गतः ॥
 यस्मिन् देशे पश्यते ह्येषमन्त्र-
 स्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥

‘क्षिपेत्’ उल्लेखनदर्भमिति शेषः । ‘उत्तरां दिशं’ क्षेपदर्भापेक्षया ।
 अनेन चात्मापेक्षया दक्षिणस्यान्दिशि क्षिपेदिति लभ्यते । अपहता
 इत्यादिमन्त्रान्तरस्य लेखाकरणे दृश्यते ।
 तथा च पिण्डपितृयज्ञसूत्रे कात्यायनः ।

दक्षिणेनाग्निस्वल्पपहता इत्यपरेण वा ।

‘दक्षिणेनापरेण वेति अग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमतो वा । अपहता
 असुरा रक्षांमि वेदिषद इत्यनेन मन्त्रेणाग्निस्वेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बस्तु किञ्चिदधिकारयवमेतमेव मन्त्रमाह ।

अपहता असुरा रक्षांमि पिशाचा वेदिषद इत्यन्तरा गार्हपत्याम्बा-
 हार्यपचनो दक्षिणपूर्वेण वाम्बाहार्यपचनमिति ।

वेदिमुद्धृत्युत्तरेण समन्तः । उल्लिख्य चाभ्युत्थणं कर्त्तव्यं ।
 स्फोरन लेखामुल्लिखेदपहता असुरा रक्षांमि वेदिषद इति ताम-
 भुक्ष्येत्याश्रमायमेन पिण्डपितृयज्ञाभिधानात् ।

अभ्युत्थणामन्तरमापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञे आवाहनप्रकाशकेन
 मन्त्रेणाभिमन्त्रणमुक्तं ।

अवेक्ष्यायन्तु पितरो मन्त्रेणैव इत्यभिमन्त्र्येति ।

उत्स्रानानन्तरं पश्चाद्दलमुकनिधानमाह कात्यायनः ।

उल्लमुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ।

शतपथेऽप्युत्स्रानानन्तरमुल्लमुकनिधानमुक्तं ।

अथ परस्ताद्दलमुकं निदधाति स यदनिधायोल्लमुकमथैतत् पितृभ्योदद्यादमर-रत्नमानिदेषामेतद्विमथ्योर्गन्तयोद्दैतत् पितृणाममर-रत्नमानि न विघ्नते तस्मात्परस्ताद्दलमुकं निदधाति ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना अमराः मन्तः स्वधया चरन्ति परापुत्रेतिपुत्रेये भग्न्यग्निष्ठान् लोकान् प्रणदात्यस्मादित्यग्निर्हि रत्नमामपहन्ता तस्मा-देष निदधातीति ।

अथ तत्रैकमूलत्वादिविशेषेण विशिष्टानां दर्भाणामास्तरणं कर्तव्यं । तथा च देवलः ।

तस्मिन् स्याने ततो दर्भान्कमूलान् शिवान् बहन् ।

दक्षिणाग्रानुदक्पादान् सर्वास्तांस्तृणयात्मम् ॥

'तस्मिन्निति यत्र पिण्डाः प्रदातव्याः । 'तत इत्युत्स्रानान-
नन्तरं । 'दर्भान्' कुशान् । तदभावे पूर्वप्रदर्शितान् काशादान् ।
एकमूलसंलग्नबह्विशिवान् । 'शिवानिति मायानस्फुटिताग्रत्वादिविशे-
षणविशिष्टान् । बह्वचनन्त्रिव एव समाप्तिं प्राप्तौत्याशङ्क्य 'बह्व-
नित्युक्तं । बह्वचनन्त्रिव एव समाप्तिं प्राप्तौत्याशङ्क्य 'बह्व-
प्रभृति यथेच्छं यथामभ्रवन्न, भूम्याक्कादत्तपर्याप्तमन्वानियमस्तु
नास्ति । आस्तरणस्य दृष्टार्थत्वात् । भूव्यवधायकाधारान्तरत्वात्-
गमान्नियम इति चत । न । पिण्डाधारभूतमर्वभूव्यवधानाभावेया-
धारभूतभूव्यवधानस्य कतिपर्यैरेव दर्भैः सिद्धत्वात् । सर्वव्यवधाना-

वगतिस्तु नास्त्येव । दक्षिणतोऽयं येषान्ते 'दक्षिणायाः' । 'उदकपादाः'
उदङ्मूलाः । 'स्तृणुयात्' विसृणुयात् । 'मम' ममस्यलया ममान्त-
रतया ममागतया ममूलतया वेति । एकमूलत्वविधानादेव तेषां
ममूलत्वमपि गम्यते ।

तदाह जातृकणः ।

उपमूलं ममास्तौर्धं दर्भानुच्छिष्टमन्निधौ ।

'उपमूलं' मूलममौषं । मूलान्यभिरन्त्य, अत्र लूनानिति शेषः ।
तथा च ममूलत्वे तैत्तिरीयब्राह्मणं ।

यत्परुषि दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत्समूलं तत्
पितॄणां ममूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्त्यै ।

उपमूले लूनानां मरुदाच्छिन्नत्वमुक्तं शतपथे ।

अथ मरुदाच्छिन्नान्युपमूलन्दितानि भवन्त्यगमित्र वै देवानां मध्यमित्
मनुष्याणां मूलमित् पितॄणां तस्मादुपमूलन्दितानि भवन्ति मरुदाच्छि-
न्नानि भवन्ति मरुदक्षेत्रे पराश्वः पितरस्तस्मात्स्रुदाच्छिन्नानि भवन्ति ।

'दितानि' खण्डितानि । दोऽवखण्डन इत्यस्य निष्ठान्तं रूपं ।
तैत्तिरीयश्रुतावपि ।

मरुदाच्छिन्नं बर्हिर्भवति मरुदिव हि पितरः ।

आपस्तम्बः ।

ममूलं मरुदाच्छिन्नं बर्हिर्गृह्णति मरुदाच्छिन्नानि वा तृणा-
ण्युपमूलन्दितानि ।

'बर्हिः' कुशाः । 'तृणानि' काशादीनि ।

आश्वलायनः ।

मरुदाच्छिन्नैरवस्तोर्थ ।

लेखामिति शेषः ।

तथा च कात्यायनः ।

उपमूलं मरुदाच्छिन्नानि लेखायां कृतेति ।

मा च लेखा यदा दक्षिणाया तदा दर्भानपि दक्षिणायानास्मृणुयात् ।

तदकं देवलेन ।

दक्षिणायानुदक्पादानिति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि ।

दक्षिणास्मृणानि दक्षिणावृद्धि पितृणामिति ।

‘दक्षिणावृत्’ दक्षिणाप्रकारकं ।

मरुदाच्छिन्नानि प्रकृत्य शतपथेऽपि ।

तानि दक्षिणोपस्मृणानीति ।

मत्स्यपुराणेऽपि ।

निधाय दर्भान् विधिवद्दक्षिणायान् समाहितः ।

त्रौस्त्रीन् पिण्डानद्योदद्यात् सर्वानेव तिलैर्युतान् ॥

यदा त्वाग्रयौन्दिशमाश्रित्य लेखा क्रियते तदा दर्भानामपि
दक्षिणायाणामेवास्तरणं ।

एतच्च विशेषान्तरमहितमकं वायुपुराणे ।

मरुदेवास्तरदर्भान् पिण्डार्थं रक्षिणामुखः ।

प्राग्दक्षिणाग्रान्नियतो दद्यात् पिण्डाननन्तरमिति ॥

‘मरुत्’ एकवारं । बहूनामप्यास्तरणं शक्यत एव मरुत्कृत् ।

‘प्राग्दक्षिणा’ आग्रयौ दिक् ।

अनेन मार्जने पात्रमुक्तं ।

आपत्तस्वेन त्वञ्जनिर्मन्वश्लोकः ।

मार्जयन्तां मम पितरो मार्जयन्तां मम पितामहा मार्जयन्तां
मम प्रपितामहा इत्येकरेखायास्त्रौनुदकाञ्जलीन्निनयति ।

प्रमथं चात्रिः । परिषिञ्चति त्रौनुदपात्रान् वाज्रमनेयिनः ममा-
मनन्ति ।

अत्रायलायनेन मन्वान्तरमुक्तं ।

प्राचीनावीती लेखान्त्रिरुदकेनोपनयेच्छुभ्रन्तां पितरः शुभ्रन्तां
पितामहा प्रपितामहा इति ।

'लेखां' मरुदाच्छिन्नोपस्त्रीर्णां, 'उदकेनोपनयेत्' उदकेन संधा-
जयेत् ।

सुमन्तुना तु भविष्यत्युगणे दर्भास्तरणानन्तरं मार्जनस्याने विशेपा-
न्तरमहितमवनेजनमुक्तं ।

अमाववनेनित्त्विति पुरुषं पुरुषं प्रति ।

त्रिस्त्रिरेकेन हस्तं विदधीतावनंजनं ॥

अमावित्यत्र गोत्र-मन्वन्ध-नामानि मन्वुञ्जन्तानि क्रमेणोज्ञार्याव-
नेनित्त्वित्यभिधायानेजनाय पितृणां करशोधनायोदकं दद्यात् ।
तच्च पुरुषं पुरुषं प्रति त्रिः । तथा च पितरमुद्दिश्य त्रिवारमित्या-
द्यनुमन्त्रेयं । ननु सर्वत्र मन्वन्धमावित्यस्य स्याने नाममात्र-
प्रयोगं मन्यमाना दृश्यन्ते । अमाविति नाम गृह्णातीति । शतपथे-
ष्वमेव श्रूयते । तत् कथमत्र गोत्र-मन्वन्ध-नाम्नां त्रयाणामपि ग्रहणं
व्याख्यायते । मैवं । अमावित्यनेन व्यावृत्तकण्ठोपस्यापनं क्रियते ।

अत्रापत्न्येन पिण्डपितृयज्ञे दर्भास्तरणे मन्त्रोदर्शितः ।

मकृदाच्छिन्नं वर्हिरूणां मृदु स्थानं पितृभ्यस्त्वा भरास्यहं अस्मिन्
मीदन्तु मे पितरः । मौम्याः पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सहेति,
मकृदाच्छिन्नेन वर्हिषा वेदिं स्मृणातीति ।

अत्र शङ्ख-लिखिताभ्यां पिण्डभूमौ विष्टरत्रयनिधानमुक्तं ।

विष्टरांस्त्वौन्निदध्यादिति ।

अत्र मङ्गलामास्यादेकैकपिण्डाधारत्वेनैकैकोविष्टरोनिधेय इति गम्यते ।
यमस्त्वत्र विशेषमाह ।

विष्टरांस्त्वौन् वपेत्तत्र नाम-गोत्रममन्वितान् ।

अङ्गिरभ्युत्थ विधिवत् तिलैरभ्यवकीर्य चेति ॥

‘नाम-गोत्रमन्वितान्’ अमुकगोत्रस्यास्मत्पितुर्देवदत्तशर्मणोऽयं
विष्टर इत्यादिवाक्योच्चारणपूर्वकमित्यर्थः ।

दर्भास्तरणानन्तरमावाहनपूर्वकं पितृणां स्थानकल्पनामाह देवतः ।

अथ साञ्जलिरुत्थाय स्थित्वा चावाहयेत् पितृन् ।

पितरो मे प्रसीदन्तु प्रयान्तु च पितामहाः ॥

इति मङ्गीर्त्तयंस्त्रुष्णींस्तिष्ठेत्क्षणमनुच्छेदन् ।

आवाहयित्वा दर्भायैस्त्रिषां स्थानानि कल्पयेदिति ॥

करे दर्भान् मृह्येत्वा पित्रे इदं स्थानं, पितामहायेदं स्थानं
प्रपितामहायेदं स्थानमित्येव क्रमेण दर्भायैर्निर्दिशेत् । शेषं व्यक्तं ।

स्थानकल्पनानन्तरं तत्र मार्जनं तिलविकिरणञ्चाह स एव ।

तेष्वामीनेषु पात्रेण प्रयच्छेन्मार्जनादकं ।

प्रक्षाल्य विकिरेन्न च नानावर्णांस्तिष्ठानपि ॥

गोत्रादीन्यपि व्यावर्त्तकान्येव । न च नास्मैव व्यावृत्तिभिद्भेर्गोत्राद्य-
ग्रहणं वाच्यं । नाम गोत्रं च सम्बन्धः प्रापकं ह्य-कव्ययोरित्यादिना
तद्ग्रहणस्य विहितत्वात् । “अर्घ्यदानेऽथ सङ्कल्पे पिण्डदाने तथा चये
गोत्र-सम्बन्ध-नामानि यथावत्प्रतिपादयेत्” इति पारस्करवचनाच्च ।
नचात्र पिण्डदानशब्देन प्रधानमात्राभिधानादवनेजनासंग्रहः, साङ्गे-
ऽपि प्रयोगदर्शनात् । “पिण्डोदकप्रदानम् नित्यनैमित्तिकेष्वपि ।
आलप्य नाम-गोत्रेण कर्त्तव्यं सर्वदैव हि” ॥ इति व्यासेनावनेजनेऽपि
गोत्रग्रहणस्याभिधानाच्च । नामगोत्रेण च ‘आलप्य’ सम्बोध, ‘नित्य-
नैमित्तिकेष्वपि’ पिण्डदानेषु, ‘पिण्डोदकप्रदानं अवननेजनादकदानं,
कर्त्तव्यं । नाम-गोत्रेणेत्यत्र नामगोत्रयोः पौर्वापर्यमविवक्षितं । सम्बन्ध-
नाम-गोत्रशब्दानां शास्त्रेषु नानाक्रमदर्शनादैच्छिकेन क्रमेण प्रयोगः
कर्त्तव्यः । शाखाभेदेन वा क्रमस्य व्यवस्था । एतच्चावनेजनमेकैर्नैव
हस्तेन कर्त्तव्यं नाञ्जलिना न पात्रेण ।

सर्वाण्यपि आहुतीयानि सेचनान्येकहस्तेन कर्त्तव्यानीति तत्रैवोक्तं ।

आहुतसेचनकाले तु दद्यादङ्केन पाणिना ।

तर्पणे तृभयं कुर्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥

तर्पणे तु ‘उभयं’ पाणिद्वयं साधनीभूतं कुर्यात् । एकेनापि हि
हस्तेन क्रियमाणमवनेजनं दक्षिणेनैव हस्तेन कर्त्तव्यं ।

तदाह मनुः ।

अपमव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचीति ।

‘अपमव्येन’ मध्येतरेण हस्तेन, ‘शुचि’ अनुपहतं, उदकं पिण्डार्थ-
मास्तीर्णदर्भापरि ‘निर्वपेत्’ निनयेत् । तच्चोदकं तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमार्गेण
91

निनयेत् । तस्य पितृतीर्थत्वात् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे ।

पितृतीर्थेन तोयस्य दद्यात्तेभ्यः समाहित इति ।

‘तेभ्यः’ पितृभ्यः ।

कात्यायनस्तु पात्रेणावनेजनमाह ।

उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यं सव्येन वोद्गुरणसामर्थ्यादसाववनेनिष्क्रेति
यजमानस्य पितृप्रभृतिचीनिति ।

उदकान्वितं पात्रमुदपात्रं । ‘अपसव्यं’ पितृतीर्थेन । ‘सव्येन’
मनुष्यतीर्थेन । ‘उद्गुरणसामर्थ्यात्’ उद्गुरन्ति मनुष्येभ्य इति शतपथ-
श्रुतिसामर्थ्यादित्यर्थः । असाववनेनिष्क्रेति मन्त्रः । यजमानग्रहणं
पिण्डपितृयज्ञस्याध्वर्युकर्तृकत्वात् । अपसव्यादिशब्दानां पितृतीर्थाद्य-
र्थत्वमुपाध्यायकर्केण व्युत्पादितं ।

लेखाकरणोऽस्मुकनिधानानन्तरं शतपथेऽपि ।

अथोदपात्रमादायावनेजयत्यसाववनेनिष्क्रेति । यजमानस्य पित-
रमसाववनेनिष्क्रेति पितामहमसाववनेनिष्क्रेति प्रपितामहन्तद्यथा
श्रियतेऽभिषिञ्चेदेवं तत् । तद्यथा श्रियत इति ।

यथा भोक्ष्यमाणस्य पुरुषस्य हस्तादौ जलनिषेचनमेवमिदं
पितृणामवनेजनमित्यर्थः ।

राणायनीयसूत्रेऽपि पात्रेणैवावनेजनमाह गोभिलः ।

सव्येनैव पाणिनादपात्रं गृहीत्वावसलविः पूर्वस्याङ्घ्र्यां दर्भेषु
निनयेत्पितृणाम गृहीत्वासाववनेनिष्क्रे ये चात्र त्वामनुयां अथमनु-
तस्मै ते स्वधेत्यप उपस्पृश्वैवमेवेतरयोरिति ।

सद्येन पाणिनोदपात्रं गृहीत्वैत्यादिवामहस्तगृहीतेनोदपात्रेण
दक्षिणहस्ते निषिच्यमानञ्जलं पितृतीर्थेन निनयेदित्यर्थः । अत्रसल-
त्रिशब्दस्यापसव्यपर्यायत्वात् पितृतीर्थवाचित्वं । कर्षूचयश्चात्र वेदिस्था-
नीयलेखास्याने । 'अपामुपस्पर्शनं' हस्तेन सलिलस्पर्शनमात्रमित्या-
चारविदः । 'इतरयोः' शेषयोः कर्षीः । एतच्च जलस्पर्शनं पिण्डदानं
प्रत्यवनेजन-गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-मन्त्रदानेषु प्रत्येकमेव कर्तव्यं । गो-
भिलाचार्येण तत्र तत्र तथैव वक्ष्यमाणत्वात् । एतच्चावनेजनोदकं
सतिलं प्रत्येत्यं ।

तथाचोशनाः ।

तिलोन्मिश्रितेनोदकेनामिच्छ दर्भास्तीर्णायां भूमौ पिण्डं निवे-
दयेदिति ।

अत्राञ्जल्येकहस्तोदपात्राणां विकल्पः शास्त्राभेदेन व्यवस्था वेति
वेदितव्यं । न तु दक्षिणहस्तः पात्रधारणेनावनेजनस्योपकरोति पात्र-
स्त्रादकधारणेनेति द्वारकार्यभेदात्समुच्चयोऽस्तु न हस्तेनति पात्र-
निरपेक्षस्य हस्तस्यावनेजनमाधनत्वावगमात् । शक्नोति चानपेक्ष्य
पात्रं मात्राद्दकाधारत्वेनैव हस्तेऽवनेजनं माधयितुं । अत्र कृत्या-
यनादिमतेनावनेजनप्रयोगवाक्यं । "अमुकगोत्राम्पितृर्देवदत्तशर्मन्-
वनेनिच्छ" इत्यादि । आश्रयलायनादिभिस्तु "शुश्रूषतां पितरः" इत्या-
द्युक्तं । आपस्तम्बादिभिस्तु "मार्जयन्तां मम पितरः" इत्यादि । अत्रापि
पूर्ववद्विकल्प-व्यवस्थे । तथा समन्तप्रभृतिभिस्तुः "शुश्रूषतां पितरः"
इत्याद्युक्तं । कात्यायनेन तु ततः प्रागेवोक्तं । अतोऽवनेजन-वर्हिस्तरणधीः
पौर्वापर्ये विकल्पः, यथाशास्त्रं व्यवस्था वेति । अत्र यद्यप्यवनेज-

नस्य पिण्डस्थानसंस्कारता न विद्यते । तथाप्युदकनिनयनात्मकत्वेन
तत्संस्कारस्वरूपत्वात् लेखावर्हिस्तरणसन्दंशपतितत्वाच्च तस्य संस्कारे-
ख्यभिधानं । आवाहनस्यापि मन्दंशपातादेवाभिधानं ।

इति पिण्डदानसंस्कारः ।

अथ पिण्डकरणं ।

तथाह जातूकरणः ।

कृत्वावनेजनं कुर्यात् त्रीन् पिण्डांस्तु यथाविधीति ।

अत्र त्रीनिति पित्राद्येकवर्गापेक्षया । कात्यायनादिवचनेषु
त्रींस्त्रीनिति वीष्मादर्शनादमावास्याश्राद्धे मातामहादिवर्गस्यापि पि-
ण्डनिर्वापावगमात् ।

तथाच वाराहपुराणे वराहकृतश्राद्धमधिकृत्योक्ते पिण्डार्थान्नविभाग-
प्रतिपादके वाक्ये लिङ्गं दृश्यते ।

पिण्डपात्रं ममादाय जायायै प्रददौ ततः ।

मा तदन्नं दिधा कृत्वा त्रिधैकैकमथाकरोदिति ॥

‘यथाविधि’ विध्यनतिक्रमेण । विधिस्य पिण्डार्थान्नविषयः पिण्ड-
परिमाणविषयः पिण्डक्रियेत्यन्नाविषयस्य दर्शयिष्यते । तत्रेत्यन्मा-
वविषयेण विधिना महान्नविधिस्तावदुच्यते । इह ब्राह्मणभोजनात्
पूर्वकालीने अग्नौकरणात्पूर्वं क्रियमाणे पिण्डदानेऽग्नौकरणाद्यर्थेन
चरुणा पिण्डाः कर्त्तव्याः ।

तदेतत्सेतिकर्त्तव्यताकमाह देवसः ।

ततस्वरुमुपादाय सपवित्रेण पाणिना ।

चतुर्द्धा विभजेत् पिण्डान् घृताक्तान् भाजनेन वै ।

अभ्यज्य मधु-सर्पिर्भ्यां तान् वपेत् कुशमञ्जये ॥

‘चरुमुपादाय’ भाजने गृहीत्वा तं पवित्रमहितेन पाणिना चतुर्द्धा विभजेत् । तदनन्तरमेकैकेन चरुभागेन एकैकं पिण्डमित्येवं चतुरः पिण्डान् कुर्यात् । तांश्च घृताक्तान् घृतमध्वक्तान् वा ‘भाजनेन’ पात्रेण भृतेन, ‘वपेत्’ निदध्यात् । अत्र चतुर्द्धेति चिकीर्षितपिण्डमंखाक-विभागोपलक्षणार्थं । अग्नौकरणोत्तरकालन्तु क्रियमाणे पिण्डदान-अग्नौकरणशेषेण पिण्डाः कर्त्तव्याः ।

तथाचापमव्यमग्नौ कृत्वेत्यारभ्याह मनुः ।

त्रौस्तु तस्माद्भुविःशंषात् पिण्डान् कृत्वा ममाहितः ।

अदिकेनेव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः ॥

‘तस्माद्भुविःशंषादित्यग्नौकरणहविःशंषात् । ‘अपमव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकमित्ययमौदकोविधिः । भोजनोत्तरकालोने तु पिण्ड-दानेऽन्नमाह कात्यायनः ।

सर्वमन्नमेकत उद्धृत्योच्छिष्टममीपे दर्भेषु त्रींस्तौन् पिण्डानवने-निज्य दद्यादिति ।

सर्वशब्दः प्रकृतान्नमर्वजातिमर्वत्वायेः न परिमाणमर्वत्वार्थः । अतः प्रकृतश्राद्धार्थमाधितनान्नान्भुक्तावशिष्टैर्दान-पायमापूप-सूपदिमर्व-जातीयान्नमसुदायेभ्यः किञ्चित् किञ्चिदादायैकस्मिन् पात्रे समुत्थ-तदन्नमयान् पिण्डान् कृत्वोच्छिष्टप्रदेशादरव्यादिव्यवहिते देशे श्यादिभिः कृतलेखे पूर्वप्रदर्शितप्रकारमवनेजनं कृत्वाक्षौण्डेषु सकृदा-च्छिन्नेषु त्रींस्तौन् पिण्डान् दद्यात् । त्रींस्तौनिति वीष्ठाकरणमनेक-

वर्गपिण्डाभिप्रायेण । एतच्च सर्वप्रकारमन्त्रमग्नौकरणावशिष्टेन चरुणा
मिश्रणीयं ।

तथाचायलायनः ।

यद्यदन्नमुपभुक्तं ततस्ततः स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य
पिण्डान्निदध्यादिति ।

यदन्नमुपभुक्तं आद्वीयब्राह्मणैरितिशेषः । ततस्ततः किञ्चित्
किञ्चिदुद्धृत्याग्नौकरणशिश्टेन स्थालीपाकेन सह मंथोज्य पिण्डा-
न्निदध्यात् । स्थालीपाकमिश्रणश्चाग्नौकरणशेषप्रतिपत्तिप्रकरणे विस्तरे-
णोक्तं । एतच्चान्नं मध्वाज्य-तिलयुक्तं कर्त्तव्यं ।

तथाच वायुपुराणे ।

मधु-मर्पिसिल-युतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद् बुधः ।

न सैतन्मध्वादित्रययुक्तानियमार्थकं किन्तु वैशिष्ट्यातिशयार्थं ।

अत एव मधु-तिलद्वयमात्रयुक्ततामाह वृहस्पतिः ।

सर्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिण्डान् मधुतिलान्वितान् ।

पितृ-मातामहादीनां दद्याद्गृह्यविधानतः ॥

नापि मधु-तिलद्वययुक्तानियमः ।

अत एव तिलमात्रयुक्ततामाह याज्ञवल्क्यः ।

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टमग्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात्पितृयज्ञवत् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि तिलमात्रयुक्ततोक्ता ।

सतिलेन ततोऽन्नेन पिण्डांस्त्रीनेत्र पुत्रक ।

पितृनुद्दिग्ग दर्भेषु दद्याद्गृह्यमग्निधौ ॥

इति पिण्डार्थान्नविषयोविधिः ।

अथ पिण्डपरिमाणविषयोविधिः ।

तत्राह व्यासः ।

दिहायनस्य वत्सस्य विन्नत्यास्ये यथासुखं ।

तथा कुर्यात् प्रमाणन्तु पिण्डानां व्यासभाषितं ॥

‘दिहायनः’ दिवर्षवयस्कः ।

परिमाणान्तरविधिर्ब्रह्माण्डपुराणे ।

चीन् पिण्डानानुपूर्वेषु साङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धमान् ।

‘आनुपूर्वेषु’ वक्ष्यमाणेन पितृ-मातामहादिक्रमेण । साङ्गुष्ठोमुष्टिर्यावान् तावद्वर्द्धनं पृष्टिर्येषाम्ने ‘साङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धनाः’ साङ्गुष्ठमुष्टिप्रमाणा इति यावत् । अथ वा साङ्गुष्ठं मुष्टिवर्द्धयन्तीति साङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धनाः । येषु साङ्गुष्ठमुष्टिनिवेशितेषु किञ्चिदभ्यधिकपरिमाणतया अन्याङ्गुष्ठममुष्ट्यामात् मुष्टिवर्द्धते ।

परिमाणान्तराण्यप्याहाङ्गिराः ।

कपित्थ-विन्व-माचान् वा ऽपिण्डान् दद्यात् विधागतः ।

कुक्कुटाण्डप्रमाणान् वा यदिवामसकैः समान् ।

वदरेण समान् वापि दद्यात्स्रद्धामस्मित इति ॥

पिण्डदानेनापि पितृणां तृप्ति-प्रीति-सद्गतयो भवन्तीत्येवंविधे विधौ स्रद्धां बद्ध्वा वदरमात्रप्रमाणानपि पिण्डान् दद्यात् । न पुनः किं वदरमात्रैः पितृणां भविष्यति इत्येवमस्रद्धामात्रिकृत्य दद्यादिति । एषाञ्च परिमाणानां त्रिकभेदेन व्यवस्था वेदितव्या ।

अत्र व्यवस्थान्तरयुक्तानि कानिचित्परिमाणान्याह मरुचिः ।

आर्द्रामसकमाचांस्तु पिण्डान् कुर्वीत पार्वणे ।

एकोद्दिष्टे विन्वमात्रं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् ॥

नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मात् पिण्डन्तु निर्वपेत् ।

तस्मादपि स्थूलतरमाशौचे प्रतिवासरं ॥

‘पार्वणे’ एकोद्दिष्टेतरश्राद्धे । पार्वणग्रहणं व्यवस्थार्थं । प्रकरणात् पार्वणान्वये लब्धे पार्वणग्रहणमनुवाद इति तु स्मृतिचन्द्रिकाकारः । स तु श्लोकोत्तराद्धं न पर्यालोचितवानिति मन्यामहे । अत्रामलकमात्रमेव पार्वणे कुर्वीतेति न व्याख्येयं । किन्त्वामलकमात्रान् पार्वण एवेति । अतश्च पार्वणेऽप्यामलकाधिकपरिमाणपिण्डनिर्वापाचारदर्शनं न विरुध्यते । विन्वमात्रमित्यनेन विन्वात्प्रमामलकादिपरिमाणमेव निवर्त्यते न त्वधिकमपि । तथा च श्रिष्टाचारोनुगृहीतो भवति । ‘नवश्राद्धं’ आशौचमध्ये प्रथमतःतीयादिदिनेष्वेकादशे च दिने विहितं श्राद्धं । तस्यैकोद्दिष्टत्वेपि न तत्र विन्वमात्रं किन्तु तस्मादपि स्थूलतरं निर्वपेत् । श्राद्धमन्तरेणैवाशौचमध्ये ‘प्रतिवासरं’ प्रतिदिवसं नवश्राद्धपिण्डादपि स्थूलतरं पिण्डं निर्वपेत् ।

पिचाद्येकैकवर्गसम्बन्धिनः पिण्डत्रयस्य यथोत्तरं परिमाणाधिक्यमुक्तं मैत्रायण्यौपिण्डपितृयज्ञसूत्रे ।

दृष्ट्याद्दृष्ट्योद्भूतेषु पिण्डान्निदधाति पितुर्नाम्नामावेतन्ने ये वाच ता नु तस्मै तेभ्यश्च स्वधेति प्रथमं पितामहस्य नात्वा स्ववीयांसं मध्यमं, प्रपितामहनात्वा स्वविष्टं दक्षिणं, द्वयोः परयोर्नामनी गृह्णन् मूलदेशे स्वेपं निर्माष्टि ।

इति पिण्डपरिमाणविषयोविधिः ।

अथ पिण्डनिर्वापाङ्गभूतं कर्तव्यं ।

तच्च प्राचीनावीत-सव्यजानुनिपातन-दक्षिणामुखत्व-पराचीनपा-
णित्वादिरूपं, इदञ्च सकलपितृकर्ममाधारणमपि पिण्डनिर्वापैकसम्-
द्धैतत्प्रतिपादकमानावचनसञ्चिघृत्तयात्र निरूप्यते । तत्र तावत्प्राची-
नावीतं कर्त्तव्यं । “दक्षिणतः प्राचीनावीती” इति तैत्तिरीयश्रुतेः ।
‘प्राचीनावीती लेखां चिरुदकेनोपनयेत्’ इत्यवनेजनात्प्रभृति प्राची-
नावीतविधायकादाश्वलायनसूत्रात् । अत उध्वे “प्राचीनावीती
कर्माणि करोति” इति मार्जनात्प्रभृति प्राचीनावीतिविधायकादा-
पस्तम्बसूत्रात् “प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यं” इति लेखाकरणारम्भे
गोभिलसूत्राच्च “अथ प्राचीनावीती भुवमुपलिष्योक्लिष्य” इति कट-
सूत्राच्चेति । तदेतत् प्राचीनावीतमुपलेपनादारभ्य पिण्डप्रतिपत्तिपर्यन्तं
वक्ष्यमाणापत्रादस्यानानि विहाय कर्मकर्त्रा मम्याद्यं । प्राचीनावीतव-
दुपलेपनात्प्रभृति भूमौ वामजानुनिपातनमपि कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराण-वायुपुराणयोः ।

मधु-सर्पिस्तिलयुतांस्तान् पिण्डान्निर्वपेद् बुधः ।

जानु कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः ॥

जानु कृत्वत्यनया पूर्वकालताभिधायिन्याक्ता श्रुत्या पाठक्रमवाधे-
न जानुपातनस्य पिण्डनिर्वापात् पूर्वकालमनुष्ठयता प्रतिपाद्यते ।
सव्यमिति वचनादथादक्षिणस्य जानुनो भूमावपातनं गम्यते । अतश्च
आडकर्त्तव्यत्कटकम्बलावस्थितः सव्यं जानु भूमौ निवेश्य दक्षिणस्या-
निवेशोपविशेदित्युक्तं भवति ।

अथ पूर्वोक्तपरिमाणान्यतमपरिमाणकं पिण्डं कृत्वा दक्षिणपा-

णिनोपाददीत । “श्रौदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः” इति पूर्व-
प्रदर्शितान्मनुवचनात् । दक्षिणपाणिगृहीते खड्गादिपात्रे वा पिण्ड-
मुपाददीत “पात्राणां खड्गपात्रेण पिण्डदानं विधीयते । राजतौ-
दुस्वराभ्यां वा हस्तेनैवाथ वा पुनः” इति मरीचिवचनात् ।

‘खड्गः’ खड्गौख्यश्चापदविशेषः, तल्लाटास्थिसम्भवं पात्रं ‘खड्ग-
पात्रं’ । ‘राजतं’ रजतमयं । ‘श्रौदुस्वरं’ ताम्रमयं । खड्गादेः प्रश-
स्ततरस्य प्रथमकल्पेनोपादानान्तदभावे येन केनचित्पात्रप्रकरणोक्तेन
पात्रेण पिण्डदानं कर्त्तव्यं । अनन्तरं संयोजितमव्यहस्ताङ्गुलेर्दक्षिण-
हस्तस्योक्तानस्य पिण्डमहितस्य यथासामर्थ्यमङ्गुष्ठेन पिण्डमस्युद्यतः
पितृतीर्थमवनतं कुर्यात् ।

तत्र तावत्स्यपाणिमंयोजनं शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तं ।

पिण्डं निदध्यात्स्येन पाणिना दक्षिणपाणिपरःसरेणेति ।

मयं दक्षिणेन संयोज्य उक्तानहस्ताता तु ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहितं ।

उक्तानेन तु हस्तेन निर्वपेद्दक्षिणामुख इति ।

अङ्गुष्ठस्पर्शनम् देवलेनाक्तं ।

अपमव्यमपाङ्गुष्ठमिति ।

दर्शयिष्यते चैतदुत्तरस्मिन् प्रकरणे वचनं । पितृतीर्थावनमनश्चा-
पस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञोऽभिहितं ।

सव्यञ्जान्वाच्यावाचीनपाणिरिति ।

उक्तानपवाधरीकृतपितृतीर्थपाणिरवाचीनः स यस्य कर्तुः स तथा ।

आवाचीनमेव पराचीनञ्जान्वाच्यामलायनः ।

तस्यां पिण्डास्मिन्नीचात्पराचीनपाणिरिति ।

‘तस्यामिति दर्भास्त्रीणायां कृतोदकमिनयनायाश्च लेखायां ।
पितृतीर्थावनमनश्च तेन तीर्थेन पिण्डनिर्वापार्थं ।

अत एव शतपथश्रुतिः पितृतीर्थेन पिण्डदानमाह ।

स वा इति ददातीति च वै देवेभ्यो जुहुयुद्धरन्मि मनुष्येभ्योऽथैवं
पितृणां तस्मादिति ददातीति ।

ददातीति पितृतीर्थेन ददतोहस्तस्यानुकृतिः प्रदर्शयते । ‘इति
च वै देवेभ्य इत्यादावर्थवादेऽनुकरणभङ्गौ देव-मनुष्य-पितृतीर्थानां
देवादिप्रतिनियतहोमोद्धरणदानसम्बन्धप्रतिपादनात् ।

षड्विंशन्मतेऽप्युक्तं ।

सव्यं जानु निपात्यैव भूमौ पिण्डान् प्रयत्नतः ।

निर्वपेत् पितृतीर्थेन स्वधाकारमुदाहरन्निति ॥

इति कर्तव्यंस्थानं ।

अथ देवता-मन्त्रक्रम-संख्याविकल्पमहितं पिण्डदानाख्यं प्रधान-
मुच्यते ।

तत्राह कात्यायनः ।

यथावनिक्तं पिण्डान् ददात्यसवित्त इति ये च त्वामन्विति चैक
इति ।

‘यथावनिक्तं’ यच्च यत्र येन च क्रमेण यस्य यस्यावनेजनं कृतं,
तत्र तत्र तेनैव क्रमेण तस्य तस्य पिण्डं दद्यात् । अत्रनेजने च
पितृप्रभृतिर्चीमिति वचनाद्यथावनिक्तमित्यनेनैवोद्देश्यपितृादिरूपदेवता-
सहिता पिण्डसंख्यापि सन्धा । पिण्डपितृयज्ञप्रकरणस्यैतदचनं ।
तत्र च पित्रादिचयवर्गस्यैवैकस्योद्देश्यत्वात् पिण्डानां चित्तसंस्थानियमः ।

अमावास्यादिश्राद्धे तु वर्गान्तरस्याप्युद्देश्यत्वात् त्रिविनियमोनास्ति ।

अत एवाह वाजसनेयश्राद्धकल्पे कात्यायनः ।

त्रैस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादति ।

अमावित्यस्य स्थाने गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामभिधानं कर्त्तव्यत्वेन विवक्षितं ।

अत एवाह पारस्करः।

अर्घदाने च सङ्कल्पे पिण्डदाने तथा चये ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥ इति ॥

सङ्कल्पशब्देनात्र द्विजभोजनस्य^(१) त्यागोऽभिधीयते । अत्रैतानि यथावत्प्रतिपादयेदितिकथनेनन्यत्रैतेष्वेकतमवैकल्पेऽपि न वैगुण्यमिति गस्यते । अत्र गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नां किंविभक्त्यन्तानामभिधानं कर्त्तव्यमित्यपेक्षार्थां कश्चित्तावदेवं मन्यते । एतत्ते इत्येतन्मन्त्रस्यं ते इतिपदं न तावत् प्रथमावङ्गवचनान्तस्य प्रथमाद्विवचनान्तस्य वा तदोरूपं । तस्य प्रकृतानुपयोगात् । अत एव चतुर्थ्येकवचनान्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तस्य वा युग्मदोरूपं वाच्यं । तत्र देवतायाः सम्प्रदानमाख्यात्तद्वाचिनः शब्दस्य चतुर्थ्यन्तैव युक्ता । अतश्चानेन महान्वयाकाङ्क्षाणां गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नां चतुर्थ्येकवचनान्तानामेवाभिधानं कर्त्तव्यं । पित्रादीनां देवतात्वञ्चैवंविध एवाभिधाने कृते प्रकाशयते नान्यथा । अतो यथोक्तमभिधानं कर्त्तव्यमिति । अपरस्त्वाह । युग्मदः परेचव्यावृत्त-व्यक्तिविषयत्वाद्भूषु समत्स्थितेष्वेकस्याभिमुखीकरणार्थत्वेन समुद्भूरे-वोपयुक्तमत्वान्तदन्तानामेव गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामभिधानं युक्तं । अमा-

(१) द्विजसौम्यस्याग्रस्येति ग० ।

विति प्रथमानिर्देशस्याविवक्षायां प्रमाणाभावाच्च । यस्तु लोके प्रयोगः
 “स कथं वीरायते द्रुहति स कुतस्वाञ्चैवं जेष्यति” इति स तु तदव-
 स्यस्य कारकताभिधायकत्वेन वा प्रकारान्तराभिमुखीकृतयुग्मदर्थाधि-
 ष्टानविषयत्वेन वा हेतुपरत्वेन वा प्रशंसार्थत्वेन बोधयुज्यते । प्रकृते
 पुनरेतेषां मध्ये नैकस्यापि सम्भवः । प्रमोतस्य हि पूर्वजन्मप्रवृत्तगोत्र-
 मन्वन्-नास्त्रामिदानीमवर्त्तमानत्वेन क्षेत्रज्ञविशेषोपलक्षकत्वात्कारका-
 दिरूपस्त्रार्थममर्पकत्वायोगात् । अतः मन्वन्धन्तानामेव गोत्रादीनाम-
 भिधानं कर्त्तव्यं । सूत्रान्तरे चैवमेवाभिधानं दृश्यते एतत्ते पितरेतत्ते
 पितामहेतत्ते प्रपितामहेत्यादि । एतदित्ययं निर्वप्यमानस्य पिण्ड-
 स्य निर्देशः । ननु कथं पुंलिङ्गस्य नपुंसकलिङ्गेन शब्देन निर्देशः ।
 उच्यते ।

“प्रविश्य पिण्डीकुड्यस्य पिण्डं पतति” इति महाभाष्यादौ पिण्ड-
 शब्दस्य स्त्री-नपुंसकयोरपि प्रयोगदर्शनात् नपुंसकेन निर्देशो न
 विरुध्यते । उपाधायककस्त्रमिति ध्याहारः कार्यं इत्युक्तवान् । तत्तु
 स्थितिचन्द्रिकाकारो न मन्यते । स ह्याह । अनन्यगतित्वेऽध्याहारः क्रियेत ।

न चात्रानन्यगतित्वं, पिण्डशब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य दर्शितत्वादिति ।
 अत्रेदमुच्यते । नायं नपुंसकप्रयोगोपपादनार्थमध्याहारः । किन्तु मन्त्र-
 वाक्यपरिपूरणार्थः । अनुमतश्च “दृषे त्वेत्यादौ ष्चिद्यीत्यादेर्वाक्यपरि-
 पूरणार्थाऽध्याहारः । दृश्यते चर्दं क्षेत्रमिदं गृहमिदं धनन्तुभ्यं दीयत
 इति लोके प्रयोगः । उपलक्षणार्थश्च कर्कभाष्येऽत्रशब्दः । अतश्चैतत्तं
 इत्यस्यानन्तरं अत्रमिति पिण्डमिति वाध्याहारः कार्यः ।

अनयोश्च यदस्यामाह लौगाचिः ।

महालये गयायाञ्च प्रेतश्राद्धे दशाहिके ।

पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्त्तयेत् ॥

‘महालये’ तीर्थविशेषे । ‘प्रेतश्राद्धे’ इति षपिण्डीकरणान्तेषु श्राद्धेषु । ‘दशाहिके’ श्राद्धव्यतिरेकेणापि दशाहनिर्वर्त्ये पिण्डदाने । अन्नशब्दस्य चानन्तरं स्वधाशब्दः प्रयोज्यः । मन्त्रपूर्वं स्वधेति देवल-वचनात् ।

स्वधाशब्दानन्तरं नमःशब्दोऽपि प्रयोज्य इत्याह शाश्यायनिः ।

असावेतत्त इत्युक्त्वा तदन्ते च स्वधा नमः ।

अत्र चाभियुक्ताः स्वधा-नमःशब्दान्तं मन्त्रमुच्चार्य पुनश्चेदं-शब्देनाश्रं निर्दिश्य तैरेव गोत्रादिभिश्चतुर्थ्यन्तैः पित्रादीनुद्दिश्य नम इत्युच्चारयन्ति । ननु मन्त्रगतेनैव ते इति चतुर्थ्यन्तेन पित्रादीनां देवतात्वस्य प्रकाशितत्वात् किमर्थं पुनर्गोत्रादीनां चतुर्थ्यन्तानां प्रयोगः । अथ गोत्रादिभिरपि देवताप्रकाशकैर्भाव्यमिति पुनः प्रयोग इति मतं । तत्र । देवदत्तैतत्ते वासो दीयत इत्यत्रापि पुनश्चतुर्थ्यन्तप्रयोगप्रसङ्गात् । अत्र ब्रूमः । मन्त्रवाक्येन प्रकाशितोऽपि त्यागः पुनस्तरामाचारानुसारात् लौकिकेनापि वाक्येनाभिव्यक्तौ-क्रियते । तत्रेदं प्रयोगवाक्यं । अमुंरुगोत्रास्मत्पितरमुंरुशर्मन्नेतत्तत्तंस्वंधानम इदममुंरुगोत्रायास्मत्पित्रे अमुंरुशर्मणे न ममेति । अन्येषां तु प्रयोगवाक्यानि तत्र तत्र दर्शयिष्यन्ते । अत्र चैके सूत्रकाग असावेतत्त इत्यस्यानन्तरं ये च त्वामन्त्रितिमन्त्रशेषमामनन्ति । स तु मन्त्रशेषोवाजसनेयिभिर्न प्रयोज्यः ।

अत एव शतपथे अस्य निन्दार्थवाद्पूर्वकः प्रयोगोनिषिध्यते ।

स ददात्यसावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे ये च त्वामित्यहैक-
आहुः तद् तथानुब्रूयात् स्वयं वैतेषां सह येषां सह तस्माद्ब्रूयात्
असावेतत्त इति यजमानस्य पित्रे असावेतत्त इति पितामहायासावे-
तत्त इति प्रपितामहायेति ।

ये च त्वामित्यस्य पारमार्थिकस्तावदयमर्थः । 'त्वामनु' ये त्वदनु-
षरीभूय त्वया सह ये वर्त्तन्ते, तेभ्यश्चैष पिण्ड इति निन्दा त्वेवं, त्वां
प्रमीतमनु पश्चाद्भावेन सह ये भवन्ति तेभ्योऽप्ययं पिण्डोऽस्त्विति । तदे-
तदमङ्गल्यमभिधानं भवति । यतोऽयं पिण्डदानं कुर्वाणः पुत्रादिभि-
र्ये च त्वामित्येति मन्त्रेण येषां प्रमीतानां सहेत्याह तेषां पश्चाद्भूतः
स्वयमेव सह भवति । अतश्चासौ स्वस्मा एव पिण्डदानं करो-
तीति प्रतिभाति । तथाचैतदमङ्गल्यं । अतस्तथा न ब्रूयादित्यस्याः
श्रुतेरर्थः । देवलस्त्वेतमेव मन्त्रशेषं विदधानस्त्रित्वाधिकपिण्ड-
संख्यामाह ।

पितृपूर्वं च नामानि त्रयाणां कीर्त्तयेच्छनैः ।

अपमव्यमपाङ्गुष्ठं मन्त्रपूर्वं स्वधेति च ॥

एतत्ते तत ये च त्वामित्यन्यावापयेत्पितुः ।

तथा पितामहस्यापि तत्पितुश्च तथा वपेत् ।

सामान्यमिति शेषाणाञ्चतुर्थं पिण्डमावपेत् ॥

अस्यार्थः । पित्रादीनां त्रयाणां नामानि पितृपूर्वं पित्रादि-
क्रमेण कीर्त्तयेत् । मसुद्भ्यन्नान्यभिदधीत नामानीति गोत्रादीना-
मुपलक्षणं । अनन्तरं मन्त्रमुच्चार्य स्वधेति ब्रूयात् । एतत्ते तत इत्या-
दिना मन्त्रोद्दर्शितः । अत्राप्येतत्त इत्यस्यानन्तरमन्त्रमिति पिण्डमि-

ति वा प्रयोज्यं । एवं समन्त्रकेण स्वधान्तेन वाक्येनाश्रयत्वा पूर्वं-
 चतुर्थ्यन्तगोत्रादिशब्दात्मकं पित्रे न ममेति लौकिकमपि वाक्यमनु-
 कीर्त्यं प्रथमं पिण्डं निर्वपेत् । पितृशब्दस्थाने पितामहशब्दं प्रयुज्य
 पितृनामस्थाने पितामहनाम च प्रयुज्य पितामहाय द्वितीयं वपेत् ।
 एवमेव मन्त्र-नाम्नोरूहं कृत्वा प्रपितामहाय तृतीयं वपेत् । शेषा-
 णां प्रपितामहात्परेषां त्रयाणां सामान्यमेतदन्नं स्वधा न ममेति
 चतुर्थं वपेत् । 'अपसव्यमपाङ्गुष्ठं' अपगतसव्यहस्तमङ्गुष्ठवर्जितं च यथा
 भवति तथा वपेत् अमाधनीभृताङ्गुष्ठेन दक्षिणहस्तेन वपेदित्यर्थः ।
 अत्र सव्यहस्तस्य पिण्डस्यर्शोनिषिध्यते न तु दक्षिणहस्ताम्बोरपि ।
 अथवापसव्यमिति पितृतीर्थेन । अपसव्यशब्दस्य पितृतीर्थाभिधायकत्व-
 मपि कर्कादिमन्त्रत्वेन गृह्यते । अत्र प्रयोगवाक्यं । अमुकगोत्रास्मत्त-
 तामुकशर्मन्नेतन्नेऽन्नं ये च त्वामनु स्वधा इदं अमुकगोत्रायाम्मत्तताया-
 मुकशर्मणे न ममेति । एते च पिण्डा दक्षिणापवर्गा देयाः । चतुर्थस्य
 वैकल्पिकः । स च प्रपितामहात्परेषां नाम-गोत्रादिग्रहणं विनैव देयः ।
 तदेतन्मन्त्रान्तरं दर्शयन्नाहापस्तम्भः ।

सकृदाच्छिन्ने वर्हिषि दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददात्येतन्ने ततामौ
 ये च त्वामन्वित्येतेः प्रतिमन्त्रं तृष्णीं चतुर्थं सकृताकृतः प्रपितामह-
 प्रभृतौन् नानाम गृहीतं गच्छति ।

दक्षिणतोऽपवर्गः ममाप्रियेषान्ते 'दक्षिणापवर्गाः' । एतदुक्तं भवति ।
 वर्हिषि प्रथमं पिण्डं निधाय तस्माद्दक्षिणेन द्वितीयं तस्मादपि दक्षिणेन
 तृतीयं तस्मादपि चतुर्थमित्येवं दद्यादिति, 'प्रतिमन्त्रं' एकैकेन मन्त्रे-
 णैकैकं पिण्डं दद्यादित्यर्थः । मन्त्रान् दर्शयति 'एतत्त इत्यादिना ।

एतन्ने ततासौ ये च त्वमनु एतन्ने प्रपितामह ये च त्वामश्विन्यन्तौ
 तैत्तिरीयब्राह्मणे क्रमेणाषाता मन्वाः सूत्रकारेण प्रथममन्वोच्चारणेन
 दर्शिताः । 'असाविति व्याख्याताऽर्थः । चतुर्थन्तु पिण्डं तृष्णीममन्वकमेवं
 निर्वपेत् । 'कृताकृतः' वैकल्पिकः । 'प्रपितामहप्रभृतीमित्यतद्गुणसंवि-
 ज्ञानोवज्जब्रीहिः । प्रपितामहात्परान् चीनुद्दिश्य चायं दातव्य इत्यर्थः ।
 अत्र हेतुमाह 'नानामगृहीतं गच्छतीति । नामगृहणमन्करेण त्यक्तं
 हविर्देवतां न प्राप्नोतीति । गोत्र-सम्बन्ध-नामानुकीर्तितपिष्टव्यतिरि-
 क्तानां प्रमीतसर्वसम्बन्धानामुद्देशेनायं चतुर्थः पिण्डोदीयत इति-
 मन्वान्तरलिङ्गादत्रगम्यते ।

दर्शितश्चासौ मन्वो लौगाक्षिणा ।

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।

गुरु-श्वशुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥

ये मे कुले सुप्रपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।

क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥

विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।

तेभ्यः पिण्डं मया दत्तमच्यमुपतिष्ठतां ॥

आश्रलायनस्तु पित्रादिपिण्डदाने मन्वान्तरमाह ।

एतन्ने ततासौ ये च त्वामश्विन्यन्तौ ।

गोभिलस्तु मन्वान्तरमाह ।

असावेष ते पिण्डो ये चात्र त्वानु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्रधेति ।

सैत्रपिण्डपिष्टयज्ञे ।

एतन्ने मम पितरमाविति पितुर्नाम मृहीत्वैतन्ने मम पितामहा-

साविति पितामहस्यैतन्ने मम प्रपितामहासाविति प्रपितामहस्य ये
चात्र त्वानु तेभ्यश्च स्वधेत्यनुषजेदेतन्नेऽमुष्य पितरेतन्नेमुष्य पितामहे-
तन्नेऽमुष्य प्रपितामहेति प्रवसति यजमानोऽध्वर्युः ।

शङ्ख-लिखितौ ।

सर्वान्नप्रकारमादाय पिण्डान्निदध्यादेकैकन्त्रिभिमन्त्रगामावेतत्त
दति दर्भेषु ।

अत्रैकैकं पिण्डं पृथिवी रक्षितेत्यादिनैकैकेन मन्त्रेण त्रिभिम-
न्त्रगामावेतत्त इति निदध्यादिति महार्णवप्रकाशकाराः ।

एकैकमेकेकस्मिन् पिण्डे विनियुञ्जानस्तान्मन्त्रान् प्रतीकग्रहणेन
दर्शयति यमः ।

पूर्वं पिण्डं प्रयच्छेत्तु पित्र्यन्तु पृथिवीति च ।

पितामहाय त्वपरमन्त्ररक्षिते दापयेत् ॥

प्रपितामहाय ततस्तृतीयन्तु निवेदयत् ।

द्यौर्दर्विरिति मन्त्रेण श्रुतिरेषा पुरातनौ ॥

विष्णुर्ष्याह ।

उच्छिष्टेष्वग्निधौ दक्षिणायेषु दर्भेषु पृथिवीदर्विरक्षितेत्येकं पिण्डं
पित्रे निदध्यात् । अन्तरिक्षं दर्विरक्षितेति द्वितीयं पितामहाय, द्यौर्द-
र्विरक्षितेति तृतीयं प्रपितामहायेति ।

अस्वार्थं हरिहरो व्याख्यातवान् । पृथिवीदर्विरक्षिता तृप्तिः स्वधा-
नुपसृतां पृथिवीदर्विमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपसृतामग्निरिव पृथि-
वौमुपजीवासौ येषां त्वान्नेषान्ते स्वधा इत्यनेन मन्त्रेणैकं पिण्डं पित्रे
निदध्यात् । अन्तरिक्षं दर्विरक्षिता तृप्तिः । स्वधानुपसृतान्तदन्तरिक्षं

दविमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपदस्तां वायुरिवान्तरिक्षमुपजोवामौ
 ये चात्र त्वामन्वेषा ते स्वधेति द्वितीयं पिण्डं पितामहाय निदध्यात् ।
 द्यौर्द्विरक्षिता तृप्तिः स्वधानुपदस्ता तान्द्विवं दविमक्षितां तृप्तिं
 स्वधामनुपदस्तां सूर्यं इव दिवमुपजोवामौ ये चात्र त्वां तेषां ते
 स्वधेति मन्त्रेण तृतीयं पिण्डं प्रपितामहाय निदध्यात् ।

मन्त्रार्थोऽपि तेनैव व्याख्यातः । येयं प्रसिद्धा पृथिवी मैषेयं
 प्रथमपिण्डरूपेणावस्थिता । अनेन च प्रथमपिण्डे पृथिवीबुद्धिः
 कर्त्तव्येति गम्यते । इयञ्चान्नमाधनत्वाश्रयत्वाभ्यां दविमाख्याहर्षा ।
 मन्त्रममाधनोभावद्वारेण दूरितदागणाद्वा दविः । 'अक्षिता तृप्तिः' ।
 अक्षिताक्षिनो तृप्तिः । अक्षरैर्भूतैरक्षरहस्तप्रिमाधनत्वेनोपजोव्यमा-
 नापि न चोच्यते इत्यर्थः । 'स्वधा' अलौकिकपितृप्रतिहेतुत्वात् ।
 'अनुपदस्ता' दसुरूपक्षये अनुपलौणापचयरहितेत्यर्थः । तां पृथिवीं
 दविमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपदस्तां प्रथमपिण्डरूपां 'उपजोव' भुङ्क्ते ।
 'अमावित्यत्र प्रथमपिण्डोद्देश्यस्य पित्रादेः सम्बुद्धन्तं नाम प्रथोऽन्तं,
 हे पितः हे मातामहेयादि । 'अग्निरिव' यथाग्निः पृथिव्यधिपति-
 भूत्वा प्रसिद्धां पृथिवीमुपजोवति तथा अनेन च प्रथमपिण्डो-
 द्देश्येऽग्निस्तुल्यताबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । 'ये च त्वामनु' ये चात्र पर-
 लोके त्वामनुस्थिताः तवानुचरभूतान्पुण्युपजोवन्तु । 'एषा ते स्वधा'
 त्वदथा एषा स्वधा, भवतीति शेषः । अन्तरीक्षं तमेदारणादन्न-
 माधनत्वादविः । अन्नमाधनं त्वं च वृष्टिहेतुत्वात् । अन्तरीक्षाद्भि
 वृष्टिर्जायते । 'वायुरिव' यथा वायुरधिपतिर्भूत्वान्तरिक्षमुपजोवति
 तथा त्वमेतमेव रूपं पिण्डं । अनेन द्वितीयपिण्डोद्देश्ये पितामहादौ

वायुतुल्यताबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । द्यौस्तु दुःखदारणाद्दिविः । स्वर्गस्य
निरतिशयसुखात्मकत्वात् दुःखदारकत्वं । 'सूर्य इव' यथा सूर्योऽधि-
पतिर्भूत्वा दिवमुपजीवति । अनेन तृतीयपिण्डोद्देश्ये प्रपितामहादौ
सूर्यतुल्यत्वबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । 'असावित्यत्र तृतीयपिण्डोद्देश्यस्य
प्रपितामहादेः सम्बन्धन्तं नाम प्रयोज्यं । शेषं गतार्थं । शौनकाथर्वण-
श्राद्धकल्पे त्वेतेरेव मन्त्रैः पिण्डार्थास्रोद्धरणमुक्त्वा एतत्ते प्रपितामहै-
तन्ने पितामहैतन्ने पितरिति मन्त्रैः प्रपितामहादारभ्य पितृपर्यन्तं
विपरितेन क्रमेण पिण्डदानमुक्तं । "द्यौर्दिविर्गच्छितेति तिसृभिः सर्वाश्र-
प्रकारमुद्धृत्याज्येन सन्नौय त्रीन् पिण्डानसंहतान्निदधात्येतत्ते प्रपिता-
मह" इति । पिप्पलादाथर्वणश्राद्धकल्पेऽपि । "पृथिवीर्दिविर्गिति सर्वा-
श्रप्रकारानुद्धृत्याज्येन सन्नौय वर्हिषद इति दर्भान् दक्षिणाग्रान् परि-
स्तीर्य एतत्ते तत इति त्रीन् पिण्डानसंहतान् दद्यात्" इति । तदेवमेषु
मन्त्रेषु पित्रादौनामग्नि-वायु-सूर्योपमत्वाभिधानादर्थान्तेषामग्न्यादि-
सारूप्येणानुमन्थानं कार्यमिति गम्यते ।

व्यासवचने तु वरुणादिरूपत्वेनानुमन्थानं कर्त्तव्यमिति प्रकाशते ।

प्रथमोवरुणोदेवः प्रजापतिरथापरः ।

तृतीयोऽग्निः सतः पिण्ड एष पिण्डविधिः सतः ॥ इति ॥

अत्र पिण्डदेवतारूपाः पित्रादयोवरुणादिरूपेण ध्येया इत्येवं-
परमिदं वाक्यमिति स्यतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं । "अनिरुद्धः स्वयं देव
इत्यादि भविष्यत्पुराणोक्तप्रकारेण वा पिण्डेषु देवताभिधानं कर्त्तव्यं ।
तत्र हि श्राद्धकर्त्ता स्वस्वरूपमनिरुद्धरूपेण ध्येयं । प्रथमोद्देश्यस्तु
प्रसुप्तरूपेण, द्वितीयस्तु संकर्षणरूपेण, तृतीयस्तु वासुदेवरूपेण ध्येय

इत्युक्तं । एतच्च सर्व्वं पूर्व्वमेव विस्तरेण प्रतिपादितं । अत्रैतावत्सम्बन्धं ।
वरुणादिरूपेण पित्रादीननुसन्धानस्तानुद्दिश्य पिण्डान् दद्यादिति ।

पिण्डदाने मन्वान्तरमाह व्यासः ।

श्रूयाच्छ्राद्धेषु सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।

सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेऽपि च ॥

अथ द्विपितृकं कर्त्तारं प्रति पिण्डपितृयज्ञसूत्रे विशेषमुपदिश-
त्यापस्तम्बः ।

यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ दातृपक्षश्चेदिति ।
यो हि क्षेत्रजादिर्द्विपितृकः स्यात्स तु पिण्डात्त्रिवपन्नैकैकस्मिन् पिण्डे
द्वौ दातृपक्षश्चेदुद्दिशेत् प्रथमे पिण्डे द्वौ पितरौ, द्वितीये द्वौ
पितामहौ, तृतीये द्वौ प्रपितामहाविति ।

एतदपि पूर्व्वमेव विस्तरेणोक्तं । पित्रादीनामज्ञाने तु पिण्डदाने
मन्वान्तराणि दर्शयति स एव ।

यदि बन्धुं न विन्द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषज्ञ इति प्रथमं
पिण्डं निदद्यात् । स्वधा पितृभ्योऽन्तरीक्षमज्ञ इति द्वितीयं । स्वधा
पितृभ्यो दिव्येषज्ञ इति तृतीयमिति ।

बन्धुञ्छ्वेन नामाभिधीयते ।

तथा च गोभिलः ।

यदि नामानि न विन्द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषज्ञ इति प्रथमं
पिण्डं निदद्यात् । स्वधा पितृभ्योऽन्तरीक्षमज्ञ इति द्वितीयं । स्वधा
पितृभ्यो दिव्येषज्ञ इति तृतीयं निधाय अपत्यत्र पितरोमादेष-
ध्वमिति ।

गोत्राज्ञाने त्वाह व्याघ्रपात् ।

गोत्रनाशे तु काश्यप इति ।

गोत्राज्ञाने काश्यपगोत्रग्रहणं कर्त्तव्यं, काश्यपगोत्रस्य सर्वमाधारणत्वात् ।

तथा च शतपथश्रुतिः ।

तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप इति ।

यदेतत्पित्रादीनां गोत्र-नाम्नोरज्ञानेऽभिहितं तन्मातामहादीनामपि वेदितव्यम् ।

जीवत्पितृकं कर्त्तारन्तु प्रतिपिण्डदाने निषेधमाहापस्तम्बः ।

यदि जीवत्पिता न दद्याद्धोमान् कृत्वा विरमेदिति ।

एतच्च पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्याप्युक्तं तुल्यन्यायत्वादपि पिण्डदानं निषेद्धुं प्रभवत्येव । वैकल्पिकश्चायं निषेधः । एतच्च पूर्वमेव प्रपञ्चेनोपपादितम् । अत्र षड्दैवत्यादौ आद्धे पिण्डदाने च स्वतन्त्रे वा मातामहादिदैवत्ये पित्रादिगोत्र-सम्बन्ध-नाम्नां स्थाने मातामहादि-गोत्र-सम्बन्ध-नामानि प्रयुज्य प्रयोगोऽनुष्ठेयः ।

तदाहापस्तम्बगृह्यभाष्यार्थसंग्रहकारः ।

योज्यः पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः ।

अन्नहोमे तथा स्यर्धं जलपिण्डादिदानके ।

यन्मे मातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेत् ॥ इति ॥

‘अन्नहोमे’ यन्मे माता प्रल्लोभ चरत्यनुव्रजेत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नी-करणात्तदहोमे । ‘स्यर्धं’ एष ते तत मधुमानूर्भिः सरस्वानित्यादि-भिर्मन्त्रैर्वाह्णभोजनार्थात्स्यर्धे । ‘जलपिण्डादिदानके’ मार्जयन्तां

मम पितर इत्यादिजलदानमन्त्रे एतत्तैऽमौ ये च त्वामन्वित्यादि-
 पिण्डदानमन्त्रे च पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः शब्दो
 योज्यः । 'यन्मे मातामहौत्यादि तत्रोदाहरणं भवेदित्यस्यायमर्थः ।
 तथात्र पित्रादिस्थाने मातामहादिशब्दप्रयोगे यन्मे माता प्रलुलोभ
 चरत्यनुव्रता तन्मे रेतः पिता वृडनामिति मन्त्रे मातामहानां होमे
 कर्त्तव्ये मन्त्रगतमातृपदस्थाने मातामहौपदप्रक्षेपेण यन्मे मातामहौ
 प्रलुलोभेत्येवंमन्त्रे ऊहस्तन्मरेतो मातामहो वृडनामित्येवमादीनां
 चिकीर्षितानामूहानामुदाहरणं । अयं चापस्तम्बगृह्यानुमारिभिरुद्धो
 गृह्योतव्यः । अन्येस्त्वेतद्दाहरणोक्त्य स्वस्वगृह्याभिमतमन्त्रगतानि
 पित्रादिपदान्युहितव्यानि । तत्र षड्दैवत्ये पितृवर्गाय पिण्डार्थां
 लेखाङ्गत्वा मातामहवर्गाय पिण्डार्थां कुर्यात् । एकैकशः पितृवर्गाय
 पिण्डत्रयस्थानेऽवनेजनङ्गत्वा मातामहवर्गाय पिण्डत्रयस्थानेऽवनेजन-
 ङ्गुर्यात् । एवमन्यमर्षकैकं पदार्थं पितृवर्गायपिण्डेषु समाप्य
 मातामहवर्गायेषु समापयेदित्येष पदार्थक्रमोनुमन्थयः । नवदैवत्ये
 द्वादशदैवत्ये वा आङ्गे पिण्डदाने च प्रस्तुते मति तन्मध्यवर्त्तिनि
 स्त्रीदैवत्ये स्वतन्त्रे वा तद्दैवत्ये स्त्रीलिङ्गानि गोत्र-सम्बन्ध-नामानि
 प्रयुज्य प्रयोगः कार्यः । ये च त्वामन्वित्ययं मन्त्रो याश्च त्वामन्विति
 प्रयोज्यः । तत्र नवदैवत्ये पितृवर्गायपिण्डार्थां लेखां कृत्वा ततः
 पश्चिमेन मातृवर्गायपिण्डार्थां ततोपि पश्चिमेन मातामहवर्गाय-
 पिण्डार्थां कुर्यात् । अवनेजन-वर्द्धिरास्तरणाद्यप्यनेनैव क्रमेण कर्त्तव्यं ।

तदेतदापस्तम्बगृह्ये पितृवर्गे-मातृवर्गावाश्रयार्थकं ।

द्वैधं दक्षिणायान् दर्भान् संस्तौर्गं तेषूत्तरं रपोदत्वात्तरं रपोदत्वात्त-

रैर्दक्षिणापवर्गान् दत्त्वेति द्विधाभूतं यथा भवति तथा दक्षिणाग्रान्
दर्भानुलिखितदेशे संस्तीर्य तत्र पूर्वभागे पित्रादिवर्गाथं संस्तरणं
पश्चाद्भागे तु मात्रादिवर्गाथं । स्त्रीभ्यश्च पिण्डा इह पश्चिमा स्युरिति
गृह्यभाष्यार्थसंग्रहकारवाक्यात् । तथाधिकं विशेषमुपदिशतः साङ्ख्या-
यनगृह्यकारवचनात् । भुक्तवत्सु पिण्डान् दद्यात्पुरस्तादेके पिण्डान् पश्चि-
मेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्तर्द्धायेति पितृवर्गपिण्डेभ्यः पश्चिमेन तृणा-
दिकं किञ्चिदन्तर्द्धाय पितृ-पितामह-प्रपितामहपत्नीभ्यः पिण्डान्
दद्यादिति ।

मत्स्यपुराणे ।

ततः कृतान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् बुधः ।

तद्वत्पिण्डादिकं कुर्यादावाहन-विमर्जनमिति ॥

‘उत्तरैः’ मार्जयन्तामित्यादिभिर्मन्त्रैः, पुनः ‘उत्तरैः’ एतत्ते तता-
सावित्यादिभिः ।

श्रौतकार्यवर्णश्राद्धरूपे तु पितृवर्गाद्दक्षिणतो मातृवर्गाय पिण्ड-
दानमुक्तं ।

दक्षिणतः पत्नीभ्यः इदं वः पत्न्या इति ।

देवलेन च स्त्रीवर्गे चत्वारः पिण्डा उक्ताः ।

हविःशेषं ततो मुष्टिमादायैकैकमादितः ।

क्रमश्चः^(१) पितृपत्नीनां पिण्डनिर्वपणं चरेत् ॥

ततः पिण्डमुपादाय हविषः संकृतं मधत् ।

ज्ञातिवर्गस्य सर्वस्य सामान्यमिति निर्वपेत् ॥

(१) क्रमेणेति ख० ।

तदेवमेतस्त्रिद्वं प्रथमं पितृवर्गाय पिण्डदानं, ततो मातृवर्गाय,
ततो मातामहवर्गायोत ।

तदाह सत्यव्रतः ।

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरं ।

ततो मातामहानाञ्च क्रमस्यैवं प्रकीर्त्यते ॥

अयं च क्रमः सर्वकालिके नवदेवत्ये आद्रे न त्वष्टकाकालनिर्वृत्य
एवैकस्मिन् ।

यत्तु ब्रह्माण्डपुराणवचनं—

पितृभ्यः प्रथमन्दद्यान्मातृभ्यस्तदनन्तरं ।

ततो मातामहेभ्यश्चैव त्वष्टक्यः क्रमः स्यतः ॥ इति ॥

तन्नूपलक्षणाच्च । तदेवं नवदेवत्ये मातृवर्गस्य देवतः कालतस्य
मध्ये निवेश्य ऋतः ।

तस्मान्न्यायाकरणे दोषमाहोशनाः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

आद्रे वा पिण्डदानं वा पितृणां नोपतिष्ठते ॥

आह सत्यव्रतः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

आद्रे वा पिण्डदानं वा नरकं स तु गच्छति ॥

गार्गीऽप्याह ।

अन्ते निवेश्येद्यत् मातृः आद्रेषु मानवः ।

स मूढोनरकं याति कालसूत्रमवाकञ्चिराः ॥

यत्तुकार्यं विदुःश्रुवचनं ।

पितृमातामहावादी मातरस्तदनन्तरं ।

तर्पणेऽन्वष्टकाश्राद्धं तौर्यं चायं क्रमः स्मृतः ॥ इति ॥

तत् येषां पूर्वपुरुषपरम्परयानुष्ठितार्थं तेषामेव श्रयसेऽस्तु ।
यश्चायं मातृवर्गस्य मध्ये निवेशोऽभिहितः स नान्दीमुखव्यतिरिक्त-
नवदैवत्ये नान्दीमुखे त्वादावेव निवेशः ।

अतएव षट्त्रिंशन्मते ।

त्थाहे केवलाः कार्या वृद्धावादी प्रकीर्त्तिताः ।

सर्वत्रैव हि मध्यस्था नान्याः कार्यास्तु मातरः ॥

‘सर्वत्रैति महालयान्वष्टका-गद्यादिश्राद्धपिण्डदानादौ ।

अत्र येषां गृह्यकारैरमावास्यादौ मातृश्राद्धं पृथक्विहितनै-
र्द्वादशदैवत्यं श्राद्धं कर्त्तव्यं । पितृगे यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा
ध्रुवमतिवचनात् मातामहश्राद्धेऽपि कर्त्तव्ये प्राप्ते प्रकृतवद्विकृति-
रितिन्यायात् पृथङ्मातामहौवर्गस्यापि श्राद्धं कर्त्तव्यं समस्तञ्च शिष्टानां
पितृश्राद्धविकृतित्वं मातामहश्राद्धस्य ।

अतएव मातामहश्राद्धे पितृश्राद्धधर्मातिदेशे आपस्तम्बगृह्य-
भाष्यार्थसंग्रहकारेण दर्शितः ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नत इति ।

अत्र मातामहौवर्गस्य मातामहेभ्यः पश्चिमतः सर्वान्ते निवेशः ।
उक्तप्रायश्चात्र पदार्थानुष्ठानक्रमः । येषान् गृह्यकारैरमावास्यायां
मातृश्राद्धं पृथक् नोक्तैरमावास्यादौ पित्राद्युद्देशे क्रियमाणे सप-
त्नीकाभिधानं कर्त्तव्यं ।

इति देवता-मन्त्र-क्रम-मह्या-विकल्पसहितं पिण्डदानाख्यं प्रधानं ।

अथ हस्तोन्मार्जनं ।

तच्च पिण्डनिर्वापानन्तरं मैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञसूत्रे दर्भेषु
पिण्डं समन्तरमुक्तं ।

वर्हिषि लेपं निमार्ष्टिं यात्र पितरः स्वधा तथा धृतं यथाभागं
मादयध्वमित्यत्र पितरोमादयध्वमिति ।

मानवमैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञसूत्रे तु प्रथममन्त्रस्य दक्षिणां
दिशमन्वीचमाणोजपतीति दक्षिणाभिमुख्येन जपमात्रे विनियोगोद-
श्रितः । 'वर्हिषीति दर्भेषु ।

अत्र दर्भाणां मूलसध्यायेषु मध्येकस्मिन्त्रलेपमार्जनं कार्यमि-
त्यपेक्षायां मन्त्रान्तरभुपदिशन्नाह विष्णुः ।

अत्र पितरोमादयध्वमिति दर्भमूलेषु करावघर्षणमिति ।

अस्य तु मन्त्रस्य पिण्डाभिमुख्येन अपमात्रे विनियोगो बह-
मन्त्रतः । स तु पुरस्ताद्दर्शयिष्यते ।

व्याप्तोऽप्याह ।

दर्भमूलेषु निम्नजेद्गुस्तलेपं समाहित इति ।

इह कस्य पदार्थस्यानन्तरं ज्ञेयाच्च दर्भाणां मूले कांश्च पितृमु-
द्दिश्य लेपमार्जनमित्यपेक्षायामाह मनुः ।

पुष्यपिण्डान् पितृभ्यश्च प्रयतोविधिपूर्वकं ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निम्नज्याम्पभागिनां ॥

पुष्यदर्भेषु निधाय । 'प्रयतः' प्रयत्नविशेषवान् । अत्रैकाग्रता-
दिरूपो मनोधर्मः पदार्थविस्मृतिरूपप्रमादपरिहारोपयोगौ प्रयत्नो-
याह्यः । अनुवादश्चायं सर्वप्रयोगार्थत्वेनास्य प्राप्तत्वात् । विधिपूर्वक-

मिति, शास्त्रान्तरदृष्टविध्यसंग्रहार्थं मनुशास्त्रोक्तविधिपूर्वकत्वाभिधाने
वस्थानर्थक्यं स्यात् । 'तेषु दर्भेष्विति येषु पिण्डनिर्वापः कृतः । 'तमिति
येन पिण्डदानं कृतं । 'लेपभागिनामिति लेपभागिनः पितृनुद्दिश्य ।
ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः ।

लेपभाजश्चतुर्थ्याद्याः पिचाद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डां साप्तपौरुषम् ॥ इति ॥

'चतुर्थ्याद्याः' वृद्धप्रपितामहप्रभृतयः । तदवमयं आढ्यकर्त्ता
वृद्धप्रपितामहादींस्त्रीनुद्दिश्य तेषामयं भागोऽस्त्वित्यभिदधानः प्रथम-
पिण्डाधारभूतदर्भमूलेषु हस्तं निमृज्यात् । निमार्जयञ्च हस्तलग्न-
स्यान्नस्योदकस्य वापरेचनाय दर्भेषु संश्लेषणं । अतश्च यदि हस्ते लेपोऽस्ति
तर्हि तस्य रेचनास्यप्रतिपत्त्यर्थं मार्जजं कर्त्तव्यं नान्यथेत्येकं मतं ।
अपरमपि मतं मेधातिथि-हरिहराभ्यां दर्शितं तद्यथा ।

यदि न किञ्चिदपि हस्तं संश्लेष्येत्तथापि हस्तं निमृज्यादेव ।
न ह्येतत्प्रतिपत्तिकर्मैव येनामति रेचनप्रयोजने न क्रियेत । न ह्यत्र
श्रूयते हस्तलग्नं निमृज्यादिति । किं तर्हि हस्तमेवेति ।

ननु च लेपभागिनामिति श्रूयते, तत्रामति लेपे न प्राप्नोति ।
उच्यते । साक्षाद्रूपमन्नं कदाचिन्न श्लिष्यति । पिण्डेषु तु वर्त्तमानेष्व-
न्नरसस्तदुष्मा च संक्रमत्येव हस्ते । स एव चान्नलेप इत्युच्यते । षष्ठो
चात्र निमाजनस्य लेपभागिसम्बन्धितामाह । न च लेपभागिनः
प्रत्यक्षदृष्ट्याः सन्ति येषां स्वस्त्राम्यादिसम्बन्धो लेपस्य क्रियते । त-
स्मादविद्यमानेषुपि साक्षादन्नलेपेऽन्नरसं तदुष्मात् वा लेपमंशुकं हस्ते
संक्रान्तं लेपभागिनामयं भागोऽस्त्विति ब्रुवन् दर्भमूलेषु निमृज्यादेव ।

अतएव विष्णुना करमात्रघर्षणमुक्तं ।

दर्भमूलेषु करावघर्षणमिति ।

हस्तलेपमार्जनानन्तरमुदकुम्भेन तर्पणमाह यमः ।

ततोदर्भेषु तं हस्तं निम्बज्यात् लेपभागिनीं ।

ततः पानीयकुम्भेन तर्पयेत् प्रयतः पितृन् ॥

एतच्च तर्पणं दक्षिणादानानन्तरं वदता देवलेन तस्य प्रकारोऽपि दर्शितः ।

ततो मुष्टिसुपादाय हविषोऽन्तस्ततः स्वयं ।

कलशं जलममूर्णं गृहीत्वोभयमेव च ॥

पितृणां ब्राह्मणानाञ्च हस्तायात् प्रभृति क्षरन् ।

अपमद्यं क्रमत् सर्वंस्तांसु पिण्डान् वह्निर्मुखः ॥

चिरेवं पात्रगं तोयं पठित्य आत्रयेच्छनैः ।

परिक्रम्य च तत्पात्रं तत्रैवाण्यवकुञ्जयेत् ॥

इति हस्तोन्मार्जनं ।

अथाचमनादयः पिण्डदानोद्दीच्याङ्गभृताः पदार्थाः ।

तत्राह मनुः ।

आचम्योदकपरावृत्य त्रिरायस्य शनैरसृज ।

षड्पृष्ठमस्कुर्व्यात् पितृनेत्र च मन्त्रवत् ॥

हस्तमार्जनानन्तरमाचमनं कुर्याति । एतच्चाचमनं हस्तप्रदानान-

पूर्वकं त्रिस्र कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

ततोदर्भेषु विधिवत् संमार्ज्यं च करोति ततः ।

प्रवाह्य च जलेनाथ त्रिरायस्य हरिं स्मरेत् ॥

त्रिरिति निर्गत्य पितृकर्माणि सकृदाचमनक्षरेदित्यस्याप-
वादार्थं । तच्च यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यं । आचमनानन्तरं पूर्वधृतान्
दर्भान् परित्यज्य दर्भान्तराणि धारयेत् । एतन्नाचमनं पितृभ्याग-
न्धादिदानानन्तरं केचिदाचरन्ति । अपरे तु तत्र चात्र चेत्युभयमप्या-
चरन्ति । आचमनानन्तरं 'उदक्परावृत्य' उदीचीं दिशं प्रति परित्यज्य
परिवर्त्तनेनोत्तराभिमुखो भूत्वात्यर्थः । 'त्रिः' त्रिवारं, 'आयम्य' निरुध्य ।
'शनेः' यथा नातिपीडा भवति । 'असुन्' प्राणाना । "प्रणवसंयुक्ता"^(१)
गायत्रीं शिरसा महेत्यादिविहितान् त्रीन् प्राणायामान् कृत्वेति
मेधातिथिः । विनैव मन्त्रं प्राणानायम्येति तु कर्कादिवङ्गममते ।
ते च कात्यायनादिवचनेषु पाणनिरोधमात्रश्रवणात्तावन्मात्रस्य विव-
क्षितत्वं मन्यन्ते । 'ऋतुन' वसन्तादीन्, नमस्कुर्यात् । पितृन् नम-
स्कुर्यात् । एतच्च नमस्कारद्वयं 'मन्त्रवत्' मन्त्रसंयुक्तं कर्त्तव्यं ।

तत्र तु नमस्कारे मन्त्रो ब्रह्मपुराणे ।

वसन्ताय नमस्तुभ्यं शीघ्राय च नमोनमः ।

वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञच्छतवे च नमः सदा ॥

शेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।

मास-संवसरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमोनमः ॥ इति ।

पितृनमस्कारे तु मन्त्रः ।

नमो वः पितरः इषंत्यादि दर्शयिष्यते । अत्र पिण्डानुमन्त्रणपूर्वक-
मुदक्परावर्त्तनं । तच्च मय्यमङ्गं पुरस्कृत्यापमयं वा । प्राणायामश्चोत्त-
राभिमुखस्यैवावस्थितम् । नमस्कारस्तु पिण्डाभिमुखावर्त्तनादिनीवि-

(१) सव्याहृतिं सप्रकृतामिति ग० ।

मोक्षान्नकर्मान्तरं विधेय इत्येते विशेषाः शास्त्रान्तरात् गृहीतव्याः ।

तत्र तावत्कात्यायनसूत्रे ।

अत्र पितर इत्युक्तोदङ्गास्त आत्मनादावत्यामौमदन्तेति जपति ।

अत्र पितर इति प्रतीकग्रहणेन समयोमन्त्रो दर्शितः । स च विनि-
योगः मव्याख्यानश्चास्मात् शतपथे । तत्र जपत्यत्र पितरोमादयध्वं
यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमश्रीतेत्यतदाहेति । तत्रेति
पिण्डेषु निहितेषु । पिण्डममृषुः स्थित्वात्र पितर इत्यादिकमा-
वृषायध्वमित्यन्तं मन्त्रञ्जपेत् । यथाभागमित्यादि व्याचष्टे, यथाभागम-
श्रीतेत्यादिना । 'उदङ्गास्ते' उदङ्गमुखो भूत्वा 'आस्ते' आसीत् । उदङ्ग-
खीभावश्चाप्रदक्षिणावर्त्तनेनेत्युपाध्यायकर्कः ।

उक्तं चाश्वलायनसूत्रे ।

निवृताननुमन्त्रयेतात्र पितरोमादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति
मव्यावृद्दङ्गावृत्त्यति ।

'निवृतान्' विधिपूर्वकं दर्भेषु निहितान् । 'मव्यावृत्' मव्यप्रकारकं
मव्यमङ्गं पुरस्कृत्यापमपयं पश्चात् कुर्वन् परिवर्त्तत अपदक्षिणं परि-
वर्त्ततेत्यर्थः । उदङ्गत्यनेनोदगन्तमेवावर्त्तनं कर्त्तव्यमिति गम्यते ।

विष्णुनाप्युक्तं ।

इत्वा च पिण्डान्निवृताननुमन्त्रयेतात्र पितरोमादयध्वं यथाभा-
गमावृषायध्वमिति । ततः मव्यावृद्दङ्गमुखः परावृत्त्यति ।

एतच्च मव्यावृदावर्त्तनं केषाञ्चिदेव कर्त्तव्यं न सर्वेषां ।

अत्र षड्त्रिंशन्मते ।

वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रवृत्तते ।

सर्वं गौतम-शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव चेति ॥

‘वामेन’ वाममङ्गं पुरस्कृत्येत्यर्थः । ‘उदगन्तं’ यावदुदङ्मुखो भवति तावदेव नाधिकं । ‘केचिदिति गौतम-शाण्डिल्य-शाण्डिल्यायनाख्य-मुनिव्यतिरिक्ता मुनयः । गौतमाद्यस्तु ‘सर्वं’ सर्वप्रकारं सव्येनाप-सव्येन परावर्त्तनं प्रचक्षते । ‘उदङ्गास्त’ इत्यस्य कालावधिमाह । ‘आतमनात्’ ‘तमनं’ ज्ञानिः, तदवधि । अत्रोदङ्मुखवस्थानमात्रेण तमनामम्भवाच्छामनिरोधनात्मकं शास्त्रान्तरोपदिष्टं तमनकारणमनु-ष्ठेयतया सूचितं ।

तदाहाश्रलायनः ।

यथाशक्त्यप्राणान्नामित्येति ।

‘यथाशक्ति’ शक्तिमनतिक्रम्य । ‘अप्राणन्’ । प्राणानिरोधनं कृत्वेत्यर्थः ।

तदाह विष्णुः ।

यथाशक्ति प्राणानिरोधनं कृत्विति ।

तदनन्तरं ‘आवृत्त्य’ आवर्त्तनाख्यक्रियया पिण्डाभिमुखमेत्य । आवर्त्तनञ्च तेनैव मार्गेणेति कर्कः ।

अतएव कर्षप्रदीपे ।

आवृत्त्य प्राणमायस्य पितृन् ध्यायन् यथार्हतः^(१) ।

जपंस्तैव आवृत्य ततः प्राणान् प्रमोचयदिति ॥

‘जपन्’ अमीमदन्तेतिमन्त्रमितिशेषः । ‘तेनैव’ वामेनैव मार्गेण ।

(१) यथार्हत इति ग० ।

प्राणान् 'प्रमोचयेत्' उच्छ्वसेदित्यर्थः । अत्र जपतोऽभ्यावृत्तिः प्रतिपा-
दिता । कात्यायनादौ त्वभ्यावृत्त्युत्तरकालञ्चप इत्येतावान् विशेषः ।
आवृत्यामोमदन्तेति जपति । अत्र प्रतीकग्रहणेन समग्रोमन्तो-
दर्शितः ।

तदेतत्सर्वं सार्थवादके मयाग्यानां समग्रैतन्मन्त्रमहितं शतपथं
श्रूयते ।

अथ पराङ् परावर्त्तते तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यस्तिर इव
वै तद्भवति स वै आत्मितोरासीतेत्याङ्गरेतावानेव ह्यसुरिति स वै
मुहूर्त्तमेवागित्वाथोपपन्नस्य जपत्यमोमदन्तपितरोयथामागमावृषायौ-
पतेति यथाभागमाग्निषुगित्यवैतदाहेति ।

'अथेत्यत्र पितर इत्यादिमन्त्रजपानन्तरं । 'पराङ्' पिण्डापेक्षया
पराचौनो यथा भवति, उदङ्मुख इत्यर्थः । 'परावर्त्तते' उपविष्ट
एवाप्रदक्षिणं भ्रमन्निव गच्छति । पराङ्पर्यावर्त्तते न हेतुवन्निगद-
तुल्योऽर्थवादः । 'तिर इव वै पितरोमनुष्येभ्यः', 'तिरः' तिरोहिताः ।
इवशब्दः किलार्थं हि शब्दार्थं वा, भुञ्जानाः किल लज्जया पितरो
मनुष्येभ्यस्तिरोभवितुमिच्छन्ति ।

तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे पराङ्परावर्त्तते ह्यौका हि पितर इति ।

'ह्यौकाः' ह्यौमन्त इत्यर्थः । पराङ्पर्यावर्त्तनञ्च 'तिरः' । दक्षिणतः
पिण्डरूपमन्त्रं भुञ्जानान् पितृ नुदङ्मुखस्य कर्तुंस्तिरोहितान् करोतीति
कृत्वा तदेतदनु रूपमपेक्षितञ्च कृत्वा पितृणां कृतं स्यात् । 'आत्मितोः'
आत्मनात् । आत्मनिरोधजपौडावधि । 'एतावानेव ह्यसुः' । एताव-
देष ज्योवितां यावत्तमनांमति अविचलितोऽयमवधिरित्याह । 'स

वैमुह्यंमेवेति । मुह्यंशब्देनात्र आसनिरोधजमित्थानेः प्राचीनः
 कियानपि कालोल्लस्यते । 'उपपल्लव्य' पुनः पिण्डाभिमुखमावृत्य ।
 'आग्निषुरिति भुक्तवन्त इत्यर्थः ।

आश्रमलायनाऽप्याह ।

अभिपर्यावृत्यामीमदन्त पितरोयथाभागमावृषायीषतेति ।

अनेन मन्त्रेण पिण्डाननुमन्त्रयतेत्यर्थः ।

तदाह विष्णुः ।

पर्यावृत्यामीमदन्तेत्यामन्त्रेति ।

राणायणीयसूत्रकृता गोभिलेन त्वमीमदन्तेत्यस्य मन्त्रस्य अपः
 पर्यावर्त्तमानेन कर्त्तव्य इत्युक्तं ।

पिण्डान्निधाय अपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषाध्व-
 मित्यपर्यावृत्य पुरोक्त्वामादभिपर्यावर्त्तमानोऽपेदमीमदन्त पितरो-
 यथाभागमावृषायीषतेति ।

अत्र पिण्डनिधानानन्तरमापस्तम्बेन मन्त्रान्तरप्रदर्शनपूर्वकं का-
 त्यायनाशुक्रयोर्मन्त्रयोः पाठान्तरेण सह विनियोगोदर्शितः ।

यन्मे माता प्रममाद यच्चाराननुव्रतं तन्मे रेतः पितावृङ्नामायु-
 रन्योपपद्यतां पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः, पितामहेभ्यः स्वधा-
 यिभ्यः स्वधा नमः, प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः, इत्यु-
 पस्थाद्यात्र पितरोयथाभागं मादध्वमित्युक्त्वापराडावर्त्तते ओम्णो-
 व्याहृतेः उपास्तेऽमीमदन्तः पितरः सोम्याः इति व्यावृत्तउप्राण्यभिपर्या-
 वर्त्ततेऽव्याहृतो वेति ।

आउप्राणोऽव्याहृतेः पिण्डोप्रापगमं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । तदनन्तर-

ममीमदन्तेत्यनेन मन्त्रेण पिण्डाभिमुखमावर्त्तेत । अत्रामीमदन्तेत्य-
स्थानन्तरं कैश्चित्पिण्डावशिष्टान्नावघ्राणमुक्त्वा प्रत्यवनेजनमुक्तं ।
तथाचाञ्चलायनसूत्रे ।

चरोः प्राणभक्ष्यं भक्षयेन्नित्यं निनयनमिति ।

नामिकया वक्षता प्राणैः भक्षणमवघ्राणन्तद्यथा निष्यस्यते तथा
चरोः पिण्डावशिष्टस्य भक्षयेत् । पिण्डावशिष्टमन्नमवजिघ्रेदित्यर्थः ।
अनन्तरं 'नित्यं' नियमेन, 'निनयनं' उदकनिनयनं प्रत्यवनेजनमित्यर्थः ।
विष्णुनाप्युक्तं ।

अमीमदन्तेत्यनुमन्त्र्य शेषावघ्राणं कृत्वा गुन्धन्तां पितर इति
पूर्ववदुदकनिनयनमिति ।

आपस्तम्बसूत्रे तु पिण्डावशिष्टस्यावघ्राणमुक्त्वा तस्य समन्तकङ्काम्यं
भक्षणं चोक्त्वा प्रत्यवनेजनमुक्तं ।

यः स्थाल्यां शेषस्तमवजिघ्रति ये समानाः समनसः पितरो-
यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्प्यतां, वीरं मे दत्त
पितर इत्यामथाविना प्राणान्नाद्यकामेन प्राण्योद्योत्तमन्नाद्याय तेन
वा प्राण्यः पूर्ववदेकस्फायां चोदुदकाञ्जलीन् उपनिनीयति ।

'आमयात्री' रोगी । अस्यैचित्याद्रोगनिवृत्तिकामता अचिकित्स्व-
रोगाभितप्तस्य विशिष्टलोककामिता वेति गम्यते । अन्नाद्यमन्न-
त्कामोऽपि भक्षयेत् । योवास्त्राद्याय अन्नं समर्थः सन् नाद्यात् ।
अन्नसम्पन्ना भूत्वापि तौत्रणतरजठरवैश्वानरविरहेण इविःप्राप्तुय्या-
भावादन्नं भुङ्क्ते सोपि रुचिकाम्यया प्राञ्जीयादित्यर्थः । एतच्च इयं
मैत्रायणौषधपरिशिष्टे नमस्कारानन्तरमुक्तं । शेषमन्नमिव जिघ्रेदाम-

थाव्यस्राद्यकामोवा प्राश्नीयादिति ।

अत्र शेषावघ्राणस्यार्थवादत्वमुक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्राग्घ्रां न प्राग्यामितियत् प्राश्नीयाज्ज-
घन्यमन्नमद्यात्प्रमायुक स्याद्यन्न प्राश्नीयात् अहविः स्यात् पितृभ्य
आवृश्येत अवघ्नयमेव तन्नेव प्राणितमप्राणितमिति ।

‘ब्रह्मवादिनः’ वेदवादिनः । ‘वदन्ति’ मंग्रथ्य निर्णयन्ति । ‘जघन्यं’
अमङ्गल्यं । ‘प्रमायुकः’ अप्रसृत्युमान् । शेषभक्षणरूपप्रतिपत्त्यभावा-
दाहविष्टं । अतएव तदन्नं पितृभ्यः ‘आवृश्येत’ उच्छिद्येत्यर्थः ।
उक्तं शेषावघ्राणं पिण्डावघ्राणन्तु परस्ताद्दर्शयिष्यते ।

अत्रामोमदन्तीति मन्त्रजपानन्तरप्रत्यवनेजनात्प्रसृत्युक्तनिधा-
नान्तानि पिण्डदानान्याह कात्यायनः ।

अमोमदन्तीति जपत्यवनेज्य पूर्ववत् नीवीं विस्मस्य नमोव इत्य-
ञ्जलिङ्गोक्तैतद् इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वय-
स्युत्तरे यजमानलोमानि त्रोजमित्यपोनिषिञ्चत्यधायवज्रिघति यज-
मान उरमुकमरुदाच्छिन्नान्यग्राविति ।

अत्र पूर्ववदवनेज्येति मस्यस्यः । पूर्ववदित्यनेन पर्ववनेजनेति-
कर्त्तव्यतातिदिष्यते । सा चोदपात्रादिरूपा दर्शित्वेव परी ।

शतपथसु प्रत्यवनेजनेऽपि तामुपदेशेनैव दर्शयन् सार्थवादकं
प्रत्यवनेजनमाह ।

अथोदपात्रमादायावनेनित्येति यजमानस्य पितरममाववने-
नित्येति पितामहममाववनेनित्येति प्रपितामहं तद्यथा जक्षुषेऽभि-
षिञ्चेदेवं तदिति ।

‘जक्षुष’ भुक्तवते, ‘नीविं विस्मस्येति वामकलायामन्तरोयवस्त-
दशामंगोपनं ‘नीविः’ तां, ‘विस्मस्य’ उन्मच्य । विस्मनविधानादितः
पूर्वन्तस्याः साधारणं कर्त्तव्यमिति गम्यते । ‘नमोव इत्यञ्जलिं करोति’
नमोवः पितरोगमायत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिनमस्कारमञ्जलिं करोति ।
‘अञ्जलिः’ करमंपुटः, अञ्जलिमाबध्य पिण्डाभिसृज्यः पितृभ्यो नम-
स्कारान् कुर्यादित्यर्थः । ते च मन्त्राः वाजमनेयिभिरेवं पथ्यन्त ।

नमोवः पितरोगमाय नमोवः पितरः शोषाय नमोवः पितरो
जीवाय नमोवः पितरः स्वधायै नमोवः पितरो घोराय नमोवः
पितरोमन्यवे नमोवः पितरो नमोव इति ।

आश्रलायनसूत्रे ।

अथैतानुपतिष्ठत नमोवः पितर इयं नमोवः पितर ऊर्जे नमोवः
पितरः शुभ्राय नमोवः पितरोघोराय नमोवः पितरोजीवाय नमोवः
पितरोगमाय स्वधा वः पितरोनमोवः पितरोनमः एता युष्माकं
पितर इमास्माकं वोजोवन्त इह मन्तः स्याम मनोन्वाह्वामहे इति
चतसृभिः । मनोन्वाह्वामहे नाराशमेन मीमेन । पितृणाञ्च म-
न्त्रभिः । आत एतु मनः पुनः कर्त्वे दत्ताय जीवसे ज्योक्ते सृष्ट्यै
दृशे पुनर्नः पितरोमनोददातु देवो जनः । जीवं व्रात मवेमहीति ।

आपस्तम्बसूत्रे । वीतोष्मसु पिण्डेषु नमोवः पितरोगमायति नम-
स्कारान् जपति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणे ।

नमस्करोति नमस्कारे हि पितृणां नमोवः पितरोगमाय
नमोवः पितर शुभ्राय नमोवः पितरोजीवाय नमोव पितरः

स्वधायै नमोवः पितरोमन्यवे नमोवः पितरोघोराय पितरो-
नमोवाय एतस्मिन् लोके स्य युष्मांस्तेऽनु येऽस्मिन् लोकेमान्तेऽनु य
एतस्मिन् लोके स्य यूयन्तेषां वसिष्ठा भूयास्य येऽस्मिन्लोकेऽहन्ते
वसिष्ठोभूयासं मनोन्वाह्वामहे नाराशंसेन सोमेन । पितृणां च
ममभिः । आत एतु मनः पुनः कृत्वे दत्ताय जीवसे । ज्योक्ते सूर्य्यं
दृष्टे । पुनर्नः पितरोमनोददातु देव्योजनः । जीवं ब्रातं सवेमहीति ।
मैत्रायणीयसृत्रे ।

निऋतेऽञ्जलिं कृत्वा नमोवः पितरोमन्यवे नमोवः पितरो
इषे नमोवः पितर ऊर्जे नमोवः पितरः सुधाय नमोवः पितरो-
रसाय नमोवः पितरोबलाय नमोवः पितरोयज्जीवं तस्मै नमोवः
पितरोघोरन्तस्मै स्वधावः पितरोनमोनमोवः पितरः । येऽत्र पितरः
प्रेता युष्मांस्तेऽनु य इह पितरोजीवा अस्मांस्तेऽनु येऽत्र पितरः
प्रेता यूयन्तेषां वसिष्ठा भूया स्य य इह पितरोजीवाः अहं तेषां
वसिष्ठा भूयासमिति ।

निऋवनं चोपरि पाण्योः करणं । अथ ते प्रस्तरे निऋवता
इत्यादिषु तथा प्रसिद्धेः ।

राणायणीयसृत्रकृद्गोभिलः ।

अथ निऋवते पूर्व्वस्वां कर्ष्यां दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा नमोवः
पितरोजीवाय नमोवः पितरः शोषायति मध्यमायां सव्योत्तानौ
नमोवः पितरोघोराय नमोवः पितरोरसायेति । उत्तमायां दक्षि
णोत्तानौनमोवः पितरः स्वधायै नमोवः पितरोमन्यव इति । अथा-
ञ्जलिं कृत्वा जपति । नमोवः पितरः पितरोनमोव इति ।

‘दक्षिणोत्तानाविति दक्षिणपाणिमुत्तानं कृत्वा तदुत्तरपार्श्वे लग्नं
सवं पाणिं अधोमुखं कृत्वेत्यर्थः । तद्वैपरीत्येन मद्योत्तानत्वमनुमन्त्रेयं ।

आपस्तम्बेन तु स्वगृह्णे पुंदैवत्य-स्त्रीदैवत्यपिण्डदानविभागेनोप-
स्थानमन्त्रा दर्शिताः ।

तत्र ये च वोऽत्र ये चास्मास्वाशमन्ते च वहन्तां तृप्यन्तु भवन्त-
स्तृप्यत तृप्यत तृप्यतेत्येतेर्मन्त्रैः पिहगवार्थं पिण्डोपस्थानं । यास्य वोऽत्र
यास्यास्मास्वाशमन्ते तास्य वहन्तां तृप्यत तृप्यत तृप्यतेत्येतेर्मन्त्रैः
स्त्रीवर्गार्थं पिण्डोपस्थाने कार्यमिति मन्त्रसिद्धादवगन्तव्यं ।

शाखान्तरे पुनरमी मन्त्राः । तृप्यन्तु भवन्तः पितरोये च भवन्तोऽनु
ये चास्मास्वाशमन्ते तृप्यन्तु चास्मास्वाशमन्ते तृप्यन्तु पितामहा ये च
भवन्तोऽनु ये भवन्तः प्रपितामहा ये च भवन्तोऽनु ये चास्मास्वा-
शमन्ते तृप्यन्तु भवन्त्योमातरोयास्य भवतीरनु यास्यास्मास्वाशमन्ते
तृप्यत तृप्यन्तु भवन्त्यः पितामह्योयास्य भवतीरनु यास्यास्मास्वाशमन्ते
तृप्यत तृप्यन्तु भवन्त्यः प्रपितामह्योयास्य भवतीरनु यास्यास्मास्वाश-
मन्ते तृप्यत तृप्यन्त्विति ।

व्याख्यातास्यैते हरिहरेण । हे पितरः भवन्तस्तृप्यन्तु ये च ‘भवतोऽनु’
येऽपि युद्धदनुचराः, तेऽपि तृप्यन्तु । बह्वचनं पितृव्याद्यपेक्ष्यं । आह-
णामेकजातानामित्यादिवचनात् । एवं पितामहादिष्वपि यथायथं यो-
जनीयं । ये चास्मास्वाशमन्ते हविराशंमां कुर्वन्ति अद्गधादयस्तेऽपि
तृप्यन्त्वेतेन कर्मणा । अन्ते तृप्तिपदाभ्यासोऽतिशयार्थः । स्पष्टार्थमन्यत् ।

कटसूत्रे ।

अत्र निष्कृते ममेवः पितरोजीवन्तो भूयास्मेति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सथोत्तराभ्यां हस्ताभ्यां वदेन्मन्त्रमिमं सदा ।

नमावः पितर इष इति मस्यगतन्द्रितः ॥

सथोत्तराभ्यां दक्षिणपाणिमुत्तानं कृत्वा तदुपरि सथपाणिना
अधोमुखेनाङ्गुलिं बद्धेत्यर्थः । नमस्कारसंख्यामाह 'षट्कृत्व इति ।
एतच्च सार्थवादकं शतपथे श्रूयते ।

अथ नीविमुद्धृत्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविस्तस्मा-
न्नीविमुद्धृत्य नमस्करोति । यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवैतानेतन्क-
रोति षट्कृत्वो नमस्करोति षड्वा ऋतवः ऋतवः पितरस्तस्मात्
षट्कृत्वा नमस्करोतीति ।

अत्र शतपथे प्रत्यवनेजननीविमोक्षानन्तरं नमस्कार उक्तः ।

मनुस्मृतौ तु नमस्कारानन्तरं प्रत्यवनेजनमुक्तं । तस्य च स्थान-
विशेषः पूर्वावनेजनादकदेशमाध्यता चोक्ता ।

षट्पितृंश्च नमस्कुर्यात् पितृनेव च मन्त्रवित् ।

उदकं निनयच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनरिति ॥

यस्योदकस्यैकदेशः पूर्वपिण्डस्थाने निनीतः तस्यैवोदकस्य शेष-
मेकदेशान्तरं पिण्डान्तिके पुनः पिण्डसमीपे निनयेत् अनेजनेन-
पेण चारयेत् । प्रतिपत्तिश्रेयन्तस्योदकस्य । तथा च शेषशब्दउपपन्ना
भवति । अतः कथञ्चित् तस्याभावे नास्ति निनयनमित्युक्ताह मेधा-
तिथिः । "गृह्यं तु नित्यं निनयनमित्युक्तं" इति । युक्तञ्चित् । अत-
एवाश्वलायनपिण्डपितृयज्ञोऽयुक्तः । "नित्यं निनयनं" इति । अत्राव-
नेजननमस्कारोक्तः क्रमः साक्षात्कात्यायन-शतपथाभ्यां विरुद्धत्वा-

त्तदनुमार्गिभिर्नै गृहीतव्यः । बह्वमस्तस्य शतपथोक्तः क्रमः ।
यस्तत्रावनेजनस्य स्थानविशेषोजलविशेषयोक्तः स तु प्रत्यक्षशास्त्रवि-
रोधादर्शनात् गृहीतव्यः ।

सृत्यन्तरे तु पिण्डपात्र-चालन-जलेन प्रत्यवनेजनमुक्तं ।

तत्पात्रचालनेनाथ पुनरप्यवने जयेदिति ।

व्याघ्रोऽप्याह ।

अङ्गिः प्रक्षाल्य तत्पात्रं प्रतिपिण्डन्तु पूर्ववत् ।

कृत्वावनेजनं कुर्यात् पिण्डपात्रमधोमुखं ॥

अत्र पिण्डपात्रस्यापि अधोमुखकरणं शतपथानुमार्गिभिरपि
गृह्यतां । पात्रचालनजलन्तु प्रत्यवनेजनाय तैर्न देयमेव । यतः
“तद् तथा न कुर्याद्यथा यस्मा अशनमाहरेत्तत्पात्रनिर्णजनं पाय-
येदेवं तत्तस्माद्दु परास्येदेवैतान्” इति सूक्तस्मार्जनानामग्नौ प्रहरणं
निन्दता शतपथेन भाजयितुमभीष्टाय भाज्यमानाय भाजिताय
वा लौकिकस्य पात्रनिर्णजनदानस्य निन्दितत्वेन प्रसिद्धस्य दृष्टान्त-
त्वेनोपादानं कृतन्तर्नेतेनान्यार्थदर्शनेनान्यत्रापि पात्रनिर्णजनस्यादय-
त्वमवगम्यते । “एतद्दः पितरोवासः” इत्यनेन यजुषा प्रतिपिण्डं
सूत्राणि निदध्यात् । बह्ववचनात् त्रिणि त्रिणाति गम्यते । ‘ऊर्णा वा’
‘ऊर्णाः’ मेषरोमाणि । ‘दशा वा’ ‘दशाः’ वस्त्राञ्चनसूत्राणि । तस्मापि
सूत्र-शब्देनैव मंग्रहमम्भवे,पि सूत्रान्तरादृशानां जघन्यत्वं व्यापयितुं
पृथगुपन्यासः । अतएव दशानां क्वचिन्निषेध एव स्मर्यते । “दशां त्रि-
जयित् प्राजा यद्यथाहतवस्त्रजां” इति । ‘वयस्यन्तरे यजमानलोमानि
वा’, शतवर्षस्यायुषः सम भागद्वयं परिकल्प्य द्व वयसो ऋषयेते,

उत्तरे उपरितने वयमि वर्त्तमानस्य यजमानस्य लोमानि, तानि च प्रशस्ताङ्गत्वाद्परस्थितान्येव याद्वाणि, “उत्तरे वयस्युरोलोमानि” इति सूत्रान्तरदर्शनात् । वाशब्दादस्मिन्नपि वयमि सूत्रादीनां विकल्पेनावकाशो दर्शितः । एतच्च सूत्रादि वस्त्राभावे वस्त्रस्थाने दातव्यं । सति तु वस्त्रे वस्त्रमेव । अतएवाश्वलायनेन वाशो दद्यादित्युक्तोक्तं ।

दशामूर्णास्तुकां वा पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं खलोमैतद्दः पितरो वाशोमानोऽतोऽन्यत् पितरो युङ्ध्वमिति ।

‘उर्णास्तुका’ उर्णाखण्डं ।

वायुपुराणे चोक्तं ।

वस्त्रार्थे सूत्रमेव वेति ।

न चैवं मन्त्रव्यं वस्त्रार्थे सूत्रमेव देयं न कदाचिदपि वस्त्रमिति ।

यत आह विष्णुः ।

अथ वस्त्रमभावे दशामूर्णाया एतद्दः पितरोवाशोमानोऽतोऽन्यत् पितरो युङ्ध्वमिति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

दद्यात् क्रमेण वासांमि दशां वा श्वेतवस्त्रजामिति ।

यदपि व्याघ्रिणोक्तं ।

एतद्दः पितरोवाशो दशां दद्यात् पृथक् पृथगिति ।

तदपि वस्त्राभाव इति व्याख्येयं । अत्र कात्यायनाभिमतान्तरान्तरं विष्णवाश्वलायनाभ्यामुक्तवाक्ये दर्शितं ।

आपस्तम्बेनापि मन्त्रान्तरं दर्शितं ।

एतानि वः पितरो वासांस्तोमान्यत्पितरो माघोष्टेति वासशो

दशां क्त्वा निदध्यादूर्णास्तुकां वा पूर्वे वयस्युत्तर आयुषि स्वं लोमेति ।
 राणायणीयसूत्रकृद्गोभिलस्त्वप्रदक्षिणत्वादितिकर्त्तव्यताविशेषेण मह
 मन्वान्तरमाह ।

सद्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वापसलविः पूर्वस्थां कर्ष्वां
 पिण्डं निदध्यात् । पितुर्नाम गृहीत्वामावेतत्ते वासाये चाच त्वानु
 यांस्य त्वमनु तस्मै ते स्वधेत्यप उपसृष्ट्यैवमेवेतरयोरिति ।

अत्र नामग्रहणमुपलक्षणं गोत्रादिग्रहणस्य ।

अत एव ब्रह्मपुराणे ।

एतद्दः पितरोवामस्त्विति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ॥

मैत्रायणीयपिण्डपिटयज्ञं तु कश्चिद्विशेषो दर्शितः ।

एषा युष्माकं पितर इत्यूर्णां दशां वाभ्यस्यति मा अस्माकमित्य-
 वशिष्ठावेक्षते लोमोत्तरवयमि न्यसेदतोऽन्यः पितरोऽन्या मायोष्टेति ।

मानवमैत्रायणीयपिण्डपिटयज्ञसूत्रे तु पिण्डेषु दास्यमानस्य
 दशादेः पूर्वं प्राक्षणमुक्तं ।

वासः उर्णां दशां वाभ्युच्य पिण्डदेशे निदधाति गोमोत्तरवयसि
 क्त्वा वाससोदशां वातोऽन्यत्पितरोन्या मायोष्टेति निदध्यादिति ।

मन्वान्तरमाह विष्णुः ।

येऽत्र पितरः प्रेता य इति वामोदेयमिति ।

कठानां आहुकल्पेऽपि ।

येऽत्रपितरः प्रेता इति वासांमि निदध्यादिति ।

अत्र प्रतीकग्रहणेन विनियुक्तो मन्वः समयः प्रदर्श्यते ।

येऽत्र पितरः प्रेता युष्मांस्तेऽनु य इह पितरोजीवा अस्मांस्तेऽनु
 येऽत्र पितरः प्रेता यूयन्क्लेशं वमिष्टा भूयान्त इह पितरोजीवा वय-
 न्क्लेशं वमिष्टा भूयाम् एतानि वः पितरो वामांस्यतोऽन्यत्पितरो-
 मायुपन् वीरान्नः पितरोधत्तति ।

अत्र कात्यायनसूत्रव्यतिरिक्तेषु बृहतरशाखा-कल्पसूत्र-स्मृति-
 पुराणादिषु सूत्रदानात् पूर्वं गृहोदाक्षण-पिण्डावेक्षणाञ्जनाभ्यञ्जन-
 दानानुक्तानि ।

तत्र तावदाह गोभिलः ।

गृहानवेक्षते गृहान्नः पितरोदत्तति, पिण्डानवेक्षते मदोवः
 पितरोदंशति ।

गृहान्नः पितरोदत्तत्यनेन मन्त्रेण गृहानवेक्षते पत्नी वा, गृहाः
 पत्नीति तंनैवोक्तत्वात् । 'मदोव इत्यादिना पिण्डानवेक्षते' ।
 वाजमनेयिनस्तु मदोव इत्यस्य स्थाने मतोव इति पठन्ति ।

शतपथे त्वाणोरूपार्थाभिधानादस्य मन्त्रस्योपस्थाने माधनत्वं गम्यते ।

गृहान्नः पितरोदत्तति गृहाणां हि पितर ईषत एषो एतस्या-
 शौकर्मण इति गृहानवेक्षमाणेनाप्युपस्थानं कर्तुं शक्यत एवेत्यत्रिंशदात्
 शतपथानुसारिभिरपि गृहानवेक्षमाणैरेव पिण्डापस्थानं विधेयम् ।

अस्य मन्त्रद्वयस्योपस्थाने त्रिन्विंशत्यागमाहापस्तम्बः ।

गृहान्नः पितरोदत्त मदोवः पितरोदंशति पितृनुपतिष्ठत इति ।

अत्राप्यत्रिंशदाङ्क-पिण्डावेक्षणाभ्यां उपस्थानस्य समुच्चयोऽनुसन्धेयः ।

अञ्जनाभ्यञ्जने तु वायुपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जनं दद्यात् सूत्रप्रणयनं तथा ।

काशैः पुनर्भवेः कार्यमश्वमेधफलं लभेदिति ॥

काशैरित्युपलक्षणं कुशादीनां । अतो विहितानां दर्भाणां पवित्र-
तणानां वा मध्ये यथाप्राशस्त्यं यथालाभं वा केनचिदेकेनाञ्जना-
भ्यञ्जने कर्त्तव्ये । अत्राञ्जनशब्देनात्सोः प्रमाधनाय क्षमं किमपि
कृष्णवर्णं द्रव्यं लोकप्रसिद्धमेव । अभ्यञ्जनञ्च स्नेहद्रव्यम् । तदुभय-
द्रव्यमाश्वे क्रिये अञ्जनाभ्यञ्जनशब्दाभ्यामुच्येत ।

अत्रापेक्षिताः केचन विशेषा ब्रह्मवैवर्ते दर्शिताः ।

गृहीतैर्दर्भपिच्छुलैस्त्रिभिर्द्रव्यैश्च यथाविधि ।

अपमव्यं पितृभ्यस्तु दद्यादञ्जनमुत्तमम् ॥

नामान्युच्चार्य पूर्वेषां वस्त्वर्थं सूत्रमेव च ।

एकं पवित्रं हस्तं तु पितृणाञ्च मकृत् मकृत् ।

तैलं मन्त्रेण दातव्यं पिण्डभ्यामभ्यञ्जनं हितं ॥

अत्रैकैकस्मिन् पिण्डे त्रिभिर्दर्भपिच्छुलैश्च नमित्येको विशेषः । अप-
मव्यमित्यपरः । 'उत्तमं' श्रेष्ठं, त्रैककुदन्ददातीत्यर्थः । 'नामान्युच्चार्य-
त्यत्र गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामुच्चारणं विवक्षितं । 'एकं पवित्रं' एकशिशुं
पवित्रं, तन्करे गृहीत्वा पितृणां पिण्डेभ्यस्तान् पवित्रेण तैलरूपमभ्य-
ञ्जनमेकैकस्मिन् पिण्डे कल्पयित्वादिप्रसिद्धेन मन्त्रेण मकृत्प्रदायमानं
'हितं' श्रेयस्करं मस्यते । अञ्जनमपि मन्त्रेणैव कार्यं । 'मकृत्
मकृदिति दर्शयिष्यमाणेन त्रिभिरित्यनेन सह विकल्प्यते । अतितृते
वा यथागायं ।

अत्राञ्जने कण्ठोत्रैव त्रैककुदन्तरूपो विशेषोऽभ्यञ्जने तैलत्वावा-
न्तरोऽपि विशेषो ब्रह्मपुराणे दर्शितः ।

श्रेष्ठमाङ्गस्तिककृदमञ्जनं नित्यमेव च ।

तैलं कृष्णतिलेभ्यस्तु यन्नात् सुपरिरचितमिति ॥

‘त्रिककुदं’ त्रिककुत्पर्वतोद्भवं नीलाञ्जनशब्देन लोके प्रसिद्धतरम् । तत्पिण्डोपचारे श्रेष्ठमाङ्गमुनयः । ‘श्रेष्ठमाङ्गरित्यभिधाना-
त्तदभावे कञ्जलाभ्यनुज्ञा गम्यते ।

अत्राञ्जनाभ्यञ्जनयोः क्रमविशेषं मन्त्रश्चाहाश्रलायनः ।

असावभ्यंक्षासावंच्छेति पिण्डेभ्यभ्यञ्जनाञ्जने वाषो दद्यादिति ।

विष्णुरप्याह ।

ततोऽसावस्यंच्छेयभ्यञ्जनं दद्यादसावंच्छेत्यञ्जनमिति ।

‘तत इत्यवनेजनानन्तरम् । ‘असावभ्यंक्षेत्यभ्यञ्जनं पिण्डोपरि
प्रतिपिण्डं दद्यात् । ‘असावित्यनेन सम्बोधनरूपेण पित्रादिगोत्र-
सम्बन्ध-नाम्ना ग्रहणं विवक्षितम् । ‘असावंच्छेति मन्त्रेण पिण्डोपरि
प्रतिपिण्डमञ्जनं दद्यादिति ।

राणायनीयसूत्रकृद्गोभिलस्तु वायुपुराणोक्तमेव क्रममनुसरन्मन्त्रा-
न्तरमाह ।

सद्येनैव पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वापसलविः पूर्वस्थां कर्ष्णां पिण्डे
निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वासावेतत्त आञ्जनं येचात्र त्वानु यांस्य
त्वमनु तस्मै स्वधेत्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोस्तथा तैलं तथा सुरभौति ।

‘दर्भपिञ्जली’ अञ्जनाभ्यक्षां । ‘सुरभि’गन्ध-माख्यादिकं ।

मैत्रायणौयपिण्डपितृयज्ञेऽप्येतत्क्रममहितं मन्त्रान्तरं दर्शितम् ।
अञ्जनाक्ताः शलाकाः प्रतिपिण्डं निदधात्यांक्षासावित्यञ्जनेनाभ्यंक्षा-
सावित्यभ्यञ्जनेनेति ।

‘शलाकाः’ दर्भशिखाः ।

मानवमैत्रायणीयसूत्रेऽपि ।

अंशामावित्यञ्जनस्य प्रतिपिण्डं लेपं निर्माह्यभंशामावित्यञ्जनस्येति ।
आहापस्तम्भः ।

अञ्जनाभ्यञ्जने वासस्य विरनुपिण्डं ददात्यञ्च ततोऽभावाञ्च
पितामहाभावाञ्च प्रपितामहाभावित्याञ्जनमेवमभ्यञ्जनमभ्यञ्जेति मन्त्रं
सन्नमति, यदि नामानि न विन्द्यादाञ्जतां मम पितर आञ्जतां मम
पितामहा आञ्जतां मम प्रपितामहा इत्यञ्जनमेवमभ्यञ्जनमभ्यञ्जता-
मिति मन्त्रं सन्नमतीति । विरनुपिण्डं दद्यादिति ।

‘अनुपिण्डं’ एकैकस्मिन् पिण्डे, ‘त्रिरिति त्रिवारं’ अञ्जनादीनि
दद्यात् । ‘असाविति सम्बुद्ध्यान्तानि पित्रादिनामान्युच्चार्य । यदि
आहुकर्त्ता पित्रादिनामानि न जानीयात् तदा आञ्जतां मम पितर
इत्यादिप्रयोगः आञ्जनं दद्यात् । एवमेवाभ्यञ्जनं, एवमित्यूह्यमानपदे-
नाञ्जनमन्त्रेणैवोहमाह ‘अभ्यञ्जनमिति, ‘मन्त्रं सन्नमतीति । ‘सन्नमनं’
विपरिणामः । ऊर्जमित्यपेनिपिञ्चतीति । ऊर्जमिति प्रतीकग्रहणं
मन्त्रोविनियुक्तः । स च “ऊर्जं वहन्तौरमृतं घृतं पयः कीलानं
परिस्रुतं स्वधा स्य तर्पयत मे पितृन्” इति । अनेन मन्त्रेण पिण्ड-
मूलेषु तिलोदकनिषेचनं कार्यं । अस्य च व्याख्यानं हरिहरेण कृतं ।
अत्र सामर्थ्यादापदत्यध्याहारः, हे आपः । ‘स्वधा स्य पितृणां हवि-
र्भवथ । ततश्च मम पितृन् तर्पयत । किं कुर्वन्थः । ऊर्जादि वहत्यः ।
‘ऊर्जं’ बलं प्राणान् शक्तिं वा । ‘अमृतं’ अमृतत्वकारणं सोमरस
वीथुषं वा ‘घृतं’ आज्यं । ‘पयः’ क्षीरं, ‘कीलानं’ अन्नरसं । ‘परिस्रुतं’

सुरां । एवमनेकविधस्यृहणीयतमरमं वहन्त्योभृत्वा पिहृणां अक्षय्यां
दक्षिं कुरुतेत्यर्थः ।

कठानां आद्भकल्पेत्वेतत्मन्त्रमाश्रित्योदकनिषेचनस्य परिषेचन-
रूपतोक्ता । ऊर्जं वहन्तीरित्यपः परिषिच्येति ।

परिममन्तात् त्यक्त्वा 'परिषिच्य', परिषेचनज्ञापदक्षिणं कर्त्तव्यं
पिच्यत्वात् ।

आपस्तम्बग्रह्ये तु त्रिः पिण्डपरिषेचनं । तत्र च मन्त्रान्तरमुक्तं ।
उत्तरयोदपात्रेण त्रिः प्रमथं परिषिच्येति ।

अस्यार्थः । पुत्तान् पौत्तानभितर्पयन्तीरपोमधुमतीरिमाः । स्वधा
पितृभ्यः अमृतं दहाना आपोदेवोरुभयांस्तर्पयन्त्वित्येतया ष्टचा
उदकपूर्णपात्रेण सर्वान् पिण्डान् प्रमथं त्रिः परिषिच्येदिति ।

विष्णुना तूर्जामित्यनेन मन्त्रेण मोदकस्यान्नस्य पिण्डानां समन्ता-
दप्रदक्षिणं विकिरणमुक्तम् ।

ऊर्जं वहन्तीरित्यनेन मोदकेनाप्रदक्षिणं पिण्डानां विकिरणं
हृत्वेति ।

श्रीवाकाथर्वणरुत्रे तु मन्त्रान्तरमहितमन्त्रेण परिविकिरणमुक्तं ।
इदमाशंसुनामिदमाशंसमानानामित्यन्त्रेण प्रमथं परिविकिरणमिति ।

पिप्पलादआद्भकल्पे तु पिण्डशेषान्निमित्ततण्डुलप्रविकिरणमुक्तम् ।
इदमाशंसुनामिति शेषेण त्रिः प्रमथं तण्डुलान् प्रकिरेदिति ।

अन्नविकिरणानन्तरमाह विष्णुः ।

अर्घ्य-पुष्प-धूपानुलेपनान्नाद्यभक्ष्य-भोज्यानि निवेदयेद्दुदपात्रं
मधुर्लाभ्यां मयुतञ्चेति ।

शालङ्कायनः पिण्डानां विकिरणं कृतार्थ-पुष्प-धूपानुलेपनाम्ना-
भक्ष्य-भोज्यं निवेद्येदुदपात्रं मधु-घृत-तिलैः संयुक्तञ्च ।

आह पैठीनसिः ।

धूप-गन्ध-मान्यादर्श-प्रदीपाञ्जनादीनि चोपहरेत् ।

‘उपहरेत्’ उपहारीकुर्यात् । अत्राञ्जनादीनां पिण्डेभ्यः प्रदानं
व्याख्यातं ।

इतरेषां गन्धादिक्रमेण वस्तदानात् पूर्वं पिण्डेभ्योदानमाह व्याघ्रः ।

गन्ध-पुष्पाणि धूपञ्च दीपञ्च विनिवेदयेत् ।

एतद्दः पितरोवामो दशां दद्यात् पृथक् पृथगिति ॥

अयं हि शिष्टममाचारानुगृहीतः पाठक्रमः शक्योऽप्येव दर्शयिष्य-
माणानि पाठक्रमान्तराण्यविवक्षितानि कर्तुं ।

वृहस्पतिस्तु प्रत्यवनेजनात् पूर्वं गन्धादिदानमाह ।

दीप-धूपैर्मान्य-गन्धैस्तथा वस्त्राञ्जनादिना ।

समभ्यर्च्योदपात्रं तु तेषामुपरि निक्षिपेदिति ॥

‘उदपात्रमित्युदपात्रस्यमुदकं । आदिशब्देन भक्ष्य-भोज्य-फल-
ताम्बूलादि गृह्यते ।

अतएव देवलः ।

एवं निवेश्य पिण्डांस्तानलंकुर्याच्च पूर्ववत् ।

पक्वान्नेन बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्योदापयेद् बुधः ॥

ततोदत्तबलिभ्यश्च पिण्डेभ्यो मन्त्रपूर्वकं ।

पिण्डपात्रेण तेनैव दद्यादाचमनोदकं ॥

‘पूर्ववत्’ पूर्वोक्तेनापसव्यादिविधिना । ‘बलिं’ उरुपहारः । ‘आ-
समानोदकं’ प्रत्यवनेजनं ।

तथा ।

दक्षिणां सर्वभोगांश्च प्रतिपिण्डं प्रदापयेत् ।

भक्ष्यान्पूपानिक्षूँश्च व्यञ्जनान्यश्नानि च ॥

‘दक्षिणाशब्देनाच रजत-हिरण्यादि ।

अथ पिण्डप्रदानदिने सिद्धानां भोक्ष्यंभोज्यादीनां मध्ये कस्य-
चिदेकस्यापि पिण्डेभ्यो निवेदनमन्तरेण भक्षणे यजमानस्य दोषः
ब्रह्मभृति-ब्रह्माण्डपुराणयोक्तः ।

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यं विगर्हितं ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

गन्धादिदाने सव्यजानुनिपातनादिरूपः कोपीतिकर्तव्यताविशेषो
मत्स्यपुराणे दर्शितः ।

गन्ध-धूपादिकं दद्यात् कुर्यात् प्रत्यवनेजनं ।

जाज्याश्च सव्यं सव्येन पाणिना त्वप्रदक्षिणं ॥

पिथ्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्भ्रमपाणिना ।

दीपं प्रज्वालनं तद्वत् कुर्यात्पुष्पार्चनं बुधः ॥

‘आनिधनात्’ आ आद्रुसमाप्तेरपवादवर्जं ।

ब्रह्मवैर्त्से तु गन्धादिदाने मन्त्रोदर्शितः ।

पिण्डान् परिक्षिपेत् सव्यगपसव्यमतन्द्रितः ।

एतद्गः पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।

पुष्प-गन्धादि-धूपानामेष मन्त्र उदाहृत इति ॥

पिण्डेभ्यो गन्ध-पुष्पादि दत्त्वा ब्राह्मणेष्व्वाचान्तेषु यजमानेनाष्वाच-
मनं कार्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

गन्ध-धूपादिकं दद्यात् कृत्वा प्रत्यवनेजनं ।

दीपप्रज्वालनं तद्वत् कुर्यात् पुष्पार्चनं बुधः ।

अथावाचान्तेषु वाचस्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ॥

वारिदानञ्च ब्राह्मणहस्तेषु “श्रिवा आपः सन्वित्यादिभिर्मन्त्रैः
कर्त्तव्यं । “अवधायवजिघ्रति यजमान इति । ‘अवधायेति प्रत्यवधाय ।
भूमौ निहितानुद्भृत्य स्यान्त्यां निधायेत्यर्थः । ‘अवजिघ्रति’ पिण्डानां
गन्धमुपलभेत । स चायं यजमानसंस्कारः । “अथावजिघ्रति प्रत्यवधाच्च
पिण्डान् स यजमानभाग इति शतपथवचनात् । ततश्च नाध्वर्युरव-
जिघ्रति । “अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानिति प्रयोगसामर्थ्याद्-
ध्वर्युरेव प्रत्यवधत्ते । काप्रयोगास्तेति चेत्, स्यात् कालार्थत्वात् । यथा
निरूप्याञ्चं प्रातर्दीहनमिति ।

मनुना तु प्रत्यवनेजनानन्तरं भूमिष्ठानामेव पिण्डानां क्रमेणा-
वघ्राणमुक्तं ।

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डादिके पुनः ।

अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथा न्यूनान् समाहितः ॥

‘यथा न्यूनानित्यनेन निर्वापक्रमेण पिण्डानामवघ्राणं दर्शितं ।
“उत्सुकसकृदाच्छिन्नान्यग्राविति । अत्र आदधातौति वाक्यशेषः ।
तत्र पूर्वं सकृदाच्छिन्नानि तत उत्सुकं । “सकृदाच्छिन्नान्यग्रावभ्या-
दधाति पुनरुत्सुकमपि सृजतीति शतपथश्रुतेः । सुचे लजादि-

त्वादन्यात्तरत्वाच्चोल्मुकस्य पूर्वनिपातः । 'अपि सृजतीति यस्मा-
दग्रेरुल्मुकमाहृतं तेन पुनः संयोजयतीत्यर्थः ।

आपस्तम्बेन तुल्मुकापिसर्जने मन्त्रोदर्शितः ।

“अभृन्नोद्गतो हविषो जातवेदा आवाञ्क्यातिसुरभीणि कृत्वा ।
प्रादात् पितृभ्यः स्वधया ते अस्यन्प्रजानन्नग्नेः पुनरप्तेतु देवानित्ये-
कोल्मुकं प्रत्यपिसृज्येति ।

गोभिलेन त्वेतेनैव मन्त्रेणोल्मुकाभ्युक्षणमुक्तं ।

अभृन्नोद्गतो हविषो जातवेदा इत्युल्मुकमङ्गिरभ्युच्य इन्द्रं
पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यभिहारयेदिति ।

आश्वलायन-पिण्डपितृयज्ञसूत्रे तु मनस्वतीजपानन्तरं पिण्डप्रवाहण-
मुक्तं ।

अथैतान् प्रवाहयेत् “परेतनः पितरः सोम्यासोगम्भीरेभिः
पथिभिः पूर्विणेभिः दत्तास्यभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्ववीरं
नियच्छतेति ।

‘प्रवाहयेत्’ हस्तेन युगपत्सर्वान् प्रवाहयेत् ।

आपस्तम्बेन तु प्रवाहणात् पूर्वमुपस्थानमुक्तं ।

“उत्तिष्ठत पितरः प्रतशूरा यमस्य पन्थामनुवेता पुराणम्भत्ताद-
स्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्राणोऽभूताङ्गागधौ देवतास्त्विति पितृनु-
त्यापयति “परेतपितरः सोम्या इति प्रवाहाया पितृन् प्रवाहयतीति ।

‘उत्यापयति’ हस्तेन युगपत् सर्वान् पिण्डान् भूमिः किञ्चिदुत्ति-
पेदित्यर्थः ।

मैत्रायणोपसूत्रेऽपि ।

प्रजापते न त्वदित्युत्तिष्ठत परेत पितर इति यजमानः प्रवाहणौ
जपति उभौ मनस्वतीर्मनोऽन्वाह्वामह इति तिस्रः वयं सोमव्रते तव
मनस्तनुषु विभ्रतः प्रजावन्तः सचेमहीति चात्तन्नमीमदन्तेति चेति ॥

इत्याचमनादयः पदार्थाः ।

अथान्वाहार्यकाख्यश्राद्धाङ्गभूतं^(१) द्विजभोजनात् पूर्वकालौनम-
ग्निमन्कर्तृकं पिण्डप्रदानं ।

तत्रोपकरणमभरणं मातृ-पाययोरुक्तं ।

पिण्डभूमौ प्रयत्नेन तिस्रः कर्षूश्च कारयेत् ।

ता वितस्त्यायतौः कार्याः चतुरङ्गुलविस्तृताः ॥

दर्वात्रियन्तु कुर्वीत खादिरं रजतान्वितं ।

अरत्निमात्रं परिस्रष्ट्वां हस्ताकाराग्रमुत्तमं ॥

‘कर्षूः’ अवटः । मा च कैश्चित् मलिलेन पृथक्ते, कैश्चित् तत्र
पिण्डनिर्वापः क्रियते । त्रिवाभिधानं पित्रादिवर्गपिण्डापेक्षया ।
‘दर्वाः’ सुग्विशेषाः । तासु हविरुद्धरण-पिण्डप्रक्षेपणार्थाः क्रियन्ते ।
अग्नौकरणानन्तरञ्च तत्रैवोक्तं ।

प्राचीनावौतिना कार्यमतः सर्वं विजानता ।

षट् च तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा तथोदकं ॥

दद्याद्दकपात्रैस्तु मलिलं मय्यपाणिना ।

जलं त्रिः सव्यं यत्नेन दर्भयुक्तो विमत्सरः ॥

उदकपात्रेणोदकदानं कार्यं । अप्रादक्षिण्येन त्रिजलदानं परि-
षेचनास्थं ।

(१) आङ्गान्तर्भूतमिति ख० ।

विधाय लेखां यत्नेन निवापायावनेजनं ।
 दक्षिणाभिमुखः कुर्यात्ततोर्द्वीं निधाय वै ॥
 विधाय पिण्डमेकैकं दद्यान्माधाय च क्रमात् ।
 निमयेदथ दर्भेषु नाम-गोचानुकीर्त्तनैः ॥
 तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमज्ज्यास्त्रेपभागिनां ।
 तथैव च बुधः कुर्यात् पुनः प्रत्यवनेजनं ॥
 षड्पृष्ठमस्त्रय गन्ध-धूपार्पणादिभिः ।
 एवमाहृत्य तत्सर्वं वेदमन्त्रैर्यथोदितैः ॥
 ततः कृत्वान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् बुधः ।
 तद्वत् पिण्डादिकं कुर्यादावाहन-विसर्जने ॥
 ततो गृहीत्वा पिण्डेभ्यो मात्राः सर्वाः क्रमेण तु ।
 तानेव विप्रान् प्रथममाशयेत् यत्नतो नरः ॥

‘मात्रा’ लेशः ।

यस्माद्दत्ता हृता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।
 अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्मात्तच्चन्द्रमङ्गये ॥
 पूर्वं दत्त्वा तु तद्गुप्ते सपवित्रं तिलोदकं ।
 तत्पिण्डायं प्रयच्छेत्तु स्वधैवामस्त्विति ब्रुवन् ॥

आह मनुः ।

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।
 ता एव विप्रानासीनान् विधिवत् पूर्वमाशयेत् ॥
 तेषान्दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकं ।
 तत्पिण्डायं प्रयच्छेत्तु स्वधैवामस्त्विति ब्रुवन् ॥

शेषा त्वितिकर्त्तव्यता पूर्वोक्तपिण्डदानेन समाना वेदितव्या ।
आश्वलायन-पिण्डपिटयज्ञसूत्रे पिण्डप्रवाहणसूत्रम् ।

अग्निं प्रत्येयादग्ने तमद्याश्वं न सौमैरिति गार्हपत्यं यदन्तरिचं
पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वाजिर्हिंसिमग्निर्मा तस्मादेनसो
गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेनसमिति ।

प्रवाहणानन्तरमेवाह आपस्तम्बः ।

प्रजापते न त्वदेतानिति यज्ञोपवीतिगार्हपत्यदेशं गच्छति यद-
न्तरिचमिति पङ्क्त्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ।

मैत्रायणीयसूत्रे ।

परेत न पितर इति यजमानः प्रवाहणीं जपति । उभौ मन-
स्वतीर्मनोऽन्वाह्वामह इति तिष्ठो वयं सोमव्रते तव मनस्तनुषु
विभ्रतः । प्रजावक्तः सचेमहीति वाचस्रमीमदन्तेति च प्राप्यतेग्र-
दधीमहीति गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ।

मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

परेत नः पितरः सोम्यास इति प्रवाहय इति प्रजापते न त्वदि-
त्येतयोपतिष्ठत्यक्षमीमदन्तेति पुनरिति मनस्वतीर्जपस्यं तमद्येत्ये-
तया गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ।

कठानां सूत्रे ।

आते अग्न इति दक्षिणाग्निङ्गत्वा तस्मिन् समिध आधावाहत्य
जपति मनोऽन्वाह्वामह इति तिष्ठोयदन्तरिचमिति गार्हपत्यमिति ।

श्रीमन्मैत्रायणीयसूत्रे ।

पिण्डनिर्वापानन्तरं । आपोऽग्निरित्यङ्गिरग्निमवचिष्य पुचं पौच-

मभितर्पयन्तीरित्याचामत मम प्रततामहास्ततामहास्तताः सपत्नी-
 कास्तृप्यन्वाचमन्तु । प्रसव्यं परिषिच्य वीरान्मे प्रततामहादत्त वीरान्मे
 ततामहादत्त वीरान्मे पितरो दत्त पितृन् वीरान् याचते नमोवः
 पितर इत्युपतिष्ठते अक्षन्नित्युत्तरस्त्वमवधूय परापातेति परापाय
 यथातः पित्र्योपवीति-यज्ञोपवीती यत्र इदं पितृभ्यः सह मनोभृ-
 रिति मन उपाङ्गयामि मन उपाङ्गयन्ति मनोऽन्वाङ्गवामहे नारा-
 शंसेन स्तोमेन पितृणां च मन्त्रभिः । आत एतु मनः पुनः क्रत्वे
 दत्ताय जीवमेज्यो क्वच सृयं दृशे पुनर्नः पितरो मनो ददातु
 दैव्योजनः जीवं व्रातं सचेमहि वयं मोमव्रते तव मनस्तनुषु विभ्रतः
 प्रजावन्तः सचेमहि । ये समानाः सुमनसो जीवाजीवेषु मामकाः ।
 तेषां श्रीर्मयि कल्प्यतामस्मिन् गोष्ठे शतं समा इति । यच्चरु-
 स्यात्स्यामोवावशिष्टं भवति । तस्योप भक्त्यं भक्त्ययित्वा ब्राह्मणाय
 दद्यात् । यदि ब्राह्मणो न लभ्येत स्वयमभ्यवहरेत् निजाय दा-
 सायेत्येके पर्युत्तणिं समिधश्चादाय मा प्रगामेत्यावर्ज्याजं विभ्रदिति
 गृहानुपतिष्ठते । रमध्वमाविभोत नास्मिन् गोष्ठे करिषिणः ऊर्जं
 दुहानाः शुचयः शुचिव्रताः गृहाजोवन्त उपवः मदेमः । ऊर्जं मे
 देवा अददुः ऊर्जं मनुष्या ऊर्जं पितृभ्यः माहार्षमूर्जस्वन्तो गृहा
 मम । पयो देवा अददुः पयो मनुष्या उत पयः पितृभ्यः माहार्षं
 पयस्वन्तो गृहा मम । वीर्यं मे देवा अददुः वीर्यं मनुष्या उत वीर्यं
 पितृभ्यः माहार्षं पयस्वन्तो गृहा ममेत्यन्तरूपातीत्यतोऽन्तोऽग्निभ्यु-
 ष्ठीयन्तो वसुवित्तमः । अस्योपमव्यं मारिषामा यं रचतु नः प्रजां ।
 अस्मिन् सहस्रं पुष्या समेधमानः स्वे गृहे । इमं समन्दिषौमह्या-

युष्मन्तः सुमेधसः त्वमग्ने ईडितः । आत्वाग्ने इधीमहीत्यभूदृत
 इत्यग्निं परिणयति । यदि सर्वः प्रणीतः स्यात्क्षिणाम्नौ तदाहि-
 ताग्नेर्गृह्येऽप्यनाहिताहताग्नेः । इदं चिन्वे कृतमस्तौदं विस्रयाभि-
 पीतरश्चिन्वावेदन्निति योह यजते तं देवा विदुः, यो ददाति तं
 मनुष्याः, यः श्राद्धानि कुरुते तं पितरस्तं पितरः, इत्यन्वाहार्यान्त-
 भूर्तपिण्डदानं ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवोय-सकलकरणाधिपति-
 पिण्डत-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
 खण्डे आहुकल्पे पिण्डदानप्रकरणं नाम पञ्च-
 दशोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथ सुप्रेक्षितादयः पदार्थाः ।

अथाह विष्णुः ।

ततः सुप्रोक्षितमिति आद्भुदेशं प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् ।
'तत इति पैतृकद्विजपुरःसरं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनोदकं दत्त्वा ।
'सर्वमिति वक्ष्यमाणमब्धवाचनादि ब्राह्मणविमर्जमानं ।
मानव-मैत्रायणीयसूत्रे ।

सुप्रोक्षितमस्त्वक्ष्यमस्त्वक्षताः सन्विति ।

एतच्च यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमित्युक्तं नागरखण्डे ।

नमस्कृत्य पितृन् पश्चात् सुप्रोक्षितमतःपरं ।

कृत्वा सव्येन राजेन्द्र याचयित्वा वराशिषः ॥

'आशिषः' वक्ष्यमाणस्वरूपाः ।

अत्र पूर्वधृतपवित्राणामुच्छिष्टोद्धतत्वेन दिजैः परित्यक्तत्वात् सव-
विचकरत्वार्यं सुप्रोक्षितानन्तरं द्विजपाणिषु दर्भाः प्रदेयाः ।

अथाह कात्यायनः ।

आचान्तेषु उदक-पुष्पाक्षतान्तर्यामिदकञ्च दद्यादिति ।

पादा-मास्ययोरपि ।

तथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ।

तथा पुष्पाक्षतान् पश्चादक्षयोदकमेव च ॥

अक्षतशब्देन यथा उच्यन्ते ।

ब्रह्मपुराणे ।

आशान्तेषूदकं दद्यात् पुष्पाणि^(१) सयवानि च ।

यवोऽष्टौति पठेन्नक्तं अद्वा-भक्तिमन्वितः ॥

यवदानञ्च वैश्वदेविकदिजहस्तोष्वेव । पिच्छहस्तेषु तु तिल-
दानमेव कार्यं ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

ततस्त्वभ्युद्य तां भूमिं दत्त्वापः सुमनोऽर्चतैः ।

भतिलाम् पितृष्वदौ दत्त्वा देवेषु साक्षतं ॥

‘तत इत्याचमनदानानन्तरं ।

अत्रोदकादिदानं मन्त्रानाह ज्ञातातपः ।

अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्यु प्रतिष्ठितं ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

लक्ष्मीर्वमति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वमति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वसेत् सदा सोमे सौमनस्यं सदास्तु मे ॥

अक्षतं चास्तु मे पुण्यं ज्ञान्तिः पुष्टिर्हृतिश्च मे ।

यद्यत् श्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

अत्रोदकदानादौ यथालिङ्गं मन्त्राणां विभज्य त्रिनियोगोऽनुसन्धेयः ।

अत्रोपाधायकर्क आह ।

इदमन् पुष्पाक्षतदानं देवेषु तु सन्धेयः । पिच्छे त्व-सन्धेयं कार्यं ।

केचित् पुनः पिच्छे सन्धेनेच्छन्ति । तन्न । पिच्छपितृयज्ञवदुपचारः ।

पिच्छ इत्यतिदेवात् ।

(१) इच्छामीति अ० ।

शङ्खधरस्वाह ।

न ह्यत्राम्बुप्रभृतीनां पित्राद्युद्देशेन दानं क्रियते किन्तु हस्ते प्रत्ने-
पमात्रं अतोऽस्य पित्रर्थत्वाभावात् मध्येनैव कर्त्तव्यतोच्चितेति ।

तथा च बृहृशातातपः ।

ततः पुष्पाणि मध्येन सोदकानि पृथक् पृथक् ।

दर्भपाणिः प्रदद्यात् यतवाक्काय-मानस इति ॥

हस्तदत्तानां चाम्बु-पुष्पात्तानां चिरधारणप्रयोजकभाविकार्या-
भावान्न देवकृतकार्याणां कस्मिंश्चिच्छुचौ देशे विप्राः प्रक्षेपं कुर्युः ।

ततः पुनरपि तेषां दानं कर्त्तव्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जल-पुष्पात्ततोदकम् ।

दत्वाग्नीः प्रतिगृह्णीयाद्द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥

पुनःशब्देन पूर्वमप्यस्य दानं सूचितं । आग्नीरित्याग्निषः ।

मत्स्यपुराणवचने पाठान्तरम् ।

ततः स्वधावाचनिकं विश्वेदेवेषु सोदकं ।

दत्वाग्नीः प्रतिगृह्णीयाद्द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥

आग्निषां याचने तत्प्रदाने च वाक्यं तत्रैव दर्शितम् ।

अघोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः ।

गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः ॥

दातारोगोऽभिवर्द्धन्तामन्नं चैवेत्युदीरयेत् ।

एताः सत्याग्निषः सन्तु सन्वित्युक्तस्य तैः पुनः ।

स्वस्तिवाचनिकं कुर्यात् पिण्डानुद्धृत्य भक्तिः ॥

मनु-विष्णु ।

विष्ट्यु ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ।

दक्षिणान्दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितृन् ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्ददयश्च नोऽस्त्विति ॥

‘विष्ट्यु’ यथासुखं विहाराय पीठेभ्यः समुत्यायानुव्रजंस्वरणला-
लनमण्डलममीपमानीय, दक्षिणान्दिशमवलोकयन् दातारो नोऽभि-
वर्द्धन्तामित्यादिकान् वरानभिलषितानि पितृभ्यः ‘याचेत’ प्रार्थयेत् ।
दातार इत्यादि बह्व देयश्च नोऽस्त्वित्यन्तमुक्त्वाह बौधायनः ।

अन्नश्च नो बह्व भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्य कश्चन ॥

वरयाचने क्रियमाणे ब्राह्मणेः प्रतिवचनं वरप्रदानवाक्यमुच्चार-
णीयं । तद्यथा सन्त्वघोराः पितरः । वर्द्धतां वो गोत्रं । अभिवर्द्धन्तां
वो दातारः । अभिवर्द्धन्तां वो वेदाः । अभिवर्द्धतां वः सन्ततिः ।
मा विगमदः श्रद्धा । अस्तु वो बह्व देयं । भवतु वो बह्वन्नं । लभध्व-
मतिथीन् । सन्तु वो याचितारः । मा याचिष्यं कश्चन । सन्वेताः
सत्या आशिष इति । अत्र पूर्वप्रदर्शितैर्मन्त्रपुराणे विमर्जनात् प्रागेव
प्राङ्मुखेन ब्राह्मणेभ्यो वरयाचनं कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।

मनु-विष्णुभ्याम्, विमर्जनानन्तरं दक्षिणामुखेन पितृभ्यश्च कार्य-
मित्युक्तम् । तदेवं विरोधे विकल्पः शाखाभेदेन व्यवस्था वा वेदितव्या ।
दिवारं वरयाचनं कर्त्तव्यम् ।

अत्राह संघर्षकारः ।

दातार इति याचोक्ता वरार्थं प्रार्थना स्यती ।
तां सुरप्रीतिसम्प्रश्नात् प्राक्प्रचेतास्तु मन्यते ॥
याज्ञवल्क्यस्तथा वक्ति प्रश्ने निर्वर्त्तते सति ।
पारस्करः स्मृति वाच्यं कृत्वाग्नीर्वचनं^(१) जगौ ॥
विसर्जितेषु विप्रेषु वशिष्ठेषु मनुर्जगौ ।
यान्यथ काशभेदेन कर्माणि मुनयोजगुः ॥
स्वर्गलोकांशुसारेण विकल्पक्षेषु युज्यते ।
न ऋद्धादिस्मृतिर्येषां आद्धादावपलभ्यते ।
कर्त्तमर्हन्ति ते कृत्स्नं यस्य कस्य मुनेर्मतं ॥

अथ यद्विसर्जनात्पूर्वं वरयाचनं तन्मत्स्यपुराणोक्तप्रकारकं । यत्
पुनस्तदनन्तरं तन्मत्स्य-विष्णुप्रकारं कार्यमिति विवेकः । अथवैतयोः
प्रकारयोः साग्निकानग्निकर्त्तृकआद्धभेदेन व्यवस्था । अत एव साग्नि-
कआद्धमधिकृत्य मत्स्यपुराणे एवोक्तं ।

विसर्ज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु तेषां कृत्वा प्रदक्षिणं ।

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् पितृन् याचेत साग्निकः ॥

अथ यदा प्राङ्मुखोवरयाचनग्रहणं कुर्यात्तदायज्ञोपवीत्येव, यदा
तु दक्षिणामुखस्तदा प्राचीनावीतीति विवेच्यं । यदा तु पितृन् प्रार्थयते
तदा पितृणां समुखत्वेऽपि परोक्षवन्निर्देशप्रसङ्गादघोरत्वमद्भावदुर-
भिप्रायानौचित्यापाताच्चाघोराः पितरः सन्निवृत्तेतावतो लोप इति
कश्चित् ।

आहृ श्नातातपः ।

(१) कृत्वाग्नीर्वचनमिति । अ० ।

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थमिष्टान् कामास्तु वाचयेत् ।
 दीर्घाः सूर्यहया नद्यो विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
 एवमेषां प्रमाणेन दीर्घमायुरवाप्नुयां ॥
 दक्षिणायाञ्च सर्वत्र भज्जदेयं तथास्तु नः ।
 एवमस्त्विति तैर्वाच्यं मूर्धा ग्राह्यञ्च तेन तत् ॥

आग्नीःप्रतिग्रहानन्तरं यजमान-तत्पुत्र-पौत्रादयः पिण्डदेवता-
 नमस्करणं कुर्युरिति कश्चित् । इह ब्राह्मणविसर्जनात्पूर्वकालमन्ववा-
 यस्याग्नीःप्रतिग्रहस्थानन्तरं पिण्डोद्धरणं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कार्य-
 मिति यद्यपि पूर्वोक्तमन्वपुराणवाक्ये दर्शितं तथापि स्वस्तिवाचनात्
 पूर्वं पात्रचासनं कर्तव्यं ।

अत एव प्रचेदाः ।

ततस्तु स्थापयेत् पिण्डान् विप्रपात्राणि चैव हि । इति ।

अकृत्वा तु पात्रचासन-स्वस्तिवाचने दोषमाह नारायणः ।

अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराग्नाः पितरस्तेषां शम्भा यान्ति यथागति ॥

वृहस्पतिरपि ।

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराग्नेः पितृभिर्गतैः ॥

भविष्योत्तरेऽपि ।

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

तेषां निराग्नाः पितरो भवेयूराक्षमार्दिताः ॥

पात्रचासने कांसित् कर्तव्येनोपदिश्य कांसिष्विषेधति वादुकर्षः ।

पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नामजात्या कथञ्चन ॥

नागरखण्डेऽपि ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नान्येनैव च केनचित् ।

श्राद्धे पिण्डञ्च पात्रञ्च स्वयमेव प्रचालयेत् ॥

पात्राण्युत्थापयेदित्यनुवृत्तावाह प्रचेताः ।

स्वयं पुत्रोऽथवा यश्च वाञ्छेद्भुदयम्परं ॥

न स्त्रियो न च बालश्च नान्यजातिर्न चाश्रतः ।

श्राद्धे भोजनपात्राणि स्वयमेव प्रचालयेत् ॥

‘स्वयमिति पुनर्वचनमादरार्थं । ‘अन्यजातिः’ यजमानजातिमपेक्ष्य
ह्यन्यजातिमान् । ‘अश्रतः’ अनुपनीतः, अनुपनीतग्रहणेनैव बालस्यापि
निवृत्तौ सिद्धायां बालग्रहणमुपनीतादेरप्यश्रस्य निवृत्त्यर्थं । अज्ञे-
ऽपि बालशब्दप्रयोगदर्शनात् ।

भविष्योत्तरे ।

चालयेद्विप्रपात्राणि स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्री प्रचालयन्तानि ह्यन्यजातिर्नचाश्रतः ॥

‘अश्रतः’ ज्येष्ठभ्राता, यजमानमपेक्ष्याधिकवयस्को वा, ब्राह्मणो
वा, स च स्वापेक्षया ह्यन्यजातीयेन चत्रियादिना श्राद्धे क्रियमाणे
पात्राणि न चालयेत् । एतच्च प्रायेणोत्तमजातीयोपलक्षकं भवितु-
मर्हति । अत्र स्वस्तिवाचनादिविभर्जनान्तेषु पदार्थेषु नानाक्रमसं-
ग्रहार्थमविच्छिन्नान्येव वचनानि लिख्यन्ते ।

पात्रचालनानन्तरमाह याज्ञवल्क्यः ।

स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षयोदकमेव च ।
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्या स्वधाकारमुदाहरेत् ॥
 वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यतां ।
 ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलं ।
 विश्वेदेवाः प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि ।

इत्युक्तोक्ता प्रिया वाचः प्रणिपत्य विमर्जयेत् ।
 वाजे वाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विमर्जनं ॥
 यस्मिंस्तु संस्त्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रं निवेशिताः ।
 पितृपात्रं तदुक्तानं कृत्वा विप्रान् विमर्जयेत् ॥

‘स्वस्तिवाच्यं’ स्वस्तिवाचनं । तच्च ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्स्वित्येवं-
 विधप्रैषरूपमेके मन्यन्ते । स्वस्तीति ब्रूते त्वंरूपमपरे । पारस्करेण
 स्वस्ति भवान् ब्रूहोत्युक्तं । ब्राह्मणैश्च ॐ स्वस्तीति वक्तव्यं । ततः पुरु-
 रवोमार्द्रवःसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां दत्तं आहुमक्षय्यमस्त्वित्यभि-
 धाय वैश्वदेविकस्यैकैकस्य द्विजस्य हस्ते कुश-यत्रमहितं जलं प्रक्षिपेत् ।
 विप्रैश्चास्त्वित्यमिति वक्तव्यं । ततः षष्ठ्यन्तपित्रादिगोत्र-सम्बन्ध-नाम्ना-
 भिधानपूर्वकं दत्तं आहुमक्षय्यमस्त्वित्युच्चार्य क्रमेण पृथक् पित्र्यविप्र-
 करेषु जलं निविञ्चेत् विप्रैश्चास्त्वित्यमिति वक्तव्यं ।
 अत्राह बृहस्पतिः ।

पितृणां नाम-गोत्रेण करे दैयन्तिलोदकं ।

प्रत्येकं पितृतीर्थेन अक्षय्यमिदमस्त्विति ॥

ततो रजतवस्त्रं सुवर्णादिद्रव्यरूपां साम्यगुणतारतम्यं पुरस्कृत्य
 95

वैश्वानरे वा यथाशक्ति वैश्वदेविकद्विजेभ्यो दक्षिणाप्रकरणोक्तप्रकारेण
दक्षिणां दत्त्वा पित्र्येभ्यो रजतमयीं सुवर्णादिद्रव्यमयीं वा यथा-
विभवन्तथैव तां दद्यात् । ततः स्वधां वाचयिष्य इति विप्रान् अनु-
ज्ञाय तैश्च वाच्यतामित्यनुज्ञातोऽसुकगोत्रेभ्योऽसुकपितृभ्योऽसुकश-
र्जभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुरूपेभ्यः स्वधोच्यतामित्यभिदधीत ।

अथश्च स्वधावाचनप्रश्नोत्तरप्रकारोऽक्षिणा दर्शितः ।

वाचयिष्ये स्वधां प्रश्नमित्यङ्कुर्याद्विजातिषु ।

वाच्यतामित्यनुज्ञान्तु प्रीता दद्युः समाहिताः ॥

वदेच्च तांस्ततोविप्रान् पित्रादिभ्यः स्वधोच्यतां ।

अस्तु स्वधेति तैः प्रोक्ते निषिच्योदीर्यं नित्यञ्च ॥

दर्शयिष्यते सायं प्रकारः कात्यायन-गोभिलवचनाभ्यां ।

विप्रैश्च अस्तु स्वधेत्युक्ते सत्यूर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौलालं परिसृतं
स्वधा स्यस्पर्पयत मे पितृन् इत्येतं मन्त्रं उच्चार्य भूमौ जलधारां पातयेत्।
एतच्च सविशेषमुक्तं कालिकापुराणे ।

भूमौ किरिच्छन्नेर्वत्स धाराञ्चैव तिलोदकीं ।

शुचिर्भूत्वा ततोयाचेत् विषर्ष्य च द्विजानिदं ॥

अथ केषाञ्चित् आङ्कुरकस्ये च्छचे त्वा च्छचे त्वा सम्यक् स्वन्नि
सरितोम धेना अन्तर्हृदा मनसा पूष्यमानाः घृतस्य धारा अभिवा-
कत्रीमि हिरण्ययोवेतसोमध्ये आसां तस्मिन् सुपर्णे मधुमत्कुलापी
भजसासो मधुदेवताभ्यः । तस्य सते हरये वपुतौरस्वधान्दुहार्गा अमा-
न्तर्यं धारामित्यनेन मन्त्रेण स्वधाधाराप्रपातनमुक्तं । अथैके धारानि-
वेक्षणानन्तरं स्वधा सम्यक्त्यामिति भवन्तो ब्रुवन्ति यजमानेनो-

क्ते सम्पद्यतां स्वधेति ब्राह्मणैर्वक्तव्यमित्याहुः । केचिच्चार्घ्यपात्रस्थित-
पवित्रसहितान् भूमौ दर्भानास्तीर्थं तत्र स्वधोदकनिषेधं कुर्वन्ति ।
कात्यायनवचने चैतद्दर्शयिष्यते । केचित्तु पिण्डानामुपरि स्वधोदकं
निषिञ्चन्ति ।

उक्तं च मत्स्यपुराणे ।

स्वधावाचनिकं सर्वं पिण्डोपरि समाचरेदिति ।

केचिच्चार्घ्यमंस्रजलेन स्वधावाचनमाचरन्ति ।

उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततः मंस्रवपात्रेभ्यो जलमादाय चार्चितं ।

ऊजं वहन्तीस्र जपन् पिण्डांश्चाप्यवमिञ्चति ॥

अत्रात्रि-विष्णु-मनुभिः स्वधावाचनप्रशंसा दर्शिता ।

स्वधास्त्विति च तं ब्रूयुः ब्राह्मणास्तदनन्तरं स्वधाकारः पराद्वाग्नीः
सर्वेषु पितृकर्मसु ।

विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति यजमानेन वैश्वदेविकान् विप्रान् प्रत्युक्ते
विप्रैश्च प्रीयन्तां विश्वेदेवा इति वक्तव्यं ।

प्रीतिवाचने प्रकारविशेषो ब्रह्मवैवर्ते दर्शितः ।

सव्यवद्देवतीर्थेन यवोदकमयो ददेत् ।

विश्वेदेवाश्च यज्ञेस्मिन् प्रीयन्तामित्युदाहरेत् ।

ददेत् वैश्वदेविकदिजहस्ते आहुकर्णा । तदनन्तरं प्रीयन्तामिति
पित्र्यविप्रान् प्रति यजमानेनोक्ते सति विप्रैश्च प्रीयन्तां पितर इति
वक्तव्यं । तदनन्तरं “दातार इत्यादिकमाग्नीःशोकं पठेत्^(१) । इत्युक्ता

(१) जपेदिति ग० ।

दातार इत्यादिकं श्लोकमुक्त्वा धन्योऽहमनुगृहीतोऽहं भवद्भिर्मद-
 यार्थमेतावतं क्लेशमङ्गीकृतवन्तो भवन्तः यथाकथञ्चित् सम्पादिं
 नाशनेन यूयमेवंविधाः अमं प्रापिताः स्य तदस्माकं सर्वं भवा
 च्छक्तव्यं । भवत्प्रसादादद्य मे पितरः स्वर्गलोकं प्राप्ता इत्यादि
 द्विजान् प्रति प्रिया वाचश्च वदेत् ।

बृहस्पतिप्रोक्तः प्रियवायूपोमन्त्रश्च जप्तव्यः ।

स च ।

अद्य मे सफलं जन्म भवत्यादाभिवन्दनात् ।

अद्य मे वंशजाः सर्वे यातावोऽनुग्रहाद्विवं ॥

पत्र-शाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः ।

तत्क्लेशजातं चित्तन्तु विस्मृत्य चन्तुमर्हथेति ॥

तदनन्तरं सर्वं सम्पूर्णमस्त्विति विप्राः प्रार्थयितव्याः ।

तथा च विष्णुः ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं सम्पद्धीमं द्विजोत्तमाः ।

आद्धं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां ममेति ॥

विप्रैश्च सर्वं सम्पूर्णमित्युक्त्वा अस्रगुणप्रशंसा कर्त्तव्या ।

तथा च वसिष्ठः ।

आद्धावसाने कर्त्तव्या द्विजैरस्रगुणस्तुतिरिति ।

अस्र गुणस्तुतिः मधुरादिगुणानां पृथक् पृथक् न कर्त्तव्या वि-
 श्रोभनं हविरित्येवमेव ।

तथा च स्मृतिः ।

हविर्गुणा न वक्रव्या वक्रव्यं श्रोभनं हविरिति ।

तदनन्तरं भूमौ जानुनी निधाय तान् विप्रान् प्रणम्य विमर्जयेत् ।
तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

जानुभ्यामवनिङ्गत्वा प्रणिपत्य विमर्जयेदिति ।

विमर्जनं नाम ब्राह्मणानामामनेभ्य उत्थापनं ।

अत एव मार्कण्डेयः ।

वाजे वाजेति तृत्याप्य कृत्वा सैषां प्रदक्षिणं ।

एतच्च न्युञ्जीकृतपितृपात्रोत्तानं कृत्वा कर्त्तव्यं । तच्च “वाजे वाजे
वत वाजिनो नो धनषु विप्रा अमृता ष्टतशाः ।

अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तप्ता यात पयिभिर्देवयानैः” । इत्थेनं
मन्त्रमुच्चारयता कर्त्तव्यं ।

शौनकेन तु ।

उपचीयों स्वधेति विष्टजेदस्तु स्वधेति चेत्युक्तं ।

मैत्रायणीयसूत्रे तु ।

प्रणवमुक्त्वा स्वधास्त्विति विमर्जयेदिति ।

दर्भायेण विमर्जनं कर्त्तव्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

वाजे वाज इति जपन् कुशायेण विमर्जयेत् ।

अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्व्वं आङ्गं यथाविधि ।

सृक्त-सोचजपं कृत्वा विप्राणाञ्च विमर्जनं ॥

कुशायेणैकैकं ब्राह्मणं दक्षिणकरेण सृक्कृत्यापयेदित्यर्थः । अत्रै-
कैकस्मिन् ब्राह्मणे मन्त्रं परिसमायेकैकस्य ब्राह्मणस्योत्थापने क्रियमाणे
वह्मनां युगपदेकप्रैषान्वयेनैवे पपद्यमानं यातेति मन्त्रगतं बहुवचनम-

विवक्षितं स्यात् । अतः क्रमेण सर्वान् दर्भाद्येण स्पृशन् सकृन्मन्त्रमुच्चारयन्
युगपत्पितृभ्यान् पूर्वमुत्थाप्यानन्तरं वैश्वदेविकागृत्यापयेत् । तदनन्तर-
मेवं मातामहेऽप्युत्थापयेत् ।

अत एव विष्णुधर्मोत्तरे ।

पश्चाद्विसर्जयेद्देवान् पूर्वं पैतामहान् द्विजान् ।

मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥

प्रचेता अपि ।

सस्त्रिवाच्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं विमर्जनं ।

अत्र विप्राणामुत्थापनेनैव तत्रावाहितदेव-पितृणामप्युद्गासनं
सिद्धमिति । यद्यपि तत् स्मृतिषु पृथक् नोक्तं तथापि तदनुसन्धानार्थ-
मुक्तिष्ठत पितरोदेवैः सहेति वक्तव्यं ।

अक्षय्योदकमुक्त्वाह कात्यायनः ।

अघोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्ते, गोत्रं वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते,
दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्तिरेव च अद्भ्या च नो मा व्यगम-
दद्भ्यश्च नोऽस्त्विति आग्निषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान् सपवि-
चान् कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनु-
ज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमाता-
महेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधा-
वाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्युत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्द्र्या-
द्विश्वेदेवाः प्रौद्यन्तामिति देवै जपित्वा वाजे वाज इति विसृज्यामा-
वाजस्सेत्यनुब्रूय प्रदक्षिणीकृत्योपविशेत् ।

अत्र साम्प्रदायिका व्याचक्षते । स्वधावाचनार्थमुपकल्पिताः कुशाः

‘स्वधावाचनीयाः’ पवित्राण्यर्घ्यपात्रस्थितानि आस्तीर्य पिण्डानामुत्तरतो दक्षिणाग्रान् तेषु पिण्डावनेजनपात्रस्थितमुदकं दक्षिणकरे गृहीत्वा ऊर्जं वहन्तीरित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य दृश्यतेति चिरुक्त्वा पिण्डीर्येन निषेचनीयं । विमर्जने कृते गृहान्निर्गच्छतो ब्राह्मणानामावाजस्येते- तत्प्रतीकवता मन्त्रेणानुप्रज्य द्वारमागतान् पादप्रक्षालनमण्डलप्रदेशे चोर्ध्वीभूताननेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिणीकृत्य “आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्तु तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः” ॥ इत्यादिका ब्रह्मपुराणोक्ता आग्निषः प्रतिगृह्य तानुपवेश्योपविशेत् । ब्रह्मवैवर्ते ।

दद्यादद्यात्तयजस्रं तिलाज्य-मधुसंयुतं ।

दरिद्रेऽपि यथाशक्त्या दद्याद् विप्रेषु दक्षिणां ॥

समाप्य विप्रान् ब्रूयात् प्राञ्जलिः स च शान्तान् ।

अधोराः पितरः सन्तु मां प्रतीतिसमाहितः ॥

ते च तं प्रणतं ब्रूयुर्भवन्तु च सनातनाः ।

पितृभिस्तृष्टैस्तृष्टैश्च मामकं सुममाहितैः ।

गोत्रं प्रवर्द्धतां पुत्र जननारोग्य-पुष्टिदैः ॥

ततस्ते ऊचुः सर्वेऽपि वर्द्धतामिति सादरं ।

प्राञ्जलिश्च ततः प्राह स च तत्सत्यवादिनः ॥

दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामत्रश्च न इतीव हि ।

एवमस्त्विति ते तद् कथयन्ति समाहिताः ॥

अथ चैवदृते विप्रो ब्रूयाच्च जस्रपूर्वकं ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तामिति मन्त्रे समाहितः ।

एवमस्त्विति ते तच्च कथयन्ति प्रहृष्टवत् ॥
 विसर्जयेच्च पितरो वाजे वाज इति स्मरन् ।
 अनुव्रजेत्पितृन् सर्वान् सुपुण्ड्रं विमुखीं स्थितान् ॥
 आमावाजेति मन्त्रन्तु पठित्वा च प्रदक्षिणं ।
 द्वारोपान्ते ततः कृत्वा संयतः प्रविशेद्गृहे ॥

आमावाजस्येत्यादिकन्तु ममर्थं मन्त्रमाह गोभिलः ।

अघोराः पितरः सन्तु मन्वित्युक्ते, गोत्रं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते
 स्वधानिनयनीयान् सपवित्रान् कुशानास्तीर्थं स्वधां वाचयिष्य इति
 पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो-
 मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु
 स्कधेत्युच्यमाने स्वधानिनयनीयेषु धारान्दद्याद्गृहं वहन्तीरिति, विश्वे-
 देवाः प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथा-
 शक्तिं दक्षिणां दद्यात् । दातारो न इत्याद्या आशिषः प्रतिगृह्य वाजे
 वाज इति विसृज्य “आमावाजस्य प्रमवोजगम्या द्यावा पृथिवी विश्व-
 रूपे । आमागन्तां पितरा मातरा चामामोमोऽमृतत्वेन गम्यात्” ॥
 इत्येतयानुव्रज्याभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य वामदेवङ्गीत्वोपविशति ।
 वामदेव्यं नाम साम तङ्गीत्वा । हृन्दोगविषयमेतत् । ब्राह्मणानुपवेश्यो-
 पविशेद्यजमानः ततस्सांस्त्रांस्त्रदानादिना परितोषयेत् । तदनन्तरं
 च तेषां स्वस्थानगमनार्थं पुनर्विसर्जनं कार्यं ।

तथा च शातातपः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु शक्त्या दद्याच्च दक्षिणां ।

प्रतिगृह्याग्निषन्तेषां कृत्वा विप्रान् प्रदक्षिणं ॥

ततः प्रदक्षिणीकृत्य पुनस्तेषां कृताञ्जलिः ।

उक्त्वा चैव प्रियां वाचं प्रणिपत्य विमर्जयेत् ॥

अस्य च विमर्जनस्य द्विजचरणावमर्दनपूर्वकत्वं कियदध्वानुव्रजन-
वैश्विष्ट्यश्लोकं नागरखण्डे ।

पादावमर्दनं कृत्वा आभीमान्तमनुव्रजेत् ।

‘आभीमान्तं’ स्वगृहमीमापर्यन्तं ।

मत्स्यपुराणे त्वनुव्रजने मर्यादान्तरं विशेषान्तरमहितमुक्तं ।

वहिः प्रदक्षिणं कुर्यात् पदान्यष्टावनुव्रजेत् ।

बन्धुवर्गेण सहितः पुत्रभार्याममन्वितः ॥

अनुव्रज्य निवर्त्तते ।

अत्र विमर्जने क्रमविशेषो निवर्त्तने ब्राह्मणानुज्ञायहणश्लोकं
वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

विमर्जनेषु प्रथमं पित्र्ये मातामहेषु च ।

विमर्जयेत् प्रीतिमनाः सम्मान्याभ्यर्च्य तान्स्ततः ।

निवर्त्तताभ्यनुज्ञात आधारात्तामनुव्रजेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

विमर्जयेत् प्रियाण्युक्त्वा प्रणिपत्य च भक्तिः ।

आधारमनुगच्छेत्तु आगच्छेत्तानुमोदितः ॥

‘अनुगच्छेत्’ ब्राह्मणाननुव्रजेत् । ‘आधारं’ निवेशनद्वारपर्यन्तं ।

‘अनुमोदितः’ ब्राह्मणैरनुज्ञातः ।

अथ नागरखण्डे ।

अत्रयथादयः पदार्थाः स्वधावाचनप्रकारान्तरमहिता दर्शिताः ।

अक्षयं मल्लिं देयं षष्ठ्या चैव ततः परं ।
 पवित्राणि समादाय ॐ स्वधेति च कीर्त्तयेत् ॥
 अस्तु स्वधेति तैरुक्ते पिण्डोपरि विनिक्षिपेत् ।
 ततो मधु समादाय पायसञ्च तिलोदकं ॥
 ऊर्जं वेति च मन्त्रेण पिह्णामुपरि क्षिपेत् ।
 उत्तानमथ पात्रन्तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणां ॥
 हिरण्यं देवतानाञ्च पिह्णं रजतं तथा ।
 ततः स्वस्त्युदकं दद्यात् पिह्णपूर्वञ्च सव्यतः ।
 ततः कृत्वाञ्जलिर्भूत्वा प्रार्थयेत् पार्थिवोत्तम ।

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि ।

वाजेवाजे वतेत्येवं विसृजेत्तान् द्विजोत्तमान् ।
 आमावाजस्येत्येतेन प्रदक्षिणमथ क्रमेत् ।
 विसर्जनञ्च कुर्वीत विनयेन समन्वितः ॥

'तत इति ब्राह्मणकरेषु पुण्याक्षतं दत्तार्घ्यपात्रस्थितानि पवित्रा-
 ण्यादाय पिण्डानामुपरि स्थापयित्वा मधु-पायस-तिलमिन्द्रमुदकं
 पात्रे गृहीत्वा ऊर्जं वेति मन्त्रमुच्चार्य पिह्णं पिण्डानामुपरि
 पितेषु पवित्रेषु धारया तदुदकं निनयेत् । ततोऽर्घ्यपात्रोत्तानतादि
 कुर्यादित्यर्थः ।

पिण्डपूजानन्तरं वाराह-विष्णुपुराणयोरुक्तं ।

पूजयित्वा द्विजाय्याणां दद्यादाचमनं बुधः ।
 पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को द्विजेभ्यः ।
 सुस्वधेत्याग्निषा युक्तां दद्यात्स्वक्रया च दक्षिणां ॥

दत्त्वा च दक्षिणान्तेभ्यो ताचयेद्दैशदेविकान् ।
 प्रीयन्नामिति ये विसर्देवाले व इतीरथेत् ॥
 तथेति चोक्ते तैर्विभ्रैः प्रार्थनीयास्तथाशिषः ।
 विसर्जनन्तु कुर्वीत ततोभक्तिममन्त्रितः ॥

मानवभैत्रायणीयसूत्रे ।

उच्छिष्टेभ्यः उत्थाय वाजे वाज इत्यभिप्राय्य आमावाजस्येति
 प्रदक्षिणं कृत्वा रजतं दद्यात् ।
 भौरपुराणे ।

हस्तप्रनाशनं दत्त्वा कुर्यादै स्वस्तिवाचनं ।
 दद्यादै दक्षिणां भक्त्या स्वधाकारमुदीरयेत् ॥
 दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वाजेवाजेति वै श्लेषं ।
 जप्त्वा तु ब्राह्मणांस्तुता नमस्कृत्य विमर्जयेत् ॥

वायुपुराण-ब्रह्मपुराणयोः ।

स्वधां वाच्य ततोऽविपान् विधिवत् भूरिदक्षिणान् ।
 अन्नशेषमनुज्ञाप्य मन्त्रित्य द्विजमनमान ।
 प्राञ्जलिः प्रयतश्चैव अनुगम्य विमर्जयेत् ॥

बृहस्पतिः ।

वाजेवाज इति प्रोच्य ब्राह्मणांस्तान् विमर्जयेत् ।
 विपान् प्रदक्षिणांस्तुत्या पितृभ्यः प्रार्थयेद्दरान् ॥

ब्रह्मः ।

भोजयित्वा द्विजान् भक्त्या स्वधान्तान् दत्तदक्षिणान् ।

स्वस्तिवाच्य द्विजान् भक्त्या^(१) अनुव्रज्य विमर्जयेत् ॥

हारीतः ।

प्रत्याचान्तेषु ममूलदर्भतिलं ब्राह्मणपालिषु निनयेत् ॐ स्वधेत्या-
ङ्गरम् स्वधेति प्रत्याङ्गः । ततोऽनुज्ञावचनमभिरम्यतामित्येकेऽभिरताः
स्मेति प्रत्याङ्गर्वाजे वाज इत्यभिव्रज्य पिण्डान् पितृयज्ञवन्निदध्यात् ।

उशनाः । स्वधां वाचयेत् पिण्डानवधाय तोयेन प्रतिषिच्योदकभाज-
नान्मुजेत् । स्वधावाचनानन्तरमाहात्रिः ।

आयुः-पुत्र-धनारोग्य-शान्त्यर्थञ्चैव वाचयेत् ।

द्विजानिति शेषः ।

माग्निं कन्त्वा प्रत्याङ्ग व्याघ्रः ।

अन्नथ्यमन्नदानञ्च^(२) वाचां प्रीतिर्द्विजातिभिः ।

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांस्तु विमर्जयेत् ॥

निगमः ।

स्वस्तिवाच्य ॐ स्वधोच्यतामित्युक्ताभिरम्यतां यथासुखमिति
च मण्डूज्यानुव्रजेत् ।

देवलः ।

अथवा वैश्वदेवत्यान् ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् ।

अन्नथं वाचयेत्पित्र्यांश्चरमं चतिलोदकं ॥

अथ विप्रान् गृह्यैतार्थान् मन्त्रप्रानभिवादयेत् ।

यथावद्वैश्वदेवत्यान् पितृपूर्य्य पुनः पितृन् ॥

पूर्वमुत्थापयेत् पित्र्यान् स्वधतामिति च षुवन् ।

(१) प्रसन्नास्मेति ग० ।

(२) अन्नथ्यासनदानञ्चेति स्व०

उत्थिताननुगच्छेच्च तेभ्यः शेषश्च संहरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अन्नयमस्त्विति पितृन् प्रीयन्तामिति देवताः ।

प्रीणयित्वा परायत्य त्रिजपेदधमर्षणं ॥

ततो विवृत्य च जपेज्जन्मनाम इति तृचं ।

वीरान्नः पितरोदत्त वीरांसु प्रददौ ततः ॥

अर्घ्यपाचन्तु पिण्डानां अन्तरे सपावत्रकं ।

निक्षिप्योर्जं वहन्तीति कोकातायमयोजयत्^(१) ॥

हिमं चौरं मधु तिलान् पितृणां तर्पणं ददौ ।

स्वस्तौतृक्ते पेटकेभ्यु विश्वान् हेन्ना क्षतर्पयत् ॥

रजतं दक्षिणां दत्त्वा पित्र्यान्दवो गदाधरः ।

संविभागं मनुष्येभ्यो ददौ स्वादिति च ब्रुवन ॥

कश्चित्सम्पन्नमित्युक्त्वा प्रत्यक्स्मैर्द्विजोत्तमैः ।

अभिरम्यतामुवाच प्रोचुस्तेऽभिरताः स्म वै ॥

श्रिष्टमन्नञ्च पप्रच्छ तैरिष्टैः मह सोदितः ।

पाणावादाय तान् विप्रान् कृतश्चानुगतिं तथा ॥

वाजेवाज इति पठन् वहिर्वेद्या विनिर्गतः ।

कोटितौर्यजलेनामावपमय ममुत्क्षिपन् ॥

स्वल्पान् विपुलान् बालान् प्राथयामास चाश्रिषं ।

दातारोनाऽभिवर्द्धन्तां तैस्त्वष्टेति ममोरितः ॥

प्रदक्षिणमुपावृत्य कृत्वा पादाभिवन्दन ।

(१) 'कोका' तौर्यजलम् ।

आमनानि ददौ चैषां श्रावयामास सुकरः ।

विश्राम्यतां प्रविश्याथ पिण्डं जयाह मध्यमं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

गन्ध-मान्यादिमद्युक्तान् दद्यादाचमनन्ततः ।

दत्त्वा च दक्षिणां शक्र्याथ स्वधास्त्विति तान् वदेत् ॥

तैश्च तुष्टैस्तद्युक्ते वाचयेद्द्वैश्वदे विकान् ।

प्रीयन्तामितिभद्रं वो विश्वेदेवा इतौरयन् ॥

बोधायनसूत्रे ।

यथोपपादं ममूज्याक्षयं वार्चायत्वोपमंगलञ्च स्वधां वाचयित्वो-
पम्नाय प्रमाद्य प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाय यथा ब्रूयस्तथा कुर्यात्
अनुज्ञातोदक्षिणाग्निं दर्भान् मन्तौर्यं पिण्डान् दद्यात् ।

त्रिष्णुः ।

ततः प्राङ्मुखो दङ्गुवागतो यन्मे राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा
प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वाभिरमन्तु भवन्त इत्युक्त्वा तैरुक्ते-
ऽभिरताः स्मृति देवाश्च पितरश्चेत्यभिजपेत् । अक्षय्योदकञ्च नाम-
गोत्राभ्यां जप्त्वा विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति च प्राङ्मुखेभ्यः ततः प्राञ्ज-
लिरिदन्तन्मनाः सुमना याचेत दातारो नो भिवर्द्धन्तामित्यादि वाजे
वाज इति । ततो ब्राह्मणांस्तान् विमर्जयेत् । “पूजयित्वा यथान्या-
यमनुब्रज्याभिवाद्य च” ।

यन्मे राम इति प्रतीकविनियुक्तोऽयं मन्त्रः । यन्मे रामः शक्रुनिः
श्रापदश्च यन्मे शुचिर्मन्त्रकृतश्च प्राप्त वैश्वानरः सविता तत्पुनातु तस्मिन्
पूते देवतामादयन्तां । तेन पूतेन पितरोमदन्तां । देवाश्च पितरश्चेत्य-

यमपि मन्त्रोलिख्यते । देवाश्च पितरश्चेत्येतत्पूर्वमत्रोपजीवतामस्मिन्
लोके मान्धत्त जीवेम शरदः शतं पश्येम शरदः शतमूर्जं धत्त ज्योति-
र्द्धत्ताजरम् आयुः । यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वाजि-
हिंसिम । अग्निर्मस्तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु चक्रमयानि दृग्ता ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

दद्यादाचमनं भक्त्या अद्रधानः समाहितः ।

यन्मे रामः शकुनिरिति कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ॥

प्रत्येत्य तर्पयेद्विद्वान् दक्षिणाभिः स्वशक्तिः ।

भवन्तोऽभिरमन्विति वाच्या विप्रास्त्वमन्तरं ॥

तैरुक्तेऽभिरताः स्मेति द्विजानां पुरतः स्थितः ।

देवाश्च पितरश्चेति जपेन्मन्त्रमतन्द्रितः ॥

पितृणां माम-गोत्रेण ज्ञानं देयमनन्तरं ।

भ्रातृणानां द्विजैर्वाच्यमलयं मनुजेभ्यः ।

ततस्तु प्रार्थना कार्या मन्त्रेणानेन भूमिप ॥

दातारोऽन इत्यादि ।

वाजे वाज इति प्रौक्त्वा कृत्वा चैतान् प्रदक्षिणं ।

प्रणम्य च ततस्तांस्तु भक्त्या विप्रान् त्रिमर्जयत ॥

कठसूत्रे ।

दक्षिणाचामथित्वा यन्मे राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रत्येत्याभि-
रमन्तु भवन्त इत्युक्त्वा देवाश्च पितरश्चेत्यनुवाकश्रवणोपतिष्ठेन ।

पिप्पलादसूत्रे ।

आचमनीयं दत्त्वा दक्षिणां दद्यात् । पुत्रान् पौत्रानित्येकमुदपा-

चमापोऽग्निमिति द्वितीयं द्वाभ्यां तृतीयमुदपात्रशेषं ब्राह्मणहस्तेषु
 निनयेत् पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधावदस्त्वक्ष्यम-
 स्त्विति ब्राह्मणवचनं दातारो न इत्यादिवरान् याचित्वा नमो वः
 पितर इति नमस्करोति परायत इति द्वाभ्यां पराणीय वाजे वाज
 इति जपेत् । सूर्यस्यावृत्तमिति प्रदक्षिणमारुत्य मनोऽन्वाङ्गवामह
 इत्युक्तं पिण्डपितृयज्ञेनोपवीतिविशेषस्य ।
 कौशिकसूत्रे ।

आचमनीयं दत्त्वा पुण्याहं वाचयेद्दक्षिणाञ्च दत्त्वा यथाशक्त्युदपात्र-
 शेषं सपत्त्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत्पुत्रं पौत्रमित्येकमापोऽग्निमिति
 द्वितीयं युक्ताभ्यां तृतीयं पुत्रं पौत्रमित्येकयैवोदपात्रमिति कौशिकः ।
 प्रपितामहेभ्यः पितामहेभ्यः पितृभ्यो मातुलमातामहेभ्यो निर्दिष्ट-
 न्तेभ्यः सर्वभ्यः सपत्नीकेभ्यः स्वधावदक्ष्यमस्तु अक्ष्यमस्त्वितिब्राह्मण-
 वचनाद्दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि वरान् याचित्वा नमो वः पितर
 इत्येवमादि मनोऽन्वाङ्गवामह इत्येवमन्तं यं समानाः सपिण्डाः पितृयज्ञे
 मध्यमपिण्डप्रदाने चेति वाजे वाजे तत वाजिन इत्यादिना ब्राह्म-
 णान् हस्तेषु गृह्णीत्वोत्थाप्य प्रदक्षिणं कुर्यात् । एष आङ्गुर्विधिः ।

अत्र पात्रोत्तानताकरणं नानामुनिप्रोक्तान् । क्रमानुपसंगृह्य
 संयहकारः कथितवान् ।

याङ्गवल्क्यो विमर्गात् प्राक्पात्रमुत्तानमिच्छति ।

यमाविमर्जनं कृत्वा गृह्णीतश्चापि शौनकः ।

प्रीतिप्रश्नान्, देवानां पूर्वं कात्यायनादयः ॥

एषाञ्च पत्राणामाग्नीर्गृहणपत्रवद्भावस्या वक्तव्या ।

अत्र स्वधावचनानन्तरं पवित्रविमोचनमुक्त्वा पात्रोत्तानतामाह
ब्राह्म्यायनिः ।

मातामहानामप्येवं ततोदर्भ-पवित्रके ।

पिण्डपार्श्वे ततो^(१)मुक्त्वा न्यञ्जं पात्रं विवर्त्तयेत् ॥

प्रौतिवाचनात्पूर्वं पुण्याहवाचनाख्यं पदार्थं स्वस्तिवाचनानन्तरं
पात्रोत्तानताञ्चाह प्रचेताः ।

ॐपुण्याहं विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।

वादमित्येवमुक्त्वाभौ दक्षिणां आचयेत्ततः ॥

स्वस्तिवाच्यं ततः कृत्वा न्यञ्जं पात्रं विवर्त्तयेत् ।

विमर्जयेत्तस्मात्सु वहिश्चैव प्रदक्षिणं ॥

कृत्वा विश्राम्य तत्रैतान् मन्त्रान्य च पुनस्तथा ।

विष्टजेद्भक्तिमयुक्तः सौमान्तश्चाप्यनुव्रजेत् ।

निवर्त्तेताभ्यनुज्ञातस्त्रैविप्रैः स्वगृहं प्रति ॥

आह देवलः ।

निर्वर्त्य पितृमेधन्तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।

आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् श्लेषेण भोजयेत् ॥

प्रच्छाद्येति निर्वाण्य ।

इति सुप्रोक्षितादयः पदार्थाः ।

अथ पिण्डप्रतिपत्तयः ।

तासु पिण्डप्राशनवर्जं पत्यमन्निधानादिनिमित्तविहितप्रतिपत्ति-
वर्जं दर्शयिष्यमाणात् संयोगपृथक्कानित्य-काम्यरूपत्वेन द्वात्मिकाः ।

(१) द्वित्र इति ग० ।

तत्र कालविंशतिविंशतिं प्रतिपत्तिद्वयमाह तुः शङ्ख-लिखितौ । एवं वरान
याचित्वा नमस्कृत्य पिण्डानग्नौ वाष्प वा क्षिपेदिति नमस्कृत्य ब्राह्मणान् ।
अथ च कर्मममाध्यात्मकः समापनरूपो नमस्कारोज्ज्वलः ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु प्रतिपत्तिचतुष्टयमुक्तं ।

पिण्डान् गोऽज-विप्रभ्यो दद्यादग्नौ वा क्षिपेदिति ।

देवन्स्य प्रतिपत्तिपञ्चकमाह ।

ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान पिण्डान्सांस्तदनन्तरं ।

ब्राह्मणोऽग्निरजोगैत्रा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥

याजुर्वेदोऽप्याह ।

पिण्डान् गोऽजविप्रभ्या दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

प्रक्षिपेद्दक्षिणार्धमच्छन दिशं पितृपरायणः ॥

अनुस्येतामेव पञ्चविधां प्रतिपत्तिमभिधाय षष्ठोमर्थेकायमतेन
दर्शितवान् ।

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डान्सांस्तदनन्तरं ।

गां विप्रमज्जमग्निं वा प्राणयेदप्सु वा क्षिपेत् ।

वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेषु वा ॥

‘अनलेषु वेत्तिपूर्वाकन्वेवानुवाद इति मेधातिथिः ।

पाद्म-मातृयोस्य सप्तविधा प्रतिपत्तिरुक्ता ।

पिण्डान् गोऽज-विप्रभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

विप्रान्ते वाथ विकिरेद्वयोभिरथवाणयेत् ॥

अत्र पिण्डान्वाहार्यकथ्याद्भूमस्वन्धिनः पिण्डान् प्रकृत्य कालि-
कापुराणे ।

अवजिघ्रैत्ततो गत्वा पिण्डांस्तांश्च समाहितः ।
 तेभ्योभृयोऽल्पिकां मात्रामादाय प्राणयेदिमान् ॥
 पितृवृत्तिष्ठते वत्स तश्चैवाप्येवमाशयेत् ।
 तच्छेषमग्नौ विप्रे वा अप्सु गोजामुखे ङ्घ्रवेत् ॥
 पिण्डानेव ततो यत्रात् पितृन् ध्यायन् विचक्षणः ।
 पृष्ठतश्च ततो कृत्वा नैवेत्तेद्वर्च्यं चाननं ॥

यदि जीवत्पितृकः आहुकल्पं तर्हि पिण्डमात्रान्तं पितरमाशयेत् ।
 अन्यादौ ङ्घ्रतेषु पिण्डेषु ततस्तान् पृष्ठतः कृत्वा मुखं परावृत्त्य नावे-
 क्षेत । पिण्डमात्राशनविधिस्तु पिण्डप्रदानप्रकरण एव दर्शितः ।

यमेन त्वेकैकस्य पिण्डस्य पृथक् पृथक् प्रतिपत्तिरुक्ता ।
 अपस्वेकं प्रावयंत पिण्डमेकं पत्न्यै निवदयंत ।
 एकञ्च जुह्यादग्नौ त्रयः पिण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 वाराहपुराणेऽपि ।

जुह्वते प्रथमन्त्वग्नौ पत्न्यै देयन्तु मध्यमं ।
 तृतीयमुदके दद्याच्छेषं वा लेहयत्स्वयं ।
 चामयेष नमस्कृत्य भूमिर्देवां तदन्तरे ॥

आभिश्च प्रतिपत्तिभिः प्रोणनीयानाह यमः ।

यत्पिण्डं प्रातयत्यप्सु चन्द्रम्यीणाति तेन सः ।
 अग्नीं प्रोणयते देवान् । पतंश्चैव महायशाः ॥
 यत्तथा मध्यमं पिण्डं पत्नीं प्राश्राति वाग्यता ।
 पुत्रकामां सपुत्रान्तां कुर्वन्ति प्रपितामहाः ॥
 यदेव प्रथमं पिण्डं जुहोत्यग्नौ द्विजोत्तमः ।

शाश्वतान् प्राप्यते लोकांस्तुष्टैः स प्रपितामहैः ॥

हारीतस्त्वाह ।

यदग्नावसु विप्रे वा पिण्डानादधते पुनः । •

तद्गुणास्ते ऊता दद्यात् यथाकामं विशन्ति हि ॥

अन्याद्याश्रयत्वादन्यादिगुणा ये ऊतादादिसंज्ञकाः पितरस्तांस्ते-
ऽन्यादौ प्रतिपादिताः पिण्डाः 'यथाकामं' अयत्नेनैव 'विशन्ति'
प्रविशन्ति तर्पयन्तीत्यर्थः । अत्र मध्यमपिण्डभक्षणस्य कामसम्बन्धो
द्विष्णुधर्मोत्तरे प्रतिपादितः ।

मध्यमं पुत्रकामा वा पत्नी पिण्डं हि भक्षयेत् ।

आह देवलः ।

तेषां वा मध्यमं पिण्डं पुत्रकामा हि भक्षयेत् ।

पितृप्रसादात् पुत्रं वा लभते हि महागुणं ॥

तदेवं या सर्वथा पुत्रं न लभते या वा गुणवन्तं न लभते सा
तथाविधपुत्रलाभाय मध्यमं पिण्डमश्रीयात् । आवश्यकस्यायं कामः ।
“एष वा अनृणोयः पुत्रीति श्रुतेः । “महागुणं सुतं सृते” इत्युक्तं ।

तत्र पुत्रगुणान् प्रतिपदपाठेन भक्षणयोग्यतापादकाम् पत्नीगुणां-
स्वाहृतुर्मनु-वृहस्पती ।

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात्पत्नी सुतार्थिनी ॥

आयुष्वन्तं सुतं सृते यशोमेधासमन्वितं ।

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्विकं तथा ॥

भक्षणयोग्यतापादकं पत्नीसम्बन्धिविशेषान्तरमाह तुः शङ्ख-लिखितौ ।

पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्रीयादार्त्तवान्विता ।

‘आर्त्तवं’ रजः, तन्निमित्तं चतुर्थेऽहनि द्धानं कृतवती ।

अस्मिंश्च पिण्डभक्षणे विशेषमाह शारीतः ।

था पत्नी पुत्रकामा स्यान्मध्यमं पिण्डमश्रुयात् ।

प्राजापत्येन विधिना स तस्याः पुत्रदः स्यतः ॥

प्रजापतिदृष्टोविधिः ‘प्राजापत्यः’ । स च मन्त्रविशेषेण भक्षण-
मित्येवंरूपः ।

मन्त्रस्य पाद्ममासयोः प्रतीकेन विनियुक्तः ।

पत्नीं तु मध्यमं पिण्डमाश्रयेद्दिनयान्विता ।

आधत्त पितरोगर्भं मन्त्रः सन्तानवर्द्धनः ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

विश्राम्य तान् प्रविश्याथ पिण्डञ्चयाद् मध्यमं ।

क्यामयौ महापत्नी तस्यै पिण्डमदात्प्रभुः ॥

आधत्त पितरो गर्भमित्युक्त्वा सा सुरूपिणी ।

पिण्डं गृहीत्वा विप्राणां चक्रं पादाभिवन्दनं ॥

अमुञ्च मन्त्रं सम्पूर्णमाहाश्रुत्वा यतः ।

पिण्डानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेत् आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्कर-
स्रजं । यथायमस्या अमदिति । कुन्दोगानां तस्मिन् मन्त्रे पाठान्तरं ।

“आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्करस्रजं । यथेह पुरुषः स्यादिति ।

आपस्तम्बस्तु भक्षणाय पत्नीकरे पिण्डार्पणे मन्त्रं प्राशनमन्त्रे
च पाठान्तरमाह । अपांस्त्वेषधीनां रमम्याश्रयामि भूतकृतं
गर्भं दधत्स्वेति मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छत्याधत्त पितरो गर्भं

कुमारं पुष्करस्रजं यथेह पुरुषोऽमदिति तं पत्नी प्राश्नातीति ।
 बृहस्पतिस्तु पिण्डभक्षणायोग्यायां पत्न्यां मध्यमपिण्डस्य प्रति-
 पत्न्यन्तरमाह ।

अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।
 तदा तं जीर्णवृषभश्चागो वा भोक्तुमर्हति ॥
 वायुपुराणे ।

अन्यदेशगता पत्नी नष्टा वा यदि वा मृता ।
 तत्र मध्यमपिण्डस्य का गतिः किं प्रयोजनं ॥
 वत्सो वा यदिवानङ्गान् भक्षयेत्तत्र मध्यमं ।
 तस्मिन्नेवाथवा देशे निक्षिपेदप्सु वा ततः ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

पत्नी यस्य विदेशस्था आर्त्तवच्च विमुञ्चति ।
 आङ्गकाले समुत्पन्ने तस्य पिण्डस्य का गतिः ॥
 गतवीर्यस्तु यो ह्यश्रोऽनङ्गस्यैव तथाविधः ।
 तयोः पिण्डः प्रदातव्यो ययोर्वीजं न रोहति ॥

आपस्तम्बः ।

यदि पत्नी विदेशस्था उत्सृष्टा यदि वा मृता ।
 दुरात्माननुकूला वा तस्य पिण्डस्य का गतिः ॥
 आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्थो दक्षिणामुखः ।
 पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिग्भवेत् ॥

अथान्या अपि कामसम्बन्धयुक्ताः प्रतिपत्तयः । तत्र मध्यमं
 पिण्डं पत्नीं प्राशयेदित्युक्ताहाश्वलायनः ।

अपस्वितरावति प्रणीते वा यस्य वा गन्तुरनुकाम्याभावः स
 प्राश्नीयात् महारोगेण वाभितप्तः प्राश्नीयादन्यतरां गतिं गच्छति ।
 रोगविमुक्ते विशिष्टलोकप्राप्तिरूपयोर्गत्योर्मध्येऽन्यतरां प्राप्नोति ।
 आपस्तम्बेन तु यजमानकर्तृके पिण्डभक्षणे मन्त्रोऽभिहितः ।

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि
 कल्पतामस्मिन् लोके शतं समा इत्यवशिष्टानामेकं यजमानः प्राश्ना-
 तीति । अत्र रोगाभितप्तेन प्रथमोऽन्नाद्यकामेन तु चरमः पिण्डो-
 भक्षणीय इति विवेकः ।

तथा च हागीतवचनेऽन्यार्थदर्शनं ।

आयुर्दः प्रथमः पिण्डो द्वितीयः पुत्रदः स्रतः ।

चर्द्धुदस्तु तृतीयो वै तस्मान्मध्यममाशयेत् ॥

पुत्रकामा यजमानपत्नौति शेषः ।

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्गोमार्थी सततं नरः ।

पत्न्यै प्रजार्थी दद्याद्द्वै मध्यमं मन्त्रपूर्वकं ॥

उत्तमाङ्गतिमन्विच्छन् गोभ्योनित्यं प्रयच्छति ।

आज्ञां प्रजां यशः कीर्त्तिमप्यु पिण्डं निधापयेत् ॥

प्रार्थयन् दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।

सौकुमार्यमथान्विच्छन् कुक्कुटेभ्यः प्रयच्छति ॥

आकाशं गमयेदप्यु स्थितो वा दक्षिणामुखः ।

पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणादिक् तथैव चेति ॥

इति पिण्डप्रतिपत्तयः ।

अथोच्छिष्टोद्दामनं ।

तत्र भोजनदेशसंशोधनार्थं तदुद्दामनं गृहजन-बाल-बान्धवादि-
भोजनार्थमुच्छिष्टस्यलादिप्रक्षालनश्चार्थप्राप्तं न शास्त्रे प्रतिपाद्यते ।
तत्सम्बन्धी तु कालविशेष उच्यते । स च सूर्यास्तमयात्परतोमुख्यः
पूर्वतस्तु जघन्यः । तत्र जघन्यनिषेधभङ्गा मुख्य उक्तः ।
कूर्मपुराणे ।

नोद्दामयेत्तदुच्छिष्टं यावन्नास्तमितो रविः ।

एतावत्कालपर्यन्तं अनुद्दामनं प्रयोजनसहितमाह वशिष्ठः ।

आद्धे नोद्दामनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।

स्योतन्ते वै सुधाधारास्ताः पिवन्त्यकृतोदकाः ॥

यावदुच्छिष्टानि नोद्दाम्यन्ते तावन्तेभ्यः 'सुधाधाराः' अमृतस्य
धाराः, 'स्योतन्ते' निःसर्गन्ति । ताः येषां प्रसौतानां उदकदानं
निषिद्धमनिषिद्धमपि वा येषां कैश्चिन्न कृतन्ते प्रेतादियोनौ वर्त्त-
मानाः सन्तः पिवन्ति ।

कालिकापुराणे ।

उच्छिष्टमार्जनं यावन्न कृतं द्विजमत्तम ।

तावदन्नन्ति पितरः सुधारमविमिश्रितं ॥

वाराहपुराणे ।

विप्रोच्छिष्टानि यावन्ति यावन्निष्ठन्ति भृतले ।

आप्यायमानाः पितरस्तावन्निष्ठन्ति ते गृहे ॥

पितर इत्यथोच्छिष्टभागिन इति शेषः । ते च पूर्वोक्ता अकृतो-
दकाः ।

ये च ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः ।

उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्तमितो रविः ।

क्षीरधारास्ततोयान्त्यक्ष्याः सञ्चरभागिनः ॥

‘सञ्चरः’ मार्गः । एतश्चाग्निप्रदेशोपलक्षणं । ततश्चाग्निप्रदेशे
ये भजन्ते भूत-प्रेत-पिशाचादियोनिगताः आद्रकर्तृमपिण्ड-समानो-
दकादय इत्यर्थः ।

मनुरपि आद्रोच्छिष्टभागिनः प्रतिपादयति ।

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।

दामवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥

दामवर्गोऽत्र मुख्यपितृमन्वभौ प्रमोता वेदितव्यः ।

आह वशिष्ठः ।

प्राक्संस्कारात् प्रमोतानां मग्ध्य्याणामिति स्थितिः ।

भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छेषणे उभे ॥

‘भागधेयं’ भजनोपयोगि । उच्छिष्टनाम भुञ्जानेषु यत्पात्रकर-
मुखेषु मांशयते भूमौ च पपात, तत्तु सुव्रतत्वेन कारणान्तरेण
वा मुच्यमानादन्नराशेर्बुद्धिपूर्वकमवशिष्यते तदुच्छेषणं, तदेतद्भय
‘मग्ध्य्याणां’ दामानां, ‘भागधेयमिति श्रुतिरित्येतन्मनुः गतः ।

उच्छेषणमपि न पात्रस्थितं तेषां भागधेयं किन्तु भूमौ निहितं
अतस्तद्ब्राह्मणैर्बुद्धिपूर्वकं भूमौ निधेयमिति गम्यते । तच्च प्रतादि-
योनिगतं दामादिवर्गमुद्दिश्य यजमानेन त्याज्यं ।

तदेतदाह वशिष्ठः ।

उच्छेषणं भूमिगतं विकिरं लेपमोदकं ।

अनुप्रेतेषु विमृजेदप्रजानामनायुषां ॥

अनुमुख्यपिच्यनुगमनबुद्ध्या प्रमीतेभ्यादामवर्गेभ्यः प्रजारहितेभ्यो
वाच्य एव मृतेभ्यश्च विमृजेत् । अमुकस्मा अमुकस्मै प्रेतायेदमुच्छिष्ट-
मुच्छिष्टं वोपतिष्ठतामित्यभिधाय पितृतौर्धावपादितेन मतिलेन
जलेन त्यजेत् ।

मनु-विष्णु ।

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषितां ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरञ्च यः ॥

‘असंस्कृताः’ अकृतोपनयनाः, अकृतविवाहाश्च स्त्रियः । ‘त्यागिना
नाम जलानल-विष-शस्त्रोदन्धन-मृगुपातादिभिर्गात्रघातिनः । कुल-
योषितामकृतोदकानामेवं । अथवा कारणमन्तरेण कुलयोषितां ये
त्यागं कृतवन्तः तेषामिति व्याख्येयं । अस्तङ्गतेरवावुच्छिष्टोद्दामनं उक्तं
तच्च स्थलप्रचालनस्याप्युपलक्षणं ।

यत्तु ।

अस्तङ्गते ततः सूर्ये विप्रपात्राणि चाम्भमि ।

निक्षिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

द्वितीयेऽहनि सर्वेषां भाण्डानां चालनं तथा ।

अस्ता जायते तृप्तिः पितृणामपि सर्वदेति ॥

ब्रह्मपुराणे यदस्तमयानन्तरं जलमध्येऽन्यजभोजनपात्रस्यापनमुक्त्वा
द्वितीयदिने प्रचालनमुक्तं तत्पात्रान्तरमद्भावे मति वेदितव्यं । यच्च
मायङ्कालपर्यन्तं उच्छिष्टस्यापनमुक्तं तदपि पुत्र-मित्रादिभोजनार्थं
गृहान्तरमद्भावे मति वेदितव्यं ।

अत एवाह प्रचेताः ।

मृत्यवर्गवृत्तोभुङ्क्ते कथंशेषं मगोत्रकैः ।

आ मायं आद्धशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥

अत्र आद्धशालायामुच्छिष्टमिति विशेषणं, तदतस्यां भोजनशालायां भुक्तं इति गम्यते ।

गृहान्तर-भोजनपात्रान्तर्गभावं तु जघन्यं कालात्तरं मनु-
मत्स्यपुराणयोर्दर्शितं ।

उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विमर्जिताः ।

ततो गृहवलिं कुर्यादिति धर्माव्यवस्थितः ॥

अमुमेव कालं कालान्तरनिषेधभङ्गाह याज्ञवल्क्यः ।

मत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेदिति ।

‘मत्सु’ स्वस्थानगमनार्थमविमर्जितेषु ।

अत्र यदि आद्धभोक्ता ब्राह्मणेन भोजनयोग्यं कियदन्नमुच्छे-
षितमस्ति तर्हि तत्तदोयाय शिष्याय मुताथोच्छिष्टभोजनयोग्याय
दोयमानं न दप्यति शूद्रादिभ्यस्तु दायमानन्दुष्यत्येव ।

अत एव शातातपेनोक्तं ।

आद्धं सुक्ता य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाकशिवाः ॥

अनेन वृषलनिषेधेन भोक्तृद्विजोच्छिष्टभोजनयोग्याय मृत-शिष्य-
भार्यादेस्तैर्वर्णिकाय तदुच्छिष्टदापनमनुमतं भवति ।

त्रैवर्णिकायाण्यनुपनोताय न दानथ ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

शूद्राय चानुपेताय आद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।

योदद्याद्भागतोमोहान्न तद्गच्छति वै पितृन् ॥

तस्मान्न देयमुच्छिष्टमन्नाद्यं आद्धकर्मणि ।

अन्यत्र दधि-सर्पिर्भां शूद्रादिभ्यः कदाचन^(१) ।

कामं दद्याच्च सर्वन्तु शिष्याय च सुताय च ॥

अन्यत्र दधि-सर्पिर्भां इत्यनेनोच्छिष्टयोर्दधि-सर्पिषोरनुपनीताय

शूद्राय च दानमनुमतं कृतं ।

आह जातृकर्णः ।

द्विजभुक्तावशिष्टन्तु सर्वमेकत्र संहरेत् ।

शुचिभूमौ प्रयत्नेन निखत्याच्छादयेद् बुधः ॥

अत्र तावत्सुत-शिष्यादिदत्तावशिष्टं निखनेत् । यदि तु तद्-
ग्रहीतारः सुतादयो न मन्ति तदा सर्वमेव निखनेत् । अत्र यदि

द्विजविमर्जनानन्तरमेवोच्छिष्टोद्दामनं क्रियते तदा तदनन्तरं आद्ध-
शेषेण पञ्चमहायज्ञनिर्वपणं कार्यं । यदि त्वस्तमयपर्यन्तं उच्छिष्टानि

स्याप्यन्ते तदा विमर्जनानन्तरमेव । तच्च पूर्वमेवोक्तं ।

इत्युच्छिष्टोद्दामनं ।

अथ शेषभोजनं ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

एवं सम्यक् गृहस्थेन देवताः पितरस्तथा ।

समूज्या हव्य-कवाभ्यां अन्ननातिथि-बान्धवाः ॥

भूतानि भृत्या विकलाः पशु-पक्षि-पिपीलिकाः ।

(१) ऋचच्च नेति ख० ।

भिक्षवो याचमानासु ये चान्ये याचका गृहे ॥

'विकलाः' अन्ध-बधिर-मूकादयः ।

मनुः ।

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।

ज्ञातिभ्यः सक्तं दत्त्वा बान्धवानपि पूजयेत् ॥

'ज्ञातयः' पितृपत्नीयाः मपिण्डाः, आहुवाविष्टमन्त्रं यथा तान् प्राप्नोति तथा कुर्यात् तेनान्नं तान् भोजयेदित्यर्थः । तंभ्यः सत्कारपूर्वकं तदन्नं दत्त्वा 'बान्धवान्' मातृ-यगुरुपत्नीयान्, पूजयेदित्यर्थः । अत्र यदि शेषमन्त्रं किं क्रियतामिति वेदितमन्त्रं ब्राह्मणैर-स्मभ्यन्दीयतामित्येवमुक्त्वा स्वयं स्वीकृतं तदा पाकान्तरेण ज्ञाने-बान्धवादयो भोजनीयाः । यदि लिष्टैः सह भुज्यतामित्येवमनुज्ञातं तदा तच्छेषेण । -अथ वा शेषमन्त्रमित्युक्तं इष्टेभ्योदीयतामिति ते ब्रूयुरिति नित्यवदाद्यानान्नं गृह्णीतव्य एव द्विजेरन्नशेष इति तेनैव ज्ञात्यादयो भोजनीयाः ।

देवलस्मृति-कर्मपुराणयोः ।

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ।

ज्ञातिष्वपि च तेषु स्वान् भृत्यान् भोजयेत्ततः ।

आदित्यपुराण-ब्रह्मपुराणयोः ।

भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः आहुषु च मदेव हि ।

दारिद्र्यपहतो दीनश्चिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः ॥

वृथाजाता विरक्ताश्च व्याधिना च प्रपीडिताः ।

एते भोजनमर्हन्ति भोक्तुः सर्वत्र सर्वदा ॥

वन्दि-मागध-सूताश्च तौर्यत्रिकविदस्यथा ।

अलञ्जलाभाः श्राद्धेषु नाशयन्ति महद्यज्ञः ।

तस्मात्तेऽपि विभक्तव्याः सकलं संविभज्य च ॥

‘वृथाज्जाताः’ षण्डान्य-पङ्कवाद्यः । वन्द्यादयः पूर्वमेव व्याख्याताः ।
‘तौर्यत्रिकं’ नृत्य-गीत-वाद्यानि । ‘अलञ्जलाभाः’ अप्राप्तान्नाः,
‘विभक्तव्याः’ अत्र भागिनः कर्त्तव्या इति । एवं ज्ञात्यादीन् भोज-
यित्वा स्वयमपि भुञ्जीत ।

तथा च निगमः ।

अनुज्ञातो गृहान् बाल-वृद्धांश्च परितोष्य भुञ्जीतेति ।

‘अनुज्ञातः’ इष्टैः सह भुज्यतामित्यं श्राद्धभोक्तृभिरनुज्ञातः ।

अनेन श्राद्धशेषमन्नं भुञ्जीत नान्यदित्यपि सूचितं ।

अतएवाह ज्ञातातपः ।

शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरं ।

• इष्टैः सार्द्धं नु विधवद्बुद्धिमान् सममाहितः ॥

‘इष्टैः सार्द्धमित्यनेन स्वपङ्कभोजिभिः सहैकपङ्कावित्युच्यते ।
‘विधवदित्यनेनापोशानादीतिकर्त्तव्यताविशिष्टता पात्रधारण-मौना-
दिनित्यभोजनधर्मयुक्तता च प्रतिपादिता । ‘बुद्धिमान्’ भोजनवि-
धिज्ञः । ‘समाहितः’ पाण्यादिचापस्तरहितः ।

तत्र मौनयुक्तता भविष्योत्तरे दर्शिता ।

मित्त-वन्धुजनैः सार्द्धं शेषभुञ्जीत वाग्यतः ।

‘सार्द्धमित्यनेनैकपङ्कावित्यपि लभ्यते । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयं ।

अत्र ज्ञाति-मृत्यभोजनानन्तरमुक्तं ।

कूर्मपुराणे ।

पश्चात् स्वयञ्च पत्नीभिः शेषमन्नं समाचरेत् ।

अत्र पक्षान्तरमपि कात्यायनेन दर्शितं ।

पूर्वावा गृहपतिरिति ।

अतो गृहपतिं भोजयित्वा पत्न्योभुञ्जीरन् पङ्क्तौ वा ।

आहृष्टस्यतिः ।

एवं देवान् पितृंश्चैव तर्पयित्वा द्विजोत्तमः ।

पुत्र-मित्रादिमहितो गृहस्थोभोक्तुमर्हति ॥

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

ततस्तदन्नं भुञ्जीत मह भृत्यादिभिर्नरः ।

वाराहपुराणे ।

भुञ्जीयाच्च समं प्रज्य भृत्य-बन्धुभिरात्मनः ।

तथान्यान् प्रयतः सम्यक् मखि-मस्विन्-बान्धवान् ॥

उशनाः ।

तैरनुज्ञातोऽपि मिष्टिभ्यो दद्यात् स्वयञ्च भुञ्जीत ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्रदक्षिणमनुष्यञ्च भुञ्जीत पितृसेवितं ।

पद्मपुराणे ।

दष्टैः सह ततः शान्तो भुञ्जीत पितृसेवितं ।

‘पितृसेवित’ पितृब्राह्मणैर्यद्यदन्नं भुक्तं तस्य तस्य ग्रंथं भुञ्जीत

अतश्च यत्रमादेन आहुभोक्तृभ्यो न दत्तं तत्र भोक्तृभ्योऽपि गम्यते ।

पितृनिषेवितश्च सर्वमपि स्तोत्रं स्तोत्रं भोक्तव्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

ततस्तु वैश्वदेवान्ते समृत्य-सुत-बान्धवः ।

भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितं ॥

अत्र माष-मांसादिकं पितृनिषेवितमप्यन्वाधानकृता आद्धे न भक्षयितव्यं । “अमाषममांसं व्रतं व्रतयेत्” इति श्रुत्या प्रतिषेधात् । अकृतान्वाधानं नानाग्निना च पञ्चदश्यामपि पितृनिषेवितं मांसादिकं भक्षयितव्यं “पितृनिषेवितं सर्वं भुञ्जीत” इति वचनात् । यस्तु “हन्यादा-सप्तमं कुलं मांसाग्ने पञ्चदशी” इति निषेधः स रागप्राप्तभक्षणविष-यत्वान्न वैधं भक्षणं बाधितुं क्षमते । यथाप्यमुककालपर्यन्तं सर्वदा वा मधु-मांसादिकं मया न भक्ष्यमिति नियमोऽभ्युपगतः तेनापि तच्छ्राद्धादौ भक्षणैयं ।

तथा च बृहस्पतिः ।

ऋतो आद्धे तदङ्गत्वादिप्राज्ञाभङ्गतोऽवृतः ।

भक्ष्यत्वादनयोगेऽपि खादन्नांमान्यपि व्रती ॥

‘ऋतो’ पशुबन्ध, आद्धे च भवतास्मिन् भोजने मांसमन्नक्षणीयमित्येवंविधाया विप्राज्ञायाः ‘अभङ्गतः’ अभङ्गहेतोः, यजमानः तेन च यः ‘वृतः’ ऋत्विक्, सः ‘अनुयोगेऽपि’ अभक्षणव्रतेऽपि, मांसान्यपि खादन् व्रत्येव भवति । न तु भग्नव्रतः मांसान्यपीत्यनेन किमुतान्यत् खादन्निति सृचितं ।

तथा ।

रोगेण युक्ते विधिवद्भुत विप्रवृतस्तथा ।

मांसमद्याश्चतुर्ष्वेषा परिशंख्या प्रकीर्त्तिता ॥

‘रोगेण’ मांसभक्षणैकचित्कित्थेन । ‘विधिवत्’ मधुपर्कआहुति-
विधिनिवेदितं । ‘ऊतं’ पशुबन्धे यजमानः, तेन च विप्रेण वृतः अतिक्र-
म्यतवानपि मांसमद्यात् । एषा चैतेषु चतुर्षु स्थानेषु ‘परिसंख्या’ मांस-
भक्षणनियमस्य व्यावृत्तिः । अन्ये त्वभक्षणव्रते आहुते तदवघ्राणमाहुः ।
तथा च जातृकर्णः ।

मधु-मांसनिवृत्तस्तु आहुते कर्माणि चाचरेत् ।

पात्रस्थं गन्धमाघ्राय पितृणामनृणो भवेदिति ॥

‘पात्रस्थं’ भोजनपात्रस्थितमांसाद्याश्रितं, ‘पितृणामनृण’ इत्यनेन
पितृनिषेवितान्नभोजनादवघ्राणाच्च पितृणां तृप्तिर्भवतीति सूचितं ।
तथा च ब्रह्मवैवर्ते ।

पितृद्विजेभ्यः सर्वेभ्योयद्यदत्र निवेदितं ।

अन्नमेव हि तत्सर्वं पितृन् प्रीणाति मानवः ॥

एतच्च भोजनं सति सामर्थ्ये तृप्तिपर्यन्तं कर्त्तव्यं । तदभावे तु
पितृनिषेवितेभ्योऽन्नेभ्यः किञ्चित् किञ्चिदादायैकग्रामपरिमाणमपि
ममुदायं सम्याद्य भोजनं कर्त्तव्यं ।

तदाहापस्तम्भः ।

सर्वतः समवदायोत्तरेण यजुषाशेषस्य ग्रामावगाहं प्राश्नीयादिति ।
प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ब्रह्मणि मे आत्मान्मृतत्वायेति ।

उत्तरं यजुः अनेन च भोजनस्यावश्यकत्वमुक्तं ।

अत एव आहुदिने उपवामनिवन्धमाह व्यासः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तावसितैकादश्रीयष्टे ।

यत्नीपाते कृते आहुते पुत्री नोपवसेद्गृही ॥

देवलसूत्रपवासे दोषमप्याह ।

श्राद्धे दत्त्वा तु योत्रिप्रो न भुङ्क्तेऽथ कदाचन ।

देवा हविर्न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

उपवामदिनं श्राद्धकर्त्तुं पितृनिषेवितं सर्वमवघ्रातयमेवेत्ययमपि
पक्षो ब्रह्मवैवर्त्ते विचारपूर्वकं प्रतिपादितः ।

उपवामदिनं प्राप्य यदा भवति नारद ।

पितृश्राद्धं तथान्यच्च तदा कार्यञ्च तच्छृणु ॥

व्रतभङ्गो महत्यापं भुक्तशेषस्य सेवया ।

तत्र वै यत्प्रकर्त्तव्यं तच्छृणुश्च मयैरितं ॥

सर्वमन्नं समुद्धृत्य दक्षिणेन करेण तु ।

अवघ्राणन्ततः कुर्यात् व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥

अकृते तु मुनिश्रेष्ठ ह्यवघ्राणं च नारद ।

श्राद्धलोपः कृतस्तेन मातृहा पितृहा भवेत् ।

एवं ज्ञात्वा तु विद्वद्भिर्रूपायस्मिन्निता द्विजैरिति ॥

व्यासोऽप्याह ।

उपवासे यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासन्तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितं ॥

‘नैमित्तिकमित्यनेन नित्यश्राद्धं उपवासदिनेऽवघ्राणं न कार्य-
मिति सूचितं ।

शिवरात्रिन्नतोपवासं पुरस्कृत्योक्तं प्रभामखण्डे ।

पुरोडाशोऽपि देवेशि मम्प्राप्ते शिववासरे ।

अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चान्यमत्किया ॥

चतुर्दश्यां यदा चैव आहुं नैमित्तिकं तथा ।

उपवामन्तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितं ॥

एवं यस्मिन् शिवरात्र्येकादश्यामुपवासे क्रियमाणे महत्पुण्यकर्म-
ज्जमाने वा बहु पापान्तस्मिन्नवघ्राणमेव कर्त्तव्यं । यस्मिंस्तु दयमेतदल्पं
तस्मिन्नवघ्राणमयाचितमेकभक्तं वा कर्त्तव्यं ।

अत एवोपवासायाचितैकभक्तानां प्रत्येकं फलविशेषः प्रभामखण्डे एवोक्तः ।

उपवामदिने आहुं कथञ्चिद्यदि जायते ।

उपवासेऽश्वमेधाख्यं राजसूयमयाचिते ।

वाजपेयं लभेद्भोक्ता एकभक्तेऽग्निहोमजं ॥

‘अग्निहोमजं’ पुण्यमतिशेषः । अतश्चापवामदिने आहुं कृते
शेषान्नावघ्राणं भोजनं वा कर्त्तव्यमिति स्थितं ।

तत्र भोजनकालमाह जातृकर्णः ।

अहन्येव तु भोक्तव्यं कृते आहुं द्विजन्मभिः ।

अन्यथा ह्यासुरं आहुं परपाके च सेविते ॥

नागरखण्डे ।

वलिञ्च निलिपेत्तस्माद्भोजनञ्च समाचरेत् ।

मौनेन दृश्यते सूर्यो यावन्नावघ्राणमधिप ॥

यस्यैवास्मिन्ने सूर्ये भुङ्क्ते च आहुं कृत्स्नरः ।

व्यर्थां याति तच्छ्राद्धं तस्माद्रात्रौ न भोजयेत् ॥

इति शेषभोजनं ।

इति मुख्यकल्पिकः पार्वणश्राद्धप्रयोगः ।

अथामुकल्पिकाः पार्वणश्राद्धप्रयोगाः ।

तत्र मुख्यकल्याणशक्त्यानुकल्पेमानुष्ठानमाह कात्यायनः ।

चरितार्था अतिः कार्या यस्मादप्यनुकल्पतः ।

अतोदेयं यथाशक्ति आद्रुकाले समागते ॥

मुख्याण्यौ चानुकल्पानुष्ठाने मुख्यफलावाप्तिमाह ज्ञातातपः ।

यथाकथञ्चित्कर्तव्यानि कुर्यादिन्दुक्षयादिषु ।

पात्र-द्रव्याद्यसम्पत्तौ सोऽपि मुख्यफलं लभेत् ॥

‘यथाकथञ्चित्’ किञ्चिद्गृह्यान्त्या, ‘नित्यानि’ यावज्जीवमनुष्ठेयतया
विहितानि दर्श-पूर्णमासपिण्डपितृयज्ञआर्द्रादीनि । ‘इन्दुक्षयादिषु’
अमावास्यादिकालेषु । ‘पात्राणि’ पूर्वाक्तलक्षणा ब्राह्मणाः । ‘द्रव्यं’
मधुमांस-पायसोदन-सूप-शाकादि ।
भविष्योत्तरे ।

आद्रुकाले यः कुर्यात्प्रात्यह्निकपेक्षया ।

आद्रुवान् सोऽप्यवाप्नोति मुख्यआद्रुफलं नरः ॥

‘जात्यपेक्षया यथा शूद्रः स्वकीयां शूद्रतामपेक्ष्य मन्त्ररूपाङ्ग-
होमं पक्वाङ्गहोमश्चानुकल्परूपं आद्रुं करोति, यथा वा स्त्री मन्त्र-
होमं । यद्यपि स्त्री-शूद्रयोस्तथाविधमेव आद्रुं मुख्यं तथापि द्विज-
कर्तृकं मुख्यं आद्रुमपेक्ष्यान्पाङ्गत्वाद्द्विजैरनुष्ठीयमानमिवाचानुकल्प-
शब्देन व्यवह्रियते । ‘अवस्थापेक्षया यथानुपनीतो मन्त्रहोमपन्नौकः
प्रवाप्तौ चामहेमआद्रुयोरन्यतरत् । आदिशब्देन पात्र-द्रव्याद्यसम्प-
त्त्यपेक्षापि संगृह्यते ।

मुख्यानुष्ठानशक्तिमांस्वनुकल्पमनुतिष्ठन् कर्मफलं न प्राप्नोतीत्याह व्यासः ।

शक्तः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

स नाप्नोति फलं तस्य परचेति सुनिश्चितं ॥

अत्रानेकब्राह्मणसम्यक्त्यभावे अनेकब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्नासम्भवे
सैकेनैव ब्राह्मणेन षड्दैवत्यं षट्पिण्डं आहुतं कुर्यात् ।

तथा च प्रभासखण्डे ।

द्रव्याभावे द्विजालाभे विधिं वक्ष्यामि तत्त्वतः ।

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं आहुतमाचरेत् ॥

षडर्भान् दापयेत्तस्मै षड्भ्योदद्यात्तथासनं ।

षड्प्यावाहयेत्तत्र षड्भ्योदद्यात्तथा ष्विः ॥

'द्विजालाभ इत्यनेकद्विजालाभे । यदा च षड्दैवत्यमेकेनैव
विप्रेण कुर्यात्तदा सर्वगुणसम्यक्तं विप्रं निमन्त्रयेत् ।

उक्तं हि कूर्मपुराणे ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगं ।

अत-श्रीलादिसम्यक्प्रसन्नसङ्गणविवर्जितं ॥

एकेनापि हि विप्रेण षड्दैवत्यं आहुतं क्रियमाणं वैश्वदेविकयुक्तमेव कर्त्तव्यं ।

तत्र द्विजाभावेऽपि वैश्वदेविकानुष्ठानप्रकारमाह वसिष्ठः

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ।

देवतायतने कृत्वा ततः आहुतं प्रवर्त्तयेत् ॥

प्रकृतआहुतार्थं सम्यादितस्य तत्तज्जातीयस्यान्नस्य प्रत्येकमेकदेशं
समुद्धृत्य देवतायतने वैश्वदेविकद्विजोपवेशनोचिते स्थाने पात्रमा-
साद्य तत्र परिवेश्य तत्रत्यासने च विश्वान् देवानावाह्य तान् पुरो-
वर्त्तिन् इवानुध्याय पृथिवी ते पात्रमित्यादिकं जपित्वा पुद्गरवार्द्धवः-

संज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं स्वाहा ॐ तत् सदित्युक्त्वा 'आहुं'
पिच्य कर्म प्रवर्त्तयेदित्यर्थः ।

कूर्मपुराणे ।

उद्धृत्य पाचे चान्नं तत्सर्वस्मात् प्रकृताहतात् ।

देवतायतने चैभ्यो निवेद्यान्यत् प्रवर्त्तयेत् ॥

शङ्खोऽप्याह ।

भोजयेद्यवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनं ।

देवे हत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥

'तस्य' पिच्यस्य द्विजस्य स्थाने ।

आह श्रुतातपः ।

देवेभ्यश्च नमस्कृत्य पूर्वं भागं प्रदापयेत् ।

'पूर्वमिति पितृभ्यः पूर्वं । 'भागमिति तत्प्रदेयमन्नं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु वैश्वदेविकस्थानेऽग्निस्थापनमुक्तं ।

एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते ।

पितृणां ब्राह्मणे योज्यो देवे त्वग्निं नियोजयेत् ॥

अत्र पिच्येऽन्नसङ्कल्पप्रकारमाह बृहस्पतिः ।

यद्येकं भोजयेच्छाद्धे स्वन्यत्वात् प्रकृतस्य तु ।

स्लोकं स्लोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नं विनिवेदयेत् ॥

एकब्राह्मणत्प्रिसमर्थनानाजातीयान्नसमुदायात्तज्जातीयासैकदे-
वसमुद्धृत्योद्धृत्य षट्समुदायान् सप्पाद्यैकस्मिन्नन्ने एकस्मिन् वा पाचे
परिवेश्यैकैकं समुदायं पित्रादिक्लमेणैकैकस्मै आहुदेवतारूपाय निवे-
दयेत् । एकस्मादेव वाससमुदायात् स्लोकं स्लोकं समुद्धृत्य बुद्धैव

पृथक् परिकल्प्य निवेदयेत् । देवे पित्र्ये क्रमादन्नं मङ्गल्य गायत्री-
जपादिकं कृत्वा पित्र्यविप्रभोजनकाले वैश्वदेविकस्याम्नस्य प्रतिपत्ति-
विशेषः कार्यः ।

तमाह वसिष्ठः ।

प्राश्वेदग्नौ तदन्नं दद्यादा ब्रह्मचारिणे ।

कूर्मपुराणे ।

प्राश्वेदन्नं ततोऽग्नौ तु दद्यादा ब्रह्मचारिणे ।

‘तत इति भोजनान्जापर्यन्तं पित्र्यं कृत्वा ।

अत्रैकस्मिन् ब्राह्मणे अनेकेषां पितॄणां तृप्तिप्रकारमाह शातातपः ।

एकस्मिन् ब्राह्मणेः आर्द्रं स्वल्पञ्च प्रकृतं भवेत् ।

त्रयञ्च पितरः प्रोक्ताः कथं तृष्यन्तु ते त्रयः ॥

उरस्यश्रान्तिं पितरो वामपार्श्वे पितामहाः ।

प्रपितामहा दक्षिणतः पृष्ठतस्वनुयायिनः ॥

‘अनुयायिनः’ पितृपत्नीप्रसृतयः । ‘अनुयायिन इत्यत्र ‘पिण्ड-
तर्कका इति पाठान्तरं । तच्च पिण्डलेपभागिनो वृद्धप्रपितामहादय
इति व्याख्येयं ।

प्रभाषषष्ठ-देवलस्मृत्योस्त ।

पिता भुङ्क्ते द्विजकरे मुखे भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहस्त तालुस्यः कण्ठे मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहस्त हृदये वृद्धो नाभौ तु संस्थित इति ॥

‘वृद्धः’ वृद्धप्रमातामहः ।

अत्रैकस्यापि ब्राह्मणस्यालाभेऽनुकल्पान्तरमुक्तं प्रभाषषष्ठे ।

अलाभे ब्राह्मणस्यैव कौशः कार्योवटुः प्रिये ।

एवमप्याचरेच्छ्राद्धं षड्दैवत्यं समाहितः ।

विभक्तिं कारयेद्यस्तु पितृहा स प्रजायते ।

‘कौशः’ कुशमयः, ‘वटुः’ लघुमनुष्यप्रतिकृतिः, तं वटुं ब्राह्मण-
त्वेन परिकल्प्य सर्वं श्राद्धमाचरेत् । ‘विभक्तिः’ कर्मणः क्लेदो लोप
इति यावत् । तं न कुर्यात् ।

वटुषु श्राद्धप्रकारमाह देवसः ।

निधाय वा दर्भवटूनामनेषु समाहितः ।

प्रीषानुप्रीषमंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

‘आमनेषु’ ब्राह्मणोपवेशनोचितेषु । स्वागतं भवत्, श्राद्धं करिष्ये,
श्राद्धे क्षणः क्लियतां, देवान् पितृनावाहयिष्ये, अग्नौकरणं करिष्ये
इत्यादयः प्रश्नाः ‘प्रीषाः’ एषामुत्तराणि ‘अनुप्रीषाः’, तदुभयमंयुक्तं
‘विधानं’ श्राद्धेति कर्त्तव्यताकाण्डं, स्वयमेव कुर्यात् । तत्र सङ्कल्पित-
स्यास्य यत्कर्त्तव्यं तदपि स एवाह ।

पात्राभावे परकृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः ।

निर्दिश्याप्यसमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततो गतिः ॥

पात्राभावे त्रिपेदग्नौ गवे दद्यात्तथाप्य वा ।

न तु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पितृकस्य विशेषत इति ॥

मुख्यद्रव्यामन्भवे चान्येऽप्यनुकल्पाः ।

तत्रामन्नाद्धास्याः ।

इह पराशरस्मृति-विष्णुपुराण-वाराहपुराणेषूक्तं ।

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमाद्यं स्वशक्तिः ।

प्रदद्यात्तु द्विजातिभ्यः स्वल्पामपि च दक्षिणां ॥

अस्यार्थः । पकान्नाभावे आहुतयोग्यान्नप्रकृतौभूतं यव-गोधूम-
तण्डुलादिधान्यमेव विश्वान् देवान् पितृंसोदृश्य पकास्रवत्यक्त्वा निम-
न्वितद्विजेभ्यः समर्पयेत् । तत्र धान्यस्य साक्षादनदनीयत्वाद्भोजना-
भावे तत्सम्बन्धिनो धर्मजातस्य लोपः, अथत इत्याशः धान्यवि-
शेषणेन चाशब्देनैतत् सूच्यते यत्स्वस्थानं गत्वा तैर्वाङ्मणैस्तद्धान्यम-
शनयोग्यं कृत्वा भोक्तव्यं न तु कार्यान्तरे विनियोज्यमिति । अन्यथा-
शमित्यनर्थं स्यात् ।

अस्य कर्तृविशेषवादमाह व्यासः ।

हिरण्यमात्रं आहुतौयं लभ्यं यत् क्षत्रियादितः ।

यथेष्टं विनियोज्यं स्याद्भुञ्जीयाद्ब्राह्मणः स्वयं ॥

‘क्षत्रियादितः’ क्षत्रिय-वैश्य-मूर्द्धावभिक्षादिभ्यः । अत्र यद्यपि
‘यथेष्टं विनियोज्यमिति सामान्यं नोक्तं तथापि आहुतादौ न विनियोज्यं
देवतोद्देशेन त्यक्तस्य पुनर्देवतान्तरोद्देशेन त्यागस्यायुक्तत्वात् । अतो
लौकिके भोजने क्रियादौ चालौकिकेऽपि अति-स्मृतिविहितं दक्षि-
णादौ नित्य-नैमित्तिके विनियोज्यमित्यवगन्तव्यं । ब्राह्मणान्तु स्व-
स्वयमेवेति नियम्यते । अत्र यावत्प्रतिगृहीतं तावत्स्वयमेव भोज्य-
मिति नियमो न मन्तव्यः किन्तु दक्षिणपर्यन्तं स्वयम्भूक्तान्यस्य आहुत-
शेषिता प्रतिपत्तिः कर्तव्यति निश्चयव्य । शूद्रान्तु प्रतिगृहीतं
कस्मिंश्चिदपि नित्यनैमित्तिके न विनियोज्यं किन्तु स्वकीयं परकीयं
वा भोजन एवोपयोज्यमित्युक्तं षडक्षिणाते ।

आमं शूद्रस्य यत् किञ्चिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते ।

तत्सर्वं भोजनायासं नित्य-नेमित्तिके न च ॥

अत्र प्रदेयधान्यपरिमाणमितिकर्त्तव्यताञ्चाह व्यासः ।

आमन्दद्यात्तु कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणं ।

मिद्वान्ने तु विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः ॥

आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानञ्च भारत ।

दद्याद्यच्च द्विजातिभ्यः शृतं वाशृतमेव वा ।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

षडत्रिंशन्मते पिण्डदाने पक्षान्तरमप्युक्तं ।

आमश्राद्धं तदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धकृत्तदा ।

हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ॥

चतुर्गुणमित्येकैकब्राह्मणवृत्तिपर्याप्तान्निद्विममर्थाद्वा न्याच्चतुर्गुणं
तावत्तेकैकस्मै ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः । चतुर्गुणदानाशक्तौ पक्षान्तर-
मपि तेनैवोक्तं ।

आमन्ददद्धि कौन्तेय तद्वानं द्विगुणं भवेत् ।

त्रिगुणं चतुर्गुणं वापि नत्वेकगुणमर्पयेत् इति ॥

आवाहनादीत्यादिशब्देन अर्घ्यादिकं गृह्यते ।

तथा च भविष्यत्पुराणे ।

आवाहनं भवेत्कार्यमर्घ्यदानं तथैव च ।

एष एव विधिर्यत्र यत्र श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

कर्मपुराण-यमपुराणयोः ।

आमेन वर्त्तयेन्नित्यं ब्राह्मणो व्यसनाश्वितः ।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

षड्विंशन्मते पिण्डदाने पक्षान्तरमप्युक्तं ।

आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् ।

गृहपाकात् स्वमुद्गत्य मनुभिः पायमेन वा ।

पिण्डान् दद्यात् यथालाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥

विकिरादिकमप्यामद्रव्येणैव कर्त्तव्यं ।

तथा च प्रचेताः ।

आमश्राद्धप्रदः पिण्डांस्तथाग्नौकरणञ्च यत् ।

तद्दद्यात्तत्र तेनैव यन्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ॥

‘यन्किञ्चित्’ यदन्यदपि विकिरादि तदपि, ‘तेनैव’ आमनैव,
कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

आवाहने स्वधाकारे मन्वा जया विमर्जने ।

अन्यकर्मणूच्याः स्युरामश्राद्धे विधिः स्मृतः ॥

आवाहनमन्त्रे अत्त व इत्यत्र स्वीकर्त व इत्यहः । स्वधाकारे नमो
वः पितर इत्यादिमन्त्रे इष इतिपदस्याने आमद्रव्यस्येत्यहः ।
विमर्जने वाजे वाज इति मन्त्रे तप्रा इत्यस्य स्याने तर्पस्वत्पृहः कार्य
इत्यर्थः । शूद्रेण तु पक्षान्तरमन्त्रेऽपि आमश्राद्धं कर्त्तव्यमिति पूर्वमं-
वोक्तं । तदनुष्ठानप्रकारस्तु भविष्योत्तरे दर्शितः ।

धर्मेषवश्च धर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकुर्वते ।

अग्नौकरणमन्त्रश्च नमस्कारो विधीयते ॥

आवाहनादि कर्त्तव्यं यथा शूद्रेण तच्छृणु ।

देवानां देवतानाम् पितृणां नाम-गोत्रतः ।

पिण्डादीन्निर्वपेद् वीर नामतोगोत्रतस्तथा ॥

‘नमस्कारः’ नम इतिशब्दः । अग्नये कव्यवाहनाय नमः । सोमाय
पिहमते नमः । अग्नौकरण इत्युपलक्षणं, अन्यत्राप्ययमेवास्य मन्त्रः ।

तथा च शूद्रं प्रकृत्य मत्स्यपुराणादिषूक्तं ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न ह्यपयेत् । इति ।

अथसु मन्त्रः शूद्रस्यान्यमन्त्रनिवृत्त्या विधीयते । एवं तस्य
मन्त्रान्तरनिवृत्तिर्मत्स्यपुराणेऽभिहिता ।

सर्वं श्राद्धसु कर्त्तव्यं शूद्रेणाप्येवमेव तु ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते ॥

‘एवमेव’ पार्वणश्राद्धविधिर्नैव । अत्र शूद्राणां गोत्रस्याविद्य-
मानत्वाद्द्विजेत्यश्रूद्रविषयं गोत्र इत्येतद्भवितुमर्हति । अथ वा
“तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यपः” इति श्रुतेः सर्वेषामेव शूद्राणां
काश्यपं गोत्रं भवितुमर्हति । अत एव व्याघ्रपादा प्रतिपादितं “गोत्र-
नाशे तु कश्यपः” इति ।

श्रामान्नस्याप्यसम्भवे हेमश्राद्धं कर्त्तव्यं ।

तथा च मरीचिः ।

श्रामान्नस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् ।

धान्याश्चतुर्गुणैश्च हिरण्येन सुरोत्तिषा ॥

श्रामश्राद्धे यावदेकैकस्मै ब्राह्मणाय धान्यं दीयते तावत्तस्यतुर्गुणं
यावता हिरण्येन लभ्यते तावदेकैकस्मै ब्राह्मणाय हेमश्राद्धे हिरण्यं
देयमित्यर्थः । इह ये शक्तितारतम्यालोचनया श्रामश्राद्धे धान्यद्वै-
गुण्यादिपक्षाः प्रतिपादिताः तदनुसारेणैव हेमोऽपि प्रमाणभेदोऽनुक्त
एवार्थाद्गम्यते ।

धर्मस्त्वाह ।

आमन्तु द्विगुणं प्रोक्तं हेम तद्वत्तुर्गुणं ।

अस्त्राभावे द्विजातीनां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥

एकैक-ब्राह्मण-दत्त-पर्याप्तान्त्रममर्थं धान्यं यावता लभ्यते ताव-
तस्तुर्गुणं हेम एकैकस्मै ब्राह्मणाय इत्यर्थः । अनेन द्विगुणधान्या-
द्विगुणं हेम प्रदेयमित्युक्तं भवति ।

भविष्योत्तरे ।

अस्त्राभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं संगृहे च तथा स्त्री-शूद्रयोरपि ॥

व्यासः ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

हेमश्राद्धस्य कचिदपवादः षट्त्रिंशन्मते ।

अस्त्राभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा क्षयेऽहनि ॥

इह स्मृत्यन्तर-पुराणान्तरेषु यत्र यत्रामश्राद्धं विहितं तत्र तत्र
हेमश्राद्धं विधीयमानमामद्रव्यासम्भवं एवेति व्याख्येयं । एवं ह्यामद्रव्य-
हेमश्राद्धोपविहितो न भविष्यति । अस्त्रप्रकृतिभूतत्वेन श्राद्धविध्य-
न्तरङ्गस्य धान्यस्य सति सम्भवे वहिरङ्गाङ्गः पूर्वमुपादानञ्चानुगृहीतं
भवति । पुत्रजन्मनिमित्ते पक्वामयोरन्नयोः मद्भावेऽपि हेमश्राद्धमेव ।
अत एव सम्बन्धः ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेमैव बुद्धिमान् ।

न पक्केन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन् ॥

पिण्डदानप्रकारोऽप्यत्र भविष्योत्तर एव दर्शितः ।

गृहपाकात् समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ।

पिण्डप्रदानं कर्तव्यं हेमश्राद्धे ह्यते सदा ॥

शूद्रस्तु गृहपाकेन तत्पिण्डान्निर्वपेत्तथा ।

सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत् स्मृतं ॥

पिण्डनिर्वपणार्थमिति शेषः ।

षट्चिंशन्मते ।

नामन्त्रणाग्नौकरणं विकरो नैव दीयते ।

तप्तप्रश्नोऽपि नैवात्र कर्त्तव्यः केनचिद्भवेत् ॥

शूद्रश्राद्धे प्रतिगृहीतं धान्यं नित्य-नैमित्तिके न विनियोज्यमि-
त्यभिधायोक्तं षट्चिंशन्मते ।

हिरण्यं तत्पुनः श्राद्धे गृहीतं नैव दुष्यति ।

तेन नित्यक्रियाः कार्या हिरण्यं नाम्नुष्यते इति ॥

यस्तु पिण्डप्रदानादिवह्निविधानयुक्तमावाहनादिविततानेकाङ्ग-
युक्तञ्च श्राद्धमनुष्ठातुमशक्तः स साङ्कल्पं श्राद्धं कुर्यात् ।

तथा च सम्बन्धः ।

समग्रं यस्तु शक्नोति कर्त्तुं नैवेह पार्वणं ।

अपि साङ्कल्पविधिना काले तस्य विधीयते ॥

पात्रभोज्यस्य चान्नस्य त्यागः साङ्कल्प उच्यते ।

तत्प्रयुक्तो विधिर्यस्तु स तेन व्यपदिश्यते ।

तावन्मात्रेण सम्बद्धं श्राद्धं साङ्कल्पमुच्यते ॥

अत्र यद्यत्प्रधानमङ्गं वा न कर्त्तव्यं तदाह व्यासः ।

साङ्गल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणं ।

नावाहनं नाग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥

पात्रस्यार्घ्यस्य जलादिना परिपूरणं न कर्त्तव्यं । अर्घ्यो न दातव्य इत्यर्थः । आवाहनञ्च समन्वकं निषिद्धते न त्वावाहनमात्रं, तेन विना देवतासन्निधानाभावाच्छ्राद्धनिष्पत्त्यसम्भवात् । केचित्तु श्राद्धे विकिरदानमपि न कर्त्तव्यमित्युक्त्वा संवादाय कस्यचिद्वचनं पठन्ति ।

साङ्गल्पन्तु यदा श्राद्धं न कुर्यात्पात्रपूरणं ।

विकिरन्तु न दातव्यं पिण्डान्चैव विनित्तिपेदिति ॥

आवाहनाग्नौकरणादिसम्यादनसमर्थनापि कदाचित् सङ्गल्पत्रि-
धिनैव श्राद्धं कर्त्तव्यमिति हागलेयः ।

पिण्डं यत्र निवर्त्तेत सघादिषु कदाचन ।

सङ्गल्पन्तु तदा कार्यं नियमाच्छ्राद्धया द्विजः ॥

कर्त्तव्येषु प्रति च नियमन सङ्गल्पश्राद्धमाह व्यासः ।

त्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकोद्विष्टं सपिण्डनं ।

अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात् सङ्गल्प्य भोजयेत् ॥

यस्मादत्यक्ताग्नेरेव सपिण्डश्राद्धोक्तिस्तस्मात्त्यक्ताग्निना सङ्गल्पश्रा-
द्धमेव कार्यमित्ययः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

अनग्निर्को यदा विप्र उत्सन्नाग्निस्तथैव च ।

तदा तृद्धिषु सर्वासु सङ्गल्प्य श्राद्धमाचरेत् ॥

साग्निकस्तु सङ्गल्पविधिना वदरादिमिन्द्रपिण्डप्रदानयुक्तं वा

वद्धिआद्धं कुर्यादित्यर्थादिह गम्यते । यदा तु सर्वाङ्गोपसंहाराग्रह्या
आद्धं कुर्यात्तदा ब्राह्मणात् प्रार्थनाविशेषमाह व्यासः ।

अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्यात् ।

स तदा वाचयेद्विप्रान् सकला सिद्धिरस्त्विति ॥

वाचनप्रकारस्तु अस्य आद्धस्य सकला सिद्धिरस्त्विति भवतो
ब्रुवन्त्विति यजमानेनोक्ते सकला सिद्धिरस्त्विति ब्राह्मणा ब्रूयुरिति ।

ब्राह्मणभोजनपर्याप्तोक्तपरिमाणपक्वामरूपोभयविधानामभवे सर्व-
आद्धयोग्यद्विजालाभे चानुकल्पमाह देवलः ।

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमलाभे द्रव्य-विप्रयोः ।

आद्धेऽहनि तु सम्प्राप्ते भवेन्निरश्नोऽपि वा ॥

भविष्योत्तरे तृदककुम्भादिदानमप्युक्तं ।

किञ्चिद्दद्यादशक्तस्येदुदकुम्भादिकं द्विजे ।

विवासमेव वा दद्यात् पिण्डं वाथाभिनिर्वपेत् ॥

तिलोदकैस्सर्पयेद्वा पितृन् स्नात्वा समाहितः ।

अग्निना वा दहेत्कचं आद्धकाले समागते ॥

तस्मिन् वोपवसेदङ्गि जपेद्वा आद्धसंहितां ।

यथाशक्त्या तु दातव्यं आद्धकालसमागमे ॥

‘कचं’ पर्वतदरी, ‘आद्धसंहितां’ सर्वमन्त्रसहितं आद्धकल्पं ।

तृदुवसिष्ठः ।

किञ्चिद्दद्यादशक्तस्तु उदकुम्भादिकं द्विजे ।

हणानि वा गवे दद्यात् पिण्डान् वाप्यथ निर्वपेत् ।

तिस्रदर्भैः पितृन् वापि तर्पयेत् स्नानपूर्वकं ॥

कर्मपुराणे ।

अपि मूलेः कुशैर्वापि प्रकुर्यान्नर्धनो द्विजः ।
तिलोदकैस्तर्पयेदा पितृन् स्नात्वा समाहितः ॥

हारीतः ।

अपि मूलेः फलैर्वापि तथाप्युदकतर्पणैः ।
अविद्यमाने कुर्वीत न तु प्राप्तं विसृजयेत् ॥

देवसः ।

यदेव तर्पयत्यङ्गिराहिताग्निर्दिने दिने ।
पितृन्नेनैव प्राप्नोति वार्षिकादिक्रियाफलं ॥

सत्यव्रतः ।

श्राक-मूल-फलाश्चैस्तु वासोगो-भूमि-काञ्चनैः ।
अङ्गिर्वा विप्रसंवादात् पितृणां प्रीतिमावहेत्^(१) ॥

‘विप्रसंवादात्’ यस्य कस्यचिद्ब्राह्मणस्यानुज्ञया ।

कालिकापुराणे ।

अस्त्राभावे फलैर्वापि यदत्राति नरः स्वयं ।
तेन श्राद्धं प्रकुर्वीत पितृणां तृप्तिकामतः ॥

वाराहपुराणे ।

तथाप्यसामर्थ्ययुतः करायावस्थितांस्तिस्रान् ।
प्रणम्य द्विजमुख्येभ्यो दद्याद्द्विष्य वै पितृन् ॥
तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाञ्जलिं ।
भक्तिनमः समुद्दिश्य पितृन् दद्यात्समाहितः ॥

(१) तृप्तिभावहेदिति क० ।

यतः कुतश्चित्संप्राप्य गोभ्योवापि गवाङ्गिकं ।
 पितृनुदृष्ट्य विप्रेभ्यो दद्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।
 सर्वाभावे वनङ्गत्वा स्कन्द-मूलप्रदर्शकः ॥

कचामूलप्रदर्शक इति पाठान्तरं ।

पूर्वादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठेद्बुधः ।
 न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यत्
 श्राद्धोपयोग्यं स्वपितृन्नतोऽस्मि ।
 दृष्यन्तु भक्त्या पितरोमयैतौ
 कृतौ भुजौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥
 इत्येतत् कथितं सर्वं पितृभक्तिपरायणः ।
 यः करोति कृतन्तेन श्राद्धं भवति वै दिव्य ॥

पुराणात् ।

पराधीनः प्रवामी च निर्धनो वापि मानवः ।
 मनसा भावयुक्तेन श्राद्धं कुर्यात्तिलोदकं ॥

तथा स्मृत्यन्तरे दृष्टान्तद्वारेणोक्तं ।

यद्वाचा कर्मणा कर्तुं कथञ्चित्तु न शक्ययात् ।
 तत्सर्वं माघयेद्विद्वान्मनसा पितृयज्ञवत् ॥

इत्यनुकल्पिकाः पार्वणश्राद्धप्रयोगाः ।

इति श्रीमहाराजाधिगात्र-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्ध-
 कल्पे मुख्यकल्पानुकल्पिकपार्वणप्रयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ ० ॥

[१५३०]

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

विद्यादिवृद्धान्विविधोपचारै-
रानन्दयन् योमुदमाददाति ।
हेमाद्रिसृष्टिः करणेश्वरोऽसौ
वृद्धीरितश्राद्धविधिं व्रवीति ॥
अथ वृद्धिश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र तावदेतच्छ्राद्धं मण्डपदेवता-कुलदेवतास्थापनपूर्वकं मा-
तृकापूजां विधाय वसोधाराश्च कृत्वा कार्यं ।
तथा च चतुर्विंशतिमते ।

आभ्युदयिके मम्प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतं ।
जाति-धर्मकुलान्नातं लोकानां वृद्धिकारकं ॥

आभ्युदयिकश्राद्धे कर्त्तव्यतया प्रसूते मति ब्राह्मण-क्षत्रिया-
दिजातिविभागेन श्रुत्यादिषु ममास्नातं कुलवृद्धेशोपदिश्यमानं देव-
तानां प्रतिष्ठापनं कर्त्तव्यतया स्मृतं । तद्धि लोकानां वृद्धेर्यस्यपरम्प-
रायाः कारणं । अस्यानन्तरं मातृपूजनं कर्त्तव्यं ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

पूर्वन्तु मातरः प्रज्या भक्त्या वै मणेश्वराः ।

एतच्च मातृणां पूजनं नामानि चोक्तानि चतुर्विंशतिमते ।

तिस्रः प्रज्याः पितुः पत्ने तिस्रः प्रज्यास्तु मातृके ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितृ-मातृस्वमाष्टमौ ॥

ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त दुर्गा-क्षेत्र-गणाधिपाः ।

आदौ वृद्धौ मदा पूज्याः पञ्चान्द्रीमुखान् पितृन् ॥

गौरी पद्मा सची दक्षा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।

एतास्त्वभ्युदये पूज्या आत्मदेवतया सह ॥

‘पितुः पत्ने’ पितृवर्गे, ‘तिस्रः’ मातृ-पितामही-प्रपितामह्यः पूज्याः । तथा ‘मातृके’ मातामहवर्गे, ‘तिस्रः’ मातामही-मातुः-पितामही-मातुःप्रपितामह्यः पूज्याः । ‘पितृ-मातृष्वसाष्टमी’ पितृ-ष्वसा सप्तमी मातृष्वसाष्टमी च पूज्या । इत्यष्टौ मनुष्यमातरः प्रोक्ताः एताश्च प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षमेव कुङ्कुम-कुसुम-वस्त्राभरण-भोजनैः पूजनीयाः । परोक्षास्तु वक्ष्यमाणदेवमातृवदक्षतादिपुञ्जेष्ववाह्य पूजनीयाः । ‘ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त’ ब्राह्मी वैष्णवी माहेश्वरी ऐश्वरी वाराही कौमारी चामुण्डेत्येताः सप्तदेवमातृः, तथा ‘दुर्गा-क्षेत्र-गणाधिपाः’ दुर्गा क्षेत्राधिपं गणाधिपञ्च ‘वृद्धादौ वृद्धिआह्वात् प्राक्, षोडश-भिरुपचारैः पूजयित्वा पञ्चान्द्रीमुखान् पितृन् श्राद्धेन पूजयेदिति । ‘आत्मदेवता’ स्वकीयकुलदेवता, तथा सहैताः पूज्याः । ब्राह्मण्यरे ब्रह्माण्याद्यास्वष्टौ दर्शिताः । ब्रह्माण्यो माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी च वाराही इन्द्राणी चामुण्डा महाकल्पीश्च मातरः प्रोक्ताः । आह्वात्तातपः ।

गौरी पद्मा सची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आभ्योऽर्घ्यं-गन्ध-पुष्पसु धूपन्दोषं निवेदयेत् ॥

एतच्च मातृपूजनं कर्माङ्गश्राद्धेऽपि कार्यमिति षट्त्रिंशत्प्रत
एवोक्तं ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

आसासु पूजाधिष्ठानं वसोर्धारानिर्माणादि च तत्रैवोक्तं ।

प्रतिमासु च शूभ्रासु स्त्रिंशिता वा पटारिषु ।

अपि वाचतपुष्पेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥

कुशसग्रा वसोर्धाराः पञ्च धाराघृतेन तु ।

कारयेत्सप्तधारा वा नातिनीचा नचोच्छ्रिताः ।

आयुष्याणि च ब्रान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ॥

‘आयुष्याणि’ ‘आनोभद्रौद्यादित्याग्नीःप्रधानानि सुक्तानि तथा
तथाविधमन्त्राधाराणि सामानि च । ‘तत्रेति यत्र मातृपूजा वसो-
र्धारा च कृता ।

एतन्मातृपूजनस्याकरणे भविष्यत्पुराणे दोषो दर्शितः ।

अथत्वा मातृजज्ञं तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् ।

तास्तस्य क्रोधसम्यक्का हिंसां कुर्वन्ति दाहणं ॥

मातृणां प्रतिमास्वरूपं मार्कण्डेयपुराणे ।

संसयुक्तविमानस्था साचसूचकमण्डलुः ।

आघाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥

मातृशरीरे तृषाण्डा चिह्नसवरधारिणी ।

महाद्विसखा प्राप्ता चन्द्रेखाविभूषणा ॥

कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
 योद्धुमभाययौ दैत्यान्म्विका गुरुरूपिणी ॥
 तथैव वैष्णवो शक्तिर्गुडोपरि संस्थिता ।
 शङ्ख-चक्र-गदा-शार्ङ्ग-खड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥
 यश्वाराहमतुलं रूपं या विभ्रतो हरेः ।
 शक्तिः माषाययौ तत्र वाराही विभ्रती तनुं ॥
 वज्रहस्ता तथैवेन्द्री गजराजोपरि स्थिता ।
 प्राप्ता महस्वनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

महालक्ष्मीश्च कर्त्तव्या नृत्यमाना कपालिनी ।
 कार्तिकी तुङ्गखट्वाङ्गत्रिमालाम्बुजधारिणी ।
 कृष्णाण्डया तु प्रेतस्या दन्तुरा वर्वरं शिरः ॥

सिद्धार्थपृष्ठायां ।

चन्द्रार्द्धनवचतुर्धाभास्करेण ऋषेण च ।
 विद्योतन्ते करा यस्याः पद्मा सा च प्रकौर्त्तिता ॥
 कौरकव्यजिनौ सैव व्यजनं ममिधन्तथा ।
 या विभर्त्ति कराग्रेः सा शची नाम्ना प्रकौर्त्तिता ॥
 धत्ते या ममिधं हस्तैः रजनौ-कौरकावपि ।
 क्रमतस्तालवृन्तश्च सा च मेधाभिधीयते ॥
 अक्षसूत्रं सुवर्द्धैव शक्तिकाञ्च कमण्डलुम् ।
 कलयन्ति करा यस्याः सावित्री सा प्रकौर्त्तिता ॥
 कार्मुकसार्थपाञ्च योऽगमुद्रां हृषाणिकां ।

पाणिभिर्या क्रमाद्धत्ते मा दुर्गा परिगीयते ॥
 योगमुद्राञ्च चापञ्च क्रमेणैवार्द्धभाजनं ।
 कृपाणीं चैव या धत्ते मा चामुण्डा प्रकीर्त्तिता ॥
 या कपालञ्च कोशञ्च पीयूषं पाशमेव च ।
 या विभर्त्ति कराभोजैर्विजया सा प्रकीर्त्तिता ॥
 क्रमात्कोश-कपाले च पीयूषञ्च सपाशकं ।
 आश्रित्य यत्कराद्याणि विजयन्ते जया च मा ॥

यस्य सागरसंज्ञितायां ।

दर्पणं पङ्कजं पद्मं पुष्टिकां दधतीं स्मरेत् ।
 पुष्टिं लक्ष्मीं सितां मौम्यां पङ्कजामनमस्यितां ॥
 वज्रं पद्मं तथादर्शं पीयूषं दधतीं स्मरेत् ।
 सा वै तुष्टिर्भृङ्गालक्ष्मीः स्थिता वीरामनोपरि ॥

मत्स्यपुराणे विनायकप्रतिमास्वरूपं ।

स्वदन्तं दक्षिणकरे उत्पलञ्च तथापरे ।
 लङ्कं परगुञ्जैव वामतः सन्धकल्पयेत् ।
 मयुक्तस्त्रुद्धि-च्छुद्धिभ्यां अधस्तात्पूषिकान्वितं ॥

तदेवं विशेषतः कामाक्षिस्मारावृष्णां स्वरूपं दर्शितं मामान्याका-
 रेण तु सर्वामां महापद्मराजे उक्तं । पूज्यासिन्नेऽथवासायां वरदा-
 भयपाणयः । तदेवमिदन्देवताप्रतिष्ठापनात्प्रभृति वसेर्धारापर्यङ्कं
 कृत्वा नान्दीआङ्गमारभेत ।

तथाच चतुर्विंशतिमते ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आङ्गदानमुपकमेत् ।

वशिष्टोक्तोविधिः कृत्स्नोद्द्रष्टव्योऽपि निरामिषः ॥

‘तदनु’ मातृपूजाद्युत्तरकालं । पितृवर्गीयेभ्यस्त्रिभ्यः माता-
महवर्गीयेभ्य इत्येवं षड्भ्यः । ‘वशिष्टोक्तोविधिः’ वशिष्टादिमुनि-
प्रोक्तोविधिः । आमिषं मांसं तद्वर्जितः । एतच्च आहुतद्वयं मातृ-
आहुतपूर्वकं कर्त्तव्यं ।

तथाच क्रमेण आहुतत्रयमाह ज्ञातातपः ।

मातृआहुतं पूर्वं स्यात्पितृहृष्टं तदनन्तरं ।

ततोमातामहानाञ्च वृद्धौ आहुतत्रयं स्मृतं ॥

मत्स्यपुराणेऽपि ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरं ।

ततोमातामहाः पूज्याः त्रिभेदेवास्तथैव च ॥

आह वशिष्ठः ।

मातृभ्यः कल्पयेत्पूर्वं पितृभ्यस्तदनन्तरं ।

ततोमातामहानाञ्च कुर्यात्पश्चाद् क्रमेण वै ॥

अथ केचिन्मातामहादित्रिदैवत्यं चतुर्थमपि आहुतमाचक्षते ।

तथाच चतुर्विंशतिमते मातृपूजां प्रतिपाद्योक्तं ।

पृथगेषु ततः पश्चात्तच्च नान्दीमुखान् पितृन् ।

मातृपूर्वान् पितृन् पूज्य ततोमातामहानपि ।

मातामहीस्ततः केचिद्युष्मा भोज्या द्विजातयः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सव्येन पाणिना वीरं विधिवत् खगसत्तम ।

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे निर्वपेत् पूर्वतोमुखं ॥

पितृमात्रे तु तन्मात्रे निर्वपेद्विधिवत्स्वग ।
 दृष्ट्वायै प्रपितामहौ तथान्ते निर्वपेत् स्वग ।
 एवमुद्दिश्य वै मातुः आहुपिण्डांसि निर्वपेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

प्रपितामहोपर्यन्ता गान्दीमुख्यस्य मातरः ।

मातामहः पितामहः प्रमातामह एव हि ॥

अथ मातामहादिआहुविधेरर्थवादो व्याघ्रेश दर्शितः ।

यथा मनुष्यास्तु यन्मि दृष्ट्वा पत्नीः सुपूजिताः ।

पूजितास्त्रिह पत्नीषु तु यन्मि पितरस्तथा ॥

मातृआहुः ब्राह्मणमंस्थामाह आतातपः ।

पितृदित्रयपत्नीनां भोज्या मातुः प्रति द्विजाः ॥

स्त्रीणामिव तु तद्यस्मान्मातृआहुमिहोच्यते ।

मातुः प्रतीत्येकस्मिन्स्त्रीवर्गे चतुरादियुग्मसङ्ख्याका ब्राह्मणा भोज-
 नीयाः । तथाच मातृवर्गे च चत्वारः मातामहोवर्गं चत्वार
 इत्येकमष्टौ सम्पद्यन्ते ।

अत एवोक्तं भविष्यत्पुराणे ।

भोजयेच्च द्विजानष्टौ मातृआहुः स्वगेश्वर ।

नवमं सर्वदेवत्यं भोजयेद्द्विजमागतं ॥

अति सम्भवे चैतदेदितव्यं । असम्भवे त्वकैकस्मिन् वर्गे द्वौ द्वावपि
 भोजनीयौ ।

ब्राह्मणसाम्भवे तु दृष्ट्वाविष्टेनोक्तं ।

मातृआहुः तु विप्राणामसाम्भवे पूजयेदपि ।

पति-पुत्रान्विता भव्या योषितोऽष्टौ मुदाम्बिताः ॥

पित्रादिवर्गेऽपि चतुरादिसङ्ख्याका एव ब्राह्मणा भोजनीयाः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

युग्मा द्विजातयः पूज्या वन्त-कार्तस्वरादिभिः ।

‘कार्तस्वरं’ स्वर्णं ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

युग्माश्चात्र द्विजाः कार्यास्ते पूज्याश्च प्रदत्तिणं ।

विष्णुपुराणे ।

युग्मांस्तु प्राङ्मुखान् विप्रान् भोजयेन्मनुजेश्वर ।

ब्रह्मपुराणे ।

युग्मांस्तु भोजयेद्दृष्ट्वौ ब्राह्मणान्नियतः शुचिः ।

मातृ-पितृ-मातामह-श्राद्धे युग्मान् ब्राह्मणानाह वृद्धशातातपः

त्रिष्वप्येतेषु युग्मांस्तु ब्राह्मणान्नियतः शुचिः ।

युग्मसङ्ख्यासु तत्संख्याविशेषाद्गार्थमाह ऋगलेयः ।

एकैकस्य तु वर्गस्य द्वौ द्वौ विप्रौ समर्चयेत् ।

वैश्वदेवे तथा द्वौ च न प्रमर्जेत त्रिस्तरे ॥

एवञ्चात्राष्टौ ब्राह्मणाः सम्यक्षन्ते ।

भविष्यत्पुराणे तु नवमोऽप्युक्तः ।

पूर्वाह्ने भोजयेद्द्विप्रानष्टौ सर्वे प्रदत्तिणं ।

तथा च नवमं विपं चतुरस्रे खगोत्तम ॥

चतुरस्रे मण्डले चरणत्वालने क्रियमाणे यः कश्चिदतिथि-
रागच्छेत् स नवमोऽपि तत्र भोजनीय इत्यर्थः । पञ्चाङ्गरामण्युक्तं
तत्रैव ।

नान्दीमुखान् ममुद्दिश्य पितृन् पञ्च द्विजोत्तमान् ।

भोजयेद्विधिवत्प्राज्ञो वृद्धिआहं प्रदक्षिणं ॥

अस्य च नान्दीआहूत्रयस्य वैश्वदेविकपूर्वकत्वमाह वृद्धिआहतातपः ।

प्रदक्षिणन्तु मध्येन भोजयेद्देवपूर्वकम् ।

विशान् देवानुद्दिश्य क्रियमाणं आहूत्रं वैश्वदेविकं । वृद्धिआहं च
मत्स्य-वसुसंज्ञकाः कर्माङ्गे च क्रतु-दक्षसंज्ञका विश्वेदेवा इति पूर्वमेव
देवताप्रकरणे प्रतिपादितं । पितरस्त्वत्र नान्दीमुखसंज्ञकाः पूज्या इति
तत्रैव दर्शितं । इहापि तत्र दर्शयिष्यते । अयाम्भिन् वृद्धिआहूत्रोऽपि
धर्मविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते ।

तच्चाह आहतातपः ।

कर्त्तव्यं चाभ्युदयिकं आहूत्रमभ्युदयार्थिना ।

मध्येन चोपवीतेन ऋजुदर्भेभ्य धीमता ॥

पितृणां रूपमाम्याय देवा अन्नं समश्रुते^(१) ।

तस्मात् मध्येन दातव्यं वृद्धिआहं तु नित्यशः ।

यथैवोपचरेद्देवांसि तथा वृद्धौ पितृनपि ॥

सोककात्यायनोऽपि ।

सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत् ।

अनेन वैश्वदेविके यं धर्मास्तं सर्वेऽप्यत्र कर्त्तव्या न पित्र्यआहूत्रधर्मा

इत्युक्तं भवति ।

अतएव तिलकार्ये यत्रप्रयोग उक्तः पद्मपुराणे ।

तिलार्थस्त यवैः कार्यः मध्येनैवानुपूर्वशः ।

(१) समश्रुते इत्येकवचनान्तप्रयोग आर्षः ।

मङ्गलानि च सर्वाणि वाचयेद्विजपुङ्गवान् ॥

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ।

वृद्धिआङ्केषु कर्त्तव्यास्तिलस्याने यवास्तथा ।

पिच्यधर्मान्तरस्याने धर्मान्तरप्रयोगस्तृक्तो ब्रह्माण्डपुराणे ।

स्वाहाशब्दं प्रयुञ्जीत स्वधाम्याने च बुद्धिमान् ॥

वृद्धिआङ्के सदा सव्यं यज्ञसूचञ्च कारयेत् ।

कुशस्याने च दूर्वाः स्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धये ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समाहितः ।

वृद्धिआङ्कं प्रकुर्वीत नान्यवक्त्रः कदाचन ॥

अत्रोदङ्मुखत्व-प्राङ्मुखयोर्व्यवस्थोक्ताश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्-
मुखो दद्यादुदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो दौ दर्भौ पवित्र इति ।

आह प्रचेताः ।

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन वृद्धौ परिचरेत्पितृन् ।

सव्येनैवोपवीतेन क्षिप्रं देशविमार्जनं ॥

उच्छिष्टस्य मार्जनं क्षिप्रमेव कार्यं न तु पार्षणवत् कदाचिदा-
सायं प्रतीचेदित्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्ण उपवीतिना ।

तस्य पुष्टिरथैश्वर्यमायुः सन्ततिरेव च ॥

यदि विभ्राजते सक्षमा मोक्षञ्च लभते क्रमात् ।

अजवः कुतपा देया न भङ्गा विधिवत् सग ॥
 कुर्याद्यवैस्त्रिसार्धन्तु दद्यादर्थं तथैव च ।
 गन्ध-धूपादिकं सर्वं कुर्यादीर प्रदक्षिणं ।
 पूर्वापास्तु कुभान् दद्यात् सर्वैर्नैव हि बुद्धिमान्
 'कुतपाः' दर्भाः । 'सर्थं' सव्यस्कन्धस्थितं यज्ञोपवीतं ।
 भविष्योक्तरे ।

वृद्धिश्चाहं दैविकस्य कार्यं यज्ञोपवीतिना ।
 प्रदक्षिणं प्राङ्मुखेषु युग्मेषु च यवैस्तथा ॥
 कूर्मपुराणे ।

दैववत् सर्वमेव स्यान्न वै कार्याः तिस्रैः क्रियाः ।
 दर्भास्य अजवः कार्या युस्मान् वै भोजयेद्विजान् ।
 दैवपूर्वं प्रदद्याद्दे न कुर्यादप्रदक्षिणं ॥

पित्र्यधर्मनिषेधाद्याच भवन्ति ।

तत्र श्लोककात्यायनः ।

निपातो न हि सव्यस्य जानुगो विद्यते कश्चित् ।
 नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिव्यते ॥
 मधुमध्विति यस्तत्र त्रिजपः श्रेय दच्छता ।
 गायत्र्यनन्तरः सोऽच मधुमन्मविसर्जितः ॥
 यस्तस्य विकिरोऽन्नस्य तिलवान् यववांस्तथा ।
 उच्छिष्टमग्निधौ सोऽच तप्रेषु विपरीतकः ॥

वैश्वदेविकः 'यववान्', पित्र्यः 'तिलवान्' । 'विपरीतकः' सर्वाऽपि
 यववानित्यर्थः ।

आह प्रचेताः ।

न अपेत्यैवकं जयं न मांसं तत्र दापयेत् ।

अत्र 'जयशब्दात् यो भुञ्जानेषु दिजेषु पितृलिङ्गकानां मन्त्राणां
जपः स एव निषिध्यते, न तु पदार्थानुष्ठानकरणौभूतानामपि ।

अतएव जातृकणः ।

पितृलिङ्गेन मन्त्रेण यत्कर्म्म ~~क~~भिः स्मृतं ।

तेनैव तद्विधातव्यमन्त्रमष्टा ~~क~~तः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

रक्तपुष्पं तिलांसैव अपसव्यञ्च वजयेत् ।

जलोद्भवमप्यत्र रक्तपुष्पं न दातव्यम् । इत्येतदर्थोऽयं निषेधः ।

आह ग्रातातपः ।

अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्यादपसव्यं ।

अपसव्येन यो दद्याद्दृष्ट्वा विधिदतिक्रमात् ।

न तस्य देवासृष्यन्ति पितरः यथाविधि ।

एतच्च पित्र्यधर्मविवर्जितं दैवधर्म्युक्तञ्च नान्दौमुखदैवत्यश्राद्ध-
मेवं कर्त्तव्यम् ।

अत्राह जातृकणः ।

पूर्वेद्युलद्दिने वायु दैवपूर्वं निमन्त्रणं ।

कृत्वा विप्रान् समाह्वय पूर्वाह्ने नियतः शुचिः ॥

कृत्वा मण्डलकं तेषां चालयेत्स्वर्णान्तः ।

आचान्ताम् कृतसत्कारानामनेषूपवेशयेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा मण्डलकं वीर चतुरस्रं प्रदक्षिणं ।
पूर्वायांसु कुशान् कृत्वा पुष्पाणां प्रकरं तथा ।
भोजयेद्भो द्विजान् वीर गन्ध-पुष्पविभूषितान् ॥

अत्र श्लोककाव्यायनः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ।

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उपवेश्य कुशान् दद्याद्दृजुनेन हि पातितान् ॥

अस्यार्थः । पूर्वद्युस्तदहर्वाभिमन्त्रितान् विप्रान् 'प्रातरेव पूर्वाह्न-
एव, आह्वय चन्दनाक्षत-कुसुमार्चिते चतुस्रमण्डले मत्स्य-वसुभंजकान्
विश्वेदेवान्नान्दीमुखमंजकांश्च पित्रादीननुकीर्त्त्य तत्क्षणक्षालनं कृत्वा
आमनेषूपवेश्यं ऋजुभृतेरेव दर्भैरामनं दद्यात् । 'उभयत इति चतुरः
पूर्वमुखानेकत उपवेश्यान्यतश्चतुर उदङ्मुखानुपवेशयेत् ।
तथा च भविष्यत्पुराणे ।

प्राङ्मुखांश्चतुरश्चैव चतुरश्च उदङ्मुखान् ।

निवेश्य ऋजुभिर्दर्भैर्दद्यादामनमादरात् ॥

अथवा सर्वेऽपि प्राङ्मुखा उपवेश्याः ।

तथा च ऋग्लेखः ।

सर्वानेव तु तान् विप्रान् प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

विप्रान् प्रदक्षिणावर्त्तं प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

शक्राग्नि-यम-भान्वऽभ्रोऽनिल-चन्द्र शिवांशकान् ॥

समान् प्रशस्तान् सुभगान् पुष्पमाल्यविभूषितान् ।

दद्याद्भासनं देवान् पितृनुद्दिश तेषु च ॥

श्लोककात्यायनः ।

पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।

गोचनामभिरामन्त्र पितृनर्घं प्रदापयेत् ॥

छान्दोग्यन्येऽर्घ्यपात्रसंस्थोक्ता ।

सत्वार्येवार्घ्यपात्राण्याभ्युदयिक इति ।

एतानि माषादिश्राद्धत्रये त्रीणि, वैश्वदेविके चैकमित्येवं विभ-
जनीयानि ।

पात्रपूरणादिविधिश्च कात्यायनेनोक्तः ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् करायागपवित्रकान् ।

हत्वार्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्य प्रदीयते ॥

दैवेन दर्भार्जव एव सव्यदेवतीर्थादिना वैश्वदेविकधर्मेण ज्येष्ठस्य
युग्माद्यस्य विप्रस्य करोयुग्मद्वितीयविप्रकरस्योत्तरो येषु ते तथा ।
करायेयं पवित्राणां येषु ते 'करायागपवित्रकाः' । एवंविधान् हत्वा
अर्घ्यं प्रदद्यात् । पूर्वोक्तेन संस्थानेन द्वयोर्दयोर्हस्तौ मेलयित्वा तत्र
तत्र च पूर्वागौ द्वौ कुशौ स्थापयित्वा नैकैकस्मिन् मातृ-पित्रादिवर्गे
वैश्वदेविके च सप्तदेवार्घ्यः प्रदेयो नैकैकस्य विप्रस्य कर इत्यर्थः ।
पद्मपुराणे ।

सम्पन्नमित्यभ्युदये दद्यादर्घ्यं द्वयोर्दयोः ।

तन्निप्रस्रस्थाने सम्पन्नमिति पृच्छेत् । अर्घ्यं द्वयोर्दयोर्विप्रयो-
र्हस्तौ मेलयित्वा दद्यादित्यर्थः । अर्घ्यपात्रे तिलस्थाने यवेषु

प्रक्षेपणीयेषु तिलोऽसीत्ययं मन्त्रोयवोऽसीत्याद्यूहवान् प्रयोज्यः ।
 अत एवाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ऊहितस्वैव मन्त्रस्य प्रयोगोदर्शितः ।
 सोपयामानि पवित्राणि चत्वारि शन्नो देवीरित्यनुमन्त्रितासु य-
 वानावपति यवोऽस्मि सोमदेवत्यो गोमवोदेवनिर्मितः । प्रस्रवङ्गः
 प्रकृतः पुष्या नान्दीमुखान् लोकान् प्रीणयाहि नः स्वाहेति । तथा ।
 विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं नान्दीमुखाः पितर इति यथासिद्धमर्घ्यदानं
 पितरः प्रीयन्तामित्यपां प्रतिग्रहणं विमर्जनं चैवमुत्तरयोरपि पिता-
 मह-प्रपितामहयोः अर्घ्यदानञ्चावाहनपूर्वकं कर्त्तव्यम् ।
 तथाच चतुर्विंशतिमते ।

नान्दीमुखान् पितृन् पूज्य पितृकार्यं विधासवत् ।

आसन्ञ्च ततोदद्यात् कुर्यादावाहनादिकम् ॥

आवाहनार्घ्यादिकं पार्वणोक्तं पदार्थजातं तदक्तेनैव क्रमेण कुर्या-
 दित्यर्थः ।

आवाहनप्रकारश्चाद्ये ब्रह्मपुराणं दर्शितः ।

नान्दीमुखान् पितृन् भक्त्या मात्रालिख्य समाह्वयेत् ।

पठेत्पवित्रं मन्त्रन्तु विश्वेदेवाम आगत ॥

अर्घ्यदानानन्तरं गन्ध-पुष्पादिकं देयम् ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा यवैस्त्रिलार्थन्तु दद्यादर्घ्यं विधानतः ।

गन्ध-धूपादिकं^(१) सर्वे कुर्याद्दौर प्रदक्षिणम् ॥

(१) गन्ध-पुष्पादिकमिति ग० ।

एतच्च गन्धादिकमेकैकस्य हस्ते द्विर्द्विः प्रदेयम् ।

तथाचाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

“प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थः सर्वं द्विर्द्विः” इति । गन्धादि-
दानानन्तरं चाग्नौकरणं कर्त्तव्यं । एतदपि तत्रैवोक्तं “नित्यश्चाग्नौकरणं
स्वाहाकारेण हेमस्य” इति । अत्र पाठान्तरं । “पाणौ हेमोऽग्नये
कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा” इति । तथा “पृषदा-
ज्यमिश्र ओदनोहविः सर्वत्र तस्यार्द्धेन दे दे आहुती जुहुयात्” इति ।

सर्वत्रैत्यग्नौकरण-द्विजभोजन-विकिरण-पिण्डदानेषु, दधिमिश्रमाज्यं
‘पृषदाज्यं’, तन्मिश्रस्य ओदनस्य पूर्वापराद्धे विभागं कल्पयित्वा
द्विरवदाय हेमः कार्यं इत्यर्थः ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

रक्षोघ्नीर्जुहुयाद्ग्नौ समिदर्थे महौषधीः ।

‘रक्षोघ्नीः’ पलाशमृद्धि-नौविष्णुकान्ताद्याः ।

हस्ते चाग्नौकरणे द्विजपात्रेषु परिवेषणं कर्त्तव्यं । तत्र परिवे-
षणौयमस्यसुकम् भविष्यत्पुराणे ।

पृषदाज्येन संयुक्तं दद्यादोदनमादितः ।

पायसञ्च तथा भयं मोदकादिरसोत्तरं ।

मधुरं भोजनन्दद्यात्त चास्यं परिवेषयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मङ्गल्यं भक्ष्य-भोज्यादि दद्यादन्नं पृथग्विधम् ।

गुडमिश्रं खगश्रेष्ठ साज्यस्यैवोदनं परम् ।

रसासाम्प्रोदकांस्यैव नशास्य-कटुकादिकम् ॥

आदिशब्देनाचोद्देशकतिकादिरसमङ्गलः कियते ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

अन्नं दद्याच्च दैवेन तीर्थेन च जपन् स्वधाम् ।

परिवेष्य चान्नं पात्राभिमन्त्रणादि कर्त्तव्यम् ।

तत्राश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अतो देवा अवन्तु न इत्यङ्गुष्ठग्रहणं इदं त्रिष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्र

अतो देवा अवन्तु न इत्येतयर्था नान्दीआङ्गेऽङ्गुष्ठग्रहणम् ।

‘अन्यत्र’ आङ्गान्तरेऽन्यर्थेत्यर्थः । अक्षस्रमीमदन्तेति च षष्ठीति-
पाठान्तरं ।

भुञ्जानेषु जपोऽपि तर्ष्वीकः ।

पावमानौः शम्बतीरौद्रश्चाप्रतिरथश्च आवथीत ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

पठेत्तु शकसृक्तन्तु स्वस्तियुक्तं शुभं तथा ।

युक्तामश्रुमुखानां तु न पठेत् पितृसंहितां ॥

‘शकसृक्तं’ आशुः शिवाय इत्यादिकं सृक्तं । ‘स्वस्तियुक्तं’ स्वस्ति-
शब्दयुक्तं यन्किञ्चित् सृक्तम् । शुभं अन्यदपि पठेत् । शुभतराश्रीः-
प्रधानं किञ्चिद्दृग्यजुःप्रभृतिकं तदपि पठेत् ।

मधुमतीजपनिषेधं कृत्वा कात्यायनः ।

अन्यत्र च जपः कार्यः सोममामादिकः शुभः ।

चतुर्विंशतिमते ।

विकिरश्च तथा पिप्प्लान् दद्याच्च नियमं विना ।

ब्रूयान्तृषु सन्त्यन्नं वृद्धिआङ्गे समाहितं ॥

आह कात्यायनः ।

सम्यग्मिति तृप्ताः स्य प्रश्नस्थाने विधीयते ।

सुसम्यग्मिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कश्चित् सम्यग्मेतन्मे तान् पृच्छेच्च पदार्थितान् ।

सुसम्यग् च ते ब्रूयुः सर्वं सिद्धं ततः क्षिपेत् ॥

सर्वजातीयसिद्धमन्नमेकपात्रे समुद्धृत्य विकिरं कुर्यादित्यर्थः ।

वृद्धवशिष्टः ।

तृप्तप्रश्ने तु सम्यग् दैवे रोचत इत्यपि ।

सम्यग् पित्र्ये, दैवे तु रोचत इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

एवं भुक्तेषु विप्रेषु दद्यात्पिण्डान् समाहितः ।

दधन्तैर्विमिश्रांसु वदरैश्च खगाधिप ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कर्कन्धु-दधिमंमिश्रान् तथा पिण्डांश्च त्रिविधैः ।

ब्रह्मपुराणे ।

शाल्यमन्त्रं दधि-मध्वक्त्वं वदराणि यवांस्लया ।

मिश्रोक्त्य तु चत्वारि पिण्डान् श्रीफलमन्निभान् ।

दद्यान्नान्दौमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पिण्डांश्च दधिमंमिश्रान् दद्याद्यत्रसुमिश्रितान् ।

वृद्धवशिष्टः ।

दधि-कर्कन्धुमंमिश्राः पिण्डाः कार्या यथाक्रमं ।

‘कर्कशुः’ वदरीफलम् ।

चतुर्विंशतिमते ।

संभोज्यैव द्विजान् धीरस्ततः पिण्डांस्तु निर्वपेत् ।

पद्मपुराणे ।

प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षत-फलोदकैः ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि प्रदद्याद्दरैर्युतान् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दधि-वदराक्षताद्यांश्च पिण्डान् सव्येन भारत ।

निर्वपेन्मण्डले वीर चतुरस्रे त्रिचक्षणः ॥

पवित्रपाणिनाचान्त उपविष्टः समाहितः ।

प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ सव्येन वाग्यतः ॥

पिण्डप्रदानश्चात्र वैकल्पिकम् ।

तथा च विष्णुपुराणे ।

दध्यक्षतैः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

देवतीर्थेन वै पिण्डान् दद्यात्कामेन वै नृप ॥

‘कामेन’ इच्छया ! इच्छाभावे तु न दद्यात् ।

पिण्डदानकरणाकरणयोर्यवस्थोक्ता भविष्यपुराणे ।

पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्नैव कुर्यान्नगाधिप ।

वृद्धिआङ्गे महावाहो कुलधर्ममवेक्ष्य वै ॥

अनेन येषां कुले वृद्धपरम्परया वृद्धिआङ्गे पिण्डदानमनुष्ठीयते
तैः कर्त्तव्यं । येषां तु कुले नानुष्ठीयते तैर्न कर्त्तव्यमिति व्यवस्था
दर्शिता । इत्यथ व्यवस्था निरग्रिकानामेव च । माग्निर्कैस्तु सर्वदा
कर्त्तव्यमेवेत्युक्तमाद्ये ब्रह्मपुराणे ।

योऽग्नौ तु विद्यमानेपि वृद्धौ पिण्डान्न निर्वपेत् ।

पतन्ति पितरस्तस्य मरुके स तु पच्यते ॥

अत्र पिण्डदानाय प्रदेशविशेषमाह वृद्धशातातपः ।

प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना स वाह्यतः ।

‘सः’ आङ्कूर्मा, ‘वाह्यतः’ भोजनशालाया वहिः, न त्वच्छिष्ट-
समीप इत्यर्थः ।

आह प्रचेताः ।

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कूलेषु कुशेषु च ।

पिष्टपिण्डांस्तु कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम् ॥

‘प्राक्कूलाः’ प्रागद्याः ।

आम्बलायनमृहपरिशिष्टे पिण्डभृमर्गामयेनोपलेपनमुक्तं ।

आम्बयेषु पिण्डदानं गोमयोपलिप्तेषु प्रागद्यान् कुशानास्तीर्येति ।

चतुर्विंशतिमते ।

दौ दौ चाभ्युदये पिण्डावेकैकस्मै विनिचिपेत् ।

एकं नाम्नापरं तृष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक् ॥

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

प्राङ्मुखांस्तथ दर्भास्तु दद्यात्क्षीरावनेजनं ।

गान्दीमुखानरं कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्रजायते ॥

आह कात्यायनः ।

प्रागद्येषु च दर्भेषु आद्यमामन्त्र पूर्ववत् ।

अपः चिपेन्मूत्रदेशेऽवनेनिष्पेति निक्षिप्त्वाः ॥

द्वितीयस्य तृतीयस्य मध्यदेशाग्रदेशयोः ।

‘आमन्व्य’ गोच-सम्बन्ध-नामभिः सम्बोध, तथा ‘द्वितीयं’
पितामहस्य, ‘तृतीयं’ प्रपितामहं ।

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वाग्यतः ।

सर्वस्मादसमुद्भूत्य व्यञ्जनैरुपसिष्य च ॥

संयोज्य यव-कर्कन्धु-दधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ।

अवनेजनवत्पिण्डान् दद्याद्विष्वप्रमाणकान् ॥

तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवने जपेत् ।

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ॥

भवेदधस्य करणादधरः आङ्गकर्मसु ।

तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ॥

मूल-मध्याग्रदेशेषु ईषत्सर्कास्य निर्वपेत् ।

गन्धादीन्निचिपेक्षुणीं ततश्चाशामयेद्विजान् ॥

अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिर्हितोविधिः ।

अत्र पिण्डदानं चाधिकृत्योक्तमाद्ये मन्त्रपुराणे ।

अर्घ्यं पुष्पस्य धूपस्य प्रशस्तमनुलेपनम् ।

वासः साध्वहतं शुद्धं देयं च सदृशं समं ॥

द्राक्षामसकमुलानि यवांश्चाप निवेदयेत् ।

तान्येव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विषेणु सर्वदा ॥

अथाक्षयोदकस्थाने दत्त्वा क्षीर-यवादिकम् ।

गान्दीमुखेभ्यश्चाक्षयमिदमस्त्विति संजपेत् ॥

कात्यायनस्वाह ।

अन्नय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते ।
 षष्ठ्यैव नित्यं तत्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥
 प्रपितामहसंज्ञाश्च नान्दीमुख्यश्च मातरः ।
 मातामह्यः पितामह्यः प्रपितामह्य एव हि ॥
 मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीवक्त्रेभ्य एव च ।
 प्रमातामहसंज्ञेभ्यो भवद्भिश्च स्वधोच्यतां ।
 अस्तु स्वधेति ते तश्च जल्पन्ति प्रहसन्ति च ॥

बौधायनसूत्रे ।

तेषु भुक्तवत्सु स्वधायै स्याने मधु-मनिष्ये मधु जनिष्य इत्ये-
 तद्यजुर्जपित्वा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपोनिनयति स्वधै-
 षोक्तिर्भवति ।

आह शातातपः ।

नान्दीमुखाम्बु पितरस्तृणन्तामिति वाचयेत् ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तामिति दाताब्रवौदिमान् ।

प्रीता भवन्तु ते तश्च वदन्ति मधुराक्षरं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखाम्बु पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।

चतुर्विंशतिमते ।

प्रीयन्तामिति च ब्रूयात् पिण्डान् स्वाहेति निक्षिपेत् ।

आश्वलायनगृह्यपरिधिष्ठे ।

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति विष्टजेदिति ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

चमूपु वाजिनमिति पठंस्ताश्च विमर्जयेत् ।

अथ नान्दीमुखीभ्यश्च मातृभ्यः आङ्गमुत्तमम् ।

अनेन विधिना कार्यं सौमन्तोत्रयनादिषु ॥

आह कात्यायनः ।

अथाग्रभूमिमाभिज्ञेत् समुपचितमस्त्विति ।

शिवे आपः मन्विति च युग्मान् यवोदकेन च ॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्यदानमतःपरम्^(१) ।

अक्षतश्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ।

अक्षयञ्च ततः कुर्याद्वैवपूर्वं विधानतः ॥

अत्र दातार इत्यादिप्रार्थनाश्लोकान् पूर्वं प्रयोज्य श्लोकान्तरमुक्तं
भविष्यत्पुराणे ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

एता भवन्तु मे प्रीताः प्रयच्छन्तु च मङ्गलम् ॥

अनन्तर कनक्यमाह कात्यायनः ।

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वस्वेव द्विजोत्तमैः ।

पवित्रान्तरिर्तान् पिण्डान् भिक्षुदत्तानपात्रकृत ॥

युग्मानेव स्वस्तिवाच्यमङ्गुष्ठयक्षणमदा ।

कृत्वा धूर्त्तस्य विप्रस्य प्रणम्यान्व्रजेत्ततः ॥

'धूर्त्तः' पङ्क्तौमूर्धन्यः ।

चतुर्विंशतिमतं ।

(१) पुष्यदानमनन्तरमिति ग० ।

शेषमन्नमनुज्ञाप्य वैश्वदेवक्रियां ततः ।

आद्धाङ्गि आद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ॥

वैश्वदेवग्रहणमन्नसाध्यानां देव-पितृ-मानुष-भौतिककर्मणामु-
पलक्षणार्थं । अत्र प्रागुक्तविशेषातिरिक्तं धर्मजातं पार्वणवत् कर्त्तव्यम् ।
तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

वृद्धौ समर्षयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितृन् ।

सम्यादितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्भवेत् ॥

‘विशेषः’ पितृणां नान्दीमुखसंज्ञकत्वमित्येषः । उपलक्षणं चैतत्
प्रागुक्तानां वैशेषिकाणां सर्वेषां धर्माणां ।

पद्मपुराणे ।

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिआद्धन्तु सर्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्याद्दानादि वै बुधः ॥

अत्र कात्यायनोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः, पितृमन्त्रवर्जं जपः, स्रजवोदर्भाः,
यवैस्त्रिलार्याः, सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः, सुसम्पन्नमितौतरे ब्रूयुः, दधि-
बदराक्षतमिश्राः पिण्डाः, नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्य इति पृच्छ-
ति, नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाश्च प्रीय-
न्तामिति न स्वर्धां प्रयुञ्जीत, युग्मानाश्चयेदिति ।

अस्यार्थः । ‘आभ्युदयिके’ पुत्रजन्म-विवाहादिरूपाभ्युदयनिमित्तके
आद्धे । प्रदक्षिणग्रहणेन यज्ञोपवीतिल-प्रागुदङ्मुखत्व-प्रागुदङ्मुखत्वं
चोपलक्षितं । ‘उपचारः’ अनुष्ठानं । ‘पितृमन्त्रवर्जं जपः’ स चायमन्नसु
पितृमन्त्रजपः प्रतिषिध्यते, “आयन्तु न इत्यादि पितृमन्त्रवर्जम् ॥

‘ऋजवो दर्भाः’ न तु द्विगुणभुग्नाः । ‘तिलार्थः’ तिलकार्थं यवैरेव कर्त्तव्यम् । अत्र तिलोभेत्यादिमन्त्रोपयोसौत्थ्यं प्रयोज्य इति कर्कः ।

तप्ताः स्वेत्यस्य म्याने मन्त्रमिति प्रश्नः कार्यः । ब्राह्मणैश्च सुमन्त्रमित्युत्तरं प्रदेयं । पितृनावाहयिष्य इत्यस्य म्याने नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्य इति प्रयोगः । एवं यत्र यत्र पितृपद-प्रयोगः तत्र तत्र नान्दीमुखपदं पूर्वम्प्रयोज्यमिति ज्ञेयं । स्वधावाचनस्याने च नान्दीमुखान् पितृन् स्वाहां वाचयिष्य इति पृच्छति । वाच्यतामिति ब्राह्मणैरेनुज्ञातो नान्दीमुखेभ्यः स्वाहाश्च्यतामिति प्रेष्यति अस्तु स्वाहेति ब्राह्मणैरेनुज्ञातः “ऊर्जमित्यादि मन्त्रे स्वाहा संत्यूहं विधाय भृमावास्तृतासु दूर्वासु जलं निषिञ्चेत् । अत्र युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

गोभिलोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

आभ्युदयिके आह्वे युग्मा ब्राह्मणाः प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवोदर्भा यवैस्तिलार्था दधि-वदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखाः प्रोयन्ता-मिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धुप्रमातामहेभ्यः स्वाहार्थ-तामिति स्वधावाचनस्यानेन स्वाहां प्रयञ्चीत ।

बौधायनोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

अज्ञातो नान्दीमुखमादित एव दौ विप्रौ निमन्त्रापरांश्च पिच-र्यान्श्च ऋशुकर्माभ्यञ्जनस्नानैर्यथोपपादं मन्त्रुज्याग्निमुपसमाधात् सन्-रिस्त्रीर्याज्यं विस्राप्योत्पूय दध्ना संविपूय स्रुवं संमृज्य दैवे दौ विप्रा-वुपवेष्मालङ्कृत्यानुद्दिष्य दिपवित्रमेव यवोदकं निधाय पुष्पफलाक्ष-

तमिश्रं भोजनम्यानेष्वामनेषु यवान् सिकताः सम्प्रकीर्य पित्र्यान्-
 पवेषु तेषु सपवित्रेषु नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यनेन मन्त्रेण
 पात्रान्तरेणोपयुज्य यत्रोदकं द्विरथालङ्कृत्यैवमेव दत्त्वाग्नौकरण-
 मनुस्याप्यालङ्कृत्य पृषदाज्यान् सुवेणोपहृत्य नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः
 स्वाहेत्येतावद्ग्नौ कृत्वान्नमुपस्तीर्णाभिघारितस्यात्रेषूद्धृत्य पृषदाज्येन
 मंसृज्य दक्षिणेनाग्निं दर्भेषु मादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्य नान्दीमुखानां
 इति मन्त्रमूहयित्वा विप्रेभ्यो द्विरुपस्तीर्याभीष्टस्याश्रस्य द्विद्विरवदाय
 द्विद्विरभिघार्य यथावद्भोजयेत् । पितृसामान्यवाचौनि स्वधायुक्तानि
 ब्राह्मणान्यभिप्राय भुक्तवत्स्वाचान्नेषु दध्योदनं सम्प्रकीर्य संचालनेन
 द्विद्विः परिषिच्य पूर्ववद्यत्रोदकं दत्त्वा दक्षिणाः प्रदाय नान्दीमुखाः
 पितरः प्रीयन्तामिति वाचयित्वाभिवाद्य स्वधाम्याने दक्षिणं जानु
 निधाय सव्यमुद्धृत्य दूधादेव भृगिति जपित्वान्तेऽनुवाकस्य नान्दी-
 मुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपोनिनीय ममुत्याप्य प्रमाद्य प्रदक्षिणी-
 कृत्य शेषमनुज्ञाय दैवतञ्च विसृज्य प्रदक्षिणेनाग्निं प्रागगेषु दर्भेषु
 नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्योदद्यान्नान्दीमुखेभ्यः स्वाहेति संचालनेन प्रद-
 क्षिणं परिषिच्यतूर्जं वहन्तीरिति इहापि जायाद्यर्थेन कालहोमान्
 पृषदाज्येन पूर्ववद्भोमं मरुदित्यं त्यक्तमेतत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे
 आहुकल्पे वृद्धिश्राद्धप्रयोगः नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

अथ नित्यश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

कुर्यादहरहः कार्यमन्नाद्यनोदकेन वा ।

तृप्त्यर्थन्तु वै पितॄणां आत्मनः श्रेय इच्छता ॥

एतच्च पञ्चयज्ञान्तर्गत-पितृयज्ञात्मकं श्राद्धं । अतएव पञ्चयज्ञान्
प्रकृत्योक्तं नारायणेन ।

पितृभ्योऽनन्तरं दानं सत्यात्रेषु विशेषतः ।

कृतापसव्यं तन्वीत ध्यायन् पितृपितामहान् ॥

'तन्वीत' कुर्वीतेत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थमिद्वयं ।

विष्णुपुराणे ।

पित्र्यर्थं चापरं विप्रमेकमप्याशयेत् ।

तद्देशं विदिताचारसंभृतं पाञ्चयज्ञिके ॥

एकमित्यनेन मति मन्भवे विषममंथकाननेकान भोजयति

सृष्टितं ।

कूर्मपुराणे ।

एकन्तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सत्तम ।

नित्यश्राद्धं तद्दिश्य पितृयज्ञागतिप्रदः ॥

आह मनुः ।

दद्यादहरहः आङ्गमन्नाद्येनोदकेन वा ।
 पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यस्तृप्तिमाहरन् ॥
 कुर्यादहरहः आङ्गमन्नाद्येनोदकेन वा ।
 पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा ॥

एकस्यापि विप्रस्य सन्निहितस्यालाभे भोजनपर्याप्तान्नासम्भवविषये
 च कात्यायनेनोक्तम् ।

अद्वैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापिवा ।
 अप्युद्धृत्य यथाशक्त्या किञ्चिदन्नं यथाविधि ।
 पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

एतच्चान्नं ब्राह्मणस्यानं गत्वा तस्मै दद्यात् । यत्र पात्रं ततो गति-
 रिति वचनात् ।

कूर्मपुराणेऽपि ।

उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
 वेदतत्त्वार्थत्रिदुषे द्विजायैवोपपादयेत् ॥

सर्वथा द्विजालाभे तु तस्यान्नस्य पार्वणानुकल्प-प्रकरण-प्रतिपा-
 दिताः प्रतिपत्तिविशेषाः कर्त्तव्याः । एतच्च षड्दैवत्यं आङ्गकूर्त्तव्यं ।
 तथाच भविष्योत्तरे ।

नित्यं आङ्गेऽर्घ्य-गन्धार्थैर्द्विजानभ्यर्त्थं शक्तिः ।

सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सदैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

अत्र यावन्तः पार्वणे पितरः समुद्दिश्यन्ते तावतां सर्वशब्देन ग्रह-
 णात् सपत्नीका पित्रादयो मातामहादयश्चेत्येते षडिति लभ्यन्ते ।

अत्र यदेषां अर्थदानमुक्तं तद्वाङ्मणसत्काररूपमेव न तु श्राद्धदेव-
तोपचाररूपमिति दर्शयिष्यमाण-निषेध-वचनानुरोधाद्भवगन्तव्यं ।
नित्यश्राद्धं प्रकृत्याह व्यासः ।

एकमप्याशयेद्विप्रं षण्णामप्यश्वहं गृह्णी ।

षणां पित्रादीनां म्याने ।

यत् “एकमप्याशयेद्विप्रं त्रौनुद्दिश्य पितृंस्तथा” इति मत्स्यपुरा-
णवचनं तत्रापि त्रिर्ग्रहणं षण्णामुपलक्षणार्थं । “पितरोयत्र पूज्यन्त”
इत्यादि धौम्यवचनात् ।

एतच्च पार्वणवदेव कर्त्तव्यं । अत एव पार्वणमभिधायाह ।

देवसः ।

अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात् संवत्सरं सकृत्^(१) ।

द्विश्चतुर्वा यथाश्राद्धं मासे मासे दिने दिने ॥

अनेन पार्वणविधिना दिने दिने तावत् श्राद्धकर्त्तव्यं प्रतिदिन-
मनुष्ठानाशक्तौ तु मासे मासे, तत्राप्यशक्तौ संवत्सरमध्ये मासमध्ये
मासषट्के वा संवत्सरे वा कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र केषाञ्चित्पार्वणधर्माणामपवाद उच्यते ।

तत्राह मनुः ।

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्र्यं पाशुयज्ञिके ।

नक्षेत्राणाशयेत्कश्चिद्देवदेवं प्रतिदिजम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नित्यश्राद्धं तु यन्नाम देवहीनं तदुच्यते ।

(१) पृथगिति ग० ।

तत्तु षाड्वर्षिकं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

नित्यन्तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

अदेवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥

आह हारीतः ।

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डादिवर्जितम् ।

प्रचेताः ।

नामन्त्रणं न होमश्च नाङ्गानं न विमर्जनं ।

न पिण्डदानं न सुगन्धित्ये कुर्याद्विजोत्तमः ॥

भविष्योत्तरे ।

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वदेवास्तथैव च ।

नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥

भोज्यमन्नं नाम यत् स्वयं यजमानो भुङ्क्ते ।

अत एव ब्रह्माण्डपुराणे ।

यदन्नः पुरुषस्तु स्यात्तदन्नास्य देवताः ।

नित्यश्राद्धे ततोदद्यात् भुङ्क्ते यत् स्वयमेव हि ॥

अनेन च तैलादेरप्यनुज्ञा कृता, भवति उत्तमान्नमङ्गावे तु
हौनं न दद्यात् ।

तदाह देवलः ।

अधृतं भोजयन् विप्रं स्वे गृहे सति सर्पिषि ।

परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥

मृष्टमर्षं स्वयं भुङ्क्त्वा पश्चात्कदम्बं लघु ।
ब्राह्मणं भोजयन् विप्रो निरये चिरमावसेत् ॥

प्रचेताः ।

नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डा न विमर्जनम् ।
अनुब्रह्म दक्षिणाश्च त्रिभ्यश्चातिथिकल्पनम् ॥

“न विमर्जनमित्यत्र “वाजे वाज इत्यादि विशिष्टस्य विमर्जनस्य निषेधः क्रियते न तु विमर्जनमात्रस्य दर्शयिष्यमाणवचनानुरोधात् । ‘अनुब्रह्म’ प्रतिब्राह्मणं, दक्षिणाश्च दद्यादिति शेषः । त्रिभ्यः श्राद्धीयेभ्यो-द्विजेभ्योधिकस्य तत्कालसमागतस्य द्विजस्यातिथित्वं कल्पनीयमित्यर्थः । एतच्च निषिद्धेतराणां पार्वणधर्माणामनुष्ठेयत्वसूचनार्थं विज्ञेयं ।

अत एव धर्मान्तराणि स एवाह ।

उपवेश्यासनं दत्त्वा समुज्य कुसुमादिभिः ।

निर्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिद्दत्त्वा विमर्जयेत् ॥

भविष्योक्तरे विमर्जने विशेषो दर्शितः ।

प्रदद्याद्दक्षिणां ब्रह्मणा नमस्कारैर्विमर्जयेत् ।

अत्र पूर्वप्रदर्शित-दक्षिणा-दाननिषेधक-ब्रह्माण्डपुराणवचनसहम-
र्ष्याद्दक्षिणा कृताकृतेति गम्यते ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आङ्कल्पे मुख्यकन्यानुकल्पकनित्यश्राद्ध-

प्रयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ जनविंशोऽध्यायः ।

अथ तीर्थश्राद्धप्रयोगः ।

अथ तावद्ब्राह्मणानुष्ठानमुक्तं प्रभासखण्डे ।

तीर्थे विप्रवचोपाह्वं स्नान-श्राद्धार्चनादिषु ।

मत्स्यपुराणे ।

स्नात्वा नदीषु सर्वासु पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।

तत्र तत्र यथावित्तं कुर्याच्छ्राद्धादिकं तथा ॥

अकालेऽथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ।

प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

‘नदीस्थिति तीर्थमाचोपलक्षणं । ‘श्राद्धादिकं’ श्राद्ध-दान-जपा-
दिकं विधिष्ठं कर्म । ‘यथावित्तमित्यनेन सत्यां शक्तौ विधिष्ठयाश्नादि-
सम्पदा तदभावे यथासम्पन्नयेति प्रतिपाद्यते । ‘काले’ अमावा-
स्याष्टकामङ्गलान्यादिरूपविधिष्ठे काले । ‘अकाले’ अविधिष्ठे निषिद्धे-
तरस्मिन् शुक्लप्रतिपदादिरूपे वा, न पुनर्निषिद्धेऽपि रात्र्यादौ ।

प्रभासखण्डे ।

श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तविधानतः ।

अमग्न्य ब्राह्मणांस्तत्र शास्त्रज्ञान् दोषवर्जितान् ॥

‘अथ सपिण्डकमित्यनेन कालनिषेधनिमित्तविशेषनिबन्धनपि-
ण्डविशेषनादरणीयत्वमुक्तं । स्वतन्त्राणि’ स्वकीयानि श्रद्धादीनि ।

‘आमग्न्य’ सत्यवकाशे पूर्वद्युर्निमग्न्य, असति तु तस्मिन् तराणी-
मेवाह्वयेति वेदितव्यं । ‘शास्त्रज्ञानित्येतद्यथोक्तसर्वगुणोपलक्षणं ।
दोषाश्च कुनश्चि-कुष्ठित्वादयः पूर्वमेव प्रपक्षिताः ।
प्रभासखण्डे ।

आमग्न्य पूर्वदिवसे निरीहा अपि ये द्विजाः ।

अलोत्सुपा घाधिहीना न तु ये गामयाजिनः ॥

एवम्बिधानां ब्राह्मणानां तत्तीर्थनिवासिनामेव लाभे सतीर्द
वेदितव्यं । अलाभे त्वन्ये एवम्बिधा अपि प्रथमं तत्तीर्थनिवासिन
एव याद्यास्ततोऽन्ये ।

तथाच प्रभासखण्डे ।

यात्रागतैर्नरैर्देवि तत्र चेचनिवासिनः ।

ब्राह्मणाः प्रथमं पूज्याः देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

येषु तीर्थेषु ये विप्रा ये देवा यास्य मातृकाः ।

तेषु ताश्चावमन्येत यदीच्छेज्जीवितश्चिरम् ॥

पद्मपुराणे ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथञ्चन ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोजयेन्मनुष्मिनात् ॥

प्रभासखण्डे ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी पथिकस्तीर्थसेवकः ।

अतिथिर्वैश्वदेवान्ते सभ्यज्याः आहूकर्मणि ॥

तीर्थमधिहत्य पद्मपुराणे ।

आहूतं तत्र तु कर्त्तव्यमर्थावाहनवर्जितम् ।

श्व-ध्वाङ्ग-गृभ-काकाद्या भ्रन्ति दृष्ट्वा न तत्क्रियाः ॥

‘क्रियाः’ आद्धपिण्डदानादिरूपाः, ‘आदयः’ सर्वेष्यप्रशस्ताः, ‘न भ्रन्ति’ न दूषयन्ति ।

अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।

विकिरं तृप्तिप्रशस्तं तीर्थश्राद्धेऽपि वर्जयेत् ॥

अत्र च श्राद्धे क्रियमाणे ब्राह्मणानां पुरतः पिण्डदानकर्त्तव्य-
तोक्ता प्रभासखण्डे ।

तेषां पुरः प्रकर्त्तव्यं पिण्डदानं विधानतः ।

तथा च ब्रह्मवैवर्ते ।

स्नात्वा तीर्थं महात्मानः पिष्ट्वां पिण्डपातनम् ।

ये कुर्वन्ति पिष्ट्वन् सर्वान् निरयादुद्धरन्ति ते ॥

समस्कारखण्डे ।

पिण्डदानं तथा शस्तं पिष्ट्वाञ्जातिवृत्तभम् ।

पितरोद्दि निरीक्षन्ते गोक्षजं स्वमुपागतम् ॥

आश्रया परया युक्तास्त्रामाशां तेषु पूरयेत् ।

विलम्बो नैव कर्त्तव्यो नैव क्षिप्रं समाचरेत् ॥

पद्मपुराणे ।

पिण्डप्रकृतिद्रव्याण्युक्तानि ।

सक्तुभिः पिण्डदानं स्यात् सद्यैः पायसेन वा ।

कर्त्तव्यमृषिभिर्दिष्टं पिण्याकेनैद्गुदेन वा ।

पिण्याकेन तिलानां वा भक्तिमङ्गिरैः सदा ॥

‘शुद्धेन’ इद्गुदीफलनिष्पन्नेन पिण्याकेन ।

गोप्रचाराख्यं तीर्थविशेषं प्रकृत्य प्रभासखण्डे ।

पिण्डं दद्यात्स्वपित्रादेरात्मनोऽपि स्वयं मरः ।

पिण्याकेनैज्जुदेनापि तेनाशोष्या वरामने ॥

एवं कृत्वा ततस्तत्र इमं मन्त्रमुदौरयेत् ।

कथवाङ्मनसः सोमो यमस्यैवार्यमा तथा ॥

अग्निध्वान्ता वर्षिषदः सोमपाः पितृदेवताः ।

आगच्छन्तु महाभागा युष्माभीरक्षितास्त्रिह ॥

महीपाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ।

तेषां पिण्डप्रदाताहमागतोऽस्मि पितामहाः ॥

एवमुक्त्वा महादेवि अथ मन्त्रमुदौरयेत् ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ॥

माता मातामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहः प्रमाता च तथा वृद्धप्रमाहकः ॥

तेषां पिण्डोमया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ।

ॐ नमोभानवे भर्त्रे सोम-भौमस्वरूपिणे ॥

जीव-भार्गव-सौम्यार-राज-केतुस्वरूपिणे ।

एवं नत्वार्चयित्वा तु इमां स्तुतिमयोजयेत् ॥

तत्र गोप्यदसामीप्यं चरुणा शुश्रुतेन च ।

पितृनावान्त्य तेभ्यश्च मन्त्रैः पिण्डांश्च निर्वपेत् ॥

असत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिस्रोदकैः ॥

पितृवो मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 बन्धुवर्गासु ये केचिन्नाम-गोत्रविवर्जिताः ।
 स्वगोत्रे परगोत्रे वा तेषां पिण्डः प्रकल्पितः ॥
 उद्बन्धनमृता ये च विष-शस्त्रहतासु ये ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 अग्निदग्धासु ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरे ।
 विद्युच्चौरहता ये च तस्य पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 रौरवे चान्धतामिश्रे कालसूत्रे च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 अमिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 पशुयोनिगता ये च पक्षि-कौट-सरौसृपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 असञ्ज्ञयातनासंस्था ये नीता यमशासकैः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 जात्यन्तरसहस्राणि भ्रमन्ते स्वन कर्मणा ।
 मानुष्यं दुर्लभं येषां तेषां पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 ये बान्धवाऽबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 ते सर्वे दृप्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥
 ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।

पद्मपुराणे पुष्करतीर्थे रामहते आद्धे ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु दत्त्वा पिण्डान् यथाक्रमं ।

प्रेषितासु यथाशक्त्या दत्त्वा तेषु च दक्षिणां ॥

सर्वतौर्यमाधारण्येनोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

तौर्यआद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः ।

दक्षिणाभिमुखोभूत्वा पित्र्या दिक् या प्रकीर्त्तिता ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

उदकपूर्वं बलिं कुर्यादुदकान्तेऽथ वा पुनः ।

बलिं सुविदितं कुर्यादुष्णदुश्चतरं क्षिपेत् ।

परं शृङ्गाङ्गवामूर्द्धं बलिं पूर्वं समुत्क्षिपेत् ॥

तौर्यआद्धप्रशंसा प्रभासखण्डे ।

आद्धपिण्डप्रदो लोके विष्णुं नेष्यति वै पितृन् ।

एकं यो भोजयन्नत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् ॥

गोप्रचारे महातीर्थे कोटिर्भवति भोजिता ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तस्तत्र आद्धविधिस्तव ॥

आद्धाङ्गप्रशंसापि तत्रैव ।

गन्धदानेन गन्धाक्ष्यः सौभाग्यं पुष्पदानतः ।

धूपदानेन राज्याग्निः दीप्यते दीपदानतः ॥

ध्वजदानात्पापहानिर्यात्राहत् ब्रह्मलोकभाक् ।

दर्भास्त्रिला हविष्यान्नं प्रयोगे अद्धया हतं ॥

अगस्त्यं भृङ्गराजस्य पुष्पं शतदलं शुभं ।

कर्पूरागुह-श्रीखण्डं कुङ्कुमं तुलसीदलम् ॥

वित्तप्रमाणपिण्डेषु दीपद्योतितभूमिषु ।
 ताम्बूल-फल-नैवेद्यैः तिल-दर्भादकेन च ।
 तीर्थे सङ्कल्पितं भूत्यै तदानन्धाय जायते ॥
 अथ गयाआङ्गप्रयोगः ।

तत्र महाभारते ।

केश-शशु-नखादीनां वपनञ्च न ब्रह्मते ।
 अतो न कार्यं वपनं गयाआङ्गार्थिना सदा ॥
 ये भारतेस्मिन् पितृकर्मतत्पराः
 सन्भार्य केशानतिभक्तिभाविताः ।
 षष्ठ्यन्तयाथे पितृतीर्थमागता-
 स्तेषामृणं संक्षयमेव्यति ध्रुवम् ॥
 वित्तशाथं न कुर्वीत गयां प्राप्य सदा नरः ।
 वित्तशाथं हि कुर्वाणो न तीर्थफलभागवेत् ॥
 अथ गयाआङ्गीयब्राह्मणाः ।

वाराहपुराणे ।

यदि पुत्रोगयां गच्छेत् कदाचित्कालपर्ययात् ।
 तानेव भोजयेद्विप्रान् ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ॥
 येषां ब्रह्मसमं स्थानं सोमपानं तथैव च ।
 ब्रह्मकागतसंस्थाना विप्रा ब्रह्मसमाः स्वताः ॥
 अमानुषा गयाविप्रा ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ।
 तेषु तुष्टेषु सम्पुष्टाः पितृभिः सह देवताः ॥
 पितृरूपान् गया विप्रां पूजयित्वा समाहितः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥
 तेषाञ्च हस्ते दत्तं वै गयायां च विशेषतः ।
 तदत्तयं भवेत्तस्य पितृणां नाच संग्रयः ॥
 न त्रिचार्यं कुलं शीलं विद्याञ्च तप एव च ।
 पूजितैस्त्रैस्तु सन्तुष्टा देवाः सपितृगुह्यकाः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

गयाश्रीर्षे वसेन्नित्यं स्नानं फलवां समाचरेत् ।
 गयाश्रीर्षे सदा पिण्डमेतत् स्वर्गेऽपि दुर्लभं ॥
 फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा देवं दृष्ट्वा गदाधरं ।
 गयाशिरः परिक्रम्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

महाभारते ।

ततोनिवर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।
 कामान् स लभते दिव्यान् स्वर्गद्वारान् तत्स्मृतम् ॥
 सत्रेणा ज्ञातयो मित्रा बान्धवाः सुहृदश्च ये ।
 तेभ्यो भूप गयाभूमौ पिण्डा देया विधानतः ॥
 पुत्रेभ्यो दौहित्रेभ्योऽपि कनिष्ठेभ्योऽपि सर्वेभ्यः ।
 ये मृतास्त्रान्यजन्मानः पिण्डान् तेभ्योऽपि निर्वपेत् ॥
 तेऽपि यान्ति दिवं सर्वे पिण्डे दत्ते इति श्रुतिः ।
 अज्ञातनाम गोत्राणां मन्त्र एष प्रकीर्त्तितः ॥
 पितृवंशसमुत्पन्ना मातृवंशे तथैव च ।
 गुरु-श्वशुर-बन्धुनां ये चान्ये बान्धवा द्विजाः ॥
 ये मे कुले सुप्रपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।

विहृपा आमगर्भासु ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ॥
 क्रियालोपगता ये च ये चान्ये गर्भसंस्थिताः ।
 तेभ्योदत्तो मया पिण्डो ह्यक्षयमुपतिष्ठताम् ॥
 इति पिण्डदानमन्त्रः ।

अपि तत्र क्षिपेत्पिण्डं निधानीभृतमात्मनः ।
 आत्मनस्तु महाबुद्धे गयां यान्तु तिलैर्विना ॥
 पिण्डनिर्वपणं कार्यं मृतानाम् तिलैः सह ।
 पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् तथा चान्येपि गोत्रजाः ॥
 सवर्णा ज्ञातयोमिषा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
 तेपि भूप गयाकूपे पिण्डं दद्याद्विधानतः ॥
 पुत्रेभ्यो दुहितृभ्योऽपि कनिष्ठेभ्योऽपि सर्वशः ।
 दद्यात् पिण्डं प्रयत्नेन बुद्धिमान् सुमहाहितः ॥
 ते दिवं यान्ति सर्वेऽपि पिण्डे दत्त इति श्रुतिः ।
 अतस्तेभ्योपि नियतः पिण्डं दद्यात् समाहितः ॥
 ब्रह्मज्ञा च कृतज्ञस्य गोघाती पशुपातकी ।
 सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥
 ब्रह्मज्ञस्य सुरापस्य बाल-दृष्ट-गुरुद्रुही ।
 नाशमायाति वै पापं गयायामनुयाति यः ॥
 आत्मजो वायवान् सोऽपि गयाकूपे यदा तदा ।
 यत्रात्मा पातयेत् पिण्डं तं मयेत् ब्रह्मशाश्वतम् ॥
 मकरे वर्तमाने तु ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 दुर्लभं क्षिपु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् ॥

अथ पिण्डपातनश्राद्धादिषु यानि प्रश्नस्थानि स्थानानि उक्तानि
तेषु गयाशिरस्यविष्णुपादपूर्वकेषु पिण्डदानादिकं कर्त्तव्यं ।
भविष्यत्पुराणे ।

अनेनैव विधानेन गत्वा चोत्तरमानसम् ।
आचम्य कुशहस्तस्तु शिरः सिक्तास्य वारिणा ॥
अध्रुवस्थानमध्ये तु गच्छेत्कनकसंज्ञितम्^(१) ।
तत्राचम्य शिरः सिक्त्वा ब्रूयादादित्यमौल्य तु ॥
गयायां शिरसेनत्वा^(२) स्नात्वा पैतामहं पदम् ।
वृष्ट्वा स्नानं प्रविश्याथ श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि ॥
गयाशिरस्येतत्कुर्याच्छ्राद्ध-पिण्डौ चतुर्थके ।
पञ्चमे दिवसे गच्छेद्दत्तमक्षयसंज्ञकम् ॥
गयावटेपि च स्नायात् स्नात्वा तर्पणमेव च ।
वटवृक्षतले श्राद्धं ततः कुर्याद्विधानतः ॥
तत्राक्षयवटोगाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
पितृणां तत्र यद्दत्तमक्षयं तद्भवेद्भुवम् ॥
वटमूलं समाश्रित्य श्राक्केनाप्युदकेन वा ।
एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥
देहत्यागो निवासश्च गयायान्तु विधीयते ।
श्राद्धं पिण्डोदके चैव पूर्वं पूर्वं प्रश्नस्यते ॥
उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य नदी कनकसंज्ञिता ।

(१) करकसंज्ञितमिति ख० ।

(२) मध्ये इति ग० ।

तत्र स्नात्वा प्रकुर्वीत आङ्गं पिण्डममन्वितम् ॥
 तावच्च कृतकृत्यः स्यान्मुच्यते स चण्डैस्त्रिभिः ।
 सुषुप्तायां पुष्करिण्यां आङ्गमच्यमुच्यते ॥
 मानसे सरसि स्नात्वा आङ्गं कृत्वा ततो ब्रजेत् ।
 तीरे देवगृहस्तत्र पिण्डमाचादिकं जपेत् ॥
 उत्तरे मानसे आङ्गं ततः कुर्याद्यथाविधि ।
 कामान् स ज्ञात्वा दिव्यान् मोक्षोपायसु विन्दति ॥
 यत् फलं मन्त्रिण्यथायां राजस्यस्ते दिवाकरे ।
 फलं तदखिलं प्रोक्ष्य गयायान् दिने दिने ॥
 अबन्धुभ्योऽथ बन्धुभ्यः कन्या-बालेभ्य एव च ।
 यन्प्राणा पातयेत् पिण्डं गयायां ब्रह्म तन्नयेत् ॥
 गयाआङ्गं मृतानान्तु पूर्णं त्वन्दे प्रशस्यते ।
 जीवतामपि वै दद्यात् पिण्डानात्मन एव च ॥
 नाम्गोत्रेषु तान् पिण्डान् दद्याच्छ्राद्धे तिलैर्विना ।
 जीवतां मृतकानां वा तिलाः श्राद्धे न गर्हिताः ॥
 यमुदित्य गयायासु वृषं नीलं समुत्सृजेत् ।
 च श्रेष्ठममृते प्रीत उन्मृष्टोपि तथैव च ॥
 लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुष्के च पाण्डुरः ।
 तिः सूर-विषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥
 भक्षिल्लिष्टं रूपमम्यन्नं दृढं सर्वाङ्गसुन्दरम् ।
 दर्शनीयं वृषं मम्यक् नीलं वाथ समुत्सृजेत् ॥
 यादृशं तादृशं वापि गयायां वृषमुत्सृजेत् ॥

अक्षयं लभते लोकं सुखञ्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 शूलेन निर्दहेत्पार्श्वे वामे चक्रेण निर्दहेत् ।
 अङ्कितं स्नापयेत्पश्चात् स्नातं विधिवदुत्सजेत् ॥
 इत्युक्तं यो गयाश्राद्धं कुर्याच्छ्रेयानुभारतः ।
 अतिक्रम्य स दुर्गाणि परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

द्वारवतीमधिकृत्य स्कन्दपुराणे ।

स्नानं कृत्वा ततोदेवान् पितॄन् सन्तर्पयेन्नर ।
 श्राद्धं कुर्यात् विधानेन श्रद्धया परया युतः ।
 पञ्चरत्नं ततोदेयं सप्तधान्यं द्विजातये ॥

तथा ।

तर्पयेत् पितृदेवांसु मनुष्यांसु यथाहृतम् ।
 ततः श्राद्धं प्रकुर्वीत पितॄणां श्रद्धयत्नवतः ॥
 दद्याच्च दक्षिणान्तश्च वित्तशायं विवज्जतेत् ।
 विशेषतः प्रदेयानि फलानि रसवन्ति चरेत् ।
 देयौ श्यामाक-नीवारौ विद्रुमं अजिनानि च ।
 सप्तधान्यं शालयश्च सक्तवश्च गुडैर्युताः ॥
 गन्ध-माल्यानि ताम्बूलं वस्त्राणि च तथा पयः ।
 सफलं जम्ब मर्त्यस्य जीवितञ्च सुजीवितम् ॥

विरजमधिकृत्य वाराङ्गपुराणे ।

तत्र स्नानञ्च दानञ्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ।
 अमासे अदिने तत्र पितॄणां पिण्डपातनात् ।
 निरयादुद्धरणध्वेन कुलकोटिं न संशयः ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रत्यागतस्याथ मृषं पुनस्तु
देवान् पितृन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ।
एवं सुर्वसास्य तीर्थस्यदुकं
फलमत् स्यान्नाथ सन्देहकोऽस्ति ॥

इति तीर्थआहुप्रयोगः ।

अथेष्टापौरुषिककर्मशुद्धार्थ-गोष्ठ्यद्वैविकयाचार्य-पौष्टिककाम्य-

आहुनां प्रयोगः ।

तत्र भविष्योत्तरे ।

इष्टापूर्त्तादिके आहुं दृष्ट्वाहुवदाचरेत् ।

पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

श्रेयं पुंसवने आहुं कर्माङ्गं दृष्ट्वास्ततम् ॥

आह प्रचेताः ।

क्रियते शुद्धये तत्तु ब्राह्मणानाम् भोजनं ।

शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं आहुं पार्वणवस्ततम् ॥

भविष्यपुराणे ।

गोष्ठ्यां यत् क्रियते आहुं तत् गोष्ठ्यं आहुमुच्यते ।

पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥

थोत्तरे ।

उत्पातादिनिमित्तेषु नित्यआहुं सदैव तु ।

देवांश्चद्विष्णु विश्वादीन् प्रदद्याद्भिज्जभोजने ।

तस्मिन्त्याश्राद्धवत्कार्यं दैवश्राद्धं तदुच्यते ॥

कूर्मपुराणे ।

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिक्रमं ।

आर्षेण तु विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतं ॥

पूर्वेद्युः कृतसङ्कल्पः पूजयित्वा पितृन् सुरान् ।

ऊतशेषभुगव्ययो ब्रह्मचारौ च भूशयः ॥

अपरेद्युः शुचिः स्नातः कृताशौः कृतमङ्गलः ।

अभिवन्द्य गुरुन् दृष्ट्वा गामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

प्रतिष्ठेत् सुमना भूत्वा दृष्टान् देवाननुस्मरन् ॥

स्कान्दे प्रभासखण्डे ।

स्थानं प्रदक्षिणीकृत्य वाग्यतः सुसमारिणः ।

नियतो नियताहारौ गच्छेच्चैव ततः पथि ॥

महाभारते ।

गृहे श्राद्धं प्रकुर्वीत सम्यक् सङ्कल्प्य बुद्धिपान् ।

पितृतीर्थं समुद्दिश्य सङ्कल्प्य पितृसन्निधौ ॥

प्रतिग्रहं पराश्रस कलिञ्चैव दिजेत्तम ।

वर्जयेत् कुत्सितानन्यानसाधूनपि सत्तम ॥

आह धर्मः ।

यात्राश्राद्धं नरः कुर्वन् विधिना पार्वणेन तु ।

अमाध्वनियमं मुक्ता कुर्यात्सर्वं समाहितः ॥

गयामधिकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

उद्यतस्तु गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।

विधाय कर्पटीवेषं यामस्यापि प्रदक्षिणम् ॥

ततो यामान्तरङ्गत्वा आहुशेषस्य भोजनम् ।

कृत्वा प्रतिदिनकृच्छ्रेत् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥

अथ आहुदिन एव यामान्तरङ्गत्वा आहुशेषस्य भोजनमित्ये-
तस्यार्थस्य गयाधिकारेणाभिहितस्य पूर्वप्रदर्शितकूर्मपुराणवचनप्रति-
पादितस्य आहुत्तरदिनप्रस्थानस्य गयायाचाव्यतिरिक्तविषयत्वमवश्यं,
असाध्वनियमं मुक्तेत्येतत् धर्मवचनं सामान्याभिधाद्यवचनत्वात्
गयातीर्थविषय एवोपसंज्ञियत इति विवेकः ।

पारस्करः ।

शरीरोपचये आहुमर्द्योपचय एव च ।

पुण्यार्थमिति तत् प्रोक्तं आहुं पार्वणवत् कृतम् ॥

‘शरीरोपचये’ शरीरोपचयार्थं भेषजप्रयोगात् पूर्वं, ‘अर्थोपचये’
अर्थोपचयोपायभूतकृत्याद्यारम्भात्पूर्वं ।

वृद्धज्ञातातपः ।

कामादभिहितकाम्यमभिप्रेतार्थमिदुच्ये ।

पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं यथाक्रमं ॥

अथ विश्वेदेवाख्यो विशेषो देवताप्रकरणे दर्शिता वेदितव्यः ।
इतीष्टापौर्णिककर्माङ्गशुद्धार्थगोष्ठ्यद्वैविकयाचार्यपौष्टिकआहुप्रयोगः ।

दीनदैन्यौघदशनं येन हेमाद्रिणा कृतम् ।

प्रेतदृष्टिकरद्वर्मं सर्वज्ञेनाधुनोच्यते ॥

अथ प्रेतदृष्टिकराणां तिलोदकपिण्डआहुदीनां प्रयोगः ।

तत्र तावत्तिलोदकस्य, आह याज्ञवल्क्यः ।

सप्तमाह्नमाहापि ज्ञातयोऽभ्युपगम्यपः ।

अपनः शोशुचदघमनेन पिहदिरुमुखाः ॥

‘ज्ञातयः’ सपिष्टाः समानोदकाश्च, सप्त वा दश वा दिनानि यावत् ‘पिहदिरुमुखाः’ दक्षिणाभिमुखाः, स्नातुञ्जलस्य प्रेताय दातु-
मपोऽभ्युपेयुः गत्वा चापनः शोशुचदघमिति कुम्भदृष्ट्याग्निदेवत्वया
गायत्र्या स्नातोदकं दधुः ।

अज्ञातिस्वतिदेहमाह याज्ञवल्क्यः ।

एवं मातामहाचार्य-प्रेतानां सोदकक्रिया ।

कामोदकं सखि-प्रत्ता-स्वस्त्रीय-मसुरर्लिजाम् ॥

मातामहादीनां प्रेतानां दौहित्रादिभिः पूर्वोक्तेन प्रकारेणो-
दकक्रिया कार्या, सखिप्रभृतीनां कामोदकं कुर्यात्, सद्युदकं दातुं
कामयते तदा दद्यादित्यर्थः । ‘प्रत्ता’ अज्ञतविवाहदुहित्रादिः ।

पारस्करः ।

कामोदकमृत्तिकमशुर-सखि-मातुल-भागिनेयानां उदकदान-
धर्मविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

सकृत्प्रसिसृत्युदकं नाम-गोत्रेण वाग्यतः ।

उक्तमन्त्रकेषु दिनेषु प्रत्यहं सकृदेकवारं ज्ञात्यादय उदकं नाम-
गोत्राभ्यां वाच्यमाः प्रसिञ्चेयुः ।

कात्यायनः ।

अथानापक्षमेत्यापः^(१) सर्व एव श्वस्युश्च ।

(१) ‘अथानापक्षमेत्यापः’ इत्यर्थं पाठः सर्वेषु आदर्शपुत्रकेषु एकैकं रूप
एव वसन्ते, परस्वयं न समीचीनः ।

स्नात्वा सचेलमाचम्य दधुरस्योदकं स्थले ।
गोत्र-नामपदान्ने च तर्पयामीत्यहं वदेत् ।
दक्षिणायान् कुशान् कृत्वा सतिलं तु पृथक् पृथक् ॥

विष्णुपुराणे ।

सपिण्डीकरणं यावद्वृजुर्भैः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥

निर्हृत्य बान्धवाः प्रेतं संकृत्याप्रदक्षिणेन चितामभिगम्यासु
सवाससेा निमज्जनङ्कुर्युः प्रेतस्योदकस्य निर्वपणं कृत्वाकस्य पिण्डङ्कुरेषु
दधुः ।

वसिष्ठः ।

सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां उदकक्रियां कुर्वीरन् अयुग्मान् दक्षिणा-
मुखाः ।

वैजवापायनः ।

उदकान्तङ्गत्वा सकृदुन्मज्यासु सव्यपाणेः कनिष्ठिकया विसि-
खन्ति कनिष्ठयापमिति तस्मिंस्त्वेकमुदकाञ्चलिं प्रेताय दधुरसुप्ते
स्नाधेति ।

हारीतः ।

निष्क्रम्य संकृत्यापो गत्वाज्ञायासी दृष्यतामित्युदकाञ्चलिं
निगद्यन्ति ।

पैठीनसिः ।

मनसा ध्यायन् दक्षिणाभिमुखस्त्रीमुदकाञ्चलीन् निगयेत् ।
श्रावप्रभृत्येकादन्नाद्ये विरमेत् ।

प्रचेताः ।

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात् ।

तावद्दृष्ट्वा कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ॥

गौतमः ।

प्रथम-द्वितीय-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदकक्रियाः ।

प्रचेताः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावद्भुदकमवतीर्थं नोद्धर्षयेयुर्दकान्ते प्रसि-
क्षेयुरपसव्यं यज्ञोपवीतवाससे दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः
प्राङ्मुखा राजन्य-वैश्ययोः ।

विष्णुः ।

यावदाग्नौ चं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डञ्च दद्युः ।

शङ्खः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावद्भुदकमवतीर्थं नोद्धर्षयेरंस्ते प्रसि-
क्षे-
रन् सकृत् प्राग्दक्षिणाभिमुखा राजन्य-वैश्यावप्येवमेवापसव्यं वासे-
यज्ञोपवीते हत्वाञ्जलिना वसते तत उदकमित्युक्त्वा तस्मादुत्तीर्थं
प्रेतसंसृष्टानि वासांसि परित्यज्य परिदध्युरन्यानि, अञ्जलीनां सञ्ज्ञा-
विधानाधिकसञ्ज्ञाविधानं प्रेतोपकारातिशयार्थमिति मन्तव्यं ।

रामायणे जलदानवाक्यं राम आह ।

इदं पुरुषशार्दूल विमलं दिव्यमलयम् ।

पितृस्त्रोत्रेषु पानीयं महत्तमुपतिष्ठती ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कर्त्तव्यं तु सचेत्सन्तु स्नानं सर्वमस्नापहम् ।

ततः पाषाणपृष्ठे तु सर्वदेयं तिलोदकम् ॥

प्रेतस्य सपिण्डे दक्षिणामुखैर्जलाशये कृतापसवैः सकृदेव कृत्वा
पाषाणस्योपरि प्रेतोद्देशेनाञ्जलिना पितृतीर्थेन तिलोदकं देयं ।

एकैकेन तु देयास्तु विप्रायाञ्जलयोदश ।

द्वादश कश्चिदेया वैश्याय दशपञ्च च ।

चिञ्चत् शूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिं गताय च ॥

अपसव्यं कश्चित् कृत्वा वस्त-यज्ञोपवीतकैः ।

दक्षिणाभिमुखैर्विप्रैर्देयस्तस्याञ्जलिचयम् ॥

वामाङ्गुष्ठप्रवाहेण भूमावेवाथवा कश्चित् ।

अमावसुकगोचस्तु प्रेतक्षयत्विदं पठन् ॥

अथस्तु महापातकरहिताय तिलोदकदानप्रकारः । पतिताय त्वन्य-
एवोच्यते ।

पतितस्य तु कारुण्याद्यक्षुप्तिं कर्तुमिच्छति ।

स तु दासीं समाह्वय सर्वर्णां दत्तवेतनां ॥

अशुद्धघटहस्तान्तु यथावृत्तं प्रवीत्यपि ।

हे दासि गच्छ मूख्येन तिलानानय सत्वरं ॥

तोयपूर्णं घटस्त्रेभं सतिलं दक्षिणामुखी ।

उपविष्टा तु वामेन चरन्नेन ततः क्षिप ॥

कीर्त्तयेर्मुतसंज्ञानं पिबेति च वदेर्मुञ्जः ।

निब्रूय तस्य वाक्यं सा लम्बमूक्या करोति तत् ।

एव कृते भवेत् दक्षिणः पतितायां मत्तान्यथा ॥

इति पतिताय तिलोदकविधिः ।

तिलोदकप्रशंसा चादित्यपुराणे ।

यथा योधसहस्रेण दतोरानुगच्छति !

तदन्तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥

अथ प्रेतपिण्डप्रयोगः ।

तत्र दत्ततिलोदकेषु गृहमागतेषु ज्ञातिध्वाह शङ्कः ।

दूर्वा प्रवालमग्निं वृषभञ्जालभ्य गृहद्वारे प्रेताय पिण्डं दत्त्वा
पश्चात् प्रविशेद्युः ।

प्रेतपिण्डं प्रकृत्याह, शुभःशेफः ।

द्वारदेशे प्रदातव्यो देवतायतनेषु वा ।

दृढप्रचेतास्त्राह ।

द्वारदेशे प्रदातव्यो न देवायतने कश्चित् ।

आदित्यपुराणे चोक्तं ।

द्वारदेशेषु दातव्यो न देवायतने कश्चित् ।

एवञ्च देवतायतनस्य विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः पिण्डोदातञ्च
इत्यनुवृत्तावस्मिन्नेव पुराणे ।

शुचौ तु देशे नद्यां वा जीर्णतोये प्रवाहयेत् ।

पद्मपुराणे ।

प्रेताय पिण्डदानम् द्वादशाहं समाचरेत् ।

पायेयन्तस्य तन्मोक्तं यतः प्रीतिकरं महत् ॥

वाराहपुराणे ।

स्त्रिंशत्प्रेतभागम् दद्यात् पूर्वाह्न एव तु ।

कृत्वा तु पिण्डसङ्घं नाम-गोत्रेषु सुन्दरि ॥

पश्चादश्रक्ति गोचाणि सकुल्यास्त्रैकभोजनाः ।

न दद्यादन्यगोत्राय भुञ्जते यत एकतः ॥

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतकार्येषु माधवि ।

एवं दक्षेन प्रीयन्ते प्रेतलोकगता नराः ॥

कूर्मपुराणे ।

दद्याद्दं बान्धवाः स्नात्वा सर्वे चैव सुसंयताः ।

पिण्डं प्रतिदिनन्दद्युः सायं प्रातर्यथाविधि ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

प्रेतीभूतस्य सततं भुवि पिण्डजलं तथा ।

सतिलं सकुशं दद्याद्दहिर्जलसमीपतः ।

ब्रह्मपुराणे ।

यामार्द्धद्विष्ट कर्त्तव्यं जलाशयसमीपतः ।

पिण्डदानं दद्याद्दानि प्रेतायारण्यमाश्रितैः ॥

अरण्ये पिण्डदानं मोहात् क्रियते यदि ।

तदा रौरवमायाति प्रमीतः प्रथमेऽहनि ॥

पुत्रामसंज्ञं त्वपरे महारावं तृतीयके ।

तामिस्त्रास्यं चतुर्थे तु प्रथात्यपि सुदाहणं ॥

पञ्चमे बान्धतामिस्रं षष्ठे घोरञ्च सुप्रभं ।

अमेध्यपूयसम्पूर्णं सप्तमेऽहनि पातकं ॥

असिपञ्चवणं घोरमष्टमेऽहनि सर्वथा ।

महारौरवसंज्ञं नवमे याति मानवः ॥

अवीचिरिति विख्यातं दशमेऽहनि भीषणं ।

तण्डुलैः मकृभिः शकैः फलीर्वा अद्भुया ततः ।

देश-कालानुसारेण कुर्यात् प्रेतस्य तर्पणं ॥

आह विष्णुः ।

यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रेताय दिवसे पिण्डो देय एकक्रमेण हि ।

आह शातातपः ।

व्यहाशौचस्य ह्रासेऽपि पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ।

पिण्डमेकमथ आद्धे सम्प्रदद्याद्यथाविधि ॥

तत्र व्यहाशौचे दशपिण्डदानप्रकारमाह पारस्करः ।

प्रथमे दिवसे देयास्तयः पिण्डा समाहिताः ।

द्वितीये चतुरोदद्यादस्त्रिसञ्चयनं तथा ।

चौस्त दद्यात् तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादिचालनं तथा ॥

ब्रह्मपुराणे तु सप्तःशौचविषये युगपद्दशपिण्डदानं ।

व्यहाशौचे प्रदातव्यः प्रथमे त्वेक एव हि ।

द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥

जात्युक्ताशौचतुल्यास्तु वर्णानां कचिदेव हि ।

देशभर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपन्त्यपि ॥

देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि ।

वैश्यानां पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ।

शूद्रस्य दशमः पिण्डो मामि पूर्णेऽङ्गि दीयते ॥

पारस्करः ।

ब्राह्मणे दद्यात्पिण्डान् कश्चिदे दद्यात् स्यताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्त्तिताः ॥

उक्तसङ्ख्यायामसर्थान् प्रति सङ्ख्यान्तरमाह,

स एव ।

प्रेतेभ्यः सर्ववर्णैभ्यः पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ।

आहुकर्मणि सम्प्राप्ते पिण्ड एको विधीयते ॥

आह प्रपेताः ।

असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात् संस्कृतानां कुशेषु ।

शुनःपुच्छः ।

फल-मूलेषु पयसा ब्राह्मेण च गुडेन च ।

तिलमिश्रं च दर्भेषु पिण्डन्दक्षिणतां हरेत् ॥

तृष्णीं प्रसेकं पुष्पञ्च धूपं दीपं तथैव च ।

शालिना सक्तुर्भिर्वापि शार्कैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्व्यं तदेव दद्याद्दशहिकं ॥

भविष्योत्तरे ।

ओदनमिष-सक्तुर्नां ब्राह्म-मूल-फलादिषु ।

प्रथमेऽहनि यद्दद्यात्तद्दद्यात्कुशरेऽहनि ॥

गृह्यपरिशिष्टे ।

अमगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि योदद्यात् स दद्यात् समापयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रथमेऽहनि योदद्यात् प्रेतायाञ्च समाहितः ।

अन्नं नवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥

भविष्योत्तरे ।

गृहद्वारे अशाने च तीर्थे देवगृहे तथा ।

यत्राद्योदीयते पिण्डस्तत्र सर्वं समापयेत् ॥

आह प्रचेताः ।

नवान्यादाय भाण्डानि आलुकं चरुकं तथा ।

तोयार्थन्तु ततोगच्छेद् गृहीत्वा पुरुषं पुरः ।

गृहीतलकुटं मार्गात् सर्वदुष्टनिवारणम् ॥

ततो गृहं सम्प्रविशेत् प्रेतस्याहृत्य तण्डुलान् ।

तेषां प्रसृतिमादाय कर्त्तव्यं पिण्डकर्म तु ॥

त्रिः प्रक्षाल्य तु तान् सम्यक् चरुं सम्यादयेत्ततः ।

तं सम्याद्य समादाय दर्भेषु विनिवेशयेत् ॥

दक्षिणायांश्च दर्मांश्च स च वै दक्षिणामुखः ।

पिण्डङ्कत्वा समुद्धृत्य नाम्ना गोत्रेण चार्पयेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

तिलमिश्रेषु दर्भेषु कर्त्ता वै दक्षिणामुखः ।

नाम-गोत्रप्रमाणेन दद्यात्पिण्डं त्वमन्त्रकम् ॥

आह मरीचिः ।

प्रेतपिण्डं त्रिर्दद्याद्दर्भमन्त्रविवर्जितम् ।

प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः ॥

आदित्यपुराणे ।

पिण्डत्रयं स्वधाञ्चैव न प्रयुञ्जीत कर्त्तव्यम् ।

अनुशब्दं तथाचेह प्रयत्नेन विवर्जयेत्^(१) ।
 उपतिष्ठतामयं पिण्डः प्रेतायेति समुचरेत् ॥
 तूष्णीं धूपं प्रसेकञ्च दीपं पुष्पं तथैव च ।
 अशुद्धस्त्रिषु वर्णेषु इदन्दद्यान्न संशयः ॥

शातातपः ।

वाग्यतः प्रयतश्चैव तिष्ठेत् पिण्डस्य मन्त्रिधौ ।
 ततो वाष्पे निवृत्तेऽस्य नद्याक्तु प्रक्षिपेत्ततः ॥

ब्राह्मपुराणे ।

मृगमयं भाण्डमादाय नवं स्नातः समंयतः ।
 लकुटं सर्वदुष्टघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥
 ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्दिशि ।
 तण्डुलं प्रसृतिं तत्र षिः प्रक्षाल्य पचेत् स्वयम् ॥
 सपवित्रैस्त्रिलैर्मिश्रं क्षमि-केशविवर्जितम् ।
 द्वारोपास्ते ततः क्षिप्त्वा सुशुद्धां गौरमृत्तिकाम् ॥
 तत्पृष्ठे प्रसरेद्दर्भान् घाम्यायान् दंशसश्वान् ।
 ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरन् गोत्र-नामनी ॥
 तिस्र-सर्पिमधु-क्षीरैः संसिक्तं तप्तमेव हि ।
 दद्यात् प्रेताय पिण्डक्तु दक्षिणाभिमुखस्मितः ॥
 फल-मूल-गुड-क्षीर-तिलैर्मिश्रक्तु कुचक्षित् ।
 अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दक्षिणोत्तरेषु शीतलीः ॥
 ऊर्णातन्ममयैः शुद्धैर्वांसोभिः पिण्डमर्चयेत् ।

(१) विवर्जयेदिति ग० ।

प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाप्यमयी शिखा ।
 तावत्तत्सम्मुखं तिष्ठेत् पिण्डं तोये क्षिपेत्ततः ॥
 एकस्तोयाञ्जलिश्चैव पात्रमेकञ्च दीयते ।
 द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्रया ॥
 पञ्चमे पञ्च षष्ठे च सप्तमे सप्त एव च ।
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
 येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलियः क्रमात् ।
 तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥
 एकादशेन्द्रियवधाः सन्ति बुद्धिवधैः सह ।
 सर्वेषामेव भूतानां परलोकसमक्रमे ॥
 प्रेतभागवतानाम् रौरवादिषु वर्त्तताम् ।
 पञ्चभिः पञ्चभिस्त्रेभिः पात्रैरञ्जलिभिस्तथा ।
 एकादशैवेन्द्रियाणि पूयन्ते शास्त्रदर्शनात् ॥

बृहस्पतातपोऽपि ।

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रक्षिपेत् प्रेतकारणात् ।
 तावद्बुद्धिश्च कर्त्तव्या यावत् पिण्डः समाप्यते ॥
 पिण्डस्योदकदानस्य च फलमुक्तमादित्यपुराणे ।
 स्वगोत्रा वान्यगोत्रा वा स्त्रियश्च पुरुषास्तथा ।
 प्रेतास्तु पिण्डसम्बन्धा मुच्यन्ते तेन कर्मणा ।
 वायुभूतास्तु तिष्ठन्ते काशक्षेपेण सर्वदा^(१) ॥

ब्रह्मपुराणे ।

(१) निवर्त्ततेति ख० ।

प्रेताय पिण्डदानन्तु कर्तुं शक्नोति ये नराः ।
 निष्कमन्ति गृहात्ते तु श्रेष्ठद्वृत्वा पुरःसरम् ॥
 वृक्षान् पुरःसरान् कृत्वा प्रविशन्ति गृहन्तु ते ।
 उल्लङ्घ्य शस्त्र-पाषाणौ प्रविशन्ति गृहं क्रमात् ॥
 एकाहं द्वारदेशे तु जलपात्रं निधाय च ।
 क्षीरं पात्रेषु कारुण्यात् प्रेतायेति विनियमः ॥
 प्रेतास्मिन् शीतले तोये क्वाहि दुग्धं ततः पिव ।
 इति जलपंक्तिरात्रन्तु भक्तमुष्टिं लिपेत्तथा ॥

आह शातातपः ।

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यक्षीरञ्च मृन्मये ।
 'आकाशे' भृमेरन्यत्र शिष्यादौ, प्रेतमुद्दिश्य जलक्षीरञ्च पृथक्
 पृथक् मृन्मये पात्रे प्रथममहोरात्रं स्थापयेदित्यर्थः ।
 अत्र दिनसङ्ख्याधिक्यमुक्तं पद्मपुराणे ।
 यस्मात् प्रेतपुरीं प्रेतो द्वादशाहेन नीयते ।
 गृह-पुत्र-कलत्रञ्च द्वादशाहं प्रपश्यति ॥
 तस्मान्नियतमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।
 सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वजमविनाशनम् ॥

स्थापयेदिति शेषः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-मकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गसिन्धुनामणौ परिशेष-
 खण्डे आङ्गकल्पे तीर्थआङ्गादिप्रयोगप्रकरणम्

नाम ऊनविंशोऽध्यायः ॥ • ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथ प्रेतदग्निकरआद्धादीनां प्रयोगप्रकरणम् ।

तत्र दग्निपिण्डनिष्पाद्यावधवा ब्रह्मपुराणे ।

शिरस्साद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।

द्वितीये तनुकर्णाक्षिनासिकास्य समासतः ॥

गलाम्य-भुज-वर्त्तासि तृतीयेन यथाक्रमम् ।

चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभि-लिङ्ग-गुदानि च ॥

ऊरू जङ्घे तथा पादौ पश्चमेन च सर्वदा ।

सर्वचर्माणि षष्ठेन सप्तमेन च नाड्यः ॥

दक्ष-लोमान्यष्टमेन पूर्णत्वं क्षुद्रिपर्ययः ।

जायते नवमेनाथ दशमेन तथा क्रमात् ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रथमेऽहनि यः पिण्डस्तेन मूर्द्धा प्रजायते ।

चक्षुषी ओच-नासञ्च द्वितीयेऽहनि जायते ॥

भुजौवक्षस्तथा घौवा तृतीयेऽहनि जायते ।

हृदयं कुक्षिरुदरं प्राणस्थानञ्चतुर्गुणम् ॥

कटिस्थानं गुदं स्निग्धं पञ्चमेऽहनि जायते ।

ऊरू षष्ठे तु विश्वेयौ सप्तमेऽङ्गुलयस्तथा ॥

पादौ तु नवमे षष्ठेयौ दशमे वीर्य-चक्षुषी ।

२० अ० ।] आहुकष्ये प्रेतद्विपरिभ्राजादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १५६०

आदौ विग्रहमुत्पन्नं तथा चैव शुभाशुभम् ॥

दशाहे प्रेतपिण्डेन ज्ञानं प्रेषु जायते ।

दशाहा-क्रियते यस्मात् नामादियहणक्रिया ॥

सम्भवं नाममात्रेण नामतो जीवमंशकम् ।

नाममात्रप्रतिष्ठा तु अविनष्टे विदुर्बुधाः ॥

अथ प्रेतश्राद्धानां प्रयोगः ।

तत्र तावन्नवसंश्रकानां एषां च मङ्गाधिकारकालाः पूर्वमेव
प्रतिपादिताः । प्रयोजनत्वाद् व्याप्यतात् ।

देयानि वेद्यश्राद्धार्थं नवश्राद्धानि यत्नतः ।

ततः प्रेतविश्राद्धार्थं मृताहनि तु वत्सरम् ॥

‘तत इति नवश्राद्धोत्तरकालं । मासि मासि मृताहे यावत्
संवत्सरं प्रेतत्वविमुक्त्यर्थं श्राद्धानि देयानीत्यर्थः ।

वृद्धवसिष्ठस्तथा ।

असन्ध्या तु नवश्राद्धं प्रेतत्वात् न मुच्यते ।

अर्वाकृ द्वादशाहस्य लम्बा तरति दुष्कृतम् ॥

अनेन नवश्राद्धानामपि प्रेतत्वविमुक्तिः प्रयोजनमित्युक्तं भवति ।
‘दुष्कृतं’ प्रेतत्वहेतुभूतं, द्वादशाहस्यर्वाकृ मृताहमारभ्यैकादशाहान्तं
श्राद्धानि लम्बा तरति । अनेन द्वादशाहात्पूर्वं क्रियमाणानां श्राद्धानां
नवश्राद्धसंश्रकत्वमपि गम्यते ।

प्रेतश्राद्धेष्वदक्षेषु प्रेतत्वमुक्तिर्न भवतीत्याह यमः ।

यस्यैतानि न दत्तानि एकोद्दिष्टानि षोडश ।

पित्राचलं स्मिरं तस्य दक्षैः श्राद्धवतैरपि ॥

‘पिशाचत्वं’ प्रेतशब्दवाच्यप्राणिरूपत्वं ।

भविष्यत्पुराणे त्वधोगतिनिवृत्तिप्रयोजनमुक्तम् ।

नवश्राद्धं चिपलं च षण्मासं मासिकानि च ।

न करोति सुतो यस्तु तस्याधः पितरो गताः ॥

तथोत्तरश्राद्धाधिकारोऽप्येषां प्रयोजनमित्यपि तत्रैवोक्तं ।

नवश्राद्धादिश्राद्धानि न कृतानि तु यस्य वै ।

नाधिकारी भवेन्नत्र मास-षण्मासिकाब्दिके ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नवश्राद्धानि कुर्वीत प्रेतोद्देशेन यत्नतः ।

एकोद्दिष्टविधानेन मान्यथा तु कदाचन ॥

आह कागलेयः ।

शाषे तु स्रुतकं सेत्स्यान्निशाग्नौचे तथैव च ।

नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाक्रमं ॥

अत्र क्रम-कालौ पूर्वमेव कालप्रकरणे दर्शितौ । नवश्राद्धेषु केषा-
श्चित्पदार्थानामननुष्ठानमुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।

अनुदकमधूपञ्च गन्धमाख्यविवर्जितम् ।

नवश्राद्धमन्त्रञ्च पिण्डोदकविवर्जितम् ॥

‘अनुदकं’ अनर्घ्य-पिण्डोदकमवनेजन-परिषेचनरूपं ।

तथा ।

एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

नाग्नौकरणमन्त्रस्य एकस्याथ तिलोदकम् ।

अनूद्दिष्ट्य तु प्रेताय सर्वैव प्रदद्यते ॥

२० अ० ।] आह्नकख्ये प्रेतदत्तिकरआह्नादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १५६६

अनपत्येषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरस्यताम् ।

स्वस्यस्तु विसृजेदेवं महात्प्रणववर्जितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न विद्यते ।

पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपजायते ॥

सपिण्डीकरणात् प्राक्तनैकोद्दिष्टविषयमेतदिति वज्रभिर्याख्यातम् ।
प्रेतायेत्यनेन प्रेतशब्दोऽत्र प्रयोक्तव्यो न तु पितृशब्द इत्युक्तं भवति ।

आहापस्तम्भः ।

नैमित्तिकं आह्नं बहिर्धामात् शुचयः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति । तत्र
नवानि द्रव्याणि यैरन्नं संस्क्रियते येषु च भुज्यते तानि भुक्तवद्भ्यो दद्यात्
समुदितांश्च भोजयेन्न तावद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेदेवं संवत्सरं तेषां
उत्तमलोहेनाजेन कार्यं मानस्य कारयेत् प्रतिच्छन्ने तस्योत्तरार्द्धे
ब्राह्मणान् भोजयेदुभयान् पश्यति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानानात्मनेव पितृ-
नित्युपदिशन्ति । कृताकृतामत ऊर्ध्वं आह्नेन दत्तिं हि वेदयन्ति पितरः ।
नैमित्तिकशब्देन प्रेतआह्नान्युच्यन्ते ।

अतएवाह गालवः ।

दाहादारभ्य दातव्यं आह्नं नैमित्तिकं बुधैः ।

नियमादत्सरं यावदिति गालवभाषितम् ॥

नवआह्नेष्वेषमन्नं यजमानेनान्येन वा न भोक्तव्यमिति ।

आहाङ्गिराः ।

नवआह्नेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितञ्च यत् ।

दम्यत्योभुंक्तश्चिष्टञ्च तन्न भुञ्जीत कर्हिचित् ॥

का तर्हि नवआह्ने श्वेषञ्च प्रतिपत्तिः कर्त्तव्या इत्यपेक्षायामाह

देवस्यः ।

एकोद्दिष्टेषु शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्^(१) ।

ततः कामन्तु भुञ्जीत स्वयं मङ्गलभोजने ॥

नवश्राद्धमंजकेष्वेकोद्दिष्टेषु शेषं श्राद्धभोक्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यः समर्पयेत् । तदनुज्ञया जलादौ वा प्रक्षिपेत् न तु स्वयं भुञ्जीत न चान्यं कमपि भोजयेत् । 'ततः' तदनन्तरं क्रियमाणे, 'मङ्गलभोजने' सांवात्सरिकादौ, श्राद्धशेषं ज्ञात्यादौ भोजयेत् । स्वयं यजमानो भुञ्जीत । श्राद्धशेषादन्येनास्त्रेण तु जाति-दौनानायादयो भोजनीयाः । तथा च नवश्राद्धान्यभिधायोक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्त्तव्यन्तु नरैः श्राद्धं देश-कालानुरोधतः ।

सपिण्डान्तु मजातैर्यास्तथान्येऽपि वुभुक्षिताः ।

दौनानायाश्च कृपणास्तथान्नमुपभुञ्जते ॥

अज्ञातिना तु भुक्तुमिन्नस्त्रे प्रायश्चित्तमप्यर्चैर्वोक्तं ।

द्वाभ्यान्तु तत्रकच्छ्राभ्यां शुद्धिः स्यान्तु विवेकिनाम् ।

तृतीये पञ्चमं स्नानं कर्त्तव्यं नवमे तथा ।

इति नवमंशकानां श्राद्धानां प्रयोगः ।

अथैकादशाहिकानां श्राद्धानां प्रयोगः ।

तत्र कूर्मपुराणे ।

एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भावतः ।

द्वादशे वाह्नि कर्त्तव्यं अनिन्द्येप्यथ वारुणि ॥

एकं पत्रित्रमेकोऽर्घ्यः पिण्डपात्रन्तरीयं च ।

(१) समर्पयेदिति ग० ।

०० अ० ।] आद्रकल्पे प्रेतलभिकरआद्वादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६०१

एवं मृताङ्गि कर्त्तव्यं प्रतिमामन्तु वत्सरम् ॥

पद्मपुराणे ।

ततस्त्वेकादशाहे तु द्विजानेकादशैव तु ।
गोत्रादिसृतकान्ते च भोजयेद्युजोद्विजान् ॥
द्वितीयेऽङ्गि पुनस्तद्वदेकोद्विष्टं समाचरेत् ।
आवाहनाग्नौकरण-द्वैवहीनं विधानतः ॥
एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः एकः पिण्डो विधीयते ।
उपतिष्ठन्तां त दति देयं पश्चात्तिलोदकं ॥
स्वदितं द्विकरे ब्रूयादिसर्गे चाभिरम्यताम् ।
शेषं पूर्ववदत्रापि कार्यं वेदविदो विदुः ।
अनेन विधिना सर्वमनुमासं समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

ततोर्घ्येऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदाहावनौ द्विजः ।
सृतकान्ते गृहे आद्रमेकोद्विष्टं प्रचक्षते ॥
द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपले ष ततः परम् ।
मासि मासि तु कर्त्तव्यं यावदावत्सरं द्विज ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

मृताहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्विष्टं गृणुष्व तत् ।
द्वैवहीनन्तयेकार्घ्यं तथैवैकपवित्रकम् ॥
आवाहनं न कर्त्तव्यमग्नौकरणवर्जितम् ।
प्रेतस्य पिण्डमेकस्य दद्यादुष्कृष्टमन्निधौ ॥
तिलोदकस्यपमयं तन्नामस्मरणाश्रितम् ।

अक्षय्यममुकस्येति स्थाने चैवोपतिष्ठताम् ॥
इति ब्रूयात् प्रयत्नेन कर्त्ता विप्रविमर्जने ।
अभिरस्यतामिति ब्रूयात् ब्रूयस्तेऽभिरताः स्म ह ।
प्रतिमासं भवेदेतत्कार्यमावत्सरान्नरैः ॥

बौधाचनसूत्रे ।

अथैकोद्दिष्टेषु नाग्नौकरणं नातिअयणं न पूर्वं न देवं न धूपं न
दीपं न स्नाधा-नमस्कारौ नात्रापूपं सर्व्वं सिद्धं समानौयायुग्मान्
ब्राह्मणान् सुप्रक्षालितपाणिपादानप आचमय्य दर्भापकृत्त्रेष्वाग्नेषु
उपवेश्य सर्व्वस्नात् सकृत् सकृत् समवदायाभिघार्य्य दक्षिणतो भस्मि-
आनङ्गाराणिदृष्ट्य तेषु जुहुयात् । प्रेतायामुक्त्रे यमाय स्वाहेति
तद्भुतमज्जतस्य हवत्यमुक्त्रे त्प्रिरस्त्रित्यर्पां प्रतिग्रहणं विसर्जनस्नामुष्ना-
उपतिष्ठत्यनुद्दिश्य येस्वैव पिण्डदानं तप्यस्वेति संक्षालनं त्प्रिर-
स्त्रिति विसृजेत् । नमोऽस्तु त्प्रिरितौतरेषां प्रतिवचनं ॐ तस्य
द्वितीयाप्रभृतिब्राह्मणैरेकोत्तरवृद्धिरादशाहादत्र नवं विष्किञ्चतैका-
दश्यां आहुं तृतीये पक्षे द्वितीयं सन्ततमेकेकेमेकादशमासान्नयन्ति
तद्वादशमासमभ्यारोहति

बौधाचनः ।

एकोद्दिष्टं च एव स्याद्वादशमेऽहनि वा पुनः ।
अथवोर्द्धमयुग्मे तु कुर्वीताह स्वशक्तिः ॥
अर्द्धमासेऽथ मासे वा ऋतौ संवत्सरेऽपिवा ।
निमन्त्रणक्तु पूर्वेद्युर्देवमग्नौहतिस्तथा ॥
न स्नाधात्रावणापूप-धूप-दीपौ नमष्कृतिः ।

अग्निं समृध्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य च सादयेत् ॥
 दर्वीमौदुम्बरीमाज्यस्यालीञ्च सुवमेव च ।
 पात्रीञ्च प्रोक्षणीञ्चैव तिलोदकवरन्तथा ॥
 प्रोक्ष्यैतत् सद्भिर्गेषान्नमानीषाञ्चं निरूप्य च ।
 अधिश्रित्य च पर्यग्निं कृत्वा तदुभयं ततः ॥
 सुवन्दर्वी च समृज्य तन्नमुद्राश्च धारितम् ।
 कृत्वा तिलोदकं पुंसां स्त्रीणाद्योदितमन्त्रवत् ॥
 पितृशब्दे क्षिपेत्प्रेतं स्वधावर्जन्तु सर्वतः ।
 प्रेतमावाह्य विप्रांश्चाणुपवेश्य निमग्न्य च ॥
 अमुष्मै तप्तिरस्त्वैवं तिलोदकमिहापयेत् ।
 तप्तिरस्त्विति चान्योऽपि ब्रूयाद्दत्त्वाप्यलङ्कृते ॥
 करिष्यामीत्यनुज्ञाय कुरुष्वेति च बोदितः ।
 उपस्तीर्याथ दर्शान्तु सर्वाग्नेभ्यः सकृत् सकृत् ॥
 अभिघार्याथ जुहुयादङ्गारान् भस्ममिश्रितान् ।
 पृथग्दक्षिणतः कृत्वा प्रेतायेत्यादिना ततः ॥
 अपि मृश्यान्नमूर्च्छित्वा निक्षिप्यानुदिशेत्ततः ।
 अमुष्मा उपतिष्ठन्स्वित्यथ मन्त्रैः समीक्ष्य तान् ॥
 भुक्त्वाशान्तेषु कृत्वा च स्वदितश्च तिलोदकम् ।
 विकीर्यात्प्रिष्य दत्त्वा च दक्षिणामुदिते क्षये ॥
 अभिवाद्य तु तान् ब्रूयात् तप्तिरस्त्विति तेऽपि च ।
 अमु तप्तिरिति ब्रूयुरनुज्ञानान्तमाचरेत् ॥
 अनुज्ञातोऽन्नशेषेण पिण्डं दत्त्वा प्रिष्य च ।

तथस्वेत्येतमादाय पिण्डमुच्छिष्टमेव च ॥

अपामन्ते तदत्सृज्य स्नात्वा गच्छेद्गृहान् प्रति ।

पुण्याहमुक्तदीपञ्च पूर्णकुम्भादिमङ्गलम् ॥

गृहद्वारे स दृष्ट्वाश्रं शेषं भुञ्जीत कामतः ।

क्षत्रियस्नातमात्रस्तु सृष्टेर्द्वाहनमाहितम् ॥

वैश्वः प्रतोदं रस्मिं वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ।

ऐकोद्दिष्टान्त एवायं संस्कर्त्ता मुच्यते त्वघात् ॥

तृतीये पञ्च आयाते कुर्यादेव द्वितीयकम् ।

मामि मामि च कामन्तु नष्टे पूर्णे कथञ्चन ।

वत्सरे वत्सरे केचित् कुर्वन्तेऽस्य सृताहनि ॥

वृष्टत्प्रचेताः ।

न पैतृकोजपः कार्यः स्वदितञ्च नोदाहरेत् ।

वङ्गचगृह्यपरिशिष्टे ।

ऐकोद्दिष्टपिण्डे अनुशब्दो न विद्यते पितृशब्दं न कुर्वीतेति ।

भृगुः ।

ऐकोद्दिष्टे कुशाः समूला इति सकृदाच्छिन्ननिषेधः । अत्रनेजनं

प्रत्यवनेजनं कुर्यात् । धूप-चन्दन-मान्यादि च न कुर्यात् । “अनूदक-

मधूपञ्च गन्धमाल्यविवर्जितम् । नवश्राद्धमन्त्रञ्च पिण्डोदकविवर्ज-

ितम्” इति वचनात् । शेषमन्त्रमिति वचनात् शेषमन्त्रमिति च न

वक्तव्यम् । शेषमपि तस्मै दद्यादप्यु वा प्राप्स्येत् नान्येन भोक्तव्यम् ।

एकादशाह्ने साम्निकेनापि वैश्वदेवः पश्चात्कर्त्तव्यः ।

तथाच परिशिष्टम् ।

२० अ० ।] आद्धकल्पे प्रेतदत्तिकरआद्धादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६०५

सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्ध एकोद्विष्टे तथैव च ।

अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि

तथाच शय्यादिदाने विशेषः ।

यथाह सत्यव्रतः ।

मद्यःशौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

म एव दिवसस्तस्य आद्धशय्यामनादिषु ॥

तच्छ्राद्धं न केवलं ब्राह्मणस्यैकादशेऽहनि अपि तु क्षत्रियादेरण्य-
स्याद्यश्राद्धस्यायमेव कालः ।

तथाच पैठीनसिः ।

एकादशेऽहनि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकन्तु पृथक् पृथगिति ॥

न च क्षत्रियादेरगुचित्वेन तत्र श्राद्धानधिकार इत्याशङ्कनीयं,
अशुद्धस्याप्ययं वाचनिकोऽधिकार इति ।

तथाच शङ्खः ।

आद्यं श्राद्धमगृहोपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्त्तुंस्नात्कान्तिकौ गृह्णित्वाऽहः पुनरेव मः ॥ इति ॥

‘आद्यमिति सर्वैकोद्विष्टप्रकृतिभृतमेकादशाहायमित्यर्थः ।’

एतच्छ्राद्धानन्तरं स्नात्वा भुञ्जीतेति ।

तथान्ये विशेषाः ।

आशिषो द्विगुणा दर्भा जयाशी. स्वस्तिवाचनम् ।

पितृशब्दस्य सम्बन्धः शर्मशब्दस्तथैव च ॥

आवाहः पात्रलम्बस्य उल्लुकोल्लम्बनादिकम् ।

तप्तप्रश्नश्च विकरः शेषप्रश्नस्तथैव च ॥
 प्रदक्षिणविमर्गस्य सीमान्तं गमनन्तथा ।
 अष्टादशपदार्थास्तु प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

मनुः ।

अमपिण्डक्रियाकर्म द्विजातैः संस्थितस्य तु ।
 अद्वैतं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु कारयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यकपविचकम् ।
 आवाहनाद्यौकरणवर्जितं ह्यपसव्यवत् ॥
 उपतिष्ठतामत्तयस्थाने विप्रविमर्जने ।
 अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयस्तेऽभिरताः स्म ह ॥

कात्यायनः ।

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ्य एकं पविचमेकः पिण्डोनावाहनं नाग्नौकरणं
 नाच विश्वेदेवाः स्वदितमिति तप्तप्रश्नः उपतिष्ठतामित्यत्तयस्थाने-
 ऽभिरम्यतामिति विमर्गाभिरताः स्म इतीतरे ।

साङ्ख्यायनः ।

अथात एकोद्दिष्टमेकपविचमेकार्घ्यमेकं पिण्डं नावाहनं नाग्नौ-
 करणं नाच विश्वेदेवा स्वदितमिति तप्तप्रश्नः उपतिष्ठतामत्तयस्थाने
 अभिरम्यतामिति विमर्गः सम्यत्सरमेवं प्रेते ।

‘एकं पविचं’ एकशिखं पविचं ।

नागरखण्डे तु द्विशिखमण्यकम् ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यकपविचकम् ।

२० अ० ।] आहुकल्पे प्रेततप्तिकरआहुदीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६०७

आवाहनं परित्यक्तं कार्यं पार्थिवसत्तम ॥
तप्तप्रश्नस्तथा कार्यः स्वदितेति मज्जन्ततः ।
अभिरस्येति मन्त्रेण ब्राह्मणस्य विमर्जनम् ॥
अच्छिन्नायमभिन्नायं कुर्याद्भर्तणद्वयम् ।
पवित्रं तद्विजानीयादेकोद्दिष्टे विधीयते ॥

भविष्योत्तरे ।

एकादशाहे यच्छ्राद्धं तस्मान्यमुदाहृतम् ।
एकादशेभ्यो विप्रेभ्यो दद्यादेकादशेऽहनि ॥
भोजनं तत्र चैकस्मै ब्राह्मणाय महात्मने ।
वस्त्रालङ्कार-श्रय्याकां पितुर्यदाहनादिकम् ।
गो-मृशसन-दाषीस्तु दद्यात् समूह्य भक्तिः ॥

वाराहपुराणे ।

एकादशाहे कर्त्तव्यं श्राद्धं प्रेताय यत्नतः ।
शुः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रणक्रिया ॥
स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा प्रेतं विप्रेषु योजयेत् ।
गतोऽसि दिव्यलोकन्त्वं हतान्तविहितात्पथः ॥
मनसा वायुभृतेन विप्रे स्नाहं नियोजये ।
पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥
अस्त्रङ्गते तथादित्यं गत्वा विप्रनिवेशनम् ।
दत्त्वा तु पाद्यं विधिवत् नभस्कृत्य दिवोत्तमान् ॥
पादौ संघृत्य तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ।
प्रभातायान्तु ब्रह्म्यामुदिते च दिवाकरे ॥

श्मश्रुकर्म तु कर्त्तव्यं नखक्रेदस्तथैव च ।
 स्वपनाभ्यञ्जनन्दद्याद्विप्राय विधिपूर्वकम् ॥
 गृहीत्वा भूमिभागश्च स्थण्डिलं तदनन्तरम् ।
 निपानदेशं मङ्गल्य कर्त्तव्यं स्थण्डिलं महत् ।
 नदीकुले निवासे वा प्रेतभूमिं विनिर्दिशेत् ॥
 अकृत्वा पृथिवीभागं निवापं ये तु कुर्वते ।
 तदधीनं जगद्भद्रे तद्विष्टं कृतम्भवेत् ॥
 न देवाः पितरस्तस्य गृह्णन्तीह कदाचन ।
 पतन्ति निरये घोरे तेनोच्छिष्टेन सुन्दरि ॥
 सचेलं स्वपनं कृत्वा गत्वा चैव महानदौ ।
 तीर्थानि मनसा ध्यात्वा तैः स्वमभ्युत्तयेदुधः ॥
 एवं शुद्धिं ततः कृत्वा ब्राह्मणं शीघ्रमानयेत् ।
 आगतश्च द्विजं दृष्ट्वा कर्त्तव्या स्वागतक्रिया ॥
 अर्घ्यं पाद्यं ततः कृत्वा षष्टतुष्टेन माधवि ।
 आमनं चोपकल्पेत मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥

तथा ।

उपवेश्यामने भद्रे क्वचन्तत्र प्रकल्पयेत् ।
 आवरणार्थं तच्छत्रं ब्राह्मणाय प्रदीयते ॥
 पश्चादुपानहौ दद्यात्पादस्पर्शकरे शुभे ।
 सन्तप्रवालुकां भूमिमहि-कण्टकितान्तथा ॥
 सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतन्ददुपानहौ ।
 तिस्रोपचारं कृत्वा तु विप्राय नियतात्मवान् ॥

२० अ० ।] आहकल्पे प्रेतदृष्टिकरआह्लादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६०६

नाम-गोचमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ।

शीघ्रमाह्वानयेद्भूमिं दर्भहस्तोऽथ भूतले ॥

मन्त्रः ।

इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमाङ्गतिं ।

एवमाह्वानिते गन्ध-पुष्प-धूपैः समर्चयेत् ॥

ततो वस्त्राणि विप्राय सर्वाण्याभरणानि च ।

ततः पक्वान्नकञ्चैव कल्पयेच्चैव सुन्दरि ॥

एवमादीनि द्रव्याणि प्रेतभागानि सर्वशः ।

पादशौचादितः कृत्वा चातुर्वर्णस्य माधवि ॥

वृहस्पतिः ।

एकोद्दिष्टविधानेन यदैकस्य प्रदीयते ।

आवाहनाग्नौकरणवर्जितं दैववर्जितम् ॥

वस्त्रालङ्कार-शय्याकुं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।

गन्ध-माल्यैः समभ्यर्च्य आद्रुभोक्तं तदर्पयेत् ॥

भोजनश्चानेकविधं कारयेत् व्यञ्जनानि च ।

यथाशक्ति प्रदद्याच्च गो-भृ-हेमादिकं तथा ॥

श्रोत्रिया भोजनीयास्तु नव मस्र त्रयोदश ।

ज्ञातयो बान्धवा वापि तथा वातिथयोऽपरे ॥

प्रदद्याद्दक्षिणां तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।

हृतमश्रोत्रियं आद्रुं हृतोयज्ञस्त्वदक्षिणा ॥

तस्मात्पणं काकिर्णं वा फलं पुष्पमथापि वा ।

प्रदद्याद्दक्षिणां यज्ञे तथा शतगणो भवेत् ॥

सत्यव्रतः ।

प्रातरुत्थाय प्रेतब्राह्मणानेकादशामग्न्य पराङ्गे नानाभक्षान्न-
रसत्रिन्यासैः एकैकमुद्दिश्य विधिवत्पिण्डदानं वासो हिरण्य-दास्युपा-
नच्छ्रचोदकुम्भदक्षिणा गुणवति पात्रे शय्याप्रदानं ततः स्वस्त्ययनादि-
धर्माः प्रवर्तन्ते । दशम्यामतीतायामेकैकमुद्दिश्य भोजयेत्तेषामेवै-
कस्मै गुणवते शय्या देया ।

विष्णुः ।

अथाशौचव्यपगमेषु स्नातः सुप्रक्षालितपाणि-पादः स्वाचान्तस्वेवं
विधानेव ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्ध-माख्य-वक्त्रालङ्कारा-
दिभिः पूजितान् भोजयेदेकवन्मन्वानूहेतैकोद्दिष्ट उच्छिष्टसन्निधावे-
कमेव तन्नाम-गोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् । भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिण-
याभिपूजितेषु प्रेतनाम-गोत्राभ्यां दत्ताक्योदकेषु चतुरङ्गुलपृथ्वी-
स्नावदम्तरास्तावदधःखाता वितस्त्यायतास्त्रिस्तः कर्षूः कुर्यात् ।
कर्षूणां समीपे चाग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकस्मिन्नाङ्गति-
त्रयं जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा नमः अग्नये कव्यवाहनाय
स्वधा नमः यमायाङ्गिरस्वते स्वधा नमः । स्थानत्रये प्राम्बत्पिण्ड-
निर्वपणं कुर्यात् । ततो दधि-मधु-घृत-मांसैः कर्षूत्रयं पूरयित्वैतत्
इति जपेत् । एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्यात् ।

लघुहारीतः ।

एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पाकेनैव सदा स्वयं ।

अभावे पाकमाचार्णां तदहः समुपोषणं ॥

इत्येकादशाहिकादीनां आङ्गानां प्रयोगः ।

अथ मृतशय्यादानविधिः ।

स च जीवच्छय्यादानेति कर्त्तव्यतातिदेशपरिपूरणीय इति तत्-
पूर्वकोऽभिधीयते ।

तत्र भविष्योत्तरे ।

शय्यादानं प्रवक्ष्यामि तुभ्यं यदुकुलोदह^(१) ।
यां दत्त्वा शिवभागी स्याद्विह लोके परत्र च ॥
शय्यादानं प्रशंसन्ति सर्वे देव-द्विजोत्तमाः ।
अनित्यं जीवितं यस्मात् पश्चात्कोऽन्यः प्रदास्यति ॥
तस्मात्सबन्धुः सपिता यावज्जीवति भारत ।
मृतोमृत इति ज्ञात्वा क्षणात्क्षणे निवर्त्तते ॥
तस्मात्स्वयं प्रदातव्यं शय्या-भोज्य-जलादिकं ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति सच्चिन्मयं चेतसि ॥
आत्मैव यदि चात्मानं दामैर्भागैर्न पूजयेत् ।
कोऽन्योऽपि इतरस्तस्माद्यः पश्चात् पूजयिष्यति ॥
तस्माच्छय्यां समामाद्य मारदारुमयीं दृढां ।
दक्षपत्रान्वितां रम्यां हेमपट्टैरलङ्कृतां ॥
संस्तूयतीति प्रतिच्छन्नां शुभगण्डोपधानकां ।
प्रच्छादनपटीयुक्तां गन्धधूपार्धवामितां ॥
तस्यां संस्थापयेद्द्वैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितं ।
उष्णीषके घृतमृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥
विज्ञेयः पाण्डुवश्रेष्ठ सजिद्राकलशो बुधेः ।

(१) पाण्डुकुलोदह इति ग० ।

ताम्बूल-कुङ्कुमचोद-कर्पूरागुरुचन्दनं ॥
 दीपिकोपानहच्छत्रं चामरासन-भाजनं ।
 पार्श्वेषु स्यापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥
 शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकं ।
 मृङ्गारकरकाञ्चान् पञ्चवर्णं विनायकं ॥
 शय्यामेवंविधां कृत्वा ब्राह्मणाय प्रदापयेत्^(१) ।
 सपत्नीकाय संपूज्य पूष्णेऽङ्गि विधिपूर्वकम् ॥
 यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरजातया ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 दत्तैवं तस्य सकलं प्रणिपत्य विमर्जयेत् ।
 एवं शय्याप्रदाने तु विधिरेषः प्रकीर्तितः ॥
 एकादशाहेऽपि तथा विधिरेषः प्रकीर्तितः ।
 ददाति यदि धर्मार्थं बान्धवोबान्धवे मृते ॥
 विशेषञ्चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय ।
 तेनोपभुक्तं यत्किञ्चित् किञ्चित्पूर्वं गृहे स्थितम् ॥
 तद्गात्रलग्नञ्च तथा वस्त्र-वाहन-भाजनम् ।
 यद्यदिष्टञ्च तस्य स्यात्तत्सर्वं परिकल्पयेत् ॥
 तमेव पुरुषं हैमं तस्यां संस्थापयेत्तदा ।
 पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता ॥

(१) ब्राह्मणायोपपादयेदिति ख० ।

पद्मपुराणे ।

मृतकान्ते द्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणां ।
 काञ्चनं पुरुषं तद्वत्फल-वस्त्रसमन्वितम् ॥
 संपूज्य द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ।
 उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो वदेत् ॥
 रजतस्य तु पात्रेण दधि-दुग्धसमन्वितम् ।
 अस्थि लालाटं संगृह्य सूक्ष्म कृत्वा सवच्चकम् ॥
 पायसैर्द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ।
 भोजयेत्प्रयतः प्राज्ञो विधिरेषः मनातनः ।
 एष एव विधिर्दृष्टः पार्वतीयेर्द्विजोत्तमैः ॥

शय्यायां ब्राह्मणोपवेशनविधिर्ब्राह्मणकर्त्तव्यश्च वाराहपुराणे ।

संगृह्य पाणिना पाणौ मन्त्रणोत्पापयेद्विजं ।
 दद्याच्छय्यासनं चैव तथैवाञ्जनकङ्कतीं ॥
 अञ्जनकङ्कतीं गृह्य शय्यामाक्रम्य स द्विजः ।
 मुहूर्त्तं तत्र विश्रम्य निवापस्थानमागतं ।
 गवां लाङ्गूलमाश्रित्य ब्राह्मं हस्तं समाददेत् ॥

शय्यादानफलं तु भविष्योत्तरे ।

स्वर्गे पुरन्दरगृहे सूर्यपुत्रालये तथा ।
 सुखं वसत्यसौ जन्तुः शय्यादानप्रभावतः ॥
 सूर्यपुत्रालये चैव तथा वैवस्वते पुरे ।
 पीडयन्ति न तं याम्याः पुरुषा भीषणाननाः ॥
 न घर्मेण न शीतेन बाध्यते स नरः क्वचित् ।

अपि पापसमायुक्तः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

विमानवरमारूढः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।

आभृतसंप्रवं यावत् तिष्ठत्यातङ्कवर्जितः ॥

शय्याप्रदानममलं तव पाण्डुपुत्र

संकीर्तितं सकलषौख्यनिधानभूतं ।

यो वै ददाति विधिना स हि विष्णुलीले

कल्पं विकल्परहितः स विभाति मर्त्यः ॥

अत्र प्रसङ्गान्मृतशय्याप्रतिग्रहनिषेधोऽभिधीयते ।

पद्मपुराणे ।

अतिदुष्टा प्रेतशय्या न याह्या द्विजसन्तमैः ।

गृहीतायान्तु तस्यां तु पुनः संस्कारमर्हति ॥

वेदे चैव पुराणे च शय्या सर्वत्र गर्हिता ।

गृहीतारस्तु जायन्ते सर्वे निरयगामिनः ॥

इति शय्यादानविधिः ।

एकादशाह्वादारभ्य संवत्सरपर्यन्तं प्रतिदिनं प्रेतायोदकुम्भो-
दातव्यः ।

तथा च पद्मपुराणे ।

उदकुम्भश्च दातव्यो भक्ष्य-भोज्यसमन्वितः ।

यावद्वर्षं नरश्रेष्ठ सतिलोदकपूर्वकम् ॥

आह्व हारौतः ।

मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डं मेधं समावपेत् ।

अस्रकुम्भश्च विप्राय प्रेतनिर्देशधर्मतः ॥

२० अ० ।] आद्रकल्पे प्रेतलिकरआद्धादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६१५

स्यतिममुच्चये ।

एकादशाहात् प्रमृतिघटस्तोयान्नसंयुतः ।

दिने दिने प्रदातव्यो यावत्स्याद्वत्सरः सुतैः ॥

पारस्करः ।

अहरहरन्नमसौ ब्राह्मणायोदकुम्भञ्च दद्यात्पिण्डमण्डके निगृणन्ति ।

याज्ञवल्क्यः ।

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सरात्कृतं ।

तस्याप्यन्नं मोदकुम्भं दद्याद्वर्षं द्विजन्मने ॥

आहापस्तम्बः ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतं ।

अब्दमसुघटं दद्यात् प्रत्यहं तन्नसंयुतं ॥

लौगादिः ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मामिकञ्चोदकुम्भञ्च देयं तस्यापि वत्सरं ॥

इत्युदकुम्भः ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

तत्र तावदस्य विधि-काल-देशाः इह चैकादशेऽहनि प्रमोर्तमनु-
ष्योद्देशेन वृषोत्सर्गः कार्य इत्युक्तं ।

षड्त्रिंशन्मते ।

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः ।

पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः आद्भुशतैरपि ॥

भविष्योत्तरे तु द्वादशेऽहनि वृषोत्सर्गोऽभिहितः ।

कार्त्तिक्यामथवामावास्यामथने वा युधिष्ठिर ।

चैत्र्यां वापि तृतीयायां वैशाख्यां द्वादशेऽङ्गि वा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे तु यस्मिन् कस्मिंश्चिन्नृताहेऽपि वृषोत्सर्गोऽभिहितः ।

अथयुक् षड्कपलस्य पञ्चदश्यां नराधिप ।

कार्त्तिकेऽप्यथवा मामि वृषोत्सर्गन्तु कारयेत् ॥

ग्रहणे द्वे महामुख्ये तथा चैवायनद्वये ।

विषुवद्वितये चैव मृताहे वान्धवस्य च ।

उत्सृजेन्नौलकण्ठं वै कौमुद्याः समुपागमे ॥

‘नौलकण्ठः’ नौलवृषः । ‘कौमुदी’ आश्विनकार्त्तिकयोः पूर्णमासी ।

पिप्पाद्युद्देशेन वृषोत्सर्गमकुर्वाणस्य निन्दा मत्स्यपुराणे ।

न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थे वा जलाञ्जलिं ।

न ददाति सुतो यस्तु पितुरुच्चार एव सः ॥

‘उच्चारः’ पुरीषोत्सर्गः । अत्र नौलसंज्ञकः सर्वोत्तमो वृषः ।

वृषोत्सर्गप्रदेशा देवीपुराणे ।

स त्वरणे भवेत्तीर्थे उत्सर्गा गोकुलेऽपिवा ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रागुदक्प्रवणे देशे मनोज्ञे निर्जने वने ।

वृषोत्सर्गः कार्य इति शेषः ।

कालिकापुराणे ।

अरण्ये चत्वरे वापि गोष्ठे वा मोचयेदृषम् ।

न गृहे मोचयेद्विद्वान् कामयन् पुष्कलं फलम् ॥

इति वृषोत्सर्गविधि-काल-देशाः ।

अयोत्सर्जनोयवपन्नवणम् ।

मत्स्यपुराणे मनुरूवाच ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि वृषभस्य तु लक्षणम् ।

वृषोत्सर्गविधिञ्चैव तथा पुण्यफल महत् ॥

मत्स्य उवाच ।

धेनुमादौ परीक्षेत सुशालां लक्षणां न्विताम् ।

अथङ्गामपरिक्रियां जीववत्सामरोगिणीम् ॥

स्निग्धवर्णां स्निग्धखुरां स्निग्धगृह्णां तथैव च ।

मनोहरातिमौस्याञ्च सुप्रमाणामनुद्धताम् ॥

आवर्त्तदर्शिणावर्त्तर्युक्ता दक्षिणतश्च या ।

वामावर्त्तवामतश्च विस्तीर्णजघन-स्तना ॥

मृदुमंहतवास्रोष्ठौ रक्तजिह्वा सुपूजिता ।

अश्यावदोर्घास्फुटितरक्तजिह्वा तथा च या ॥

ताम्रानाविलनेत्रा च शफरं विरलेर्दृष्टेः ।

वैदर्श्यामधुवर्णस्य जलबद्गदमन्त्रिभेः ॥

रक्तस्निग्धेशु नयनेस्तथा रक्तकनौलकेः ।

मप्र चतुर्दशदन्ता भवेदश्यावतालुका ॥

षड्भ्रता सुपाशौरुः प्रयुपञ्चममायता ।

अष्टायता शिरोग्रीवायुता या शुभलक्षणा ॥

षड्भ्रता भवेत्केषु केषु पञ्चसु चायता ।

आयताश्च तथैवाष्टौ धेनूनाङ्गे शुभावहाः ॥

मत्स्य उवाच ।

उरः पृष्ठं शिरः कुक्षी ओणी च वसुधाधिप ।
 षडुन्नतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥
 कर्णौ नेत्रे ललाटश्च पञ्चैव रतिनन्दन ।
 ममायतानि शस्यन्ते पुच्छं सास्त्रा च सक्थिनी ॥
 चत्वारश्च स्तना राजन्नेवमष्टौ मनीषिभिः ।
 शिरोयीवायुता चैव भूमिपालायता ऋशं ॥
 तस्याः सुतं परीक्षेत वृषभं लक्षणात्स्वितं ।
 उन्नतस्कन्धककुदमृजुलाङ्गूलकम्बलं ॥
 महाकटितटस्कन्धं वैदूर्यमणिलोचनं ।
 प्रवालवर्णग्रटङ्गायं सुदीर्घमृदुबालधिं ॥
 मवाष्टदशसङ्कीर्वा तीक्ष्णगैर्दशनैः शुभैः ।
 भस्त्रिकाचश्च मोक्तव्यो गृहेऽपि धन-धान्यदः ॥
 वर्णतस्ताम्रकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।
 श्वेतोरक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥
 इन्द्रनीलाभपृष्ठश्च श्वलः पञ्चकालकः ।
 पृष्टुर्कर्णो महास्कन्धः सन्त्तरामा च यो भवेत् ॥
 रक्ताक्षः कपिलोयश्च रक्तग्रटङ्गश्च यो भवेत् ।
 श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य च शस्यते ॥
 स्त्रिगुणो रक्तेन वर्णेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते ।
 काञ्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णोनायक्यजन्मनः ॥
 घस्य प्रागायते ग्रटङ्गे स्वमुखाभिमुखे सदा ।
 सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥

मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।
 श्वेतो-मार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षणः ॥
 करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
 खच्छपादश्चिगश्चैव द्विपादः श्वेत एव च ॥
 कपिञ्जलनिभोधन्यस्तथा तित्तिरसन्निभः ।
 आकर्णमूलाच्छेतन्तु मुखं यस्य प्रकाशते ॥
 मान्दीमुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णा विशेषतः ।
 श्वेतञ्च जठरं यस्य भवेत् पृष्ठञ्च गोपते ॥
 वृषभः स ममुद्राख्यः सततं कुलवर्द्धनः ।
 मल्लिकापुष्पचित्रस्य धन्यो भवति पुङ्गवः ॥
 कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति गोपते ।
 अतमौपुष्पवर्णस्य तथा धन्यतरः स्मृतः ।
 एते धन्यास्तथाऽधन्यान् कौर्त्तयिष्यामि ते नृप ॥
 कृष्णताल्लोष्ठदग्ना रूतगृङ्ग-शफाश्च ये ।
 अथ्यक्तवर्णा ब्रूखाश्च व्याघ्रभस्मनिभाश्च ये ॥
 ध्वान्त-गृध्रसवर्णाश्च तथा मूषकमन्त्रिभाः ।
 कुपटाः काणास्तथा खञ्जाः केकराचान्तथैव च ॥
 विषमश्वेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ।
 न ते वृषाः प्रसोक्त्या न ते धार्यास्तथा गृहे ।
 मोक्तव्यानाश्च धार्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्षणं ॥
 स्वस्तिकाकारगृङ्गाश्च मेघौघमदृशस्वनाः ।
 महाप्राणाश्चैव तथा सत्तमातङ्गगामिनः ॥

महोरस्का महोच्छ्रामा महाबलपराक्रमाः ।
 शिरः कर्णा ललाटश्च बालधिश्रणास्तथा ॥
 नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रमत्त्वियः ।
 श्रुतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥
 भ्रूमौ कर्षति लाङ्गूलं सुमूला चैव बालधिः ।
 पुरस्तादद्यतेनीलो वृषभश्च प्रशस्यते ॥
 शक्ति-ध्वज-पताकाभा येषां राजौ विराजते ।
 अनङ्गाहम् ते धन्या वित्तमिद्धिजयावहाः ॥
 प्रदक्षिणानि वर्त्तन्ते स्वयं ये विनिवर्त्तिताः ।
 समुन्नतशिरोयोगीना धन्यास्ते यूथवर्द्धनाः ॥
 रक्तगुटङ्गायनयनः श्रेतवर्णाभवेद्यदि ।
 शफैः प्रवालमट्टशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥
 एते धार्याः प्रयत्नेन मोक्षव्या यदि वा वृषा ।
 धारिताश्च तथा मुक्ता धन-धान्यविवर्द्धिताः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

वृषभः कृष्णमारस्तु प्रत्ययस्तु त्रिहायनः ।

मनोज्ञोदर्शनोयश्च सर्वलक्षणसंयुतः ॥

आह विष्णुः ।

तत्राहवे च वृषभं परीक्षेत जीववत्सायाः पुत्रं सर्वलक्षणोपेतं
 नौलं लोहितं वा पुच्छ-पादेषु सर्वशुक्रं यूथस्याकादकं ।

अथ सर्वोत्तमस्य नौलसंज्ञकस्य वृषस्य लक्षणं ।

रेवाखण्डे ।

यस्तु वै पाण्डुरो वत्से ललाटे चरणे तथा ।
लाङ्गूले यस्तु वै शुभ्रः स वै नाकस्य दर्शनः ॥

कालिकापुराणे ।

नीलोत्पलदनप्रख्यः श्वेताङ्घ्रिचन्द्रमस्तकः ।
शुभ्रर्युवा लोहिताक्षो वृषभोनील उच्यते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुष्के च पाण्डुरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलोत्पल उच्यते ॥

मत्स्यपुराणे ।

चरणाश्च मुखं पुष्कं यस्य श्वेतानि गोपते ।
लाक्षारमवर्णस्य तन्नीलमिति निर्दिशेत् ॥
वृष एव स मोक्तव्यो न स धार्यो गृहे भवेत् ।
तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥
पृथ्व्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गथां व्रजेत् ।
गौरीं वाष्पुदहेद्गायत्रीं नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
अथोत्सर्गविधिः ।

भविष्योत्तरे कृष्णवाक्यं ।

षाण्डं नीलं शङ्खपादं सपौण्ड्रं श्वेतपुष्ककं ।
गोभिश्चतुर्भिः सहितमुत्सृजेत्तं विधिं गृह्ण ॥
अथोवाच पुरा गर्गा गोकुलेऽनघ पाण्डव ।
तं ते सम्यादयिष्यामि विधिं गृह्णप्रचोदितं ॥
मातरः स्यापयित्वा च पूजयेत्कुसुमाचतेः ।

मातृश्राद्धं ततः कुर्यात् मदाभ्युदयकारकं ॥
 अर्कमूले तु कलशमश्रुत्यदक्षशोभितं ।
 सप्त रुद्राः जपित्वा तु स्थापयेद्रुद्रदेवतं ॥
 सुमिद्धं च कुर्याद्भक्तिं मन्त्रपुरःसरं ।
 आज्येन जुहुयात् षड्भिः पृथगाहुतिमंश्रुतेः ॥
 पौष्णमन्त्रैस्ततः पश्चाद्भुत्वा वक्तिं यथाविधि ।
 एकवर्णं द्विवर्णं वा रोहितं श्वेतमेव वा ॥
 जौववत्सपयस्त्रिन्याः पुत्रं सर्वान्नसुन्दरं ।
 चतस्रो वत्सतर्यश्च ताभिः सार्द्धमलङ्कृतं ॥
 तामाङ्गणं जपेद्विप्रः पतिं वो बलिनं प्रभुम् ।
 ददामि तेन सहिताः क्रीडाभ्रं हृष्टमानसाः ॥
 तप्तो वामे त्रिशूलश्च दक्षिणे चक्रमालिखेत् ।
 अङ्कितं शूल-चक्रार्थां चर्चितं कुसुमादिना ॥
 पुष्पमालाशतगीवं मितवस्त्रैश्च ह्लादितं ।
 विमुञ्चेद्वत्सकाभिश्च तिसृभिर्बलिनं वृषं ॥
 देवालये गोकुले वा नदीनां सङ्गमे तथा ।
 इत्युक्तं गर्गमुनिना विधानं वृषमोक्षणे ॥

अत्र मातृपूजापूर्वकं अभ्युदयकारकं श्राद्धं कुर्यात् इत्युक्तं तेन
 चाभ्युदयिकं श्राद्धं कर्त्तव्यमवेति गम्यते । तत्र श्राद्धं कृत्वा श्राद्ध-
 भोक्तृव्यतिरिक्तानामपि द्विजानां भोजनादिना प्रीणनं कृत्वा तिस्रो-
 दकदानपूर्वकं पिण्डदानं कर्त्तव्यमित्युक्तं वाराहपुराणे ।

श्राद्धं कृत्वा तु सुश्रेणि तर्पणीया द्विजातयः ।

२० अ०] आद्रकल्पे प्रेतदत्तिकद्रुआद्वादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६२३

दत्त्वा तिलोदकं पिण्डं पितृ-पैतामहेषु च ॥

कलशे रुद्रजपानन्तरं पुरुषसूक्तादिजपोप्युक्तो विष्णुधर्मोत्तरे ।

तत्र रुद्रं जपित्वा तु स्यापयेद्रुद्रदेवतां ।

तथैव पौरुषं सूक्तं कृष्णाण्डानि तथैव च ।

‘रुद्रः’ “नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिरध्यायो यजुर्वेदे प्रसिद्धः ।
पुरुषसूक्तं “सहस्रशीर्षत्यादिषोऽश्वर्चः । “यद्देवा देतहेऽनमित्याद्या
श्चः कृष्णाण्डमंशाः ।

अथ कश्चिद्विशेषः सौरपुराणे ।

रुद्रमावाह्य कलशे गन्ध-मान्याक्षतादिभिः ।

सम्यूज्य मंसृशन् कृष्णं रुद्राध्यायं जपेत्ततः ।

तथैव पौरुषं सूक्तं गायत्रैर्द्रौञ्च मंहितां ॥

“आवोराजैत्येकं, “तद्भ इति चत्वारि, “आज्यदोहानि त्रीणि,
देशव्रतानि षोणीत्येकादशमामानि रुद्रमंहिता । तदुक्तं सामविधा-
नाख्ये ब्राह्मणे, “आवोराजा तदोवर्गं आज्यदोहानि देवव्रतानि चैषा
नाम मंहितेतां प्रयुञ्जन् रुद्रं प्रीणाति” इति जपानन्तरं होमः

।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सुममिद्धं गवां मध्यं सुविस्तीर्यं ज्ञताशनं ।

पयसा श्रपयं द्विद्वान् चरुं पौष्णं ममाहितः ॥

अथायं क्रमेण होमोऽभिधीयते । गवां मध्यं रुद्रकलशस्य पस्या-
ज्ञागे परिसमूहनादिपञ्चमंस्कारान् विधायाग्निमुपममाधाय दक्षिण-
तो ऋणाणमुपवेश्य उत्तरकर्मापयुक्तं सर्वमामाद्य आज्यमधिश्रित्य

पयसा सह ताण्डुलान् प्रक्षिप्य पायसं अपयित्वा सोदकन्तण्डुलं
स्यान्धां प्रक्षिप्य पौष्णचरुं अपयित्वा आज्यादीन्युद्वास्य आज्यं
संक्षुत्त्य समित्प्रतेपानन्तरं प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्य
प्रथममन्वारश्चे इह रतिरिति षड्वाज्याहुतयो होतव्याः । तद्यथा इह
रतिः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ इह रमध्वं स्वाहा । इदमग्नये ।
ॐ इह धृतिः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा । इद-
मग्नये । ॐ उपमोषमस्मामुदीधरन् स्वाहा । इदमग्नये । ततो ब्रह्म-
णान्वारश्चे प्रजापतये स्वाहेति मनसा ध्यात्वा अग्नावुत्तरतो हुत्वा
इदं प्रजापतये इति त्यागः । एष पूर्व आघारः । तत इन्द्राय स्वाहे-
त्यग्नौ दक्षिणतो हुत्वा इदमिन्द्रायेति त्यागः । एष उत्तर आघारः ।
अग्नये स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्द्धे हुत्वा इदमग्नये इति त्यागः । एष अग्नेय
आज्यभागः । सोमाय स्वाहेति दक्षिणपूर्वार्द्धे हुत्वा इदं सोमायेति
त्यागः । एष सोम्य आज्यभागः । तदनन्तरमन्वारश्चे पायसेन गोध-
ञ्जोक्तदेवताभ्यो होमः तद्यथा ॐ अग्नये स्वाहा । इदमग्नये ।
ॐ रुद्राय स्वाहा । इदं रुद्राय । ॐ सर्वाय स्वाहा । इदं सर्वाय ।
ॐ पशुपतये स्वाहा । इदं पशुपतये । ॐ उगाय स्वाहा । इदमु-
गाय । ॐ अश्विनये स्वाहा । इदमश्विनये । ॐ भवाय स्वाहा । इदं
भवाय । ॐ महादेवाय स्वाहा । इदं महादेवाय । ॐ ईशानाय
स्वाहा । इदं ईशानाय । अथ पौष्णचरोरेकाहुतिः । पूषा गा
अन्वेतु नः पूषा च रत्नत्वर्तः पूषा वाजान् मनोतु नः । इदं पूष्णे ।
अथ ब्रह्मणान्वारश्चे स्विष्टकृन्महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्याञ्चरुं
जुहुयात् । ततः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते ।

२० अ० ।] आदिकल्पे प्रेतलपिकरश्राद्धादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६२५

इति पौष्णपायमाभ्यां खिष्टकृद्भूमः । महाव्याहृत्यादिहोमस्वाज्येन ।
ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे । ॐ स्वः
स्वाहा । इदं सूर्याय । इति तिस्रो महाव्याहृतयः । अथ लक्ष्मी
अग्न इत्यादिभिः स्वाहान्तेः पञ्चभिर्मन्त्रैः सर्वप्रायश्चित्तं । ॐ सत्वत्रो
अग्ने प्रमुमुग्ध्यास्मत् स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां । ॐ स त्वं नो भूय
सहवो न पृथि स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्यां । ॐ अयाश्चामे
भ्यनभि भेषजं स्वाहा । इदमग्नये । ॐ ये ते शतं स्वर्काः स्वाहा ।
इदं वरुणाय सवित्रं विष्णवे विश्वंभ्यो देवेभ्योमरुद्भ्यः स्वर्कभ्यः ।
ॐ उदुत्तमं अदितये स्याम स्वाहा । इदं वरुणाय । अथ प्राजापत्यां ।
ॐ प्राजापतये स्वाहा । इदं प्राजापतये । ततः संश्रवप्राशनं, मार्जनं,
पवित्रप्रतिपत्तिः, दक्षिणादानमिति । एवं होमं परिष्माप्य वृषस्या-
ङ्कनादिकं कुर्यात् ।

तत्राह विष्णुः ।

गैवां मध्ये सममिद्धमग्निं परिष्मोर्थां पौष्णं चरुं श्रपयित्वा प्रवा-
भिगन्धे नुम इह रतिरिति च कृत्वा वृषभमानायायस्करत्वावाहयेत् ।

‘अयस्करः’ लाहकारः ।

शौरपुराणे ।

ततो वृषभमानाय अग्ररुत्तरतः स्थितं ।

मव्यस्फिचिं निखेवक्रं शूलं वाहौ तु दक्षिणे ॥

‘मव्यस्फिचि’ वामकर्णभागे ।

कुङ्कुमेनाङ्कयित्वादौ ब्राह्मणः सममहितः ।

तत्रेन धातुना पञ्चादयस्कारोऽहयेद् वृषं ॥

देवीपुराणे ।

तत्रेन वामतश्चक्रं पार्श्वे शूलं समालिखेत् ।

धातुना हेम-तारेण आयमेनाथ वाङ्मयेत् ॥

‘हेम’ मुवर्णं ‘तारं’ रूष्यं, ‘आयमं’ लोहं ।

विष्णुः ।

एकस्मिन् पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् शूलेनाङ्कितञ्च “हिरण्यवर्णेति
चतसृभिः “शन्नोदेवीरिति च स्नापयेत् ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अङ्कितं स्नापयेत्पश्चात् स्नाने तस्य तथा पठेत् ।

हिरण्यवर्णेति च्चयत्सो मनुजेश्वर ।

आपोहिष्ठेति तिस्रसु शन्नोदेवीति चाप्यथ ॥

“हिरण्यवर्णाः गुचयः पात्रका इत्याद्याश्चतस्रोभिषेचनीया
श्चोऽथर्ववेदे प्रसिद्धाः ।

पारस्करः ।

अकालमूलान् कलशानष्टौ स्रग्दामभृषितान् ।

सवस्त्रांश्च मरन्नांश्च चूतपञ्चवशोभितान् ॥

स्थापयित्वा चतुर्भिस्तु मन्त्राण्यो वृषभः पुरः ।

चतुर्भिर्वत्सिकाः स्नाप्यास्ततः सर्वान् विभूषयेत् ।

अथः समुद्रज्येष्ठासु कौत्तयेदभिषेचने ॥

“समुद्रज्येष्ठाः मल्लस्य मध्यादित्याद्या च्चोवङ्कृचानां प्रसिद्धाः ।

एतच्च वृषस्य वत्सिकानाञ्च स्नापनादिकन्तस्य ताभिः सह विवाहं कर्तुं ।

एतच्च वत्सिकासङ्ख्यादिविधिपूर्वकम् देवीपुराणे स्पष्टीकृतम् ।

२० अ० ।] आङ्गकल्पे प्रेलटमिकरआङ्गादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६२७

चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वे चामम्भवतोऽपिवा ।

वत्सः सर्वाङ्गसम्पूर्णः कन्यका वत्सिका भवेत् ॥

अलङ्कृत्य यथाशोभमुत्सर्गं कारयेन्मने ।

विवाहस्वेकवत्सर्था नौलेन भवते मदा ॥

‘कन्यका’ अनुभूतमैथुना । ‘एकवत्सरी’ एकवर्षवयस्का ।

तथा ।

अष्टाभिर्धनुभिर्युक्तश्चतुर्भिरथवा क्रमात् ।

त्रिहायनोभिर्धन्याभिः स्रूपाभिश्च शोभितः ॥

‘त्रिहायन्यः’ त्रिवर्षवयस्काः ।

सर्वोपकारेणोपेतः स सर्वस्य वरोमहान् ।

उत्सृष्ट्यो विधानेन अपि स्मृतिनिदर्शनात् ॥

आदित्यपुराणे ।

त्रिमर्ज्याथ गुर्विण्णो दया गावो वृषभ्य च ।

अष्टौ वाय चतस्रो वा यथालाभमथापिवा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वत्सतर्ह्यश्चतस्रश्च तं वृषश्च नराधिप ।

अलङ्कुर्यात्ततः पञ्चाङ्गन्ध-मान्यंश्च शकितः ।

किङ्किणीभिश्च रस्याभिस्तथा चौनांगुर्कैः शृभैः ॥

‘किङ्किण्यः’ घर्घरौकाः ।

आदित्यपुराणे ।

घण्टां लोहकृतां दद्यात् शृङ्गे च पटलं शृभं ।

‘पटलं’ सुवर्णादिनिर्मितः कोशः ।

देवीपुराणं ।

अङ्गित्वोत्सृज्यते पूर्वं गावोऽलङ्कृत्य सर्वतः ।

शिवधर्मोत्तरे ।

रक्त-पीतेश्च कुसुमैः कुङ्कुमाद्यैश्च वर्णकैः ।

यथाशोभं ममालभ्य विभर्तुः पूजयेद्दृष्टान् ॥

किङ्किणीरवकोपेतां घटिकाञ्जरकान्वितां ।

स्वस्तिकैरङ्गुलैश्च नानारत्नोपशोभितां ॥

‘स्वस्तिकः’ विष्णुप्रभेदः ।

अष्टाङ्गुलप्रविस्तीर्णा हेमपद्मविनिर्मितां ।

राजतानि चर्मणोवापि मालामुरमि विन्यसत् ॥

तद्विधां पृष्ठमालाञ्च पटान्तककुदञ्चितां ।

नानाभरणसंयुक्तां उदराङ्गुलप्रलम्बिनीं ।

हेम-राजत-कौषीं वा नानारत्नोपशोभिताम् ॥

‘कौषी’ ताम्रमयी ।

पटवस्त्रैर्विचित्रैश्च यथाशोभमलङ्कृतां ।

काथीं गृह्णद्दयन्तस्य मदस्त्रचामरान्वितम् ।

पद्मं शिरषि मौवर्णं चन्द्रं चन्द्रकभूषितम् ॥

‘चन्द्रकः’ मयूरपिच्छं ।

भ्रमराश्रयपत्रैश्च बध्नीयाद्वनसंयुतम् ।

गैर्वैयक्तेन दिव्येन नानावस्त्रोपशोभिना ॥

‘गैर्वैयकं’ कण्ठभूषा ।

घण्टाङ्गांस्यमयीं शुद्धां गले बध्नीत सुस्वनां ।

२० अ० ।] आङ्गकल्पे प्रेतदत्तिकरम्भाद्वादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६२६

खुरैः सौवर्ण रौप्यैश्च केयूराङ्गदभृषितां ।
पट्टवस्त्रैर्विचित्रैश्च यथाशोभमलङ्कृताम् ॥

पारस्करः ।

अथालङ्कृत्य तान् सर्वान् रुद्राध्यायं समाहितः ।
आवयेत्यौरुषं सृक्तं तथा प्रतिरथानि च ॥

“आशुः शिशानो वृषभो न भीम इत्याद्या द्वादशशतैः प्रति-
रथसंज्ञाः ।

विष्णुः ।

स्नातान्कृतं स्नाताभिः चतसृभिर्वत्सवर्गैः सार्द्धमानौष
रुद्रान् पुरुषसृक्तं कुष्माण्डीश्च जपेत् । पिता वत्सेति च मन्त्रं वृषभस्य
दक्षिणे कर्णे जपेत् ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मन्त्रं पितावत्सेति प्रतीतं जपेत्पमये वृषभस्य कर्णे ।

‘अपमये’ दक्षिणे । पितावत्सेति मन्त्रोऽथर्ववेदे प्रसिद्धः । “पिता
वत्सानां प्रतिरथानां अथो पिता मरुतां गर्गाणां वत्सोज्जरायुः प्रति-
धुक्पौयूष आयुष्या घृतं तद्वस्य रेतः” इति ।

आदित्यपुराणे ।

सावित्रीश्च जपेत्तत्र तथा चैवाघमर्षणं ।

कर्णजपश्च दद्यात् वृषभस्य न संशयः ॥

‘अघमर्षणं’ “स्रतश्च सत्यश्चाभौद्धात्तपस इत्यादिप्रसिद्ध ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

ततोऽङ्किते जपेन्मन्त्रमिमं प्रयतमानसः ।

वृषोऽसि भगवान् धर्मस्यतुष्यादः प्रकीर्त्तितः ।

वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वतः ॥

पारस्करस्त्रोतमेव मन्त्रमभिधाय ।

इति प्रार्थ्यं वृषं न्तं गृहीतकुसमाञ्जलिः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कुर्याद्यथाविधि ॥

प्रत्यङ्मुखान्तु गवामेतावान् विधिरिष्यते ।

अथैशान्याभिमुखतः कुर्याद्गावो वृषन्तथा ॥

गावोवृषस्योभयतो वृषमध्ये निवेश्य च ।

सर्वेषां कण्ठवस्त्राणि श्लेषयेत्तु परस्परं ॥

अयं हि वो मया दत्तः सर्वामाम्पतिरुत्तमः ।

तुभ्यञ्जैता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनोरमाः ॥

संयोज्यति वृषं ताभिः पितृभ्यस्तं निवेदयेत् ।

सक्येन पाणिना पुच्छं समालम्ब्य वृषस्य तु ॥

दक्षिणेनाप आदाय मतिनाः सकुशास्ततः ।

ततो गोत्रं समुच्चार्य अमुकस्मा इति ब्रुवन् ॥

वृष एव मया दत्तः तन्तारयतु सर्वदा ।

सहेम मतिनां भृमावित्युच्चार्य विनित्तिपेत् ॥

इदन्तु पारस्करेणैकप्रमीतोद्देशेन वृषोत्सर्गवाक्यमुक्तं । अनेक-
प्रमीतोद्देशेन तु नौलोत्सर्ग मन्त्र उक्तः ।

वाराहपुराणे ।

नरा ये चात्र -तिष्ठन्ति पतिताः पितृबान्धवाः ।

तेषाम्भवत्ययं चाता नौलोमुक्तो यथाविधि ॥

२० अ० ।] आङ्गकण्ठे प्रेतहमिक्कराद्यादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६११

मृहीत्वोदुम्बरं पात्रं कृत्वा कृष्णतिस्रोदकं ।

करेण पुष्कमादाय पितृणामुत्सृजेत् वृषं ॥

‘उदुम्बरं’ तास्रं ।

ब्रह्मपुराणे ।

स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तप्तये ।

मातृपत्न्याश्च ये केचिद्ये चान्ये पितृपत्न्याः ॥

गृह-श्वशुर-बन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।

ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः ॥

वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां तप्तिमुत्तमां ।

दद्यादनेन मन्त्रेण तिस्रास्तयतश्चलं ।

पितृभ्यश्च समासेन ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणां ॥

अनेन मन्त्रेण ब्रह्मपितृश्वशुरेण वृषमुत्सृजेत् ।

विष्णुः ।

एतं युवानं पतिं वोदामि तेन क्रौडन्तीश्वरश्च प्रियेण ।

माशास्त्रि प्रजसां मातनूभिर्मारं धाम दिषते सोमराजन्^(१) ।

वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कालयेद्दिशि ।

‘कालयेत्’ प्रणोदयेत् । अनेन मन्त्रेणेति शेषः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एतं युवानं वृषभं ददामि

गवां पतिं यूथपतिं सद्यं ।

(१) एतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रौडन्तीश्वरश्च । माशास्त्रि प्रजा-
मातनूभिर्मारिषाम दिषते सोमराजन् इति क० ।

अनेन साङ्गं चरत प्रकामं
कामं तथा प्राक्कनवत्सतर्थः ।
प्रकालयेत्तं वृषभं ततस्तु
पूर्वां दिशं वत्सतरीञ्च सर्वाः ॥

कात्यायनः ।

जीववत्सायाः पयश्चिन्याः पुत्रे यूचे च^(१) रूपस्त्रित्तमः स्यात्त-
मलङ्कृत्य यूचे मुख्यासतस्रोवत्सतर्थस्तस्मात्कालङ्कृत्यैतं युवानं पतिं वोद-
दामि तेन क्रीडन्तीस्वरथ प्रियेण मानः साप्तजनुषा संविदाना
रायस्योषेण समिषा मदेमेत्येतथैवोत्तृजेरन्नभ्यस्यमभिमन्त्रयते मयो-
भूरित्यनुवाकशेषेण ।

ब्रह्मपुराणे ।

अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।

ब्राह्मणानाङ्गयत् किञ्चिद्येनोत्सृष्टम् निर्जने ।

तत्कश्चिदन्योन नयेद्विभाज्यं न यथाक्रमं ॥

अत्र निर्जने येन केनापि यत्किञ्चिदुत्सृष्टम्तदन्येन केनचिच्च नेयं
न च विभाव्यमिति ब्राह्मणान् प्रति दातुमिति ।

अथ मोक्तव्यस्थानमाह पारस्करः ।

वज्रतोयदण्डेऽरण्ये क्षेपणीयः स गोपतिः ।

वत्सतर्थश्च ताः सर्वास्तेनैव सह कालयेत् ।

अथवा गोकुले क्षेप्या वज्रगोधनसङ्कुले ॥

(१) यूचे रूप्ये चेति क० ।

शिवधर्मोत्तरे ।

एवंविधञ्च दक्षमं गोपतिं गोधनसमं ।
वसिकाजननप्रायं बज्रशीरावहङ्गवां ॥
नानाभरणसंचुक्तं पूर्वशोभासमन्वितं ।
गोमातरश्च संपूज्य विसृजेच्छिवगोकुले ॥

एवं विसृज्य स्वस्तिवाचनादिकं कुर्यात् ।

पारस्करः ।

निष्क्रान्ते गोपतौ तत्र ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
दद्याच्च दक्षिणान्तेषां ब्राह्मणान् भोजयेन्नतः ॥
सच्चिरणं इद्रकुम्भं तथा खानघटानपि ।
हेतवे प्रदद्यान्नत् सर्व्वं धेनुं चैव पचस्त्रिणौ ॥

वाराहपुराणे ।

विप्राणां वचनं क्लृप्त्वा यथा व्रतया च दक्षिणां ।
'विप्राणां वचनं' विप्रैः स्वस्तिवाचनं ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

वासोयुगं हेतुरथ प्रदेयं
सुवर्णयुक्तं सघृतं च कांस्यं ।
त्रिस्त्रिप्रधानस्य तथैव मूत्रं
देयं तथा हृष्टिसुपैति राजन् ।
विप्रास्तद्यान्नं दधि-वर्षिषा युतं
सम्भोजनीयाः पचषा च मिश्रं ॥

तत्र ब्राह्मणभोजनं इद्रस्यापे कर्त्तव्यं तथाचोक्तं

ब्रह्मस्थाने भोजयेत् ब्राह्मणान् वै यथाविधि ।
 एवं विधिना सुक्तस्य वृषभस्य धारणादिनिषेधमाह पारस्करः ।
 विधारयेत् तं कश्चिन्न च कश्चिन्न वाहयेत् ।
 न दोषयेत् तां धेतुं न च कस्यन बन्धयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नासौ वाह्यो न तत्क्षीरं पातयं केनचित् क्वचित् ।
 त्रिवधमोक्षरे ।

ये वृषाः साधुभिर्मुक्ताः विशूलाङ्गाः शिवप्रियाः ।
 तान् वाहयन्ति ये मूढाः पापाचारा नराधमाः ॥
 ते महाप्रलयं यावदग्नेयनरकादिषु ।
 पच्यन्ते विविधैर्षारैः पत्नी-पुत्रादिसंयुताः ॥
 राज्ञश्च विषये यस्य जना यत्र नराधमाः ।
 वाहयन्ति वृषं पापाः पापकृत्वापि तत्समं ।
 तस्मात्त्रिवारयेद्राजा वाह्यमानांश्च तैर्वृषान् ॥

दैवीपुराणे ।

एवं कृत्वा ह्यवाप्नोति फलं वाजिमन्त्रोदितं ।
 यमुद्दिश्योत्सृजेत्सं स लभेताविचारणात् ॥
 एवं वृषोत्सर्गविधिं नरोयः
 करोति भक्त्या निजपूर्वजानां ।
 सङ्कृत्य तान् दुर्गतिपङ्कमग्रान्
 स्वयं सलोकं समुपैति ब्रह्मोः ॥

भविष्योत्तरे ।

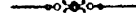
स्नेहाविहारिणं दृप्तं गर्जन्तं सुखदं गवां ।
 ककुद्भिन् यूपपतिं धन्या सुञ्चन्ति गोवृषं ।
 वृषोत्सृष्टः पुनात्येव दग्नातीतान् दग्नापरान् ॥
 यत्किञ्चित् स्पृशते तोयं समुत्तीर्य जलान्मही ।
 वृषोत्सृष्टं पितृणान्मदक्ष्यं समुदाहृतं ॥
 यैश्च यैश्च स्पृशेत्तोयं साङ्गुलादिभिरन्तः ।
 सर्वान्मदक्षयन्तस्य भवेत्क्षीयञ्च संग्रहः ॥
 ष्टङ्गैः खुरैर्वा यद्भूमिसुलिखत्यनिग्रं वपः ।
 मधुकुब्जाः पितृणस्य ज्ञाप्यास्ता भवन्ति वै ॥
 सहस्रनक्षत्रमात्रेण तद्भागेन पद्या श्रुतिः ।
 पितृणां या भवेत् तन्निष्ठां वृषस्त्वितिरिच्यते ॥
 योददादि तिलैर्मिर्मांसिलान् वा आङ्गकर्मणि ।
 मधु वा गीलखण्डं वा अक्षय्यं सर्वमेव तत् ॥
 'गीलखण्डः' गीलवपः ।
 यद्भूमिसुलिखति ष्टङ्ग-खुरैः स दृप्तो-
 यद्भां करोति प्रतिमल्लवृषाश्रिरीक्ष्य ।
 कालं समस्तमपि तत्सविवाहकर्तुः
 सक्तोपमावहति ब्रह्मसभागतस्य ॥

इति वृषोत्सर्गः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
 खण्डे आङ्गकल्पे प्रेतदण्डिकराणां तिस्रोदकआङ्गा-
 दीनां प्रयोगोनाम विंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

येनादाववनी वनीयकथाशून्यावदानादिमत्-
श्रीमहृत्विणपाणिपल्लवभृता सम्यक्कृता सम्यदा ।
हेमस्तोमपरम्वराभिरनु सा द्यौरप्यनार्त्तीकृता
सोऽयं वक्ति सपिण्डनाविधिमथोहेमाद्रिसुरिः कृती ॥

अथ सपिण्डीकरणप्रयोगः ।

तत्र संवत्सरपर्यन्तं प्रेतार्थानि कर्माण्यभिधायोक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे ।

अथ संवत्सरे पूर्णे यथावत्क्रियते नरैः ।

सपिण्डीकरणं श्राद्धं तत्रापि विधिरुच्यते ॥

अथ 'संवत्सरे पूर्णे' इत्ययमौत्सर्गिकः कालः, कारणान्तरप्रयुक्ता-
स्त्वसम्पूर्णेऽपि संवत्सरे यस्यापवादिकाः कालास्तो सर्वेऽपि पूर्वमेव
कालप्रकरणे प्रतिपादिताः । सपिण्डीकरणलक्षणम् श्राद्धभेदप्रकरणे
प्रतिपादितम् । तस्य सैतावत् संक्षेपतोरूपं । अचिरप्रमीतप्रेतीभूत-
मनुष्योद्देशेनैकोद्दिष्टविधिना पितृत्वप्राप्तपूर्वमनुष्योद्देशेन पार्ष्णवि-
धिना युगपदेकप्रयोगात्मकत्वेन ब्राह्मणभोजनेऽनुष्ठीयमाने प्रेतार्था-
दकं पित्रर्घ्यपात्रेषु प्रेतपिण्डेषु पितृपिण्डेषु विभज्य प्रक्षिप्यत इति
सपिण्डीकरणस्य विधिरुच्यत इति प्रतिज्ञायाम्निषेव पुराणेऽभि-
हितम् ।

प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्यं आङ्गं तत्र समाहितैः ।
 तथापि देवरहितमेकार्थैकपविचकम् ॥
 नैवाग्नौकरणं तत्र तथावाहनवर्जितम् ।
 अपसव्यञ्च तथापि भोजयेद्युजोद्विजान् ॥
 पिष्टप्रयार्थमपि च भोजयेच्च तथापरान् ।
 विशेषस्तत्र चान्योऽस्ति प्रतिमासक्रियाधिकः ॥
 तं कथ्यमानमैकाग्र्याद्गदतोमे निशामय ।
 तिल-गन्धोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ॥
 कुर्यात् पिष्ट्वा चित्तयमेकं प्रेतस्य पुत्रक ।
 पात्रत्रये प्रेतपात्रमथार्थं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इति जपन् पूर्ववच्छेषमाचरेत् ।
 स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ॥
 सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।
 एकोद्दिष्टं तु वै तासां कर्त्तव्यं बन्धुभिः सदा ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पात्राणि कृत्वा चत्वारि पूरयित्वा तिलाम्बुभिः ।
 त्रिष्वेकं पिष्टपात्रेषु प्रसिञ्चेन्नाम-गोत्रतः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

गन्धोदक-तिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।
 अर्थार्थं पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।
 एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

गन्धेष्वन्दिनादिभिर्दत्तेन तिलैश्च युक्तं पात्रचतुष्टयं, प्रेतादिभ्यो-
ऽर्घ्यपात्रं कुर्यात् । तत्र प्रेतायार्घ्यं दत्त्वा शेषं तत्पात्रस्य जलं पिता-
महादिपात्रेषु ये समानादिति दाभ्यां मन्त्राभ्यां यथाक्रमं पितृदेव-
त्याभ्यां प्रविशेत् । शेषन्तु कर्म ब्राह्मणनिमन्त्रणादिपार्वणवदाचरेत् ।
एतद्रूपप्रकारं पितामहदेवत्यं पार्वणं प्रेतदेवत्यं कैकोद्दिष्टश्राद्धं सपि-
ण्डीकरणसंज्ञकं वेदितव्यं । स्त्रिया अपि चैतत्कार्यं न पुनः पुरु-
षस्यैव ।

चतुर्विंशतिमते ।

सपिण्डीकरणशब्दे सम्पूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।

दादशाहे तु केषाञ्चिन्मतं वैकादशे तथा ॥

पूर्वं कृत्वा नवं प्रेतमुत्तरान् प्रपितामहान् ।

चतुर्भिः पितृभिर्युक्तं पार्वणन्तु विधीयते ॥

चत्वारि चार्घ्यपात्राणि अर्चयेत्पूर्ववच्छुचिः ।

प्रेतपात्रं पितृणाम्नु पात्रेषु निनयेद्बुधः ॥

मधुवाताश्रुचं जम्बा संगच्छमिति श्रुचं ।

ये समाना इति दाभ्यां केचिदिच्छन्ति सूरयः ।

एवं पिण्डेषु कर्त्तव्यं परमन्तु विषर्जयेत् ॥

आशुस्त्रायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ सपिण्डीकरणं चत्वार्युदपात्राण्येकं प्रेतस्य चीणीतरेषां ।
पथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । समानीव आकृतामौत्येवं प्रथमं
पिण्डेषु नियोजयेत् । मधुमतीभिः मङ्गच्छमिति दाभ्यामेवं चतुर्थो-
ऽनुज्ञापितो भवतीति । नचात्र देवं भोजयेत्, प्रागेव देवेऽर्घ्यमजायच

दत्त्वा गन्ध-माल्यैः पात्रमर्चयित्वा ऊतशेषं पितृभ्यः पाणिषु दद्यात् ।
कात्यायनः ।

ततः संवत्सरे पूर्णं चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा
त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य पात्रं पितृपात्रेष्वामिञ्चति ये समाना
इति द्वाभ्यामेतेन पिण्डोव्याख्यातः ।

कूर्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः ।
कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥
प्रेतार्थं पितृपात्रेषु पात्रमासेष्येत्ततः ।
ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ॥
सपिण्डीकरणं त्र्यङ्गं देवपूर्वं विधीयते ।
पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतस्य निर्दिशेत् ॥

वैजवापः ।

यद्य सपिण्डीकरणं संवत्सरेमेकं पिण्डमनुद्दिश्य समाप्तं संवत्सरे
चत्वार्युदपात्राणि प्रयुज्यन्ति तत्रैकं प्रेताय त्रीणि पितृभ्यस्तत् प्रेतपात्रं
पितृपात्रेष्वामिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेवं पिण्डोव्याभिस्तृणत्येव
वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं दधामि वः । शिवमस्त्विति शेषां प्रायतानां
चिरजीविता । समानोव आकृतानि समानाहृदयानि तः । समान-
मस्तु वोमनो यथा वः सुसहामति ।

सङ्गच्छन् संवदन् संवोमनामि जानतो देवा भागं यथा पूर्वं
सञ्जानामा उपासते इत्यभिज्ञस्त-पतित-भूणहनमर्षी वातिचारिणी
नातिदिशेत् ।

गन्धैश्चन्दनादिभिर्दुकेन तिलैश्च युक्तं पात्रचतुष्टयं, प्रेतादिभ्यो-
ऽर्घ्यपात्रं कुर्यात् । तत्र प्रेतायार्घ्यं दत्त्वा शेषं तत्पात्रस्थं जलं पिता-
महादिपात्रेषु ये समानादिति दाभ्यां मन्त्राभ्यां यथाक्रमं पितृदेव-
त्याभ्यां प्रविशेत् । शेषन्तु कर्म ब्राह्मणनिमन्त्रणादिपार्वणवदाचरेत् ।
एतद्वत्प्रकारं पितामहदेवत्यं पार्वणं प्रेतदेवत्यं कैकोद्दिष्टश्राद्धं सपि-
ण्डीकरणसंज्ञकं वेदितव्यं । स्त्रिया अपि चैतत्कार्यं न पुनः पुरु-
षस्यैव ।

चतुर्विंशतिमते ।

सपिण्डीकरणशब्दे सम्पूर्णोऽभ्युदयेऽपि वा ।

दादशाहे तु केषाञ्चिन्मतं वैकादशे तथा ॥

पूर्वं कृत्वा नवं प्रेतसुमरान् प्रपितामहान् ।

चतुर्भिः पितृभिर्युक्तं पार्वणन्तु विधीयते ॥

एतानि चार्घ्यपात्राणि अर्चयेत्पूर्ववच्छुचिः ।

प्रेतपात्रं पितृणाम् पात्रेषु निनयेद्बुधः ॥

मधुवाताशृचं जम्बा संगच्छमिति शृचं ।

ये समाना इति दाभ्यां केचिदिच्छन्ति सूरयः ।

एवं पिण्डेषु कर्त्तव्यं परमन्तु त्रिषर्जयेत् ॥

आश्रमस्नानश्राद्धपरिशिष्टे ।

अथ सपिण्डीकरणं एतार्घ्युद्पात्राण्येकं प्रेतस्य चीणीतरेषां ।
प्रथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । समानीव आकृतानौत्येवं प्रथमं
पिण्डेषु नियोजयेत् । मधुमतीभिः मङ्गच्छमिति दाभ्यामेवं चतुर्थो-
ऽनुज्ञापितो भवतीति । नचात्र दैवं भोजयेत्, प्रागेव दैवेऽर्घ्यमन्त्रायच

दत्त्वा गन्ध-माल्यैः पात्रमर्चयित्वा ऊतशेषं पितृभ्यः पाणिषु दद्यात् ।
कात्यायनः ।

ततः संवत्सरे पूर्णे चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा
त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य पात्रं पितृपात्रेष्वामिञ्चति ये समाना
इति द्वाभ्यामेतेन पिण्डोव्याख्यातः ।

कूर्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः ।
कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥
प्रेतार्थं पितृपात्रेषु पात्रमासेष्येत्ततः ।
ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ॥
सपिण्डीकरणं त्र्यङ्गं देवपूर्वं विधीयते ।
पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतञ्च निर्दिशेत् ॥

वैजवापः ।

यद्य सपिण्डीकरणं संवत्सरेमेकं पिण्डमनुद्दिश्य समाप्तं संवत्सरे
चत्वार्युदपात्राणि प्रयुनक्ति तत्रैकं प्रेताय त्रीणि पितृभ्यस्तत् प्रेतपात्रं
पितृपात्रेष्वामिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेवं पिण्डोव्याभिम्ब्रशत्येव
वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं दधामि वः । शिवमस्त्विति शेषां श्रीयतां
चिरजीविता । समानौव आकृतानि समानाहृदयानि तः । समान-
मस्तु वोमनो यथा वः सुसहामति ।

सङ्गच्छन् संवदन् संवोमनामि जानतो देवा भागं यथा पूर्वं
सञ्जानाना उपासते इत्यभिम्बस्त-पतित-धूणहननस्वी वातिचारिणी
नातिदिशेत् ।

‘अतिदेशः’ पितृभिः सह संसर्जनम् ।

आह हारीतः ।

समाप्तेऽब्दे पशुश्राद्धं विधिवत्प्रतिपादयेत् ।
 चतुरोनिर्वपेत् पिण्डान् प्रथमं तेषु सन्धयेत् ॥
 वर्षां पशुवपाञ्चैव ह्यवदानानि यानि च ।
 ऊला तानि विधानेन शेषं पिण्डात् समावपेत् ॥
 ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।
 विदते पितृलोकश्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥
 विधिना च नियुक्तस्य यावन्नोमानि वै पञ्चाः ।
 तावद्धर्मसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

आह विष्णुः ।

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामाय च
 ब्राह्मणान् दैवपूर्वान् भोजयेदन्नाग्नौकरणमावाहनं पाद्यं च कुर्यात् ।
 संसृजन्तु त्वा पृथिवी समानीव इति प्रेतपात्रं पात्रत्रये योजयेत्,
 उच्छिष्टमग्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्यात्, प्रेतपिण्डं पात्र-पाद्योदकवत्
 पिण्डत्रये निदध्यात् कर्षूत्रयसन्निर्कषेऽप्येवं । काठकगृह्ये चतुर्थं पिण्ड-
 मुत्सृज्य त्रैधङ्गुला पिण्डेषु निदध्यात्संसृजन्तु त्वा पृथिवी वायुरग्निः
 प्रजापतिः संसृजध्वं पूर्वैभिः पितृभिः सह समानाः संवा मनांसोत्ये-
 वमुदकमिति ।

ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्भ्यश्चार्ष्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।
 गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकं ॥

संसृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति स्मरन् ।
 प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
 ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।
 ये समाना इति दाभ्यां तज्जलन्तु ममर्पयेत् ॥
 अर्घ्यान्तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्ववत् ।
 तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचमेत् ॥
 अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनं ।
 पितुर्दत्त्वा तु पिण्डन्तु दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत् ॥
 दत्त्वा पिण्डमयाष्टाङ्गं ध्यात्वा तन्त्रम्यमोश्चरं^(१) ।
 सुवर्णरूप्यदर्भेभ्यः तस्मिन् पिण्डं ततस्त्रिधा ॥
 कृत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ।
 संसृज त्वानुपृथिवी वायुरग्निः प्रजापतिः ॥
 एतन्मन्त्रं जपेद्भक्त्या समानौवन्तमेव च^(२) ।
 ये समाना इति दाभ्यां पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ॥
 सुवर्णरुप्यदर्भेभ्यः पिण्डान् कृत्वा प्रपूजयेत् ।
 अर्घ्य-पुष्पैस्तथा धूपैर्दीप-मान्द्यानुलेपनैः ।
 मुखान् पितरङ्गत्वा मुनयश्च यथाक्रमं ॥

अथ कश्चिन्मनुभाष्यकार आह ।

यद्यपि प्रेताय ब्राह्मणान् भोजयन्त्यपि च तत्पितामहाय च

(१) तच्च सुभास्वरमिति ख० ।

(२) पाठोऽयमादर्भपुष्पाङ्गुलसारेण मुद्रितः, परन्तु यं न समीचीनो
विभाति ।

तत्रपितामहाय चेति स्मर्यते, तथापि पृथक्शब्दाभावात्सहस्राणुयहा च
प्रेतोऽपि पितामहाद्यर्थेऽपि चिषु ब्राह्मणेषु निवेश्यते । यथाभावाद्या-
दिश्राद्धेषु कदाचिदेकस्मिन् ब्राह्मणे पित्रादयस्त्रयोऽपि भोज्यन्ते एव
मत्रापि पितामहाद्यर्थेषु चिष्वपि ब्राह्मणेषु प्रेतोऽपि निवेश्यत इति ।

अस्ति च स्मृतौ पुनःशब्दः ।

सपिण्डीकरणं आहुं देवपूर्वं निवेदयेत् ।

पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतं विनिर्दिशेत् ॥

स एव पुनःशब्दस्तदोपपद्यते यदा तेऽपि चिषु ब्राह्मणेषु प्रेतोऽपि
निवेश्यते नापि पृथगिति । एवं च सति सर्वतस्तस्य संसर्गः कृतो
भवति । संसर्जनार्थं हीदं कर्म क्रियते । प्रेतस्यापि तेऽपि वाह-
त्वात् प्रेतार्थमपि तद्भोजनं भवति, पित्र्ये अयुग्मान् भोजयेदिति च
यत् स्मर्यते तदप्येवमनुगृहीतं भवति प्रेताय पृथक्ब्राह्मणकल्पनायां
चतुरादिसङ्घकेषु ब्राह्मणेषु तद्विद्ध्यते ।

किञ्च ।

प्रेतपात्रं पितृपात्रेऽपि सिद्धत्वर्यार्थमित्यपि न सङ्गच्छेत तथा हि
यदि प्रेतार्थदानात् पूर्वसेवासेचनं क्रियते तदा तत्पात्रस्य रिक्तौभा-
वात् कृतः पात्रात् प्रेतस्यार्थदानं भवेत् । न चासेचितात् पितृपा-
त्रादिति वाच्यं । न ह्यन्यार्थमुपकल्पितेनान्यस्यार्थदानं युज्यते ।
पितामहाद्यर्थं हि तत्कल्पितं न पितुः ।

अथ प्रेतार्थदानान्तरमासेचनं क्रियते तदा कृतेऽर्थदाने न
तदर्थदानार्थादासेचनं स्यात्, उक्तेन तु प्रकारेण न कश्चिद्विरोधः ।
तदेतदयुक्तं । यतः प्रेताय ब्राह्मणान् भोजयेदित्यादिना स्मृतावेकैकं

पितरमुद्दिश्यैकेकं ब्राह्मणं भोजयेदित्युक्तं । तत्र प्रतिपुत्रनिर्देशात्
पृथक्प्रदापेक्षैव कर्तुं न युज्यते ।

अथासि पृथक्प्रदानेन भवतामतीव प्रयोजनमर्थं शृणुष्वस्मृति-
पुराणज्ञतां वचनं । तथाहतुदशनः-सुमन्तु ।

मपिण्डीकरणे विप्रान् भोजयेत्पार्वणे यथा ।

पृथक्प्रकल्प्यं प्रेतार्थमेकोद्दिष्टं विधानतः ॥

मपिण्डीकरणे वीर कुर्याच्छ्राद्धद्वयं नृप ।

एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च इत्याह भगवान् शिवः ॥

ननु मैवं सति पुनःशब्द उपपन्नो भवति । मैवं । पुनःशब्दादयम-
र्थाऽवगम्यते पितृणामावाहनकृत्वा पश्चात् प्रेतस्य कुर्यादिति । न
सैवंविधं कश्चिदपि वाक्यमस्ति तेखैव ब्राह्मणेषु प्रेतश्चावाहयितव्य
इति । नखैवं सति महत्वानुग्रहो न स्यात् इन्त तर्हि महत्वमनृत्कृतां
सर्वदैक एव सर्वार्थमपि भोजयितव्यो भवेत् । न सैतदुपपद्यते, नखै-
वैकं सर्वेषां पिण्डैर्याख्यातमिति शौनकवचनात् । यदयंकेकमपि त्रिदा-
सन्द्देवे पित्र्ये च भोजयेदिति मनुवचनन्तस्यापि मपिण्डीकरणविषयत्वं
वक्तुमशक्यं यतोयत्रैकस्मा एव दीयते तदेकोद्दिष्टमभिधीयते, त्रिभ्यश्च
अत्र दीयते तत्र पार्वणमिति । यदा तु युगपदेकस्मिन्सर्वे काले
पार्वणैकोद्दिष्टे स्थातान्तदा मपिण्डीकरणमिति तदेतदेकब्राह्मणपद-
व्यञ्जं विनश्येत् पृथगेकोद्दिष्टाभावात् । अतो यथा ब्राह्मणभेद
पार्वणसाहित्यमेवमत्रापि वाच्यं ।

यद्योक्तं पितामहादिविप्रेखैव प्रेतैऽप्याह्वयमाने पित्र्यं अयगमा-
नित्यस्थानुग्रहः स्यादिति । तत्रैतयोः पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विभक्तत्वात्

मिलितयोस्तयोश्चतुर्भिरपि द्विजैः सम्यक्चैरेकैकस्मिन्नयुग्मत्वानपा-
 यात् पक्षान्तरेऽप्यनुग्रहोऽस्यास्येव । यदपि यदि प्रेतार्घ्यदानात्पूर्वमा-
 सेचनमित्यादिना विकल्पोक्तं तदपि न किञ्चित् अर्घ्यदानायैव हि न
 निःशेषीकृत्य प्रसिध्यते । ततश्चार्घ्यदानमासेचनं चेत्युभयमपि स्यादेव
 न कृत्स्नेनार्घ्यादकेन सेचनं कर्त्तव्यमित्येवंविधं स्मरणमस्ति अतः पित्र्ये-
 ख्येव विप्रेषु प्रेतस्थावाहनं कर्त्तव्यमित्यनुपपन्नं । अपरिगृहीतश्चायं
 पत्नः शिष्टैः । अतः प्रेतार्घ्यं पृथक् पितामहाद्यर्थं च पृथक् ब्राह्मणान्
 परिकल्प्य सपिण्डीकरणं कार्यमिति स्थितं । इह केचिद्याज्ञवल्क्य-
 व्याख्यातारः पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसिद्धयेदित्यत्र प्रेतशब्दमेवं व्याच-
 क्षते, प्रकर्षेण इतोगतः पिण्डदानादेः सकाशात् प्रच्युत इति
 चिरप्रमीतो वृद्धप्रपितामहः प्रेतशब्देनोच्यते इति । अतस्तदीय-
 मर्घ्यपात्रं पित्र्यपात्रेषु प्रमेचनीयं तदीयश्च पिण्डः पिण्डेषु संसर्जनीय
 इति । यदि त्वचिरमृतः प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा तदर्थपात्रोदके
 पितृपात्रेषु प्रसिद्धे सति तत्पात्ररिक्तौभावात् प्रेतस्थार्घ्यदानं न स्यात् ।
 यदि तु चिरमृतः प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा न कश्चिद्दोषः, तस्य
 नौरस्थार्घ्यदानाभावात् । प्रयुक्तश्च प्रेतेभ्यो ददातीत्यादिषु प्रमीतमात्रं
 प्रेतशब्दः । अतोमृतमात्रवाचिनि प्रेतशब्दं यत्रायमुपपन्नो भवति स
 एवात्र गृहीतुं युज्यते ।

काठकगृह्यकृता च स्फुटोक्त्यैव वृद्धप्रपितामहपिण्डान्तरेषु संसर्ज-
 नमुक्तं ।

तद्यथा ।

चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य चैवं कृत्वा पिण्डेषु निदध्यादिति ।

अत एव वृद्धश्रातातपः ।

निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति दाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ॥

प्राद्यशब्दस्यापि पुरुषपिण्डाभिप्रायेण । कथमिति चेत्, काठकट्टकवाक्यानुसारात् । न च प्रमौतपिण्डस्यात्रान्तिमत्वान्प्रदभिप्रायेण त्वाद्यशब्दानुपपत्तिरेव । यदि वा चिरमृतः प्रेतशब्देनोच्यते तदा “यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयत् । स तु पापममाप्नोति पितृहा चोपजायते” ॥ इत्येतन्नापपद्येत, सपिण्डीकरणानन्तरं तस्य प्रत्यशब्दमेकोद्दिष्टस्य विहितत्वात्, चिरमृते तु वृद्धप्रपितामहे प्रेतशब्दाभिधेये सपिण्डीकरणानन्तरं तस्य पृथक्प्रदानाभावादेव निषेधोऽवकल्प्यते । तस्माद् वृद्धप्रपितामहस्यार्थस्यार्थेषु पिण्डस्य पिण्डेषु संसर्जनं कार्यमिति तदेतदयुक्तं एवं हि मति वृद्धप्रपितामहस्यार्थपिण्डयोरन्यैर्वर्जभिरर्घ्य-पिण्डैः मह सम्पर्कस्थापाद्यमानत्वात्तस्यैव सपिण्डीकरणं स्यात् । न त्वचिरापरतस्य प्रेतस्य । अतो नूतनप्रमौतस्यैवार्थ-पिण्डयोरन्येषु संसर्जनं कार्यमित्येव युक्तं । यत्कृतं एवं क्रियमाणं नूतनप्रमौतस्यार्थदानं न स्यादिति । तत्र । पितृपात्रप्रसिक्तावशिष्टेनादकेन तदर्घ्यदानमिद्धः । न हि मि.शेषं प्रसंचनौद्यमिति किञ्चिद्वचनमस्ति । यद्यपि प्रकर्षणतः प्रेत इत्यनया व्युत्पत्त्या वृद्धप्रपितामहः प्रेतशब्देनोच्यते इत्युक्तं तदप्यनालोच्यैव, यतो याज्ञवल्क्येन “पिण्डयज्ञावृता देयं प्रतायान्नं दिनत्रयमित्याशौचप्रकरणे प्रतिपाद्य सम्प्रति पुनरभिहितं” प्रेतपात्र प्रसंचयदिति । अतो नूतनप्रमौत एव प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानः प्रेतशब्देना-

भिधातुं युज्यते नाप्रकृतत्वात् स्वविरतरः। यदि चात्र वृद्धप्रपितामहः
 प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा “प्रेतत्वात् प्रतिमुच्येत सपिण्डीकरणे कृते।
 पितृत्वं लभते मर्त्याः प्रतिसंवत्सरं ततः। मृताहे तस्य कर्त्तव्यं
 आहुं सम्यक्प्रमादितैः” ॥ इत्यादिना प्रेतत्वविमुक्तिरुच्यमाना तावन्न
 मङ्गच्छेत्। न हि तदा वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वमपैति, प्रकर्षणं न
 वा प्रमीतत्वं निवर्त्तते, नापि प्रेतशब्दवाच्यावस्याविशेषनिवृत्त्या पितृ-
 संज्ञा स्यादवस्याविशेषस्तस्य तदोत्पद्यते, पूर्वमेव तस्य पितृत्वमस्यत्तेः।
 न च प्रतिसंवत्सरं विधीयमानं आहुमपि तस्य युज्यते। न चतुर्थं
 पिण्डोगच्छति “त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते। चतुर्थः
 मम्प्रदातैर्षां पञ्चमो नोपपद्येत” ॥ इत्यादिभिस्तन्निषेधात्। गार्ग्येण च
 व्यक्तत्वेनाभिनवप्रमीतः प्रेतशब्देनाभिहितः “समान्ते पितृभिः प्रेतं
 योजयेत् पितरं सुतः। तदादि पार्वणं आहुं मृताहन्यपि नान्यथा” ॥
 यदा तु “तदादि पार्वणं आहुमित्यनेनोक्तं तदाभिनवप्रमीत एवात्र
 प्रेतशब्देनावगन्तुं योग्यो न वृद्धप्रपितामहः। न हि तदादि पार्वणं
 आहुं कर्तुं युज्यते, “न परेभ्यो नाधिकारादिति निषेधात् आचा-
 रविरोधाच्च। किञ्च वृद्धप्रपितामहवचने प्रेतशब्दस्य प्रेताय ब्राह्म-
 णान् भोजयेत्तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय चेति विष्णु-
 वचनात् वृद्धप्रपितामहपित्राद्युद्देशेन ब्राह्मणभोजनं स्यात्। न च
 तदुपपन्नमित्युक्तं। यदप्युक्तं प्रेतेभ्योददातीति प्रमीतमात्रे प्रेतशब्दे-
 नृष्यत इति वृद्धप्रपितामहोऽपि प्रेतशब्देनाभिधातुं शक्यत इति तदपि
 न। तत्रापि प्रदानयोग्यस्यैव तेन शब्देनाभिधानं। न च तदयोग्यस्य
 वृद्धप्रपितामहस्यापि। यस्तु चतुर्थपिण्डमुत्सृज्य वैधं कृत्वा पिण्डेषु

निदध्यादित्युक्तं तदप्यस्मात्पक्ष एव घटते, न युष्मात्पक्षे । चतुःसङ्ख्यापूरको हि चतुर्थं इत्युच्यते । तथाविधस्य न चातीतस्यैव पिण्डो भवति । यतः “आद्भुद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डता । तयोस्त्रिपुरुषं पूर्वमेकोद्दिष्टं ततःपरमिति ॥ पुराणे नवप्रमीतार्थस्यैकोद्दिष्टस्य पार्वणोत्तरकालमनुष्ठाने विहिते तत्पिण्डस्य विहितत्वेन चतुःसङ्ख्यापूरकत्वात् । कठपरिशिष्टे चोक्तं ।

दत्त्वा पिण्डान् पिहभ्योऽथ पश्चात्प्रेताय धर्मतः ।

तन्तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्या तु मन्ततः ।

निदध्यात त्रिषु पिण्डेषु एष संमर्जने विधिरिति ॥

यदि च “आद्यन्तु विभजेत् त्रिधेत्यत्रादिपुरुषाभिप्रायेणाद्यशब्द इत्यभिधीयते । ततश्च “आद्यः पिता तत्पिता यस्तस्यापि यः पितेत्यन्मादावाद्यशब्दस्य प्रथमाभिधानादव्यवस्थादोषो भवेत् ।

किञ्च । चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु निदध्यादिति एतस्माद्भक्षणाच्चतुर्थस्योत्सर्जनादनन्तरमेव विभजनं पिण्डेषु संमर्जनं च प्रतीयते । तच्च वृद्धप्रपितामहपिण्डविषयत्वे न घटते । तथाहि पूर्वमनुष्ठीयमानपितामहादिदेवत्यपार्वणपदार्थाभूत-वृद्धप्रपितामहपिण्डदानस्य तदनन्तरमनुष्ठीयमाननवप्रमीतार्थकोद्दिष्टपदार्थाभूतपिण्डप्रदानेन व्यवधाने विभाग-संमर्गयोरपि व्यवधानात् । नवप्रमीतपिण्डविषयत्वे तु पिण्डान्तरप्रदानव्यवधानाभावात् समनन्तरमेव प्रतिपाद्यमानौ विभाग-संमर्गौ उपपन्नतरौ भवतः । नचाद्यन्तु विभजेत् त्रिधेत्यस्य नवप्रमीतविषयत्वानुपपत्तिः, आद्यशब्देन मुख्यत्वाभिधानात् । मुख्यत्वाच्च नवप्रमीतस्य पिण्डः । सपिण्डीकरणस्य नवप्रमीत-

संस्कारार्थत्वात् । अस्ति च “मुख्यम् पितरं कृत्वेत्यादिकः पुराणोक्तः,
 “संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहायेत्यादिकः स्मृत्युक्तो नवप्र-
 मौतपिण्डस्य पितामहादिपिण्डोयः पूर्वकालताविधिरपि तदभिप्रायेण
 चाद्यशब्दस्य प्रयुक्तत्वादुक्तदोषानवकाशात् । यच्चोक्तं सपिण्डीकर-
 णान्तरं नवप्रमौतौद्देशेन प्रतिमंवत्सरमेकोद्विष्टस्य विहितत्वाद् “यः
 सपिण्डीकृतं प्रेतमित्यादिको निषेधस्तत्र नोपपद्यत इति तदपि
 न, तत्रापि वैकल्पिकपार्वणविधिर्यत्वेन औरमादिपुत्रकर्तृकसंवत्सरि-
 कविषये व्यवस्थितत्वेन वा चतुर्दशैवतिरिक्तकालिकाशस्त्रहृतश्राद्ध-
 विषयत्वेन वा तस्योपपत्तेः, वरं वृद्धप्रपितामहपिषयत्वं एवायं निषेधः
 नोपपद्यते । “त्रयाणामुदकङ्कार्यमित्यादिना सर्वात्मनैव तस्य मृता-
 हादौ पिण्डनिषेधादपृथक्पिण्डदानस्य प्रसक्त्यभावात् पृथक्पिण्ड-
 दाननिषेधस्तत्र किमर्था भवेत् । अस्ति च कश्चिद्ग्रहभृतपिशाचा-
 दिवप्रेताख्यः प्राणियोनिविशेषः । अस्ति च स्मृति-पुराणप्रमाणकं
 सपिण्डीकरणान्तौर्द्धदेहिकक्रियानिवर्त्तनीयं नवप्रमौतस्य तद्रूपत्वं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणात् पूर्वं प्रेतो भवति वै मृतः ।

कृते सपिण्डीकरणे पितृत्वं प्रतिपद्यत इति ॥

अतो नवप्रमौतस्यावस्थाविशेषे रूढ्या प्रेतशब्दोवर्त्तते । वृद्ध-
 प्रपितामहे तु योगेण, योगाच्च रुढिर्बलौघसौ । किञ्च यस्यैव षोडश
 श्राद्धानि तस्यैव सपिण्डीकरणम् ।

अत एव ज्ञातातपः ।

संवत्सरे तु विज्ञेयं सपिण्डीकरणम् ॥

सपिण्डीकरणान्ता वै ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैरिति ॥

अनेन च यो मामिकादौ प्रेतशब्दाभिधेयः स एव सपिण्डीकरणेऽपौति गम्यते, अतो नवप्रमौतस्य पित्रादेरर्घ्यपात्रं पितामहाद्यर्घ्यपात्रेषु, पिण्डेषु पिण्डः संयोजनीय इति स्थितम् । पितामहे भ्रियमाणे यदि पिता प्रमौतः स्यात् पितामहं परित्यज्य प्रपितामहात् प्रमृति पुरुषत्रयेण मह सपिण्डीकरणं कार्यम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

मृते पितरि यस्याथ विद्यते तु पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् ।

न देयो जीवते पिण्डः स च यस्मान्मृतो भवेत् ॥

पिण्डस्तु जीवतो हस्तं शिश्नं दममो भवेत् ॥

अथ च जीवत्पितामहकस्य पितृसपिण्डीकरणप्रकारो जीवत्पितृकाद्यधिकारिकपिण्डं पितृयज्ञप्रकाराणामुपलक्षणार्थं इत्यनुसन्धेयम् ।

अत्र पितामहादिभिः मह सपिण्डीकरणे कृतंऽपि पितामहापरमे मति तदौर्द्धदेहिके सपिण्डीकरणान्ते पुनः पितामहेनापि मह पितुः सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यं । अन्यथाभावाद्यादि-कालानुष्ठेयं आहुं न निष्पद्येतेति केचित् । भ्रियमाणायां पितामहां मातुः सपिण्डीकरणे यथोक्तः पितृसपिण्डीकरणन्याय एवानुसन्धेयः ।

तथा चास्मिन्नेव प्राणेश्चिहितम् ।

मातर्यथ मृतायान्तु विद्यते च पितामहौ ।

प्रपितामहौतः सर्वः कार्यस्तत्राप्ययं विधिरिति ॥

अथ स्त्रीसपिण्डीकरणेऽन्योपि विशेष उच्यते ।

तत्र तावद्भविष्यत्पुराणे शतानीकः प्रश्नभङ्गया सन्देहमुपन्यस्यति ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यम्भवेत् सुतैः ।

मातामहेन संयोज्या किं वा पतिकुलस्येत् ॥

किं मातामहादिभिः संयोज्या सपिण्डीनीया किन्मा पतिकुलेन
सहेत्यस्यार्थः ।

अत्र निर्णयं वर्णयिष्यन्नाह सुमन्तुः ।

अहोवत महत्कष्टं दुर्विज्ञेयं त्वयेरितम् ।

द्विभावोऽत्र लोकानां तथापि श्रूयतां नृप ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत् ।

ध्रुवाश्चेमे नगाः सर्वे ध्रुवाः पतिकुले स्त्रियः ॥

अनेन मातामहादिभिः सह सपिण्डीनीयेत्यमुं पूर्वपत्नं विधाय
पतिकुलेन सह संयोजनीयेति सिद्धान्तमित्यवगम्यते ।

किञ्च ।

मृताया अपि नार्याः^(१) पिण्डोदकादिषु भर्तृगोत्रयोगो दृश्यते
न तद्वियोगः ।

तथाच हारीतः ।

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।

स्वामिगोत्रेण कर्त्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥

उज्जना आह ।

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

(१) भार्याया इति ग० ।

तस्माद्दुदक-पिण्डौ तु भर्तृगोत्रेण निर्वपेत् ॥

दृश्यतिः ।

चतुर्थीहोममन्त्रैस्तु मांस-मज्जास्त्रिभिः सह ।

एकत्वमागता भर्तृस्तस्मात्तद्गोत्रभागिनी ॥

पाण्यहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयम्विण्डोदकन्तः ॥

तथा ।

भर्तृगोत्रेण नाष्वा च मातुः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

तृष्णीं दम्पतिपिण्डाभ्यां कुश्रैरन्तरयन् पितृन् इति ॥

‘अन्तरयन्’ तिरोदधानः ।

आह व्यासः ।

श्वशुरस्थायतो यस्मात् शिरःप्रच्छादनक्रिया ।

पुत्रैर्दर्भेण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः ॥

तदेवं पितृकुलेन सह भार्यायाः सपिण्डनं कर्त्तव्यमिति खितम् ।

तत्रापि केन सहेति संशयपूर्वकत्वमाह ज्ञातातपः ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथङ्कार्यभावेत् सुतैः ।

पितामह्याः सहेवास्याः सपिण्डीकरणक्रिया ॥

पितामहौ-प्रपितामहौ-दृढप्रपितामहौभिः सहेत्यर्थः ।

अत्र पञ्चान्तरमाह गार्ग्यः ।

पत्न्यैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियः ।

सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राज्जतिवर्तिः ॥

‘मन्त्राः’ यदेतद्दृश्यं तव तदस्तु हृदयं ममेत्यादयः, ‘आज्जतयः’

विवाहहोमाद्यन्तर्गताः, 'व्रतानि' ब्रह्मचर्याचारखवणादीनि, तैरित्यर्थः ।

स्त्यन्तरेऽपि ।

मातुः सपिण्डीकरणं पत्या साङ्गं विधीयते ।

यस्मात्पतिव्रतामां वै स एव गतिरिष्यते ॥

उक्तञ्च भविष्यत्पुराणे ।

पुरुषस्याङ्गदेहन्तु भार्या वेदेषु गीयते ।

अङ्गैश्चि वात्मनो ह्येष यज्जायेति ह वै नृप ॥

तस्मात् पत्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतं ।

विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

सन्धिता सा यतोमन्त्रैरस्थि-मांस-त्वगादिभिः ॥

मन्त्रास्तु "प्राणैस्ते प्राणान् मन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि मांसेर्मांसानि त्वचा त्वचमिति । तदेवं केषुचिद्वचनेषु मातुः पितामह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्तव्यमित्युक्तं केषुचिच्च पत्या सहैति । तत्रैव विषयव्यवस्था भविष्यत्पुराणे ।

जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनं ।

प्रमोतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्रिकासुतः ॥

'तत्पित्रा' मातुः पित्रैव्यर्थः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मातुः सपिण्डीकरणं कार्यं संवत्सरे सुतैः ।

पितामह्या सहैवास्याः पतिर्यदि तु जीवति ॥

आह स्त्रोगादिः ।

पितामह्यादिभिः स्त्रीभिर्मातरन्तु सपिण्डयेत् ।

पितरि प्रियमाणे तु तेनैवोपरते सति ॥

आह शातातपः ।

मृता यानुगता नाद्यं सा तेन सहपिण्डतां ।

अर्हति स्वर्गवासञ्च यावदाभूतसंभवम् ॥ इति ।

एवञ्च सति पितरि जीवति पितामह्यादिभिरेव सह सपिण्डीकरणं कार्यं । प्रमीते तु पितर्यन्वारूढायां मातरि पित्रैव सह सपिण्डीकरणं । अनन्वारूढायामपि पितामह्यादिभिर्वा सहेति व्यवस्था प्रतिपादिता भवति । यदि त्वनन्वारूढायामपि मातरि पित्रैव सह सपिण्डनं स्यात् तदास्वारूढाविषयं वचनमनर्थकं भवेत् । तस्यान्वारूढा भर्त्रैव सह सपिण्डनीयेति नियामकत्वेन सार्थकत्वे “प्रमीतपितृकः पित्रेतिवचनं न नियमपरं शक्यं वक्तुमित्यनियम-
सिद्धिः ।

यत्पुनरपरार्के जीवन्त्यां पितामह्यां पित्रैव सह मातुः सपिण्डीकरणमित्युक्तं । तन्न । एवंविधे विषये प्रपितामह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणस्य ब्रह्मपुराणोक्तस्य दर्शितत्वात् ।

अथवास्तु पितृ-पितामह्योरुभयोर्जीवने ब्रह्मपुराणोक्तं प्रपिता-मह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणं, जीवन्त्यां पितामह्यां मृते च पितरि पित्रैव सह सपिण्डनमिति व्यवस्था ।

यत्नाह शातातपः ।

मृते पितरि मातुस्तु न कार्या सहपिण्डता ।

पितुरेव सपिण्डत्वे तस्या अपि कर्ता भवेत् ॥ इति ।

तदत्यन्ताज्ञकपुत्रविषयं । केषाञ्चिद् वा मतमित्यनुसन्धेयं ।

यदा तु पतिः पत्न्याः सपिण्डीकरणं कुर्यात्, तदा स्वकीय-
माचादिभिरेव सहेत्याह पैठीनसिः ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनं ।

अश्रुवादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

एवञ्च सति पत्युरपि स्त्रीसपिण्डीकरणाधिकारे प्रतिपादिते सति
सपिण्डीकरणं स्त्रीणां पुरुषाभावे न विद्यत इति । अयं निषेधः
पत्याभावसहिते पुत्राभावे वेदितव्यः ।

व्यासः ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनं ।

अश्रुभिस्तिसृभिः सार्द्धं एवं धर्मेण युज्यते ॥

तदेवमेतावता प्रपञ्चेन पितामहादिभिः पित्रा वा सह भर्तृकुल-
एव मातुः सपिण्डीकरणं कार्यमित्युक्तम् । अस्ति च मातामहकुते-
ऽपि सपिण्डीकरणं कार्यमित्ययमपि पत्रः ।

श्राद्धापस्तम्बः ।

कोकिलस्य यथा पुत्रा अन्यसम्बन्धजोविनः ।

पुष्टास्ते स्वकुलं यान्ति एवं नारी मृता सती ॥

भविष्यत्पुराणे ।

आकाशस्य यथा तोयं पतितं धरणीतले ।

योनिं स्वकीयां गच्छेत्, तथा नारी मृता सती ॥

पितुर्गोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः ।

जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैटकं कुलं ॥

गवां हतसहस्रेषु वसो विन्दति मातरं ।

एवं स्त्री पैटकं याति त्यक्त्वा पतिकुलं नृप ॥
 त्यक्त्वा स्थलं यथा ह्यापो निक्षं यान्ति नराधिप ।
 तथा पतिकुलं हित्वा मृता नारी स्वकं व्रजेत् ॥
 पिता पितामहे योज्यः पूर्णं संवत्सरे सुतैः ।
 माता मातामहे तद्ददित्याह भगवान् शिवः ॥

‘योज्यः’ सपिण्डनीयः ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितुः पितामहे यद्दत् पूर्णं संवत्सरे सुतैः ।

मातुर्मातामहे तद्ददन्नोक्ता सपिण्डता ॥

तदेवं पितृकुलेन सह सपिण्डनीयेति कैश्चित्प्रतिपादितं । माता-
 सहकुलेन वेत्यपरैरिति विरोधे विषयव्यवस्थोच्यते ब्राह्म-देवार्ध-
 प्रजापत्याख्यानां विवाहानामन्यतमेन परिणीतायाः पतिकुलेन
 सह संयोजनं तद्गोत्रेण पिण्डादिदानञ्च कर्त्तव्यं । सा ह्यनौपाधि-
 केन दानेन पित्रा परिणेतस्वामिका कृतेति मृतापि न तत्कुल-गोत्रे
 परित्याजयितुं योग्या । गान्धर्वासुर-राक्षस-पैशाचानामन्यतमेन तु
 परिणीताया मातामहकुलेन सह संयोजनं तद्गोत्रेण पिण्डादिदानञ्च
 कर्त्तव्यं । न हि मा स्त्रकृत्या पित्रा निष्प्रतिद्वन्द्वं वराय दन्तति न
 मातामहकुलात् तद्गोत्राच्च प्रत्यावयितुं योग्या ।

अत आह बृहच्छातातपः ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या रूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्याः तस्याः पिण्डादकक्रियाः ।

आसुरादिषु चान्येषु पितृगोत्रेषु धर्मवित् ॥

अत्र प्रकारान्तरेण व्यवस्था ।

अत्राह व्यासः ।

मातामहस्यं गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियां ।

प्रकुर्यात्पुत्रिकापुत्र एष धर्मः सनातनः ॥

पत्या सहैकता तावत् यावत्पुत्रो न जायते ।

पुत्रिकायाः सुतोत्पत्तौ पत्यैकत्वं निवर्त्तते ॥

यच्चान्यद्वचनं “तत्पित्रात् पुत्रिकासुतः” इति तत्पूर्वमेव दर्शितं ।

अत्रापि व्यवस्थोच्यते ।

येनास्य पितरो याता येन याता पितामहाः ।

तेन याताः सतां मार्गाः तेन गच्छन् दृश्यति ॥

इति वचनात् यैस्मिन् कुलपरम्परया पितृकुलेन सह सपिण्डनं क्रियते तैस्तथा कार्यमन्यैस्त्वऽन्यथेति । अस्मिन्नेव विषये परस्पर-
विरुद्धानि वचनानि उपन्यस्य भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाभिरहितं ।

एवं शास्त्रगतिभिन्ना सर्वकर्मसु भारत ।

उदितेऽनुदिते चैव होमभेदे यथा भवेत् ।

तस्मात् कुलक्रमायातमाचारश्च चरेद्बुध इति ॥

इति स्त्रीसपिण्डने विशेषः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आर्द्धकल्पे सपिण्डीकरणप्रयोगो-

नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ सांख्यिकश्राद्धप्रयोगः ।

अथैताः सपिण्डीकरणान्ताः प्रेतक्रियाः केषाञ्चित् संवत्सरात्
प्राक् नारायणवलिं अहत्वा च न कार्याः ।

तत्राह गौतमः ।

पापकर्मणो न संसृजेरन् स्त्रियश्चाभिचारिणोः ।

वृद्धयाञ्चवक्ष्यः ।

सर्पविप्रहतानाञ्च शृङ्गि-दंष्ट्रि-सरीसृपैः ।

श्राद्धमेषां न कर्त्तव्यं ब्रह्मदण्डहताश्च ये ॥

संवर्त्तः ।

महापातकिनां चैव तथा चैवात्मघातिनां ।

उदकं पिण्डदानञ्च श्राद्धं चैव तु यत्कृतं ।

नोपतिष्ठति तत्सर्वं राक्षसैर्विप्रलुप्यते ॥

स्मृत्यन्तरात् ।

विद्युद्गो-नृप-विप्राम्बु-शृङ्गि-दंष्ट्रि-घातिताः ।

वृथोत्पन्न-महाक्रीव-मृतिनो नोदभाजनाः ॥

‘उदभाजनाः’ अर्घ्यादकसंसर्गभाजना इत्यर्थः ।

तथा च ।

ब्राह्मणादिहते तान्ते पतिते सङ्गवर्त्तिते ।

द्युक्त्वाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

‘मङ्गवर्जितः’ भिक्षुः ।

भविष्योत्तरात् ।

स्वेच्छया मरणं विप्रात् शृङ्गि-दंष्ट्रि-मरीच्यैः ।

अन्यान्त्यज-विषोद्वन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥

सम्पूर्णसर्वगाचाणां विषादाकर्षतोऽथवा ।

जलाग्नि-गर्भपतैश्च निराहारादिभिस्तथा ॥

येषामेवं भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः ।

पाषण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा ॥

स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।

न तेषां स्नान-संस्कारौ न आहुतं न सपिण्डनं ।

आहुतानि षोडशोक्तानि नान्यान्यपि भवन्ति हि ॥

वैतानं प्रक्षिपेत्तोये शृङ्गाग्निश्च चतुष्पथे ।

पात्राणि निर्दहेद्ग्नौ साग्निके पापकर्मणि ॥

षड्चिन्मते ।

व्यापादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्यादकक्रिया ॥

सर्प-विप्रहतानाञ्च शृङ्गि-दंष्ट्रि-मरीच्यैः ।

आत्मनस्तागिनाश्चैव आहुतेषां न कारयेत् ॥

चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणादैद्युतस्तथा ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणां ॥

उदकं पिण्डदानञ्च आहुतैश्चैव तु यत्कृतं ।

नोपतिष्ठति सत्सर्वमन्तरिक्षे च तिष्ठति ॥

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।

तस्मान्नेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव मदक्षिणं ॥

नारायणबलिस्तु पुरस्ताद्वक्ष्यते । 'तस्मात्' नारायणबलेरनन्तरं ।

तथा ।

ऊत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रियाः कार्यो यथाविधि ।

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥

अन्नमिष्टं प्रियञ्चैव विप्रे दद्यात् मदक्षिणं ।

पिण्डोदकक्रियाः पञ्चाद्वृषोत्सर्गादिकञ्च यत् ।

एकोद्दिष्टानि कुर्वति मपिण्डौकरणं तथा ॥

योऽयमन्युदकादिमृतानां नारायणबलिरुक्तः स तु क्रोधमदशो-
कादियोगेन यैरात्मघातिनस्तेषामेव न तु प्रमादतो विदितो वा ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियतेऽन्युदकादिभिः ।

संस्कारप्रमुखं तस्य सर्वं कुर्याद्यथाविधि ॥

कचिदेतस्यापवादमाह ।

प्रमादादिच्छ्रया वापि न गच्छंत्सर्पतोमृतः ।

'न गच्छेत्' संस्कारादिकर्म प्रति न गच्छेत् वक्ष्यमाणप्रकारमाण-
पूजां विना तन्नार्हतीत्यर्थः ।

षड्विंशन्मते ।

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियतेऽन्युदकादिभिः ।

तस्यागौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥

बोधायनः ।

बुद्धिपूर्वाङ्गहृत्कृणां क्रियालोपो विधीयते ।

तेषामेव च संस्कर्तुर्दोषश्रुतिरुदाहृता ॥

दाहयित्वा शवं तेषां शूद्रैरेव विधर्मकं ।

अन्येषां पापमरणं प्राप्तानां पापकर्मणां ॥

पूर्ववत् देहदाहोऽथ शरीरस्य प्रकल्पनं ।

पालाशवृक्षैः संस्कर्त्यात्पित्तमेधविधानतः ॥

आहिताग्नीनां पापमृतानां प्रतिकृतिवर्जनं मुख्यमेव शरीरं
आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेत्येते न संस्कुर्वन्ति ।

आह ब्रह्मगर्गः ।

योऽनुष्ठातुं न शक्नोति महाव्याध्युपपौडितः ।

सोऽग्न्यदकमहायात्राः कुर्वन्नामुत्र दुष्यति ॥

वितस्वान् ।

सर्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य कृतकर्मणः ।

व्याधितस्य स्मृतन्तीर्थे मरणं तपभोऽधिकम् ॥

तथा गाग्योऽपि गृहस्थमेवाधिकृत्याह ।

महाप्रस्थानगमनं क्वलनाम्बुप्रवेशनम् ।

भृगुप्रपतनं चैव वृथा नेच्छेन्नु जीवितुम् ॥

‘भृगुः’ पर्वतकटकः । ‘वृथा’ धर्मानुष्ठानशून्यं ।

मनुर्वानप्रस्थमधिकृत्याह ।

अपराजितां चास्वाय ब्रजेद्दिशमजिह्वगः ।

आतिपाताच्छरीरस्य ब्रह्मलोके महीयते ॥

‘अपराजिता’ पूर्वोत्तरा, तामा शरीरपातादकुटिलं जलमनिलं
वा भक्षयन् समाहितो ब्रजेत् ।

स्थित्वा महर्षिचर्यायां त्यक्त्वा पापमयीं तनुं ।

वीतशोकमयोविप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

गो-ब्राह्मणहतानान्नु विशेषः षड्त्रिंशन्मते ।

गो-ब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।

उद्धं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमवोद्धं देहिकम् ॥

अथ नारायणबलिप्रयोगः ।

तत्र तावत् संस्कारादिविधिः बोधायनसूत्रे ।

अथातो नारायणबलिं व्याख्यास्यामोऽभिशस्त-पतित-मृगापात्म-
त्यागिनां ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा यत्र यत्र मरणं
जातं यस्य स्यात्तत्र तत्र कुर्वीत । महितानां पालाशानां यामं वाह्यं ।
पर्णमरूपाणां कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं करोति, होलकल्पनेन वा
पित्तमेधिकेन वा संस्कारं कुर्यात् । अङ्गप्रयोगमन्त्रानुद्धृत्य पुरुष-
रुक्म्य प्रत्यूचं मन्त्राणां स्थाने पृथक्प्रयोगो भवति इत्यपि वा तृष्णो
मर्वं क्रियेत याम्यसृक्तो न पोषणं पौरुषेणोपस्थानं समानमन्यत्तोर्यं
स्नात्वा प्रेतायोदकक्रियां कृत्वा नाम गोत्रं मनसा ध्यात्वा नाशयणार्थं-
तत्ते उदकमिति चाभिव्याहरेदेवमेव मायं प्रातर्दशरात्रं करोति
त्रिरात्रेण वा पिण्डप्रदानेऽभावेतत्र पिण्ड इति विशेषः । एका
दशामेकोद्दिष्टं कुर्वन्ति ।

संस्कारविधिं प्रकृत्योक्तं तत्रैव ।

सर्पमृतानां नमोऽस्तु सर्पभ्यस्तिष्ठ आहुतीकृत्वा उदके मृतानां

समुद्राय वायुनापेत्याहुतीहुत्वा तस्य क्रुद्धं मयं न विद्मः देह-
संस्कारपक्षो ज्ञानमृतदेहिनामित्याहुः, सर्वेषामिति चापरे ।

नारायणवलिप्रयोगसु षड्विंशन्मते दर्शितः ।

तेषां पुत्राश्च पौत्रा ता दायादाः समभिप्लुताः ।

यथा श्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिश्रुतम् ॥

तथा तः संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ।

एकादशीं समामाद्य गुरुपक्षस्य वै तिथिं ॥

नारायणवलिः कार्यं इति शेषः । अत्र विंशो भविष्योत्तरे
दर्शितः ।

पूर्णे मंत्रक्षरे तेषामथ कार्यं दद्यान्नुभिः ।

एकादशीं समामाद्य गुरुपक्षस्य वै तिथिं ॥

विष्णुं यमञ्च संपूज्य गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।

दशपिण्डान् घृताभक्षान् दर्भेषु मधुमंयतान् ॥

यज्ञोपवीती सतिलान् ध्यायन् विष्णुं यमन्तथा ।

दक्षिणाभिमुखस्त्रुणीमेकैकं निर्वपेत्तु तान् ।

उद्धृत्य नियतान् पिण्डांस्तीर्थाद्यम्भमि निक्षिपेत् ॥

एतच्च विष्णुध्यानपूर्वकं कर्त्तव्यमित्युक्तम् षड्विंशन्मते ।

विष्णुं बुद्धौ समामाद्य नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् ॥

भविष्योत्तरे ।

क्षिपंस्तान् कौर्त्तयेन्नाम विष्णोर्वै प्रेतकस्य च^(१) ।

(१) गोत्रञ्च मृतकस्य स्थिति ग० ।

पुनरभ्यर्चयेद्विष्णुं यमं कुसुम-चन्दनैः ॥
 धूप-दीपैः सनैवेद्यैः भक्ष्य-भोज्यसमन्वितैः ।
 तस्मिंश्चोपवसेदङ्घ्रि विप्रांश्चैव निमन्त्रयेत् ॥
 कुल-विद्या-तपोयुक्तान् रूप-शीलसमन्वितान् ।
 नव सप्ताथ वा पञ्च स्वभामर्थानुमारतः ॥

बौधायनसूत्रे ।

अथातो नारायणबलिं व्याख्यास्यामः । दक्षिणायने वीक्ष-
 रायणे वा अपरपक्षस्य द्वादश्यां क्रियेत पूर्वद्युः षट् द्वादश वा
 ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् योनि-गोत्र-श्रुत-वृत्तमस्यन्नान् ।
 भविष्योत्तरे ।

अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने सुममाहितः ।
 विष्णुं यमञ्च संपूज्य विप्रांस्तानुपास्यते ॥
 उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ।
 आवाहनार्घ्यदानादीन् विष्णु-मौरिममन्त्रितान् ॥
 प्रेतस्थाने स्मरन् प्रेतं विष्णोर्वै नाम कौर्त्तयेत् ।
 यज्ञोपवीतौ कुर्वीत प्रेतनाम प्रकौर्त्तयेत् ।
 प्रेतं यमञ्च विष्णुञ्च स्मरन् आह्वं समापयेत् ॥

बौधायनसूत्रे ।

तथापरेद्युर्देवमृष्टे नदीतीरे अग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य
 प्रणीताभ्यः कृत्वोत्थायायेणाग्निदेवतामावाहयति पुरुषसूक्तं न दं च्चौ
 जपित्वा ध्यातिभिर्देवतामावाहयति । अथैनं स्वापयति पुरुष-
 सूक्तेनाथैनं गन्ध-पुष्प-धूप-दीपैरष्टाक्षरेणार्चयित्वाङ्घ्रिस्पर्शयति केशव

तर्पयामौति द्वादशनामधेयैः परिधानप्रभृत्याग्निमुखात् कृत्वा
 पञ्चास्राज्जुहोति विष्णोरनुकमिति पुरोनुवाक्यामनूच्य परोमाचयेति
 थाज्यया जुहोति आवाद्याज्जतीरुपजुहोति केनवाय स्वाहेत्येतेरेव
 नामधेयैर्गुडु-पायस-घृतमिश्रमक्षं निवेदयति देवस्य त्वा भवितुः
 प्रथवेशिनोर्वाज्जुभ्यां पुष्पोहस्ताभ्यां विष्णवे निवेदयामीति सप्त-
 व्याहृतिभिः स्वाहाकारेण उपति । व्याहृतिभिराचमनीयमथ
 ब्राह्मणानाह्वय सर्भोपकृतस्थानेषूपवेश्याथैतान् वस्त्र-गन्ध-पुष्प-
 धूप-दीप-माख्यैरभर्चानुज्ञाय घृतमिश्रं हविः समिधायुज्य हस्तेन
 जुहोति पितृभ्यः स्वधा नमो नारायणाय स्वाहेति पितामहेभ्यः
 स्वधा नमो नारायणाय स्वाहा, अग्नये कव्यवाहनाय स्निष्टकृते
 स्वधा नमो नारायणाय स्वाहेति ब्राह्मणानक्षेन परितोषयित्वेति ।
 वक्ष्यमाणं कुर्यादिति शेषः ।

भविष्योत्तरे ।

तृप्रान् ज्ञात्वा ततोविप्रान् वृत्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ।

अश्लेभ्यस्त्वथ सर्वेभ्यः पिण्डदानार्थमुद्वरेत् ॥

पृथक्दर्भेषु पिण्डान्तु पञ्च दद्यात्कर्मणु तु ।

प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च त्रिवाच च ॥

समृत्त्याय यमायाय प्रेतायापि च पञ्चमं ।

नाम-गोचं स्मरेत्तस्य विष्णुश्चर्त्सु कीर्त्तयेत् ॥

नमस्कारश्चिरस्कन्तु पञ्चमं पिण्डमुद्वरेत् ।

दद्यादाचमनं पश्चान्नामूलं दक्षिणान्तथा ॥

एकं विप्रं श्रेष्ठतमं हिरण्येन प्रपूजयेत् ।

गो-भूमि-वस्त्र-पानाद्यैः ब्रह्म्या प्रेतं स्मरंश्च तं ।
 ततस्त्रिंशत्सु विप्राणां दर्भयुक्तेषु पाणिषु ।
 नाम गोचं स्मरन् दद्याद्विष्णुः प्रीतोऽस्त्विति भुवन् ॥
 अनुब्रूय द्विजान् पश्चान्त्रिंशत्साम्भो दक्षिणामुखः ।
 कौर्त्तयेन्नाम-गोचे तु भुवि प्रीतोऽस्त्विति क्षिपेत् ।
 मित्र-बन्धुजनैः साह्यं श्रेष्ठं भुञ्जीत वाग्यतः ॥

बौधायणसूत्रे ।

आचमय्य तेषां यथाशक्ति दक्षिणां ददाति । प्रदक्षिणीकृत्य श्रेष्ठ-
 मनुज्ञाय दक्षिणेनाग्निं प्रागयान् दर्भान् संक्षीर्य्य तेषु बलिं ददाति ।
 विष्टेभ्यो देवेभ्यो नमः साध्येभ्यो देवेभ्यो नमः सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः
 सर्वाभ्यो देवताभ्यो नमः विष्णवे नारायणाय नमः यज्ञात्मने नमो
 यज्ञपुरुषाय नमः सर्वेश्वराय नमः इति स्विष्टकृतप्रभृतिषिद्धुमा धेनु-
 व प्रदानात् सर्वान् पितृन् समधिगच्छति ब्रह्मसोके महीयते ब्रह्म-
 सोके महीयते इत्याह भगवान् बौधायनः ।

नारायणवणिं प्रकृत्य भविष्योत्तरे ।

एवं कृते गमिष्यन्ति स्वर्लोकं पापकर्मिणः ।
 सपिण्डीकरणादौ तु कृते नैवाप्नुवन्ति ते ॥

तथा ।

एवं विष्णुमते स्त्रिया यो दद्यादात्मघातिने ।
 समुद्भूरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणः ॥

इति नारायणबलिप्रयोगः ।

अथ नागपूजाविधिः ।

भविष्योक्तरे ।

प्रमादादिच्छया वापि नागाद्वा सर्पतोमृतः ।
 पक्षयोर्भयोरनागान् पञ्चमीषु प्रपूजयेत् ॥
 कुर्यात् पिष्टमर्षीं लेखां नागप्रतिष्ठाति भुवि !
 अर्चयेत्तां सितैः पुष्पैः सगन्धैश्चन्द्रेण तु ॥
 प्रदद्याद्भूप-दीपन्तु तण्डुलांसि सितान् क्षिपेत् ।
 आमपिष्टं तथैवाश्रं क्षीरञ्च विनिवेदयेत् ॥
 उपस्थाय वदेदेवं मुञ्च मुञ्चामुकन्विति ।
 मधुरम्बहिने दद्यादेवमब्दं समाचरेत् ॥
 सौवर्णं शक्तितोनागं ततोदद्याद्विजोत्तमः ।
 गां सवसान्ततोदद्यात् प्रीयतां नागराडिति ॥
 यथा विभागद्गुर्वीत कर्माणि प्राक्तनान्यपि ।
 नागाद्विमोक्षणार्थम् प्रोक्तमप्यधिकन्विदम् ।
 द्विजान् विमोक्षयित्वा तु सम्प्रीताः सन्तु पन्नगाः ॥
 इति नागपूजाविधिः ।

अथ प्रोषितमृतदाहादिप्रयोगः ।

तत्र षट्चिंशन्मते ।

देशान्तरगताः केचिददृष्टा ये मृताः श्रुताः ।
 कथन्तेषां क्रियाः कार्या दहनाद्याः सविस्तराः ॥

अथ काष्ठविशेषमाह द्रुमनुः ।

प्रोषितस्य यदा काष्ठो गतस्येहादशाब्दिकः ।
 प्राप्ते षथोदये वर्षे प्रेतकर्माणि कारयेत् ॥

भविष्योत्तरे ।

पितरि प्रोषिते तस्य न वार्त्ता भैव वागमः ।

ऊर्द्धं पञ्चदशादर्षात् कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य तु संस्कारं संस्कारविधिना ततः ।

तदादीन्येव सर्वाणि शेषकर्माणि कारयेत् ॥

अत्र प्रतिरूपकरणमस्यामलाभ एव वेदितव्यम् । तत्सङ्गावे
तु शास्त्रान्तरोक्तो विशेषः ।

तद्यथा ।

अत्र प्रोषितमृतस्य विशेषः कथ्यते । प्राग्दाहादग्निहोत्रं होतव्यं
प्राचीनावीतिना संपरिस्तरणं तस्यैवाप्रदक्षिणं पर्युत्थणं न कुर्याद्-
क्षिणत उष्णभस्मजिह्वहणं तत्राधिअयणं नावद्योतनावेकः इक्षिणत
उदामनं सकृन्निधानं प्रैषरहितं सकृदन्नयनं सुचः समिद्धारणं
सवाजानुनिपातनं समिदाधानं सकृत् सर्वप्रक्षेपः ततः कृष्णाग्निने-
ऽस्यां पुरुषाकृतिकरणं घृताभ्यञ्जनं ऊर्णाभिः प्रच्छादनं पूर्ववत्
पाचयोजनं सस्तापजाग्निभिर्दाहः । चतुर्थेऽग्निं सद्ययनादि पूर्व-
वदिति ।

षड्भिन्नमते ।

दाहस्तस्यास्थिनाशे तु ब्रह्मदर्भैः कृतस्य तु ।

उक्तं कात्यायनेनेदं प्रेताभावे मनोषिणा ॥

कुर्याद्दर्भमयम्प्रेतं कुशैस्त्रिभ्रतषष्टिभिः ।

पलाशैर्वा समिद्धिस्तु सङ्गा चैवं प्रकीर्त्तिता ॥

प्रेताकारकतः कुर्याद्भस्मपादादिष्विहितम् ।

अपेत इतिजप्ता वै दहेत विधिपूर्वकम् ॥

अथ शिरोपीवादिप्रेतशरीरावयवभेदेन कुशादेः सङ्खाविभाग-
माह यज्ञपाम्भः ।

चत्वारिंशच्छिरःस्थाने पीवार्यां च दशैव तु ।

उरःस्थाने स्रतन्दद्यात् षष्टिश्च जठरोदरे ॥

वाङ्गोः स्थाने स्रतन्दद्याद्विंशतिर्जानु-जङ्घयोः ।

दद्याच्चत्वारि शिम्ने तु षड्दद्याद्दृषणदयोः ।

पादाङ्गुलीषु च दश कल्पयेदस्त्रिमङ्गलं ॥

सर्षाभिः प्रच्छाद्य घृतेनाभ्यज्य पूर्ववत्पापयोजनं कृत्वा सन्ताप-
जाग्निभिरेव दहेदिति ।

भविष्योक्तरे ।

शिरस्यशीत्यङ्गुन्दद्याद् पीवार्यां तु दशैव तु ।

वाङ्गोस्यैव स्रतन्दद्याद्विंशतिश्च तथोरमि ॥

उदरे विंशक्तिन्दद्यात् त्रिंशच्च कटिदेशयोः ।

ऊर्वोस्यैव स्रतन्दद्यात् त्रिंशच्च जानु-जङ्घयोः ।

पादाङ्गुलीषु च दश एषा च प्रेतकल्पना ॥

अथ कृष्णाजिने कुशैः पुरुषाकृतिं कृत्वा पसाञ्जलनिधानं
तत्रैव सङ्खाविभाग इति मधुशर्ममिश्राः ।

भविष्योक्तरे ।

मृहस्ये प्रोषिते यस्तु कश्चित् घ्नियते मृहे ।

आग्नीष्टेऽपगते तत्र प्रारम्भे आद्भुक्तमिष्टि ॥

प्रत्यागतस्येत् जानाति पूर्ववृत्तं मृहे तदा ।

अग्नौ चं गृह्णित्वा तद्द्रव्यादेस्तदा भवेत् ॥
अपुत्रादिना यत्प्रारब्धं आहुक्तत्वेन चाखिलम् ।
समापनीयन्तथापि गृही तिष्ठेत् सुदूरतः ॥

अनन्तरं यत्कर्तव्यं तदाह वृद्धमनुः ।

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्तौर्द्धदेष्टिकम् ।

प्रायश्चित्तमसौ स्नात्तं कृत्वाग्नीनादधीत चेति ॥

प्रायश्चित्तमत्र जातकर्मादिविवाहान्तं पुनःसंस्करणं वेदितव्यम् ।

अत एवाहुक्तत्वेनैव ।

जीवन् यदि स आगच्छेद् घृतकुण्डे निमज्ज्य तम् ।

उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

तथा ।

दादन्नाहं व्रतचर्या चिराचमयवाद्य तु ।

स्नात्तोद्भेत् ततोभार्यामन्यां वा तद्भावतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद्ब्राह्मणोमेन वा यजेत् ।

तथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिङ्गत्वा तु तत्र तु ॥

दृष्टिमायुष्मतीदुर्यादीप्सितांश्च कर्तव्यतः ।

‘आयुष्मतीमिष्टिं’ आयुःकामेष्टिमित्यर्थः ।

इति प्रोषितमृतदाहादिकर्मप्रयोगः ।

अथ सांवत्सरं आहुं ब्रूते हेमाद्रिपण्डितः ।

खण्डिताश्चेदोषोर्मिनिर्मलीकृतमानसः ॥

अथ सांवत्सरिकआहुप्रयोगः ।

तत्र कास्त्राधिकारिदेवताः पूर्वमेव प्रतिपादिताः ।

आह लोगादिः ।

आद्भुङ्कुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृकः स्वयं ।

इन्दुक्षये मासि मामि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च ॥

स्वयङ्गुहणमादरायै न पुनः पुत्र-शिष्यवर्गादिनिवृत्त्यर्थं । असा-
वेतत्त इति मन्त्रेण यजमानस्य पित्रे ऋत्विगादिः पिण्डान्
दद्यादिति स्वत्यन्तरेऽभिधानात् । एतच्च यजमानस्यासामर्थ्ये गुरु-
तरकार्यान्तरव्ययत्वेन कात्यायिपत्तिविषये वा द्रष्टव्यम् ।

जावालिः ।

उपरागसहस्राणि अमावास्यायतानि च ।

अन्नयन्तु भवेच्छ्राद्धं यस्तु दद्यान्मृतेऽहनि ॥

अकरणे दोषमाह कार्ष्णाजिनिः ।

ऊषरे तु यथा क्षिप्रं वीजं न प्रतिरोहति ।

तथा च तद्भवेत्तेषां यत्र दत्तं मृताहनि ॥

तेन मृताहे अवश्यं दातव्यमित्यभिप्रायः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

संवत्सरे केचिदेकस्मै दानन्विभ्यः परे जगुः ।

अतः स्मृत्यविरोधेन निर्णयं श्रोतुमर्हथ ॥

‘एकस्मै दानमित्यनेन एकोद्दिष्टवत् सांवत्सरिकश्राद्धप्रयोग उक्तः ।

‘विभ्य इत्यनेन पार्वणवदिति । एकोद्दिष्टविधायकानि तावदाक्यानि

क्षिप्तान्ते । तच्चाह यमः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतः ।

एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पित्रोरन्यत्र पार्वणं ॥

व्यासः ।

सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कार्यं वर्जयित्वा मृताहनि ॥
प्रतिभंवत्सरं यत्र मातापित्तोः प्रदीयते ।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकञ्च निर्वपेत् ॥

गार्ग्यः ।

कृतेऽपि सप्तपिण्डत्वे गणसामान्यताङ्गते ।
प्रतिभंवत्सरं आङ्गमेवास्त्वैव विधीयते ॥

लौगाच्चिरप्याह ।

सपिण्डीकरणात् पूर्वमेकोद्दिष्टं सुतः पितुः ।
ऊर्द्धञ्च पार्वणं कुर्यात् प्रत्यब्दमितरेण तु ॥
'इतरेणेत्येकोद्दिष्टविधानेनेत्यर्थः ।

शातातप आह ।

संक्रान्त्यावुपरागे च पर्वोत्सव-महालये ।
निर्वपेत्स्त्रीन् सुतः पिण्डानेकमेव त्रयंऽहनि ॥

आपस्तम्बः ।

एकस्य प्रथमं आङ्गं अर्वागब्दाच्च मासिकं ।
प्रतिभंवत्सरञ्चैव शेषेऽपि पुरुषं विदुः ॥
यमेन त्वेकोद्दिष्टं सांवत्सरिकं विधाय तस्याकरणं दोष उक्तः ।
एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते यदि ।
अकृतं तद्विजानीयात् स मातृ-पितृघातकः ॥
अधुना पार्वणविधायकानि वचनानि लिख्यन्ते ।

तत्र ज्ञातातपः ।

प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात्परं ।

तत्र पार्वणवस्त्राङ्गं ज्ञेयमभ्युदयार्थिना ॥

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु, पृथक्क्रिया ।

न पृथक् पिण्डदानं तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।

प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणांस्तु ते ॥

यतश्चैवमत एव पुनराह ।

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ।

विधिप्लक्ष्णेन भवति पितृहा चोपजायते ॥

पुनरुच्यते ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं यावत्पितृभ्योः सपिण्डनं ।

ततः सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्त्तते ॥

प्रजापतिरप्याह ।

असपिण्डीकृतान् प्रेतानेकोद्दिष्टेन वर्त्तयेत् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं चिभिः सामान्यमुच्यते ॥

यतश्चैवमत एव धर्मः ।

पार्वणं पर्वकाले तु तथा कामार्थसम्पदा ।

दृष्ट्वौ वृद्धिविधानेन एकस्य सद्यः योजनात् ॥

इति प्रतिपाद्योर्द्ध्वं सपिण्डीकरणादेकोद्दिष्टं न सम्भवतीत्याह स एव ।

सञ्जीतानां सदैकस्तु वर्त्तते न कथञ्चन ।

सद्यः संस्कारहेतुत्वात् पृथक् नोपपद्यते ॥

एवं सपिण्डीकृतस्यैकोद्दिष्टं निराकृत्य मासिकाद्येकोद्दिष्टं

ष्ठानानुवादेन प्रत्यब्दं मृताहनि पार्वणमाह स एव ।

एकस्य प्रथमं श्राद्धमर्वागब्दाच्च मासिकम् ।

परं संनयनात्पित्रो मृताहन्यपि पार्वणं ॥

तथा ।

संनौतौ पितरौ येन पुच्छेण विधिसम्पदा ।

वृद्धावभ्युदितस्तस्य पार्वणं तदतोऽन्यथा ॥

अतो वृद्धिश्राद्धमुत्सृज्यान्यत्र सर्वदा सर्वत्र मृताहादिषु कृत-
सपिण्डीकरणस्य पितुः पार्वणमेव कर्तव्यमिति ।

तथा ।

देवत्वपदवीं नीतः पिता वै मन्त्रसम्पदा ।

प्रेतत्वं न पुनर्याति नीयमानोऽपि पुत्रकैः ॥

स्वतन्त्रा देवताः सर्वाः स्वतन्त्रा च सपिण्डता ।

भूयः पृथक्तत्करणशून्यं प्रेतनिवेद्यमम् ॥

उक्तमां गतिमास्त्राय पितृ-देवर्षयो यथा ।

नेच्छन्ति कुगतिं यदत्प्रेता अथेकशः कृताः ॥

पारस्करः ।

प्रेतस्मिहषु संनीय पिण्डदानार्थदानयोः ।

उद्धृत्य नरकात्प्रेतं भूयस्तत्र न पातयेत् ॥

आह शम्भुः ।

सप्तपिण्डक्रियायान् विधिना सर्वकालिकम् ।

तत्सहत्वबलौयस्त्वात् सर्वत्रैव त्रिपौरुषम् ॥

अत एव जातृकर्णः ।

अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।

सपिण्डीकरणान्तश्च तत्रोक्तमिति सुद्वलैः ॥

तथा ।

ततः संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणे कृते ।

निराशाः पितरो यान्ति एकस्यावाहने कृते ॥

आवाहनञ्चाचामन्त्रकं विवक्षितम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

राजन् संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणे कृते ।

निराशाः पितरो यान्ति एकस्यावाहने कृते ॥

एकोद्दिष्टम् कर्त्तव्यं यावत्पित्रोः सपिण्डनम् ।

राजन् सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्त्तते ॥

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।

प्रेतानामिह सर्वेषां यो मन्त्रेषु नियोजितः ॥

प्रेतत्वं चैव निस्तौर्णः प्राप्तः पितृगणन्तु सः ।

च्यवते पितृलोकान्तु पृथक्पिण्डनियोजनात् ॥

परिणीता यथा योषिन्न गच्छेत्पैतृकङ्गलम् ।

प्रेताऽप्येवं महाराज संयुक्तः पितृभिः सदा^(१) ॥

संवत्सरं भवेद्यावदेकोद्दिष्टश्च तद्भवेत् ।

संवत्सरे व्यतीते तु त्रिभिः सामान्यमुच्यते ॥

कृतार्थास्त्रिह संवृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ।

ते गणा पितृलोकान्तु यथाह भगवान् शिवः ॥

(१) सहेति ग० ।

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।

प्रतिमंवत्सरे विद्वानित्येवं विष्णुरब्रवीत् ॥

श्रुतिरपि । देवा वा असुरान् हत्वा पितृत्वं ममविन्दत सर्वानव-
ष्टम्भाः^(१) सहेवेति ब्रुवन् ये नः समानास्ते वः परस्यानुस्वभागं प्रति-
गृह्णन्त्येवमेवाभूदिति ।

‘ये नः समाना इति ये पितरोनोम्नाकं समानाः सृष्टृशास्त्र्याः
सपिण्डीकृताः इत्यर्थः । ते देवास्ते पितरः वायुष्माकं पश्चात् स्वभागं
प्रतिगृह्णन्तीत्येवमेवाभूदिति । तेन सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यदा पितृभ्यो
दातव्यं तदा पूर्वं देवेभ्योदत्त्वा पश्चात्पितृभ्य इत्यवगमात् प्रत्यब्दं
मृताहनि पार्वणं आद्रं कर्त्तव्यमित्यध्यवसीयते, विशेषतोऽपि तत्र
पार्वणविधिर्दृश्यते ।

आह जातृकर्णः ।

पितुः पितृगणस्य कुर्यात्पार्वणवत्सतः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमामसु विधिर्ज्ञेयः मनातनः ॥

‘पितृगणस्यः’ कृतसपिण्डीकरणः । ‘मनातनः’ आवश्यकः ।

शातातपः ।

सपिण्डीकरणकृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।

प्रतिमंवत्सरं विद्वान् काग्लेयोदितो विधिः ॥

जमदग्निः ।

देवतारहितं आद्रमुद्दिष्टमफलं यतः ।

अतः आद्रेषु सर्वत्र मृताहन्यपि पार्वणम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

(१) सन्तोऽवष्टम्भा इति ख० ।

एकोद्दिष्टं प्रशंसन्ति केचिद्राजन् मृताहनि ।
 केचिन्नु पार्वणं राजन् प्रशंसन्ति मृताहनि ॥
 कृत्वा तु पार्वणं श्राद्धमेकोद्दिष्टं न कारयेत् ।
 कुर्वन्नरकमायाति विशेषाच्च मृताहनि ॥
 प्रेतः प्रयोजितो वीर नियुक्तः पित्रभिः सह ॥
 न वर्मते क्षणमपि यथा मात्रा विना सुतः ॥
 बालवत्स यथा मात्रा विद्योष्य नरकं व्रजेत् ।
 तथा प्रेतं नियोज्याशु एकोद्दिष्टेन मानवः ॥
 श्रद्धमेकं प्रकुर्वीत एकोद्दिष्टं मृताहनि ।
 ततः परन्तु संनीते पार्वणं स्थासृताहनि ॥
 अत ऊर्ध्वं न कुर्वीत एकोद्दिष्टं कदाचन ।
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं वर्षे वर्षे मृताहनि ॥
 कर्त्तव्यं पार्वणं राजन् नैकोद्दिष्टं कदाचन ।
 उदकुम्भस्य दातव्यो मृताहनि सदा तथा ॥

नार्ग्यं श्राद्ध ।

समाप्ते पित्रभिः प्रेतं योजयेत् पितरं सुतः ।

तदादि पार्वणं श्राद्धं मृताहन्यपि नान्यथा ॥

श्रुतिरपि ।

मासि मासृताहतौ प्रतिहेमन्त-घीष्म-वर्षासु प्रतिसंवत्सरे च
 देवाश्च पितरश्च सहास्रामिति । विश्वेदेवाः पितृपितामहादयश्च
 श्राद्धभोक्तुं सह तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

सुमन्तः ।

कर्त्तव्यं पार्वणं राजन् नैकोद्दिष्टं कदाचन ।
 वङ्गानि अत्र वाक्यानि मुनिगीतानि वक्ष्यते ॥
 अक्षयतराणि राजेन्द्र एकोद्दिष्टं प्रचक्ष्यते ।
 तस्माद्ब्रह्मसामर्थ्यात् पार्वणं स्यान्मृताह्नौति ॥
 'वचनसामर्थ्यात्' ब्रह्मतराणां वचनानां सामर्थ्यादित्यर्थः ।
 अयमेवार्थोऽस्मिन्निनाप्यक्तः ।
 विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वं तदेवं वचनद्वेषे
 सति विषयव्यवस्था कर्त्तव्या ।

आह जाबालः ।

श्रुतिद्वैधस्तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्तौ ।
 स्तुतिद्वेषे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥
 तत्र तावत्पार्वणविधायकानि वाक्यान्धैरसपुत्रविषयाणि वेदि-
 तयानि ।

अत एव जमदग्निः ।

आपाद्य महमपिण्डत्वमौरसो विधिवत्कृतः ।
 कुर्वीत दशवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥
 पुत्राणामौरसः पुत्रः पुत्रमात्रास्तथापरे ।
 पितुः पितृगणस्यस्य नित्यङ्कुर्यात् स पार्वणम् ॥

त्रैरसग्रहणं चेन्नस्याप्युपसर्जनम् ।

अत एव जाबालिः ।

त्रैरस-वेचजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।
 प्रत्यम्भितरे कुर्युः एकोद्दिष्टं सुता दश ॥

सुमन्तुः ।

प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना चेत्तत्रैवैव ।

कुर्वीतेऽन्ये सुताः कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥

पितुः पितृगणस्यस्य कुर्यातां दर्शवत्सुतो ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासञ्च विधिज्ञौ चेत्तत्रैवैव ॥

‘प्रत्यब्दं’ मृताहनि, ‘प्रतिमासं’ दर्शादाविति । दर्शपहणाच्च पुत्रिकापुत्रस्यापि मातुर्मृताहनि पार्वणमेवावगम्यते तत्रैवैव सहे तुल्यत्वात् दर्शानामेवैकोद्दिष्टनियमाच्च ।

आह धर्मः ।

मृताहन्येकमुद्दिश्य सन्नीतानां द्विगोत्रिणः ।

पार्वणं तदतोऽन्यत्र यत्र यत्राधिकारतः ॥

सपिण्डीकरणान्त्यूर्वं मामि मामि मृताहन्येकमुद्दिश्य आहुं पुत्रिकापुत्रेण कार्यं । सन्नीतानाद्भूतसपिण्डीकरणान्क्तु त्रयाहे ततोऽन्यत्र सङ्क्रान्तिव्यतीपातादावपि पार्वणमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

शाश्वत्यायनः ।

सहपिण्डक्रियायान्तु यः पुत्रोऽधिकृतः पितुः ।

स एव दर्शवच्छ्राद्धं विदधौत मृताहनि ॥

एतच्चौरमादिषु बह्वध्वेषु पुत्रेषु सत्सु द्रष्टव्यम् । बह्वध्वेषु सत्सुपि मुख्यतया औरमादीनामेव सपिण्डीकरणाधिकारात् ।

तदुक्तं गार्हपत्यायने ।

मुख्य एव सुतः कुर्यात् सपिण्डीकरणं पितुः ।

औरसस्तु सुतोमुख्यस्तदृते चेत्तत्रैवैव ॥

औरसादिभिरपि प्रत्यब्दं मृताङ्गि पार्वणं साग्निभिरेव कर्त्तव्यम् ।
यत आह मनुः ।

न पैठयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना आहुतमाहिताग्नेर्हिजम्नः ॥

‘दर्शेन’ दर्शापसन्नितेन विधिना, वर्जितं आहुतं आहिताग्निना
न कर्त्तव्यं किन्तु दर्शआहुतविधिर्नैव कर्त्तव्यमित्यर्थः । न तु दर्श-
आहुतं विनाऽन्यच्छ्राद्धमेव न कर्त्तव्यमिति व्याख्येयं । तस्य चयाह-
आहुतादेरेष्यभावप्रसङ्गात् ।

यमोऽप्याह ।

आहुतक्रियैकतान्तेषु प्रशस्तान् मसुरब्रवीत् ।

न दर्शेन विना आहुतमाहिताग्नेर्हिजम्नः ॥

मनुः ।

दङ्गययश्च ये विप्रा ये चैकाग्रय एव च ।

तेषां सपिण्डनादूर्द्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अत्रैकोद्दिष्टं नेति सम्बन्धः ।

अत एव कार्णाजिनिः ।

अग्निप्रधानं सर्वेषामनुष्ठानं गृहाश्रमे ।

तद्योगात्कृतसामर्थ्याः सर्वचारुणि पार्वणम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

वर्षे वर्षे तु कुर्याद्दे पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः ।

कुर्यादनग्निमान् वीर एकोद्दिष्टं मृताङ्गि ॥

तस्मात्साग्निभिरौरस-क्षेत्रज-पुत्रिकापुत्रैः प्रत्यब्दं मृताङ्गि पार्वण-
मेव कर्त्तव्यम् नैकोद्दिष्टमिति ।

यत्तु गार्ग्यवचनम् ।

प्रमीतपितृकः श्राद्धं पर्वकाले यथाविधि ।

मृताहनि यथारुच्या वृद्धावभ्यदिता क्रिया ॥

यथारुच्या पार्वणिकोद्दिष्टयोर्मध्ये विकल्पेनैकस्यानुष्ठानमिति, त-
न्निरग्निकौरस-क्षेत्रज-पुच्छिकापुच्छविषयम् ।

यत आह धर्मः ।

विधिचित्तयमान्नातं साग्नेर्नास्त्यग्निवर्जिते ।

एकोद्दिष्टविधानेन क्रिया तस्योच्यते न च ॥

अभावेतत्त इति यजमानस्य पित्रे, अभावेतत्त इति पितामहाय,
अभावेतत्त इति प्रपितामहायेत्येतद्विधिचित्तयं । एतच्च साग्नेरेव,
निरग्नेस्तु एकोद्दिष्टं पार्वणं वेति विकल्पः । तथापि येषां परम्परया
पार्वणमेव क्रियते तैस्तदेव कर्त्तव्यं येषामेकोद्दिष्टमेव क्रियते तैरेको-
द्दिष्टमेवेति ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गन्तं न गच्छन्त दुष्यति ॥

इति मनुवचनात् ।

तेन निरग्निकौरस-क्षेत्रज-पुच्छिकापुच्छैर्मृताहनि पार्वणं विक-
ल्पेन कर्त्तव्यम् । साग्निकेस्तु पार्वणमेव अन्यैस्तु दत्तकादिभिर्दग्निभिः
पुच्छैरेकोद्दिष्टमेवेति स्थितं ।

उक्तञ्च भविष्यत्पुराणे ।

निरग्नेरौरसस्योक्तमेकोद्दिष्टं मृताहनि ।

प्रत्यब्धं पार्वणं साग्नेरन्वेषान्तु न पार्वणम् ॥

अन्येषां दत्तकादीनां दशविधानां ।

पुस्तस्यः ।

प्रत्यब्दमेतदेकस्य कुर्युः श्राद्धं सुता दश ।

अनग्निमानौरसस्य कुर्यात् साग्निस्तु पार्वणम् ॥

मनु ष ।

पर्वकालो मृतादृश्य यद्येकत्र द्वयभवेत् ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

अमायां वाक्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा भवेत् ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

इति वचनात् ।

प्रेतपक्षे प्रमीतस्य पितुः कुर्वीत पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति वचनाच्च प्रेतपक्षामावास्याक्षयाद् एव साग्नीनामौरसपुत्राणां पार्वणविधिरस्तु न सर्वत्रेति उच्यते । निरग्निकानामौरसादीनां क्षयाणां प्रेतपक्षामावास्याक्षयाद्दे पार्वणमेभिर्वाक्यैर्नियम्यते ।

तथाहि ।

“नैकोद्दिष्टं कदाचनेत्यादिवाक्यशेषेणैकोद्दिष्टं निषिध्य पार्वण-
नियम एभिर्वाक्यैः क्रियते । एकोद्दिष्टप्राप्तिस्य निरग्निकानामेव न
साग्निकानाम् । “न दर्शनं विना श्राद्धमाहिताग्निर्द्विजन्मन इति
वाक्येन तेषां पार्वणस्य नियतत्वात् । अतो निरग्निकानां पक्ष-
प्राप्तं पार्वणं प्रेतपक्षामावास्याक्षयाद्दे नियम्यते । अचेदमेव कर्त्तव्यं
नैकोद्दिष्टमिति ।

किञ्च ।

षाप्तीनामौरसादीनां त्रयाणाममावास्याप्रेतपक्षत्रयाह एव
पार्वणं नान्यत्रेति नियम्यमाने तेषां प्रेतपक्षामावास्यात्रयाहादन्यत्र
त्रयाहे आह्लाभावप्रसङ्गः । तत्र पार्वणनियमादन्यत्रैकोद्दिष्टप्राप्ति-
रिति चेत् । न । “एकोद्दिष्टं सुता दशेति वाक्येन दत्तकादीनां
दशविधानामेव तस्य नियमितत्वादिति । एतच्च सांख्यिकश्राद्धं
पार्वणेतिकर्त्तव्यताकमपि पितृत्रयाहे पितृ-पितामह-प्रपितामहानां
त्रयाणामेव कर्त्तव्यं न मातामहानामपि ।

आह मङ्गलकारः ।

याज्ञवल्क्येन कालस्तु अमावास्यादिनोदितः ।

अविशेषेण पितृस्य तथा मातामहस्य च ॥

युगपच्च स विज्ञेयो वचनाद्वक्ष्यमाणकात् ।

कालाभेदेन तन्त्रं स्याद्देशाभेदेन चैव हि ॥

तस्मात्तन्त्रविधानान्तु यौगपद्यं प्रतीयते ।

अमावास्यादिकालेषु मातामहसहक्रिया^(१) ।

मृताहनि तु तद्भावात् युज्येत पृथक्क्रिया^(२) ॥

अस्यार्थः ।

“अमावास्याष्टकाष्टद्विरित्यादिना याज्ञवल्क्यवचनेन पितृश्राद्धस्य
मातामहश्राद्धस्य च सामान्येनामावास्यादिकाल उक्तः । स च

(१) कालैकत्वात्सहक्रियेति ग० ।

(२) सहक्रियेति ख० ।

युगपदनुष्ठीयमानयोः पितृश्राद्ध-मातामहश्राद्धयोरङ्गत्वेनावगन्तव्यः ।
 “मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे
 वैश्वदेविकतन्त्रत्वाभिधानस्य युगपदनुष्ठीयमान एवोपपद्यमानत्वात् ।
 अत एककाल एवानुष्ठीयमानत्वेनावगतयोः पितृक-मातामहश्राद्धयोः
 समानतन्त्रता युज्यते । मृताहे तु प्रतिपुरुषमायुःप्रमाणभेदात्
 पितृ-मातामहश्चाहभेदेन मातामहश्राद्धस्यापि पितृश्चाहे न काल
 इतरन्निबन्धना समानतन्त्रता न युज्यते । नन्वेतेनैव न्यायेन
 पितृ-पितामहश्चाहभेदात् पितृश्चाहे पितामहादीनां श्राद्धं न
 कर्त्तव्यं स्यात् । मैवं । “कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धमित्यतिदेशवचनात्
 पितामह-प्रपितामहयोरपि पितृश्चाहे देवतात्वं । न च वाच्यं “दर्श-
 वदित्यतिदेशवचनादेव “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुव-
 मिति वचनाच्च मातामहादीनामपि देवतात्वमिति ।

आह व्यासः ।

दर्शवक्ष्यात्रयोद्देशः सपिण्डीकरणे कृते ।

पारस्करः ।

पितुर्गतस्य देवत्वं श्रौरस्य त्रिपौरुषम् ।

सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृताहनि ॥

‘देवत्वं गतस्य’ सपिण्डीकरणेन पितृत्वं प्राप्तस्य, ‘पितुः’ क्षया-
 हनि “श्रौरस्य’ पुत्रस्य, ‘त्रिपौरुषं’ त्रिदेवत्वं, श्राद्धं कर्त्तव्यम् । ‘अने-
 कगोत्राणां’ भिन्नगोत्राणां दौहित्रादीनां, अनपत्यमातामहादिश्राद्ध-
 मेकोद्विष्टमेवेत्यर्थः । तेन दर्शवदित्यतिदेशप्राप्ते षड्द्वयस्य त्रिपौ-
 रुषमिति पुनरभिधानात् पितृश्चाहे मातामहादीनां परिषद्वा

भवति। ननु यत् त्रिपुरुषं तदौरसस्येति त्रिपौरुषोद्देशेनौरसस्य
नियन्त्रितस्य षोडशविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्नातामहादिपरिमह्या ।
मैवं। जयाहनि त्रिदैवत्यश्राद्धप्राप्त्यभावात्। “दर्शवत्यात्रयोद्देश
इति वचनात् सपिण्डौकरणोत्तरकालं मृताहेऽपि सामान्येन त्रिदैव-
त्यप्राप्तिरिति चेत्। एवं तर्ह्यनेनैव मातामहादीनां परिमह्या
भविष्यति। किञ्च। “औरसस्य त्रिपौरुषमित्यत्र त्रिग्रहणस्याविवक्षिते
त्वश्राद्धमेवानर्थकं स्यात्। न हि मृताहे पौरुषमपौरुषञ्च श्राद्ध-
मस्ति येन पौरुषमौरसस्य अपौरुषमन्वेषामित्येव व्यवस्थापनार्थं
वाक्यं भवेत्। अनेनैव च न्यायेन न सपत्नीकानामुद्देशः कार्यः। न
च “स्नेह भर्त्सा ममं श्राद्धं माता भुङ्क्ते इत्यादिवचनात् पार्वणवत्
सपत्नीकानामुद्देश इति वाच्यं।

यत आह व्यासः।

अश्वष्टकाषु वृद्धौ च प्रतिमांस्वरे तथा ।

अत्र मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

यदापि पितृमांस्वरिकश्राद्धकालो मातृमांस्वरिकश्राद्धकालश्च
देवादेक आपन्नस्तदापि पितृमांस्वरिकश्राद्धे पित्रादीनां सपत्नीकानां
उद्देशो न कर्तव्यः, इदं मरणपूर्वापर्यानुसारेण तयोः मांस्वरिक-
श्राद्धद्वयं तन्त्रेण अपणं कृत्वा निमन्त्रणादि द्विजविमर्जनान्तं पृथगेव
कार्यं। यदा तु मरणपूर्वापर्यमज्ञातं तदा पूर्वं पितुः मांस्वरिकं
पश्चान्मातुरित्येवं श्राद्धद्वयं कार्यं पितुर्मुखत्वात्। एवमेव भ्रात्रादि-
मांस्वरिकश्राद्धदिनैक्येऽपि ज्येष्ठादिक्रमेणानेकश्राद्धं कर्तव्यं। एतच्च
सर्वशालसन्निपातप्रकरणे विस्तरेण प्रतिपादितं।

अम्बरोहणविषये तु दम्पतीश्राद्धप्रकारमाह लौगाक्षिः ।

मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धञ्च दम्पत्योरम्बरोहण एव तु ॥

‘समासेन’ सङ्क्षेपेण, पिण्डनिर्वपणम् ।

यथा द्विपितृकश्राद्धे द्वयोः पित्रोरमुकनाम्ने अमुकनाम्ने चेत्यु-
द्दिश्य एक एव पिण्डो दीयते तथेहाप्येकस्मिन् पिण्डे द्वयोर्माता-
पित्रोरमुकायामुकायै चेत्युद्देशं कृत्वा एक एव पिण्डो देयः ।
एतच्च श्राद्धमनेकोद्देश्यशालित्वरूपान्निङ्गात् पार्वणधर्मकं । तेनापि
वैश्वदेविकं तन्त्रेण कार्यं । ‘पृथक् नवश्राद्धञ्च दम्पत्योः’ इति ।
नवश्राद्धं प्राग्दशाहात् नवश्राद्धदिनेषु क्रियमाणं श्राद्धं पृथक् पितु-
र्मातुः कार्यम् ।

यत्तु गार्ग्येणोक्तम् ।

एकचित्यां समाहृतौ दम्पती निधनङ्गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनञ्च पृथक् पृथक् ॥

‘ओदनं’ ओदनपिण्डः । तत्तु नवश्राद्धविषयं न तु सांख्यिक-
विषयमपीति न पूर्ववचनविरोधः ।

यत्तु भृगुणोक्तं ।

या समारोहणं कुर्याद्भर्तृचित्यां पतिव्रता ।

तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक्पिण्डं नियोजयेत् ।

प्रत्यम्बञ्च नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेत् ॥

तदेषां दत्तकादीनामेकोद्दिष्टविधानेन मातापितोः सांख्य-
रिकश्राद्धं विहितं तद्विषयं नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेदित्यस्या-

यमर्थः । मातापित्रोर्मृताहैक्ये मात्रा चैकचित्यामन्वारोहणे कृते पितुर्नवश्राद्धं मातुर्नवश्राद्धं चैककालमेकपात्रेण प्राधान्यात् पूर्वाङ्गकलापं कृत्वा प्रथमं पित्रे पश्चान्मात्रे च श्राद्धं कृत्वा पाश्चात्याङ्गकलापश्च तन्त्रेण कुर्यादिति । अनेकमाहभिरेकचित्यामन्वारोहणे कृते पितुरमन्तरं साक्षान्मातुस्तदनन्तरमुपमातुरित्येवं ज्येष्ठादिक्रमेण नवश्राद्धं कुर्यादिति मातुः सांवत्सरिकश्राद्धमिति ।

सांवत्सरिकश्राद्धप्रकारो विष्णुधर्मात्तरे ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियः ।

मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्दिहोदितम् ॥

यदत्पुरुषाणां समन्त्रकं श्राद्धं तद्द्विजातिस्त्रीणां कृतविवाहानां समन्त्रकमेव श्राद्धमिति ।

आह मरीचिः ।

स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रासु तस्य च ।

प्राग्द्विजातेर्ब्रतादेशान्ते च कुर्युस्तथैव तत् ॥

अमन्त्रकमिति वैदिकमन्त्रोच्चारणरहितं । अमन्त्रकमित्यनेन नाम-गोत्रोच्चारणमेव कर्तव्यमित्यर्थः । तथापि “स्वगोत्राद्भ्रम्यते नारीत्यादिना भर्तृगोत्रेण दातव्यमिति प्रतीयते । “पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रत इत्यादिना पितृगोत्रेणैवेति । तदेवं विप्रतिपत्तावासुरादिविवाहपरिणीतायाः पुत्रिकाकरणेन प्रप्तायाश्च पितृगोत्रेणैव, ब्राह्मादिविवाहपरिणीतायास्तु भर्तृगोत्रेणैति व्यवस्था । तच्च कृतविवाहस्त्रीश्राद्धविषयं । अपरिणीतानां संस्कारहीनतया वैदिकमन्त्रानुच्चारणयोग्यत्वात् । “ते च कुर्युस्तथैव तदिति ते

पारश्वकरणादयः । प्राग्प्रताश्च द्विजातयः असंस्कृतत्वात् संस्कृता-
नामपि पितृ-पितृव्यादीनाममन्त्रकं श्राद्धमर्हन्तीति ।

अत्रैकोद्दिष्ट-पार्वण्यवस्थामाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् पुत्रः पित्रे सदा द्विजः ।

तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्वणं वान्यदेव वा ॥

‘अन्यत्’ एकोद्दिष्टं । यत्तु तेनैवोक्तं । “पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं
सदैव त्विति, तत्पितृव्यादिषमभिव्याहारान्मातृसपत्नीपरं वेदितव्यं ।

अपुत्राणां सांवत्सरिकश्राद्धमाहापस्तम्बः ।

अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियोवा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

मित्र-बन्धु-सपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारीभ्य एव च ।

दद्याद्वै मासिकं श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा ॥

प्रचेताः ।

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं एकोद्दिष्टं विधीयते ।

अपुत्राणाञ्च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च ॥

‘अपत्नीनां’ अश्रुतविवाहानां ।

अग्निः ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातृणाय च ।

पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

जातृकर्णः ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च ।

मातामहस्त्रापुत्रस्य श्राद्धादि पितृवङ्गवेदिति ॥

अवग्न्यकर्त्तव्यतावद्योतनार्थं सन्न्यामिनां तु चयाहे सर्वैरपि सुतैः
पार्वणमेव कर्त्तव्यमित्याह प्रचेताः ।

एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह ।

सपिण्डीकरणाभावात् पार्वणं तस्य सर्वदा ॥

शातातपः ।

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतमक्लियां ।

न कुर्यात् पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥

अतः सर्वदा यतेः चयाहे सर्वपुत्रैः पार्वणमेव कर्त्तव्यम्
नैकोद्दिष्टमिति ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे श्राद्धकल्पे सांवत्सरिकश्राद्धप्रयोगो

नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

श्राद्धे त्वापरपत्तिके विधिमुं विशोपकारव्रतौ
सर्वश्रीकरणेश्वरः सृष्टिनामयेमरो भाषते ।
हेमाद्रिः परिपाकनिर्मलरसप्रस्यन्दिवास्वैभवः
कर्णाभ्यर्णसुरस्यभारघरमामारैर्गिराङ्गुम्फनैः ॥

अथ भाद्रपदापरपञ्चश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र यदि तावत्पाकत्राह्णणशरीरसामर्थ्यादिमर्वापपत्तिर्भवति
तदा माग्न्यग्नि-विधवा-व्रह्मचारिप्रभृतयः सर्वे प्रतिपत्प्रभृति प्रति-
दिनं चतुर्दशौवर्जममावास्यापर्यन्तं सर्वेषां कुर्युः । चतुर्दश्यास्तु
शस्तहृतस्यैव । यदा पुनः पाकाद्यनुपपत्तिस्तदा एकस्मिन्नपि दिने
सर्वेषामवग्यं कुर्युः “शाक्तेनाप्यपरपञ्चं नातिक्रामेदिति वचनात् । भाद्र-
पदापरपञ्चाख्यमुख्यकालामभवे दीपोत्सवपञ्चदश्यां कर्त्तव्यमित्यत-
द्भाद्रपदापरपञ्चकालप्रकरणे प्रतिपादितं । एतच्च श्राद्धं नवदेव्यं
कर्त्तव्यम् ।

आह धर्मः ।

महालये गयाश्राद्धं वृद्धौ चाश्वठकामु च ।

नवदेवत्यमत्र स्याच्छेषं षाट्पौरुषं विद् ॥

‘शेषं’ षोडशश्राद्धादिव्यतिरिक्तं श्राद्धं ।

आह कात्यायनः ।

कर्षूममन्वितं मुक्ता तथायं आद्भुषोऽग्रम् ।
 प्रत्याब्धिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति म्यिति ॥
 कर्षूशब्देन सपिण्डीकरणमुच्यते । नवदेवस्यता चात्रैवं एकः
 पित्रवर्गः । द्वितीयो मातृवर्गः । तृतीयोमातामहवर्गः इति । माता-
 महवर्गे च स्त्रीणां सङ्ख्येवोद्देशो न पृथक् ।

तथाच कर्मप्रदीपः ।

न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवमानदिनाकृते ।
 स्वभर्तृपिण्डमात्रेभ्यस्तृप्तिस्तासां प्रकीर्त्तिता ।

हागलेयः ।

क्षयाद्ये केवलाः कार्या बद्धावादौ प्रकीर्त्तिताः ।
 सर्वत्रैव हि मध्यस्था नान्याः कार्यान्तु मातरः ॥
 सर्वत्र महालयेष्वष्टका-गयाश्राद्धे च मध्य एव निवेशः ।
 सत्यव्रतः ।

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरं ।

ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्यास्तु तस्य च ॥

उभयानां ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

श्राद्धं वा पिण्डदानं वा मरकं स तु गच्छति ॥

जाषाक्तः ।

अन्ते निवेशयेद्यस्तु मातृः श्राद्धेषु मानवः ।

स मूढो मरकं याति कालसूचमवाक्शिराः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितृभ्यः प्रथमं दद्यान्मातृभ्यस्तदनन्तरं ।

ततोमातामहेभ्यश्चेत्यन्वष्टके क्रमः स्मृतः ॥

चतुर्विंशतिमते ।

अथाहं वर्जयित्वा तु स्त्रीणां नास्ति पृथग्विधिः ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्प्राहुं दिजोत्तमाः ॥

आचार्य-गुरु-शिष्येभ्यः सखि-ज्ञातिभ्य एव च ।

सर्वेभ्यश्च पितृभ्यश्च तत्पत्नीभ्यस्तथैव च ।

पितृदानेभ्यः सदा दद्यात् पृथग्भाद्रपदे द्विजः ॥

अत्र पार्वणिकोद्दिष्टव्यवस्थामाह जातृकर्णः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्य-भ्रातृ-मातृणामेकोद्दिष्टं सदैव हि ॥

अत्र पार्वणिकोद्दिष्टयोः पौर्वापर्यनियममाह मरीचिः ।

यद्येकत्र भवेयातामेकोद्दिष्टश्च पार्वणम् ।

पार्वणञ्चाभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समापयेत् ॥

अत्र तन्त्रेणैव पाकः कर्तव्यः ।

तथाचात्रिः ।

वज्रना वायवा द्वाभ्यां प्राहुं चत् स्यात्समेऽहनि ।

तन्त्रेण अपणङ्गत्वा पृथक्प्राहुनि कारयेत् ॥

पुस्तक्यः ।

महासूत्रे गयाप्राहुं गतासुनां चयेऽहनि ।

तन्त्रेण अपणङ्गत्वा प्राहुङ्गुणात् पृथक् पृथक् ॥

एतच्च भाद्रपदकृष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृतिषु चतुर्दशोवर्जमवावास्या-

पर्यन्तासु तिथिषु प्रत्यहमशक्तौ तन्मध्य एव यथामश्वं नवदैवत्यं
पार्वणविधानेन पितृव्यादीनामपुत्राणामन्येषां चैकोद्दिष्टविधानेन
तन्त्रेण पाकङ्कृत्वा पृथक्पृथगपरपक्षश्राद्धं कर्त्तव्यमिति स्थितं ।

इदानीं कृष्णपक्ष एव कासुचित्तिथिषु श्राद्धप्रयोगविशेष
उच्यते । तत्र तावत्पञ्चमीश्राद्धं बौधायनसूत्रे ।

पुत्रार्थं पञ्चमीश्राद्धं करिष्ये तदर्थं पुण्याहं वाचयिष्ये इति मङ्गल्य
पुण्याहं वाचयित्वा पुण्याहदेवनाग्निः प्रीयतामित्युक्त्वा पुण्याहं वाच-
येत् । एतच्च मार्गशीर्षमाममारभ्य कुर्यात् । विच्छिन्नाग्निमन्थानं कृत्वा
अग्निमुखमारभ्य प्रणैतान्तं कृत्वा दक्षिणेनाग्निं स्वधापात्रं स्यापयेत् ।
आमागन्तु पितरो देवयानात् तिलोऽग्निं सोमदैवत्यो गोमत्रो
देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वध एहि पितृनिमात्रोकान् प्रीण-
याहि नः स्वधा नमः । मधुवाता ष्टतायते इति तिसृभिः सोमस्य
त्विषिरग्निं निरस्तं न मुच्येः शिरः । शन्नोदेवौरभिष्टय इत्येतैः स्वधां
मिश्रीकृत्य गन्ध-पुष्पाक्षतैः पितृभ्यो नमः । पितामहेभ्यो नमः ।
प्रपितामहेभ्यो नम इत्यर्चयित्वा दर्भैः प्रच्छादयेत् । भोजनस्थाने अप-
हता असुरा रक्षांसि पित्राञ्च पितृषदः ये क्षयन्ति पृथिवीमनु
अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैषां गतं मन इत्यङ्गिरेवेक्षति उदौरतामवर
उत्पराम उन्नथमाः पितरः सोम्यामः असुं य ईयुरवका ष्टतज्ञा-
स्तेनोऽवतु पितरोऽहवेषु पितृनावाहयति आयात पितरः सोम्यः
गम्भीरैः पथिभिः पूर्वैः प्रजामश्वभ्यं ददते रथिषु दौर्घायुषुश्च शतं
शारदश्चेति द्वौ देवौ कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्त्तव्य इति कृत्वा
वस्तानङ्गार-भोजनन्दत्वा गन्ध पुष्प-धूप-दीपांश्च पित्रर्थं त्रयाणां

ब्राह्मणानां पदप्रचालनं कृत्वा पितृभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः
 स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः इति स्वधान्दत्त्वा वस्त्र-भोज-
 न-गन्ध-पुष्प-धूपादिभिः अर्चयित्वा पितृननुज्ञाप्याग्नौ करिष्यामीति
 मङ्गल्यं आज्यमंस्कारं कृत्वा एकमंमार्जनं विधाय परिधीन् स्थाप-
 यित्वा इध्यानभ्यर्ज्येधं निधाय परिषेचनं कृत्वाघारावाधारयति,
 युक्तोऽवहवतस्त आशाः आनोभद्राः विरुपाक्षमाविरूपक्षिमां या
 तिरश्ची मंराधन्यै प्रसाधन्यै व्याहृतयश्चेति कृत्वा प्राचीनावीतीयाः
 प्राचीरन्तर्दधे ऋतुभिर्यन्त्रे माता यद्वः क्रव्यादिति पञ्च त्वाङ्गतीर्ज्ज्वा
 चरुन्विधा कृत्वा सोमाय पितृमते शुभिणं जुहोमोऽहविर्वाजिनोद-
 क्षुषस्व नः स्वाहा इव्यं देवेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति एकेन
 भागेन जुहोति, द्वितीये भागेऽवदाय अङ्गिरस्वस्तमृतयं षमं पितृ-
 मन्तमाङ्गः वैवस्वतेदमरिनः स्वाहा इव्यं देवेभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति
 तृतीये भागेऽवदाय अग्नये कव्यवाहनेपितृन्यति ऋतावृधः प्रदे-
 वेभ्यो वह इव्यं पितृभ्यश्च स्वाहा इव्यं देवेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः
 स्वाहेति त्रयं कृत्वा एतैरेव मन्त्रैस्त्रिभिरुपाङ्गतित्रयं कुर्यात् ।
 पितृभोजनायं पक्केऽग्ने तिलान् मिश्रयित्वा तर्पणमन्त्रैर्विशत्याङ्गताः
 कृत्वा अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमः स्वाहेत्यग्नौ
 दक्षिणपूर्वभागे होमङ्कृत्वा शेषमस्त्रश्चशेषञ्च पितृत्वेन कृपान् ब्राह्म-
 णान् भोजयेत् । भोजनारम्भे अन्नं स्पृष्ट्वा जपेत् पृथिवीममन्तस्य
 तेऽग्निरुपसृष्टा ऋचस्ते महिमा गुप्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं
 पितामहानामन्तरिक्षं समन्तस्य ते पुरुष ओता यत्रूपि महिमा
 दक्षस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं पितामहपात्रं स्पृष्ट्वा द्यौः सम-

न्मस्य ते आदित्योऽनुख्याता मामानि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय
 पृथिवी ते पात्रं ॐ भूर्भुवः स्व इति अन्नमङ्गुष्ठेन स्पर्शयित्वा पितृभ्यः
 स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नम इति
 दद्यादमृतोपस्तरणमसि प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा ध्यानाय स्वा-
 हेदानाय स्वाहा समानाय स्वाहेति पञ्चाङ्गतीर्थजमानो जपति
 ब्रह्मणि चात्मा मृतत्वाय सर्वैः कामैस्सर्पयतेत्युक्त्वा अमृतापिधानमसि
 भोजनान्ते उदकमन्नञ्च गृहीत्वा भूमौ विकिरेत् । ये अग्निदग्धा
 ये जीवा ये त्वदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन दृष्यन्तां तप्रा यान्नु
 पराङ्गतिं इति तिलोदकं गृहीत्वा दृष्यध्वमिति दृष्टेभ्यः स्वधा
 दत्त्वा भुक्तिदक्षिणामपि ब्राह्मणान् प्रदक्षिणीकृत्य विमर्जयेत् । दक्षिणे-
 नाग्निं चतुर्विंशतिपिण्डान् पितृभ्यः स्वधा नम इत्यारभ्य सर्वाभ्यः
 स्वधा नम इति दद्यात् । चरुशेषेण तिस्र आङ्गतीः कुर्याद्यन्मे
 माता यन्मे पितामहौ यन्मे प्रपितामहौतिजपादि प्रतिपद्यते,
 परिवेचनाम्नं कृत्वा संवत्सरादर्वाक् पुत्रं लभते सत्यमित्याह भगवान्
 बौधायनः ।

अथाष्टकाहोमः ।

बौधायनसूत्रे ।

अथाष्टकाहोमस्तैषे मास्यपरत्स्याष्टम्यां क्रियेत एवं माघ-फाल्गुने
 यदि वा विहते यदि वा समस्त उपरिष्टान्नामे पौर्णमास्यामपर-
 पत्सप्तम्यामष्टम्यां नवम्यां इति क्रियते यदि वाष्टम्यामेव अः करिष्या-
 मीति ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् योनि-गोच-श्रुत-वृत्तसम्यन्नानसम्बद्धानि-
 त्येके कामं सम्बद्धानपि श्रुत-वृत्तसम्यन्नान् श्रुतवृत्तयोनिभिः स्वधा

निधीयत इत्युपदिशन्ति तान् शश्रुकर्माभ्यञ्जन-स्नानादिभिर्यथोपपादं
मस्यूज्य स्वयमाप्तुत्य श्रुचौ समे देशे देवयजनोत्सृज्यप्रभृत्याप्रणीताभ्यः
कृत्वा वर्धिरादाय मामुपाकरोति पितृभ्यः स्वाहा पितामहेभ्यः
स्वाहा प्रपितामहेभ्यो जुष्टामुपाकरोमीति तृष्णीमित्येकेऽथैनामद्भिः
प्रोचति पितृभ्यः स्वाहा पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः जुष्टां प्रोक्षामोति
तृष्णीमित्येके मामत्रैव प्रतीचीन्नग्निसं दक्षिणपदं संज्ञपयन्ति तस्यैव
संज्ञप्रार्थितभिक्षेकं प्राणानाप्याययति तृष्णीं वपामुत्स्विद्य इदयमुत्-
सृजेति प्रज्ञानानि चावदानानि तान्यं तेष्वेव शूले पूषन्निचिष्येत्स्मिन्वाग्नौ
अपयति प्रथमं मासं चोदनञ्चाप्रपान् अपयति अन्यांश्च विशेषान् सर्वं
सिद्धं समानौघ युग्मान् ब्राह्मणान् सुप्रचान्तिपादान् अप आच-
मत्य सदर्भापकृप्रेष्यामनेषु प्राङ्मुखान्पवेशयन्त्युदङ्मुखान् वा यदि
प्राङ्मुखान् दक्षिणापवर्गान् यद्युदङ्मुखाः प्रागपवर्गाः प्राप्नोतु भवा-
निति प्राप्रवानिति इतरे प्रत्याहुः अथैतान्यवमिन्ना आयः प्रति-
शाहयत्यमुष्मे स्वधा नमोऽमुष्मे स्वधा नम इति त्रिभिस्त्रिलोदकक्रमेके
समामनन्ति पुरोऽन्नं द्विस्त्रिलोदकं दद्यात् भुक्तत्सु चतुर्थीयमथैतान्यस-
गन्ध-धूप-दीप-मान्दीर्यथोपपादं मस्यूज्य पृच्छत्युभ्रियतामग्नौ च क्रिय-
तामिति काममुभ्रियतां काममग्नौ क्रियतामितौतरे प्रथाहुः ।
अपिचाग्नौ करिष्यामीति कुरुस्वेति प्रथाहुः । अथाभ्यनुज्ञातः परि-
धानप्रभृत्यग्निमुखान् कृत्वा अतायां वपायां पञ्च स्रवाहुतौर्जुहोतीति
वा पुरस्ताद्वाख्यातं चेधा वपां विच्छिद्यौदस्वर्यां दव्यां जुहोतीति
तत्पुरस्ताद्वाख्यातमथाष्टकाहोमान् जुहोतीयमेव मा या प्रथमा
विधौच्छदित्यष्टौ पञ्चदशोऽथे पुष्टये पर्वतगमपश्चन्नित्येकां संवत्सरस्य
108

प्रतिमामित्येकान्ताः सप्तदशापूपमष्टधा विच्छिद्य श्रीण्वदानानि
वपायाः कल्पेन ऋत्वाथेतराणि ब्राह्मणेभ्योऽत्र तान्यवदानानीडामु प्रच्छि-
द्यौदनं मांसं पूपमित्याज्येन समदायुत्यौदुस्वर्या द्रव्यापिधानं जुहोति
पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा प्रपिता-
महेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा पिता-
महीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा प्रपितामहीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा माता-
महेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातुः पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा
मातुः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातामहीभ्यः स्वधा नमः
स्वाहा मातुः पितामहीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातुः प्रपितामहीभ्यः
स्वधा नमः स्वाहा आचार्यभ्यः स्वधा नमः स्वाहा आचार्यपत्नीभ्यः स्वधा
नमः स्वाहा गुरुभ्यः स्वधा नमः स्वाहा गुरुपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा
सखिभ्यः स्वधा नमः स्वाहा सखिपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ज्ञातिभ्यः
स्वधा नमः स्वाहा ज्ञातिपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति अमात्येभ्यः स्वधा
नमः स्वाहा अमात्यपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा सर्वेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा
सर्वाभ्यः स्वधा नमः स्वाहा अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्ठकृते स्वधा नमः
स्वाहेति दक्षिणाद्धै पूर्वैर्द्रुं मांसोदनं पात्रेषु उद्धृत्य विशेषानुपश्रियाङ्ग-
तशेषेण संसृज्य दर्भेषु मादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्याभिमृशति पृथिवी ते
पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे जुहोमि ब्राह्मणानाद्याभिधावतां
प्राणपानयोरुहोम्यत्तितममि पितृणां पितामहानां प्रपितामहानां
जुष्टा अमुत्रामुष्मिन् लोक इत्यथैतानि ब्राह्मणेभ्यः उपनिनिय ब्राह्म-
णस्याङ्गुष्ठेनानखेन उद्दिशत्यमुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधा नम इति
भुञ्जानान् समौक्ष्यते प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमौति पञ्चब्राह्मणौर्जपित्वा

आत्मान्मृतत्वायेत्यात्मानस्य वात ऊर्द्धं निरीक्ष्यते क्रीका हि पितर
 इति विज्ञायते सर्वैः कामैस्तर्पयन् स्वधायुक्तानि ब्राह्मणानि श्रावयेत् ।
 रक्षोघ्नानि नैर्ष्टतानि च तत्रानप आचम्याशयेस्वस्त्रशेषान् सम्प्रकि-
 रति, येऽग्निदग्धा जाता जौवा ये च दग्धाः कुले मम भूमौ दक्षेन
 त्व्यन्तु तत्रा यान्तु पराङ्गतिमिति सङ्गालनान्यपकोर्यं दक्षिणा-
 भिधास्यति सुवर्ण-हिरण्य-मणि-वस्त्र-लोह-भूमि-भाण्डैर्गवाश्वाजवि-
 हस्तिभिश्च यथोपपादमन्त्रं वाचयित्वा उपसङ्गृह्य स्वर्धां वाचयित्वा-
 ष्काद्य प्रसाद्य प्रदक्षिणैकृत्य शेषमनुज्ञाय तेनैव पथेन गत्वास्त्रं पं
 निवेदयेत् यथा श्रूयन्तथा कुर्यान्नैस्त्वभ्यनुज्ञातो दक्षिणनाग्निं दक्षि-
 णायान् दर्भान् संस्तौर्यं तेस्वस्त्रशेषैः पिण्डान् ददाति पितृभ्यः स्वधा
 नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः सर्वाभ्यः स्वधा नम इत्यथैतान् सङ्गाल-
 नेन त्रिः परिषिञ्चति, उर्जं वहन्तौरमृतं घृतं पयः कीलालं परिष्कृतं
 स्वधाय तर्पयत मे पितृन् त्व्यन्त त्व्यन्त त्व्यन्तेतिजपप्रभृतिभिर्ब्रह्मा-
 धेनुवरप्रदानादाचमनेऽग्निमुखे चाभिश्रावणे चोपसङ्गृहणं पश्चाद्भोमे
 च यज्ञोपवीतमेव श्रोभृते मांसशेषेषैवमेव यदि अहमद्य यदि गां न
 लभते सेषमजं वा लभते आरण्येन च मांसेन यथोपसङ्गृह्य-मृग-
 महिष-वराह-श्व-शश-रोहित-शार्ङ्ग-तिल्लिरि-कपोतकपिञ्जल-शार्ङ्गी-
 णसादिना तिल्ल-मधुसंस्मृतं मत्स्यव्रातपल्लवैः क्षीरोदनेन वा सूपो-
 दनेन वा यद्भवत्यामैर्मूल-फलैः प्रदानमात्रं हिरण्येन वा दानमपि
 गोराममाहरदपि वानूचानेभ्य उदकुम्भानाहरदपि वा आहुमन्त्रानघ-
 योतापि वारण्यग्निना कत्रमुपोषेदेषाष्टकेति न त्ववानष्टकः स्यात् ।
 एवमेव मासि मासि आहुमपरपक्षआहुस्थान्यतमेऽहनि क्रियते ।

अथाश्वष्टकाश्राद्धं विष्णुधर्मोत्तरे ।
 अश्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च ।
 अष्टकाविधिना कृत्वा ब्रह्मेणैतासु पञ्चकं ॥
 माचे राजन् पितामह्यै विश्वेदेवपुरःसरं ।
 पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यान्तु पितृवन्नृप ।
 भुक्तवस्तु च विप्रेषु तत्र कर्म निबोध मे ॥
 प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायता ।
 तावदेव समुत्सेधा षट्कर्षूस्तत्र कारयेत् ॥
 छन्दोगानां कर्षूत्रयं कर्त्तव्यं ।

आह गोभिलः ।

तिस्रः कर्षूश्चानयेत् प्रादेशमात्राचतुरङ्गुलखाता इति अन्येषान्तु
 यथास्मरत्तं व्यवस्था ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

प्रत्येकं कर्षूमूलेषु परिस्तीर्य कृताशनं ।
 अग्नीषोम-यमानाञ्च यागं कृत्वा यथा पुरा ॥
 कर्षूत्रयस्य मूले तु पुरुषाणान्तु कारयेत् ।
 पिण्डनिर्वपणं प्राग्देवैकैकस्मिन् यथाविधि ॥
 कर्षूभिस्त्रितयन्तश्च क्षीरात्ताभ्यः प्रपूरयेत् ॥
 कर्षूत्रितयमूले च स्त्रीणां निर्वपणं भवेत् ।
 दध्ना मांसेन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरणं ॥
 अन्नोदकविमिश्रेण कार्यं मनुजपुङ्गव ।
 भवतीभ्यो भवत्वेतदक्षयं परिकीर्त्तितं ॥

विष्णुः ।

अष्टकामु दैवपूर्वं ब्राह्म-मांसापूर्वैः आहुं कृत्वात्सृष्टाकासु च वक्रौ
 ऊत्वा देवपूर्वमेवापि च मात्रे पितामहौ च पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोज-
 यित्वा दक्षिणाभिश्चाभ्यर्चानुब्रज्य विमर्शं ततः षट्कर्षूः कुर्यात् ।
 तन्मूले च प्रागग्न्युपमन्थानं कृत्वा ऊत्वा च पिण्डत्रयनिर्वपणं कृत्वा-
 कस्मिन् कर्षूमूले कुर्यात् । कर्षूत्रयेषु कर्षूणां मूलत्रये स्त्रीणां पुरु-
 षकर्षूत्रयं मात्रेनोदकेनापूरयत् । स्त्रीकर्षूत्रयं सास्त्रेण पयसा दध्ना
 मांसेन पयसा प्रत्येकं कर्षूत्रयं पूरयित्वा अपदेतः कृत्वतीभ्योऽस्तु
 चाक्षयं ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

आमश्राद्धेषु काम्येषु ऊत्वा प्रथमपञ्चकं ।

मध्यमं पञ्चकं ऊत्वा गुरुश्राद्धेषु मयतः ॥

अमावास्यासु सर्वासु ऊत्वा चोत्तमपञ्चकं ।

ऊत्वा च पञ्चकान्येतान्यष्टकात्रितयं क्रमात् ।

अश्वष्टकामु च तथा भोजयेत् प्रयतो द्विजान् ॥

त्रयोदशौश्राद्धे तु पित्रादित्रयस्य मातामहादित्रयस्य चेत्येवं
 षष्ठीं पार्वणविधानेन कर्त्तव्यमिति तत्सर्वमपरपत्न्याहुकामप्रकरण-
 प्रतिपादितं ।

अथ चतुर्दशौश्राद्धप्रयोगः ।

प्रचेता ।

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालय इति ॥

अयमभिमन्त्रिः, 'समत्वमागतस्व' सपिण्डीकृतस्य, 'महालये'
भाद्रपदापरपक्षचतुर्दश्यां, शस्त्रहतस्यैव नान्यस्येति नियम्यते । न पुनः
शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामेवेति अतश्च क्षयाद्वादौ शस्त्रहतस्यापि यथा-
प्राप्तमेव श्राद्धं कर्त्तव्यं । यदा चतुर्दश्यां शस्त्रहतः पिता जननौ वा
तदा क्षयाद्द्विनिमित्तं पार्वणं विनिवर्त्यापरपक्षनिमित्तं शस्त्रहतस्यैको-
द्विष्टमपि कर्त्तव्यमेवेति ।

अत्रापरपक्षश्राद्धानुकल्प उक्तो ब्रह्मपुराणे ।

पयोमूल-फलैः शाकैः कृष्णपत्रे च सर्वदा ।

सर्वाधीनः प्रवासी वा निर्द्धनो वापि मानवः ।

मनसा भावशुद्धेन श्राद्धं दद्यात्तिलोदकं ॥

इति भाद्रपदापरपक्षश्राद्धप्रयोगः ।

अथ दौहित्रप्रतिपञ्चाशुप्रयोगः ।

तत्रापरपक्षमावास्थोत्तरप्रतिपद्येव कर्त्तव्यं । ननु "दर्शश्राद्धं
गयाश्राद्धं श्राद्धश्चापरपक्षिकं । न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव
च" इति जीवत्पितृकस्यापरपक्षश्राद्धनिषेधात् कथमिति चेत्,
श्रिष्टसमाचारादिति चेत् इति ब्रूमः । यद्यपरपक्षनिमित्तं दौहित्रस्य
श्राद्धं निषिद्धं तर्हि प्रतिपद्यपि क्रियमाणं तस्मिन्निमित्तमिति
उच्यते ।

कन्यागते सवितरि पितरोयान्ति वै सुतान् ।

शुन्वा प्रेतपुरी सर्वा यावदृष्टसिकदर्शनमिति ॥

अथ कन्यागतस्यापि श्राद्धनिमित्तत्वात् दौहित्रैस्तस्मिन्निमित्तमेव

२३ अ० ।] आढकल्पे सांवत्सरिकआढप्रयोगप्रकरणम् । १७०१

आढं कर्त्तव्यं नापरपक्षनिमित्तमिति । एतच्च शिष्टाचारानुसारात्
पार्वणविधानेन कर्त्तव्यमिति मधुशर्ममिश्राः ।

इति दौहित्रप्रतिपञ्चाङ्गप्रयोगः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे आढकल्पे अपरपक्षआढप्रयोगः ।

—

[१७०९]

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ मन्त्रासाङ्गश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र मन्त्रासमधिकृत्य बौधायनसूत्रे ।

आदावग्निमान् पार्वणविधिनाष्टौ श्राद्धानि कुर्यात् । अग्नि-
मानेकोद्विष्टविधिना दैवमात्रार्षक-दिव्यपितृ-मातृक-मानुषभौति-
कान्यष्टौ श्राद्धान्यात्मनश्चान्ते कुर्यात् ।

तथा ।

अथ मन्त्रासविधिं व्याख्यास्यामः । तत्र मन्त्रासमङ्गन्यपूर्वमष्टम्या
आरभ्य श्राद्धादिकं कुर्यात् । पौर्णमास्याममावास्यायां वा देवश्राद्धं
ऋषिश्राद्धन्दिव्यश्राद्धं मानुषश्राद्धं भूतश्राद्धं पितृश्राद्धं मातृश्राद्धं
आत्मनः श्राद्धञ्चेति । देवश्राद्धे देवतात्रयं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः । ऋषि-
श्राद्धे देवतात्रयं देवर्षि-ब्रह्मर्षि-ऋषयः । दिव्यश्राद्धे देवतात्रयं
वसु-रुद्रादित्याः । मनुष्यश्राद्धे देवतात्रयं मनक-मनन्दन-मनातनाः ।
भूतश्राद्धे देवतात्रयं पृथिव्यादानि भूतानि चतुरादीनि करणानि
चतुर्विधो भूतग्रामः । पितृश्राद्धे देवतात्रयं पितृ-पितामह-प्रपिता-
महाः मातामह-मातुः पितामह-मातुः प्रपितामहाश्च । मातृश्राद्धे
देवतात्रयं मातृ-पितामहो-प्रपितामह्यः । आत्मनः श्राद्धे देवतात्रयं
आत्म-पितृ पितामहः ।

अथातः शौनकप्रोक्तं मन्त्रासविधिं व्याख्यास्यामः । पूर्वशुर्नान्दीमुखं
श्राद्धं कुर्यात् । देवर्षि-दिव्य-मनुष्य-भूत-पितृ-मात्रात्मनश्च पृथक्-
पिण्डदानैर्युग्मेर्ब्राह्मणैः पिण्डोदकं कुर्यात् । देवश्राद्धे देवतात्रयं

२४ ख० ।] आद्रकल्पे सत्रासाङ्गआद्रप्रयोगप्रकरणम् । १७०३

ब्रह्मविष्णुमाहेशानाः पिण्डत्रयं दद्यात् । ऋषिआद्धे देवतात्रयं देवर्षि-
त्रयं-मनुष्यर्षयः पिण्डत्रयं दद्यात् । दिव्यआद्धे देवतात्रयं वसु-रुद्रा-
दित्याः पिण्डत्रयं दद्यात् । मनुष्यआद्धे देवतात्रयं मनक-मनन्दन-
मनातनाः पिण्डत्रयं दद्यात् । भूतआद्धे पृथिव्यादीनि भूतानि
पिण्डत्रयन्दद्यात् । मातृआद्धे देवतात्रयं मातृ-पितामही-पुपितामहः
पिण्डत्रयं दद्यात् । आत्मआद्धे देवतात्रयं आत्म-पितृ-पितामहाः
पिण्डत्रयं दद्यात् । नाम-गोत्रसम्बन्धात् पिण्डोदकं दद्यात् । अनन्तरं
पुण्याहं वाचयेत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवोय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे आद्रकल्पे सत्रासाङ्गआद्रप्रयोगप्रकरणम्
समाप्तम् ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ जीवच्छाद्गप्रयोगः ।

आदित्यपुराणे ।

देश-काल-धन-आहुवायवसायसमुच्छ्रये ।

जीवते वाथ जीवाय दद्याच्छाद्गं स्वयं नरः ॥

वाशब्दाच्छाद्गकर्त्तन्तराभावे स्वयमेव स्वस्य आद्गं कर्त्तव्यमिति ।

तथा ।

कृतोपवासः सुस्नातस्त्रयोदश्यां समाहितः ।

कर्त्तारमथ भोक्तारं विष्णुं सर्वेश्वरं यजेत् ॥

जले स्थलेऽम्बरे मूर्त्तौ कलशे पुस्तके रवौ ।

चन्द्रार्क-गुरु-गो-विप्र-माता-पितृषु सर्वगम् ॥

सदक्षिणास्तु सतिलास्तिस्त्रस्तु जलधे नवः ।

निवेदयेत् पितृभ्यश्च तदग्रेषु समाहितः ॥

एवं सम्पूज्य पितुरुद्देशेन तिस्रो जलधेनूर्दद्यात् ।

तत्र मन्त्रानाह ।

सोमाय त्वा पितृमते स्वधानम इति स्मरन् ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्मरन् ॥

दक्षिणे तु निदध्याच्च तृतीयां दक्षिणामुखां ।

यमाद्याङ्गिरसे चाथ स्वधा नम इति स्मरन् ॥

तयोर्मध्ये तु निक्षिप्य विप्रान् पञ्चोपवेशयेत् ।

प्रथमासुत्तरतः द्वितीयां दक्षिणतः तृतीयां मध्ये निक्षिपे-
दित्यर्थः ।

आवाहनादिना पूर्वं विश्वान् देवान् प्रपूज्य च ।

अहं वसुभ्यस्त्वा विप्र इद्रेभ्यस्त्वामहन्ततः ।

सूर्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति तान् वदेत् ॥

आवाहनादिकं सर्वं कुर्याच्च पितृकर्मवत् ।

सौम्यधेनुस्ततोदेया वामवाय द्विजाय तु ॥

आग्नेयीं चाथ रौद्राय याम्या सूर्यद्विजाय तु ।

विश्वेभ्यश्चाथ देवेभ्यस्तैलपात्रं निवेदयेत् ॥

‘वामवाय’ वसुधेशेनोपवेशिताय ।

एवमुत्तरत्रापि ।

स्वस्त्युदकमत्तयं जलन्दत्त्वा च तान् द्विजान् ।

विमर्जयेत् स्मरन् विष्णुं देवमष्टाक्षरं विभुम् ।

ततः कामकुलेशानं निशि नारायणं स्मरेत् ॥

एवं कृष्णत्रयोदश्यामेतत्सर्वं विधाय द्वितीयंऽहनि यत्कर्मयं

तदाह ।

चतुर्दश्यां ततो गच्छेद्यथाप्राप्तां मरिदशाम् ।

पूर्वण विप्रः सौम्येन राजा वैश्वोऽपरेण च ।

दक्षिणेन तथा शूद्रो मार्गेण विकिरन् यवान् ॥

‘सौम्येन’ उत्तरेण, यवान् ‘विकिरन्’ प्रक्षिपन्, गच्छेदित्यर्थः ।

वक्त्राणि लोहखण्डांश्च जीवन्त इति संस्मरेत् ।

तत्र गत्वा यत्कर्मयं तदाह ।

दक्षिणाभिमुखो वक्रिं ज्वालयेत्तत्र च स्वयम् ।

पञ्चाशता कुम्भैर्ब्राह्मीं कृत्वा प्रतिकृतिन्दहेत् ॥

स्वयमित्यन्यनिवृत्यर्थं । 'प्रतिकृतिः' हस्त-पादाद्यवयवा आकृतिः ।

कृत्वा श्मशानिकं होत्रं पूर्णाङ्गत्या तमेव हि ।

अयमर्थः ।

उत्सन्नाग्निश्चेत् पृष्टोदिवीतिपक्षेणाग्निमाधाय स्वगृह्योक्तविधिना
पूर्णाङ्गतिं विधायाग्निप्रदानमन्त्रेणाज्यं कृत्वा प्रतिकृतिन्दहेत् ।

अकृताग्निपरिग्रहश्चेदेतत्कुर्यादित्याह ।

निरग्निरथवा भूमिं यमं रुद्रञ्च संस्मरन् ।

कृत्वा प्राधानिके स्थाने पश्चादाहापयेच्च ताम् ॥

पृष्टोदिविपक्षमाह कात्यायनः ।

अन्वग्निरिति मन्त्रेण यामाग्निन्तु समाहरेत् ।

पृष्टोदिवीति चादध्यात् सावित्र्या ज्वालयेदथ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यन्तु विश्वानीति स्मृतोऽपरः ।

'यामाग्निः' लौकिकाग्निः । स च ओत्रियागारादानेयः । 'आद-
ध्यात्' प्रणयेत् ।

अपयेच्चापरे वक्रौ मुद्गमिश्रञ्चरुन्ततः ।

तिल-तण्डुलमिश्रन्तु द्वितीयं सपवित्रकम् ॥

अपरग्रहणं यच्च प्रतिकृतिदाहः कृतस्ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः ।
तस्माच्चरुप्रणयार्थं पूर्वेण प्रकारेणाग्निमुत्पादयेत् । 'सपवित्रकमिति
सपवित्रकरस्तण्डुलावपनं गृह्यताभिचारणञ्च ।

अपणानन्तरं कर्त्तव्यमाह ।

मधु-क्षीर-घृताम्भोभिः पूरयेत् कर्षुकात्रयम् ।
 तदुपान्ते तु म-मुद्गपात्राणि त्रीणि पूरयेत् ॥
 ॐ पृथिव्यै नमस्तुभ्यमिति चैकं निर्वदयेत् ।
 ॐ यमाय नमश्चेति द्वितीयं तदनन्तरं ॥
 ॐ नमश्चाथ रुद्राय गमगानपतये तथा ।
 ततो दौषं समिद्धामिं भूमौ प्रकृतिदारकं प
 क्व्यादमग्निं तत्रार्थं भूम्यै नम इति स्मरन् ।
 क्षीराक्तं जलकुम्भन्तु विकिरत्तप्रशान्तये ॥
 नाभिमात्रं तत्तोयं प्रविश्य यमदिङ्मुखः ।
 मन्त्रभ्यो यममंजिभ्यो दद्यात्सप्त जलाञ्जलीन ॥
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वप्राणहराय च ॥
 स्वधाकार-नमस्कार-प्रणवैः सह मन्त्रधा ।
 ॐ नमश्चाथ रुद्राय गमगानपतये स्मरन् ॥
 लाजादकाभ्यां पूर्णन्तु कुम्भञ्च विकिरेद्भुवि ।
 याम्योन्मुखं दर्भं प्रदद्याच्चित्रनेत्रनम् ॥
 स्वधाये च स्वधारूपिरुद्रो नम इति स्मरन् ।
 अमुकामुक्कगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलादकम् ॥
 सूक्ष्मदंष्ट्रं ते पिण्डस्त्वर्थ-पुष्प-सुगन्धिमान् ।
 धूपोद्दापो बलिर्वाथ स्वर्गेषां तुभ्यमन्वया ॥
 दशपिण्डांस्ततोदत्त्वा विष्णोः सौम्यभुवनं स्मरेत् ।
 निरुष्णन्तु तत्तोयं नाभिमात्रं प्रविश्य च ॥

प्रक्षिपेत् पूर्णकुम्भन्तु जलमध्ये पृथक् पृथक् ।
 प्रदद्यात्पञ्चपञ्चाशत् कुम्भांश्चाथ जलाञ्जलीन् ॥
 द्वारोपास्ते गृहे वाथ क्षीरन्तोयञ्च निक्षिपेत् ।
 जीवात्र स्नाहि दुग्धञ्च पिवेदस्नाप्यनुस्मरन् ॥
 याम्योन्मुखेषु दर्भेषु स्वपेत्यश्वादुदङ्मुखः ।
 अमावास्यायां कुर्याच्च जीवच्छ्राद्धमतःपरम् ॥
 घृतान्न-मांस-दधिभिः^(१) पूरयेत् कर्षुकात्रयम् ।
 कुर्याच्च मामिकं मामि सपिण्डौकरणं ततः ॥
 अग्नौचान्ते ततः सर्वमात्मने वा परस्य वा ।
 कुर्यादस्थिरतां ज्ञात्वा भक्त्यारोग्यधनायुषाम् ॥

अथ बौधायनोक्तजीवच्छ्राद्धप्रयोगः ।

जीवच्छ्राद्धविधिं व्याख्यास्यामोयस्त्वात्मनः श्रेयः समिच्छति
 अपरपत्ने त्रयोदशौमुपेत्य तस्मिन्नहनि सभारानुपकल्पयेत् ।
 श्रौद्धं देहिके मृतानां वस्तुषट्कं सौवर्णसूचितं अङ्गुशं नवपास्ताद्यं
 स्कन्धरजं पलाशवृन्दं कृष्णाजिनमौदम्बरौमिधामन्दोङ्गलशादीत्यपि
 तस्मिन्नेवाहनि शोभूते स्नात्वा मध्याह्ने जले स्थित्वा उपर्यवेत्याय
 पुण्याहं स्वस्त्ययनमिति वाचयित्वा वस्त्राङ्गुलीयक-दक्षिणां दद्यात्तैरेव
 पायसं दक्षिणामुखोऽग्नीयादथ स्वगृह्नोक्तविधिनाग्निमुपममाधाय स
 परिस्तीर्याघारावाव्यभागाविष्टा सुचा तिस्र आज्याङ्गतौरग्निमुखान्
 ज्जला पक्वान्नेन जुहोति, चत्वारि षट्कृति, पुरोऽनुवाक्यामनूच्य
 तत्सवितुर्वरेण्यमिति याज्यया जुहोति ये च पुरोऽनुवाक्यामनूच्य

(१) षट्पान्न-मांस-दधिभिरिति ख० ।

वसूनीति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य या तिरश्चां निपद्यतेयमिति याज्यया
जुहोति । अथाज्याहुतीरुपजुहोति पौरुषेण सृक्तेनाष्टादशर्चन घृतं
हुत्वा गायत्र्याष्टसहस्रमष्टाविंशतिं वा जुहुयात् । स्विष्टकृत्प्रभृतिमिद्ध-
माधेनुवरप्रदानादार्थं एकशिरममास्तं न चतुष्पथं दत्त्वा सृचिमङ्गलं
स्कन्धां रज्जुमिति कृष्णतनवः भुः स्वाहेति दत्त्वा प्रीयन्तां यमकिङ्कर-
रादय इति वासयित्वा ब्रौहिषु कलशं मादयेत्तन्तुना परिवेष्ट्या
जलपूर्णं पुरुषाकृतिं कृत्वा चाणि शीर्षं मुखे चाणि यौवाया-
मेकविंशतिः शरीरे चतुष्टयं वाङ्मोर्द्धं द्वं लिङ्गसैकं पादयोः पञ्च
पञ्चेति प्रीतोऽस्त भगवान् यमकिङ्कर इति आमन्दां कृत्वा पञ्चगव्येन
प्रक्षान्त्य पलाशवृक्षैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा कलशपुरुषं प्राणा-
नभिनिवेश्य रक्तशरीरे देहमभिनिवेश्य मध्यं स्वपेत् । उदिते सूर्यं
कलशैर्देहं स्वयं मेचयेत् । पौरुषेण सृक्तेन पञ्चगव्येन शृङ्गोदकेन
सायाह्ने मतिलमन्त्रं सर्पिषाश्रीयात् । ब्राह्मणानपि यमकिङ्करप्रथं
भोजयेत् । चतुर्थं यमदाह उदकपिण्डं त्वामुक्कगोवाय मरुतो-
मत्पिण्डममुष्मिन् स्वधेति नमस्कारान्तं कृत्वा समापयेत् । तत्राशौचं
दशाहं स्यात्स्वस्य मन्त्राहुतेर्न विद्यते । एकादश्यामेकोद्विष्टमिति
प्रतिपद्यतामण्युदाहरन्त्यापत्तौ स्त्री च शृङ्गय यन्त्रेदग्धां श्विकां तनु
दहेन्मथ्याह्ने जले स्थित्वा न च क्रियाः सर्वाः कुर्यादित्यवहि श्रुतिः ।
स्तौणां तृष्णीं समन्त्रकं वा मामि मास्येवं संवत्सराद्दृष्टे प्रतिमंवत्सरा-
द्वादशान्दान्ततो निरुत्तिः, यदा स्वयं न शक्यात्तदा पुत्रादयः कुर्युः
अमुक्कगोवायामुष्मा इति शेषं समापयेत् ।

अथाण्युदाहरन्ति ।

जीवन्नेवात्मनः श्राद्धं कुर्यादन्येषु मत्सपि ।

यथाविधि प्रवृत्त्यागु मपिण्डीकरणादृते ॥

इति तस्योक्तकारणेन विलम्बयेत् । यतोऽनित्यं जीवितमिति
शेषं ममापयेदित्याह भगवान् बोधायनः ।

लिङ्गपुराणे ।

जीवच्छ्राद्धविधिं वक्ष्ये ममामाच्छ्रूतिमस्मतम् ।

मुनये देवदेवेन कथितं ब्रह्मणा पुरा ॥

विशिष्टाय वशिष्ठाय भार्गवाय च साम्प्रतम् ।

शृण्वन्तु सर्वभावेन सर्वमिद्विकरम्परम् ॥

श्राद्धमार्गक्रमं माचात् श्राद्धार्हाणामपि क्रमम् ।

विशेषमपि वक्ष्यामि जीवच्छ्राद्धेषु यः स्मृतः ॥

पर्वते वा नदीतौरे वने देवालयेऽपिवा ।

जीवच्छ्राद्धं प्रकर्त्तव्यं मृत्युकाले प्रयत्नतः ॥

जीवच्छ्राद्धे कृते जीवो जीवन्नेव विमुच्यते ।

कर्म कुर्वन्नकुर्वन् वा अज्ञानो ज्ञानवानपि ॥

श्रोत्रियोऽश्रोत्रियोवापि ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपिवा ।

वैश्योवा नात्र मन्दहे योगमार्गगतोयथा ॥

परोक्ष्य भूमिं विधिना गन्ध-वर्ण-रमादिभिः ।

स्वन्यमुद्धृत्य यत्नेन स्थण्डिलं सैकतं भुवि ॥

मध्यतो हस्तमात्रेण कुण्डस्रैवागतः शृणुम् ।

स्थण्डिलं वा प्रकर्त्तव्यं इषुमात्रं पुनः पुनः ।

उपलिप्य विधानेन चोद्विष्याग्निं निधाय च ।

अन्वाधानं यथाशास्त्रं परिसमूह्य सर्वतः ॥
 परिस्तीर्य स्वशास्त्रोक्तं पारम्पर्यक्रमागतम् ।
 समाप्याग्निमुखं सर्वं मन्त्रैरेतैर्यथाक्रमम् ॥
 समूह्य स्यण्डले वक्त्रं होमयेत्समिदादिभिः ।
 आदौ कृत्वा समिद्धोमं चरुणा च पृथक् पृथक् ॥
 घृतेन च पृथक्पात्रे शोभितेन पृथक् पृथक् ।
 जुहुयादात्मनोद्धृत्य तच्च भृतानि सर्वतः ॥

ॐभूः ब्रह्मणे नमः । ॐभूः ब्रह्मणे स्वाहा । ॐभुवः विष्णवे
 नमः । ॐभुवः विष्णवे स्वाहा । ॐस्रः रुद्राय नमः । ॐस्रः रुद्राय
 स्वाहा । ॐमरुः ईश्वराय नमः । ॐमरुः ईश्वराय स्वाहा । ॐजनः
 प्रकृतये नमः । ॐजनः प्रकृतये स्वाहा । ॐतपः पुद्गलाय नमः ।
 ॐतपः पुद्गलाय स्वाहा । ॐश्रुतं पुरुषाय नमः । ॐश्रुतं पुरुषाय
 स्वाहा । ॐमत्यं शिवाय नमः । ॐमत्यं शिवाय स्वाहा । ॐमर्व-
 धरां मे गोपाय प्राणे गन्धं सर्वाय देवाय भूर्नमः । ॐमर्वधरां मे
 गोपाय प्राणे गन्धं सर्वाय देवाय भूः स्वाहा । ॐमर्वधरां मे
 गोपाय प्राणे गन्धं सर्वस्य देवस्य पत्न्यै भूर्नमः । ॐमर्वधरां मे
 गोपाय प्राणे गन्धं सर्वस्य देवस्य पत्न्यै भूः स्वाहा । ॐभवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रसम्भवाय देवाय भुवो नमः । ॐभवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रसम्भवाय देवाय भुवः स्वाहा । ॐभवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रसम्भवाय देवस्य पत्न्यै भुवो नमः । ॐभवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रसम्भवाय पत्न्यै भुवः स्वाहा । रुद्राग्निं मे
 गोपाय नेत्ररूपं रुद्राय देवाय स्वर्गमः । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं

रुद्राय देवाय स्वः स्वाहा । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं रुद्रस्य
 देवस्य पत्न्यै स्वर्नमः । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं रुद्रस्य देवस्य
 पत्न्यै स्वः स्वाहा । उग्रवायुं मे गोपाय त्वच्चि स्युर्गं उग्राय देवाय
 महानमः । उग्रवायुं मे गोपाय त्वच्चि स्युर्गं उग्राय देवाय महः
 स्वाहा । उग्रवायुं मे गोपाय त्वच्चि स्युर्गं उग्रस्य देवस्य पत्न्यै महो
 नमः । उग्रवायुं मे गोपाय त्वच्चि स्युर्गं उग्रस्य देवस्य पत्न्यै महः
 स्वाहा । भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दभीमाय देवाय जने
 नमः । भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दभीमाय देवाय जनः
 स्वाहा । भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दं भीमस्य देवस्य पत्न्यै
 तपो नमः । भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दं भीमस्य देवस्य पत्न्यै
 तपः स्वाहा । ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशाय देवाय तपो
 नमः । ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशाय देवाय तपः स्वाहा ।
 ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशस्य देवस्य पत्न्यै तपो नमः ।
 ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशस्य देवस्य पत्न्यै तपः स्वाहा ।
 महादेव मत्वं मे गोपाय अद्भुतार्धमे महादेवाय चतं नमः ।
 महादेव मत्वं मे गोपाय अद्भुतार्धमे महादेवाय चतं स्वाहा ।
 महादेव मत्वं मे गोपाय अद्भुतार्धमे महादेवस्य पत्न्यै चतं नमः ।
 महादेव मत्वं मे गोपाय अद्भुतार्धमे महादेवस्य पत्न्यै चतं स्वाहा ।
 ॐपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतये देवाय मत्वं नमः ।
 ॐपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतये देवाय मत्वं
 स्वाहा । ॐपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतेर्देवस्य पत्न्यै
 मत्वं नमः । ॐपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपते देवस्य

पत्न्यै मृत्यं स्वाहा । ॐ शिवाय मृत्यं नमः । ॐ शिवाय मृत्यं स्वाहा ।

एवं शिवादि होतव्यं विरिञ्चान्तञ्च पूर्ववत् ।

विरिञ्चान्तं पुरा प्रोक्तं सृष्टिमार्गेण सुव्रताः ॥

पुनः पशुपतेः पत्नी तथा पशुपतिं क्रमात् ।

संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रैर्होतव्यं वै क्रमेण च ।

सर्वान्तमाज्यं पूर्वञ्च समिदन्तं समाहितः ॥

ॐ सर्वं धर्मं मे क्षिन्धि प्राणोगन्धं क्षिन्धि मेऽघं ञहि भूः स्वाहा ।

भूर्भुवः स्वाहा ।

एवं पृथक् पृथक् जुत्वा केवलेन घृतेन च ।

सहस्रं वा तदङ्गं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥

विधायैवं घृतेनैव शतमष्टोत्तरं पृथक् ।

प्राणादिर्भ्यश्च जुहुयात् घृतेनैव तु केवलम् ॥

ॐ प्राणं निविष्टोऽस्मत् जुहामि शिवो माविशाप्रदाहाय प्राणाय
स्वाहा । प्राणाधिपतये रुद्राय प्रपातकाय स्वाहा । भूः स्वाहा ।

भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

एवं क्रमेण जुहुयात् यथोक्तं यथाक्रमम् ।

सप्तमेऽर्धनि विपन्द्रान् आङ्गार्धान् त्रिषु भोजयेत् ॥

सर्वेषाञ्चैव त्रिप्राणां तन्वाभरणमयुतम् ।

वाहनं शयनङ्गान्यसामनादि च भाजनम् ॥

हंस वा राजतं घनु-तिलनैवञ्च वै गृहम् ।

दामो-दामगणश्चैव दातव्यो दक्षिणा अपि ॥

पिण्डञ्च पूर्ववद्वयं पृथगुक्तप्रकारतः ।

ब्राह्मणानां महस्रञ्च भोजयेच्च सदक्षिणम् ॥
 एकं वा योगनिरतं ब्रह्मनिष्ठं जितेन्द्रियम् ।
 व्यहस्यैव तु रुद्रस्य महाचरुनिवेदनम् ॥
 विशेषमेतत्कथितमशेषं आङ्गुचोदितम् ।
 मृते कुर्यान्न कुर्याद्वा जीवन्मुक्तो यतः स्वयम् ।
 नित्य-नैमित्तिकादीनि कुर्याद्वा मन्यजेत वा ॥
 बान्धवेऽपि मृते तस्य नैवाशौचं न विद्यते ।
 सूतकञ्च न मन्देहः स्नानमात्रेण शुध्यति ॥
 पश्चाज्जाते कुमारे च स्वत्सेत्रे वात्मनोयदि ।
 तस्य सर्वं प्रकर्त्तव्यं पुत्रोऽपि ब्रह्मविद्भवेत् ॥
 कन्यका यदि सञ्जाता पश्चात्तस्य महात्मनः ।
 एकवर्णाथ वाष्यन्त्या सवर्णा सा च सुव्रता ॥
 भवत्येव न मन्देहः तस्य स्वात्मयज्ञा अपि ।
 मुच्यन्ते नात्र मन्देहः पितरो नरकादपि ।
 मुच्यन्ते सर्वकर्माणः^(१) मातृतः पितरस्तथा ॥
 कालङ्कृते द्विजे भूमौ खनेद्वापि दहेत वा ।
 पुत्रकृत्यराशेषं वा कृत्वा दोषो न विद्यते ॥
 कर्मणा चोत्तरेणैव गतिरस्य महात्मनः ।
 ब्रह्मणा कथितं सर्वं मुनीनां भावितात्मनाम् ॥
 पुरा मनत्कुमारायाञ्छ्रुतस्यैव नियोगतः ।

(१) कर्मणा तेनेति ग० ।

एतद् कथितं सर्वं घृणया तेन धीमता ॥

कृष्णद्वैपायनायैव कथितं ब्रह्मसूनुना ।

प्रसादान्तस्य देवस्य वेदव्यामस्य धीमतः ॥

ज्ञातं मया कृतञ्चैव नियोगादेव तस्य तु ।

एतद् कथितं सर्वं रहस्यं सर्वमिद्धिदम् ।

नैव दुष्टाय दातव्यं न चाभकाय सव्रत ॥

अस्य खिलपुराणस्य व्याख्या वक्ष्यत इति सूतः श्रोतुम् प्रत्याह,
 'आहुमार्गं' जीवच्छाद्दाद्यधिकारे, 'क्रम' प्रकारं विशेषदेशकालादि-
 रूपं, 'मृत्युकाले' मरणकाले समामन्त्रे, 'जीवन्नेवेति' मन्त्रशुद्धिद्वारेण
 तत्त्वज्ञानलाभायुच्यत एवेत्यर्थः, 'अथ इति मन्त्रे स्यण्डलादिभ्यो-
 ऽर्चा रचनात् प्राग्दिशति', कुण्डं स्यण्डलान्तरं वा होमार्थं कार्यं,
 'एतैर्वक्ष्यमाणाः श्लादिमन्त्रैः स्यण्डले ब्रह्मादीन् संपूज्य तैरेवाग्नीं
 समिदादीन् जुहुयात्, 'आत्मनोद्धृतीति आत्मस्थानि तत्त्वानि भूतानि
 च तत्त्वमन्त्रप्रकाशितान्येकैः समुद्धृत्य पृथक्कृतानोव भावयन्त्वा
 ततो देवतामुद्दिश्य जुहुयात्, ततस्तत्तन्तं गृह्यं भाष्यत । अत्र
 नमोऽन्तः पूजायां स्वाहान्तो होमे मन्त्रः । तत्र ब्रह्मादिप्रथमा-
 ष्टके तत्तद्देवानां पूजा-होमो तथा सर्वादिपद्मपत्यन्तानां सपत्नी-
 कानां धरादितत्त्वयुक्तानाञ्च पूजा-होमो । एवं सृष्टिक्रमेण दि-वतु-
 विंशतिमन्त्वानुक्ता मंहारे तद्वैपरीत्यप्रदर्शनार्थं प्रथमाष्टकप्रान्त
 मन्त्रमाद्यन्वेनादाहरति, 'अग्निवाय मत्स्यमित्यादि । 'एवमिति सृष्टि

(१) मध्यस्यण्डलाद्दे वार्चनात् प्राग्दिशति ख० ।

क्रमेण प्रागुक्तविरिञ्चादि-शिवान्तदेवताष्टकमन्त्रेषु पुनः संहारक्रमे-
णाग्निं शिवाय मयं स्वाहेत्यादि ब्रह्मणे स्वाहेत्यन्तं, तथा पशुपति-
पत्न्यादिमर्वान्तं उक्तक्रमेण संपूज्य घृत-चरु-समित्क्रमात् प्रत्येकं
हेतव्यं । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति तृतीयः, भूर्भुवः स्वः स्वाहेति चतुर्थीमन्त्रः ।
'एवं पृथक् पृथगिति, तथा शिवस्य पत्नीत्येते चत्वारोमन्त्रा उच्यन्ते ।
एवं भव जलं मे द्विन्धि जिज्ञायां रमं भव मेऽघं जहि भूःस्वाहे-
त्यादिभिर्रुद्धितेश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्होमः । तथा विरजमन्त्रैश्च तथा प्राणे
निर्विष्ट^(१) इत्यादिषण्णमन्त्रैश्च आद्धोक्तः स्वर्गहोक्तः पित्र-पितामह-
प्रपितामहाद्युद्देशे होमश्च । एवं सप्ताहं प्रत्यहं ऊत्वा सप्तमे दिने भुवा-
दित्ततद्देवतोद्देशात् विप्रानभ्यर्च्य सर्वादिभ्योऽष्टौ पिण्डा दद्याः । एवं
कृते जीवच्छ्राद्धे स्वान्धत्वे मृते नाशौचं न मृतकं । एवं तस्मादुत्पन्नः
पुत्रोऽपि पित्रादिजातकर्मादिना संस्कार्यः स च जानी भवेत् ।
एवं दुहिता च । तथाचैतत्सन्ततौ योगिनो जायन्ते इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवोय-सकलकरणाधिपति-

पिण्डत-श्रीहोमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आद्धोक्तस्य जीवच्छ्राद्धप्रयोगप्रकरणम्

समाप्तम् ।

(१) उभयत्रैव 'प्राणे' निर्विष्ट इत्यत्र 'प्राणेर्निर्विष्ट' इति ख० पुस्तक-
पाठः

[१०१०]

श्राद्धकल्पप्रशसा ।

भक्तपुराणे ।

एतावद्वक्तं तव भूमिपाल
श्राद्धस्य कल्पं मुनिमम्पदिष्टं ।
पापापहं पुण्यविवर्द्धनश्च
लोके तु मुख्यत्वकरन्तथैव ॥

सम्पुण्याङ्कुरितेषु यस्य गहनारम्भोऽङ्घ्रिपेषु कश्चि-
श्रामोक्तोऽप्यवकेशिता मृशति यं लेशेन केनापि न ।
तेन श्रीकरणश्रेणेण रचिता हमाद्रिणायं महा-
गन्धः श्राद्धनिबन्धशब्दत्रिषयो मुष्णात् मोहं मतां ॥

इति श्राद्धकल्पः समाप्तः ।

